319508

10/2001

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

/10

A GYÖRFFY ISTVÁN NÉPRAJZI EGYESÜLET FOLYÓIRATA

X. ÉVFOLYAM

2001. 1–4. SZÁM

A szerkesztőbizottság tagjai
GALAMBOS FERENC Iréneusz (Ausztria),
KÁLMÁN FERENC (Ukrajna), KESZEG VILMOS (Románia),
LÁBADI KÁROLY és SILLING ISTVÁN (Jugoszlávia),
LISZKA JÓZSEF (Szlovákia)

A szerkesztőbizottság elnökei
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN

Szerkesztette
KESZEG VILMOS–VIGA GYULA

Technikai munkatárs
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

A kötet megjelenését támogatta
Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Kollégiuma,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztérium Múzeumi Osztálya,
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

ISSN 1215-8097

A kiadásért felelős
BODÓ SÁNDOR, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

10
2001

319503

ÜNNEPI ÍRÁSOK

264607

A 80 ESZTENDŐS NAGY OLGA
TISZTELETÉRE

FESTSCHRIFT

FÜR OLGA NAGY
ZUM 80. GEBURTSTAG

Budapest-Miskolc, 2001.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Nagy Olga
(Fotó: Krizsovánszky Katalin)

Ahol vándoroltam,
maradozó nyom van,
maradozó nyomban,
ekélő ló horkan.

Termő hét határom,
termő kézzel járom,
termő hét határon
még a szél is járom!

(Részlet Tamás Menyhért: A csodabárány című könyvéből, 63. lap. Nap Kiadó 2000. Budapest)

KÓSA LÁSZLÓ

NAGY OLGÁT KÖSZÖNTJÜK!

Csaknem negyedfél évtizede ismerem személyesen Nagy Olgát s tiszteletem az ember és a pályatárs iránt folytonosan növekszik. Ha nem csak a kivételes egyéniségeknek, mint ő, hanem ezreknek lett volna annyi ereje úgy átvészelni az elmúlt század lesújtó történelmi fordulatait, mint neki s nemcsak átvészelni, hanem teljesíteni és alkotni, mint ő tette és teszi, bizonyosan sokkal jobb lelki és szellemi állapotban lenne most a magyarság. Megújuló optimizmusa, mindig újat kezdő kedve, a fiatalabb nemzedékek irányában állandó nyitottsága számomra irigylésre és követésre méltó tulajdonságok. Pedig fél élete olyan politikai rendszerben telt el, mely hivatalosan kötelezővé tette a derűlátást. De Nagy Olga optimizmusa ettől alapvetően különbözött, mindenkor az élet szeretetéből fakadt és nem politikai ideológiákból táplálkozott, ezért sok örvénytől megóvta, melyek másokat elsodortak.

A magyar történelem egyik mélypontján született, az első világháború utáni első „igazi" békeév első hétköznapján, kemény télben és képletesen is zord időben. A század majdan elkövetkező szörnyűségeit ismerő utókor bízvást kérdezheti, egyáltalán honnan és hogyan volt kedvük az akkori magyaroknak abban a reménytelen történelmi helyzetben szülni, megszületni? Ha a család és a társadalmi származás kizárólagos befolyásában nem, de meghatározó voltában hiszek, Nagy Olga élettörténetében ettől nem is lehet eltekinteni.

Itt mégsem feladatom az ünnepelt életútját ismertetni s azt sem kívánom elemezni, vajon alkata mennyit köszönhet a veleszületett adottságoknak és mennyit a társadalmi környezet hatásának, de néhány, az életmű szempontjából fontos történésre a köszöntőnek kötelessége rámutatni.

Családi körülményei egy letűnt, de összes problémája ellenére számunkra modernizációt, társadalmi, gazdasági föllendülést hozó államalakulatot, az Osztrák–Magyar Monarchiát és annak korát idézik. Az édesapja gazdatiszt, foglalkozásával a magyar történelmi osztályokhoz tartozást képviseli, az édesanyja osztrák születésű. Saját családalapításának nem kevésbé súlyos történelmi idők a tanúi, mint világra jövetelének. Öröm, remények, kétségek, összeomlás kísérik az 1940-es évek első felének krónikáját. Az ifjú pár tipikusan erdélyi értelmiségi, küldetéstudattal és vállalással: Nagy Olga falusi tanítónő, férje, Krizsovánszky László református lelkész, 1941 és 1946 között négy gyermekük születik. Hivatásuk éveken át ahhoz a községhez, Székhez köti őket, melynek paraszti kultúrája tudvalévően vezető szerepet játszik a 20. század második felében a magyar néphagyomány iránti társadalmi érdeklődésben. Nagy Olga anyaként iratkozik be a Bolyai Egyetemre, de végzés közben és után még éveken át tanít, s már öntudatos városi

polgár, majd újságíró, amikor végül másfél évtizedig a kolozsvári Folklór Intézet kutatója lesz.

Mi most a folklorista Nagy Olgát köszöntjük. Az erdélyi kollégák jól tudják, a magyarországiak kevésbé, hogy pályája két fő szálon fut, nemcsak néprajzkutató, író is. Szerzője ifjúsági és társadalmi regényeknek, gyermekmeséknek, kiadta önéletírását és néprajzos emlékeit. Annyira ismerem őt, hogy úgy érzem, mondhatom, élete egyik legfontosabb fordulata volt, amikor írói mivoltából fakadóan nagyon szerencsés döntésre jutott, ami elsősorban mégsem az írónak, hanem a folkloristának, s ezáltal a néprajztudománynak kedvezett. Amikor úgy érezte, hogy sok évre szóló, földolgozásra váró néprajzi anyagot gyűjtött össze, Nagy Olga élt a lehetőséggel, és mint a román írószövetség tagja, korhatár előtt kérte kutatói nyugdíjazását. Sorozatnyi könyve bizonyítja, hogy munkásságának javarészét – élvezve a munkahelyi kötöttség hiányát – ezután alkotta.

Akik valamelyest közelebbről ismerik Nagy Olgát, tudják, hogy munkás életére nem egyszer vetett árnyékot családi tragédia, számos könyve jelent meg, de neki is jutott a cenzúra packázásaiból és a visszautasításból, nem is szólva olyan szubjektív, ám nem mindig könnyen viselhető dolgokról, mint a fölösleges kollegiális gyámkodás, a szakmai irigység és meg nem értés. Újrakezdeni tudó derűlátó alkata és életszeretete segítette át ezeken az akadályokon és nehézségeken.

A magyar néprajztudomány nagyon sokat köszönhet Nagy Olga nemzedéke erdélyi tagjainak. Az ő sajnos, mára többnyire lezárult életművük jól bevált módszerekkel, hagyományos szempontrendszereket és tematikát követve építkezett, e tekintetben szinte Nagy Olga az egyetlen rendhagyó tagja erdélyi nemzedéktársai csoportjának. Nem mintha ő nem élt volna tradicionális módszerekkel, ne gyűjtött volna szorgalmasan, vagy tagadta volna a bevált tematikát, nem, mindennek megfelelt. Ezúttal arra a nagy többletre gondolok, amit ezekhez újdonságként, kezdeményezésként hozzátett. Nélküle nem bontakozik ki a mára szép eredményeket fölmutató romániai magyar társadalomnéprajz. Kezdeményezően sokat foglalkoztatták az élet olyan, korábban a néprajz előtt rejtve maradt mozzanatai, hogy a sok közül legalább a legfontosabbakat említsem, mint a családtagok kapcsolatai, a nők helyzete, a nevelés, az erkölcs, a munka, a házasság, a nemiség, a szerelem, a barátság s amikor szabadon lehetett írni róla, kiderült, hogy sok mondanivalója van a vallásosságról is. De meg ne feledkezzünk a mesekutatóról! A rá annyira jellemző intuíció talán épp a mesekutatásban, a meséről, általában a népi prózáról, elbeszélésről szóló tanulmányokban, esszékötetekben nyilvánul meg a legtermékenyebben. Többen is fölfigyeltek arra, hogy az erdélyi magyar folklór a magyar cigányközösségekben milyen élénk és sajátos formákat öltött, ám valószínűleg ő ismeri ezt a jelenséget legtöbb oldaláról. Kivételes beleérző és kapcsolatteremtő készségét igazolja sok-sok lejegyzett elbeszélés, életrajz. Különös érzéke van érdekes és karakteres egyéniségek fölfedezéséhez, hadd említsük meg számos beszélgetőtársa közül legalább Győri Klárát és Kocsis Rózsát. A vizsgálódási szempontok, ötletek, témák gazdagsága és a sajátos megközelítési módok együttesen teszik egyedivé Nagy Olga munkásságát, elismerően írom: ezért szinte besorolhatatlan a magyar néprajzkutatók hagyományos kategóriáiba.

Ha egyetlen mondatban próbáljuk meg összefoglalni eddigi munkásságának eredményét, akkor azt mondhatjuk, hogy Nagy Olga kutatásai és írásai nélkül fölmérhetetlenül kevesebbet tudnánk a 20. század, elsősorban a közelmúlt ötven esztendő erdélyi magyar falujáról. Nagy Olgát, a kutatót természetesen mindenkor érdekelte a hagyományos folklór, de még inkább a kommunista diktatúra kényszerei között változó kortárs falu. Szűk korlátok közé szorított, mégis mozgalmas, küzdelmekkel teljes világ, mely alig

biztosít megélhetést vagy valóban ígéretes kitörési lehetőséget, ahol minden változás pótolhatatlan értékvesztéssel, az anyanyelv, a vallás, a biztos emberi kapcsolatok és a tisztes anyagi lét veszélyeztetettségével fenyeget. Mint sokunknak, Nagy Olgának is van sokszor bejárt, szívéhez közel álló tájegysége, a Mezőség és a vele határos székelyföldi vidék. Ezeket néhány évtizede még a néprajzi vizsgálatok által elhanyagolt területek közé soroltuk. A helyzet többek közt az ő munkássága nyomán változott. Vannak kedvelt falui, amelyekben sokat és szívesen dolgozott, nemcsak Szék, hanem Mezőpanit, ahol gyermekkorát töltötte, vagy Havad, melynek társadalomnéprajzi monográfiáját annyi viszontagság után tavaly sikerült megjelentetni. Ebben lehettek végre szerzőtársak szeretett bátyjával, a Györffy-tanítvány Nagy Ödön lelkésszel, akinek döntő része volt abban, hogy érdeklődése a néprajz felé fordult, de a kötet kiadását ő már nem érhette meg.

Nagy Olgáról még nagyon sok fontosat kellene elmondani, amire sajnos egy jubileumi köszöntés szűkös keretei nem elegendőek. Egyet azonban semmiképpen nem mulaszthatok el. Azzal csak ismételném magam, ha pusztán arra utalnék, hogy mindig a jövőbe tekint, hiszen annak életfölfogásában, akit oly mértékben érdekel a jelen, mint őt, ez magától értetődik. Ami egyedi nyomatékot ad ennek a jövőszemléletnek, az, hogy szívügyévé lett a szakmai utánpótlás nevelése egy olyan korban, amikor évtizedek óta nem folyt Kolozsvárott egyetemi néprajzi képzés. Nemzedékéből egyedül ő vállalta, hogy önképzőkör vagy szeminárium formájában, nevezhetjük nyugodtan akár szabadegyetemnek is, tudását átadva rendszeresen foglalkozzék a népi kultúra kutatása iránt érdeklődő fiatalokkal, végigjárva a legalitás és az illegalitás lépcsőfokait. Azt, hogy ma a romániai magyar néprajzkutatásnak értékes eredményeket felmutató, tevékeny és áldozatkész középnemzedéke, derékhada dolgozik, köszönjük Nagy Olgának is.

Vajon bőven túl a harmincadik köteten mit tartogat még számunkra Nagy Olga? Sokunk véleményét tolmácsolva mondom, őszinte kíváncsisággal várjuk. A munkához további alkotó kedvet és jó egészséget kívánunk!

VÖŐ GABRIELLA

NAGY OLGA 80 ÉVE

Az erdélyi magyar néprajztudomány jelentős képviselőjét, az erdélyi közművelődési élet ismert egyéniségét, a tudóst, írót és publicistát, Nagy Olgát köszöntjük születésének 80. évfordulóján. A több mint 60 fáradhatatlan munkában eltelt esztendő, Nagy Olga nem mindennapi egyénisége érzékletesen nyomta rá bélyegét a magyar néprajztudomány arculatára, a magyar népi próza kutatásának mikéntjére. De személyében nem egyetlen tudományág ismert és elismert kutatóját tisztelhetjük, hanem a népi kultúra szövevényes rendszerének kiváló ismerőjét, kultúrantropológust, szociológust, kinek tudományos, publicisztikai és írói munkássága egyaránt jelentős.

Nagy Olga életfilozófiája, társadalomszemlélete, tudomány-művelési módszere mindig a kultúra egészének megismerését célozta, az összefüggések felderítését, a rendszer működési elveinek feltárását, az egymásra hatások szövevényes szálainak kikövetkeztetését tekintette feladatának. A társadalom és kultúra arculatának minden vonása és a vonások minden rezdülete érdekelte, s a jelenségeket, melyeknek figyelmet szentelt, összefüggéseikben szemlélte, a résznek az egészben és az egésznek alkotóelemeiben való jelentkezését kívánta megismertetni. Ezért köszönthetjük őt ugyanolyan elismeréssel és megbecsüléssel, mikor a kultúra változatos és széles skáláján kifejtett alkotói munkáját értékeljük most, születésének 80. évfordulóján.

Akik ismerik Nagy Olgát, és figyelemmel kísérték alkotói egyéniségének kibontakozását, kutatói, írói, kultúrantropológusi koncepciójának fejlődését, csodálattal adóznak annak a szenvedélyes, mindvégig fiatalos lendülettel jellemezhető hozzáállásnak, mely őt mindenfajta tevékenységében végigkísérte, s melyet mindmáig megőrzött már kiforrott írói személyiségként, tapasztalt és eredményekben bővelkedő kutatóként is, s mely az évek elteltével sem veszített hőfokából. Fáradhatatlansága, állandó törekvése, hogy alkotói személyiségét gazdagítsa, törekvése, hogy a kultúrantropológia szemléletében minden vonatkozást szem előtt tartson, köztudomású a néprajztudomány művelőinek körében magyar, de nemzetközi viszonylatban is. Fogékonyságával minden iránt, ami újat, előre lendítőt jelenthet a tudomány területén, ami alkotói arculatát új vonásokkal gazdagíthatja, egyaránt kivívta a fiatal és meglett kutatónemzedék elismerését.

Nagy Olga 1957-től dolgozott a kolozsvári Folklór Intézet munkatársaként, melynek én 1960-ban lettem kutatója. 1973-ban ment nyugdíjba, s addig közeli munkatársa voltam. Mivel az intézetnek két magyar női szövegkutatója volt csupán, sokszor mentünk együtt terepre, megbeszéltük terveinket, problémáinkat. Életútjának, felfogásának, céljai megvalósulási módjainak közeli szemlélője lehettem. Sokat tanulhattam tőle mind elméleti, mind módszertani téren. Bár egyéniségünk több vonatkozásban különbözött, őszinte barátság fűzött és fűz ma is hozzá. Ha vitatkoztunk, s valamiben nem értettünk egyet,

gyakran zárta le így vitáinkat: „Gabikám, te ezt nem értheted, mert te polgárlánynak születtél, de én beleszülettem a népi kultúrába".

És valóban, Nagyernyén, ahol Nagy Olga 1921. január 2-án született, a népi kultúra bábáskodott körülötte. Édesapja, Nagy István gazdatiszt volt Nagyernyén, majd Mezőpaniton. Édesanyja, Fleischman Olga osztrák származású volt ugyan, de a falusi, többgyermekes anyák életét élte. Nagy munkabírású, ambíciós asszony volt, aki gyermekeit minden áron taníttatni akarta. Bátyja, Nagy Ödön teológiát végzett. Nagy Olga gimnáziumi tanulmányait Marosvásárhelyen végezte, és mivel a család a taníttatás költségeit nehezen tudta előteremteni, Olga meditálással segített saját és szülei anyagi helyzetén.

Bátyja, Nagy Ödön már teológus-hallgatóként bekapcsolódott a népfőiskolai mozgalomba, és ennek keretében teológiai tanulmányait néprajzi ismeretekkel egészítette ki, Budapesten Viski Károly, Györffy István előadásait hallgatta, és ő maga is jelentős néprajzi gyűjtést végzett. Ő irányította Nagy Olga figyelmét is a néprajz felé, tanáccsal, kérdőívekkel látta el. De Nagy Olga írói tehetsége is korán megnyilvánult. Tizenhat éves korában – írói tehetségének és rendhagyó világszemléletének köszönhetően – megnyerte egy svájci pacifista társaság nemzetközi irodalmi békedíját. Mezőpaniton meg sokszor szórakoztatta saját meséivel a vasárnapi iskola diákjait.

1940-ben iratkozott be a kolozsvári Református Teológiára, de az első egyetemi évben férjhez ment az akkor végzős Krizsovánszky Lászlóhoz, és követte férjét Kisiklódra, egy szegény szórvány magyar református közösségbe, ahol a szintén lelkes és az erdélyi magyarság-mentés elhivatott harcosa, Krizsovánszky László papi minőségében próbálta a kis magyar közösségben ébren tartani a nemzettudatot. Nagy Olga tiszteletes asszonyként is végezte a néprajzi gyűjtőmunkát Kisiklódon majd Széken 1944-től, ahova akkor férjét helyezték, miközben tanítónőként, helyettes tanárként is dolgozott, szorgalmasan küldözgetve adatait a budapesti Néprajzi Múzeumba. Bár már akkor négygyermekes édesanya volt, a népi kultúra jelenségeinek vizsgálatáról nem mondott le, és munkájához a széki népi kultúra gazdag teret nyújtott. A Néprajzi Múzeumba küldött anyaga tekintélyes gyűjtéssé duzzadt. Itt figyelt fel nevére Gunda Béla professzor, aki mikor az egyetemi néprajzi tanszék tanáraként Kolozsvárra került mint vendég professzor, Széken felkereste Nagy Olgát és rávette, hogy iratkozzék be az egyetem néprajzi szakára, melyet Nagy Olga el is végzett. Közben, 1959-ben a család Kolozsvárra költözött, és Nagy Olga életének új, küzdelmes fejezete kezdődött: publicisztikai tevékenysége, melyet kezdetben mint az *Utunk* irodalmi lap munkatársa, majd a *Dolgozó Nő* riportereként végzett. Mikor szókimondása és ellenzéki magatartása szemet szúrt a felsőbb pártszerveknek, ezt a tevékenységét a kutatói munkával váltotta fel, és 1957-től – mint említettem – a kolozsvári Folklór Intézet munkatársa lett.

A közös intézeti munka során győződtem meg arról, hogy Nagy Olga nem mindennapi személyiség. Amellett, hogy sajátos módon látja a világot, nyugtalan szellemének érdeklődése kimeríthetetlen, de ez az érdeklődés elsősorban és mindenekfelett emberközpontú, az emberi szellem és lélek közösségi, társadalmi és lélektani vonatkozásai, a közösség és egyén kapcsolatának kimeríthetetlen, szövevényes szálai érdeklik elsősorban. Összetett személyiség, kiben az elvek és ellentmondások következetes és következetlen útjain és útvesztőin kristályosodnak ki meggyőződései, sajátosan csiszolódnak életelvekké, melyekért kitartóan képes harcolni. Elsősorban humanista, de feminizmusa is meggyőződésből fakad. Nem véletlen, hogy *Az asszonyok könyve* munkásságának egyik legértékesebb és legérdekesebb terméke. Mindenekfelett az ember mint a kultúra

produktuma érdekli, de keresi a nősorsok alakulásának közösségi mozgatóit, társadalmi hátterét is. A társadalmi és kulturális viszonyulások tényei, az egyéni lét diakronikus és szinkronikus perspektívái egyaránt érdekesek számára. Neki köszönhetően ismertük meg a széki Győri Klára nénit és közösségéhez való viszonyulásmódját, melynek nyomán megérthettük egy viszonylag zárt falusi közösség világának intimitásait is. Győri Kali önéletrajzi írása: *Kiszáradt az én örömem zöld fája* máig is egyedülálló a magyar néprajzi szakirodalomban, de irodalmi értéke is figyelemre méltó. Nagy Olgának köszönhető megjelenése.

Mikor én Nagy Olgát megismertem, már jelentősek voltak széki kutatásai, mezőségi gyűjtései, már megjelent első mesegyűjteménye, az *Előbb a tánc, azután a lakoma*, mely mezőségi népmeséket ismertetett meg az olvasóval. Ekkor még a mesekutatás kezdetén volt, de már felfigyelt a mese világán átszüremlő egyéni alkotói sajátságok fontosságára, észrevette a mesemondók alkotói stílusában a gondolkodás- és érzelemvilág tükrözési formáinak sajátságait, melyek a mesét az élő emberhez, annak tudatához és lelkivilágához igazítják. Kutatásainak eredményeként nem csak megérti, de átérzi a mese és alkotója sajátosan közösségi és ugyanakkor egyedi kapcsolatát.

Mesekutatói munkásságára nagy hatása volt az Ortutay Gyula és Dégh Linda kezdeményezte egyéniségvizsgálat módszere, mely a 60-as években az erdélyi kutatásokban is elterjed, és Nagy Olgánál is a kutatási terület kiszélesítését eredményezi, a mese élete külső körülményeinek, az alkotás és befogadás módozatainak vizsgálatát. A mesék esztétikai elemzését szorosan összefonta az előadók, alkotók és közösségeik viszonyának feltárásával. Az 1969-ben megjelent *Lüdérc sógor* című kötete már ezzel a módszerrel készült. A módszer alkalmazásának kiteljesedéseként született meg 1974-ben a görgényvölgyi Jakab Istvánról írt közös monográfiánk, melyet a bukaresti Akadémiai Kiadó jelentetett meg. A Jakab Istvánról készült tanulmányai bizonyítják, hogy milyen körültekintően vizsgálta a mesemondó alkotói módszereit, a hagyományőrzés és formabontás esztétikai formáit, lélektani indítékait. Olyan előadói sajátságokra is felfigyel, mint a hős humanizálódásának esztétikai kellékei vagy a szerelem ábrázolásának formái.

Mesekutatói munkásságára nagy hatással volt a görgényvölgyi románok meséinek megismerése és azok esztétikai jellemzőinek a magyar mesékkel való összevetése is. Amíg a tündérmese állt érdeklődése középpontjában, ennek a műfajnak létformáit, közösségi, esztétikai funkcióit és a művészi alkotás lelki aspektusait vizsgálta, olyan általános érvényű következtetésekre jutott, melyek a mese műfaját kiemelték a mesekutatás elfogadott tárgyköréből, és a kultúra szélesebb kategóriáinak rendszerébe helyezték. Így az 1974-ben megjelent, doktori tézisként megírt tanulmánykötete, a *Hősök, csalókák, ördögök. Esszé a népmeséről* voltaképpen művelődéstörténeti elemzése ennek a népi epikai alkotásnak, melyben a tündérmesék „üzenetét" kísérelte meg megfejteni a hazai és nemzetközi mesevariánsok alapján. *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum* címen 1978-ban megjelent kötetét már kihívásra adott válasznak szánta azoknak a mesekutatóknak, akik a népmesei esztétikum kategóriáját alacsonyabb rendűnek vélték az irodalminál, s a mese jelképességét a realizmus oldaláról megközelítve csupán a fantázia képzelgésének tudták be, háttérbe szorítva annak művészi funkcióit. A *Táltos és Pegazus* (1993) című kötetét a hagyományos népi próza és az irodalom kapcsolatának szentelte.

Nagy Olga 1970-es évektől kezdve kutatási területét a népi próza terén kiszélesítette, s az akkor már több mint kétezer tündérmese-gyűjteménye mellett a népi elbeszéléseket és igaz történeteket is bevonta vizsgálódásai, esztétikai megfigyelései körébe.

Munkájához elsősorban a Győri Kalitól gyűjtött anyag jelentette az alapot, mivel a népi epikának ezt a kategóriáját Nagy Olga népi elbeszélői közül Kali néninek, a széki fonó mesélőjének alkotásai képviselték a legkiforrottabb esztétikai szinten. Tőle tudta meg Nagy Olga, hogy a falu már visszautasítja a tündérmesét, elveti mint művészi élményt, s a közösség érdeklődése a realista hangvételű népi elbeszélések, falubeli történetek, pletykaszerű epikumok felé fordul, melyekben frappáns formában fejeződik ki a falu értékrendszere, etikai normája. Nagy Olga ezt a megfigyelését így fejezte ki: „...a realizmus betört a népköltészetbe!" Az ezen a kutatási területen végzett gyűjtései a népi szociográfia dokumentumaiként is értékesek.

Ilyen irányú munkásságának eredményeként jelent meg Budapesten 1977-ben a *Paraszt dekameron. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből*, majd 1983-ban az *Újabb paraszt dekameron. A szerelemről és házasságról*, mely köteteket 1988-ban *Az asszonyok könyve* követte, mely szintén Budapesten jelenhetett csak meg, nem csupán anyagi akadályok miatt, hanem mert a hazai könyvkiadás akkori rendszerében a tündérmese-kiadványok előnyben részesültek.

Nagy Olga tanulmányaiban is foglalkozott ennek a műfajnak tudományos vizsgálatával, az élményelbeszélések, a mindennapok valóságát bemutató történetek közösségi funkcióinak bemutatásával, a népi kultúra rendszerében elfoglalt helyük kijelölésével, esztétikai sajátságaik elemzésével; fejtegetései hazai és külföldi szaklapokban láttak napvilágot.

Nagy Olga tudományos eredményeinek elismerése nem volt zökkenőmentes a hazai néprajztudományban, sokszor kellett ellenérzésekkel megküzdenie az erdélyi magyar tudományosság részéről. Gyakran érték bírálatok a népi kultúra hagyományos kategóriáinak, értékrendjének rendhagyó szemléletéért, a népi kultúra jelenségeinek, a kultúra rendszerében elfoglalt helyeiknek újfajta kritériumok alapján való kijelölése miatt. Bár Nagy Olga a filológiai tudományok doktora, a The Folklore Fellovs és a Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagja, könnyebb volt számára a fiatal kutatói nemzedék elismerésének elnyerése, mint a már ismert néprajzosok elismerésének kiérdemlése. És ezt nem csupán egyfajta konzervativizmus magyarázza, mely Nagy Olga szerint a trianoni traumatizáltságnak a következményeként van még mindig jelen gondolkodásunkban, s mely a megmaradást, a továbbélés lehetőségét a szigorú hagyományőrzés korlátai közé szorítaná. Mindehhez hozzájárult Nagy Olgának női mivolta is, mely a szakma férfitagjai szemléletében többször mint a tudományosság ellenlábasa jelenik meg, vagy pontosabban: ellensúlyként működik a tudományosság lantjában.

Tény, hogy Nagy Olga tevékenységét nem lehet egykönnyen besorolni, klasszifikálni, egyetlen tudományág területére szorítani, irodalmi, kulturális vagy közművelődési területen értékelni. Hiszen ne felejtsük el, hogy első kiadványai nem is népmeséket tartalmaztak, hanem irodalmi alkotások, meseregények, saját ihletésű mesék voltak, mint amilyen *Az üveghegyi rózsa* vagy *A vidámság madara.*

Hogy a meseírás kezdettől fogva igen kedvelt volt számára, bizonyítja az is, hogy 1954 és 1959 között kilenc mesekönyve jelent meg.

Ifjúsági regényeket 1960-tól kezdve írt. A 60-as, 70-es években egymás után láttak napvilágot az ifjúság körében közkedveltségnek örvendő kötetei: *Lányok a bentlakásban, Szidi, Madár kék mezőben, Vadvizek,* melyek mindegyike olyan belső késztetés hatására íródott, melyet a család élete, a négy gyermek nevelése, a serdülőkor és a felnőtté válás lelki konfliktusainak megfigyelése ihlettek. Ifjúsági regényeinek népszerűsége is annak tudható be – olvasmányosságuk mellett –, hogy a konfliktushelyzetek és az egyén viszo-

nyának valóban létező problémái, az ifjúság kihívásainak, a szerelemnek, a megmérettetésnek valós velejárói, a realitás inspirációi; a lélekábrázolás tükrében az ifjú olvasó könnyen magára ismerhet. Legkisebb, tragikus sorsú gyermekéről írt regényei, *A szabadság hat napja* és a *Vadvizek* a fiatalok veszélyeztetettségére hívják fel a figyelmet, az induló fiatal élet megoldásra váró problémáira és azokra a kátyúkra, melyekbe az ifjú könnyen belesodródhat.

A 80-as, 90-es évek írói termései, mint amilyen a *Gyónás, Egy barátság története. Féja Géza levelei, Pályakép fénnyel és árnyékkal* önéletrajzi jellegű írások, melyek a felnőtt olvasóközönségnek nyújtanak tartalmas olvasmányt, az írónő életének epizódjait, jellemfejlődését, örömeit és kudarcait bemutató írások.

Mindezt egybevetve, e sokrétű munkásságnak vázlatszerű bemutatásával most, Nagy Olga születésének 80. évfordulóján az elismerés és értékelés sorait azzal a meggyőződéssel zárjuk, hogy Nagy Olgát eredményeiért, egyéniségéért, szelleméért, munkabírásáért lehet csodálni, esszéizmusát következetlenséggel vádolni, mint ahogyan kritikusai tették, de figyelmen kívül hagyni, elvonatkoztatni tőle, mikor az erdélyi magyar közélet, irodalom vagy néprajztudomány utóbbi évtizedeiről beszélünk, nem lehet! Ő frappáns és értékes módon volt és van jelen az erdélyi magyar kultúrában, és közel ötven megjelent kötete vitathatatlan értéket és egyéniséget képvisel az erdélyi magyar kultúra számos területén. Reméljük, hogy munkáival, személyiségével még sokáig gazdagítja az erdélyi szellem kincsestárát.

NAGY OLGA NÉPRAJZI BIBLIOGRÁFIÁJA

I. ESSZÉK, TUDOMÁNYOS TÁRGYÚ KÖNYVEK JEGYZÉKE

1. *Előbb a tánc, azután a lakoma.* Mezőségi népmesék. (Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó) Bukarest, 1958.
2. *A három táltos varjú.* Mezőségi népmesék. (Ifjúsági Kiadó) Bukarest, 1958.
3. *Lüdérc sógor.* Erdélyi magyar népmesék. (Irodalmi Könyvkiadó) Bukarest, 1969.
4. *A nap húga meg a pakulár.* Marosmenti, kalotaszegi és mezőségi népmesék. Gyűjtötte, az előszót és a jegyzeteket írta Nagy Olga. (Dacia) Kolozsvár, 1975.
5. *Hősök, csalókák, ördögök.* Esszé a népmeséről. (Kriterion) Bukarest, 1974.
6. *A mesemondó Jakab István.* A meséket gyűjtötte, lejegyezte, bevezető tanulmánnyal ellátta Nagy Olga és Vöő Gabriella. (Editura Academiei) Bukarest 1974.
7. *A szegény ember táltos tehene.* Mérai népmesék. (Dacia) Kolozsvár, 1976.
8. *Széki népmesék.* (Kriterion) Bukarest, 1976.
9. *Paraszt dekameron.* Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből. (Magvető) Budapest, 1977.
10. *A táltos törvénye.* Népmese és esztétikum. (Kriterion) Bukarest, 1978.
11. *Zöldmezőszárnya.* Marosszentkirályi cigány népmesék. (Szépirodalmi) Budapest, 1978.
12. *Újabb paraszt dekameron.* A szerelemről és a házasságról. (Magvető) Budapest, 1983.
13. *Asszonyok könyve.* Népi elbeszélések. (Magvető) Budapest, 1988.
14. *A havasi sátoros.* Dávid Gyula meséi. Ciganisztikai tanulmányok. 6. Budapest, 1988.
15. *A törvény szorításában.* Paraszti értékrend és magatartásformák. (Gondolat) Budapest, 1989.
16. *Világgá futó szavak.* Havadi beszélgetések. (Szépirodalmi) Budapest, 1990.
17. *Cifra János meséi.* (Akadémiai) Budapest, 1991.
18. *Táltos és Pegazus.* (Holnap) Budapest, 1993.
19. *Barangolás varázslatos tájban.* (Erdélyi Gondolat) Székelyudvarhely, 1993.
20. *Népi változatok szerelemre és házasságra.* (Erdélyi Gondolat) Székelyudvarhely, 1994.
21. *Pályakép fénnyel és árnyékkal.* Egy néprajzos emlékei. (Erdélyi Gondolat) Székelyudvarhely, 1995.
22. *Villási, a táltosfiú.* Mezőbándi, szucsági és mérai cigánymesék. (Ciganisztikai tanulmányok) 9. Budapest 1996.
23. *Szőnyegbe zárt álmok.* Két erdélyi szövőasszony művészi pályája. (Pro-Print) Csíkszereda, 1997.

23. *Szőnyegbe zárt álmok.* Két erdélyi szövőasszony művészi pályája. (Pro-Print) Csíkszereda, 1997.
24. *Egy barátság története.* Féja Géza levelei. Közzéteszi Nagy Olga. (Erdélyi Gondolat) Székelyudvarhely, 1998.
25. *Poraiból újraéledő Főnix.* Esszé. (Holnap) Budapest, 1998.
26. *A mítoszok nem halnak meg.* Esszé. (Holnap) Budapest, 1999.
27. *Hamupipőke üzenete, avagy a gyermek ismeretlen világ.* Szülőknek a nevelésről. (Erdélyi Gondolat) Székelyudvarhely, 1999.
28. *Változó népi kultúra.* Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon. Szerkesztette: Nagy Olga. (Kriterion) Bukarest–Kolozsvár, 2000.
29. *Erdélyi sors: tegnap, ma, holnap.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó. Székelyudvarhely, 2001.

II. PARASZTI MEMOÁROK GONDOZÁSA

1. Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája.* (Kriterion) Bukarest, 1975.
2. Kocsis Rózsi: *Megszépült szegénység.* (Kriterion) Bukarest, 1988.
3. György Zsuzsa: *Egy küzdelmes élet.* Egy parasztasszony vallomása. (Erdélyi Gondolat) Székelyudvarhely, 1997.
4. Kocsis Rózsi: *Remények és kétségek között.* (Erdélyi Gondolat) Székelyudvarhely, 1979.
5. Kocsis Rózsi: *Nyitott könyv a lelkem.* Budapest, 2001.

III. NÉPRAJZI TÁRGYÚ TANULMÁNYOK, ESSZÉK JEGYZÉKE

1939.

1. *Téli néphagyományok Mezőpaniton.* In: Makkai Endre–Nagy Ödön (szerk.): Adatok a téli néphagyományok gyűjtéséhez. 122–129. Kolozsvár

1959.

2. *A széki fonó.* Korunk, XIX. évf. 6. sz. 864–872.
3. *Haladás és hagyomány két kalotaszegi községben.* Korunk, XIX. évf. 10. sz. 1450–1463.

1960.

4. *Széki anekdoták vallásról, papról, istenről.* Korunk, XX. évf. 11. sz. 1070–1081.
5. *...Mert csak vidámat szeretünk mesélni.* Dolgozó Nő, XVI. évf. 1. sz. 24.

1968.

6. *Az „egynapos király" meséjének két széki változata.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XII. 1. sz. 55–66.
7. *Variantele româneşti şi maghiare ale basmului „Dracul ispăşeste".* (Markel Hannival) [Az Aa-Th 810 típusú mese román és magyar változatai.] Revista de Etnografie şi Folclor, Tom 13" Nr.1. 81–93.
8. *Concretizări de timp şi spaţiu în basmele din Valea Ghiurghiului.* [Idő és tér a görgényvölgyi népmesékben.] Revista de Etnografie şi Folclor. Tom 13. Nr.6. 531–543.

1969.

9. *Arta povestitului şi vârsta povestitorilor.* (Pop Dumitruval) [A mesélés művészete és a mesemondók életkora.] Revista de Etnografie şi Folclor, Tom. 14. Nr.4. 263–269.

1971.

10. *Változó idők változó meséi.* Korunk, XXXI. évf. 10. sz. 1589–1600.

1972.

11. *A mitikus hős.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XVI. évf. 2. sz. 287–302.
12. *Egy gondolatébresztő könyv tanulságai.* Korunk, XXXII. évf. 9. sz. 1422–1425.

1973.

13. *A népmese felfedezése.* Sorozat. Művelődés, XXVI. éf. 7. sz. 29–30., 8. sz. 21–22., 9. sz. 19–20., 10. sz. 29–31.
14. *A varázserejű hős egy archaikus meserepertoárban.* Ethnographia, LXXXIV. 3. sz. 307–325.
15. *Obiceiul povestitului şi transmiterea basmului.* (A mesehagyományozásról.) Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1971–1973. Cluj. 603–610.

1974.

16. *A fantasztikum variációs lehetőségei a mai népmesékben.* Korunk, XXXIV. évf. 2. sz. 320–329.
17. *Új népi műfaj születőben.* Művelődés, XXVII. évf. 12. sz. 57–58.
18. *Hazudozókról, királyokról, költőkről.* Meseszociológiai jegyzetek. Valóság, 10. sz. 51–60.

1975.

19. *Törvény és szabadság.* Tiszatáj. 8. sz. 59–67.
20. *A mesei jelképek tükrében.* Sorozat 1–6. Dolgozó Nő, 10–11. sz. és 1974. 1–4. sz.
21. *Mesék és „igaz" történetek Széken.* Szempontok a népi prózakutatáshoz egy erdélyi magyar faluban. Népi kultúra–Népi társadalom, VIII. 303–337.
22. *Archaikus világkép és mesehagyományozódás.* Déri Múzeum Évkönyve. 619–644. Debrecen.
23. *Lányok és asszonyok Udvarfalván.* I–II. Szociográfiai jegyzetek. Korunk, XXXV. évf. 4. sz. 279–284.; 5. sz. 380–384.

1976.

24. *A kikosarazott kérők témája variációkban.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XX. évf. 1. sz. 42–51.
25. *Realista törekvések a népi prózában.* Művelődés, XXIX. évf. 1. sz. 27–29.
26. *Élményelbeszélések a népi prózában.* Művelődés, XXIX. évf. 4. sz. 24–26.
27. *A mindennapok valósága.* Művelődés, XXIX. évf. 7. sz. 32–34.

1978.

28. *The persistence of archaic Traits Among Gipsy History-Telling Comunities is Romania.* Journal of the Gipsy lore Society, Nr. 4. Edinbourgh. 221–229.
29. *Personality and Community as Mirrored in the Formation of Klára Győri's Repertoire.* Studies and East European Folk Narrative, Indiana. 475–558.
30. *Hagyományozás a nép- és műköltészetben.* Művelődés, XXXI. évf. 5. sz. 48–50.
31. *Az írásbeliség hegemóniája.* Művelődés, XXXI. évf. 6. sz. 15–19., 8. sz. 21–22., 9. sz. 17–19., 10. sz. 45–46.

1979.

32. *A társadalomnéprajz módszereiről.* Művelődés, XXXII. évf. 10. sz. 25–26., 11. sz. 27–28.
33. *Elbeszélő stílus a mesében.* Korunk Évkönyv, 81–90. Kolozsvár
34. *A néprajz megérett a megújulásra.* Korunk, XXXIX. évf. 6. sz. 441.

1980.

35. *Gondolatok a babonáról.* Utunk Évkönyv, 13. sz. 34–43. Kolozsvár

1981.

36. *A szerelem témái a népmesében.* Művelődés, XXXIV. évf. 4. sz. 29–30., 8–9. sz. 56–62., 10. sz. 31–32.

1982.

37. *A csecsemőgondozás hagyományai.* Korunk Évkönyv, 161–177. Kolozsvár
38. *Some Types of comparative tale analysis.* Journées d'-études en litérature orale. Paris, 23–36 mars.
39. *Halál az élet rendjében I–II.* Szempontok egy népi thanatológiához. Korunk, XLII. évf. 5, 9. sz. 674–679.
40. *Szempontok a paraszti értékrend vizsgálatához.* Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 21–34. Debrecen
41. *Értékrend és társadalomtudat.* Tett, 2. sz. 27–32.
42. *A népmese irodalmi rokonai.* Művelődés, XXXV. évf. 8. sz. 33–35., 9. sz. 28–29., 10. sz. 28–30.
43. *A gyermek és a mese.* Sorozat I–IX. Dolgozó Nő, 2–12. sz.

1984.

44. *Nomen est omen.* Korunk Füzetek, 1. 53–57. Kolozsvár
45. *Realista tendenciák a népi prózában.* Bölcsőringató. Igaz Szó Évkönyve, 84–97. Marosvásárhely
46. *Értékrend a mesében.* Forrás, 42. évf. 6. sz. 59–71.

1985.

47. *Egy széki parasztasszony emlékeiből.* Valóság, 27. évf. 3. sz. 74–84.
48. *Egy széki parasztasszony emlékeiből.* Korunk, XLV. évf. 11. sz. 862–863.

1986.

49. *Öregek és fiatalok a parasztcsaládban.* Családszociológiai jegyzetek. Korunk Évkönyv, 200–213. Kolozsvár
50. *Változó paraszti értékrend.* Korunk, XLVI. évf. 7. sz. 511–515.
51. *Asszonyok elbeszélései.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeek, XXX. 1. sz. 35–41.

1987.

52. *A szerelem témái a népmesékben.* Erosz a folklórban. In: Hoppál Mihály és Szepes Erika (szerk.): Erotikus jelképek a népművészetben. 102–126. Budapest
53. *A halhatatlan életösztön.* A Hét Évkönyve, 63–66. Bukarest

1988.

54. *Vallomások a szolgasorsról.* Korunk, XLVII. évf. 3. sz. 231–232.
55. *Asszonyok vallomása pihenésről, szórakozásról, „kedvtelésről".* Korunk Évkönyv, 114–125. Kolozsvár
56. *Az élő mesemondás egy sajátosságáról.* Műveltség és Hagyomány, XXIII–XXIV. 279–282.

1989.

57. *Some types of comparative tale analysis.* (Analise des contes. Problemes de méthodes.) In: Le conte: Pourqui? Comment? 231–254. Paris
58. *Ember és társadalom a népi világképben.* Korunk Évkönyve, 62–64. Kolozsvár
59. *Interdiszciplináris vizsgálat a néprajzkutatásban.* Kísérlet egy szemlélet nyomon követésére. Korunk, IL. évf. 9. sz. 700–706.
60. *Örökletes előítéletek.* Korunk, IL. évf. 6. sz. 461–465.
61. *Az abszurd ábrázolásmód az irodalomban.* Társadalmi megközelítés. Kortárs, 48. évf. 2. sz. 149–154.

1990.

62. *Az egyház (a vallás) szerepe az identitástudat megőrzésében.* Művelődés, XXXIX. évf. 11–12. sz. 20–22.
63. *Az élő szó megtartó ereje.* Új Írás, 31. évf. 1. sz. 98–106.
64. *Egy kézirat Odüsszeája.* Korunk, I. évf. 4. sz. 500–506.
65. *Erdélyi szociográfiai portréfilmen.* Magyar Napló, II. 1.
66. *Az egyházi tanítástól eltérő szokások az erdélyi református népi vallásosságban.* Vallási Néprajz 4. 124–131. Budapest

1991.

67. *Népi etika.* Művelődés, XL. évf. 2–3. sz. 45–48, 4. sz. 30–32.
68. *Gyanú alatt.* Korunk, 2. évf. 5. sz. 632–636.
69. *A realizmus jelenléte a népi prózában.* In: Halász Péter (szerk.): A Duna-menti népek hagyományos műveltsége. 685–689. Budapest
70. *Merre tart a falu?* Utak, esélyek. Korunk, 2. évf. 6. sz. 682–689.
71. *Az egyház (vallás) szerepe a népi értékrend kialakításában.* In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében I. 8–15. Veszprém
72. *Az egyház (vallás) szerepe az identitás megőrzésében.* In: Nemzetiség-identitás, 330–332. Debrecen–Békéscsaba
73. *A tájékozatlanság buktatói.* Vita az erdélyi néprajztudományról. Budapesti Könyvszemle, 1. sz. 8–10.

1992.

74. *Az etnológia üzenete a XX. század emberének.* Holnap, 3. évf. 6. sz. 30–35.
75. *Eszmék, irányzatok az erdélyi néprajzkutatásban.* Néprajzi Látóhatár I. évf. 1–2. sz. 22–23.
76. *Népi metafizika.* Holnap, 4. sz. 5–10.
77. *A népi tudományosság természete.* Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXX–XXXI. 513–522.
78. *A népi nevetéskultúra alkonya?* Korunk, 3. évf. 2. sz. 114–117.

79. *Gondolatok a mese életútjáról.* In: Viga Gyula (szerk.): Kultúra és tradíció I. 393–403. Miskolc
80. *Cigánymesék vizsgálatának tanulságai.* Művelődés, 41. évf. 9. sz. 24–26.
81. *A paraszti polgárosulás erdélyi sajátosságai.* Korunk, 3. évf. 9. sz. 77–82.

1993.

82. *A népi „tudományosság" természete.* Néprajzi Látóhatár, II. évf. 513–522.
83. *A szerelem kozmikus létélmény.* Forrás, 51. évf. júl. sz. 60–68.
84. *Felkészítés a házasságra a parasztcsaládban.* Művelődés, 42. évf. 8–9. sz. 43–47.
85. *A néprajzi kutatás tudományos önvizsgálatának igénye.* Korunk, 4. évf. 8. sz. 93–99.
86. *Előítéletek, „tudományos babonák" az erdélyi néprajzkutatásban.* Néprajzi Látóhatár, II. évf. 1–2. sz. 220–229.
87. *Népi metafizika.* Holnap, 4. sz. 5–10.

1994.

88. *Havasi mesemondók.* Honismeret, 22. évf. 3. sz. 72–82.
89. *Néprajzkutatásunk fóruma.* Korunk, 5. évf. 10. sz. 126–127.
90. *Változó magyar–román lakodalmas szokások Árpástón.* KJNT Évkönyve 2. 59–88. Kolozsvár

1995.

91. *A népi próza állapota Havadon.* Néprajzi Látóhatár, IV. évf. 1–2. sz. 48–66.
92. *Interdiszciplináris vizsgálat az erdélyi magyar folklórban.* Művelődés, XLIV. évf. 5–6. sz. 34–36.
93. *A Szepességtől Nagyszalontáig.* Danielisz Endre *Egy kisiparos család három nemzedéke* című munkájáról. Könyvesház. július 19–20.

1996.

94. *Boccaccio redivivus az erdélyi magyar folklórban.* Művelődés, XLIX. évf. 5–6. sz. 34–36.
95. *A mítoszok nem halnak meg.* Művelődés, XLIX. évf. 10. sz. 27–29.
96. *Népismeret, szociális védelem, falufejlesztés.* Művelődés, XLIX. évf. 11. sz. 22–25.
97. *Szakrális költészet.* Korunk, 7. évf. 3. sz. 110–114.
98. *A csúfolódó népköltészet monográfiája.* Korunk, 7. évf. 5. sz. 124–125.
99. *Az egyház kulturális és mozgalmi szerepe az erdélyi kisebbségi létben.* Iskolakultúra, 9. sz. 23–27.

1997.

100. *Vizsgáztak a fiatalok.* Művelődés XLVI. évf. 2. sz. 20–23.
101. *A népi vallásosság sajátosságai.* In: S. Lackovits Emőke (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Veszprém–Debrecen, 10–16.
102. *Sajátos világkép a parasztasszonyok emlékezéseiben.* Művelődés, XLVI. évf. 10. sz. 36–39.
103. *Alkotás és befogadás a népi prózában.* Ethnographia, 108. évf. 1–2. sz. 151–164.
104. *Népi kultúra, népi vallásosság új megközelítésben.* Korunk, 8. évf. 10. sz. 154–155.
105. *Cigánymesék tanulságai.* Néprajzi Látóhatár, VI. évf. 1–4. sz. 546–559.

1998.

106. *A nők szerepe és helyzete a paraszti társadalomban.* KJNT Évkönyve 6. 52–65. Kolozsvár

1999.

107. *Asszonyok emlékei szóban is írásban.* KJNT Évkönyve 7. 57–63. Kolozsvár

2000.

108. *Cigánykérdésről árnyaltan.* Művelődés, Művelődés, XLIX. évf. 1. sz. 4–6.
109. *Az erdélyi sorsvállalás átfogó szintézise.* Látó, XI. évf. 1. sz. 106–109.
110. *Sóvidéki mentalitás-vizsgálatok.* (Barabás László *Forog az idő kereke.* Sóvidéki népszokások c. könyvéről) Korunk, 11. évf. 3. sz. 122–124.

TANULMÁNYOK, INTERJÚK NAGY OLGÁRÓL

1. Gunda Béla: *Unkarilainen saduntutkija Romanaiassa.* Kotiseutu, 1977. nr. 6. 186–190.
2. Gunda Béla: *Eine ungarische Märchenforscherin in Rumänien.* Fabula, 1978. 19. Band, Heft. 3/4.
3. Kiss Károly: *A népkultúra mindig változik.* Találkozás Nagy Olga népmesekutatóval. Magyar Nemzet, XXXV. évf. 1979. nov. 18.
4. *Folklórkutatásunk korszerű szintézise.* Két életmű állomásai. Korunk, XXXVIII. évf. 1978. 9. sz. 743–745.
5. Rostás Zoltán: *A kutató, a valóság és az utánpótlás.* Születésnapi beszélgetés Nagy Olgával. A Hét, 12. évf. 1981. 3. sz. 9.
6. Cseke Péter: *Nagy Olga születésnapjára.* Utunk, 36. évf. 1981. 2. sz. 2.
7. Kósa Szánthó Vilma: *Nagy Olga köszöntése.* „Hős nélkül nincs grandiózus világ". Művelődés, XXXIV. évf. 1981. 1. sz. 33.
8. Erdei Sándor: *Mesélő és hallgató.* Gondolatok Nagy Olga munkásságáról. Hajdú-Bihari Napló, 1981. szept. 4.
9. Rostás Zoltán: *A mese – komoly üzenet.* Nagy Olga: Mi közöm nekem Afrikához? A Hét, 13. évf. 1982. 47. sz. 9.

RECENZIÓK A MEGJELENT KÖTETEKRŐL

1. Szemerkényi Ágnes: *Nagy Olga: Lüdérc sógor.* (Beau-frere incube) Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. 341. Acta Ethnographica, 1974, 23. sz. 129–131.
2. Féja Géza: *A folklór nevében.* In: Uő. *Lázadó alkonyat.* Bp. 1970. 458–470.
3. Ferenczi Imre: *A romániai magyar népköltészet kutatása.* Tiszatáj, 1970. 9. sz.

4. Ferenczi Imre: *A nap húga meg a pakulár.* Marosmenti, kalotaszegi és mezőségi mesék. Gyűjtötte, az előszót és a jegyzeteket írta Nagy Olga. Tiszatáj, 1973. 8. sz. 113–115.
5. Salamon Anikó: *Esszé a népmeséről.* Utunk, XXIX. évf. 1974. 30. sz. 1–2.
6. Lezsák Sándor: *Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök.* Petőfi Népe, 1974. okt. 21.
7. Széles Klára: *Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök.* Kritika, 1975. jún. 29–30.
8. Katona Imre: *A népmese igazsága. Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök.* Tiszatáj, 1974. szept. 95–97.
9. Tarján Tamás: *Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök.* Kortárs, 1975. 7. sz. 1172–73.
10. Cs. Gyimesi Éva: *Elméletté szűrt tapasztalat.* Utunk, XXXIV. 1979. 6. sz. 2.
11. Katona Imre: *A tündérmesék titkai.* Tiszatáj, 1979. 9. sz. 88–91.
12. Bata Imre: *A táltos törvénye.* Népszabadság, XXXVII. évf. 1979. júl. 3.
13. Tánczos Gábor: *A táltos törvénye.* Nagy Olga könyve. Új Tükör, 1979. szept. 2.
14. Pozsony Ferenc: *Népmese és esztétikum.* Napoca Universitara, 1979. jan. VI. évf. 1. sz. 5.
15. Keszeg Vilmos: *Nagy Olga: Táltos és Pegazus.* Korunk, IV. évf. 1994/10. 118–121.
16. *Egy barátság és egy életmű története.* Látó. XI. évf. 2000. 1. sz. 102–106.

Összeállította: Keszeg Vilmos

PENAVIN OLGA

NAGY OLGA, A „DRÁGA BARÁT" KÖSZÖNTÉSE

Ha személyesen találkozunk vele, nem hiszed el, hogy immáron 80 „évek" múltak el felette. Ő is belépett a „vének gyülekezetébe", a „matuzsálemek" társaságába.

Ha azt mondanád neki, hogy matuzsálemi időt élt meg, éppen úgy tiltakozna, mint Szabó T. Attila, a soha nem fáradó, soha nem nyugodó, örök szellemi kereső, kutatóútra hajlamos, eredményekben gazdag életutat megtevő „öreg" Barátom. Mikor Olgára gondolok itt a végeken, mindig a környezete, a hegyes-völgyes táj, a benne élő furfangos, gyors észjárású, talpraesett magyar–román emberek világa és életük mélységes mély titkait kutató Olga tűnik elém. Csodálatos megérzésével nyitogatta fel adatszolgáltatóinak a másoktól sok lakattal elzárt lelkét, akik kérdéseire válaszolgatva teljesen kinyíltak, szívesen adták magukat az idegen asszonynak.

Úgy „játszott" velük, mint a varázsló. A legszentebb, a legsajátosabb énjükről vallottak neki, beavatva őt a legmélységesebben őrzött titkaikba. A nők is, mintha örökké ismerték volna, úgy vallottak neki magukról, életükről, felfogásukról, titkos vágyaikról, apró-cseprő „bűneikről", sorsukról, életmódjukról, szegényes, sokszor érzelemmentes szerelmi életükről, a férfitársadalomnak való kiszolgáltatottságukról, érzelmi magányukról, a durvaságtól való szenvedésükről. Roppant nagyra értékelem ezt a csodálatos tehetségét, ezt a „kulcs-szerepet, tulajdonságot". Mintaképemnek tartom. A női – egyáltalában az emberi lélek – avatott ismerője Ő, aki annak minden rezdülését tökéletesen ismeri.

A három évtizeden át gyűjtött népmesét is így elemzi. Nagy élvezettel olvassuk meseelemzéseit, a mese esztétikai vonatkozásairól; hasonlóképpen összefoglaló tanulmányait is. Sok új meglátását közli velünk, sok olyan dologra hívja fel a figyelmünket, amely elkerülte figyelmünket. Nagy mestere Ő elnyert tudásunk szintetizálásának is. Óriási előnye, hogy kétnyelvű anyaggal dolgozik, módja, alkalma van az összevetésre, az összehasonlításra. A kétnyelvű közösségben más-más tudásszintű egyének és közösségek meseteremtő erejét, nívóját, stílusát, kompozíciós törvényszerűségeit, változását, megtartását, továbbadását figyeli és figyelteti meg velünk.

A táltos törvénye, Népmese és esztétikum című könyve kedves, sokszor forgatott könyvem, nemcsak azért, mert szívhez szóló az ajánlása: „Ezt magamnak »dedikáltam« ugyan – két évvel ezelőtt –, de az a tény, hogy más hiányában – csak ezt adhatom Olgának, drága Barátomnak, azt jelenti, hogy ő nagyon kedves nekem. K. város, 1980. júl. 6-án. Nagy Olga"

Drága Olgám, nagy-nagy szeretettel és szeretettel kívánok Neked még számos termékeny évet, jó egészséget, hogy terveid megvalósíthasd és örülj az eredményeknek!

VOIGT VILMOS

KIS KÉPEK EGY NAGY FOLKLORISTÁRÓL

Nagy Olgát régesrégen ismerem, pontosabban előbb írásait, majd őt magát. Többször is leírta (ő, nem én), hogyan jelent meg első tanulmánya az Ethnographia hasábjain (kedvező lektori véleményem következtében). Ehhez legfeljebb annyit tehetek hozzá – nemcsak az övé. Mással (másokkal) is ugyanezt tettem, ugyanígy történt, ha az írás jó volt. De hát ez a normális. (?)

A második kép. Tanszéki évkönyvünk, az Artes Populares 12. számában (1985) 363–375. lapjain részletesen mutattam be életútját. Nálunk, Budán, otthon való beszélgetés után. Akkoriban ugyanis „a Folklore Tanszék kutatási jutalma" címmel évenként 1-1 ilyen oklevelet adtunk. Pénz nem is járt hozzá. Viszont a megtisztelt életrajzát bemutattuk a tanszéki évkönyv egyik következő kötetében. Nagy Olga így 1983-hoz sorolható, vagyis elég korán megkapta ezt a pénzzel nem járó tiszteletet. Régen volt ez, azóta elfogytak az oklevelek, elfogyott a tanszéki évkönyv is. Pedig de jó lenne, és volna is mindkettőre szükség ma is. Persze, az ilyesféle kollegiális elismerés akkor sem volt széles körben gyakorolt divat. Sőt, nekem még módom volt Olga férjével, Krizsovánszky Lászlóval is találkozni. Ugyanígy. Mindkettejük élettörténete példaértékű és ugyanaz. A jelzett helyen a tanszéki évkönyvben mindez el is olvasható. (Akkoriban pedig még nem volt divatban Nagy Olga nálunk. Erdélyben is alig. Gunda Béla pedig őskövületként mutatta be. Ha és amennyiben.)

A harmadik kép. 1991 augusztusában Szegeden, a hungarológiai kongresszuson nekem kellett abban a szekcióban elnökölni, ahol Nagy Olga is előadó volt. Tucatnyi figyelmeztetést kaptam, hogy ő csak elkezdeni szokta előadásait, ám befejezni soha. Minthogy csupa ilyen önelőadó volt a szekcióban, némi aggodalmam még nekem is volt, noha régóta észrevehettem, rendszerint csak azok beszélnek vég nélkül, akiknek nincs is mit mondaniok. Az előadás előtt mondtam is Olgának, hogy mindenki botrányra vár: ő vég nélkül beszél, én meg folyvást „fegyelmezem". E cirkusz kedvéért is többen bejöttek a különben kicsiny és padszoros oktatói szobába. Ám aztán mit láttak? Egy ragyogó előadást, mindent időben, jó vitával. De nem is ezért mesélem el a szegedi előadás történetét. Nagyon hamar a konferencia után, kaptam egy levelet. Újverbász térképének hátlapjára írták. A borítékban volt egy magnetofon-kazetta, azzal a kéréssel, hogy ez Nagy Olgával készített interjú, és ezt közlésre ajánljam fel a Kossuth Rádió Vasárnapi Újságjának vagy a 168 órának. Nagy Olga „interjúja" volt a szalagon, amely közvetlenül a szegedi előadás után készült. Be kell vallanom, azóta sem teljesítettem a kérést. Egy tudományos konferencia előadása ugyanis nem rádióműsor-szöveg. Nem is a javasolt, akkor még nem is szögesen különböző műsorok iránti ellenérzéseim miatt – hanem – mivel a szalagon nem volt szöveg, csak morgás. Zaj. Recsegés. Nem volt mit leadni a rádióban.

Máig is töröm a fejem: malőr, butaság, provokáció volt-e a hosszú és nem is az interjúhoz vagy Nagy Olga munkásságához kapcsolódó levél és küldemény? Azt hiszem, véletlen szerencsétlenség és nem tudatos gonoszkodás volt. Most megint meghallgattam, szakemberek segítségével, hátha mégiscsak egy publikálatlan Nagy Olga-szöveg kerülne ily módon elő. A technikusok szerint a szalag nem üres, nem is törölték le utólag. Valami zaj van rajta, mintha valaki a magnetofont nem a megfelelő helybe kapcsolta volna be.

Jellemző történet!

A következő kép nem köthető évhez. Noha sokszor találkoztunk, sem ő nem hozta szóba, sem én, hogy egykori folklór-esztétikámat tudtommal mindössze két ember olvasta. Ő – és Féja Géza. Mára köztudott, hogy 1972-től 1978-ig milyen leveleket váltottak. Noha maga ez a publikáció nyilván nem teljes és szelektív is, mégis a megjelent kötet (Egy barátság története. Féja Géza levelei. Közzéteszi Nagy Olga. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1998.) Nagy Olga szemszögéből és kommentárjaival jó képet ad arról, amikor erről leveleznek, miről gondolták ők, hogy én azt írtam, és hogy az miért nem jó. Most nem is azt említem, igazuk van-e az interpretációban. Csupán azt a megszívlelendő, példaértékű magatartást idézem, hogy egy (még akkor is) félreállított (többek között) irodalomtörténész, meg egy (akkor még kezdő) meseelméletkedő kutató akkor még olvastak könyveket, közölték is, mi nem tetszik benne nekik. De kézbe vették. (Minthogy ez a könyv disszertáció is lett, voltak hivatalos opponenseim is. Ők elég nagy hangon támadták a munkát, alapvető hibákat hangoztatva. Később módom volt kézbe venni egyik opponensemnek, aki folklorista volt, „kézi példányát". Oldalakon át minden mondat meg volt kérdőjelezve a lap szélén. Aztán meg 50 oldal egyetlen jelzés nélkül. S megint ugyanígy... Sapienti sat.)

Mindehhez azonban tudok még egy olyan adalékot is adni, amit Nagy Olga sem ismerhet. Féja fia középiskolai tanár volt Budán. Ebben az iskolában (noha én nem oda jártam), volt valami pályázat-elbírálás és utána rendezvény, ahol nekem is volt valami kis szerepem. Amikor kiderült, hogy Féja Géza (az író) is ott van a tornateremben, odamentem hozzá. A beszélgetés során kiderült, hogy ismeri A folklór esztétikájához című munkát. Mivel Féja rögtön elmondta, mi a véleménye róla, észrevehettem, nem olvasta el végig a könyvet. Kérdeztem is, mi a véleménye erről, meg arról a kérdésről, amiről ott szó van. Kiderült, hogy csak kézbe vette a könyvet, „ki is jegyzetelte", ám nem olvasta. Még azt sem vette észre, hogy a végén képek vannak! (Biztosan megvan a hagyatékában a könyv, meg lehetne nézni, meddig jutott el benne... Fő kifogása az volt, hogy a folklórhoz képest nem magasabb rendű a hivatásos művészet, meg hogy a német esztétika nem ismerte a folklórt. Erre azzal védekeztem, hogy könyvemet éppen azért írtam, hogy a „magas" esztétika keretében és módszerei szerint is végre legyen valami olvasható nálunk a folklórról. Ettől meglepődött, és közölte, ez jó ötlet, és most már csakugyan el is olvassa a könyvet, és ő keres engem (persze, mások által). Minthogy ezt nem hittem, meg nem akartam fontoskodni, később én nem jelentkeztem (ezt egyébként kifejezetten tiltotta is). Hülye voltam. Ha tudtam volna a Nagy Olgával folytatott levelezésről, biztosan jelentkeztem volna, hiszen minden szerző nemcsak minden olvasóját, hanem még álolvasóit is szívébe zárja. Féját egyébként beszélgetésünk során főként az érdekelte, honnan tudom, hogy ő milyen nagyra tartja Kálmány Lajost? Persze, magam csak a régi magyar irodalom története címmel leírt voltaképpen kulturális világprogramjára hivatkoztam. Nem tudtam, hogy a Kálmány-hagyaték kiadásáról is hallott. (Egyébként nem pontosan, amint ez a Nagy Olgával folytatott levelezésből is kiderül.) Azt kellett volna megkérdeznünk (Nagy Olgával közös a mulasztás): Féja mikor és hogyan fedezte fel Ipolyi

meg Kálmány jelentőségét? De hát Olga is a maga bajaival volt elfoglalva a levelezésben, nem az érdekelte, partnere mit is gondol (és miért, és mióta)? Magam még azt sem mondtam el, hogy ez a folklór-esztétika egyáltalán nem a könyvként való megjelenés idején készült, hanem jóval korábbi, voltaképpen 1963 nyarán született. (Majd aztán bővült.)

És végül egy mostani kép Nagy Olgáról.

Idén ősz végén együtt voltunk Újvidéken, egy mesemondást népszerűsítő konferencián. Az út is volt oda-vissza egy nap, az ottlét is hosszú. Közben volt vasútállomási igazoltatás, áramszünet, szívet-lelket melengető találkozások óvónőkkel és kollégákkal. Mégis talán számomra a legtanulságosabb élmény volt Olga frissessége, egyszersmind igazán öntörvényű világfelfogása. De erről külön kellene írni!

Újvidék, 2000. 11. 04.

Kiderült, Olga például Jugoszláviában sem járt sohasem. Érdekelte is a látvány, nem is. Tudta is, merre megyünk, meg nem is. Sorra hangzottak el az előadások a mai bácskai magyar mesemondásról, volt nyolcvanéves meg tizenéves mesemondó, hallottunk az igazán népszerű mesemondó-versenyekről. Olga pedig azzal kezdte előadását a színpadról, hogy ott, a Bácskában nincs mese, kihalt. Még Erdélyben sincs. Ott is inkább csak volt, a havasokban. Ott is kihalt. Kérdeztük, van-e eleven román mesélés? Az sincs. Kérdeztük, kik gyűjtenek ilyen szövegeket? Mondta, nem tudja. Egyszóval – amit ő gondolt, és valahol biztosan igaz is volt, az jelent meg minden válaszában. Minthogy azt hitte, elveszett az előadás kézirata, írt egy újat is. Abban is ugyanez volt. Persze, konkrét kérdésre konkrét feleletet adott, egy gazdag élettapasztalat birtokában. Mindig is erről beszélt, mindig is arra tért ki, melyik művében mit miért úgy írt le. Ám ez mégsem mindig monológ volt, hanem az életélmények sokadszor is ugyanúgy, impulzív és bevallottan

én-központú felidézése. Akit Olga szeret, azt szereti, még ha kíméletlen (őszinteséggel) is rajzolja meg portréját. Mint például a pénzéhes és megtéveszthető Kali néniét, aki nem győzte kivárni könyve honoráriumát, amiről azt hitte, más már fel is vette.

Nagy Olga is egy olyan nagy kritikai realista, aki mindenkit hibáiban ábrázol. És ha a halálos ítélet ellenére „van is" mese, legalábbis a szövegek azok, van hallgatójuk és van előadójuk is, sőt még Olga is feszülten figyel rájuk, meg nevet a nézőtér első sorából – ha egyszer az lett a szentencia, hogy nincs mese, akkor az nincs is Nagy Olga szemében.

Egyébként az úton nem erről, hanem főként arról beszélt, milyen korlátolt is a református egyház, mennyivel jobb ennél az unitárius. Jobb, emberszerető, világos, egyszerű. Volt is nála egy kis kiadvány, azt olvasta, időnként megkérdezte tőlünk, tudjuk-e, ki mindenki volt unitárius?

Irigylem azt az idős embert, aki ennyire jól megvan a maga gondolatai körében. Aki annyira biztos a maga igazában. Akinek ennyire gazdag az életműve. És ehhez nemcsak az ezernyi gyűjtött szöveget, a tucatnyi kiadott könyvet, hanem a sok-sok átélt évtizedet is oda értem. Ezek együtt teszik Nagy folkloristává. Korunkban ő a magyar folklór egyik nagy hatású szószólója. (A másik is asszony. Harmadik pedig most nincs is.) Ez a szerep az életút, az életmű legigazabb méltatója, legszebb elismerése.

GULYÁS GYULA

EGY VALLOMÁS MARGÓJÁRA...

Nagy Olgával a hatvanas évek végén találkoztam személyesen először. Különböző tanácsot kértem egy Széken készítendő amatőr filmhez, melynek megvalósítására csakis személyes fedezetből lehetett számítani.[1] Készségesen fogadott, s tájékoztatott számos helyi, néprajzi s szociográfiai vonatkoztatásról, de nem volt hajlandó velünk visszatérni a helyszínre.

Elkészült az amatőr film, s jóval később, mintegy húsz év múlva sikerült immáron professzionális körülmények között felnagyítani, s hozzá is forgatni.[2] Végül is két egész estés önálló film született.[3] Mindkettőt látta, sőt részt is vett a Kali nénivel foglalkozó, *Kinő az ember a meséből* című, ún. II. részben. Interjút adott s reflektált az elkészült anyagokra is egy vágószobai visszavetítéskor.

Valamikor ez idő tájt, de még a rendszerváltás előtt készítettem el Öcsémmel az itt közölt stúdióbeszélgetést,[4] melynek ez egy szerkesztett változata, azaz bizonyos ismétléseket és az élőbeszéd önkéntelen elszólásait stb. – melyek egy „látható" interjúban a sajátos metakommunikációs környezetben természetesen jellemzik a személyiséget –, itt elhagytam. Miként a felvezető, kiegészítő stb. kérdéseket, leállásokat is. Így állt össze az itt közölt rész – mely mintegy a hatoda a teljes, több napos együttlétnek –, egy monológszerű vallomássá. Ha beleszámítjuk a keletkezés időpontját, úgy azt is kódolnunk kell, hogy nem volt ily általános sem a nyílt, vagy legalábbis arra törekvő beszédmód, s azon keresztül talán átjön valami több évtizedes kapcsolatunkból is.

Azóta több ízben is faggattam Nagy Olgát, s pár éve ugyancsak önerőből több ízben is visszalátogattunk választott szülőfalujába Mezőpanitra, ahol is egy elég sajátos megközelítésű filmet forgattunk vele és általa. De azóta is hiába pályázunk a befejezésre, vágásra, standardizálásra. E sorok kopogásakor láttam az Interneten, hogy rejtélyes indokolatlansággal lettünk elutasítva. Ennyi maradt a születésnapi jókívánságok fedezetére...

Így addig is e részletkiemelés álljon itt egykori munkálkodásunkra, s említett tervezetünk emlékezetéül.

---

[1] *Szék télen* címmel készült el, normál 8 mm-es kópián, s 1971-ben az Országos Amatőrfilm Fesztivál nagydíját kapta.

[2] Ez volt a *Széki lassú* (1992), A Magyar Filmszemle dokumentumfilm kategória díjasa.

[3] *Kinő az ember a meséből* címen Győri Klára életét, s életművének hatását kutatta.

[4] Az Országos Széchényi Könyvtár Történelmi Interjúk Tára stúdiójában 1989. október 16. és 17-én készült a felvétel, ennek gépelt változata 222 oldal.

– Hát mindenképpen a gyermekkorommal kell kezdenem, mert ez szinte közhely, hogy minden a gyermekkorból indul ki, de valóban volt két nagy gyermekkori élményem, amely egész életemre kihatott. Az egyik az volt, hogy tízéves voltam, amikor meghalt szegény drága bátyám, aki 15 évvel idősebb volt mint én és akit apám még annak idején taníttatott. Ő a református kollégiumnak Marosvásárhelyen a tanára lett abban az évben és ő vállalta, hogy engem tanít ott, mert mire én odakerültem, tízéves lettem, már szerencsésen leszegényedtünk. Hát ebből az a jó kerekedett ki később, hogy nem kellett beírnom, hogy az apám kulák volt. Ugyanis a földek valahogy, hát egyik a másik után – nem tudom hogy – elcsúsztak, úgyhogy maradtunk egy pár hold földdel és leszegényedtünk. Hetedik gyermek voltam és hát apám kijelentette ugye, hogy akkor nem tud taníttatni, a bátyám meghalt már abban az iskolai évben, mikor én első gimnazista voltam és akkor ugye arról volt szó, hogy én többet nem tanulok, egész nyáron sírtam és ma sem tudnám megmondani, hogy mi dolgozott egy 10–11 éves gyermekben, mert négy elemi után az az első gimnázium úgy volt, hogy én úgy éreztem, hogy nem maradhatok otthon, nekem tanulnom kell, de tény az, hogy odaálltam édesapámék elé és arra kértem, hogy hozzon be a nagynénémhez. Minden héten egyszer hoztak kenyeret, rizst, grízt, mit tudom én mi, ami volt a háznál, csirkét, ezt, azt és fizetni nem kellett semmit, és énnekem nyolc éven keresztül egy tankönyvet nem vettek, ruhát nem vettek, nem szemrehányásként mondom egyáltalán, csak a legkedvesebb emlékeim vannak róla. Drága apán egy bohém ember volt és tőle örököltem azt, hogy nem szabad a mindennapi dolgokon, a tárgyakon, a tárgyak hiánya miatt nem szabad rosszkedvűnek lenni, mindig vidám volt. Ennek köszönhetem, hogy én olyan erős lettem és életem során akárhányszor földhöz akartak vágni a sors vagy pedig emberek ugye, én mindig fölkeltem és tudtam, hogy dolgoznom kell. Ez volt az egyik emlékem.

A másik emlékem pedig az, hogy ugyancsak 10–11 éves lehettem, gyermek, mikor apám megfogta a kezemet szilveszter éjszakáján és elindultunk a templomba, református templomba, mert Maros mentén és Nyárád mentén az a szokás, hogy a templom előtt búcsúztatja az odagyűlt egyház, a falu ugye, mert az szín református falu ez a Mezőpanit és a lelkipásztor mond egy néhány szót, imádkozik, elénekeljük a „Te benned bíztunk" elejétől fogva, mert az az erdélyi kisebbségi létben valamilyen sajátos egyházi himnusz, és akkor azon meneteltén később sem felejtettem el, olyan nagy hatással volt rám, hogy a majdnem egy kilométeres hosszú út, az úgynevezett nagy utcában végig kellett mennünk a templomig és ahogy a sötétben csattantak a kiskapuk és jöttek ki, özönlöttek ki az emberek és szó nélkül menetelünk, hát az olyan csodálatos volt az a menetelés, olyan erőt éreztem meg, ezt csak ösztönnel lehet megérezni, nem lehet felfogni ugye értelemmel, hogy én ennek a közösségnek a tagja vagyok. Talán ez is hozzájárult, hogy később már 16 éves koromban amatőr gyűjtő lettem. Hát persze nemcsak ez, mert hiszem azt, hogy van egy sorsszerűség. A kálvinisták nagyon hajlamosak arra, hogy a predesztinációt lefordítsák sorsszerűségre ugye, hogy minden úgy jött össze, a bátyám református pap volt és Győrffy Istvánnak a kedves tanítványa, három évig járt ide néprajzot tanulni és akkor ő akit csak tudott, mindenkit beszervezett, hogy gyűjtsön és engem is beszervezett és én 16 éves koromban már olyan komoly gyűjtéseket végeztem „Babonás hiedelem falun", nem tudom, egy 70 oldalas néprajzi pályázatra írtam, amit persze meg is nyertem és a „Halál és temetés falumban" egy másik nagy, nagy tanulmány volt, majdnem tanulmány, annyira volt a gyűjtésben feldolgozás is és kommentálás is, úgy, ahogy egy 16 éves ké-

pes, de most utólag is, hogy elolvastam, meglepődtem azon, hogy hát milyen komolyan fogtam fel és milyen szenvedéllyel végeztem. Úgy éreztem ez nekem hivatásom első perctől kezdve.

18 éves, 19 éves koromban hát menyasszonya lettem Krizsovánszky Lászlónak. A református teológiára iratkoztam be az érettségi után és mivelhogy ő abban az évben ötödéves volt, én első éves, abban az évben kihelyezték, hát úgy határoztam, hogy akkor természetes, hogy egybekelünk és Kisiglódra kerültünk és ott is olyan érdekes volt, mert ugye öt év alatt négy gyermekem született 41-től 45-ig, de, de valahogy a sors mindig elém hozta nem tudom ezeket a gyűjtési lehetőségeket. A harangozónk, az, az mindig bejött harangozás előtt és után és tudom is én a gyerekkel ottan, valamelyik csecsemővel, egyszerre kettő is volt, három is volt, foglalkoztam. „Hát mit csinál tiszteletes asszony?" Hát mondom: „én itten olvasok egy könyvet", pont Braun Somának A meséről, azt véletlenül megvettük azt a könyvet, azt olvastam. „Mesél? Jaj, hát tudnék én magának olyan mesét mondani, hogy olyat soha életében nem hall". „Hát igazán, János bácsi?" Addig én mesét nem gyűjtöttem. S igen, és akkor ő aztán eljött oda és akkor minden alkalommal egy fél órát jegyeztünk és folytattuk. Meg kell mondanom, hogy egész életem során, mert sokan kérdezték, hogy hogy lehet, hogy négy gyereket felneveltem és annyit dolgoztam és mindig dolgoztam 20 éves koromtól fogva. Hát én hittem abban, hogy a rendszeres és kitartó munka az segít. És naponta nem tudom mennyit, egy fél órát mesélt nekem, másnap folytattuk és folytattuk és úgy, ő volt az első mesemondóm és az első kötet ami kijött, későn, 53-ban, mert közben háború lett és 44-ben is ki akarta (a Zegzulos[?]) adni, de aztán olyan viszonyok voltak, hogy aztán már lemondtak róla és akkor 53-ban jelent meg. Az volt az első mesemondóm és így lettem szerelmes a mesébe, mert olyan csodálatos világot éreztem meg benne és később sem csalódtam abban, hogy a mese, ahogy mondja Honti János: „Az egy világ".

A mesének az a lényege, hogy abban az ember győz, ez egy gyönyörű szép dolog. Én a meséről azt is mondtam, hogy olyan, mint egy profán vallás, ugyanaz a struktúrája van, mint a vallásnak, vagyis felismerni azt, hogy gonoszság van ebben a világban, hogy van jó és rossz, gonosz és jó erők azok harcolnak egymással és a végén a jó győz és ez a vigasz. A vallás is ugyanezt a vigaszt nyújtja, de azért profán, mert, mert a mesében olyan csodálatos dolog, hogy tulajdonképpen nem az istenek és a mitikus lények ugye azok győznek, hanem az ember győz és a mitikus lények csak arra valók, hogy segítsenek az embernek, hogy győzzön. Azért mondom, hogy van valami profán benne, ilyen profán vallás, de vallás szerepe volt végig, mert a nyomorult, kizsákmányolt és eltiport osztályoknak, a rabszolgáknak, a jobbágyoknak, a zselléreknek, később a parasztoknak ugye mindég ez volt a vigasza, hogy így elmondva a nyomorúságot, láttak abban, hogy a kisember is ha tehetséges, ha jó, ha becsületes, akkor neki győznie kell egy ilyen vágyvilágot.

Ezt így nevezik a mesekutatók, hogy korrigálták a világot, kialakítottak egy olyan világot, ahol nem a valóságot akarták tükrözni, hanem annak egy Arany János szerint: egy égi mását, szóval egy jobb világot, ahol a tehetség és a becsületesség győz. Ez volt tehát az első élményem.

1921-ben születtem január 2-án hivatalosan. A valóságban 1920. december 28-án. Akkor még apám gazdatiszt volt és előttem sokáig még gazdatiszt volt, tehát úriember, hogy így mondjam, de az összes rokonaim parasztok és ő valahol mindig élben is állott. Nagyon különös ember volt, egy ilyen szabadgondolkodó ember, egy ilyen vidám, tréfás, mókás ember és 22-ben, tehát én csecsemő voltam, mikor hazajöttünk a falunkba, Mezőpanitba és ott a rokonok, akik addig azt a pár hold földet ők kezelték, volt 8–10 hold is, ezt nem lehet tudni, mert olyan tüneményesen valahogy elolvadtak mire én akkora lettem, hogy eszmélni tudtam. Elég az hozzá, hogy akkor hát ő tudatosan vállalta a parasztságot. Mindig mondtam a nővéremnek, hogy nem tudom, hogy hogy írjam be az önéletrajzomba, mert ugye volt gazdatiszt is, de mire én odajutottam, ugye már paraszt volt, de írjam azt, hogy középparaszt, de mikor már földünk nem volt. Vagy írjam azt, hogy szegényparaszt? Hát nagyon nehéz volt.

Édesanyám német volt, osztrák volt, ott ismerkedtek meg, mint gazdatiszt egy földbirtokosnál, már nem tudom, mert nagyon sok helyen volt, mindig összeveszett és különböző helyeken volt, a gyermekek különböző helyeken születtek, a testvéreim és hát anyám olyan drága volt, olyan csodálatos anyai ösztönösség volt benne, hogy kiszámította azt, hogyha mi egy magyar faluba visszamentünk a rokonok közé, akkor nekem magyarnak kell lenni. Ő nem tanította a németet, nem is tudtam sokáig, hogy anyám német volt és teljesen megtanulta a paraszti hagyományokat, pedig ő polgárlány volt, mert az apja, az apjának hangszerüzlete volt. Az most odakerült Jugoszláviába, ők Bécsből jöttek le ezek a század elején, közülük még voltak rokonaim még néhány évvel ezelőtt. De ő, de ő azt hitte, hogy úgy kell, úgy a jó nekünk, hogyha a paraszti hagyományokat tartjuk, ezért az István, apám István volt, hát az istvánozást megtanultuk, szilveszterkor pont úgy mentünk, mint ahogy a falun mentünk le a templomhoz, úgy rotyogott a török káposzta, mint ahogy a falusi házakban, ő azokat a hagyományos ételeket főzte, úgyhogy ő, ő, nem is tudom ezt, azóta is példaképem nekem, hogy egy nő teljesen az ösztönösséggel érzi meg, hogy mi az, ami a gyermekeinek egészséges és jó.

Például az a tény is, hogy ő egyáltalán nem mondta, hogy német ő és tanuljunk németül, hát lehet, hogy ez jó lett volna, hogy ő németül megtanítson, de katolikus lévén ő reformátussá lett, mert azt mondta, hogy nem lehet, hogy a gyerekek kétfélék legyenek egy családban. Ezt mind az ő anyai ösztönössége diktálta.

Én magam taníttattam magam, magántanítványaim voltak, én vettem ruhát magamnak, már 16 éves koromban nyertem ilyen pályázatokat. Egyébként egy nemzetközi pályázaton is részt vettem, hát második díjat, ilyen nemzetközi díjat nyertem, 600 svájci frank volt. Hát az nagy pénz volt és akkor először kaptam egy rendes ruhát, mert egy szál ruhám volt és hát akkor felöltöztem és szüleimnek is adtam, a nagynénémnek is, hát nagyon gazdag voltam. Azonnal jöttem fel Kolozsvárra. Ott is az ebéd, az ebédemért is tanítottam és azon kívül kaptam mindenféle ösztöndíjat is a Református Nőszövetség, hát aki nagyon csalódott bennem, mert én bizony otthagytam a teológiát egy év után. Egész egyszerűen azért, mert szerelmes lettem a férjembe és úgy éreztem, hogyha neki feleségre van szüksége, akkor hát őt kihelyezik, akkor hát kell mennem. Már ez az előzmény.

Ez a Mezőpanit ez Marosvásárhelytől néhány kilométerre, ez tulajdonképpen még a Mezőségnek a széle, de székely falu tulajdonképpen. Marosszékhez tartozik, székely falu, oda telepítették őket, az én apám is lófőszékely volt még, megvolt a címere is, mindig büszkék voltunk. De jellemző rám, hogy nem tudom aztán hova lett.

Ezek rendkívül racionális falvak voltak, rendkívül tanulékonyak voltak, ez, nem úgy, mint Székelyföldön vagy másutt. Példának okáért ezek voltak az EMGE-nek a min-

tafalui. Az EMGE az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, az minden esztendőben tanfolyamot tartott a fiataloknak, s ott minden fiatal végzett. Mezőpanit nem olyan volt, mint például Szék. Később engem is nagyon megdöbbentett, mikor Székre mentem, ahol a számunkra a város az egy idegen világ volt és volt egy ilyen bezárkózási hajlam, hogy nem szabad semmit kívülről. Paniton természetes volt, hogy ők parasztok, de abban semmi szégyellnivaló nincs, mert középgazdák voltak és nagyon jó, rendkívül jó termést hoztak létre. Könyvet olvastak, az egyik tanár írta: A gazdag parasztok országa – Dániáról és ez volt a mintaképük. Én már 16 éves koromban hallottam: van vetésforgó, van silózás, hogy csak törzskönyvezett tehenet érdemes tartani és bezzeg a tehenek akkor bizony hogy hívják, 20 és 25 liter tejet adtak. Három tejcsarnok volt a faluban, nem mint azóta, azóta 6 decit adtak, adnak és 3 litert adnak a nagy modern technikával.

Ők újságot olvastak, őnekik járt a Gyalai Domokos szerkesztette, elfelejtettem hirtelen, hogy Gazdák Lapja vagy hogy hívták. De olyan öntudatosak voltak, ott nem létezett, hogy ők szégyelljék azt, hogy ők falusiak, még mai napig sem szégyellik, pedig mennyiszer megalázták és olyan traumán keresztülment a falu. A fél falut kulákká minősítették csak azért, mert 8 hektárjuk volt, 10 hektárjuk és azon hatalmas búzakazal volt meg nem tudom mi. Behívták őket a kollektív gazdaságba és akkor, akkor jöjjenek be mint középgazdák és akkor miután elvették mindenüket, akkor kiderítették róluk, hogy kulákok. Az ifjúságomban ebben a faluban biztonságérzetem volt, mert hogy a falu körül csupa idegen világ volt, ugye még román falvak is voltak. Valami olyan fantasztikus szolidaritás volt az emberek között, hogy mai napig is annak hagyománya van, a kaláka szellemnek. Olyasmi volt, hogyha valaki elkezdett házat építeni, vadidegenek is odamentek, szomszédok: na itt vagyunk, szükség van segítségre? S akkor mondta a házigazda: köszönöm szépen, majd holnapra, mára már vagyunk elegen. Ezt, ezt tanárok mondták el később a 60-as években, mikor visszamentem a faluba, hogy mennyire meglepődtek, az a falu nem akart város lenni és nem szégyellte azt, hogy ő paraszt és nem is rajzott ki ez a falu, pedig nagyon, nagyon megbántották, megsértették, eltiporták és mégis volt bennük valami olyan csodálatos identitástudat, hogy tudták, hogy ők magyaroknak, reformátusoknak születtek, abban kell megmaradni, abban kell erősnek lenni és ez nem zavarta meg később sem, pedig mondom, hogy annyit szenvedtek. Azt mondták, hogy ez a sors és ezt kell vállalni.

Tiszta színmagyar református falu, mint sok Maros menti és Nyárád menti falvak, ezek mind ilyen nagyon racionális falvak. Később is Havadon találtam egy ugyanolyan típusú falut, annyira meglepődtem, hogy ezek a falusiak, ugye már a kálvinizmus maga is racionalista volt, egy csomó mindentől megfosztotta a hitet, én mint református, ezt nyugodtam elmondhatom. Olyasmitől, ami nagyon a valláshoz tartozik, az, hogy hiszünk csodákban és szükség van erre. Én mint racionális, ezt elmondhatom. Az emberi léleknek az a vigasza és ebben a faluban olyan racionálisak voltak például, hogy azt mondták, hogy ők nem hisznek a túlvilágban és később ugyanezt találtam Havadon is. Azt mondták, hogy meghalunk, ez az életnek a rendje, ebben semmi ok nincs, hogy mi hisztérikusak legyünk, hogy mi féljünk vagy nem tudom mi, mert ők a természettől tanulták meg azt, hogy a búzát is ugye eltemetik és az kicsírázik és az az életnek a rendje, hogy állandó körforgás az élet, élünk a maradékainkban.

Ugyanezt mondták Havadon is szó szerint, az élet egy szusz, egy pára, az kimegy, de minekünk becsületesnek, tisztességesnek, tisztának kell lennünk, mert jó emlékezet marad akkor rólunk. Tehát én csak a legszebbet mondhatom. Ami ha valamit tanultam és érték volt bennem azt tőlük tanultam.

Tőlük tanultam, hogy az egyetlen, hogy a munka tulajdonképpen az nemcsak eszköz a megélhetésre, hanem a munka szinte egy cél is. Van egy ilyen, hogy az a legnagyobb szégyen, aki lusta, aki nem tudom, azért kellett mindig úgy tenni, hogy – ezt Győri Klára el is mondta, hogy az apja úgy tanította, hogy mindig úgy csinálj, mintha dolgoznál, mert akkor megszólnak, hogyha nem dolgozol jól, nem kapálsz jól, ha lazsálsz. Hát ugye ez, ez a munkacentrikusság – hogy most így fejezzem ki, egy olyan gyönyörű dolognak tűnik egy olyan világban, ahol a munka teljesen értékét veszítette.

Máskülönben az úri világban is a munka az mindig szégyen volt. A másik pedig azt a rendszerességet, hogy végig kitartóan kell, nem idegesen, ezt is ők tanították, én tudom, hogy például mentem haza gyalog, mentem haza mindig a falumba, mert nem volt vonat, 15 km-re nem volt semmi, 16 éves koromban és előttem mentek valami székelyek és hozzájuk csatlakoztam és olyan gyorsan mentem. És mondták: nem kell sietni, hát pontosan tudjuk, hogy odaérünk. Mindent csak nyugodtan, mert aki siet, az kifullad. Na én is ezt megtanultam, hogy a rendszeres munka, a mindennap elvégzett, rendszeres, pontos munka az tulajdonképpen csodákat tesz, nem az, hogy agyonhajszolja valaki magát, hanem mindig el kell végezni mindent, amit az ember elkezd. A pászmát mindig ki kell vinni – ezt is tőlük tanultam. Hát egyelőre ennyit, mert ez az életemnek a nagyobb – aránylag ugye 20 éves koromig –, ez volt Panit, de aztán már egész más világba kerültem. Ötőlük tanultam, hogy ugye a parasztember nem engedheti meg magának, hogy ideges legyen, hogy neuraszténiás legyen, hogy depressziós legyen, hogy kétségbeessen, az egy nagy luxus tulajdonképpen, nem engedheti meg magának, mert neki dolgozni kellett, mert őt senki nem segítette és tulajdonképpen egy ellenséges világ volt körülötte mindig, és őt csak egyedül az tartotta fönn, a munka és ezt is tőlük tanultam, hogy egészséges vagyok és egészséges maradok és a legborzasztóbb körülmények között is nem hagyom el magam, mert azt tartom, hogy a lágerben is csak azok maradtak meg – már akiket nem gázosítottak el –, azok maradtak meg, akik akartak hinni az életben. És akik nem hagyták azt, hogy ha földhöz verték, nem szabad, hogy kiszámolják az embert, hanem föl kell kelni. Ezt mind az én drága falumtól tanultam, Mezőpanittól. Hát sajnos eljöttem, aztán többet már csak úgy látogatóként mentem vissza.

Előzőleg, mikor Kisiglódra mentem volna, pont 40-ben Székre mentem tanítónőnek. Hát ez is sorsdöntő volt az életemben, három hónapig, karácsonyig. Akkor december 28-án, pont a születésem napján megesküdtünk és akkor januártól áthelyeztek Kisiglódra, hogy együtt legyek a férjemmel. Hát sorsdöntő volt ez a széki találkozó, mert akkor már megismerkedtem Győri Klárával, aki olyan csodálatos volt és most is merem állítani, hogy senkitől a népi valóságismeretbe olyan sokat nem tanultam, mint tőle. Se az egyetemeken, se könyvekből, semmiből se. Hát rögtön megfogott az, hogy olyan lebilincselően tudott mesélni és csak annyit tudtam, hogy széki fonó mesélő, de mindenki nagyon szerette, imádták a székiek mind, fiatalok, öregek, mindenki. Csak azután később annyira megdöbbentett engem, hogy hogy ki voltak borulva, mikor a könyve megjelent.

Szék arról volt nevezetes, hogy rettenetesen sáros, hogy járhatatlan utak vannak. Hát én már akkor rögtön föltaláltam magam, odahelyeztek a forrószegi iskolába, amelyik a legmesszebb van ugye és rögtön csináltattam magamnak egy olyan, olyan magas – nem tudom – talpat, amire rászíjaztam a cipőmet, egy ilyen magas talpat. – Hát gólyaláb, csak a gólyalábon kell egyensúlyozni, de ez, ennek ilyen masszív talpa volt és azzal jártam. Egyáltalán nem zavart engem a hogy hívják, a sár, meg minden és onnan a Forrószegről már akkor megállapítottam annyit, hogy ez a három szeg, az valóság, ez a három utca, mintha három falu lenne. Hát először is ugye tudjuk, hogy minden utcának külön volt a

táncháza, fonóháza. Annyira endogám hajlamú volt, hogy például egyik utcáról, egyik szegről a másikra nem illett házasodni, hanem csak azon belül. Azután elkezdtem érdeklődni, hogy mi van és azután is sokat gondolkoztam rajta, hogy volt a faluban egy ilyen rettenetes merevség és görcs minden ellen, ami nem széki, ami idegen, városi. Aki kívülről jött, az mindenki jövevény volt. Másodszor pedig mindenkiben valami ellenségest láttak, az úri fajtákban, mindenkiben. Talán a papot, hogyha éveken keresztül ott volt, akkor megbarátkoztak vele és a tanítókkal, mert a tanítók a nemzet napszámosai, elég szegényesen éltek, azt látták is. De hát ugye őtőlük az adószedő és a mindenféle városi uraktól ők semmi jót nem kaptak. Ezt Győri Klára elmondja egy kedves elbeszélésében, hogy az apja hogy haragudott, mikor kopogtattak. Mert nem szabad kopogtatni, mikor belép az ember egy paraszti házba, csak az urak kopogtatnak és akkor már veszély van, akkor már valami adószedő vagy valaki jön, jövevény a háznál. Hát én elkezdtem érdeklődni akkor, hogy mi ez a faluban ez a görcs és ez csak egy ilyen intuíció. A faluban történt egy rettenetes, valóságos, traumatikus dolog ugye az által, hogy a sóbányáit bezárták, bedöngölték ez előtt száz és nem tudom hány évvel, mert az országutat elvitték onnan, eddig ott országút volt. Híres hely volt, országos zsinatok voltak, minden és 1200-tól, mikor még Buda volt város, 1200-tól város volt már Szék, fejedelmek jártak ott. 1860-ban, ekörül még szabad királyi város volt, pallosjogú város és akkor elvették, elvitték az országutat és kinyitották a Dézs aknai bányát, sóbányát és azt bedöngölték. A nyelv őrzi még, hogy Szék város nagyközség és a város vige (?) meg a város piaca, meg hogy Szék városán verbuválnak stb., tehát az egész városi civil lakosság, mert a római időktől sóbányája volt. Na most azt bedöngölték egyszerre és akkor a közösség egyszerre leszegényedett. E lehet képzelni, hogy abból éltek a bányászatból, mert nagyon rosszak a földek, a sóvirág valósággal kivirágzik, a földek olyan rosszak. És egyszer hirtelen ráébredtek, hogy ők parasztok és földből kellene, földművelésből kellene élni. Azt hiszem, hogy ez egy olyan trauma volt a népnek, hogy általában nem olyan vidámak, nem olyan oldottak, mint nagyon sok más falu volt például, ahol tapasztaltam. Például van egy ilyen visszafogottság, egy ilyen szigorúság.

Ez mind hozzájárult és ez benne van a táncukba, a művészetükbe, mert a táncuk is majdnem olyan, mint egy rítus. Nem az a felszabadult, mint más, hanem ebben is van ilyen komorság. A zenéjükben is ez benne van, a költészetükben is benne van. Számomra Szék Győri Klárát jelentette elsősorban akkor még Kisiglódon. Már abban az első három hónapban megismerkedtem vele, visszajártam hozzá, pedig hát csak a jó Isten tudja, hogy hogy tudtam, de nem tudtam szabadulni, hogy még elkezdtem itt gyűjteni az alatt a három hónap alatt tőle.

1944–45-ben akkor meghívott minket a Mihály Károly, az ottani lelkipásztor, hogy menjünk át Kisiglódra. Hát Kisiglód mondanom sem kell, egy vegyes falu, ahol 30 református család volt. Hát ott soha nem volt pap.

Abból éltünk, hogy én tanító voltam és tanítói lakásban laktunk, de hát ő ilyen lánglelkű volt és szórvány, mint szórvány titkár volt és már az előtt is mint segédlelkész odament gyakornokként és megszerette őket, nahát így mentünk oda és akkor elhívtak oda Székre. Tehát 45-től Széken éltem és akkor én folytattam tovább a munkámat. Hát most már Győri Klárárol kell beszélnem. Mondtam ugye, hogy ő volt az én nagy tanítómesterem. Először is egy olyan enciklopédikus tudása volt, ami döbbenet. Hát több száz közmondást csak tőle, több száz ragadványnevet, nem tudom hány száz helynevet gyűjtöttem. Másoktól is, de ő volt az alap. Majdnem 500-as, 455 vagy 460, már nem emlékszem, hány prózai, csak prózai anyagot gyűjtöttem tőle. Azért mondom így, hogy prózai,

mert ebben például tündérmese csak hét volt, a többi legendás mese, tréfás mese és 120 igaz történet.

Az első döbbenetem nekem az volt, hogy ugye én a mesével kezdtem, Molnár János bácsi tündérmesét mondott nekem és én úgy tudtam, mert Grimmék óta ugye a mesekutatás úgy tartja számon, hogy az a tündérmese. Persze nagyon szép, írtam is sok könyvet erről, de kiderült, Győri Klára tanította meg nekem azt. Az apja híres mesemondó volt, még a század elején meséltek tündérmeséket egymásnak felnőttek, a szomszédok odagyűltek és mondott és még találtam más családot is. Mikfalvi Rózsi néni, ő is, az ő apja is híres mesemondó volt és ő még el tudott mondani, de úgy, hogy még gyermekkorában hallotta, tehát a század elején még mesélték. És akkor Kali néni mondta, hogy hát gyermekkoromban elmondta ezt nagyon szépen, nem úgy, ahogy most én mondom, gyönyörűen, hogy gyermekkoromból a tündérmesék felejthetetlenek, de kinő az ember a meséből.

Akkor nem is figyeltem föl, hogy milyen csodálatos dolog ez, szóval később aztán beugrott nekem, hogy ezek a racionális falvak, már Szék is, már manapság nem vállalják el a tündérmeséket. Gyermekes dolognak, gyermekded dolognak tartják. Már nem hisznek benne. Valamikor a mesét úgy mondták, hogy a valamikori aranykorban, amikor azok megtörténtek, akkor mindenféle csodák történtek. Ma már ezt nem tudja vállalni és már jelképesen sem tudja vállalni és akkor én mondtam, hogy: hát Kali néni, hát mondjon még mesét. Nem emlékszem. És miért nem emlékszik? Azért nem emlékszik, mert ő ezeket nem tudta elmondani a közösségnek, mert mikor kezdte mondani, mert ő tudott vagy harmincat az apjától gyerekkorában és ezeket tudta volna, ha ő gyakorolta volna, de mikor kezdte mondani az asszonyfonóban (először járt asszonyfonóba), akkor mindig azt mondták: Ó hagyj már békét ezekkel a hazugságokkal, ne ilyeneket mondjál! Hanem – azt mondja – áttértünk valami regényesebbre, valami kalandosabbra, ami a reális, amit inkább hihetünk.

Tehát ez volt az első nagy döbbenetem, hogy hát nincs tündérmese. Viszont elkezdte mondani ezeket az igaz történeteket emberekről, amik valóban megtörténtek. 120 igaz történet, az nagy szó, akkor még senki nem gyűjtött, ez az 50-es években volt.

1958-ban aztán újra, később visszamentem és újra magnóra vettem mindent, amit úgy feljegyeztem másként. Nos, elég az hozzá, hogy ezeket az igaz történeteket én csak udvariasságból vettem fel, hogy az ember ne utasítsa vissza a mesemondót. De mikor elmondott egyet, mind, hát Kali néni, hát még mondjon egy tündérmesét. Akkor azt mondta: hát értse meg tanárnő kérem, mi ezeket meséljük a fonóban. Hogyha ezeket mesélik, akkor azt jelenti, hogy tudomásul kell venni, hogy a hagyomány változott ugye és akkor összegyűjtöttem ezeket mind és magnóra vettem. Még más meglepetés is volt. Mikor én később visszamentem aztán Székről, mert most már így kalandozok, de hát mikor az ember visszatekint az életére, nem tudja ugye, van egy rálátás is és nem tudja pont úgy olyan sorrendben. 1952-ig voltunk Széken, akkor 52-ben bementem újságírónak azért, mert annyi konfliktusom volt az iskola igazgatójával. Ő volt az egyetlen párttag ottan az egész társaságban és mi ottan mind pártonkívüliek voltunk és hát ugye szegény ilyen párttagoknak a fejükbe szállt a dicsőség és az, hogy az ilyen mámoros dolog, hogy itt van egy csomó ember, 15–20 ember és ezeknek én dirigálhatok és én rekcumozhatom őket, mert önekik nincs hatalmuk, de én részese vagyok a hatalomnak. Csakhogy én, éppen azért, mert már 10 éves koromtól felnőtt voltam és akkor már megértettem, hogy nincs mit várni a felnőttektől és megértettem azt, hogy a felnőttek milyen sebezhetőek, az én drága apám is, anyám is, ezért bennem semmi tekintélytisztelet nem volt és nem hittem el

azt, hogy vannak csodálatos pártok, és hogy vannak csalhatatlan személyek és testületek, egyáltalán nem hittem el és éppen ezért hát távol tartottam magam attól. Se azt nem tűrtem el, hogy engem megalázzanak és úgy kezeljenek, mikor én tudtam, hogy én sokkal többet tudok nála és én szorgalmas vagyok, én végzem a dolgom, ő viszont politizált, mint igazgató. Én azokat becsülöm, akik dolgoznak. Hát ebből mindenféle konfliktus lett, hát állandóan jöttek ki, hogy engem felülvizsgáljanak, hogy megbeszéljenek gyűlésen. Nálunk azt úgy hívták, hogy feldolgozzanak, vagyis én voltam a gyűlésnek a tárgya, az én fegyelmezetlenségem és ezt később is minden munkahelyemen máskülönben megkaptam.

Mikor odamentem Székre, akkor összehasonlítottam Széket Mezőpanittal és akkor megdöbbentem azon, hogy hát milyen tudatlanok, mennyire?! Hát ezek még ott tartottak, hogy a búzát úgy kell vetni, szennyes tarisznyából és akkor éjjel nem szabad az asszonyhoz hozzányúlni, mert akkor nem lesz termés. Holott a panitiak már a 30-as években vetőgéppel vetettek, mert a gazdakörnek vetőgépjei voltak és azokat kapták kölcsön. És mikor észrevettük, hogy mennyire majdnem írástudatlanok is voltak, ez is egy döbbenet volt számomra és rájöttem, hogy miért. Mert annyira idegennek tartottak mindent, ami kívülről jön, hogy például csak az egyházi iskolába adták a gyereküket. Márpedig az egyházi iskola néhány osztállyal működött és akkor volt mellette állami iskola, s abba egyszerűen nem küldték a gyerekeket. Na most akkor mi elhatároztuk a férjemmel, hogy mi hittünk abban, mert hát ez a kultúrprotestántizmus, úgy hívják ezt az irányzatot, hogy a papnak az a dolga, hogy nevelje a közösséget, tanítsa.

Mindent csináltunk. A férjem 100 tagú énekkart vezetett, ő volt a Népi Szövetségnek a titkára. Én is az asszonyoknak még tartottam egészségügyi meg mindenféle előadásokat, meg olvasókörökbe mentünk, akkor népfőiskolát szerveztünk a férjemmel, ahol Entz Géza és mások jöttek és Kós Károly és Gunda Béla és másokat hívtunk ki, hogy azoknak, akik hét elemit elvégeztek és akiknek volt, akik külön akartak, hogy még tanuljanak még többet, mi tartottunk biológiát, geológiát stb., mindenféle ismeretet, népszerű módon. Ez volt a rögeszménk, hogy hát a nép akkor lesz boldog, hogyha felvilágosodik. Ezt a férjem ezt a rögeszmét megtartotta végig.

Tehát ez volt 1952-ig. 1952-ben jöttem el, mert a sok zaklatás, ami volt, hát közben írtam is, írtam az Utunkba, ilyen élménybeszámolókat írtam. Hát például írtam arról, hogy milyen nagy dolog volt, hogy mozi lett Széken, s akkor az milyen élmény, ezt írtam le ilyen kedves, hangulatosan, hogy például, hogy egy egy rossz traktor hajtotta azt a mozit és hogy hányszor elromlott, mindig a legizgalmasabb részeknél és akkor rohantunk le a kultúrotthonnak a pincéjébe, mert ott volt a traktor és akkor kérdeztük, hogy na most mi romlott el? Úgyhogy a végén megtanultuk a traktornak minden, minden részét. Na így írtam ilyen élménybeszámolókat és akkor a Dolgozó Nő behívott, hogy hát, ők most kaptak egy csomó új helyet és hát az ilyen tehetséges nők, mint én, aki hát már megjelentek ilyen karcolataim és ilyen riportjaim és mit tudom én, hát ők odavesznek. És akkor úgy kerültem be 52-ben.

Újságíró lettem, ez a hat év ez kiesett az életemből, mint néprajzos. Hát először a Dolgozó Nő hívott be, de mikor elolvasták az önéletrajzomat, olyan rettenetesen megdöbbentek ott fenn Bukarestben, ahova tartozott, mert az Országos Nőbizottságnak a lapja volt, annyira megdöbbent, hogy hát ott olyasmik voltak, hogy hát én voltam a teológián, meg a férjem pap, hogy a sógorom pap, a bátyám pap. Ilyen rettenetes önéletrajzzal hogy képzelik mégis. És akkor Látó Anna, aki meghívott rettenetes kínos volt ez neki, mert ő biztosra vette, hogy hát akkor még 48–49-ben még nem volt az osztályharc olyan

rettenetesen tudom én mi, biztosra vette, hogy én odamegyek és akkor Gál Ernőnek panaszkodott, hogy ezt a szegény nőt én most felbiztattam, ő kért, ő szólított föl, hogy adjam be, hogy odavisznek és most mit csináljak? És akkor Gál Ernő azt mondta, hogy ő átvesz az Utunkhoz. És akkor átvett, egy évig az Utunknál voltam és azután mentem át a Dolgozó Nőhöz. Ez a hat év számomra azt jelentette, hogy a későbbi pályámhoz is rendkívül fontos volt, mert jártam állandóan az országot, a falvakat, és úgy győződtem meg róla, hogy a falvak nem egyformák és azonkívül pedig soha nem tudtam volna megírni a könyveimet, például ezt a Törvény szorítása meg másokat is, ha nem ismerem meg azt, ha nem látom meg folyamatában, hogy mi történik a faluban, hogy hogyan torzul el az értékrend, hogy erre a külső nyomásra s szorításra, mi történik bennük, hogy elkezdik szégyellni falusi voltukat.

Annyit prédikáltuk, hogy a falut fel kell számolni, hogy az valami szégyenletes dolog, nem tudom én, hogy a végén talán el is hitték sokan. A panitiak nem hitték el máskülönben. És akkor torzult el az értékrend és kezdtek kirajzani a faluból, szégyellték a falut és nem tudom mi. Ezeket mind, mind az alatt a hat év alatt tudtam megfigyelni, amíg jártam, újságíró voltam. Egy ilyen érdekes dolgot figyeltem meg, az alakult ki bennem, hogy minél többször menni vissza ugyanarra a helyre és Udvarfalvát azért kezdtem figyelni, mert az egy sajátosan más falu volt, mint Szék, mint Panit is, az egy város melletti falu volt, teljesen ilyen kispolgári modell volt az ő mintaképük. Mert hát bejártak tejet vinni Marosvásárhelyre és azt tanulták meg mindenbe, hogy függönyt vettek, csillárt vettek, szőnyeget vettek, teljesen a régi népművészetet eldobták és plüsst vettek.

Ott vettem észre, hogy az udvar, az nem olyan, mint egy paraszti udvar. Hát mi a furcsa ebben, ezekben és akkor kezdtem észrevenni, hogy az istállókat lebontották és nem építettek új istállót egyáltalán, nem akartak tehenet tartani, holott egy nagyon jó kollektív gazdaság volt, mert az egy minta volt, az volt a kirakat. Az egész falu bement, az egy zsellérfalu volt máskülönben. Egy volt zsellér azt nem is tudja, hogy milyen öröm van a mezőgazdaságban, ő csak robotként tart, úgyhogy őket nem érdekelte. És akkor elkezdtem kérdezgetni őket, hogy hát miért nincs istálló? „Hát nem kell nekünk tehén, hát hogyha az egyik ajtón ingyen behajtanák, a másik ajtón kieresztjük". Hát egy igazi paraszt így nem beszél, de így tudtam megállapítani azt, hogy különféle falvak vannak, falumodellek vannak, nem egyformák azok a falvak és hogy hogyan változik és alakul a hagyomány, nem egyformán és ezeket mind az alatt a hat év alatt tudtam megszerezni és a szociográfiai érzékem így alakult ki, hogy rájöttem, hogy a néprajzot nem lehet csak úgy pusztán gyűjteni, hogy én leírom az asztalt és a széket, nem tudom, egy balladát gyűjtök, hanem a mögött van egy közösség és a mögött társadalmi viszonyok vannak. Valami létrehozza, hát azt is kell vizsgálni. Ezek mind így alakultak ki bennem, hogy különféle falvakban voltam, különféle állapotokat láttam és akkor elkezdtem kérdezni, hogy mi miért van.

Ez alatt az idő alatt írtam a Korunkba, hogy „Haladás és hagyomány két kalotaszegi faluban, Inaktelkén és Kispetriben", akkor „A jómód nem minden". Elmondtam, hogy például egy asszony zongorát vett, de nem azért, hogy ő zongorázzon vagy a leánya vagy valaki, csak azért, mert ő városon látta, hogy az van, és legyen. És hogy a lakodalomban ki ad többet és hogy ezt hogy srófolták fel, ez a túllicitálás ez egy beteges dolog tulajdonképpen. Akkor még nem tudtam azt, hogy a parasztság elveszítette a létének az értelmét, a földet, ugye és akkor kellett valamit hirtelen keresni és akkor olyasmi történt, hogy egy ember lerontotta a házat, amit azelőtt három évvel, vadonatúj ház, de még a régi mintára ott, tornáccal, minden, nagyon szép paraszthaz, hogy üveges verendás legyen,

mert már ez lett a divat. Képes volt lerontani. Az Utunkhoz egyszer elmentem egy cikkel és akkor megkérdeztem egy csomó embert, hogy miért nincs istálló stb., stb. és akkor azt mondja nekem Mikó Ervin: hát Olga drága, hát ne haragudjon, ez nem riport. Hát mondom mi? Azt mondja ez egy tanulmány, ez egy elemzés, hát nem riport ez, ez egy szociográfiai elemzés. Hát mondom én úgy tudtam, én azt hittem, hogy ez riport. Akkor már rájöttem, hogy én már, én már nem tudok újságíró lenni, mert énnekem azt kellett volna ugye írni, azt a csodálatos összbenyomást, azt a csodálatos fellendülést. De én mindig mögéje néztem, mögéje láttam és akkor már nem ment.

Aztán egyebek is voltak. Volt közben 56-ban az az értelmiségi gyűlés, amin Fazekas János lejött és Miró Konstantinescu, az egy csapda volt. A magyar értelmiségieket összegyűjtötték és felszólították, hogy mi a véleményük nekik az otthoni, mármint a romániai–magyar viszonyokról, őszintén mindent mondjanak el. És akkor mindenki elmondta, hogy lekerültek a magyar feliratok, hogy miért kerültek ki és az iskolákról és mindenki, még Asztalos István is, Nagy István, nagy kommunisták, még ők is, ők is, mindenki kipakolt.

Én magam is, én magam is elmondtam a véleményemet, amit falun tapasztaltam. Azt, hogy az embereket megalázzák, hogy egy tanácselnök úgy viselkedik, hogy régen a hajdú, s a bíró, az alispán és a főispán úgy nem alázták meg, mint ahogy most megalázzák, hogy rossz hallgatni, mikor hirdetnek! Korrupció van, és mikor én bejöttem és mondtam, hogy hát kérem ebben a faluban olyan kommunista titkár van, aki részeges, aki veri a feleségét, aki lopja a kultúrotthonnak a fáját, a szövetkezetet, hát egy ilyen ember micsoda példa lehet. Akkor megnyugtattak engem, hogy: elvtársnő, ez egy megbízható ember és ugye az egész falu reakciós ugyebár, például. Na ilyen mindenféle rossz pontokat szereztem és itt is elmondtam azt, hogy a választások hogy folynak és mit tudom én mi és mindenféle ilyen. És akkor Fazekas elvtárs megállított: hát elvtársnő, Nagy elvtársnő, ha semmi jót nem lát, akkor mivel magyarázza a mi csodálatos fejlődésünket? Hát mondom: Fazekas elvtárs, Önök, ha jól értettem nem azért jöttek, hogy a csodálatos fejlődést hallják, mert mi azt megírjuk az újságban. Azért jöttek, hogy azt mondjuk el, azt mondjam el, amit nem írunk meg, nem írhatunk meg, mert azok a kisemberek, ha van bizalmuk hozzánk, elmondják. Hát én azt hittem, hogy ha Önöknek elmondom, akkor ezen majd segíthetünk ezeken, mert nekem fáj. Na, az eredmény az volt, hogy felhívták minden hónapban, hogy még mindig ott van az a Nagy Olga és ha lehet, hogy minél hamarább már meg is volt ígérve az állásom. Úgyhogy el kellett jöjjek, de nagyon rendesek voltak, azt mondták nekem, hogy: nézd, írd meg te, hogy te mondasz fel. És hát szerencsére, hogy akkor még Jagamas János volt a Folklór Intézetben és akkor ottan éppen ilyen új helyek voltak és egy fél normát kaptam ottan és átmentem oda.

Ez azt jelentette, hogy a tudományos norma akkor öt óra volt, amit ott kellett ülni és hát ez nagyon kevés volt, 600 lei volt egy fél norma, úgyhogy borzasztó nehéz életünk volt, de végig az volt, nem az számít, mert négy gyerekkel ugye mindig nehéz volt és volt egy ilyen törvény, hogy 200 lei a plafon, így nevezték, szóval ha már annyi van, akkor már a gyerek nem kaphat ösztöndíjat, márpedig négy gyereket fölnevelni ugyebár, nem kicsi dolog.

Nagyon szegényen voltunk, de közben aztán én, én aztán már 60-tól kezdve már írtam a könyveimet, hát négy vagy hat meséskönyvet írtam, akkor négy regényt írtam, ezeket még akkor is, mikor a Folklór Intézetbe kerültem, hát azért is megvádoltak és majdnem hét év után, miután ott voltak a Folklór Intézetben, degradáltak, visszadegradáltak gyakornoknak. Egy hónapig, mikor az Akadémia átvett minket és aztán persze

fellebbeztem és aztán visszament az egész, de hát ugye az volt a vád, hogy hát én közben írom. De az nem jelentette azt, hogy nem végeztem a folklórt. Hát ezeket írtam, ezeket a regényeket és tulajdonképpen azzal ruháztam a gyerekeimet is meg mindent abból...

Mikor 58-ban rájöttünk, hogy van magnetofon ottan, addig én körmöltem ugye a meséket, így jegyeztem le mind és akkor én elhatároztam, hogy én most kimegyek és mindent magnóra veszek. Csak egy intuíció volt, hogy lássuk, hogy milyen. És kimentem megint Székre és akkor magnóra vettem mindent, amit azelőtt gyűjtöttem és még többeket. És akkor kiderült, hogy az a mese, amit nekem elmondott, s ami olyan vázlatos mese volt meg mit tudom mi, az gyönyörű, kikerekített, leírásokkal tarkított, gazdagított, bő párbeszédekkel az egészen más mese, ugyanaz a mese Kali nénitől. És mondom: Kali néni drága, hát maga ezt másként mondta. És erre megint, megint, mert volt benne valami zsenialitás, azt mondja, olyan mindig a lényegre törő, és az mondja: *hát tanárnő kérem, hát a gépet nem kell kímélni.*

Vagyis ő ösztönösen is (de tudatosan is), kímélt engem, mikor látta, hogy én kaparom ottan, mert én azt akarom, hogy szó szerint jegyezzem, hát akkor ő lerövidítette, csak a lényeges dolgokat mondotta. Hát ugyanaz, mint ahogy Benedek Elek is ugye a gyerekeknek írt és ahogy Grimméknél is volt és akkor a nyugati esztéták ugye, például Max Leiti (?) megírták, amit én többször megcáfoltam és a párizsi kongresszuson is elmondtam, hogy a mese az nem ismeri a körülírást, a mellébeszélést, az drámaian megy előre – szerinte ez valami esztétikai mérce. Egyszerűen egy vázlatosságról van szó. Grimmék is ilyen vázlatosan mesélték és a többiek is vázlatosan írták le, csak a fő mozzanatokat, holott azt nincs miért elmondani, a sémát, a sémát nincs miért, hanem azt életanyaggal kell feltölteni és Kali néni akkor feltöltötte, akkor tudtam én, hogy mit gondolt, mit érzett az a kondásfiú, mikor meglátta azt a királylányt és akkor az részletesen el van mondva. Addig csak meglátta, megszerette és kész van és akkor megértettem azt, hogy hát tulajdonképpen a mese más, valami más lehet. És akkor csak magnóval gyűjtöttem és olyan meséket, hogy 30 oldalas és 40 oldalas mesék.

Azt közben nem mondtam, hogy beiratkoztam az egyetemre, 46-ban. Eljött ide Gunda Béla és el is kell mondanom, mert örökre hálával tartozom neki. Eljött Székre, mert már ismerte a munkámat, hogy én ott gyűjtöttem. Azt mondta, hogy ő ott van még, ott volt a Bólyain, ő azelőtt, a 40-es években is ott volt a magyar egyetemen, kolozsvári egyetemen és akkor a román állammal volt egy szerződése és tovább ott maradt, egész 49-ig, akkor megszüntették a néprajzi tanszéket. Azt mondta, hogy iratkozzam be és akkor úgy végeztem el a magyar és néprajzot, úgy hogy bejártam egyes ilyen szemináriumokra, egy-két szemináriumra és azonkívül vizsgáztam. Együtt vizsgáztam a többiekkel, akkor még nem volt ilyen esti meg levelezői, és akkor 50-ben államvizsgáztam.

1958-ban számomra volt a magnetofon, először találkoztam vele. De ez egy csodálatos dolog, mert rájöttem, hogy a parasztokban egyáltalán nincs semmi gátlás, elfeledkeztek teljesen róla és úgy belejöttek és nem kellett megszakítani őket, sokszor ment a gép és ő nem is tudta, hogy megy, mert aztán kazetofonnal is dolgoztam, minden és azokból a mellébeszélésekből és mindenfélékből aztán később egész kötetek kerültek ki. Mikor rákérdeztem valamire, akkor szerencsére ő nem felelt úgy, hogy igen, vagy nem, vagy lényegre törően, hanem mindig valami példázatban vagy történetben és akkor mikor az ember ezt visszahallgatta és lejegyezte, akkor látta, hogy ez milyen csodálatos anyag és úgy gyűjtöttem össze ezt a „Világgá futó szavak"-at, ami jövőre fog kijönni a Szépirodalmi Kiadónál, ahol ilyen mélyinterjús vallomások vannak. Mind így mellékesen tulajdonképpen, abban nincs egyetlen mese sem, semmi. Tehát akkor, akkor visszamentem és akkor mindent csak magnóra vettem attól kezdve.

RÁDULY JÁNOS

NAGY OLGA – ÖT LEVELE TÜKRÉBEN

Pár évvel ezelőtt – Nagy Olga egyik könyvét méltatva – „...a legmozgékonyabb gondolkodású népköltészeti kutatónak" neveztem Őt. Most, hogy 80. születésnapja tiszteletére ünnepi kötet készül, készséggel vállaltam a feladatot, hogy magam is bemutassam az ünnepelt „...segítőkészségét, tenniakarását".

Az az ötletem támadt, hogy köszöntő sorok helyett öt levelét közlöm abból a több tucatnyiból, amit az évtizedek során nekem címzett. Annál is inkább, mivel leveleiben a folytonosan buzdító, munkára serkentő, dicsérő szavak mellett rendszerint újabb s újabb felismeréseit is megfogalmazta. Így sorainak máris tudománytörténeti becse van.

A levélváltás személyes megismerkedésünk (1976 nyara) előtt kezdődött. A szövegeket szó szerinti közlésben „adom", mindössze egyik-másik gépelt levél nyilvánvaló gépelési hibáit mellőztem. Fölöslegesnek érzem (éreztem) a levelek különösebb „kommentálását", csupán a személynevek feloldására s a tanulmányok, cikkek, könyvek címének pontosítására vállalkoztam.

Kedves Ráduly János!

Nagyon köszönöm szép kötetét. Mindenképpen nagy öröm: a kibédi balladák s amiatt is, hogy olyan értő, igazán tudományos módon adta közre. De legfőképpen öröm számomra az, hogy megtört a gonosz varázslat: tehetséges gyűjtők és kutatók rájönnek majd arra, hogy csupán saját erejükben bízva kell a további munkát elvégezni. Ez döntő fontosságú a népi kutatás számára. Mindössze néhány „hivatalos" nem vállalhatja magára Erdély népi valóságkutatásának fontos és nem könnyű feladatát. Azt kell remélnünk, hogy most már mind többen jelentkeznek hasonló jellegű könyvvel. Más felől arra is kell gondolnunk, hogy e feladatnak minden vonatkozását felölelje a kutatás. Eddig, ha megfigyelte, alig fogta át a kutatás a számtalan feladat egy-két vonatkozását. Foglalkoztunk mesével, balladával. De még mindig gyengén állunk a szokások és hiedelmek felgyűjtésével, értelmezésével. Ami pedig a meséket illeti, tündérmeséket adtunk közre, pedig rendkívül gazdag tréfásmese- és ún. „igaz" történet vár felgyűjtésre. (Utóbbi hivatalos elnevezés nem tetszik nekem, egyszerűbb s találóbb népi elbeszélésnek nevezni. Mert az!) Nemcsak szociográfiai érték és „dokumentum", de ha tehetséges népi elbeszélőre találunk, komoly művészi és „irodalmi" érték. Hogy a nép vérbeli elbeszélő, novellista és nem jelzésekben fejezi ki magát, miként egy tévhit szerint vallják olyanok, akik a tündérmesét tehetségtelen vázakban (vázlatban) kapták kézhez, ezt jól bizonyíthatják majd azok a népi írásos feljegyzések, visszaemlékezések, amelyek remélhetőleg napvilágot látnak majd. Most jött ki Pesten egy parasztasszony visszaemlékezése: Én, Nagy Róza címen. Gyönyörű epika! (A Győri Kláráé is most az ősszel jön ki). Ez tehát még egy

újabb feladat, mert ők olyat mondhatnak belülről a népi lélekről, amit a kívülről jövő sohasem láthat meg ilyen igazán.

Nagyon örvendenék, ha felkeresne s elbeszélgetnénk közös dolgainkról. Az a kevés folklorista, aki dolgozik, kell ismerje egymást, s tanácsokkal, tapasztalatával segítse egymást. Bármikor szívesen állok rendelkezésére, ha tudok, szakkönyvekkel is. Ha kijön a Kali néni, elküldöm Magának, valamint a Népi Kultúra–Népi Társadalom című évkönyv idei számában megjelent tanulmányom különnyomatát (Széki mesék és igaz történetek címen jelent meg). Addig is még egyszer szívből kíván további szép sikereket és jó munkát: Kolozsváron, 1975. júl. 30-án.

Nagy Olga

Ui. Anikó nincs itthon, pénteken jön haza, a neki dedikált könyvét azonnal átadom. Annál is inkább, mert tudomásom szerint Marosi már rég „megrendelte" tőle könyvének recenzióját. N. O.

A kötet – amelyet Nagy Olga „nagyon köszön": Kibédi népballadák. Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1975.; Győri Klára könyve is megjelent: Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés. Sajtó alá rendezte és előszóval ellátta Nagy Olga. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1975.; Az Ui.-ban emlegetett Anikó Salamon Anikóval azonos, akinek ismertetője valóban megjelent az Utunk 1975. szeptember 12. számában. Marosi, aki „megrendelte" a recenziót: Marosi Péter irodalomkritikus és irodalomtörténész, az Utunk egykori belső munkatársa.

Drága Jancsi!

A könyvedet megkaptam, igen köszönöm. Beszéltem Marosival s felajánlottam neki, hogy átfogó tanulmányt írok az életutadról. Először, néhány héttel ezelőtt még elhárította azzal, hogy az utolsó könyvedről a recenzió a Beke családból kerül majd ki, de végül is, néhány nappal ezelőtt leszögeztük, hogy mégis én írok, de nem recenziót, hanem egy átfogó írást (mint említettem) egész életutadról. Ehhez azonban ki szeretnék menni Hozzád. Erre már rég készülök, ui. Havadra kell mennem, s onnan rándulnék át, de úgy látszik, hogy csak júl. 20 után mehetek, mivel addigra várok valakiket Pestről. Tehát 20–25 között azt hiszem mégis megérkezem.

Megkaptátok a Korunktól a levelet, melyben a Korunk-pályázatban való részvételre buzdítnak? Téged és makfalvi meg kibédi kollégákat? Nagyon jó lenne, ha Te magad is részt vennél s másokat is buzdítanál, hiszen itt nem csupán egy pályázatról van szó, hanem arról, hogy a befutott kéziratok megjelennének s egyben egy tudományágat fektetnének le.

Tehát a legközelebbi viszontlátásig, Irént szeretettel csókolom, Téged szeretettel és őszinte barátsággal üdvözöl:

Kolozsváron, 1980. júl. 18-án.

N. Olga

A Nagy Olga címére küldött könyv minden bizonnyal: Ráduly János: Tündérszép Mosolygó Ilona. Kibédi népmesék. Ion Creangă Könyvkiadó, Bukarest 1980.; Az „átfogó tanulmány" az Utunk 1980. október 17-i számában jelent meg Egy tudományos pálya tanulságai címmel. Az emlegetett Beke család: Beke Györgyék; A Korunk-pályázaton eme sorok írója nem vett részt.

Drága Jánosom!

Köszönöm a gyönyörű könyvet, Te minduntalan meglepetést szerzesz szegény ismerőseidnek. Nem gondolod, hogy ez milyen zavart szerez szegények lelkében, hiszen szeretik az embert beskatulyázni valahová. Te már elismert néprajztudós vagy, aztán elkezdel rovásírással foglalkozni, s már több verseskönyvet is megjelentesz. Saját magamról tudom, hogy ez milyen kényelmetlenséget szerez honfitársainknak, akik már besoroltak valahová, és íme, már nem talál az a bizonyos besorolás.

Na, de én szívből örvendek, hogy ilyen fáradhatatlanul dolgozol és ilyen szenvedéllyel. Mert szenvedély nélkül nem lehet ilyen lendületesen dolgozni! Sok sikert kívánok Neked a továbbiakban is!

Nagyon jól esett, hogy elküldted a könyvedet. Ahogy telik az idő, mindinkább elmagányosodik a magam fajta, ezért örvendetes minden találkozás azokkal, akiket szeretek és tisztelek. Te ezek közé tartozol!

Én dolgozom, mert mást nem tehetek. Csak így lehet elviselni az egyedüllétet: hiszen három gyermekem, hat unokám és hat dédunokám mind távol vannak. Ezt a magányosságot pedig csak úgy lehet elviselni, ha az ember belefelejtkezik a munkába. Úgy néz ki, hogy rövidesen megjelenik a csíkszeredai Pro-Print Kiadónál két szövőasszonyról írt esszékötetem. S Jövőre a Holnapnál a könyvhétre: *A mítoszok nem halnak meg* című újabb esszékötetem.

Most már nem írok néprajzi könyveket, észrevettem, hogy már kezdem ismételni magam. Újabb kísérletbe fogtam: egyfajta esszéregényt írok, sajátos és rendhagyó műfaj: se nem irodalom, se nem tudomány: mindkettő ugyanakkor.

Nagyon szeretném, ha találkoznánk. Nem jössz Kolozsvárra? Nagyon szívesen látlak, három szobám van s csak egyik van kiadva egyetemi hallgatóknak. A baráti beszélgetést a legfontosabbnak találom ebben az én gyógyíthatatlan magányosságomban. Mehetnék a gyermekekhez, s egy-egy kis időre el is megyek, de dolgozni igazán csak a saját írógépemen, saját íróasztalomnál tudok...

Egyelőre ennyi. Minden jót kívánok! További lendületes munkát.

Szeretettel köszönt:

Kolozsvár, 1996. nov. 4-én

N. Olga

A megköszönt könyv: Ráduly János: *Fény és gondolat*. Versek. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 1996.

Kedves János, drága Barátom!

Köszönöm a szép könyvet, őszintén gratulálok. Most tanulmányozom. Még nem tudom, hogy melyik lapban írok róla, ui. a *Korunk* újabban mind tematikus számokat hoz. Majd megbeszélem velük. A másik lehetőség a *Művelődés*. De majd meglátom.

Én Neked sokszorosan is adósod vagyok. Hányszor írtál munkáimról, és milyen komoly elemzést! Ez bizony nagy munka és komoly erőfeszítést jelent! Nem szólva arról, hogy azalatt írhatnád a saját dolgaidat.

Amit már az eddigi jegyzetelés során megfigyelhettem: az az újszerű látásmód, ahogyan számodra a népköltészeti alkotások egymással összefüggnek. Eddig az volt: valaki vagy mesekutató, vagy balladakutató. De íme mi derül ki: az, hogy ballada, mese, sőt mondák összefüggnek. Ezt persze csak egy olyan kutató „fedezheti fel", aki nem „kirán-

dulóként" jár terepre; de *ott él közöttük*; így figyelhet meg mindent. Így láthatja meg az összefüggéseket.

Ami még meglep, az, hogy a falun élésed nem jár azzal a hátránnyal, hogy nem tudsz lépést tartani a legújabb tudományos eredményekkel. Ez valóban nem kis dolog!

Tehát megkísérlem szép kötetednek egy alaposabb elemzését. Majd újból írok!

Addig is kérlek vigyázz Magadra! Gondolj arra, hogy nagy *szükségünk van Rád.* Nem pótolhat senki sem.

A régi szeretettel és barátsággal

Kvár, 1997. okt. 27-én.

N. Olga

Könyv-megköszönéssel indul ez a levél is: Ráduly János: *Vetettem gyöngyöt.* Népköltészeti tanulmányok, közlések. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 1997. A könyv szerkesztője Nagy Olga. Az ismertetőt Nagy Olga végül is a Művelődés című havi folyóiratban helyezte el: 1998 novemberében jelent meg *Egy rendhagyó tudósi pálya* címmel.

Drága János Barátom!

Szívből köszönöm a szép küldeményt: *a mesekötetet*, valamint *a szép értékelést*, amely – lám – meg is jelent. Kívánok Neked további kitartást, jó munkát! Gondolj mindig arra: amit Istenünk *Rád* –, és csakis Rád bízott, azt senki más nem végezheti el rajtad kívül!

Gondoltál-e arra, hogy – bár sokszor írtál már *Kibédről – elkészíts egy szintézist a* falu alakulásáról egész napjainkig. Hiszen a falvak oly nagyon különböznek alakulásukban, történelmi viszonyaikban... Én azért hiszek abban, hogy nem beszélhetünk a *faluról*, hanem *falumodellekről* kell beszélnünk. Ennek alapján írom most meg „Szék-város, nagyközség" (ez a hivatalos neve!) monográfiáját.

Most készítem a Havad II. kötetének javítását, dec. 30-ig el kell küldenem. Hátha *sikerülne találkoznunk, ha majd megjelenik. Ahogy telik azóta mind magányosabbak* leszünk!

További lankadatlan munkát, sikert kívánok nagy szeretettel

N. Olga

Kvár, 2000. okt. 23-án

A mesekötet: Ráduly János: *Gyöngyvirág királyfi* Népmesék. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 2000.; A „szép értékelés" valójában recenzió. Megjelent: Népújság, Múzsamelléklet, 442. sz. 3000. május 20., *Egy falu arca a múló időben* címmel. Az ismertetett könyv. *Változó népi valóság.*Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon. Szerkesztette Nagy Olga. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár 2000.

BEKE GYÖRGY

KENDŐZETLEN ÉLET

Nagy Olga az egyik legszorgalmasabb magyar folklorista Erdélyben. Helyét és rangját az irodalmi és tudományos életben – szerintem máig ható érvénnyel – Féja Géza, az irodalomtörténész jelölte ki, egy 1974-es kolozsvári beszélgetésünkön (megjelent: A Hét 1974. szeptember 20. számában). Az éltető hagyományok szerepéről kérdeztem a magyar–román kapcsolatok kiépítésében.

„Hagyomány nélkül nincs élet – felelte. – A hagyományok okos megőrzése nélkül nincs haladás. Én itt, Romániában – hogy visszatérjünk beszélgetésünk fő témájához, a kölcsönös kapcsolatok ügyéhez – a haladó hagyományok ápolásának nagy felelősségét tapasztalom. Román írók, magyar írók egyképpen magas szinten művelik a hagyományok őrzését. Hadd utaljak például a folklórhagyományokra, s ennek keretében, mondjuk, a Nagy Olga tevékenységére. Az ő *Lüdérc sógor* című gyűjteménye és az elébe írt bevezető tanulmánya fontos esemény a folklórtudományban. Ismerem Jagamas János hatalmas munkásságát, amely még megjelenésre vár. Végtelenül nagyra becsülöm Kiss Jenő munkásságát, aki a román folklór legszebb verses darabjainak átültetésére vállalkozott, és már négy kötete jelent meg. Nagyon fontosnak tartom, hogy a román folklór eredményeit és gyűjtéseit Magyarországon is minél teljesebben megismerjük. Aztán örömmel hallom, hogy magyar gyűjtők román népköltészeti anyagot is gyűjtenek. Rengeteg itt a kölcsönhatás."

Egy évvel előbb jelent volt meg Nagy Olga gyűjtése – tündérmesékből: *A Nap húga meg a pakulár*. Igazi meglepetés volt a kötet, már csak azért is, mert az a hiedelem él a köztudatban (még az irodalmi köztudatban is), hogy nem nagyon élnek már erdélyi magyar falvainkban mesék, hát még tündérmesék. Sok mindenben hat az előítélet vagy elképzelés – a valóság ismerete helyén. Persze, hogy a változó idők változtatnak a meséken is. Például a mesemondók műszaki ismereteinek a gazdagodása új elemeket visz be a mesevilágba – a tündérmesében egy helyen megjelenik az építész*mérnök* –, a hagyományos meseváz újra meg újra (és nem mindig ugyanúgy) töltődik fel. De megmarad a mese lényege: szenvedélyes vágy jóságra, szépségre, igazságra, ezek diadalára, a gonosz pusztulására, akár tündérek, szörnyek, képtelen kalandok árán is. Legalább a mesében győzzön a szépség, igazság, emberség – ha az életben nem is! –, a népi képzeletben a mesélő lelke, igazságérzete parancsol a hősöknek. „A mese, a folklór, a népi világkép az antik legegyetemesebb arca. Addig él, amíg ember jár a földön." Az idézet Féja Géza egyik tanulmányából való, Nagy Olga *A Nap húga meg a pakulár* előszavában idézi. A szomjas lélek csodája nem is a varázselemek tobzódása, hanem a fantázia játékainak hitelesítése. Mielőtt elrugaszkodna csodás régiókba, a mesemondó a népi realizmus aprólékos részletezésével lep meg: a királyi udvar leírása nemritkán egyszerű paraszti portára

emlékeztet; tündérországban néha reális, ismert falunév bukkan elő (például Szamosfalva), a megfigyelt és az elképzelt élet egybekavarog, de ebben a csapongásban a valószínűtlen is hihetővé lesz. Nagy Olga jól megfigyelte, hogy „ma is vannak még tájainkon olyan meseközösségek, amelyek a mesét éppen úgy hiszik, igazára éppen úgy esküsznek, akár a legendáéra vagy a mondáéra". Ne naiv bárgyúságot sejtsünk ebben a könnyen hívésben, valamiféle elmaradottságot, hanem a lélek olthatatlan szomját az *igazságtevésre*. Az igazi mese sokkal inkább vigasztaló, serkentő, mint puszta szórakoztatás. A népdal, a népi tánc sem puszta szórakozás, hanem önkifejezés, a lélek tükre.

A tündérmese alkotója, a névtelen nép – egyféle regényíró, mert szerkeszt, elhagy, kiemel, tanulságot sugall. Van a folklórgyűjtők seregében egy csapat, amelyik valósággal társszerzővé lesz az átvételben és továbbadásban. És ez még ma is érvényes eljárás, mikor már a számítógép is bevonult a gyűjtés eszközei közé. A hallottak hűséges leírása alapszabálya a hitelességnek.

Már Arany János korában nagy volt a kísértés a lejegyzett mesék „novellásítására". A kritikus Arany keményen megbírálta Merényi Lászlót, amiért „írói viszketegségtől hajtva" saját, idegen cifrájával ékesítette a népmeséket, „forceirozta" az előadási modort. Alig hiszem, hogy a tudományos kérdésekben mindig szigorúan szabálykövető Arany kifogásolná mondjuk Benedek Elek írói beleavatkozását a magyar mese- és mondavilágba. Mert ezek a tollpróbák mindig a nép írástudó fiának azonosulásai a meséket, mondákat teremtő néppel – csak éppen a tudatosság szintjén.

Nagy Olga példás fegyelemmel választja el önmagában az írót és a gyűjtőt, egyéniségének, teremtő énjének két erős vonását. Tudományos alázattal jegyzi a nép ajkán termő történeteket, nem találni olyan részletet vagy mozzanatot, amely a népi tündérmesék szellemébe, hangulatába ne illenék bele. Külön erénye, hogy meghallja és rögzíti a nyelvjárási ízeket, a finom árnyalatokat. (Író lévén, talán ez a legkínosabb önmegtartóztatás számára.) Mesélőinek stílusa érzékletes, költői, kedves, képtelenségekkel tréfás – egyik mesehős hajánál fogva saját magát vágja a földhöz – és a mai élet kiszólásai tarkítják: „Már Villási tisztába volt a menettel". (Így nevezi, menetnek az erdélyi magyar paraszt az erőszakolt kollektivizálást.)

Nem avatkozik bele a mesébe saját írói tapasztalatai szerint ott sem, ahol pedig a szerkezet látszólag csonka. *A sárból gyúrt leány meg a világhíres vitéz* című mese hősnője a király parancsára indul a Fekete Tanyákra, hogy megvívjon a sötétség őrzőivel, de miután küldetését kiváló bátorsággal teljesíti, s a Fekete Tanyákról – a sárkány elpusztításával – örökre elűzi a sötétséget, el is feledkezik a királyról, akitől a küldetése származik, és hazamegy anyjához, apjához. Mivel a király csak „kellék" a mesében, hagyományos mesealak, akivel bátran komázhat a mesehős vagy tört paszullyal etetheti meg a kondás, akit el lehet hanyagolni. Nem ő a fontos, a hatalmas földi király, hanem a népi hős, s talán ő sem a személyében annyira, mint a vágyai, az erkölcse, az életfelfogása: a nép igazságérzete. Minden csodás elem ellenére, vagy éppen ezek mögött, védelmük alatt a tündérmesék őrzik és hirdetik a maguk nagyon is valós, földön járó társadalmi intéseit.

Nagy Olga szép gyűjteménye(i), erdélyi magyar tündérmeséi a valószínűtlenség káprázatos, de hiteles régióiba emelnek, hogy parányibbal jobb, szabadabb, értelmesebb lehessen a földi életünk.

Regényíró se tűzhetne szebb és nehezebb célt maga elé. Nagy Olga eredendően írói alkat, társadalmi (családi) tapasztalatait, igazságait, intéseit ifjúsági regényekben jelenítette meg. Erős nevelő szándékából is következik ez: tanítani, jobbítani akar. *Lányok a bentlakásban* (1960), *Szidi* (1963), *Vadvizek* (1965), *Madár kék mezőben* (1968), ez a

négy kimondott szépirodalmi alkotás, regény jelzi az „írástudó mesemondó" útját. Úgy értem ezt, hogy ha nem válik tanult értelmiségévé, akkor mesemondóként adja tovább élményeit, amiket családja és szűkebb világa körében szerzett. Szépprózája ugyanis erősen kötődik a valósághoz, de nem rabságot jelent ez, hanem felszabadítást: megtapasztalt örömeinek és családásainak feloldását a közösség életének tengerében. Nyíltan vállalja ezt a kötődést családjához, környezetéhez és szélesebb öleléssel: nemzetéhez. Egyik regényének címadó hősnője, *Szidi* nagyon sok vonását saját leánya, Krizsovánszky Szidónia ismert, neves sepsiszentgyörgyi színművésznőtől kölcsönözte. (Művésznőnk családi neve azt a Krizsovánszky Lászlót jelzi, aki a maga sorsában szintén népnevelő, társadalomjobbító, eredetileg református lelkész, aki mindenben támogatta felesége folklórkutató és regényírói tevékenységét.)

Fikció és valóságlátás, mese és pedagógusi hivatástudat – ezek Nagy Olga ihletforrásai, megnyilatkozási formái, írói értékei. Legjobban tetten érhetjük mindezek összefonódását talán éppen egy olyan népi emlékirat lapjain, amelyeket egy széki parasztasszony, Győri Klára élményei és Nagy Olga szerkesztői alázata és egyben alkotó ihlete forrasztott remekké. (*Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.)

„Egyetlen műfaj sincs, amely az életet így együtt, egyben, egyetlen bámulatos egységben fogná fel a maga tragikus és ugyanakkor optimista kicsengésében, mint a mese" – írta az elméleti kérdésekre is fogékony Nagy Olga a *Hősök, csalókák, ördögök*ben. De vajon a mesemondó saját életének történetét is ugyanezen műfaji törvények szerint rendezi-e el, ha annak elmondásába fog? Filep Istvánné Győri Klára hajdani széki parasztasszonytól Nagy Olga százhúsz „igaz történetet" jegyzett le. Novellisztikusan lekerekített történetek ezek, miként Nagy Olgától tudhatjuk, amelyekben „a falu jelenik meg ügyes-bajos dolgaival, nevettető visszásságaival". Az életanyag elrendezéséhez nyilván keretet, formát sugalltak a klasszikus mesék, még inkább a világot járt Boccaccio-novellák (huszonegyet közülük tovább mondott, „feldolgozott", beleolvasztott a maga repertoárjába, előszeretettel a szerelmes tárgyúakat). Mindezek után természetesnek tűnik, hogy ez a naiv emlékíró a saját sorsának fordulatait is hasonlóan fogalmazta meg. Emlékezéseiben szilárd szerkezetű, csattanós, kerekre formált történetek követik egymást, novellai érvényesülésüket (egyebek között erkölcsi-eszmei mondanivalójuk kidomborodását) legföljebb az akadályozza, hogy más minőségű vagy éppen néha más jellegű köztes szövegek fogják közre őket. E köztes szövegek célja nyilvánvalóan az, hogy Győri Klára életének jellemző epizódjai köré és mögé a falu társadalmi-erkölcsi életét is felvázolja, az emlékezés így nyerjen tágabb társadalmi és morális érvényt. (Ez a törekvés tetten érhető a romániai naiv emlékiratok többségénél: Tamás Gáspár székely vagy Toader Hrib moldvai román paraszti emlékező műveiben.) Egy foglalatban kapunk irodalmat (méghozzá a javából) és tudományos felvilágosítást, eligazítást. Helyenként mintegy nyomon követhetjük az emlékezés végső formába öntésének folyamatát is, mivel a könyv egyik-másik eseményről kétféle megírási változatot ad. A vizsgálódó akár a népi mesélés, a naiv emlékírás lélektani, írástechnikai és más egyéb szemléltető anyagként is olvashatja a kötetet. Kutassuk most az irodalmat, s benne az író-szerkesztő, lejegyző Nagy Olga keze nyomát.

Győri Klára kicsi gyermekként kétszer is beleesik a kútba. Mosakodni akar, majd később vizet merni; és mind a két alkalommal túl mélyen hajol bele. Innen kezdődik igazán a kislány igazi élettörténete, mivel innentől kezdve vannak érvényes, saját élményei. Amit addig elmondott, azt mások elbeszéléséből tudja, tehát ismétli. A pólyáskorában megesett nagy tűzvész, amely majdnem a halálát hozta, nyilván drámaibb esemény volt,

de mivel nem élhette át tudatosan, nem is ábrázolhatta olyan elhihetően, mint saját első döbbeneteit. Első kútba esése derűs hangulatú történet, a kút nem mély, kimászik belőle a maga erejéből. A másik kútból ki kell húzni, a történet igazán megdöbbentő emléke mégsem ez, hanem ami ezután következik. Apja fellobbanó haragja, átkozódása, amiért most már – ki kell takaríttatnia a kutat, ez az egészségügyi törvény.

Rideg paraszti önzés legyinti meg az olvasót. Sokszor visszatérő motívum a parasztokról szóló irodalomban. Győri Klára lelke nemességét mutatja, hogy a paraszti világnak ezek a taszító vonásai sem gyűlöltetik meg vele az apját és a környezetét. Egyik epizód azt meséli el, hogy milyen büszke az apjára, mivel a környékről is hozzá járnak az emberek, ha kötleveleket, szerződéseket akarnak íratni. Az emlékezés árnyalt: a vonzás és a taszítás természetes egységükben éltek a Győri Klára lelkében. Természetesnek találta a szülői bizalmatlanságot is, derűs hangon meséli el, visszatekintve – 76 éves korában –, hogy az apja miként járt utána annak: csakugyan a tanító adta-e neki okosságáért a négy fillért, vagy talán lopta valakitől? Győri Mihály annál inkább hihette ez utóbbit, mivel leánykája már túl volt annyi gyermek öntudatlan, de következményeiben annál megrázóbb élményén, az első „lopáson". Remek szerkesztés, hogy „a lopás" története után kerül az olvasó elé a négyfillérnyi ajándék históriája. Az előző epizód mintegy előkészíti, igazolja az apa bizalmatlanságát, de így a gyermek ártatlansága, lelki tisztasága is (amit a nagy kísértés nem ronthatott meg), hitelesebb élményünkké válhatik, a jellem fejlődését érzékelteti.

Nagy Olga „társszerzői" hozzájárulása ilyen esetben – nagyon sok esetben – igazán jelentős, avatott toll munkája.

Nemcsak a Győri család, de az egész falu egykori erkölcsi rendjére, szokásaira (egyebek között csontos maradiságára is) fény villan egy-egy epizódból. A kapós leányka táncba megy, a legények szívesen viszik, de beleszól a falu rideg törvénye: nincs joga „eltáncolni" a nénje, Zsuzsa szerencséjét. A táncházi asszony seprűvel kergeti ki: „A ponciusodat, a mai nap kitakarodj innét, s míg nénéd férjhez nem megy, a labod ide be ne tedd! Hát ő szegény ott nyomja a padot, s te úgy táncolsz, mintha szelek hajtanának!?" És a kiseprűzött leányka nem lázad, hanem beletörődik sorsába, a falu rendjébe. Magát a kiseprűzést minden drámai hangulatot mellőzve, szinte derűs hangon idézi fel, mintegy visszakacagva az időbe, amelyen úgyis ő fogott ki.

Az emlékezés legművészibb remeklése: az immár asszony Győri Klára szerelmének leírása a hozzájuk beszállásolt malomgépész iránt. Minden sorából kicsendül a fájdalom (a gyermekkor derűs képeivel ellentétben), a parasztasszony beteljesületlen vágyát élete végéig hordozta magában. Gondolatban sokszor felidézte ezt az „igaz történetet", mielőtt a papíron „kibeszélte" volna. Jellegzetesen novellisztikus maga a helyzet (ha akarom, Boccaccio-ízű). Egy szegényparaszti házaspár éjszakai szállásra fogadja be a faluba érkező malomgépészt, mert szüksége van a kiadott fekhelyért kapott lisztre. Egyazon szobában alszanak, mert nincs több: férj, feleség és az idegen. A férj nem féltékeny, sőt tiszteli a gépészt, de azért, amikor egyetlen éjszakára nem jöhet haza, erénycsőszként odarendeli Klára asszony mellé hatéves leányka-rokonát. Teljes a novellai helyzet. És teljes az asszony lelki felkészülése a kalandra. Eddig a gépész vak maradt az asszony iránt, aki ezen az éjszakán szeretné megkísérteni. De erősebb a szemérmessége. „Ha ott reped meg a szívem, akkor sem szólok, pedig életemben soha senki után nem vágyódtam annyira, mint most ez után a férfi után". Várja a férfi kezdeményezését. „Tudtam, már régtől nem volt összebújva nővel, háha, háha... Csend van, egyszer zizeg a szalmazsák, le az ágyból, kezdtem én a takarómat hajtogatni, vegye észre, hogy nem alszom, s szól-

hasson. Hallom, veszi fel a cipőjét, hallom, megy az ajtóhoz, megy ki. Na, én még remélek, s gondolom, hogy lenne jobb: kissé kéressem magam, vagy öleljem gyorsan magamhoz? Hát, uramfia, jön be, s megy szép csendesen az ágyához, le a cipőt, s lefeküdt."

Az érett asszony életéről szóló epizódok vagy inkább fejezetek Klára asszony boldogtalanságát mesélik, lelki sérüléseit érzékeltetik. Győri Klára emlékezésének ezek a legnagyobb ellenkezést vagy helyeslést kiváltó részei. Paraszti emlékírók között – tudtommal – az első, aki a szerelmi életét ilyen nyers őszinteséggel kiteregeti. Nem hiszek a babonákban, hogy a parasztasszonyok szerelme mindig „egészséges", hogy „életösztönből" fakad csupán, s hogy köztük ne lennének sérült egyéniségek, lelki betegek. Csak éppen – nekem legalábbis – szokatlannak tűnt ez a hivalkodó nyíltság. Egy berlini, nagyvárosi hölgy, Alice Schwarzer könyvét juttatta eszembe, amelyben úgy kíván lázadni a férfiak uralma ellen, hogy kinyilatkoztatja: minden szerelmi kapcsolat a férfizsarnokság megnyilvánulása. Könyvében tizenhat nő támasztja alá az írónő véleményét: számukra a szerelmi viszony soha, vagy csak kivételesen jelentett örömet. Amazon-Alice vallomástevői nem széki parasztasszonyok, hanem kiégett lelkű hölgyek, mégis ugyanazt vallanák, amit egy széki parasztasszony? Semmiképpen sem azok hangján szólnak, akiknek a szerelem öröm, de több is, a férfi nemcsak partner, hanem több, akikben szerelmi vágy beteljesedés és család, anyai hivatás egységben, kiegyensúlyozottan él és éltet. Az a felemás érzés vagy éppen ellenszenv, amelyet a könyv az olvasók egy részében kiváltott, abból fakadt, hogy Győri Klárában az emancipáció, az erőszak elleni lázadás bajnokát várták, látták volna szívesen. Pedig Győri Klára egészen más: gyónásszerűen valló parasztasszony, egy magtalan, városon szolgált, sok erkölcsi kacatot magára szedett, szenvedélyes, de érzelmeit elfojtani kényszerülő, sérült lelkű széki (tehát aránylag elzárt faluba, élet-katlanba visszakerült) asszony, akinek az emlékei ritkán boldogok, annál többször keservesek, sőt gyötrelmesek.

Egy valóságos asszony-típus, akinek az alakja, a példája a tapasztalt regényíró és folklorista, Nagy Olga segítségével, ihletésére – ő biztatta emlékei megírására – jelent meg a magyar irodalomban. Kétségbe vonták némelyek, hogy ez a támogatás nem ment-e az emlékirat eredetiségének a rovására? Befolyásolta volna Nagy Olga széki mesemondóját írás előtt, írás közben? De hiszen Győri Klárát ezer tényező befolyásolta élete során, írás közben is. Mindig az a lényeges, hogy Győri Klára – vagy egy tudatos író, vagy bárki – miként válaszol a közeli és távoli impulzusokra, ezek milyen gondolatokat, emlékeket hívnak elő belőle, tehát az egyén és a világ állandó szembesülése mivé ötvöződik, milyen tudatot, erkölcsöt, világlátást alakít ki benne.

Nagy Olga alázatosan, önmagát háttérbe szorítva állt Győri Klára mellé. Nem kívánta a maga felfogására, erkölcsi nézetei szerint alakítani a parasztasszony világlátását. Így került a *Kiszáradt az én örömem zöld fája* olyan paraszti életrajzok mellé, mint a *Boldog ember* Joó Györgyéé, függetlenül attól, hogy Nagy Olga és Móricz Zsigmond miként választották ki a maguk hősét és szervezték irodalommá megélt vagy kitalált életsorsukat.

VEKERDI JÓZSEF

NAGY OLGA CIGÁNY NÉPMESEKUTATÁSA

Nagy Olgával való megismerkedésemet egymástól függetlenül végzett cigány népmesekutatásunknak köszönhettem a hetvenes évek elején. Egyfelől erdélyi cigány mesemondók magyarul elhangzott meséinek közreadása és feldolgozása Nagy Olga könyveiben, másfelől magyarországi cigány nyelvű gyűjtéseim vizsgálata hívta fel figyelmünket egymásra. Más-más megközelítésben, de lényegében hasonló eredményekhez jutottunk. Mindketten egyetértettünk abban, hogy ezek az úgynevezett „cigány" népmesék valójában a *magyar* népmesekultúra termékei, azonban külön színfoltot képviselnek az össz-magyar népmesekincsben. Én abból a szempontból vizsgáltam a magyarországi cigányok körében a huszonnegyedik órában – az ötvenes-hatvanas években – cigány nyelven elhangzó meséket, hogy a hagyományos cigány életforma és gondolkodásmód tükröződéseként milyen szerkezeti, logikai, erkölcsi módosulásokban jelenik meg egy-egy magyar népmesei téma a magyarországi cigánytelepek hagyományőrző, a magyar mellett még cigányul is beszélő közösségeiben. Az általam gyűjtött anyag nyelvi okokból elsősorban a társadalmi beilleszkedés legalsó lépcsőfokán álló, úgynevezett oláh cigány csoportból származott, mivel a trianoni Magyarországon ma már legnagyobbrészt csak ennek a nyelvi csoportnak a tagjai (a hazai cigány származású lakosságnak mintegy 20%-a) beszélik a cigány nyelvet. Ezzel éles ellentétben, Erdélyben a cigány származású lakosság többsége még beszéli a különböző cigány nyelvjárásokat, és a társadalmi beilleszkedés erősen különböző lépcsőfokain helyezkednek el. Nagy Olga széles körű gyűjtői tapasztalatai alapján éppen ennek a különbözőségnek a vetületeire figyelt fel a mesemondásban.

A magyarországi oláh cigányokkal azonos nyelvet beszélő, és hasonló társadalmi szinten álló, az elmúlt másfél évszázad során a Kárpáton túlról bevándorolt ottani, úgynevezett „sátoros" cigányokkal szemben nagy számban vannak jelen Erdélyben az évszázadok óta ott lakó és letelepült, úgynevezett erdélyi magyar cigányok (Wlislocki Henrik egykori adatközlői), akik a társadalmi beilleszkedés előrehaladottabb lépcsőfokán állnak, változó mértékben beépülve a falvak munkálkodó életébe, templomlátogatásába, jogérzékébe. Nagy Olga zseniális megfigyelése volt az, hogy a hallgatóközönség elvárásai a mesemondótól erősen különbözők a különböző civilizációs rétegekben a cigányságon belül, illetve magyar (vagy román) hallgatóközönség esetében. A leghagyományőrzőbb, legkevésbé civilizálódott cigányközösségekben (pl. Mezőbándon, oláh cigány közösségben) még rendkívül archaikus, mágikus-mitikus vonásokkal rendelkeznek a mesehősök, a cselekmények ősi, borzongató hiedelmek világában zajlanak. Ennek a kulturális foknak elhalványuló változatával találkozhattunk az ötvenes-hatvanas évek magyarországi cigány folklórjában az itteni oláh cigány telepeken. Ez a beállítottság Lévy-Brühl kifejezésével „âme prélogique" gondolkozásmódként jellemezhető.

Amikor itteni tapasztalataimról Nagy Olgának beszámoltam, érdeklődve vette észre a különbséget a magyarországi és az erdélyi helyzet között, mert ott egyrészt ezekben a közösségekben még jóval elevenebben élt az archaikus látásmód, másrészt ott nagyobb arányú a társadalmi rétegződés, a beilleszkedés az össztársadalmi normákba, ami a mesemondásban is tükröződik. Amint egy-egy cigány közösség fokozatosan beilleszkedik a modern élet körülményeibe, úgy racionalizálódik az egykori varázsmesék, majd tündérmesék szemléletmódja. Végül, amikor a cigány mesemondó nem cigány (magyar) hallgatóközönséget szórakoztat esti meséivel televízió helyett, a mesevilág a novellák tréfálkozó köntösébe öltözik.

Nyugaton az irodalomtudományban egy időben divatban volt az úgynevezett recepció-elmélet, amely szerint a műalkotásoknak nincs önálló értékük, csak az egyes „befogadó személyek" (hallgatók, olvasók, nézők) egyéni ítélete adja meg értéküket. Nagy Olga meseszociológiai vizsgálatai iskolapéldái annak, hogy hasonló, szubjektivista elvi kijelentéseket hangoztató elméletek helyett hogyan lehet a néprajzi kutatás eszközeivel, konkrét anyag vizsgálata segítségével az alkotás és befogadás viszonyát megérteni. A cigányság különböző társadalmi és gondolkozásbeli rétegei körében tett, éles szemű megfigyelései ágyazzák be tágabb összefüggésekbe a magyar (és általában európai) népmesék cigány változatainak jellegzetes szerkezeti stb. sajátosságait, előképeiktől való eltéréseit, amelyeket a mai Magyarországon csak egy szűkebb csoport anyaga alapján lehetett megfigyelni.

Nagy Olga rendkívüli kutatói szerénységének jellemzésére legyen szabad megemlítenem azt az egyetlen esetet, amelynek során sokévi, legszorosabb baráti együttműködésünk alatt „közelharcra" került sor kettőnk között. Noha ő cigányul nem ért, kedvemért és a tudományos kutatás érdekében páratlan türelemmel cigány nyelven is magnetofonra vett mintegy harminc mesét, amelyeket – vállalva a Romániában ezzel járó politikai kockázatot – kijuttatott hozzám lejegyzésre és fordításra. Minden néprajzkutató tudja, hogy a gyűjtőmunka legnehezebb és legértékesebb része az anyag felkutatása és rögzítése. Mégis, amikor Nagy Olga gyűjtéséből kétnyelvű (cigány–magyar) válogatás kiadására került sor (jelenleg sajtó alatt a Terebess kiadó pompás keleti kiadványsorozatában), Olga azt kívánta, hogy a kötet az én nevemen jelenjék meg: „Én csak a magnetofont tartottam, a munka érdeme a tiéd". Csak a kiadó tapintatos rábeszélésével sikerült elérni, hogy az „N" és „V" betű ábc-sorrendjében szerepeljen kettőnk neve a kiadványon.

Egyéni vonatkozásokat félretéve, hivatali kötelességem beszámolni arról, hogy a Ceausescu-diktatúra idején Nagy Olga volt Erdélyben a legfőbb és legönzetlenebb közvetítője az ott szigorúan tiltott magyarországi néprajzi szakirodalomnak. Minthogy romániai könyvtárakba és kutatóintézetekbe magyarországi néprajzi, történelmi, irodalmi kiadványok nem kerülhettek, az Országos Széchényi Könyvtár nemzetközi cseréjét lelkes hazai és erdélyi fiatalok segítségével csempészte ki a tilalmas anyagot Erdélybe, ahol is Kolozsváron Nagy Olga lakása volt a központi lerakodóhely, és ő szinte kölcsönző könyvtárként adta tovább a könyveket a rászorulóknak, dacolva azzal a veszéllyel, amelyet ez a tevékenysége Romániában jelentett.

E kettős kötődés alapján kívánom Nagy Olgát, mint a mai magyar népmesekutatás meglátásokban leggazdagabb, önzetlenségben, segítőkészségben legkiemelkedőbb személyiségét köszönteni.

PERGER GYULA

KÉT NOVELLAMESE EGY 18. SZÁZADI PÉLDATÁRBAN

A magyar népmesekutatás, párhuzamban – s néhol megelőzve – a hasontárgyú idegen nyelvű publikációkat, rendkívüli eredményeket mutathat fel a mesemorfológiai, strukturális, tipológiai, stilisztikai, esztétikai etc. vizsgálatában. Az elméleti munkák mellett, a további vizsgálódást leginkább elősegítő nagyszabású vállalkozásban, a Magyar Népmesekatalógus köteteiben – igaz, nagyon is változó eredményességgel, mivel e munka gerincét a hitelesnek tekinthető folklore-gyűjtések szövegei alkotják – a történeti összehasonlítás igénye is tetten érthető.

A novellamesék típusmutatójaként megjelent negyedik kötet[1] bevezetőjében Benedek Katalin megemlíti, hogy „elemzés nélkül szerepelnek a fordítás – utánmesélés –, vagy írásos hatásokat tükröző, illetve a minimális esztétikai kritériumokat el nem érő, a mesének csak elemeit tartalmazó variánsok. A novellamesék esetében széles sávban érintkezik az irodalmi és a népi, s igen nehéz határt vonni közöttük."[2] Ebből adódik, hogy „a katalógus jelentékeny mennyiségű félnépi és ebből népivé vált mesét tartalmaz, jóllehet ezek nyelvi, stilisztikai, grammatikai jegyei mások, mint a szájhagyományozott variánsoké. Eltérnek tőlük a használt ritka, választékos szókészlettel, mesterségesen jól formált mondatokkal és szerkezettel, poétikai alakzatokkal stb. s nemegyszer más irodalmi, etikai normarendszer tükrözői, de népszerűek."[3]

Persze nemcsak a műfaji meghatározás és elhatárolás nehézségei miatt kerültek e katalógusba félnépi és irodalmi variánsok. A történeti réteg felderítésének igénye egyértelmű, hiszen „a megjegyzésekben, *amennyire lehetséges* (kiemelés tőlem P. Gy.) utalás történik az irodalmi változatokra, ... ponyvai előképekre."[4] Annak pedig, hogy egy-egy mesetípusról nem, vagy csak nehezen adható viszonylag teljesnek tekinthető kép, az az oka, hogy „nem kielégítő mélységű az anyagfeltárás az újságok, kalendáriumok, időszaki, helyi érdekű, honismereti kiadványok, a néhány lapos pagellák, ill. a vidéki archívumok, levéltárak anyagát illetően... Hézagos kép adható továbbá a hagyomány teljes történeti terjedelméről, mivel a későn kezdődött gyűjtések sporadikusak voltak, a sok fehér folt nem okvetlenül jelenti a tradíció hiányát, esetleg csak le nem jegyzését."[5]

[1] *Kovács Ágnes* (szerk.) 1984.
[2] *Benedek Katalin* 1984. 18.
[3] *Benedek Katalin* 1984. 19.
[4] *Benedek Katalin* 1984. 19.
[5] *Benedek Katalin* 1984. 20.

Nem hagyhatók figyelmen kívül az irodalomtörténeti vizsgálódások sem, hiszen a félnépi, illetve ponyvairodalomban megfigyelhető kettős, keveredett stiláris és esztétikai értékek sokszor irodalmi eredetre utalnak.[6]

Ezért is fontos forrásként kell számon tartanunk a köznemesi, paraszti ízléshez és igényekhez igazodó késő barokk szépprózát.

Az utóbbi évtizedekben megélénkült hazai és nemzetközi barokk-kutatás egyértelműen igazolta annak a korábbi elképzelésnek tarthatatlanságát, mely szerint a barokk csupán az arisztokrácia, a feudális uralkodó osztály műveltségeként határolható körül.[7] Megszaporodtak az olyan tanulmányok, amelyek a barokk stílusnak és a korabeli népi kultúrának, irodalmiságnak egymáshoz való viszonyát, kölcsönhatását elemzik.[8]

Tolnai Gábor megállapítása szerint, azokban az országokban, ahol a 15–16. században megindult polgári fejlődést a feudalizmus restaurálása visszavetette, s a reneszánsz korszakát hosszú időre nyúló barokk váltotta fel, ott a kezdeti periódusban elsődlegesen udvari-főúri barokk fokozatosan a középnemesség kultúráján át a népi-paraszti rétegekre is kiterjesztette hatását.[9] A korban jelentkező népszerű, köznéphez szóló, népi igényekhez alkalmazkodó, de egyszersmind a népi műveltséget átformálni akaró tendenciát, s ennek sajátos megnyilvánulásait a barokk fontos elemeként kell számon tartanunk.[10] E barokk népies tendencia jelenléte már a stílus korai szakaszán is megtalálható, de az ízlés teljesebb beágyazódása a népi műveltségbe, csak a késői, lehanyatló szakaszában, főleg a 18. század folyamán, a barokk és rokokó határterületén következett be.[11] E század első felének népies irányba lehanyatló, késő barokk irodalmában mennyiségileg a vallásos tematika az uralkodó. A hitbuzgalmi írások számos műfajában a népies barokk propagandistái elsősorban az érzelmekre és a képzeletre kívántak hatni, s nemcsak a „barokk eszköztárának elkápráztató kellékeit" használták a cél érdekében, hanem épp a népi kultúrából „emeltek fel" az irodalomba jó néhány elemet.[12]

Az elsődlegesen arisztokratikus érdekeket szolgáló barokk ideológia céltudatos kisugárzása a 17–18. században az alsóbb társadalmi rétegek irányába indult meg, s ez a népi kultúrában meggyökeresedve igen szívósnak bizonyult. A 19. századig elhúzódó fejlődési folyamat (a ponyvairodalom széles körű elterjedése, írni–olvasni tudás általánosabbá válása) hatására e műveltség részben átalakul, részben pedig még jobban megkövesedik.[13] A folklór tanúsága szerint a népi paraszti vallásosság (nemkülönben a szellemi kultúra minden ága) csak akkor asszimilálja az irodalmi eredetű hatásokat, ezek csak akkor tölthetnek be funkciót, ha tökéletesen be tudnak épülni a paraszti gondolkodás világába, s telítődnek a hiedelmek atmoszférájával.[14]

Jelen munkában két novellamese (AaTh 931 és AaTh 939.A.) 18. századi magyar nyelvű irodalmi változatának bemutatásával és részleges elemzésével megkísérelem a történeti mesekutatás egy kis hézagának kitöltését.

---

[6] *Benedek Katalin* 1984. 18.

[7] *Tolnai Gábor* 1965. 93–121.; *Klaniczay Tibor* 1961. 361–456.; *Bán Imre* 1962. 5–37.; *Gyenis Vilmos* 1968. 1–6.

[8] *Turóczi-Trostler József* 1961.; *Pogány Péter* 1959.; *Gyenis Vilmos* 1968.

[9] *Tolnai Gábor* 1965. 93–121.

[10] *Bán Imre* 1956. 498.

[11] *Kosáry Domokos* 1980.

[12] *Kosáry Domokos* 1980. 193.

[13] *Gyenis Vilmos* 1968. 3.

[14] *Ortutay Gyula* 1935. 25.

Az idézendő, s az összehasonlító elemzés alapjául szolgáló szövegek Taxonyi János jezsuita hitszónok-író „Tükrök" címen ismert művéből valók[15]:

A vizsgált könyv megjelenése és elterjedése jelentős állomás lehet azon a folyamaton belül, ami majd Faludinál éri el tetőpontját.[16] A vallási tematikán belül jelentkező népiesség,[17] a tudatosan alkalmazott, s a megszokott barokkos ízléstől már részben eltérő látásmód jellemzik.[18] Taxonyi „Tükörei" korának egyik legnépszerűbb olvasmánya volt. Hatvan év alatt háromszor adták ki: 1740-ben az első kötetet, majd 1743-ban a másodikat (mindkettőt a Streibig család győri sajtójában nyomtatták). Ezt követték az 1759-es kassai, az 1805-ös pesti és ugyancsak 1805-ös pozsonyi kiadások. A könyv népszerűségében vetekedett Haller János Hármas Istóriájával.[19] Túlnőve eredeti egyházi funkcióján, egészen a 19. század elejéig a világi, köznemesi publikum egyik kedvenc olvasmánya lett.[20]

Taxonyi példatára két könyvből, azaz két kötetből áll. Mindegyik kötet három részre oszlik. Egy-egy rész tizenkét történetet foglal magába, a történetekhez pedig mindig három elmélkedő magyarázat „tanúság" kapcsolódik. Ezek a tanúságok erkölcstani fejtegetések, amelyek szintén tartalmaznak rövidebb történeteket. Így mintegy háromszázhetven hosszabb-rövidebb példázatot találunk a könyv két kötetében.

Mint azt már a könyve címében is jelzi a szerző, történeteit „egynéhány autorokból" szedte össze. Jellemző ez az egész népszerű barokk irodalomra, amelyben sokszor a megelőző korok műfaji és stíluselemei formálódnak az új ízléshez és szemlélethez. Taxonyi történeteiből, a könyv forrásait vizsgálva, jól elkülöníthető egy középkori réteg. A szerző mintegy hatvan forrásmunkát nevez meg, de exemplumainak döntő hányadát négy gyűjteményre lehet visszavezetni.[21]

Taxonyinak az exemplumokhoz fűzött forrásmegjelölései alapján egyes történetei kapcsán nagy biztonsággal eljuthatunk az egyetemesnek tekinthető középkori latin nyelvű irodalmi rétegig. Ha hozzávesszük ehhez Katona Lajos megállapítását, mely szerint: „(Taxonyi könyvének) is lehetett némi behatása népünk monda- és meseszövő munkásságára; ha nem is mindig közvetlenül, annál gyakrabban a templomi szószékről hulló ige magvainak tovább csírázása alakjában. Mert mint a középkorban ... a Gesta Romanorumot, úgy használták a 18. században Taxonyi példatárát is a prédikátorok kényelmesebbjei..." akkor talán nem tűnik túlzásnak, ha szerzőnk exemplumait fontos forrásként tartjuk számon a történeti mesekutatásban.[22]

---

[15] A mű teljes címe: „Az emberek erköltseinek és az isten igazságának tükörei az-az némely ritka, és válogatott történetek a'mellyekben az embereknek mind jó, mind gonosz tselekedeteik, és azoknak jutalmazásában istennek igazsága, nyilván, és világosan elő adatnak." ld. 1. kép.

[16] *Horváth János* 1978. 10.

[17] *Kosáry Domokos* 1980. 196.

[18] *Jablonkay Gábor* 1910. 201–246.

[19] *Katona Lajos* 1900. 305.

[20] *Kosáry Domokos* 1980. 193.

[21] *Jean Antoine Ardia*: Tuba Catechetica (1738.)
Joseph Ignaz Claus: Spicilegium Cancionatorium (1733)
Michael Pexenfelder: Concionator Historicus (1679)
George Stengel: Mundus theoreticus divinorum iudiciorum (1686)
Taxonyi forrásainak nagy része, beleértve a leggyakrabban használt négy művet is, sok esetben visszavezethető Jean Maior Magnum Speculum Exemplorum című, először 1481-ben kinyomtatott munkájára.

[22] *Katona Lajos* 1900. Itt kívánom megjegyezni, hogy Taxonyi művében több mint egy tucat azonosítható népmese szerepel.

Első elemzésre kerülő novellamesénket 931. szám alatt, Ödipus címen már Honti János is felvette katalógusába, négy szövegváltozattal. A típussémát nem adja meg, s a típushoz sorolt szövegei közül kettőt már maga is bizonytalannak tart. A Kálmány gyűjtötte „András a kitett gyermek" című mesével kapcsolatban megjegyzi: „die charakteristichen Züge des Typus sind sehr verblasst". Másik, példaként említett szövegéről, a „Daru János"-ról pedig megállapítja, hogy abban a 756. és 854. típusok keveredtek.[23]

Berze Nagy ugyancsak e szám alatt foglalkozik az *Oedipus*-történettel, de már csak két szöveget rendel a mesetípushoz. Az ő típussémája szerint:

A) Egy gyermekről születésekor megjövendölik, hogy anyját feleségül veszi, apját pedig megöli.

B) A szülők ki akarnak térni a sors elől,

C) de az utoléri őket, mivel a jövendölés teljesül.[24]

Nem kétséges tehát, hogy a már az antik irodalomból is ismert Oedipus-történet népmesei variánsaival van dolgunk.

Ezt erősíti a nemzetközi mesekatalógus második kiadásának vonatkozó része is:

931 *Oedipus*. As foretold by the prophecy, the hero kills his father ang marries his mother.[25]

Thompson a magyar változatokat Berze Nagy típusmutatója alapján adja meg.

Az Aarne–Thompson típusmutatóhoz igazodó Magyar Népmesekatalógus IV. kötete sem mond többet. Átveszi Berze Nagy változatait, kiegészítve egy irodalmi feldolgozással, de elhagyja a Gesta Romanorumra való történeti utalást. Jelzi azt is, hogy a mese egy változata bekerült Bihari Anna hiedelemmonda katalógusába is. Ezt azonban aligha nem figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen az utalás – Diószegi Vilmos méhkeréki gyűjtésére – legalább annyira zavaró, mint a Honti által idesorolt történetek.[26] A Magyar Népmesekatalógus legnagyobb érdeme, hogy tökéletesíti a típusleírást – legalábbis összhangba hozza a jelzett szövegvariánsokkal – így jóval tágabban értelmezhetővé válik, mint Thompson típusleírása.

A jelzett szövegek figyelmes egybevetése azonban arra enged következtetni, hogy inkább a szüzsé „tágításával" alkalmazkodott a szövegváltozatokhoz, mint hogy a variánsok valódi helyét tisztázta volna. Így az új típuskép szerint:

> Újszülöttnek megjósolják, hogy ha felnő, megöli szüleit/apját,
> feleségül veszi anyját.
> A felserdült ifjú világgá bujdosik.
> Megnősül/felismeretlenül feleségül veszi anyját.
> Magára hagyott feleségéhez ismeretlenül beállít apja anyja/apja.
> A hazatért fiú megöli a felesége mellett fekvő idegen/eke/t.[27]

Hogy az új típuskép ellentmondására rávilágítsunk, célszerű az eddig ismert variánsokat – kiegészítve Taxonyi szövegével, s egy eddig a vizsgálatba még be nem vont recens népmesével – egymás mellé rendelve, s lehetőség szerint kisebb szöveg/motívum

---

[23] *Honti János* 1928.
[24] *Berze Nagy János* 1957.
[25] *Aarne A.–Thompson St.* 1961. 328.
[26] Vö. *Bihari Anna* 1980. 19.
[27] *Kovács Ágnes* (szerk.) 1984. 227.

egységekre bontva közölni. A variánsokat a kiadások, illetve gyűjtések/lejegyzések időrendjében mutatom be.[28]

I.	II.	III.	IV.	V.
		Vaót eccer, hol nem vaót, vaót eccer eggy bíraó, meg annak ecs csihos fiától feleseige. Eccer osztang viseleös lett az asszszony. Mikor eccer estve lefeküttek, hogy majd világra hozza az asszony a gyereket, hát kopogtatnak az ablakon.	Mikor Krisztusurunk Szentpéterrel a földön járt, bekéredzkedett egy emberhez éjjeli hálásra, a kinek a felesége éppen akkor vajúdott, nehezen bírta megszülni gyerekét.	Egy öregember ment a faluba. Ijen kódúsfélének nézett ki. És akkor hát má eléggé sötét vót. És bemegy a faluba, és lássa, hogy hát még az egyik házná világosság van. És akkor oszt hát odament, és hát aszongya: - Gazduram - aszongya -, nem adna nekem szállást? - aszongya. - Adnék én - aszongya -, jóember - aszongya -, szállást, csak hát elég izém van nékem mostan - aszongya -, mer a feleségem - aszongya - gyermekágyat most fekszik!
		Kineiz a bíraó, hát uram fija mit lát? Mit mást, mind keit mesterlegeint, akik szállást keirtek eiccakára. A bíraó igej jaó szívű ember vaót, de memmonta a keit legeinnek, hogy most nem adhat szállást, mer az asszony betegágyat fekszik, de ha nem sajnájják - aszmongya - feküggyenek le a gangon, mer szeip	Az ember a szomszéd szobában adott Krisztusurunknak, meg Szentpéternek helyet, honnan minden szó áthallatszott hozzá.	- Igen? - aszongya. - Hát akkor - aszongya - nem kívánom - aszongya -, hogy bevigyen engem a szobába, hanem - aszongya - itt az istállóba is elfekszek! - aszongya. - Jó van! Hát oszt mingyá meg is csinátak neki a hejet ott az istállóba, az öreg kódúsnak, mer úgy nézett ki, mind egy

[28] I. *Haller János*: Gesta Romanorum XVIII. rész
II. *Taxonyi János*: „Tükrök" II. kötet I. rész VI. történet „Julianus apját annyát meg-öli" 1743.
IIII. *Juhász László*: A jövendeöleis 1896.
IV. *Kálmány Lajos*: Hagyományok I. 1914.
V. *Villányi Péter*: 1979. Ea P. 210/79 113. szöveg

gangos háza vaót a bíraónak. Hát úgy is vaót. A mestellegeinyek fejük alá tetteik a tarisznyát, osztang befeküttek a virágos kenderbe, mer akkor vaót a nyöveis ideje, hát oda vaót rakva a kender szeipen a fal mellei.

Regvel osztang csakugyan mevvaót a kis fiju. Rítt is nagyon, mintha csak a Samu nadrágja lett vaóna rajta.
A keit mestellegeiny osztang felkelt, osztang bementek a bíraóho, hogy mekköszönnyeik a szállást. Hát jol vagyon lakások - aszongya a bíraó - merre irányítják a szekerrúggyát?
A keit mestellegeiny osztang memmonta, hogy hova mennek.
- De má várjonak ecs csepp früstököt nem esznek.
Osztang behítta eöket az elseő házba. Leül a keit mestellegeiny, a bíraó meb benyúl az almárijomba, kiveszen eggy icce pájinkát, meg eggy porciaóst, osztang kínájja eöket. Azok meg isznak. Kiment osztang a komorába, hát bekódús. Hát oszt lefeküdt.
- De - aszongya - gazduram - aszongya -, én megkérem magát - aszongya -, mikor meglesz - aszongya -, akár fiú, akár kislány - aszongya -, gyüjjön, oszt szójjon nekem abba az időbe - aszongya -, mikor meglesz a kicsi!
Jó van - aszongya -, megteszem!

Hát oszt úgy éjféltáj, akkor meg is volt már a kicsi. Kimén az ember, és akkor oszt:
- No - aszongya -, megvan má a kisbaba!
- No - aszongya -, micsoda?
- Örülök neki! No, maj mingyá kimegyek, oszt körűnézem - aszongya - az időt!
Oszt kiment, oszt föl, fölnézett az égre, oszt nézte a csillagokat. Ijen horoszkop vagy nem is tudom, minek nevezik eztet. Ő maj megnézte a csillagokat. Nézi, aszongya:
- Tudja mit? - aszongya. - Én majd - aszongya - reggel irok magának egy levelet. De ezt - aszongya - a fiúnak csak tizennyóc éves korába szabad odadni! Maguknak nem szabad fölbontani a levelet egyáltalán, csak - aszongya -

hoz eggy nagy kenyeret, meg egy eggy font paprikás szalonnát. Azok meg esznek. Mikor osztang jaó laktak, a bíraó odahoszta hozzájok a kis gyereket, ami ma regvel született. Menneizi mindakeit mestellegeiny, az apja osztang kimegyen, hogy innya aggyeik a morhának.

majd a fiú fölbontsa, tizennyóc éves hogyha lesz!
- Jó van!
Hát oszt meg is írta a bácsi a levelet. Hát, mind ahogy vótak ezek a mestergerendák, ugye valamikor, oszt hát föltették oda a mestergerendára. Ott vót a mestergerendán a levél.

Volt egy időben egy Juliánus nevű vitézlő Férfiú a´ ki tudatlanul mind Apját, Annyát meg ölte: Mert midőn egykor vadászni ment vólna ki, egy szarvast üzőbe vészen, a´ szarvas azonban megfordúlván azt mondgya néki:

Midőn egykor... Julianus, kinek vezeték-neve Hospes, az-az Vendégfogadó, egy erdőben vadászott vólna, és egy Szarvast üzvén nyillal meg-akarta vólna lőni, hertelen hozzá fordulván a' vad, mint régenten Bálaám Szamára, emberi nyelven kezde szólani, azt jövendölvén néki,

Te engem kergetsz, a' ki mind Apádnak Anyádnak gyilkosa lészesz.

hogy idő- jártába mind az Attyát, mind az Annyát meg öli.

Aggyig meg az eggyik mestellegeiny egy kis ceidulára aszt írta, hogy: „Vigyázzeik bíraó uram erre a gyerekre, mer az annyát veszi majd el, az apját pegyig megölyi". Osztang a ceidulát betette az almárijomba, osztang megint visszaült az asztalfeőre.

Krisztusurunk és Szentpéter, hogy beszélgettek, azt mondja egyszer Krisztusurunk Szentpéternek: „Látod Péter menynyit zenved ez a szegény asszony! hogy vajúdik? pedig ez a gyermek nem érdemli meg, mert mikor nagy lesz, meg fogja apját anyját ölni."

Tizennyóc éves lett a fiatalember, már a leginy.
aki... már a gyerek, hát oszt odadták a levelet neki.
- No, má most betőtötted mámma vagy tennap - mit tudom én - a le... tizennyóc évet, ne, itt ez a levél! - aszongya. - Mikor született, egy kódús - aszongya - írta ezt a levelt neke... neked! - aszongya.
Há mingyá fölbontsa a gyereke a le... izét, a levelet. Nézi. Aszongya:
„Előbb - utóbb agyon fogod ütni a

szüleidet."

Elbucsusztak, osztang elmentek, a bíraó meg otthom madatt.
Eccer osztang má tizennyaóc esztendeős lett a gyerek, igen szeip vaót. Ha az apjával, ami meig akkor is bíraó vaót, veigig ment az uccán, minden kapubaó mebbámúták eőket, meig a kürátor is aszmonta rájok, hogy ojjan, akar csak ec ceip pár ökör. Csupa gyönyörűseig vaót rájok neiznyi.
De eccer má igen gazdag lett a bíraó, hát új házat akart eipítetnyi, de a reigi bútorokat be akarta vinnyi, hát a kezeibe akad az a bizonyos ceidula.
Elolvassa, osztang csak elmegyen világu, nem szaól eő senkinek, as se monta, hogy ‚Isten ágyon', csak elment.
Mikor a reitreő haza gyött az asszony, hát láttya, hod nincs ott az ura.
Szeitszalajtya a falut, hogy keresseik meg, de nem tanájják, osztang csak elmegyen világu, világu, nem szaól eő senkinek, asse monta, hogy ‚Isten ágyon', csak elment.

Az ember és a felesége mindezt jól hallotta a szomszéd szobában s mikor a gyermek nevelkedett, ha reá néztek eszükbe jutott mit jósolt az öreg ember: hogy még őket meg fogja ölni ha nagy lesz, ezen elszomorodtak. A fiú mikor már nagy volt, észrevette, hogy a szülei ha ránéznek elszomorodnak, faggatni kezdte őket, hogy miért szomorodnak el mindig, ha ő reá néznek? Mit vétett ő nekik? A szülők himeltek-hámoltak, nem akarták megmondani neki, de a gyermek nem maradhatott, addig kérdezte hogy egyszer megmondták neki az igazat: hogy mit mondott az öreg ember, mikor az anyja övele olyan sokáig vajúdott?

Ezen megrémülvén a' vitéz, hogy vala-

Szörnyűképen megijede az ljfú a'

Mikor osztang másnap a vásárraó

„No! ha így van, akkor én elmegyek

Hát oszt a gyerek mingyá - hú, hát

mint a' szarvas jövendölése rajta ne történnyék, meszsze földre bújdosik, és ott egy Fejedelemnek szolgálattyára áll.

Szarvasnak, mind természete ellen való szólásától, mind pedig az iszonyú jövendölésétől. Azért hogy ezt a' szörnyü gyilkosságot el-távoztatná, és soha ne.is látná Szüleit, örök bútsút vévén Hazájától, bujdosóba méne: és egy idegen Tartományba jutván, annak fejedelméhez álla szolgálatra.

hazagyött a fiju, hát látja, hod nincs se az apja, se az annya. Szeitszalajtya a falut, hogy keresseik meg, de nem tanájják, osztang csak elmegyen világu, nem szaól eő se nkinek, as se monta, hogy 'Isten ágyon', csak elment.
Ment, ment, mendegeilt.
Má legalább öt esztendeje, hogy keresi az apját, meg a zannyát, má bele isz szokott, hogy eő árva, de azei meig is kereste.

világgá - mondta a gyermek - hogy én kendteket ne is lássam többé, akkor majd nem ölöm meg kendteket."
A legény - mert már az volt -, elment más országba.

nagyon szerette a szüleit -, hát hú, hát aszongya:
- Édesapám, hát ez és ez van a levélbe.
Hát - aszongya - én inkább elmegyek - aszongya - valahova, hogy nehogy - aszongya - ez megtörténjen!
Há jól van, bele is egyeztek, már az öregek, hogy hát elmén a gyerek. Hát oszt elment, mit tudom én, tizedik faluba vagy mit, hanyadik faluba vagy községbe. No, osztan, mikor hát ott egy bíróhó szegödött be.

Kinél oly betsülettel viselte magát, mind mezőben mind udvarban, hogy ötet a' Fejedelem minden hadaina Generálissává tészi, és egyik Porkolábjának özvegyét feleségül néki adgya. A' várral is megajándékozza.

A' Fejedelem, látván uj szolgájának jó magavivelését, és serény forgolódását, tisztre emelé, és hadba küldé; végre az egész Hadának Fő vezérré tévé. Minekutánna pedig az ellenséget egynéhányszor ditsőségessen meggyőzte és megrontotta vólna, olly nagy kedvébe esett a' Fejedelemnek hogy nem tsak sok szép ajándékokkal fel-tisztelte, hanem bő jövedelmü jószágokkal is meggazdagította, és azoknak Urává tette. Igy megállapodván abban a' tartományban, egy gazdag ifjú Özvegy Asszonyt vőn feleségül, és annak egy szép és kies Várába választá lakását.

Ahogy bemegy az idegen országba, látja, hogy az emberek sokan vannak egy rakáson, az asszonyok meg sírnak jajgatnak, odamegy, kérdezi, hogy mért szomorkodnak? Mondják, hogy háború van, mindenkinek el kell menni a csatába!
„No! akkor - mondja a legény - én is elmegyek, úgy sem sokat ér az én életem!" s el is ment a többivel a csatába.
legény, hogy el volt keseredve, nem sokat törődött az életével, ütötte vágta az ellenséget rakásra; annyira kitüntette magát a csatában, hogy nagy úr lett a katonák között, s mint ilyen megházasodott.

Hát oszt ott volt ő mind cseléd. No, oszt egy alkalommal, már, no igen, mer ott már oszt a bíró, ahogy hát ott lakott, hát aszongya:
- Nősüjjé meg, fiam! - aszongya. - Nézd, itt van ez a rossz ház - aszongya -, és akkor hát - aszongya - majd megcsinájjátok, megjavítsátok, oszt aszongya - majd hát benne lakhattok a feleségeddel!
Hát oszt úgy is volt, megnősült a gyerek. Megnősült a gyerek, és akkor hát megint oszt a bírónak megint vót egy választása. És hát megint csak ötet választották meg bírónak ugye. Mer lejárt a, már az ideje a bírónak, és

hát megválasztották őt. Amikor megválasztották, hát ugye ő is elment, mind háta gazdájának ugye hát ő is korteskedett ottan. És hát egy kicsit többet ivott, mer ő nem szokott, aszongya, inni soha azelőtt, dehát, hogy mivel hogy ijen izé volt ugye, hát egy kicsit, aszongya, ő is ivott. No, oszt, aszongya, hát éjféltájba hát ment haza.

Azonban felette igen búsúlván Juliánusnak elveszésén, mind Apja, 's mind Annya, utánna indúlnak, ha valahol feltalálnák.

Azonba a' szülei minden felé leveleiket, és embereiket küldék, hogy felkerestessék; de sem leveleik, sem embereik által hol-létét meg-nem tudhatták.

A szülei sokáig várták haza a fiokat, de hogy nem jött, s nem bírták felejteni, utána mentek, hohy felkeresik.

Na, igen ám, de oszt a két öreg, ez meg összeszedte magát, hogy má hát megnősült a fiuk, hát meglátogassák.

Végtére jútnak a' Juliánus várába, fioknak otthon nem létében. Kiket mikor látott vólna a Juliánus Felesége, beszédbe ered vélek, kérdezvén mitsoda emberek vólnának? Elé beszéllik azért azok, hogy nékik vólt vólna egy Juliánus nevű fiok, ki messze távozott tölök, és nem tudván, hová lött-el, annak keresésére indúltak; a'melly beszédből eszébe vészi a' Gazdasszony, hogy az ő Ura vólna, kit Apja és Annya keres mellyre nézve betsülettel láttya őket, és jól tartván, ágyat készít nékik a' maga házában.

Azért útra agok indúlának, és végre sok bujdosások után szinte abba a' Várba jutának. Az asszony, a' ki tsak maga vala otthon (mert a' férje bizonyos dolgához látván, máshová ment vala) szivesen látá őket, magok ágyába fekteté; a' kik is az úti fáradságok után más nap reggel tovább nyúgovának:)

Eccer osztang megyen eggy erdeő közepibe, hegyen fel, hegyel le, hát eccer csak mellát a fán eggy vadmacskát.De nem feit teöle. A vadmacska mel leugrik, rászalad a feje tetejire, osztang aszmongya neki, hod ne menynyen arra, mer ott lessz ec ceip menyecske, osztang baj lessz beleöle. De a fiju rá se hallgatott, csak ment tovább...
Megyen, megyen, mendegeil, hács csakugyan úgy vaót, ahogy a vadmacska monta. Eggy gyönyörüseiges szeip menyecske ült ott. Hát ahogy

Addig mentek, mendegéltek, hogy a sok kérdezgetés után mégis csak megtudták, hogy hol lakik. Bementek, elmondták, hogy mi járatba vannak, hogy a fiokat keresek. A fiuk akkor is a háborúban volt, a felesége pedig hogy maga volt, nem akart nekik helyet adni. Ekkor a fiunak az apja a zsebébe nyúlt és kivette a fia arcképét, mely éppen olyan volt, mint az asztalon levő melyet a fiuk magával vitt, mikor világgá ment, és körülményesen elmondott mindent: mi hogyan volt, mért ment a

Hát oszt elindultak ők reggel, de bizony csak már késő éjjel érkeztek oda, mit tudom én, hét-nyóc óra tájba. És akkor oszt hát:
- No, feküdjönek le az ágyba maguk - aszongya - apa, mama - már a menyecske mondja nekik, aszongya -, maj hazajön a Jancsi is! - aszongya. - Hát nem szokott ő egyáltalán elmaradni, dehát most bíróválasztás van, hát - aszongya - valahogy elmaradt.
Hát oszt aszongya:
- Hát te hova fekszö, lány?
- Majd ide! - aszongya.
Oszt hozott be egy kis szalmát magá-

Maga pedig más házba költözik.

mellátja a fiju, aki mán huszonhárom esztendeős is vaót, mingyá elfelejtette aszt is, amit a vadmacska mondott, meg aszt is, hogy eő az apját, meg az annyát keresi, mer mingyá oda ült a menyecske mellei, osztang elkeszte ölelgetnyi. De a menyecske is elfelejtette, hod neki is aszmonta eggy vadmacska, hogyha leül valahol, baj lesz beleőle, meg hogy az urát, meg a fiját keresi, mer szeip legeint eirzett maga mellett, hát eő is keszte ölelgetnyi, ec caóval messzeretteik egymást.
El is mentek egy pusztára, a legeiny beállott juhásznak, a menyecske, a feleseige meg esmeng juhászneinak. Osztang ott eiltek.

fia világgá A fiú a feleségének minderről sokszor beszélt, akkor aztán az asszony: az ő menyük örült, hogy meglátha tta az apósát és az anyósát. Éjszakára a díványra csinált nekik helyet, ahol háljanak.

nak, oszt oda a kemence mellé, a búbos mellé feküdt a menyecske. Oszt hát mivel hogy hát ő is elfáradt meg mit tudom én, mi, ugye a menyecske is hát elaludt egy kicsit, megszungyított; meg a két öreg is megszungyított úgy, hogy hát elaludtak.

Reggelre kelvén mégyen a' Gazdasszony a' Szentegyházba, azonban Juliánus is haza érkezik és házába menvén, láttya hogy ott az ágyban két ember fekszik. Ki miatt gyanúságba esik, hogy az ő Felesége mellé más idegen ember fekütt, mellyhez képest ragadgya fegyverét, és hirtelen haragjában mindeniket meg öli.

a' Menyek pedig korán fel-kelvén leánzóival Szentegyházba méne a Szent Misét meghalgatni. Azonba mig ő ott mulatott, a' férje haza jöve, és igyenessen, hogy a' Feleségét köszönténé, a' szobába méne. És imé pár embert lát feküdni a' maga ágyában. Mit vélhetett itt egyebet, hanem hogy latrával nyugszik a Felesége? Fogván azért

Hát eccer csak kimegyen a juhász eőrzenyi a juhot, de a früstökei hazament, hát láttya, hogy eggy ember fekszik a feleseige ágyába. Asz gondolta, hogy a feleseige meccsalja, hát felkapta a fokosát, osztang megölte az embert, ami a tulajdon apja vaót.

Éppen akkor bocsátották haza a katonákat, az ember éjjel ért haza, mikor a szobába ment, a diványon egy embert, meg egy aszszonyt talált; azt hitte, a felesége a szeretőjével van ott; kihuzta a kardját s elvágta az apjának meg az anyjának a nyakát.

Hát a Jancsi, az meg bement ugye. Úgyhogy nem vették észre egyáltalán. Hát oszt mikor bemén, odamén az ágyho, hogy majd lefekszik. Hát tapogat, hát ketten vannak ottan. Nem szólt semit, az ajtó megett vót a fejsze, odament a fejszéhö, megfogta, dirr-durr.

mérgében a' fegyverét, mind a kettőt meg-öli és vérébe keveri.

Kimenvén azért házából. a' templomból haza jövő Feleségét elő-találllya, kin tsak el-álmélkodik, és kérdi tőle; mitsoda emberek lehettek azok, kiket maga házában veszteg feküve talált?

Ezzel az utzára siet, hogy mindenek hallottára meg-beszéllye a' Felesége latorságát, és megditsekedjék rajta, 's latrán tett boszszú-állásával.. De alig tette ki a lábát a kapun, imé szemébe akad, a' Szent-egyházból leánzóival jövén a' Felesége. El-hül ezen, és még meszsziröl kiált a' Feleségének: Kitsodák tehát azok, a' kik a' mi ágyunkban feküsznek?

Mikor gyertyát gyújtott, akkor látta, hogy a felesége maga fekszik az ágyában és az édesapjának meg az édesanyjának vágta el a nyakát.

Oszt akkor ébredt föl már a felesége. Aszongya:
- Mi csinász te? - aszongya.
- Hát te hol vagy?
- Hát itt!
- Hát - aszongya - és aszíttem, hogy valakivel... valaki itt fekszik melletted! Azé csinátam!

Kinek fele az aszszony: azok az Atyád éd Anyád, kik sok időktől fogva keresnek tégedet, és midőn házadat meg-találták's én-is megismértem őket, te éretted a' magunk házában adtam szállást nékiek, és ott nyúgosznak.

Amaz örülve beszilli néki, melly kedves vendégei érkeztenek tegnap; úgy mint az ő Szülei: és hogy bötsületek meg-adásának okáért, s jobb nyugodalmok álkalmatosságáért, nékik engette a' magok ágyát.

Eccer csak begyön az asszony, ammeg ahogy mellátja az embert, mingyá elájú, mer a meg az elseő ura vaót.

- Dehogy, dehogy - aszongya -, apád meg anyád van itt! Meggyútsák a mécsest, hát lássák, hogy mind a kettőt agyonütte fejszével a gyerek, a Jancsi. Már az édesapját meg az anyját is agyonütötte.
Hát már ez osztán a vége, nincs tovább, ugye.

Mellyet meghallván Juliánus, keserves sírásra fakad-ki, és mond: Jaj szegény fejemnek, hová légyek, el, a' ki Apámnak és Anyámnak gyilkosa löttem. La mint tellyesedett bé rajtam a szarvas jövendölése, mellyet mentől inkább akartam kerülni,

Vélted vólna, hogy Meny-kő ütötte meg, ugy el-rémült azan a' felesége beszédén. Siet azért viszsza-menni a' szobába, nézi és meg-ismeri ágyban tulajdon vérekbe heverő hólt Szüleit, és zokogó szókkal igy kezdé panaszát: Ah! ez vala a' szarvasnak jövendölése!

Hát ott neizi eccseppet a fiu egeiszem megiszonyodva, eccer osztang csak beugrik az ablakon keit vadmacska. „Látod memmomtam, hod ne menny arra, te arra mentel, osztang most megölted az apádat, meg az anyádat, mer annak mehhasadt a szive,

Keservesen megsiratta őket, akkor jutott eszébe, hogy igazuk volt, mikor azt mondták, hogy meg fogja ölni az apját, anyját.

annál inkább belé estem.

sőt nem jövendölése, hanem intése, hogy jól vigyáznék minden tselekedetimre.Ah ez az, az én hitetlenkedő és vakmerő itiketemnek gyümöltse! a' mellyel hármat meg-sebhettem. Mert az ártatlan Feleségemet is bűzbe kevertem: mind a két Szüleimnek is, kik által élek, életeket el-fogyattam. Oh boldogtalan Anyám, a' ki gyilkosodat méhedben hordoztad! Oh boldogtalan Atyám, a' ki hóhérodat fejedre nevelted! Kerestétek szerelmes Szüleim fiatokat, és ime gyilkostokat találtátok!Oh én nagy istentelenségem! a' ki Nérónál kegyetlenebb vagyok: mert ő tsak Anynyát>; én pedig mind Anyámot; mind Atyámot öltem meg. Igaz, hogy tudatlanságból tselekedtem: de miért hirtelenkettem? miért mingyárt a föl forrott haragomnak zabolát megereszttettem.

ahogy mettutta, hocs csakugyan a vaót ura vaót."
- Hát az apám vaóte je?
- Bij az a! - aszmongya a keit vadmacska eccere.
- Jaj! - aszmongya a juhász, a vaót bíraó fija - hát igazán-e?
- Bij igazán - aszmongya a keit vadmacska eccere. - A feleseiged meg a tulajdon anyád vaót.
- Jaj! asmongya a fiju, osztang odament az apjáho, osztang meccsaókolgatta, mer rítt is. Osztang odament az annyáho, aho a izonyos menyecskeihe, amivel az erdeőbe a fa alatt tanákozott, osztang ami a feleseige is lett, osztang meccsaókolgatta, mer rítt is.

Mellyhez képest már tőled is bútsúmat vészem szerelmes Feleségem, el-mégyek, és addig nem nyugszom, míg Istentől kegyelmet nem nyerek e' nagy vétkemről. Kinek mond a' Felesége: Távól

Ezért a' szörnyü gyilkosságomért mint tehetek eleget az én Istenemnek? Tudom már. Kegyetlenséggel vétkeztem: irgalmassággal fogom engesztelni ő Felségét. Eladá azért minden jószágát, és az árá-

Osztang kiaszaladt. Szaladt vaóna világu, de az alatt a bizonyos fa alatt elejibe ugrott az a bizonyos keit macska. A fiju má tutta, hogy mijei, de meg a keit macska is monta neki, hogy ojjan nagy bűnnel

légyen édes Uram
tőled, hogy nálam
nélkül elmenny,
hanem el mégyek
én is véled: mert ha
társod vóltam az
örömben, társod
akarok lenni a'
pénitentzia tartás-
ban is. Meg-
indulának azért
mind a ketten, és
egy igen nagy fo-
lyó-víz mellé érkez-
vén, ott vendég-
fogadót építenek, a'
holott sanyarú élet-
ben tartanak
penitentziát, a jövő-
járó szegényeket
bé-fogadgyák, Isten-
ért ajándékon
táplállyák, és a'
vizen fizetés nélkül
által viszik.Sok idő
el-telve, fáratsága
után a' hidegben
nyugovásra adván
magát Julianus, hall
igen keserves jaj-
gatással szózatot
éjfélkor, mellyet
hallván, hamarság-
gal fel-kél, és látván
ott kün egy hideg-
vette embert, fogja
és házába viszi a'
tűz mellé;
de midőn a' tűznél
eléggé meg nem
melegednének, az
ágyába viszi, és ott
erősen bé-
takargattya. Kevés
idő vártatva, ez
hideg vette ember,
nagy fényességben
láttatik,
és az ég felé emel-
kedvén-fel, mond a'
gazdájának: Juliáne
az Ur küldött en-
gem, és meg-izente
néked tölem, hogy
a' te pénitentzia
tartásod kedves az ő
nak nagyobb részét
a' szegényeknek
elosztá, a' többiből
a' Nilus vize mellett
egy vendégfogadót
épittete, és abba
Feleségével együtt
lakni méne. Oda az
úton-járókat bé-
fogadta, étellel
itallal meg-
vigasztalta, az elfá-
radtakat puha
ágyokban meg-
nyugtatta, a betege-
ket orvosolta, a' kik
a' Niluson által
akartak menni, által
vitte. Ezeket pedig
mind ingyen és
minden fizetés nél-
kül tselekedte. Egy-
kor étzakának ide-
jén egy poklos a
vizen túl kezd jaj-
gatni, és siralmasan
panaszkodni, hogy
nints, a' ki a' másik
partra által vigye:
ott pedig a' hideg,
és éhség miatt el
kell veszni. Melly
panaszát mihelyen
meg-hallotta
Juliánus, mingyárt
a' Feleségével
együtt által-méne,
és a' hideg miatt
dedergő szegény
beteget, a'
tsólnokba tévén,
házába vívé. A'
szobát néki bé-fűté,
enni inni ada, maga
ágyába fekteté, és
nagy szeretettel
szolgála néki. Mi-
nek utána egy ke-
véssé nyugodott
vólna a' poklos, az
után mint a' Kar-
bunkulus drága kő,
ugy kezde fényleni;
úgyhogy az egész
ház bételék világosággal. És fel-
veitkeszteil, hogy itt
kell magadat
akasztanyi.
Bij a fijufel is
aksztotta magát.
Hát a keit
mestellegeínnek a
jövendeőleise be is
tejjesedett.
Igy büntette meg az
Isten!

szent színe előtt, és nem sok időre mind ketten az Urban elnyugosztok. E' szók után az ember eltünt előlök, és néhány nap múlva mind Feleségestől Julianus el nyúgszik az Urban

emelvén magát az ágyból, azt mondá Juliánusnak, hogy azért jött légyen hozzája, hogy a bűnének botsánattyát megjelentené néki és elenyészék.Nem sokára az után Julianus Feleségével együtt meg hala, és attól a' kit ők e' földön befogadtanak, Menybe fel vitetének. Ezért, hogy a' Krisztus Urunkat, ugymint vendéget fogatta Juliánus szállásán, neveztetik Vendégfogadó Juliánusnak.

A közölt szövegek figyelmes egybevetéséből kiviláglik, hogy valójában nem egy, hanem két különböző mesetípusról van szó. Taxonyi szövege egyértelműen Haller „Hármas Istóriájának" átvétele. A Magyar Népmesekatalógus által idesorolt két történet, Juhász László (III.) és Kálmány Lajos (IV.) gyűjtése viszont két különböző típushoz sorolható. Hogy egy típusszám alá kerülhettek, annak – úgy tűnik – csak a szüzsének az Aarne–Thompson-féle változathoz képest való fölösleges tágítása az oka. Az Oidipus típusnak a két mese közül csak a Juhász László féle változat felel meg. A görög végzetdráma legfontosabb eleme ugyanis az *incestus*.

Ez a vérfertőzés motívum – mind a jóslat, mind annak beteljesedése – csak ebben a változatban szerepel. A másik négy történetből hiányzik ez a döntő motívum, – csak a Magyar Népmesekatalógus kitágított típusképe alapján lehet(ne) azokat a 931. szám alá besorolni.

Az I., II., IV., és V. változat típusképe éppen a Magyar Népmesekatalógus bővítménye; vagyis:

Újszülöttnek megjósolják, hogyha felnő megöli szüleit.

A felserdült ifjú világgá bujdosik.

Magára hagyott feleségéhez ismeretlenül beállít apja anyja.

A hazatért fiú megöli a felesége mellett/helyén fekvő idegeneket.

Ez a – közölt változatok mindegyikének megfelelő – típuskép, talán a katalógusból hiányzó 932. szám alá volna besorolható. A történet egyébként egyértelműen azonosítható. Nem más ez mint Szent Juliánus legendájának – amit Haller és Taxonyi egyébként le is ír – folklorizálódott változata.[29]

Másik mesénk típusmeghatározása már jóval egyértelműbb. Honti még nem vette fel katalógusába, s Berze Nagy is óvatosan – 779 szám alatt – Az agyonütött fiú címen

[29] *Jöckle Clemens* 1994. 187. Szent Julianus ünnepe január 29-én van.

közli, hiszen csak egy meseszöveget ismert, s így típusképet sem adott.[30] Az általa ismertetett meseszöveggel kapcsolatban is téves azonban a 910.B. (Három jótanács) típusra való hivatkozása mesénk egyes elemeivel kapcsolatosan.

A Magyar Népmesekatalógus IV. kötete – típusszámával igazodva az AaTh rendszerhez – már a szüzsét is közli:

939.A A visszatért katona megölése
Katonaságtól leszerelt /sokáig idegenben távollevő fiú
Ismeretlen utasként hazatér a szülői házba.
Gazdagságra sóvárgó kapzsi szülei agyonütik.
Meggyilkolása után fény derül arra, hogy saját gyerekük volt az.
Anyja elnyeri büntetését.
Apja bocsánatot nyer.[31]

Mivel a Magyar Népmesekatalógus is csak a Berze Nagy által ismertetett Kálmány gyűjtötte mesét ismeri – utal ugyan Maria Kosko témamonográfiájára –, mégis csupán ehhez az egy szöveghez igazítja a szüzsét.

A nemzetközi mesetípus-mutató második kiadása nem ad ugyan motívumelemzést, de a korábban 939* sz. mesét immár 939.A szám alatt így jellemzi:

Killing the Returned Soldier.

The son returns home from military service, brings a large sum of money with him, and is unwittingly killed by his parents.[32]

Bár a magyar változatok közül Thompson is csak a Berze Nagy által ismertetett Kálmány-féle gyűjtést ismeri, támaszkodva a Kosko által feltárt és elemzett nemzetközi anyagra, nyilván reálisabb az általa adott típuskép.

Az alábbiakban – az előzőhöz hasonló módon – egymás mellé rendelve mutatunk be három magyar szövegvariánst. Az – időben is első – Taxonyi Jánosé, a második a közismert Kálmány Lajos-féle gyűjtés, a harmadik pedig a vizsgálatokba eleddig még be nem vont vajdasági variáns.[33]

I.

Nem tudom ki mondotta, de akár ki légyen az, igen helyessen mondotta, hogy a' fösvény ember, mind magának, mind egyebeknek veszedelmére él e' Világon. Mondásának igazságát megbizonyittya az a' szomorú eset, a'melly történt Lengyel Országban Pultó névü városban 1618. esztendőben.

Vala abban a' városban egy vendég-fogadó, kinek a' fia megszeretvén a' hadi életet, bútsút vőn mind tőlle, mind az édes

II.

III.

Vót eccer egy nagyon sok gyermekes család. Igen szegínyek vótak. Egyik fijik nagyon jó ta-

[30] *Berze Nagy János* 1957. II. 339.
[31] *Benedek Katalin* 1984. 232.
[32] *Aarne A.–Thompson St.* 1961. 332.
[33] A Katona Imre által publikált Borbély Mihály-féle meséről van szó. Vö. *Benedek Katalin* 1984. 130–131. Bár a teljes szöveg olvasható az Mnk-ban, érthetetlen módon nem kapott helyt a típus ismertetésénél.

Annyától, és táborba méne.

nuló vót. Iskolába adták. Gyalog ment a városba. Kis batyut vit csak magával, benne az anyja sütötte útravaló. Mire az iskolához ért, minden elfogyott. bement az iskolába, elmondta, hogy ő nagyon szeretne tanulni, de a szülei szegények, semmijük sincs. Az igazgató kikérdezte. Amikor meggyőződött a gyerek jó eszéről, asz mondta neki hogy hát csak maradjon ott az iskolában és tanuljon. Úgy is történt. Mindenrü az iskola gondoskodott. Jól fogott a feje, szépen kitanult.

Ott minek utánna egynehány esztendőt ki-töltött volna, és mind a' zsóld fizetésből, mind a' martalékokból jó summa pénzt gyűjtött volna magának, fel-tette magában, hogy haza mégyen, Szüléit meg-látogattya, nállok le-teszi a' keresményét, és őket-is részessé teszi benne.

Szép állást is kapott, dógozott, takarékoskodott és sok pénzt keresett. Mikó már vót egy nagy csomó píze, nagyon sok év után, mert addig nem vót kötség, hogy haza utazhasson, elhatározta, hogy hazalátogat. Meglepi a családot.

El-idúlt azért, és midőn már tsak közel érkezett vólna a' maga Városához, uttyában szembe akada egy testvér húgával, a' ki bizonyos dolognak végbe viteléért a' szomszéd faluba mégyen vala.

Egy embörnek a fia mikor hazagyütt Amerikábul, az apját mög az anyját nem tanálta otthun, csak egy kis lántestvérjit.

Úgy is történt.

De mivelhogy már sok esztendőktől fogva egymást egymást nem látták vala, és a' hoszszú idő, 's a' táborozás a' katonának artzulattyát el-változtatta vala, rá nem ismérének egymásra. Köszöntvén a' Katona az Aszszonyt, kérdezi, ha ismerne-é a' Városban illyen nevű /itt megnevezé a' Szüléit/ egy pár embert, és ha élnének-é mind a' ketten? Felele az Aszszony: Hogy ne ismérném a magam Szüleit? hiszen az ő leányok vagyok én. Élnek, és jó egésségben vannak ISTENnek kegyelméből. Megörül feleletin a' Katona, 's mongya. Hála légyen az ISTENnek. Én-is az ő fiok, következendő-képpen a' te bátyád vagyok. Nézi őtet figyelmesebben az Aszszony, 's nem hiszi, hogy ő volna a' báttya, mert sokkal más

A kislán nem ismerte mög, hogy az ű bátyja.

Mikó hazajért, otthon nem fedte fel magát.

formájúnak látzott néki lenni, mint mikor ő ismérte ötet othonlétében. Látván a' Katona, hogy a' húga kételkednék mondásának igazsága felől, le-ugrik a' lóról, fel-türi a' karját, és meg-mutattya néki, a' mellyet tud vala az Attyának egész háza, a' véle született béllyeget. Ebből a' jegyből meg-ismére az Aszszony bátyának lenni, nyakára esik, vigad, és örvendez szerentsés viszsza jövetelén, nagy örömében nem tud mit tsinálni, el-nem szakadhat tölle, sok szóval, és kérdezkedésekkel tartya, hogy véle tovább mulathassan. De végre, hogy dolgát a' faluban monnél hamarabb égbe vihesse, és hólnap jó reggel haza viszsza mehessen, 's ott jobban rajta örvendezhessen, el-válik tőlle, és Szüléihez botsáttya. De azt mondgya, hogy valamint ő, ugy azok sem fogják ötet meg-ismérni. Ez után minden jót kivánván egy másnak, az Aszszony a' faluba: a' Katona pedig a' Szüléihez a' Városba sietének. Amint előre megmondotta vala a' húga, ugy sem az Attya, sem az Annya meg-nem ismérék fiokat: ő sem jelenté-meg pedig magát nékik, ki vólna.

Azomba mondgya az Annyának, hogy fris vatsorát kiszétsen, mert ma sok fáradsági után vigan akar lenni. El-készülvén a' vatsora mind az Attyát, mind az Annyát az asztalhoz le-ülteti. És noha ők nem tudgyák ki légyen a' vendégek, mindazonáltal esznek, isznak, és látván vigasságát, ők-is jó kedvet mutatnak. Vatsora után a' Katona nem tudván bátorságosabb helyre le-tenni a' pénzét, a' Szüléinek kezekbe adgya, hogy meg-tartsák.

Azután ágyba esik, és minthogy a' hoszszú útazásban el-fáradott vala, és az asztal felet jól idogált vala, hamar el-aluszik, és mély álomba merül.

Látván a' gazdák, hogy az ő vendégek el-vólna temetve az álom-

Aszonta a lánnak: süssön szalonnát mög tojást! Adott neki egypár koronát. Avval osztán, mikor a legén mögebédölt, kimönt az istállóba alunni.

Az alatt az üdő alatt, még ű aludt, hazagyütt az apja mög az anyja. a

Csak mint vándor kopogtatott be és kért vacsorát. Megmutatta a bukszáját, hogy lássák, van pénze. fizetni fog. A család meglepődött a sok péz láttán. Ennyit egy csomóba életükben soha sem láttak. Jó megvacsoráztatták az idegent, elvezették éjjeli szállására.

A vendég a nagy út után hamar elaludt.

ban, viszketségből meg-akarták tudni mennyi arany, mennyi ezüst pénz volna a' zsatskóban, azért fel-is nyityák azt, és a' pénzt az asztalra öntik, a' melly merődőn merő arany vala.

Mihent meg-láták, mingyárt megkívánák, és gondolák, miképpen tehetnék magokévá, és minthogy más módot nem találhatának benne, arra vetemedének, hogy a' vedéget meg-öllyék. Noha pedig az Aszszony-állatok sokkal erőtlenebbek, és bátortalanabbak szoktanak lenni a' férfiaknál: de ez a' mordály Anya sokkal erőssebb és merészebb vala a' férjénál ennek a' fia gyilkosságának el-követésében: mert fogván kezébe egy nagy kést, azzal bátran bé méne a' fiának háló kamarájába, torkába üté, és illyen-képpen az álomból a' halálnak árnyékába küldé.

Lán pedig kiszaladt elébük az udvarra, dicseködött nekik, hogy:
- Itt van egy embör, adott neköm is két koronát, amé sütöttem neki rátottát. Nagyon sok péze van neki!

Itt oszt az asszon ara kénszerítötte az urát , hogy:
- Üssük agyon a pézié!
Annyira beszélt az urának, hogy az ura aszonta:
- Nem bánom! Hanem előbb eredj el, hozzál fél liter pálinkát!

A vendéglátókat megszállta a gonosz, a sok pénz megszédítette őket. No meg a nagy szegénység is hozzájárul ahhoz, hogy a gonosz tervet kieszeljék. Elhatározták, hogy az éjjel megölik a nagypénzű idegent. Jó lesz a pénz a nagy családnak. Az ördög nem alszik. Szörnyű tettüket véghez is vitték.

Az után hamarsággal mind a' ketten, az-az: az Annya, és az Attya vermet ásának, és abba temeték-el a' testét.

A holttestet hátul a kertben elásták.

A' húga, alég várván, hogy a' báttyával együt lehessen, és véle nyájaskodhasson, korán reggel elindúla a' faluból, és a' Városba siete. Haza érkezvén e' vót az első szava: Hol vagyon a' bátyám? Tsudálkoznak ezen a' kérdésén a' Szülei, 's azt mondgyák néki, hogy talám meg-bolondúlt, hogy a' báttyát ithon keresi, hollott tudgya, hogy az már régen a' Táborba ment völna. Ne játzatok velem, ugy mond a' leány, mert tudom, hogy ithon vagyon, szólottam-is véle tegnap illyen helyen, 's illyen órában, a' ruháját is tudom, melly illyen 's illyen szinü vala, 's azt mondotta nékem, hogy igyenessen házunkhoz mégyen. Igaz ugyan, hogy azólta, miólta töllünk el-ment, igen megváltozott ábrázattyában: azért én sem ismértem vólna-meg, ha a' véle született jegyét meg-nem mutatta vólna nékem a' karján.

Az asszon elmönt. A kocsmába is vót egy fiú, aki Amerikából gyütt az ű fiukkal haza. Mikor möglátta az asszont, aszongya:
- No, viszi ken a pálinkát az új vendégnek? Örülnek, ugye, hogy hazagyütt a fiuk Amerikából?
Akkor az asszon nem várta, hogy kimérjék a fél liter pálinkát, csak lelketlen szaladt haza. Mikor beért a kiskapun, kiabálta az urának:
- Jaj, ne bántsa ken, mer az a mi fiunk!
Itt oszt az embör mán akkorra agyonütötte a fiát.

Reggel jön a kocsmáros, kihez az idegen a faluba érkezve betért egy pohár borra, akinek titkát bizalmasan el is mondta. Meglepetést akar. Mondja a kocsmáros:
- Ugye most örünek? Mi? Hazajött a fijuk.
A gyilkos szülők meglepődnek, összenéznek. Az anya éktelen sivalkodásba tör ki.
- Hazajött a fiunk!
Mindketten ezt kiáltozták. Mint az őrültek rohantak a kert végébe s a sírra vetették magukat és ugy zokogtak.

Ezeket tsudálva, és ámúlva halgattyák vala a' Szüléi. Az után nagy sírásra fakadnak, jajgatnak, hajokat tépik, átkozzák az aranyat, hogy bár soha sem lett volna a' Világon.		
Az Atya, hogy meg-előzné a' hóhért, maga magának lön hóhéra, mert ki-menvén a' Városból, sötét étzakának idején a' Város akasztó-fáján maga magát fel-akasztotta.	Akkor röttön megfordút, és az asszon fejit kétfelé vágta. Bejelöntötte magát: mos csináljanak vele, amit akarnak. Nem bánja, ha fölakasztik is.	Mindent bevallottak. A pénz ördöge sodorta öket a szörnyü bünbe.
Az Anya pedig ugyan azon kést, a' mellyel a' fiát meg-ölte, a' maga torkába is ütötte. Igy ezen boldogtalan Szülék a' fösvénység, és az aranynak kivánsága miatt, mind a' fiokat, kinek életet adtak, vala, és a' ki annyi hartzokban, és veszedelmekben meg-tartatott vala, mind pedig önnön magokat rútúl el-veszték.	De az embörnek nem lött semmi büntetése se, mer az embör nem vót hibás. Az asszon mondta, hogy: üssük agyon!	Megbánták, de régen várt kedves fiukat nem adta vissza a sír.

A szövegek figyelmes összevetése egyértelműen mutatja, hogy Taxonyi története nem más, mint az AaTh 939. A mesetípus egy korai, magyar nyelvű változata. A tipológiai egyezés a motívumok szintjén is kétségtelen.

Természetesen nem állíthatjuk – s persze nem is zárhatjuk ki –, hogy a mese (egyik) forrásvidékét szerzőnknél kell keresnünk. Taxonyi forrásaként Stengelt jelöli meg – ami szerzőnk gyakori tévedési mellett is – valósnak tűnik. Egyezik a két elbeszélés helyszíne: „E Martia Polonorum gente non nemo fuit, patria Pultoviensis, cui vita militaris placuit", s a mese menete is[34]. Jablonkay megállapítása szerint „Taxonyi elbeszélése egészében inkább az epikus elbeszélő nyugodt, megfigyelő, leíró modorát tükrözteti vissza, addig Stengel többször szónoki, sőt lírai hangulatosságot árul el. ...(Taxonyi) bármennyire ragaszkodik a forráshoz, elég szabad mozgást enged meg magának, és ... magyarossága alig szenved, kivéve a korában szokásos igemódok latin használatát."[35] Csakhogy Stengel – a Taxonyi által jelölt helyen – nem emlékezik meg az esemény idejéről. Megnevezi viszont forrását, Antoine de Balingham-et, kinek 1621-es kiadású művében valóban megtalálható a Pultuski lengyel katona 1618-ban történt tragikus hazatérése.[36] Ez tekinthető a történet legkorábbi lejegyzésének.[37] E típus 17–18. századi irodalmi feldolgozásai közül mintegy három tucatot ismertet Maria Kosko. Taxonyi könyvét ő sem ismeri, de rendkívül figyelemreméltó az a megjegyzése, hogy: „Entre les contes de l' Est européen et les variantes de l' Europe Centrale, oú la tradition polonaise forme comme un lieu de transition, les échanges sont visibles."[38] Így bátran kizárhatjuk

[34] *Stengel Georg* 1712. 84–86. Idézi: *Jablonkay Gábor* 1910.

[35] *Jablonkay Gábor* 1910. 220.

[36] *Balingham Antoine* de: Zoopaidea seu Morum a brutis petita institutio ordine alphabetics tum Virtutum tum Vitiorum, *Sant Omer* 1621.; *Anvers* 1621. 329–332. Vö. *Maria Kosko* 352.

[37] *Kosko Maria* 1958. 352.

[38] *Kosko Maria* 1958. 175.

történeti vizsgálatunkból a nyugat-európai (német) variánsokat, a Zacharias Werner típust. Ha csak a közép-európai redakciókkal számolunk, azok – s nem csak a két magyar folklore szövegközlés – közé bátran besorolhatjuk az „egy pár házastárs" történetét.

Nehezebb a dolgunk a továbbhagyományozódás vizsgálatával.

Ha Taxonyit forrásként kezeljük, könyvének utolsó (1805-ös) kiadása, és az időben első folklore gyűjtésből ismert szöveg közlése között eltelt idő valószínűsíti a ponyván, kalendáriumban való terjedést.[39] Bár bizonyosat csak az aprónyomtatvány anyag részletes feldolgozása után nyerhetünk, a történet jellege és európai elterjedése a 19. századból ismert hasonló témájú hírlapcikkek erősíthetik meg feltevésünket.

Elképzelhető – elfogadva Katona Lajos és Király György megállapításait –, a könyv történeteinek szószékről való „terjesztése" is. Taxonyi elbeszéléseinek moralitása, „erkölcstanító" jellege valóban alkalmas lehetett a prédikációkba való beágyazásra. Konkrét történetünk tökéletesen összhangba hozható Voigt Vilmos megállapításával, miszerint „tartalmi, terjedelmi, művészi és társadalmi okok egyaránt meghatározhatják (és meg is határozzák) azt, hogy mikor, milyen alkotás, milyen mértékben távolra, és ideig terjedhet el."[40]

Éppen a témából adódóan nem zárható ki egy – talán reális pszichikai helyzetnek nevezhető – lehetőség sem. A társadalmi-szociális viszonyokhoz igazodó – de környezetében rendkívül variábilis – történet „újratermelődhet", függetlenül a *tényleges* hagyományozódástól. Gondoljunk a 19–20. század háborúira, népességmozgásaira, melyek mindenképpen reális (vagy legalábbis hihető) hátteréül szolgálhatnak egy ilyen típusú történethez. Így – akár az „eredetitől" függetlenül is újra „igaz történetté" válhat, ismétlődhet egy egykor már folklorizálódott szöveg. Az AaTh 939. A. típus jellegénél fogva is alkalmas lehet erre. Az időtől és helytől függetleníthető tömör, szinte balladai végzetdráma felépítése, cselekményvezetése, morális kisugárzása, s nem utolsósorban örökösen megismétlődő alaphelyzete lehetőséget adhat – megfelelő környezetben – az újabb folkorizációs folyamat beindítására.

Jó példa lehet erre Diószegi Vilmos méhkeréki hiedelemgyűjtésének egy részlete. Itt a halottlátóhoz kötődő történetben jól érzékelhetően visszaköszön a „visszatért katona megölésé"-nek *alaphelyzete*:

„Egy ember jött oda Péterhez, hogy fizessen neki, mer őneki megmonta, hogy a fia hazajön, pedig ők már kaptak értesítést, hogy a fiuk meghalt, minden hazajött tőle, ami a zsebibe volt, még a dögcédula is. És az apja jó módos volt, misét tartott meg fejfát vitt a temetőbe a fiának. És a fiu húga elment egy más faluba vásárra, és a vonatnál leszállt egy legény és mingyá szólott a népnek, ebből és ebből a faluból nincsenek? A húga meg szólította: én itt vagyok. „Kicsida?" Meg is monta a húga, hogy ő kicsoda. – Akkor a legény monta, hogy ő a testvére. – „Nem igaz, mer az én bátyám meghalt. Még fejfát is állítottunk, meg misét mondattunk, mer lejött törvényesen, hogy meghalt a testvérünk. – Akkor elmonta, hogy a ruhája már nagyon rossz volt, azt levetette, eldobta és más halottról jobb ruhát vett magára. Megmonták előre az apjának, hogy jön a fia, menynyen elébe. Elébe jött és a lány meg a testvérei mentek a temetőbe, a fiú is odament imádkozott és sírt, sírt. – Az apa kocsival ment a tudóshoz, vitt neki valamit, és akkor monta az ember, hogy tud ez a tudós, mert ahogy monta, úgy is lett."[41]

---

[39] Vö. *Pogány Péter* 1978.
[40] *Voigt Vilmos* 1972. 174.
[41] *Diószegi Vilmos* 1961. 2.

Ennél is jobban érzékelteti az „újratermelődés" lehetőségét az az újsághír, mely éppen a kommunikáció kiszélesedésével jóval könnyebben válhatott volna egy újabb hagyományozódási folyamat beindítójává – mint két évszázaddal korábban Taxonyi könyve, ha a folklorizáció szempontjából megfelelő továbbhagyományozó közegbe kerül.[42]

IRODALOM

Aarne Antti–Thompson Stith

1961 The Types of the Folk-tale. A Classification and Bibliography. Second Revision. Helsinki, FFC No. 184.

Bán Imre

1956 A velencei barokk-kongresszus eredményei és tanulságai. Filológiai Közlöny 489.

1962 A barokk. Budapest 5–37.

Benedek Katalin

1984 Bevezetés és bibliográfia In: *Kovács Ágnes* 1984. 7–30.

Berze Nagy János

1957 Magyar Népmesetípusok I–II. Pécs

Bihari Anna

1980 Magyar hiedelemmonda katalógus. Budapest EMN 6.

Diószegi Vilmos

1961 Néphit gyűjtés EA 7053 ms.

Gyenis Vilmos

1968 Késő barokk és népies irodalom. ItK 1–23.

Honti János

1928 Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen. Helsinki, FFC No. 81.

Horváth János

1978 A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest

Jablonkay Gábor

1910 Taxonyi János élete. Kalocsa

Jöckle Clemens

1994 Szentek lexikona. Budapest

Katona Lajos

1900 Az ünneprontók. Ethnographia 297–309.

Klaniczay Tibor

1961 A magyar barokk irodalom kialakulása In: Reneszansz és barokk. Bp. 361–456.

Kosáry Domokos

1980 Művelődés a XVIII. században Magyarországon. Budapest

Kosko Mária

1958 Varia a propus du Malentendu. Comparative Literature.

Kovács Ágnes (szerk.)

1984 Magyar Népmesekatalógus 4. Budapest

[42] Új Nemzedék Budapest 1937. december 17. l. 2. kép

Ortutay Gyula
1935 Nyíri és Rétközi parasztmesék. Gyoma
Pogány Péter
1959 Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése kapcsán. Budapest
1978 A magyar ponyva tüköre. Budapest
Tolnai Gábor
1965 Barokk problémák. MTA I. OK 93–121.
Túroczi-Trostler József
1961 Az ismeretlen XVIII. század. In: Magyar irodalom, világirodalom I. 308–317.
Voigt Vilmos
1972 A folklór esztétikájához. Budapest

UJVÁRY ZOLTÁN

ZILAHY KÁROLY NÉPRAJZI ÍRÁSAI

1. A 19. században nagyszámú írót, költőt, társadalomtudománnyal foglalkozó személyt ismerünk, akik pályájuk során néprajzi, népköltészeti írásokat is publikáltak. Ilyen jeles alakja volt a Világos utáni írónemzedéknek a rövid életű Zilahy Károly író, költő és kritikus. Az irodalomtörténet rendkívül lelkes, ambiciózus, termékeny, kritikáival vitákat kiváltó személyiségként emlékezik meg róla. Fiatal kora ellenére jól áttekintette az irodalmi közéletet. Bár Gyulaival erősen polemizált – Gyulai őt keményen bírálta –, néhány kérdésben azonban Gyulai jóval később (pl. Jókaival kapcsolatban) Zilahy véleményével értett egyet. Adatgazdag, önállóan megjelent kötetben elsőként írta meg Petőfi életpályáját. Írói munkásságával a róla szóló tanulmányok részletesen foglalkoznak. Ezekben a néprajzi vonatkozású írásairól érintőlegesen találunk utalásokat. A néprajzi szakirodalom egyáltalán nem tartja számon Zilahy néprajzi, folklorisztikai cikkeit. Mielőtt ezekről szólunk, néhány mondattal életútját vázoljuk.

2. Zilahy, teljes nevén Zilahy Kiss Károly, Szilágyságban, születése idején az alig több mint négyezer lakosú Zilah városban 1838. október 28-án látta meg a napvilágot. Ott a nagy múltú református kollégiumban tanult, az érettségit Kolozsváron tette le. Írói, költői vénája korán megmutatkozott. Első írása tizenöt éves korában jelent meg. Pár évvel később már pesti lapok is közlik cikkeit. Még Kolozsváron tartózkodott, amikor vitába szállt Szénfy Gusztávval, amelynek máig ható tanulságáról külön is szólunk. Az érettségit követően Pesten folytatta írói, kritikai működését. Jelentős költőkkel, írókkal, kritikusokkal (Vajda János, Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Pákh Albert) került kapcsolatba. Nagy buzgalommal írja cikkeit, verseit, elbeszéléseit és heves, olykor kíméletlen bírálatait. Néprajzi tárgyú írásai – néhány kivétellel – a Vasárnapi Újságban jelentek meg. *Kelen* álnév alatt is publikált. 1860-ban politikai jellegű megmoz-

1. kép. Zilahy Károly, 1838–1864

dulásban való részvétele miatt Pestről kitiltják. Egy ideig Bécsben tartózkodik, majd – mivel Pestre nem térhet vissza – Kolozsvárról kapcsolódik be az irodalmi életbe. Nem sok idő multán azonban újra Pesten folytatta munkáját. Mozgalmas életét fiatalon, 25 éves korában, 1864. május 15-én lezárta a halál.

3. Zilahy néprajzi, népköltészeti érdeklődése a román népdalok fordítása kapcsán bontakozott ki. Megnyilvánulásaiban szoros vonzódás figyelhető meg a román nép, a román kultúra iránt. A románokkal való kapcsolatot, barátságot rendkívül fontosnak tartotta. Jól látja az asszimilációs folyamatot, részint az elmagyarosodást, részint az elrománosodást, a két nép kultúrájának az összefonódását, amelybe az erdélyi szászok műveltsége is beleszövődik. Buzgó híve és mozgatója a román–magyar testvériség eszméjének. Reményi Ede hegedűművész (1828–1898) kolozsvári hangversenye (1860. július 20.) kapcsán írt versében, amelynek az alcíme: *Az oláh–magyar testvériség ünnepére*, a román–magyar barátságot élteti:

Művész, kinek bűvös vonóján
Nagy érzések világa él:
Te *két* rokon nemzet szívében
Egy drága hurt megpendítél

Két nép, kiket közös veszélyben
Tíz századév meghordozott:
A korszellem hívó szavára
Testvérileg kezet fogott.

Művész, kinek merész vonója
Keresztül jár velőt, kebelt:
Testvérülésünk szent szavában
Dalod legszebb visszhangra lelt.

Zilahynak az erdélyi népek kultúrája iránti figyelme, vonzódása nyilvánvalóan nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az irodalmi működése mellett néprajzi közléseket is publikált. Rövidebb, bővebb leírásokban ismerteti az erdélyi románok és szászok egy-egy csoportját. Valószínűleg az érzelmi kapcsolódás az oka, hogy a románokról bővebben ír. Ezen belül is a szülőföldjének, a Szilágyságnak a romániait mutatja be részletesebben.

4. A szilágysági románok a 19. század közepén földműveléssel, marhakereskedéssel foglalkoztak. Jelentős szerepe volt még a méhtartásnak. Elsősorban „málétermesztést" folytattak, búzavetés csak elvétve fordult elő. A gyümölcstermesztést elhanyagolták, a jó minőségű kertekbe is legfeljebb szilvafákat és ún. vajalmafákat ültettek. A jobb módú románok sem fordítottak nagyobb gondot a gazdálkodásra. Szekerük a saját készítésű, egyetlen vasszeg nélküli *fakószekér* volt. A férfiak és a nők egyaránt eljártak napszámba, beálltak szolgának, cselédnek. Becsületesen dolgoztak, az uradalomban szinte mindenütt őket bízták meg az udvarbírói tisztséggel.

A szilágysági viseletet Zilahy szemléletesen mutatja be. A leírást két rajz illusztrálja. A férfiak vászoninget és vászongatyát hordanak. Derekukat széles, vagy rézgombokkal díszített tüsző övezi. Télen, hűvös időben gombokkal sűrűn kivarrt mellényt vesznek fel. Munkába járáskor durva szövésű barna vagy fehér daróc tarisznyát vesznek

a nyakukba. A kondások széles kalapot, lobogós inget, térdig érő gatyát, gombos tariszznyát, tülköt, időjárástól függően gubát és bocskort hordanak. A nők varrottas inget, csíkos vagy kék szoknyát viselnek, amely alá a *katrincá*nak nevezett sötét szederjes, piros vagy sárga csíkú kötőt kötnek. Ünnepi alkalommal vagy vásárba menetkor piros csizmát húznak.

2. kép. Szilágysági románok

A viselet vázlatos ismertetése után Zilahy a hiedelmekre és a szokásokra is említ néhány példát. Általánosnak lehet tekinteni a *lidérc* hiedelmeket. Ez rontó lény, elsorvasztja az embert. Elhárítására vasvillát szúrnak a földbe. Ezzel a lidércet megkötik, s arra kényszerítik, hogy eltávozzon. Vihar, jégeső ellen harangozáskor előfordult, hogy a villám a toronyba csapott és a harangozót agyonütötte. Ártó lények ellen a házból való eltávozáskor az ajtóban keresztbe seprűt fektetnek. Úgy vélik, hogy a hosszan tartó betegséget más egyénre lehet átvinni, ha a betegek valami *jegyet* (szalagot, gombot, kilenc szem szilvát stb.) útszélre tesznek: a betegség arra száll, aki azt felveszi.

A szilágysági románok házassági szokásai közül mint érdekességet említi Zilahy azt a gyakorlatot, hogy a legények nem a saját falujukból – ez csak ritkán fordul elő – házasodnak. Azt tartják, hogy minél távolabbról kerül az asszony, annál nagyobb a dicsőség.

3. kép. Szilágysági románok

Néhány mondatot olvasunk a temetésről is. A halott nyelve alá kis ezüstpénzt helyeznek, hogy azzal fizessen a révésznek, aki a másvilágra vezető folyón átviszi. A halott felett fogadott sirató asszonyok virrasztanak.

A Hátszeg-vidéki románokról szóló cikk a *nedeja* néven ismert pünkösdi szokást mutatja be, s megemlékezik Bruz Lajosról, aki buzgó kutatója volt a hátszegi népéletnek és helytörténetnek. Felhívja a figyelmet a korán elhunyt nagy tehetségű gyűjtő hátrahagyott kéziratairа.

A *nedeja* a pünkösd, a tavasz megérkezésének ünnepe. Ezen az alkalmon a hátszegi románok *tilinkó* és *csimpolya* mellett napestig szórakoznak, táncolnak és „végehossza" dalolnak. A dalok közül – fordításban – a *nedejá*hoz kapcsolódót közli. A résztvevők összefogódzva éneklik:

Zöld levél és vendégség
Szivem szerelemtől ég;
Hej Nedeja, Nedeja –
Üres pipa, tarisznya!

Selyemkendő nyakadba,
Enyémbe juhászbunda;
Ezüstpénz a hajadba,

Szép orcádat csókolja,
Hej Nedeja, Nedeja –
Gyerünk be a lugosba!

4. kép. Szászvárosi románok

A *Szászvárosi oláhok* címmel megjelent cikkből a *nedejára* vonatkozó részt *Reső Ensel Sándor* Zilahyra való hivatkozás nélkül a *Magyarországi népszokások* c. gyűjteményében (Pest, 1867. 146.) közli.

A mezőségi románokról Zilahy röviden tudósít. A szilágyságiakhoz hasonlóan szegényeknek jellemzi őket, akik „néhány fő fokhagymával hétszámra el tudnak élni." Fő foglalkozásuk a földművelés, elsősorban a kukorica- (*málé*) termesztés. Igavonó állatuk a bivaly, ami „mindenféle csekély táppal megelégszik, s mégis sok és jó tejet ad tőle." A szegénységet mutatja, hogy „fa hiányában trágyával tüzelnek." Idézzük még tömör jellemzését: „A hegyesvölgyes, de erdőtlen, sivatag Mezőség tulnyomólag oláh ajkú lakossága tán az egész népfaj legvadabb, de egyszersmind legerőteljesebb része."

A románok jellemzése kapcsán Zilahy felfigyel a területi eltérésekre. A bánsági románokról írja, hogy „erdélyi testvéreiktől" lényegesen különböznek. Dolgosak, szorgalmasak, műveltség tekintetében is előbbvalók. Földjük jó, gazdag termést hoz. Szőlőt, gyümölcsöt bőven termesztenek. Nem csak kukorica, búza is terem, s a bánsági román „nemcsak máléval, mint az erdélyi oláh, hanem buzakenyérrel is él." Fontos jövedelem-

forrás a marhakereskedés, az állatokat Pestig, Bécsig viszik. Kiváló mézzel büszkélkedhetnek. A bánsági méz a legkeresettebb a debreceni vásáron. Zilahy megállapítása minden bizonnyal helytálló és találó: „A Bánság az erdélyi oláhok Eldorádója."

5. kép. Lugosi románok

A románosodásra, illetőleg a magyarosodásra Zilahy két példát említ. Utal arra, hogy az asszimilációról, az erdélyi magyarság fokozatos románosodásáról a Vasárnapi Újság hasábjain is több cikk jelent meg. A magyarok asszimilációja különösen nagy méreteket öltött Doboka és Belső-Szolnok (később Szolnok-Doboka) megyében. Az 1850-es években végzett felmérés szerint ezen a területen huszonkét református település elrománosodott és egyúttal vallását elhagyva a „görög-nemegyesült" hitre tért. Ezek közül Bethlent említi, amelynek korábbi magyar voltát a lakosság viseletének jellegzetes darabjai és a magyar vezetéknevek bizonyítják. Ellentétes példa Hátszeg vidéke, ahol „sokhelyen kezdenek elmagyarosodni."

Zilahy Erdély jelentős számú nemzetiségéről, a segesvári és a szászrégeni szászokról kis tájékoztató írást közölt. Mindkét cikkben dicsérőleg ír róluk. A szászok szorgalmasak, dolgosak, takarékosak, tiszták, rendszeretők és többségük tehetős, jómódú. Ipar, kereskedelem, földművelés terén élen járnak. Önállóságukhoz, különállásukhoz nagymértékben ragaszkodnak. Nyelvüket, szokásaikat, viseletüket, vallásukat sok száz éven át megőrizték, hagyományaikat ápolják. Csak néhány kulturális elem mutat román vagy magyar hatást.

6. kép. Bethleni románok

5. A népköltészet – általában a néprajz – rendkívül fontos kérdései közé tartozik a *lesüllyedt kultúrjavak* elmélete. Idevonatkozóan számos írás jelent meg. A nemzetközi irodalomban Hoffmann-Krayer, Hans Neumann nevéhez kapcsolódva olvashatunk véleményeket. Az alaptétel tömören: a nép nem produkál, csak reprodukál. A folklórtörténet a külföldi kutatókra – elsősorban a két világháború közöttiekre – hivatkozik.

A szakirodalom egyáltalán nem tud arról, hogy már a 19. század közepén egy magyar népdalgyűjtő, dalszerző a műköltői dalok, versek alászállásáról ír, amivel szemben egy fiatal író fejti ki ellenvéleményét.

Szénfy Gusztáv (1819–1875) *A magyar népdalróli balitéletek* címmel írt tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy a népdalok és amit általában népi alkotásoknak tartunk, nem tekinthetők népi eredetűnek. A népdalok a műköltészetből a nép közé alászállt szerzemények. Szénfy erről való véleménye 1856-ban meglepően azonos a „gesunkenes Kulturgut" háromnegyed évszázaddal későbbi képviselőnek elméletével, amely szerint a népdalok a műdalok „széténeklése" után kerültek a néphagyományba.

Szénfy Gusztáv írásának a megjelenésekor Zilahy Károly még csak 18 éves volt. *Kelen* aláírással nyomban reagált és az *Eszmecsere a magyar népdal körül* című cikkében szembeszáll Szénfy teóriájával. Többek között azt hangsúlyozza, hogy abban az esetben, amikor az alkotás gondolatmenete kétségtelenül népi eredetre mutat, nincs indok a kételkedésre. Hivatkozik a román népdalokra, amelyeknek a népi származását kétségbe vonni nem lehet. Véleményét Arany János példájával erősíti. Arany a Remény című folyóiratban (1851. VI. sz. 334.) Fábján Pista betyárnótáihoz közölt jegyzetében a közlőre

hivatkozva írja, hogy azokat maga a betyár, a 24 éves Fábján írta, az egyiket bujdosásában, a másodikat fogságában „midőn a rögtönitélő törvényszék meghozá fölötte az ítéletet." Mindezekhez Zilahy hozzáfűzi: „Különösen mellettem szólnak nemzeti közmondásaink és példabeszédeink, melyeknek a néptőli egyenes származását, úgy hiszem, senki kétségbe vonni nem fogja."

7. kép. Segesvári szászok

Szénfy nem válaszolt Zilahy cikkére. Vita nem alakult ki. A két írást a folklórtörténet, a népdalkutatás fontos dokumentumainak tekinthetjük.

6. Fentebb említettük Zilahy népdalfordításait. Ezeket az Erdélyi Múzeum első számában *Erdélyi oláh népdalok* címmel – Kelen névvel – közli 1856-ban. A fordítások irodalmi szempontból gyengék, de ez folklorisztikai tekintetben mellékes. Jelentőségét az adja, hogy Zilahy felismerte a jelentős szomszéd, Erdélyben a magyarokkal együtt élő románok népdalainak, s egyáltalában a népi kultúrájuknak a megismertetését: „A köztünk élő nemzetek költészetének figyelembevétele és ismerése ránk nézve többszörös érdekkel bír" – írja a bevezetőben. Hangsúlyozza, hogy már más népek költészetéből vannak fordítások, így pl. szerb és szlovák népdalok ismertek magyarul, de távolabbi népek költészetéből is vannak példák. Minden valószínűség szerint érzelmi kötődés nyomán írja, hogy a román költészet igaz szépsége tárul fel a maga gazdagságában, amely „kellőleg tudtunkra még szóba hozva sem volt."

Zilahy érdemének tekinthető, hogy nem csak felhívta a figyelmet a román népköltészetre, hanem annak megismertetésére is kezdeményezést tett.

7. Rózsa Sándor büntetőpere 1859-ben nagy érdeklődést váltott ki országszerte. A több napig tartó tárgyalásra az újságok tudósítókat küldtek. Zilahy Károly a Vasárnapi Újság melléklapjának, a Politikai Újdonságoknak a megbízásából vett részt Rózsa Sándor perének a tárgyalásán. A megjelent tudósítást az író munkásságát elemző *Vargha Kálmán* Zilahy legjobb publicisztikai írásának tartja: „egyes részleteiben szinte Móricz Zsigmond regényének szinopszisaként hat Zilahy riportja, sőt Rózsa Sándor különös figurájának legegyénibb vonásait, sajátos gondolatvilágát is érzékeltetni tudja oly módon, hogy a betyárvezér vallomásából a legjellemzőbb mondatokat és fordulatokat szó szerint idézi beszámolójában."

8. kép. Szászrégeni szászok

Az irodalmi értékeléshez a néprajzkutató annyit fűz hozzá, hogy Zilahy riportja fontos forrásul szolgál Rózsa Sándor élettörténetének a megírásához. A híres betyárról nagyszámú publikáció jelent már meg. A folklórkutatók elsősorban a néphagyományra hivatkozva mutatták be Rózsa Sándor tetteit. A tényeken alapuló történet megírása a tudósítók riportjaival és a peranyag vizsgálatával együtt végezhető el hitelesen. A bírósági akták száraz adataihoz az újságírók a betyár jellemének, magatartásának, emberi arculatának ábrázolásához is hozzájárulnak. Ezek közül a szépírói kvalitást illetően is magasan kiemelkedik Zilahy Károly novellisztikus riportja.

8. Zilahy Károlyt a magyar irodalomtörténet a 19. század irodalmának kiemelkedő alakjaként tartja számon. Néprajzi, folklorisztikai írásai révén a néprajztudomány is méltán tekinti őt a népi, nemzeti kultúra felé forduló nemzedék jeles képviselőjének.

[*Jegyzetek.* Zilahy Károly életpályájához, írói munkásságához, további irodalommal: *Vargha Kálmán*: Zilahy Károly. In: Zilahy Károly Válogatott művei. Budapest, 1961. 5–95, 429–432.; Néprajzi írásai a Vasárnapi Újság 1859-i évfolyamában: szilágysági románok: 149–150.; szászvárosi, Hátszeg-vidéki románok: 591–592; mezőségi románok: 544–545; lugosi (bánsági) románok: 615–616; bethleni románok: 580–581; segesvári szászok: 496; szászrégeni szászok: 567–568.; A lesüllyedt kultúrjavakhoz: *Vargha* i.m.: 13, 99–100, 433.; Zilahy írásai Kelen álnéven: Magyar Sajtó, 1856. 234. sz.; Szénfy cikke uo.: VIII.9.; Népdalfordítás Kelen álnéven: Erdélyi Múzeum (Kolozsvári Közlöny melléklapja), 1856. 7–8.; *Vargha* i. m.: 101–102, 434.; Rózsa Sándor peréről szóló riport először: Politikai Újdonságok, 1859. 8–9. sz. Újra közölve: *Vargha* i.m. 261–273. Idézett rész: 19.; (Rózsa Sándor peréhez más újságok riportjait l. pl.: *Hirmondó*, 1859. 8. és 9. sz.; *Aradi Hírlap*, 1859. február 27-i sz.) Zilahy Kelen álnéven két román meseközlése: Napkelet, 1857. 767–768.]

JÁNOS ISTVÁN

A BOR ÉS A VÍZ VETÉLKEDÉSE
(Iskoladráma-variáns a Tokaji Múzeumban)

Az alább publikálásra kerülő szöveg,[1] mely a Tokaji Múzeum egyik vegyes kolligátumában található, a középkori eredetű *certamen(vetélkedés)* műfajának egyik fontos hazai dokumentuma.[2] A vetélkedés (másként: *altercatio, conflictus, disputatio)* XVIII. századig tartó műfaji prosperációja alatt számos közkedvelt tárgyat mondhatott magáénak. Így az élet és halál, a test és lélek, az igazság és hamisság, az egyes italfajták, mint pl. a bor és a víz, stb. versengenek egymással rendesen az isteni személy (aki néző és bíró egy személyben) ítélőszéke előtt. A certamen szorosabban vett iskolás műfaj, hiszen a dialektika módszerének alapelemeit gyakorolhatták előadása folyamán a diákok, s emellett kiválóan beilleszkedett a később kibontakozó iskolai színjátszás alapműfajai közé, mely az alsóbb osztályok számára nyújtott viszonylag könnyen megvalósítható színjátszási lehetőséget.

Különösen népszerűnek mondható a Bor és a Víz, klasszikus mitológiai néven Thetis és Lyaeus vetélkedését előadó certamen, mely az iskolai színjátszás magyarországi hagyományaiban is jelentékeny szerepet játszott. A téma számos változata mellett[3] a legnagyobb népszerűségre azok a dialógusok tettek szert, melyeket a hagyomány az angol goliardikus költészet legendás alakjának, Walter Mapes-nak (Map) tulajdonított. A *Goliae dialogus inter aquam et vinum* címen hagyományozódott szöveg[4] alapján létrejött számtalan latin variáns, parafrázis és fordítás éppen úgy szolgálta az iskolás retorikai oktatás és színjátszás céljait, mint az olvasás vagy a társasági időtöltés gyönyörűségét.[5] Az előbbinek egyik legszebb darabja az az 1793 körül Losoncon, az ottani református iskolában előadott Thetis és Lyaeus című iskoladráma[6], míg az utóbbiról nem csupán az RMKT 9. kötetében közétett két XVII. századi vers tanúskodik,[7] hanem a rákövetkező kétszáz év költői termésének számos darabja is. Így pl. Baróti Szabó Dávid *Thétis és*

[1] A publikáció az OTKA T 025408 sz. pályázat keretében készült.

[2] A műfajról és eszmetörténeti vonatkozásairól: *Kardos Tibor*, Deákműveltség és magyar reenaissance. Bp. 1939. *Kardos Tibor–Dömötör Tekla*, Régi magyar drámai emlékek. Bp. 1960. 397–415. *János István*, Thethys és Lyaeus. In. Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Szerk. *Pintér Márta Zsuzsanna–Kilián István*. Debrecen, 1993. 81–86.

[3] Pl. Hagymási Bálint humanista munkája a Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae. Hagenau, 1517.

[4] Latin szövegét kiadta (*Wright*, The latin poems commonly atributed to Walter Mapes, London, 1841. nyomán) *Bernáth Lajos*, In: protestáns iskoladrámák Bp. 1903. 237–240.

[5] A dialógus szövegtörténetét összefoglalta *Varga Imre*, in: Régi magyar költők tára 9. 715–720.

[6] Kiadta *Varga Imre*, in: Protestáns iskoladrámák. I. Bp. 1989. 565–572.

[7] RMKT 9. 427–442.

Bakhus: avagy A Víz és Bor között támadt Pör című költeménye ugyancsak a középkori goliárdverset travesztálja, s a téma örökzöld voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy hasonló certameneket még a 19. század első felében is műveltek.[8] A dramatikus és epikolírai formák iskolai változatai mellett nem kevésbé fontos a műfaj históriájában az a néphagyomány, melyben pl. a farsangi és böjti ételek küzdelme mellett szintén jelen van a Bor és Víz vetélkedésének motívuma, mint ahogy az iskolai színjátszásba is beszivárognak folklorisztikus elemek.[9] Erre nézve igen jó példa az 1765-ben *Sátor-Alla-Ujhel mező Városában* előadott *Bakhus* című pálos iskoladráma[10], mely egyszerre farsangi bohózat és antik mitológiai paródia, míg a farsangi és böjti ételek vetélkedésére nézve két 17. századi példa is rendelkezésünkre áll: a *Bakhusnak vétlen rabsága idejének legjobb korában* című közköltészeti alkotás, valamint Gyöngyösi István szellemes költeménye a *Márs és Bacchus egymással való viaskodása.*[11]

A bor és a víz vetélkedésének magyar nyelvű fordításai és parafrázisai mellett a *Goliae dialogus..* szövegének sok latin variánsa is közkézen forgott.[12] Ezek szövege általában rövidebb az autentikusnak tekintett Wright-féle kiadás textusánál, s ahogy azt Varga Imre meggyőzően dokumentálta, az eredeti 41 helyett általában 30–32 strófát tartalmaznak.[13] Ugyancsak Varga Imre közölte a Thetis és Lyaeus című iskoladráma 1747-ben Losoncon előadott latin szövegét, amely eddig egyetlen bizonyítékunk volt a latin dialógus előadására.[14]

Az általunk felfedezett újabb variáns azonban mintegy nyolc évvel korábbi, 1739. évi előadásról tudósít. A certamen szövege meglepetésszerűen bukkant elő egy dekretumokat, oklevélmásolatokat, helytartótanácsi leiratokat stb. tartalmazó 18. századi vegyes kolligátumból,[15] az előadásra utaló pontos dátummal: *In scenam Anno 1739. bonis amicis oblata.* A jó barátok által 1739-ben bemutatott dialógusnak azonban nem ismerjük a helyét, erre nézve sajnos semmiféle utalás nincs a kéziraton. Analógiás alapon azonban megkockáztatható az a hipotézis, hogy ez az előadás mintegy előzménye lehetett az 1747-es bemutatónak, s talán ugyanazon protestáns tanintézményhez kapcsolható, melyben később előadták a magyarított változatot (Losonc, 1793 körül). Ezt látszik erősíteni az a tény is, hogy a certamen szövege – egy-két jelentéktelen szinonima-variánstól illetve tollhibától eltekintve – szinte szó szerint egyezik a Varga Imre által publikált változattal. Éppen úgy 31 strófából áll – s akárcsak a losonci variáns esetében – a Wright-féle szöveggel szemben mindössze három strófának nincs megfelelője,[16] továbbá a strófák sorrendje is megfelel a losonci előadás strófasorrendjének.[17]

Mindenesetre ez az 1739-ben bemutatott előadás pillanatnyilag a legrégebbi dokumentált színrevitele a Bor és a Víz vitájának, melynek cselekménye meglehetősen summásan összefoglalható: az író egy vendégségben magára maradván az italtól félhol-

---

[8] Pl. Desseffy József A bor és a víz c. verse, melyben a bort magasztalja. (Hébe, 1825.)

[9] *Dömötör Tekla*, Naptári ünnepek – népi színjátszás. Bp. 1983. 90.

[10] Kiadta *Varga Imre*, in: Pálos iskoladrámák. Bp. 1990. 105–138.

[11] *Dömötör*, i. m. 90.

[12] Kiadta *Varga Imre*. RMKT XVIII. sz. 9. köt. 715–720.

[13] Uő. Protestáns iskoladrámák. I. Bp. 1989. 573–78.

[14] I. m. 574–578.

[15] A kolligátum provenienciája nem állapítható meg, valószínű azonban a zempléni, abaúji, kassai eredet.

[16] 9., 27., 31. strófák

[17] Megfelelések a Wright-kiadás szövegével: 1–6, 15, 12, 23, 22, 13–14, 19, 16, 7, 25, 10, 11, 8, 24, 23, 17, 27, 30–31, 37, 39, 40.

tan, az illuminatio emelkedett, exstaticus állapotában lelkével a harmadik égbe szárnyal, ahol különös dolgot lát: az ítélő Isten színe előtt mint al- és felperes Thetis és Lyaeus perlekednek egymással. Ezt tudatja az első tizenkét sor, s ami utána következik az nem más, mint szabályos vád- és védőbeszéd a törvényszéki actiók mintájára, ó- és újszövetségi argumentumokal mindkét részről alaposan megtámogatva. A pro és contra érvek meghallgatása után az isteni fenség a Bor, azaz Lyaeus érveit súlyosabbnak találván néki ítéli a győzelmet, mire az égiek hangos ujjongásra fakadnak, mire az eddig csendesen vizionáló exstaticus is felriad, immáron végérvényesen megerősödvén annak tudatában, hogy *a bor mégiscsak előbbre való ital a víznél,* s egy Amennel tesz pontot a bor imígyen kiharcolt nagyobb dicsőségére.[18]

Az alábbiakban közreadjuk a certamen teljes latin szövegét, olyan formában, ahogy azt a tokaji kézirat tartalmazza. Mindössze néhány nyilvánvaló tollhibát javítottunk. Bár a szöveg szenzációval nem kecsegtet, mégis fontos dokumentuma mind színháztörténetünknek, mind iskolai kultúránknak, mind pedig régi irodalmi műveltségünknek.

Extasis Curiosa, quae visa et audita fuit ingeniosa.

Lis inter Thaetim et Lyaeum de sua praeeminentia, coram Tribunali Divino Litigantium, argumentis de Sacro Codice depromptis et Exstatico Anonymo in Scaenam Ao. 1739. bonis Amicis oblata.

Fundamentum Exstatis

Factum est Convivium liberale multum
Epulis et Poculis splendide excultum,
Illic postquam genio satis est indultum,
Reliquerunt Socii me vino sepultum.
Tunc raptus in spiritu, non in carne gravi
iamque fere tertium coelum superavi.
En! Factus exanimis et totus expavi.
Dum haec mirabilia oculis spectavi.
In suo Tribunali sedit Iudex Deus
Tunc incepit spiritus trepidare meus,
Et En! Coram Iudice Thaetis et Lyaeus
Litigavit ad invicem ut Actor et Reus.

Thaetis seu Aqua

Iuste Iudex Lyaeus mecum aemulatur,
Mihi tamen merito maior honor datur.
Nam Machina Mundi dum fabricabatur
Iam super me spiritus tuus ferebatur.

[18] L. erről részletesen: *János I.* i. m.

Lyaeus seu Vinum
Quid te quaeso iuvat talia referre,
Mos est prius vilia Chara post offerre.
Sic et Deus voluit te prius proferre,
Ut me post te biberent tum Incolae terrae.

Thaetys

Christus ipse Dominus me honorificavit
Tum, quando de puteo potum postulavit.
Et dum de torrente attestante David
Bibit, et propterea caput exaltavit.

Lyaeus

Cur me Deus purum neque tecum mixtum
Condidit, nec voluit me tibi commixtum.
Ergo qui post biberit Vinum aqua mixtum
est adversus Dominum, et adversus Xstum.

Thaetys

Hortatur Apostoli Pauli disciplina
Devitare serio vitra Lyaeina,
Quia virtus tollitur ubi regnant vina
Hinc multi a semita deviant Divina.

Lyaeus

Illa allegata Pauli Disciplina
Nullatenus vetat nobis bona vina,
Cum Thaetys sit saepius stomacho ruina,
Lyaeus antidotum est et medicina.

Thaetys

Deserant Naaman omnes spes humanae,
Nec proderant ullae medicinae sane.
Hinc Elisaeus constituit non vane
Se ut lavet septies nudus in Iordane.

Lyaeus

Caesus a latronibus Ierosolomita
Visus a Praesbitero visus a Levita,

Eius tum indubie defuisset vita
Ni fuissent vulnera vino delinita.

Thaetys

Illa retenta respuunt Nazareni vina
Scientes, quod in me sit vitae medicina,
Quod ex Evangelica patet disciplica
cum sanesset Angelus aegros in piscina.

Lyaeus

Sed quando potaris quid tunc boni praestas
Ventrem redis turgidum stomachus infestas,
Unde super alias David res honestas,
Orat ne se mergeret aquarum tempestas.

Thetys

Noe iustus per te dormit denudatus
Unde maledicitur Cham illius natus
Et Loth per se labitur servus Deo gratus
Cum suis filialibus vino ebriatus.

Lyaeus

Certe contemptibilis et certe egena,
Est illa quae summitur sine vino coena,
Sed tum sunt vinipotis omnia amoena
Dum vino cellaria sunt eorum plena.

Thaetys

Tu Lyaee es rabidus ex natura rei,
Ego sum apposita tuae rabiei
Nam scriptura teste Thetys non Lyaei
Impetus laetificat civitatem DEI.

Lyaeus

Potus tuus pestifer est et venenatus
Hinc ab Eliaseo sale emendatus
Et in me consulte fuisti mutatus
Cum Iesus ad nuptias fuerat vocatus.

Thaetys

Ratio confunditur oculi coecantur
His, qui tuuis poculis nimis oblectantur
Dum blande ingrederis primo recreantur
Sed tanquam a colubro demum trucidantur.

Lyaeus

In plateis funderis tanquam quid profanum
Ego ut quid nobile condor in arcanum,
Te potat in fluviis pecus rusticanum
Sed meus laetificat *potus* cor humanum.

Thaetys

Certe salutiferum fructum se colenti
Adfert terra proxima aquae defluenti
Datur fructus uberes anno tunc currenti
Si succedant pluvia semina serenti.

Lyaeus

Cibus quantum sapidus et quantumvis charus
Absque me si sumitur videtur amarus,
Tuo gaudet poculo pauper et avarus
Sed ego inebrians calix sum praeclarus

Thaetys

Sacramenta fidei ego inchoavi
Quando Dei filium in Iordane lavi
Et figuras veteris legis consummavi
Cum de eius dextero latere manavi.

Lyaeus

Et si primam per te habet reus
Sed et per me homines multos salvat Deus,
Nec est comparabilis Thaetys et Lyaeus,
De quo dicit Xstus: hic est sanguis meus.

Thaetys

Ego sapientiae sum assimilata
Cuius potu guttura quae erunt potata,
Corda simil horum erunt irrigata

Nec sitient amplius in terra creata.

Lyaeus

Sponsus Salomonicus bene te instruxit.
Quid ego Lyaeus sim? Quando sponsam duxit
Nam hanc in vinariam cellam introduxit,
De cuius uberibus lac et vinum luxit.

Thaetys

Dextro templi latere meus est egressus
Per me tum lavatur omnium excessus
Hinc originali labe quisquis est oppressus
Tali sum salubre lavacrum concessus.

Lyaeus

Quamvis per te gratia recens natis datur
Tamen relabentibus Donum hoc negatur
Hinc vis mea potior abunde probatur
Quod me sumens quoties, toties sanatur.

Thaetys

In egressu Israel plebis numerosae
De Aegypti finibus deducente Moyse
Segregavit Dominus me miraculose,
Ut cantetis canticum Deo gloriose.

Lyaeus

Qualia non cantica poti a Lyaeo
Canunt, dum tantisper sunt tincti ab eo
Et qui bene potant ex hox potu meo
Hi decantant gloria in excelsis Deo.

Discussio litis

Omnibus hic Iudex debite pensatis
Vini rationibus atque approbatis,
Clamant omnes coelites vocibus elatis
Pax in terra populis bonae voluntatis.

Extaticus

Hoc clamore excitus non parum solamen
Hausi et inaudiens Iudicis dictamen
Quod vinum praestantius aqua sit liquamen
Applausi cum caeteris et cantavi Amen.

Lelőhely Tokaji Múzeum, Jelzet: 79.9.90.–79.9.91. 18. századi vegyes kolligátum, hivatalos másolatok.

BESZÉDES VALÉRIA

EGY AL-DUNAI SZÉKELY MESEMONDÓ AZ EZREDFORDULÓN

Néhány évvel ezelőtt Székelykevéről Szabadkára költözött *Szőcs Boldizsár*. Híre Szabadkára is követte. Bodor Anikó népzenekutató hívta fel rá a figyelmemet, ugyanis Szőcs Boldizsárt szülőfalujában is jó énekesként ismerték, az ötvenes-hatvanas években tevékenyen részt vett a helyi művelődési egyesület munkájában. A találkozót megbeszélték, kettőjük székelykevi találkozása azonban elmaradt. Az öreg időközben Szabadkára költözött, kettőnk kapcsolata tehát már itt kezdődött el. 1996 tavaszán találkoztunk először. Abban az évben Gödöllőn rendeztek országos mesemondóversenyt, erre Vajdaságból – gyerek mesemondókon kívül – ő is elment. Mielőtt elindult megmérettetésre, beszélgettünk, mesélt néhány történetet, hogy amint azt mondotta – felkészülten jelenjen meg a sokadalom előtt. Az első alkalommal azt hiszem kedves hősmeséit mondta el: a *Hű szolgát*, valamint a *Szép Katerina asszonyt*, s néhány bukovinai falucsúfolót. A gödöllői verseny után a Zentai Kálmány Lajos Mesemondóversenyen is vendégként részt vett. Ezek a fellépések ösztönözték arra, hogy *összeszedje* azokat a meséket, trufákat, vicceket, népdalokat, magyar nótákat, melyeket hosszú élete folyamán megtanult, s azokat hangszalagra mondja. Két éven át hetenként találkoztunk, s minden alkalommal néhány új darabbal bővítette repertoárját. Hogy a gyűjtés két éve alábbhagyott, az nem Boldizsár bácsi miatt történt, az én életemben voltak olyan változások, amelyek miatt a nyugodt mesemondásra kevés idő jutott. Azóta összeírta az általa elmondott meséknek a címét, újabb mesék vázát is feljegyezte, hogy alkalomadtán elmondja.

Rövid bevezetőmből is kitűnik, hogy mennyire tudatosan készült egy-egy összejövetelre, kettőnk találkozójára. A mesemondás alkalmai nem spontán megnyilatkozások, viszont amikor belelendül a mondanivalójába, akkor gyakran egyik történetből kerekedik ki a következő. Szőcs Boldizsárról azt is mondhatnánk, hogy profi adatközlő. Amikor még Székelykevén Bodor Anikót várta, előre feljegyezte a dalok címét, melyeket szerinte el kellett énekelnie, hogy a kutató kiválassza azt, amire kíváncsi. Amikor hozzám jött egy-egy vasárnap délután, listával érkezett, amelyre feljegyezte az arra a napra szánt történeteket. A cédulán szereplő szöveg címét – népdalt, magyar nótát –, kommentálta is. *Nagyon régi nóta, ma már csak én tudom a faluban. No, ezt a mesét még a bukovinaiaktól hallottam.* A jegyzeteken legtöbbször az elmondandó történet címe szerepelt, pl. *Kis Jankó meg nagy Jankó (AaTh 1535 +Aath 1358 C),* az emlékeztetőn a történet összefoglalóját is feljegyezte: *Miből lett a román, Jézus és Péter útja. A fiatal pár utja, a zorszáuton jöt a huszar. A Rózsa és Ibolya (Aath 313A)* mesének a teljes vázát leírta, annak a történetnek a jegyzeteiben, melyben az ördög az egyes állatfajták között a földi

életet osztotta ki, még az éveket is összeadta, hogy lássa, a mese szerint mennyit kell a földön eltöltenünk.

Gyűjtéseim során felfigyeltem arra, hogy nem csak a székelykevi mesemondó készített magának emlékeztetőt, hanem azok az adatközlőim is így tettek, akikhez több alkalommal visszatértem. Előre átgondolta a történeteit Horti István (1905–2001) Adahatárból Szabadkára költözött mesemondó. A nyolcvanas évek végén egy-egy alkalommal 2–3 mesénél többet nem akart előadni, mert mint mondotta el kellett *készítenie,* hogy összeálljon a történet.[1] A ludasi mesemondók, Barát Erzsébet (1922), Szalma Mária (1923)[2] az első spontán mesemondás után a további mesék elmondására csak akkor vállalkoznak, ha azokat előbb alaposan végiggondolják. A jegyzetkészítő mesemondók[3] a hagyomány perifériára szorulását jelzik. Az adatközlőknek – mielőtt előadják – előbb alaposan át kell gondolniuk a történeteket, hogy azokban a szüzsé a közösség által elvárt mese menetét kövesse. Napjainkban az adatközlők többnyire csak a mese vázára emlékeznek. Ugyanezek a személyek viszont még emlékeznek arra, hogy milyen volt a hangulata az igazi mesemondásnak, amikor összejöttek beszélgetni, s ott spontánul adták elő a meséket, mondákat, trufákat. Ezek hangulatát próbálták felidézni több-kevesebb sikerrel.

Szőcs Boldizsár mire Szabadkára költözött, már évtizedek óta nem mondott mesét. Tündérmeséket unokájának mondott utoljára, amikor az náluk nevelkedett. A vicceket, trufákat, a tündérmesék jó részét szerbiai fuvaroskodása idején a hatvanas években mesélte társainak. Idős korában sem Székelykevén, sem pedig Szabadkán találkozásunkig nem volt hallgatója.

A székelykevei mesemondó népköltészeti repertoárja sokszínű, nem egyoldalú. Szívesen énekel is, különösen akkor boldog, ha olyan dalt, vagy dallamot „*szed össze*", melyet a régi öregektől hallott, a fiatalabbak szerinte már nem ismerik. Hogy alakult ki sokoldalú tehetsége? Érdemes áttekintenünk életrajzát.

A bukovinai gyökerek

1911-ben született. Nagyapja, Szőcs Antal és nagyanyja, Miklós Teréz Bukovinából, Istensegítsből települt le a Duna mentére. A nagy vándorútra testvérével, Szőcs Györggyel és családjával indultak el. Szüleik már nem éltek. Bukovinában a Szőcs testvérek öt-öt *fácsa* irtás földet hagytak hátra, kártérítés nem járt érte, mivel új otthonukban 10 lánc földet s a ház fölépítéséhez faanyagot kaptak a kincstártól. Szőcs Antalnak már két *családja* volt, amikor 1883. március 30-án útra keltek. Fia, Szőcs Boldizsár édesapja, Szőcs Pál Istensegítsen született 1877-ben, tehát hétéves volt, amikor megérkeztek Gyurgyevóba. Nagyapja és nagybátyja kocsival indult a hosszú útra, a család többi tagja,

[1] Horti István *Penavin Olga*, 1995. 22–40. A kötetben közzétett 10 tündérmese mellett több hiedelem-, valamint a Zentai csatával kapcsolatos történeti mondát mondott el 1990-ben. Pista bácsi rendszeresen hallgatta a Kossuth Rádió meseműsorát, repertoárjának néhány darabját ezekből a műsorokból merítette. Hogy mennyire fontos volt nemzedéke számára a szóbeli hagyományozás, az is bizonyítja, hogy csak egy alkalommal hallott mesét, a mesemondási tapasztalatai alapján képes volt reprodukálni a rádióban hallottakat.

[2] Szalma Mária hét, Barát Erzsébet pedig négy mesét mondott. Az előbbi a meséket bunyevác származású anyósától hallotta, első alkalommal csak a mesék vázát sikerült felidéznie. Barát Erzsébet a szegedi kirajzású magyarok körében közkedvelt legendamesét, Jézus és Szent Péter bolyongásait kedveli (Aath 822, Aath 774C, MNK 7511). A legsikeresebben megformált szövegei *Raffai Judit*, 2000. 111–127. olvashatók.

[3] *Penavin Olga*, 1995. 8–10. számolt be arról, hogy az egyik újvidéki mesemondója, Pósa Júlia ugyancsak készített jegyzeteket a mesemondáshoz.

a családi hagyomány szerint,[4] vonaton érkezett Pancsovára. Bukovinába soha többet nem mentek vissza, az otthon maradt rokonsággal nem tartották a kapcsolatot. (Szőcs Boldizsár világot járt ember. Megfordult Németországban, Magyarországon, a hetvenes években járt Romániában is, de arra nem gondolt, hogy megkeresse édesapja szülőhelyét, pedig ő maga is fontosnak tartja bukovinai származását.)

Édesanyja, Molnár Teréz már az új telepen, Dél-Bánátban született. Szülei Andrásfalváról jöttek. Egyéves volt, amikor a gyurgyevói védőtöltést áttörte a Duna és menekülniük kellett. A telepesek egy része ekkor visszaköltözött Erdélybe, mások Boszniában kerestek maguknak új otthont, ahonnan 1918 után elkergették őket, a többség azonban lakóhelyén maradt. A kormány belátta, hogy a Gyurgyevó nem megfelelő hely, ezért 1887-ben Kovily és a pločicai határ magasabb fekvésű helyén jelölte ki a mai Székelykeve területét.

A telepesek az új hazában is nehéz körülmények között éltek, még a mindenapi kenyerüket sem tudták megtermelni, ezért kénytelenek voltak a környező szerb illetve német falvakban napszámos munkát vállalni. Mert arra, hogy megtollasodjanak, vagy ahogy Székelykevén mondják *megcombosodjanak*, kevés lehetőségük volt, ugyanis a tízláncnyi földet, melyet egy telepes család kapott, már az első generáció után felosztották a sokgyermekes székely családok az ármentesítési társulatnál csak annyit tudtak keresni, hogy ne haljanak éhen. 1918 után az új államalakulatban a Bukovinából érkezőknek még a földvásárlást is megtiltotta az új hatalom. Székelykeve székely lakói többnyire cselédeskedtek. A faluban a nagygazdák bolgárok, illetve palóc magyarok voltak.

Szőcs Boldizsár 1921-ig volt a szülői háznál. Ekkor szegődött el Pločicára mindenesnek egy szerb gazdához. A pločicai munkavállalás azért volt jelentős, mert egy év alatt megtanult szerbül. Itt kapta élete első gyapjúruháját.

A következő évben Babaništére került egy szerb számadó juhászhoz. Csak három hónapig szolgált, mert megbetegedett, s a gazdája hazaküldte, hogy otthon haljon meg. A hideglelésből állítólag a ricinus magva gyógyította meg. 1923-ban Smederevóban (Szendrő) talált magának munkát. Egy másik nőtestvére ebben a szerbiai városban szolgált, hozzá indult, hogy megkeresse. A vasútállomáson betért egy kocsmába, s ott maradt fél évig: kávét főzött, takarított, üstszámra főzte a kocsonyát, éjszakánként még pincérkedett is. A szendrői kocsmai munka után Belgrádban lett segédmunkás. 1925-ben Fehértemplomba szegődött. A nővére szerzett neki munkát egy német középparasztnál. Ma is úgy tartja, ez volt élete legjobb munkahelye. Jó ember volt a gazdája, megbecsülték. Mindenesnek szegődött, de hét év alatt annyira megtanulta a szőlészetet és a borászatot, hogy az utolsó időben már ő irányította a munkásokat. Nem az istállóban aludt, hanem a béreslakásban. Hét év alatt németül is megtanult. A harmincas években már négy nyelven beszélt, mivel bukovinai nagyszüleitől románul is megtanult.

Szerelmi kapcsolat alakult ki közte és a gazdalány között. Valószínűleg ezért döntött úgy 1932-ben az egyik barátjával együtt, hogy katonának állnak. (Önként jelentkeztek, tengerészek akartak lenni de kénytelenek voltak beérni a huszárokkal).

---

[4] 1883. április 10-én valamint 17-én arról számolt be, hogy a hazaköltöző csángók hajóval érkeztek vidékünkre, részletesen beszámoltak a tudósítók arról is, hogy egy-egy településen hogyan fogadták a hazatérőket. A telepesek két csoportban érkeztek a Tiszán. Az első csoportot Ókanizsán szerényen fogadták, ezért szigorúan megrótták őket a beszámolók. Ebből okulva a második csoportot hasonló népünnepéllyel fogadták, mint ahogyan azt Becsén, Titelen tették 1883. április 7-én. Megyeszerte különböző jótékonysági összejöveteleket szerveztek, hogy segítsék a Bukovinából érkezőket.

A tizennyolc hónapi katonáskodás végén az egyik szlovén származású kapitány tisztiszolgája lett.

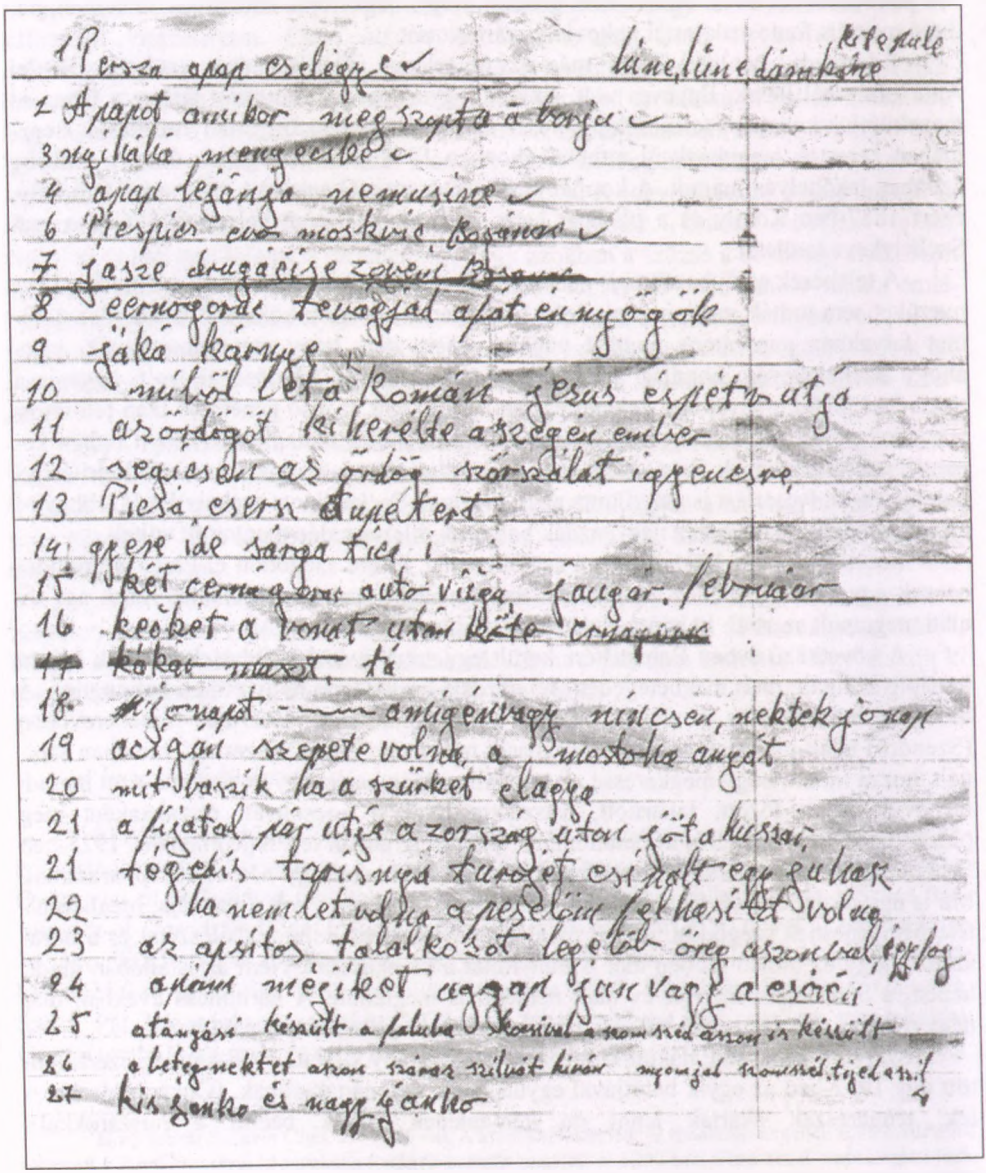

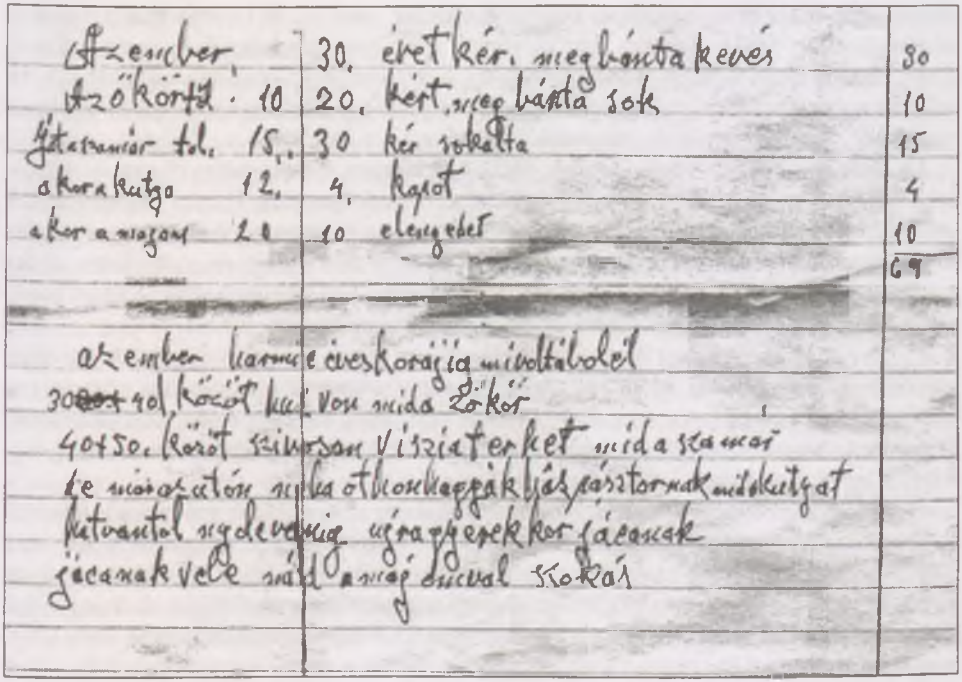

A katonáskodás után nem ment vissza régi gazdájához, hanem Székelykevén megházasodott. Mivel otthon nem találtak munkát, feleségével útnak indultak. Szendrőbe mentek. Csupán hat hónapig maradtak Szerbiában, mert a fiatalasszony terhes lett, s nem győzte a munkát. Visszamentek a falujukba. Egy német gazda tanyáján teleltek ki. Majd Fehértemplomban illetve Székelykevén dolgoztak, de olyan kevés pénzt kerestek, hogy inkább elszegődtek Belgrádba házmesternek.

Négyévi munka eredményeként házat vettek és kocsmát nyitottak szülőfalujukban. Három évig kocsmároskodtak, 1941-ben, a német megszállás idején be kellett zárniuk, mert kocsmát csak német nemzetiségűek tarthattak. Ismét napszámosnak kellett állnia. A környező településeken mindenféle gyalogos és kézi munkát elvégzett. Évente járt aratni. Az aratásba már gyerekkorában belekóstolt, értett a cséplőgépek javításához is, ahogy ő mondta: *„Alkalmas voltam a cséplőgép belsejébe javítani, szorítani mozgókéseket ezért már kaptam búzát. Mikor kész volt a javítás, indultunk munkára. 1 évben voltam segédfűtő, 2 évben etető. 5–6 hétig csépeltünk. Székelykeve a környékben adott munkást, cséplősök 49 partit adott, a legkisebbek 21-en voltak. Nehéz és egészség vesztes munka, a nagy por és gyengén fizették, gyengén kosztoltak, 12 százalékon csépeltek a 12 százalékból 2,5 kapott a munkás, ebből a keserves munkából is részt vettem, 7 évet voltam zsákos etetős és villás."* Már nős volt, de aratni nem a feleségével járt, hanem valamelyik szomszédasszonnyal szedette a markot.

A háború utolsó napjaiban egy német katonával elcserélte tehenét egy lóra. Néhány hónap után kiderült, hogy vemhes volt az állat, s így hamarosan két lova lett. A háború befejeztét tehát egy pár lóval kezdte volna, de egy ideig munkaszolgálaton volt Kovilyban, 1946-ban börtönbe is zárták, mert lebukott a dohánycsempészéssel. Szaba-

dulása után, 1947-ben Szerbiában kezdett fuvarozni. Szendrő és Orečac között követ és sódert hordott. Majd csaknem egy évtizedig a Szerbia útépítőknél fuvarozott Kelet-Szerbiában a Duna mentén. Következő évben a fuvarozást is bandában vállalták fel, általában nyolc kocsis dolgozott együtt. Havonta csak egyszer mentek haza, hogy tisztát vegyenek magukhoz, ételt vigyenek maguknak, s pótolják az állatok abrakját. A lovakat, a kocsikat maguk vasalták. 1953-ban annyira felbátorodtak, hogy még távolabb vállaltak munkát: Borski Rudinkon kellett volna dolgozniuk. Három hónapig voltak oda, de ez a vállalkozásuk nem sikerült. A szerbiai sikertelen próbálkozás után Szőcs Boldizsár fuvaros bandájával már távolabbi helyeken nem vállalt munkát. Télen az ármentesítési társulatnál, a Vodna upravában dolgoztak. A töltést javították, a folyó menti ártéri erdőkben fákat irtottak. Egész évben akadt tehát munkájuk.

A család szép lassan gyarapodott. Évenként újabb szántót vásárolt. A hatvanas években már kilenc hold földje volt, csaknem annyi, amennyit a nagyszülei a kincstártól kaptak. Mindet maga szerezte, szüleitől sem ő, sem pedig a felesége nem örökölt semmit. A fuvarozást azonban nem hagyta abba, hiszen avval jobban keresett, földjeit mindig volt kivel megmunkáltatnia.

A hatvanas években, amikor abbahagyta a fuvarozást, a földek művelése mellett virágkertészkedésbe fogott. Százszámra oltotta a rózsatöveket. A virágot nem helyben, nem is a közeli nagyobb városokban, hanem a tengerparton, Pólán értékesítette, mert az egyik testvére családjával odaköltözött. Tíz szezonban vitte a rózsatőket. Akkor gondolt először arra, hogy talán ebben a városban primőr áruk termesztésével könnyebben élhetne. A költözködésből azonban nem lett semmi. Inkább a fiának vásárolt telket és épített rá házat, de nem Székelykevén, hanem Szabadkán. Ha nem volt éppen távol falujától, részt vett a helyi művelődési egyesület munkájában. Amatőr színész volt, énekelt a népdalkörben. Az egyesület tagjait gyakran ő szállította a környező magyar településekre. Büszke arra, hogy ő volt legtovább a helyi tűzoltó-egyesület elnöke. Munkájáért több kitüntetést is kapott. Az évtizedes vándorélet csak egyszer késztette arra, hogy elhagyja faluját, máshol boldoguljon.

A fuvarozáson, kubikoláson és a földművelésen kívül más munkát sohasem végzett. Hogy feladja függetlenségét és esetleg állami vállalatban keresse a boldogulását segédmunkásként – habár volt erre lehetősége – arra sosem gondolt. Életmódjában, mentalitásában paraszt maradt. Ha volt egy kis jövedelme, földet vásárolt. Arra nem gondolt, hogy könnyebb lenne az élete, ha a fuvarozást teherautóval végezné.

Kemény munkájának eredménye lett tehát a kilenc hold föld, a sarokház Székelykeve főutcáján, a fiának és az unokájának vásárolt szabadkai otthon. Öregségére Szabadkára került.

Változatos életútja arra predesztinálja, hogy befogadja, illetve reprodukálja a folklóralkotásokat. Rendkívüli intelligenciája a szegény székely embert nem csak arra ösztönözte, hogy a jég hátán is megéljen, hanem hétköznapjait, ünnepeit is megszépítse, ha mással nem, a népköltészet erejével. Ha életútját meséli, amely előadásában bővelkedik népmesei fordulatokban, azok a furfangos mesehősök jutnak eszünkbe, akik a semmiből okosságuk, szorgalmuk, jó szívük segítségével tudtak meggazdagodni. S amikor ezeket a történeteket mondja, akkor egy kicsit önmagára is ismer. A szegény ember legkisebb fiának viszontagságos vándorútjaival saját hányatott sorsát eleveníti fel. Azokat a magányos órákat, melyeket egyedül töltött a szekerén. A életútjának elmondásakor ugyancsak a mesei élményeit juttatja eszünkbe, amikor éjjeli szállást keresett Szerbiában, valahol Pozsarevác környékén. Egy kerek erdő tisztásán emberekkel találkozott. A cókmókjukból és a füttyszavukból következtetett, hogy az illetők magyarok, s

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Ürményházáról valók. Nem véletlen tehát, hogy azokat a szövegeket kedveli, ahol a mese hőse hosszú vándorutat tesz meg.

A meséket három csoportra osztja: a hősmeséket, a falucsúfolókat, tréfás meséket a *mesének,* azokat a történeteket, melyeknek valamilyen valóságos alapjuk van *mondának* nevezi. Ezek valók a felnőtt hallgatóknak. Legnagyobb sikere ebben a körben az erotikus meséknek volt, legszívesebben ezeket adta elő, ahogyan ő nevezi a *pikánsakat,* de sohasem vulgárisan, nincsenek benne pornográf jelenetek. Külön tartja számon azokat a történeteket, melyeket a gyerekeknek szán. Ezeknek minden esetben valamilyen nevelő célzatuk van, amit a szöveg elmondása után sokszor összefoglalóként meg is fogalmaz.

Tehetsége kétségkívül a hősmesék előadásában jut elsősorban kifejezésre, itt mutatkozik meg leginkább alkotói egyénisége. A mese főszereplőjének, a szegény ember legkisebb fiának ritkán ad nevet, ha viszont a szövegkörnyezetből erre mindenképpen szükség van, akkor a hőst többnyire *Jankó*nak nevezi. A jó szövegszerkesztésre, a konfliktus megteremtésére nagyon ügyel. Amikor először mondta hangszalagra a *Két Iván (Két Testvér) AaTh. 303.* történetét, mivel már régen mondta a mesét, s előzőleg nem volt alkalma azt átgondolni, összekeveredtek a mese epizódjai. Mesélés közben rájött, hogy a szöveg valahogy *„nem stimmel",* mert kifelejtette a mese menetéből a második epizódot: azt a részt, amikor a két testvér az egyik hármas útnál elválik egymástól, s ott egy kést hagynak, hogy ebből értesüljenek egymás további sorsáról. A mesék hármas szerkezeti tagolódását betartja. Fontosnak tartja, hogy a meseepizódok logikusan következzenek egymásból. Különösen azokat kedveli, melyekben az állatok segítenek a főhősnek.

A hősmesék egy részét ritkábban mondta el, gyakran csak a mese vázára emlékezik, de mivel kiváló adatközlőről van szó, e mesék reprodukálásában is az átlagosnál jobb szövegváltozatokat hallhatunk tőle.

Az egyes típusok előadásakor alkalmazkodik a szöveg természetéhez. A tréfás erotikus mesék előadását maga is élvezi, jót nevet a csattanón. Különösen akkor van elemében, amikor a falucsúfolók elmondásába, anekdotákba kezd. Szinte megelevenedik előtte a soha nem látott szülőföld, Andrásfalva, Hadikfalva, Kubiny, a magas hegyek, a *Szucsa* patak, az a vidék ahonnan szülei jöttek, s melyről annyit hallott gyermekkorában, hiszen a soha nem látott Bukovinára, az édes hazára még a harmadik generáció is nosztalgiával emlékezik. Arról, hogy milyen nehéz volt ott az élet, a mesék és népdalok nemigen szólnak. Arról viszont igen, hogy a hadikiak, és az adrásfalvaiak voltak a jó szomszédok. Akiket érdemes volt kicsúfolni. Nem költi át a történeteteket, úgy, hogy azok színtere már az új hazát jelölje, jóllehet Székelykeve közvetlen szomszédságában van a másik két székely település, Sándoregyháza és Hertelendyfalva, s a hadikiakkal megesett történetek, nyugodtan behelyettesíthetők sándoregyházaiakkal is *(A kibinyiek temploma MNK 1248 Hadikiak és a létra 1210 Égben járás Aath 1h 1920 C).* Az új otthonteremtés közben a nehéz telepesélet nem ösztönözte a mesék átalakítására, az al-dunai székelyeket, Székely Boldizsár ha ezeket mondja, akkor nem az őstípusokat idézi fel emlékezetében. A mesékben nem az alföldi táj jelenik meg, ahol mindennapjait eltöltötte, hanem a Kárpátok világa, Moldva, a magas hegyek, a lankák, ahonnan legurulhat a tök. A mesebeli székely legény nem Szerbiában keres magának szolgálatot, hanem *Moldovában.* Ugyanis itt Vojvodinában (Vajdaságot következetesen így nevezi Boldizsár bácsi), még tisztességes domboldal sincs. A Duna összes átkát és áldását megtapasztalta hosszú élete folyamán. A mesékben mégis a bukovinai *Szucsát* meg a Tisza-partot emlegeti.

A mesék egy jelentős részét egyik szomszédjától, Galambos Leótól hallotta gyerekkorában. A szomszéd ember egyidős volt édesapjával, mesterember volt, asztalos. Az ő szülei Bukovinából Erdélybe költöztek, innen települt át Leó bácsi az al-dunai székely

településre. Az erotikus történetek tekintélyes részét, a vicceket hosszú vándorútja során hallotta. Szerbiai munkavállalása alatt néhány szerb tréfás népmesét is megtanult, ezeket szerbül mondja el. A jobb érthetőség kedvéért megpróbálja azokat magyarra is átkölteni, de ezek csak nyers fordítások, a szójátékokon alapuló anekdoták fordításaiban elvész a csattanó. Néhány trufában a magyar szövegbe román szó keveredik, így jellemzi a mese hőseit. Érdekes viszont, hogy szerb szavakat nem használ a szövegek színesítésére. Kedveli azokat az anekdotákat is, amelyekben a félreértést a magyar, a német és román szavak hasonló hangzása okozza. *Miért nevezik a kutat kútnak*, (a *kút gut* szó párhuzama).

Utazásai során sok trufát megtanult a montenegróiakról, boszniaiakról, az viszont feltűnő, hogy a bánáti szerb gazdáról és feleségéről (Laloról és Sosaról) egy történetet sem mondott, pedig ezek közkedveltek az egész területen.

Hősmesét idegen nyelven nem tanult meg, azok kizárólag a magyar népmesekincshez kapcsolhatók. Érdekes viszont, hogy a sokat emlegetett fehértemplomi munkás élete nem hagyott nyomot sem a meserepertoárjában, sem pedig népdalokban. Németül, vagy – ahogy ő mondja – svábul nem mondott mesét, s nem is énekelt. Megkockáztatom, hogy az ott eltöltött időszak mégsem volt olyan szívet melengető, mint ahogy arra idős korában visszaemlékezett. Több mese valószínű ponyva nyomán került a repertoárjába, a keleties népmesék az *Ezeregy éjszaka* történeteire emlékeztetnek, noha ő maga ezt a könyvet nem forgatta. A családban megvolt, ő maga is valószínű tanulmányozta Benedek Elek népmesegyűjteményét. Sajnos azt nem sikerült kideríteni, hogy melyik kiadványt kapta ajándékba a Galambos családtól. Idős korában pedig dédunokáinak a könyvét, Illyés Gyula *Hetvenhét magyar népmeséjét* is olvasgatta.

Szőcs Boldizsár meséit részben a bukovinai székely hagyományból merítette, a tréfás történetek egy része már a vajdasági magyar örökséget eleveníti fel, de megtanulta a szomszéd népek trufáit is. Repertoárja viszont semmilyen hasonlóságot nem mutat a Hertelendyfalván gyűjtött mesékkel.[5] Szövegeinek elemzésekor azonban figyelembe kell vennünk olvasmányélményeit is, mert a fentebb említett könyvek néhány folklorizálódott darabját is szalagra mondta. Meserepertoárja éppen ezért szolgál majd sok tanulsággal.

IRODALOM

Raffai Judit
2000 A Rézmonyos. Ludasi népmesék. Szabadka
Penavin Olga
1984 Jugoszláviai magyar népmesék. I–II . UMNGY XVI, XIX. Újvidék–Budapest
1995 Jugoszláviai magyar szinkron népmesegyűjtemény. Újvidék

[5] *Penavin Olga*, 1984. Mindössze a 173 számú mese rokonítható az Égben járás csali mesével.

BALÁZS LAJOS

A NÉPMESEI GYERMEKESZMÉNY ÉS A CSÍKSZENTDOMOKOSI GYERMEKSZERETET PÁRHUZAMAI

A mese a vágy költészete – írta és mondta Nagy Olga nem egyszer a meséről.

„A mese nemcsak vigasza, hanem »credója« az emberi léleknek... A népi lélek elviseli a tragikus életérzést, vállalja azt. Képes belenézni a lét mélységes szakadékaiba. De nem zuhan bele sohasem, az utolsó pillanatban képes visszarántani magát, képes megfogalmazni a végső reményt, noha jól tudja, hogy ez csak álom."[1]

Így, valahogy így jön létre a mese „kellene-lenni-világa" – csaknem valamennyi mese kérdése –, amit Nagy Olga páratlan érzékenységgel fogalmazott meg. „Narkotikum-e ez?" – kérdezi. És nyomban válaszol, „Nem: ez emberi hit, amely aktivizálja minden energiáját, hogy ... élni tudjon."[2]

Nagy Olga szintetizáló meseesztétikai következtetéséből egyetlen kifejezést emelek ki, „a tragikus életérzést", és megkísérelem behelyettesíteni, mint elvont matematikai formulát egy valós élethelyzettel, mely sokak esetében valóban tragikus életérzés volt és maradt.

A gyermektelenségre gondolok. A mesehősök: szegényember-szegényasszony, fiatal király és királyné, öregkirály és királyné, molnár és felesége..., és az általam megismert csíkszentdomokosi parasztcsaládok gyermektelenségi gondjaira; de mindkét kategória gyermekeszményére, gyermekszeretetére.

A gyermek léte/nemléte „tragikus" életérzésként csak úgy és akkor értelmezhető, ha megértjük azt, hogy a gyermek a parasztszülők számára, a paraszti közösség szemléletében egzisztenciális kérdés és ügy volt. Kutatásaim alapján úgy gondolom, hogy a gyermek választása, akarása, sartre-i értelemben, az önmegvalósítás egyik alternatívája, a meg nem valósulás, a sikertelenség pedig szorongó, vívódó lelkiállapotot szült. A gyermektelenség olyan léthelyzetet teremtett, amit nyomasztó válságként éltek és élnek meg, egyéni és közösségi szinten, persze nem azonos intenzitással, ám az a tény, hogy a falu kommunikációs rendszerében köztudott minden ilyen probléma, a gyermek léte/nemléte kérdésének közügyi rangjára utal.

Az viszont a paraszti világszemlélet optimizmusára vall, hogy egy ilyen reális helyzetben sem – és itt visszautalok Nagy Olga meseelemzésére – marad az ember teljesen magára, pontosabban nem hagyja magát magára maradni. Az irracionálist, legalábbis eme kultúrán kívüliek ítéletében irracionálist is megpróbálja megostromolni, és hisz benne. Ha az egyik próbálkozása nem hoz sikert, a másikhoz fordul, de kiutat keres: erről szólnak a mesék, hiedelmek, mágikus-terápiás praktikák, de „nem zuhan bele sohasem...

[1] *Nagy Olga* 1974. 17.
[2] Uo.

a lét mélységes szakadékaiba."[3] Legfennebb elfogadja és belenyugszik – és ez szintén optimista világszemlélet – Isten akaratába.

Nem szándékom a meseelemzés. Szerény igyekezetem inkább arra irányul, hogy a globális és általánosító meseelemzéseket néhány valós élethelyzettel támasszam alá, a népi kultúra más területéről hozott, ám szinte „méretre levágott támfákkal". Más szóval, a mese realizmusát – a baszmológia, sajátosan Nagy Olga egyik kedvelt témája – próbálom a születés szokásvilágából hozott példákkal, párhuzamos reflexekkel igazabbá tenni. Arról a számomra megható felismerésről akarok szólni, hogy a gyermekért a szentdomokosi asszonyok mesei sorsokat, helyzeteket élnek meg: úgy éreznek, élnek, úgy járnak el, mint a mesehősök. És fordítva: a mesék gyermekért sóvárgó asszonyai, mintha a gyermektelenséggel, meddőséggel, nemzési kudarcokkal küszködő szentdomokosi asszonyok, anyák közül léptek volna át a mesék „kellene-lenni" világába. Számomra nem a melyik-melyikből, melyik-melyiket gerjesztette dilemmája a fontos, hanem annak a felismerése, hogy a kultúra különböző területei között, például a mese és szokásvilág, a fikcióból és a valós élet megítéléséből kisugárzó életszemlélet „sávjai" között folytonos átjátszás, áthallás tapasztalható. A mese vágyvilága és szokás valós világának összecsengése, szinkronizációja nemcsak egy konkrét élethelyzet tükrözésének egymást igazoló példája, de meglátásom szerint még inkább annak, hogy mindkettőből például egy konkrét kérdés, a gyermekkérdés körül azonos világ- és életszemlélet, egyazon kultúra, szellemiség konvergenciája olvasható ki.

Babszem Jankó és társai...

„A mese nem valóság – írja Nagy Olga –, hanem a valóság lényegének a megragadása."[4] Mi ez a valóság? Ezen a csapáson próbálok elindulni, néhány apróságot gyűjtögetni. Máris elmondhatom, anélkül, hogy elragadtatnám magam, hogy ritkán találtam olyan összhangot eszmény és valós emberi igyekezet között, mint szentdomokosi adatközlőim és a mesehősök gyermekgondjai tekintetében.

Néhány példát előbb a mesék világából idézek.

És kezdem a Babszem Jankó című mese szegényasszonyával, aki „mindig azon sírt-rítt, mindig azon kérte az Istent, hogy áldja meg őt egy fiúgyermekkel." Valahányszor kritikus élethelyzetbe került – ezek mind-mind az élet metaforái – így fohászkodott: „– Ó, én uram Istenem, csak egy akkora kis gyermeket adj, mint egy babszem, holtomig mindig áldalak érte."[5] A királyi család gondja sem volt más: „Volt egyszer egy király s egy királyné. Mindig szomorkodtak, hogy nem volt nekik magzatjuk." A gyermektelenség a mindennapi torzsalkodás és vádaskodás forrása volt a királyi családban:

„– Feleség, te vagy az oka, te vagy az oka, te nem akarod, hogy nekünk legyen bár egy magzatunk.

– Ne mondd, mert nekem es úgy fáj a szívem, hogy nincs, éppen mint neked." Aztán keserűségében így fakadt ki:

„– Istenem, miért nem vagyok én érdemes gyermekre? Ha nem akarsz adni gyermeket, adj bár egy kégyófiat, hogy nekem is legyen bár egy magzatom."[6]

---

[3] *Nagy Olga* 1974. 17.
[4] *Nagy Olga* 1974. 6.
[5] Magyar Népmesék (tovább MN) 1960. II. 707.
[6] MN 1960. I. 611.

Így lett a nyomasztó egzisztenciális állapotból a minden áron gyermekakarás vágya (a kiút replikája!), a felfokozott gyermekvágyból így született Babszem Jankó, Kégyó Királyfi és még sokan mások. Így jött a világra a filozofikus román népmesében (Örökifjúság, örökélet – saját fordításom) a táltos királyfi, akinek megfogamzásához, mivel a királyi pár hiába járt messzi földre, tudósokhoz, csillagjósokhoz, épp a közeli falu mindentudója járult hozzá.[7] (Korábban szóltam a mindent megpróbálók optimizmusáról.)

Az idézett mesepéldák viszonylag egyszínű gyermekakarása és elérésének eszköztára a szentdomokosi szokáshagyományban, több változatban, gazdagabban jelentkezik[8], de a párhuzamok így is egyértelmű evidencia.

A meddőség...

Jelensége Szentdomokoson a kivételek, nem ritkán a vétségek kategóriájába tartozott, és részben odatartozik ma is. Sem családi, sem faluszinten nem nyugtázták egyszerű tudomásvétellel. Az asszonyi meddőség, a férfiúi magtalanság beszédtéma voltak, szégyen volt, a művi úton előidézett meddőség pedig súlyos erkölcsi megítélés alá esett. Ugyanakkor a gyermekakarás lelki, biológiai, egészségügyi erőfeszítései egyben izgalmas terápia-történetek is.

Adatközlőim (csak nemét és életkorát közlöm) a meddőség gondjairól szólva, úgy tűnik mintha a mesékből idéznének:

„A gyermekszerető emberek búsultak. Két évig még menyen a házasélet, ahogy menyen, de aztán kezd hiányozni a gyermek" (N. 69).

„Volt, aki megszólta a nagycsaládosokat, de azt is megszólták, akiknek nem lett gyermeke" (N. 63).

„Reamondták, hogy nem lett gyermeke, mert fiatal korában elrakta. Okolták érte" (N. 78).

„Ott velünk szemben van, annak sincs gyermeke. A felesége itt előttünk elmondta, hogy neki így nem lett, s neki úgy nem lett. Igen de kezdetben kettőt es vagy hármat es a vízen eleresztett. Most sokkal öregebb s csúfabb az én feleségemnél. El van csúfulva, pedig betyár asszony volt. Szépasszony volt! S hallom az asszonyoktól, mert mondják alattomba, hogy »Most jó vóna-e ha egy gyermeked vóna? Most bezzeg jó volna ugye? De mikor lett, akkor vízre csaptad, tengerészt csináltál belőle!«" (F. 76)

„Az ilyenre azt mondták, magtalan. Vót ezelőtt es, s most es. Hogy kéne a gyermek! Sír a gyermekért, csak nem lesz. Valahogy olyan neki a belső része, hogy nem lesz. Nem olyan a méh-felszerelése, hogy legyen gyermeke. Ezt így elbeszéljük" (N. 80)

„Az embernek (ti. a férjnek) kellett vóna a gyermek de az asszonynak nem lett. S emiatt el es váltak. Ilyen történt, sok. Aztán olyan es vót, hogy a asszony nem akarta a gyermeket csak az ember. S azért es elválltak. Vagy rosszul éltek. Nem volt gyermek, s nem volt békesség köztük." (N. 63)

A gyermekvágyás, a meddőség elleni küzdelem megrendítő példáit kínálja a falu rejtett szellemi, lelki világa, titkolt áhítata:

„Volt olyan, amelyik böjtött fogadott, s akkor lett. Nem lett előre de sokat imádkozott... Misére valót adtak erre a szándékra, mert kévánták a gyermeket, mindent megtettek ők es, hogy nekik es legyen, s akkor aztán jött egymás után, de gyorsan." (N. 78)

---

[7] *Ispirescu, P.* 1965.

[8] Bővebben *Balázs Lajos* 1999.

„Böjtöt fogadott. Hát ott van az én leányom: halnak meg urastól, hogy legyen gyermek, s nem lesz. Ezelőtt nem fordultak ilyesmiért orvoshoz." (N. 80)

„Régen voltak olyanok es, hogy búcsúra jártak, böjtöt fogadtak. Eljártak az ilyen asszonyok a templomba, s Báthorihoz, s minden... Amikor Báthori Endrének a meggyilkolási ünnepét szokták tartani, búcsúra..." (F. 76)

„Fordult orvoshoz es, akinek kellett gyermek. A gyermekért harcoltak örökké. Hogy legyen! Ha betegnek vélték az asszonyt, régen es elmentek. Hogy tudják meg, hol a hiba. Feredőre es eljártak, hova az orvos elutalta." (N. 78)

„A mostaniak sokat járnak az orvoshoz, s próbálkoznak. Komámék es annyit jártak, s hát egyszer megszületett egy, meg a másik, s hát meg a harmadik. S hát lett család mindjárt." (F. 70)

„Ha esztendőn belül nincsen gyermek – szeretnék, úgye – akkor, el kéne menjünk az orvoshoz! Akkor má kezdődik. Jártak Élteshez[9], Karcfalvára, hogy doktor úr, nekem valahogy gyermek kéne legyen." (F. 74).

„Én Éltes doktorhoz jártam, hogy nem lett. S azt mondta, hogy lesz, csak még nem vagyok oda kerülve. Azt mondta ne búsulj, lesz. Más fiatal asszonyok jártak Szovátára, sósfürdő kezelésre, hogy legyen gyermekük. Innet a szomszédból kettő is. S mind a kettőnek lett." (N. 69)

„Csak ez az egy született a feleségemnek. Fiatal vót, s úgy elhibázott evvel, hogy több aztán nem lett. Jártunk mi orvoshoz s mindenhova. Megcsináltam én hátulról es asszonyt, met azt mondták, akkor inkább fog magot, de nem lehetett semmire se menni." (F. 76)

Minden áron fiú

A mesebeli de szokásbeli minden áron gyermekakarásnak sajátos változata.

Ennek egyszerre van általános és helyi motivációja. A fiú a család/nemzetség nevének továbbvivője, az örökség és vagyonfolytonosság garanciája.

De társadalmi megítélése, státusa nem csak érzelmileg, hagyományosan is más. Mindezek csaknem egy tőről fakadnak a nemzetek, államok, népek dinasztikus politikájával, szigorú szabályaival. „Született egy nagyon szép fiók. Akkor lett még nagy öröm" – olvasható a történelmi valóságot egyáltalán nem nélkülöző Mirkó királyfi meséjében.

A minden áron fiúakarás szentdomokoson a szaporulat egyik fenntartója is.

„Az én férjemnek olyan volt a plánja, hogy ha tíz leányka lesz es, de neki egy fiú kell. Hál'Istennek elébbre sikerült, aztán így leálltunk. Nekem négy lett: három leány s egy fiú." (N. 55)

„Mi mind csak azon voltunk, hogy addig..., amíg lesz egy fiúnk." (N. 66)

„Volt olyan ember, amelyik azt mondta, az asszonyt es elhajtom, ha leányka lesz." (F. 76).

A hiedelmekben, mágikus praktikákban szintén jelentkezik ez a vágy:

„Mikor a menyasszony ágyát vetik, fiúgyermeket vetnek belé, belehengergetik, hogy az első gyermek fiú legyen. Ez a vőlegény kívánsága." (N. 80)

Egy adatközlőm többször elpanaszolta, hogy öt leánykát szült azért, hogy hátha fiút szülne a férjének, és hogy a leánygyermek feszültté, gondterheltté tette az életüket.

[9] Dr. Éltes, a második világháború előtt közvetlen és utána még sokáig a felcsíki zóna egyedüli és legendás orvosa.

Az adatközlői vallomások és a mesebeli szegényasszony fohásza, királyné fohásza olyan értelemben is találkoznak, hogy a fiúgyermek várása nemcsak a férfi, hanem az asszony ügye is volt.

Mit jelent a gyermek és miért kell gyermek Csíkszentdomokoson?

A gyermek egzisztenciális természetű problematikáját ezúttal adatközlőim véleménye, a szokáshagyományok felől közelítem meg. Úgy gondolom, Nagy Olga mesére vonatkozó esztétikai kategóriája, a „tragikus életérzés" és feloldása mélységében jobban megérthető.

Bözödi György 1938-ban azt írta a szentdomokosiakról, hogy „a szaporodás nagy, egy házban átlag hat ember lakik (...). A születés szabályozást nem ismerik..."[10]

A Székely bánja szerzője tehát úgy véli, hogy Szentdomokoson azért született, születik sok gyermek (ez 1992-ig abszolút számokban így is volt), mert az itteniek a nemi élet terén kulturálatlanok. Vagyis a házasfelek nemi életében primér ösztönök munkálnak elsődlegesen. Bözödi iránti nagy tiszteletem ellenére is ki kell mondanom, hogy a valóság nem ennyire sarkított. Bözödinek csak akkor lehet igaza, ha a paraszti műveltséget az orvostudománnyal helyezzük szembe. Bözödi nem számol egyrészt a fogamzáselhárítás, a magzatelhajtás népi praktikáival, a házi abortusz létével, tényével, másrészt a domokosiak gyermeket akaró ideológiájával és erős katolikus hitével, mely a gyermeket Isten ajándéka gyanánt fogadja, védi és menti.

Bözödivel ellentétben Venczel József a szentdomokosi gyermekáldás más motivációjára érzett rá, amikor azt írja a szentdomokosiakról, hogy századok óta küszködnek a rossz termésű határral, viaskodnak a szegénységgel, de bátran vállalják a nehézségeket, *„szeretik a gyermeket"* (kiemelés tőlem).

A 80-as évek derekától végzett kutatásaim eredményei amilyen mértékben cáfolják Bözödit, olyan mértékben igazolják Venczel Józsefet. Azt jelezni kívánom, hogy a két észrevétel nem egymás ellenében, egymás cáfolataként fogalmazódott meg. Ellenkezőleg, valószínű egymástól függetlenül. Venczel hangsúlyos kijelentésének valóságalapja igen nagy, de a domokosi gyermekigenlés realizmusának csak egy példája.

Ennek sokasítását kísérelem meg a továbbiakban, illő alkalommal népmesei példákat is idézve azzal a szándékkal, hogy újólag érzékeltessem a népmese „kellene-lenni-világ" normatív, de művészi igénnyel tükrözött-kifejezett elvárása és az élőben megfogalmazott életszemlélet harmóniáját.

Megszólaltatott, most nagyon szigorúan válogatott adatközlőim a gyermekről és az iránta tanúsított sajátos magatartásról, a családról vallanak, a gyermek családban elfoglalt helyéről, vallanak az egymásért való élésről, az önzésről és önzetlenségről stb.

„Gyermek nélkül mit ér az élet, örökké azt mondták. Nem ér semmit. Kinek nem lett gyermeke, az bánatában azt se tudta, mit csináljon. Inkább örökbe vett, de magára úgyse ült. Hogy öregségükre legyen nekik valakijök, aki eltartsa, s aki eltemeti. Legyen, akire hagyni a vagyont. De a legfontosabb, hogy legyen aki rendezi őket öregségükre." (N. 80)

„Kellett a sok gyermek, hogy a háznál maradjon örökös, maradjon a nemzetség a háznál. Sőt, örvendtek, ha előbb fiú lett. A menyecskét ilyenkor nagy tiszteletben tartották. Megkeresztelték a nagytatája nevire. Az újszülöttnek most is úgy örvendnek, mert

[10] *Bözödi György* 1938. 236.

arra gondol mindenki, hogy öregségére lesz, akihez támaszkodjék. Gondjikot viselje. Inkább az öröm nagyobb." (N. 78)

„Kell a gyermek, azért, hogy ne fogyjon ki ez a família. Én például má kifogyok! Én, má erről az udvarról, ha meghótam, többet ezen az udvaron Szabót nem keresnek. A Szabó nemzetségnek vége. Az utókor nem tudja, hogy itt valamikor Szabó lakott." (F. 76)

„Gyermek kell. Azt mondták legyen családom, mert hát család nélkül nem érünk semmit.

Például én es elvehettem volna egy szebb, jó gazdag leányt. Igaz, csángó leány volt. Odahátra Gyimes fölött, ott hálogattunk, én mint legény. A leány is ott volt. De aztán a beszédeken keresztül kijött jól, hogy a leánynak gyermeke nem lesz. Én hátoltam Erzsikét eleget (ti. nemileg élte), de nem lett gyermek. S azt mondtam, ha nem lesz gyermek, nekem nem kell. Nekem gyermek kell." (F. 76)

„Gyermek nélkül áldás sincs. Isten áldása a gyermek. Azért volt ezelőtt annyi, mert Isten áldásának tekintették. A mi családunkban mindegyiknek sok gyermeke lett, édesanyámtól elkezdve." (N. 78)

„Azt es mondták, ahogy jő a gyermek, úgy jő a segítség a szülőknek. Úgy szerre születnek s nőnek fel, a az egyik ezt segít s a másik azt segít, s az ember olyan boldog, mikor összegyűlnek, s látod, hogy Istenem ezek az enyémek. (N. 69)

„Ahol nincs gyermek ott semmi boldogság nincs. Most es így van. Úgy rosszak, s méges öröm s boldogság... Így veszekedünk miattuk, de méges örvendünk a gyermeknek. Ott, ahol nincs, csak egyfelől leélik az életjöket, semmi öröm nélkül." (N. 78)

„Nekem van hál'istennek öt gyermekem. De én úgy örvendek nekik. Mindegyik amikor hazajő új vendég. Mert ez van itthon, amelyikkel lakom s egy leányom, a többi három mind idegenben van" (N. 66).

„Én szidom az onokáimot is, hogy utáljátok magatokat?! Mert nem lett gyermekjük. Utáljátok magatokat? – kérdeztem. Nem akarjátok, hogy a tük formátokra szüljetek embert a világra?! Hogy lássátok magatokat benne?! Ezt mondtam én az onokáimnak. Én mikor megszültem a gyermekeimet, melléjem tette a bábasszony, s láttam azt a szent mosolyukot, soha életemben olyan boldog nem voltam, mint akkor." (N. 80)

„Mi örültünk nekik, a vagyonra nem akaszkodtunk. Szerettük ököt, s a mai napig es szeressük. Ha lássák, hogy betegeskedünk, futnak ide." (N. 66)

„Ott, ahol 16 lett, a harangozóéknál, azt mondták, nem baj, csak legyenek épek és szépek. Igaz, hogy azok es voltak. Most halt meg nemrég az asszony. Kilencven nem tudom hány éves volt, de azt mondta, »Jaj, Erzsi, hogy szerettem volna még a gyermekeim közt élni!«" (N. 66).

„Mondtam itt néhány fiatal menyecskének: akkor is volt szegénység, a mi időnkbe, de még milyen!, de azért nem hagytuk fogyni a magyarságot. Még a cigány is úgy szaporít mint a nyúl, mi pedig magyarok szégyellhessük magunkot, így mondom, beleértve magamot es, me jobban kellett volna tusakodjunk. Szedik ezeket a tablettákot, jódtinturás spriccot, s akkor a katéter! Ez az Isten nálunk! Az, hogy legyen az a szép gyermek, az az okos magyar, hogy tudjuk, hogy magyar... inkább megöli magát, de akkor se akarja" (N. 65).

A kérdéskör és válaszok tömör összegezése szándékával meg azzal, hogy újra bizonyítsam, noha nem is vonultattam fel minden racionális érvet, a gyermek léte/nemléte miért egzisztenciális kérdés sajátosan a szentdomokosi (de nemcsak paraszti) családokban, fontosnak tartom megfogalmazni, az előítéletekkel szemben, a válaszok differenci-

áltságát, ami messze túlmutat „a földtúrás" mindennapi gondjain. Köztük megtalálni az anyagi-vagyoni, társadalmi, szociális, vallási, nemzeti, érzelmi, életszemléleti szempontokat egyaránt.

Szükség van a gyermekre, mert van kire hagyni a vagyont, mert öregségben támasz, betegségben gondozó, mert az apa nevét továbbviszi, a nemzetség nem hal ki, mert lesz, aki a szülőket eltemesse, mert a gyermek az élet értelme, öröm- és boldogságforrás, hogy család legyen a család, mert a magyarság fenntartója, mert a szülői büszkeség éltetője, mert akkor van, akit hazavárni, mert Isten áldása, amit el kell fogadni.

És a mesében miért kívánják/akarják a gyermeket?

Csak ugyanazokért, mint Szentdomokoson. A mese viszont – Nagy Olgával szólva – „nem a valóság, hanem a valóság lényegének a megragadása".[11] Szentdomokosi adataim épp arról szólnak, hogy a mesékbeli gyermekakarás, gyermekszeretet nem fikció, hanem egyszerűen költői átfogalmazása egy valós létigénynek, létszükségletnek.

Babszem Jankó sem a mesében, sem Szentdomokoson nem hoz szegénységet a szegénységbe, hanem gazdagságot, nem nyomorba dönti a családot, mint mostanság hallani, hanem felemeli. A család gazdasági helyzete prosperálni kezd:

„Jankó hatökrös szekérrel lepte meg a két ütött-kopott girhes ökörrel szántó apját." Ő az aki „kirántja a szekeret a sárból" (milyen remekül dramatizált metafora, szólásmondás!) aztán küldetést teljesít: tizenkét szekér vasból buzogányt csináltat, azzal ment hetedhét ország ellen. Kalandja után visszatér az öreg szülőkhöz (lásd a domokosi motivációkat), akik már palotában laknak, de az örömet számukra Jankó jelenti.

A büszkeséget is!

A nagy úr kérdésére: „Ki hajtja az ökröt, ki tartja az ekét, ki kongat azzal az ostorral..., ki csinálja mind ezt a csudát? – a szegény ember így válaszol:

„– Hát bíz azt, nagyságos uram, csak a fiam, Babszem Jankó..."[12]

Csak néhány példával érzékeltettem, hogy Szentdomokoson milyen nagy öröm a gyermek, mert az élet értelmet nyer általa, akárcsak Mirkó királyfi nagytatájának életében:

„A vénkirály... meglátogatta a fiatalokat. Csak úgy örült a szíve, mikor látta, mennyire szeretik egymást. Még egy tányérról is ettek.

Nem is telt bele sok idő, már látszott, hogy az unoka is útban van. Hej, akkor örült meg a vén király, hát még a fiatal! Nem fogta semmi dolog. Alig várta azt az időt, hogy elkövetkezzen...

(...) Született egy nagyon szép fiók. Akkor lett még nagy az öröm."[13]

Akár a bibliai Erzsébet, Keresztelő Szent János anyjának, „akit meddőnek hívtak"[14], örömében is mérhető a domokosi asszony örömhíre, amit szomszédasszonyának közöl: „te, úgy maradtam, érted-e!... András bátyád úgy örvend, úgy vigyáz. Nem engedi, hogy semmit megfogjak, nehogy valami bajom legyen..." (N. 66).

A Kégyó királyfi című mesében, mely egészében a gyermekvárás gyötrelméről, örömérül szól, az átokkal sújtott királyné, mihelyt a király átölelte a derekát, felszabadult

[11] *Nagy Olga* 1974. 6.
[12] MN 1960. II. 710.
[13] MN 1960. II. 902.
[14] Lukács ev. 1. 36.

és „azonnal egy olyan szép aranyhajú gyermeket hozott a világra, hogy a napra lehetett nézni, de a gyermekre nem. Nem kellett oda semmi rongy (ti. pólya), gyertyavilág, ragyogott, világossá vált a szoba. Megörvendtek, de nem es egy gyermek, hanem ikergyermekek születtek... s örvend az öreg király, hogy lábujjhegyen járkált, hogy ne halljék koppanása..."[15]

A mese kivételesen nem lagzival végződik: „Akkor egy nagy keresztelőt csináltak, egy nagy bált, összehívta az egész kereken való királyokat, hercegeket, bárókat. Akkor elhozták a keresztelésre a kumatriákat (ti. komákat), közte elhozták a püspököt..., s olyan jól éltek, mint két galamb."[16]

Távolról sem merítettem ki a mese valós forrásait a gyermekproblematika kérdésében. A mese realizmusának tartom például azt a jelenséget is, noha irracionálisnak tűnhet, hogy – Nagy Olga fogalmazásában – „a mesei világot mennyire meghatározza a hiedelemvilág."[17] A születés hiedelemvilága is, a fogamzástól a beavatásig, az akart, kívánt, megfogamzott, megszületett, minden rossztól védett, közösségi, egyházi kommunióba beavatott hús-vér gyermeknek szellemi követője és védelmezője. De ez már egy másik tanulmány tárgya.

IRODALOM

Balázs Lajos

1999 *Szeretet fogott el a gyermek iránt.* A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson. Pallas-Akadémia, Csíkszereda

Bözödi György

1938 Székely bánja. Második kiadás. Kolozsvár

Ispirescu, Petre

1969 Tinereţe fără bătrâneţe şi viaţă fără de moarte. In: Prâslea cel voinic şi merele de aur. 5–16. Editura pentru literatură, Bucureşti

1960 Magyar népmesék I–III. Szerkesztette *Ortutay Gyula*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

Nagy Olga

1974 Hősök, csalókák, ördögök. Esszé a népmeséről. Kriterion, Bukarest

[15] MN I. 1960. 635.
[16] MN I. 1960. 636.
[17] *Nagy Olga* 1974. 67.

KRÍZA ILDIKÓ

A MESE ÉS BALLADA A MŰFAJOK HATÁRÁN

A népköltészet tudatos felfedezésekor többnyire minden folklór alkotás jól körülhatárolt, saját formával, funkcióval rendelkezett. Ez tette lehetővé rendszerezésüket, csoportosításukat, kategóriák szerinti elkülönítésüket. A hazai és a nemzetközi kutatásban egyaránt több ízben megállapították, hogy a mese és a ballada műfaj egymástól élesen elkülönül, kevés a közös szüzsé, bár van példa mindkét helyen előforduló motívumok, epizódok, elemek előfordulására.[1]

I. Ez alkalommal a magyar mesekincsből a *Jávorfa mesét* és a *Jávorfa ballada* kapcsolatát szeretném elemzés tárgyává tenni acélból, hogy a két műfaj viszonyára rávilágítsak.[2] A mese (AT780, MNK721*) minden kontinensen előfordul Ausztrália kivételével, változatainak száma nagy és motívumainak összefüggése térben és időben igen messzire nyúlik. Monográfiák foglalkoztak a feltételezett „ősforma" (archetípus) kikövetkeztetésével, a változatok elterjedésének irányával, a motívumok előfordulásának regisztrálásával.[3] Ennek a nagyszabású kutatómunkának a nyomán napvilágra kerültek az egymástól távol élő népek folklórjának (kelta és nigériai, szicíliai és kínai) motívumkap-

[1] A balladakutatók több ízben felteték a kérdést, mi az oka annak, hogy egyik-másik ballada szoros kapcsolatot mutat a népmesékkel. A válaszok többsége szerint a ballada műfaj népszerűségének csökkenése okozza a balladai témák prózai megjelenését (*Ortutay Gyula*, 1938. 373.), míg más kutatók elvi összefüggéseket tártak fel (*Sirovatka, O.* 1967. 162–168.). Az elemzés tárgyául választott balladáról a magyar kutatók azt állították, hogy műköltői produktum (*Vargyas Lajos*, 1976. II. 602.). Mi azt szeretnénk feltárni, hogy a népköltészet és ezzel szoros kapcsolatot mutató műköltészet összefüggése sok száz évvel régebbi kapcsolatrendszert őriz, és nem lehet véletlen egy 20. századi ballada archaikus vonásainak megjelenése. A felvetett témát az ELTE Folklore Tanszéke és a Néprajzi Kutatócsoport közös rendezvényén tártam a hallgatók elé 1983-ban. Az előadás németül megjelent *Kríza Ildikó*, 1993. 229–237.

[2] A nemzetközi mesekatalógus a vizsgált szüzsét a legendamesék között 780-as típusszám alatt tartja számon. Ezzel szemben a Kovács Ágnes szerkesztette mesekatalógus a tündérmesékhez sorolja 721* szám alá (*Kovács Ágnes*, 1988. 407–409.). Ez a különbség mutatja azt a szemléleti különbséget, amely a két alkotás között a hasonló elemek megléte ellenére jelen van.

[3] *Mackensen, L.* (1923) Az énekl ő csont címmel készítette el összehasonlító monográfiáját. Solymossy Sándor a megszólaló jávorfa meséjét a hangszer eredetéből kiindulva a Midas-mondáig vezette vissza, és a mese nagy kiterjedésű kapcsolatrendszerét mindmáig releváns módon összegezte (*Solymossy Sándor*, 1920. 1–25 és 1925. 105–129.). A skandináv népeknél népszer ű balladát *Brewster, P.* (1953) kutatta az el őzmények ismeretében, finn-földrajztörténeti módszerrel, és kimutatta a ballada kultúrtörténeti összefüggését. A közelmúltban Christine Jaremko vállalkozott új összehasonlító munka elkészítésére, bizonyítva, hogy a csodás hangszer megszólalása az archaikus rítusénekek része a balti népeknél (*Jaremko, Christine* 1982.). A terjedelmes monográfiák mellett tanulmányok, cikkek foglalkoztak a Jávorfa mese ill. ballada folklorisztikai kérdéseivel (*Loschdorfer, A.* 1937. 353. *Krohn, K.* 1931.)

csolatai, formális egyezései.[4] A nemzetközi szakirodalom abban mindig egységes, hogy a szüzsé mesei és balladai előfordulását együtt, egymással összefüggésében tárgyalja. Ennek oka, hogy a halála után megszólaló áldozat narratív egységként azok közé a kisszámú kivételek közé tartozik, ahol a két műfaj párhuzamossága szembeötlő.[5]

A *Jávorfa mesetípus* a magyar népköltészetben jellegzetesen dalbetétes mese, meglehetősen egységes szövegi felépítettséggel.[6] A szüzsé röviden a következő:[7] Három (király)lányt elküldi az apjuk gyümölcsöt szedni. Annak, aki a leghamarabb a legtöbbet szedi szép ruhát (hatalmat, királyságot stb.) ígér. A két nagyobb elfecsérli az időt, de a legkisebb gyorsan teljesíti a feladatot. Az irigy testvérek megharagszanak rá, megölik és eltemetik. Otthon azt mondják, húguk eltévedt az erdőben. A királylány holttestén jávorfa nő. Egy pásztor a fa ágából furulyát/hegedűt farag. A hangszer emberi hangon szólal meg és elmondja a megölt lány történetét.

Eperszedők elmenének
Ingem azok megölének
kerékvágásba tevének...

A pásztor átadja a furulyát a királynak, a király meg a lány testvéreinek. Az ismétlődő dalbetét felfedi a tettest:

Fújjad, fújjad én gyilkosom
Én is voltam király lánya,
De most vagyok jávorfácska,
Jávorfából furulyácska.

A hangszert a földhöz vágják, tűzbe vetik, mire a megölt lány visszanyeri eredeti alakját és lakodalmat ül a megmentőjével, a pásztorral, a bűnösökre pedig bűnhődés vár.

A magyar népmese ebben a megjelenésében jellegzetesen tündérmese, ezért sorolta Kovács Ágnes ebbe a csoportba a nemzetközi rendszertől eltérve. A feladat teljesítésében a hős a legjobb, ezért ölik meg vetélytársai. Csodás módon újjáéled és elnyeri a jutalmat. Solymossy sem tartotta „igazi" tündérmesének a magyar változatokat, mondván „azok nem tipikusak".

Észrevette, hogy hiányzik belőlük a kalandok sorakoztatása, hiányzanak a mesei varázseszközök, mindössze a csodás hangszer motívum szerepel. A különbségek okát Solymossy a mítoszi előzményekkel magyarázta.[8] Solymossy akkor még nem tudta, hogy

---

[4] Az ártatlanul üldözött hősről vö. *Bolte–Polivka*, 1918. III. 518. és *Aarne, Anti–Thompson, Stith* 1961. Nr. 780.

[5] *Brewster, P.* (1953) els ősorban *A két nővér* ballada elterjedését mutatta be, de a mesei motívumokkal való összefüggését nem mellőzhette. A féltékenységből vagy egyéb okból megölt nővér hajából készített hárfa vagy a csontjából faragott furulya, illetve a hamvain nőtt fából készült hangszer kétségtelenül mesei motívum. A műfajok összehasonlításakor bemutatja, hogy a ballada, az énekelt epikai-lírai alkotás megelőzte a mesét, a tündérmese felhasználta a balladai motívumokat, ezért kerülhetett a mesékbe verses rész, dalbetét. A dalbetétes mesék felfedezés a folklór egészét tekintve újabb keletű, csak a 20. század elején figyeltek fel arra, hogy a mesék sajátos csoportját képezik (*Bolte–Polivka* III. 1918. 518. *Loschdorfer A.* 1937. 347.).

[6] Nemcsak magyar, hanem a nemzetközi párhuzamok is zárt szerkezetet mutatnak. Éppen ezért a finn földrajztörténeti iskola módszere alkalmas a kapcsolatrendszer feltárására. Solymossy Sándor klasszikus filológiai módszerrel tárta fel a mese mítoszi hátterét, de a folklór elterjedésének bemutatására a finn módszert hívta segítségül. Így a mindmáig sokszor idézett, példamutató tanulmányának első és második része a két különböző rendszer egybekapcsolásának reprezentatív példája (*Solymossy Sándor*, 1920. 1925.).

[7] A típusleírás követi a Magyar Népmesekatalógus (MNK 721*) leírását és a Magyar néprajzi lexikon szócikkét. Berze Nagy János az Aarne–Thompson rendszerhez kapcsolódva mutatja be a magyar redakciókat (*Berze Nagy János*, II. 359.)

[8] *Solymossy Sándor*, 1920. 20–25.

népköltészetünkben a tündérmesék egy csoportja ún. „női mese", amelyek szerkezete eltér az „igazi meséktől, vagyis attól, amit ő tipikusnak tartott. A „női mesék" főhőse rendszerint nő, aki nem visz véghez olyan nagyszabású hőstetteket, mint a férfi, és a rá háruló feladatok sem hasonlítanak a férfi hősök próbatételeihez. Nincs viaskodás, erőpróba, messzi vidékekre vezető kalandok stb. Mindezeknél lényegesen egyszerűbb feladatot kap a „női mese" hőse. Az adott példánkban ez a feladat a gyümölcsszedés, kagylógyűjtés.[9] A hős halála és az újjászületés a metamorfózis ebben a típusban különösen árnyalt éppúgy, mint a bűnös bűnhődése. A mesének ez a legkidolgozottabb része, amelyet esztétikai szempontból hangsúlyossá tesz a dalbetét.[10]

A mese nemzetközi kapcsolatai igen szerteágazóak. A gazdag szakirodalom elsősorban a motívumok összefüggéseit tárta fel.[11] Ezek közül most egyet emelek ki, amit Solymossy tanulmányára hivatkozva Midas-mondaként említek. A jellegzetes narratívum szerint az állatfülű királynak titkolt szégyenét a borbélya a földbe fúrt lyukba súgja. Az ott sarjadó sás, vagy egyéb növény világgá susogja. Ezért neki pusztulnia kell. A hős halálának, a gyilkosság titkának napfényre kerülése sohasem hiányozhat a meséből. Ezt a lényeges fordulópontot a mese a mítoszok világából meríti. A motívum nemcsak a Midas-mondában található meg, ugyanis nemcsak a halott sírján sarjadó fa, virág lehet árulója a tettnek, hanem a halott csontjából készült síp szava vagy a titkot eláruló madarak (Ibicus darvai), illetve a hősnő hajából készült hárfa. A különböző mítoszok motívumainak mesei, balladai megjelenése egyaránt a motívum archaikus gyökereit képviseli. A hasonló motívumok megléte ellenére a mese mellőzi a mítosz üzenetét, hiszen az új műfaj üzenete más lett, mint a mítoszé volt. A csodás hangszer motívum a mesében a hős újjászületését reprezentálja.

Ezen a ponton találkozik a mese és a ballada. A két műfaj között több közös vonás van. A magyar ballada szüzséje röviden ennyi: Három kislány eprészni indul és elhatározzák, hogy azé lesz az anyjuktól örökölt gyöngy, aki leghamarabb teliszedi az edényt.

Kis Pendzsóka teliszedte
Azért két nénje megölte
Bé-tették egy fa odvába
Hazamentek hamarjába.

Az a néhány balladaváltozat, amelyet a magyar folkloristák regisztrálhattak, mind azt említi, hogy az apa indul a legkedvesebb lánya keresésére, így ő találja meg a fa odvában a muzsikát (hegedű), ami megszólal:

Húzzad, húzzad királyatyám,
Édes elnevelő dajkám,
Én is voltam királylánya,
Királylány Kis Pendzsóka,
Most már vagyok kis muzsika,
Teli szedtem a csiporkám,
S nénéim megölének,
Fa odvába bétevének,
Nem szántok volt a véremet,
Elvették az életemet,

---

[9] *Kovács Ágnes*, 1944. I. 35–36.

[10] *Solymossy Sándor*, 1920. 13.

[11] Mackenson, Solymossy, Brewster monográfiáinak fő célkitűzése a széles körben elterjedt motívumrendszer összefüggésének feltárása, a kiindulási pont megállapítása és a vándorlás útjának kikövetkeztetése.

Elvették az életemet,
Hogy kaphassák gyöngyeimet."[12]

A ballada a legkisebb lány halálát a testvérek közötti féltékenységgel motiválja és az ő konfliktusukat illetve az ebből következő katarzisélményt fejezi ki. A magyar balladaköltészetből valójában nagyon kevés változatot jegyeztek fel, amelyből Vargyas azt a következtetést vonja le, hogy „minden valószínűség szerint vásári ponyva szerzője írta át a népmesét, s egy szűkebb területen, két székely megye szomszédos falvaiban el is terjedt. De úgy látszik feledésbe merült."[13] Vargyas nem tudta, hogy 1846-ban már népköltészeti forrásokból merítve két feldolgozás is megjelent, és nem hivatkozik Erdélyi fordítására sem. Emellett az a 350, főleg angol-skandináv balladaszöveg, amelyet Brewster vizsgálat tárgyává tett, megkérdőjelezi azt a megállapítást, hogy a népköltészettől független vásári ponyva lenne a magyar folklór előzménye. Jellegzetesen balladai téma a féltékenység, és a skandináv párhuzamok többnyire szerelmi féltékenységből fakadó konfliktusról szólnak, így a ballada folklór eredetét Vargyason kívül mások nem kérdőjelezték meg.[14]

A mesében a csodás motívum, a megszólaló hangszer a hős újjászületésének, metamorfózisának eszköze, ez a balladából hiányzik. Ott a hangszer a gyilkosság felfedésére szolgál és a tragédia nyomán, az abból következő, de ki nem mondott katarzisélményt segíti kifejezni. Ebben az összefüggésben teljesen beleillik a balladaműfaj költészeti jelképrendszerébe, mert a megszólaló halott vagy a *Kádár Kata balladá*ból ismert sírvirág motívum ugyanazt az egyetemes gondolatot, a halálon túli életet fejezi ki.

A két műfaj egymásmellettisége, a közös és eltérő vonások egyaránt szembetűnők. Azok a monográfiák, amelyek a fenti szüzsével foglalkoztak, megállapítják a mese és a ballada motívumainak rokonságát. Mindenki egy közös ősformát tételez fel. Solymossy, Brewster Mackensen egyformán a finn földrajztörténeti módszer szerint földrajzi és történeti elterjedési vonalat tár fel. Mackensen francia–vallon ősformát következtet ki.[15] Solymossy délszláv eredetet tételez fel.[16] Brewster norvég kiindulópontot bizonyít.[17] Mindhárman állást foglalnak amellett, hogy a mese eredetileg énekelt ballada formájú alkotás volt. Brewster egyértelműen skandináv eredetre, az ottani balladaköltészet népszerűségére és változására gondol még akkor is, ha távol ettől a vidéktől csak mesei redakciókat lehet találni.

A típusról szóló monográfiák belső logikája nem ad lehetőséget a *Jávorfa ballada* műfaji sajátságainak elemzésére, és a forma különbségének regisztrálásán túl az adott népköltészeti rendszerben betöltött szerepe szerinti vizsgálatra. Nyitott kérdés maradt, hogy miért lett a tündérmese legendamesévé vagy éppen balladává. A monográfiák nem adnak választ arra sem, hogy milyen változáson ment át a szüzsé a műfajok tartalmi-formai, funkcióbeli különbségét tekintve. Mégis mindhárman kifejtik, hogy a mesei formát megelőzte az énekelt forma. Különösen Brewster állítja, hogy a folklór egészét nézve az énekes alkotások archaikusabbak a prózánál. Az ő álláspontját fejlesztette tovább Christine Jaremko a balti népek rítusköltészetét vizsgálva és konkrétan a *Jávorfa ballada*

---

[12] A Vasárnapi Újságban tette közzé gyűjtését *Vikár Béla*, 1903. 39.; ua. *Faragó József*, 1965. 101.
[13] *Vargyas Lajos*, 1976. II. 602.
[14] *Brewster, Paul*, 1958. 78.
[15] *Mackensen, L.* 1923. 201.
[16] *Solymossy Sándor*, 1925. 126.
[17] *Brewster, Paul* 1953. 79.

eredetéről állítja, hogy az megelőzte a mesei regakciókat.[18] A hasonló motívumok különböző műfajokba kerülésének bonyolult összefüggésére vonatkozóan figyelemre méltó Stith Thompson rendszere. Ő a mese legendaszerűségét hangsúlyozta, amikor a mesekatalógusában a legendamesék közé illesztette a Midas-monda „utódát" a 780-as számon. A megszólaló hangszer a titkok felfedésével van rendszertani kapcsolatban. Ez utóbbihoz áll közel Archer Taylor motívumegyezéseket rendszerező dolgozata.[19] Kovács Ágnes szakított Thompson szemléletével, fontosabbnak tartva a tündérmesékre jellemző sajátságokat.

II. A magyar népköltészet vizsgálatakor figyelemmel kell lennünk az írásos forrásokra is. Ma már tudjuk, hogy a múlt század közepén megkülönböztetett érdeklődéssel fordultak a jávorfából készült hangszer csodás történetéhez. Annak ellenére, hogy ebben az időben még egyetlen mese- vagy balladaváltozatot sem tettek közzé, mégis Tompa Mihály 1846-ban feldolgozta ezt a témát a népköltészetre utalva. A szöveg szó szerinti egyezései szembetűnők. Tompa így írt:[20]

Zöld halomnak oldalára
Menjetek ki kis kosárral
Menjetek ki, jó leányim
Epret óhajt ősz apátok.
És ki megtért zöld halomból,
Telt kosárral legkorábban
Az leend én édes lányom....

Tovább folytatódik az eseményközlés, vagyis ahogyan Tompa nevezi a „rege": a pásztor megfaragja a jávorfa új hajtásából a furulyát, ami első próbálkozásra így szól:

Fújjad, fújjad én kedvesem, (Refrénben *én atyám*, és *én gyilkosom*)
Voltam én is király lánya
De most vagyok jávorfácska
Jávorfából furulyácska.

Tompa költészetével szinte egy időben, 1846-ban látott napvilágot Lukács Pál: *Kis lant* című kötete, amelyben a *Furulyácska* című vers hasonló témát hasonlóképpen fogalmaz meg:[21]

Fújjál, fújjál én kedvesem
Én is voltam király lánya,
De most vagyok jávorfácska,
Jávorfábul furulyácska.

A strófaismétlés szó szerint egyezik a Tompa regéjében található sorokkal, az pedig a fél évszázaddal későbbi folklór feljegyzésekkel. A különböző forrásokban található feljegyzések nem lehetnek véletlenszerű egyezések. Másfélszáz éven át időben és térben egymástól távol feljegyzésre került forrásoknál a hasonlóság szembetűnő. A mesék dal-

[18] *Jaremko, Ch.* 1982. 2.
[19] *Kovács Ágnes*, 1988. 407. *Taylor, Archer* 1964. 110.
[20] Tompa Mihály A jávorfáról című regéje először 1846-ban jelent meg. Az összegyűjtött művekben az elbeszélő költemények között találjuk *Tompa Mihály*, 1870. 139–147. Tompa és Arany levelezéséből kiderül, hogy fiatal korában gyűjtött dalokat, meséket, amelyek későbbi költészetét meghatározták. (vö. *Tarı Lujza–Pogány Péter*, 1984.; *Ujváry Zoltán*, 2000.)
[21] *Lukács Pál*, 1846. 30–31. és *Elek Oszkár*, 1914. 14–31.

betéte az ország különböző vidékén nem lehet a két erdélyi ballada átvétele, és fordítva, az eldugott székely falvak költészete nem lehet elszigetelt az országos jelenségektől.

A múlt század első felében jelentős volt a dán, francia, olasz, német variációk száma. Ezek közül különösen a francia tartalmaz magyarral egyező sorokat. Mégis nincs semmi bizonyítékunk Tompa Mihály költeményének francia előzményeire. Sokkal inkább valószínű, hogy a hazai népköltészet ihlette Tompát, azok közül is nem annyira a mese, mint inkább a ballada, vagy ahogyan kortársai mondták, a románc. Regéjét a baljós álommal kezdi, amelyben az apa megsejti a lányai közötti feszültséget, a hatalomvágyat, az elsőségért folytatott küzdelmet. Ezek után szólítja őket próbatételre. Nincs egyetlen folklór változat, ahol a baljós álommal kezdődne a *Jávorfa ballada* vagy a mese, mégis ez a jellegzetesen balladai kezdőformula hatással lehetett Tompára, hiszen más típusokban gyakran találkozni e fordulattal. Tompa ismerte a magyar népköltészetet.

Újabb támpontot jelent a ballada iránti érdeklődésben Erdélyi János munkássága. 1853-ban jelent meg magyarul a *Regélő* című folyóiratban Erdélyi fordításában *A két nővér* svéd ballada. Erdélyi akkor a magyar népköltészet európai kapcsolatait kereste, Talvj hatására különösen az északi népek balladáit vizsgálta és fordította.[22] Erdélyi nem említette sem a Jávorfa mesét, se a balladát, se Tompa regéjét, de az sem kizárt, hogy ismerte. Lehet, hogy nem a magyar párhuzamok miatt fordult figyelme a svéd változathoz, de valószínű, hogy esztétikai értéke, belső tragikuma váltotta ki a figyelmet, emiatt fordította le. A témaválasztás nem lehetett véletlen annál a költőnél, esztétánál, aki a magyar népköltészeti gyűjteményt végigolvasta, válogatta, közzétette.

A 19. század második felében gyarapodnak a Jávorfa mese néprajzi feljegyzései a közép-európai (szlovák, román) folklórból.[23] Az egybegyűlt anyag bizonysága szerint a mese dalbetéte és a ballada strófaismétlő része között szó szerinti egyezés van, ami Tompa versével is egybecseng. Ebből tehát arra kell következtetni, hogy nemcsak a mese és ballada függ össze, hanem a műköltészetnek is szoros kapcsolata van a népköltészettel. A mese szüzséje nem változott. Megmaradt a ballada és mese közötti különbség is. A mese lényegi mondandója a hős csodás újjászületése, aki a feladat teljesítésével eléri a kitűzött célt. A ballada viszont a testvérgyilkosságot állítja előtérbe, amelyet motivál a féltékenység, a hatalomvágy, és az emberi gyengeség leleplezésére szolgál a csodás hangszer hangja.

III. A mese- és balladakutatók többször felvetették a kérdést. Mi született előbb: a mese vagy a ballada? A válaszok egymásnak ellentmondanak. Mindmáig megválaszolatlan kérdés, hogyan lett meséből ballada vagy balladából mese. További elvi kérdés, hogy a prózaepikum kötött formája miért iktatja az énekes részt a szövegbe, illetve az énekelt verses alkotás miért válik prózai műfajjá. Azok a kutatók, akik egy-egy népnek a mese- és balladaköltészete közötti párhuzamot végigkövették adatról adatra – pl. Archer Taylor, Heinrich Suit, Karl Liestol, Eric Seemann – arra a következtetésre jutottak, hogy a tündérmesék esetében a szüzsék, motívumok, elemek közötti rokonság ellenére sincs szó a két műfaj egymásba alakulásáról. Sirovatka cseh, német példákkal úgyszintén a két műfajban meglévő motívumok egyidejű meglétét tartja relevánsnak. Ezzel szemben az újabb keletkezésű gyilkosságtörténetek, trufák esetében az énekelni nem tudó prózában

---

[22] *T. Erdélyi Ilona,*, 1982. 174.

[23] *Grudde, H.* 1931. *Karasek, A.–Strzygowski, E.* V. 1988. *Bolte–Polivka* III. 1918. 517 A dalbetétes mesék iránti érdeklődés a 20. században kezdődött.

adta elő mondandóját, vagy megverselte a tehetséges előadó más vidéken hallott gyilkossági esetet.

A *Jávorfa mesét* a nemzetközi katalógus a legendamesékhez sorolja, de a magyar redakciók a mítoszi összefüggések okán a tündérmesékhez állnak közebb. A tündérmesék egy csoportját szokás „női mesék"-nek nevezni. Ezek szerkezetükben egyszerűbbek, hős- és témaválasztásukban közel állnak a novellamesékhez, legendamesékhez. Továbbá az epikumoknak ezen csoportja közel áll a balladához. Nem csak a *Jávorfa ballada* példa erre, hanem *Az ördögszerető* (Lenore) ballada is, amelynek mesei változatai mutatják a két műfaj közti átjárhatóságot.[24]

A *Jávorfa ballada* is, éppen úgy, mint az előző példánk, kevés változattal rendelkezik, és nem tartozik az esztétikailag kiteljesedett típusok közé. A magyar kutatók figyelme nem kellően fordult feléje. Hasonlóképpen *Az ördögszerető* ballada összefüggéseit sem tárták fel, de *A gyilkos mostoha* dalbetétes mese összefüggései is további kutatásra várnak. Az azonban elfogadott, hogy a strófaismétlő szerkezet – amelynek lényegéhez tartozik a szavak apró változtatásával előrevinni az eseményt –, jellemző mindkét balladára. Ma még vitatott kérdés a versbetétes mesék fejlődése éppen úgy, mint a balladai és mesei szüzsék egymáshoz való viszonya. Még nem tudjuk, hogy az írásbeliség, a hivatásos költészet mennyire befolyásolta a szájhagyományt. A dalbetétes mesék esetében a szakemberek elsőbbséget adnak az énekes formának. Ha kimutatható a mítosz, mese és a ballada összefüggése – mint például a *Jávorfa ballada* esetében ez egyértelmű – akkor az énekelt forma őrzi az archaikus elemeket. Éppen ezért úgy gondoljuk a magyar balladakutatók tévednek, ha ettől eltekintenek és azt hiszik, hogy a ballada ponyva hatására alakult ki a 19. században. Szerintünk a *Jávorfa ballada* a régi balladakincs szerves része. Miként *A mennybe vitt lány*, a *Kerekes Izsák* és sok más balladatípus csak néhány változatban maradt fenn, mégis vitathatatlanul a magyar klasszikus balladaköltészet szerves részéhez tartozik, úgy a *Jávorfa ballada* esetében sem kérdéses a mítoszi gyökerekből fakadó előzmény.

IV. A bemutatott problémakörrel a konkrét elemzésen túl általános érvényű megállapításokhoz juthatunk. Véleményünk szerint a mese és a ballada műfaj évszázadokon át egymás mellett élt, és ez idő alatt nem változatlanul, hanem bizonyos fejlődésen ment át. A folklórnak éppen ezért a rendkívül archaikus motívumait az új korban az irodalmi-népköltészeti kölcsönhatások érték. A megfogalmazások közötti hasonlóság divergáló vagy konvergáló folyamatot indított el. Ha az összetartó fejlődés erősebb, úgy a két különböző műfajban a szó szerinti egyezések jelennek meg. Ennek egyik következménye a szüzsék közötti hasonlóság. Továbbá azt állítjuk, hogy a műfajoknak sajátos formai megnyilvánulásuk van, a prózában előadott mese és az énekelt ballada egymásnak adekvátan soha meg nem felelő variációkat hoztak létre a közös motívumok megléte ellenére. Harmadjára azt gondoljuk, hogy minden műfajnak saját funkciója van, ami szervesen hozzá tartozik a műfaj jellegéhez, és ez a funkció determinálja a motívumok kapcsolatát és a mondandó végkifejletét. A *Jávorfa mese* és *ballada* esetében a formai hasonlóság ellenére a tartalmi mondanivaló különbözik, a műfajban megfogalmazott üzenet egymástól eltér. A mesében a hős újjászületése hangsúlyos, a balladában a bűn és bűnhődés ábrázolása áll az előtérben. Ez a különbség nyit teret mindkét műfaj előtt, ezért van igény

[24] A mesetípust a nemzetközi balladakatalógus AT 407 és 431. számon ismeri, balladai megjelenéséhez lásd: *Faragó József*, 1976. 177.

az előadásra mind a mese, mind a ballada megszólaltatására, amellyel az archaikus motívum más-más üzenetet közvetít.

IRODALOM

Aarne, Anti–Thompson, Stith
1961 The Types of Folk Tales. Helsinki. FFC. 184.

Balys, Johann
1958 Lietuviu Dainos Amerikoja. Pasakomjamosies Dainos in Balades. Boston

Berze Nagy János
1957 Magyar népmesetípusok. I–II. Pécs

Bolte, Jan–Polivka, G.
1913–1915 Anmerkungen zu den Kinder und Hausmärchen der Brüder Grimm. I–IV. Leipzig

Brewster, Paul
1953 The Two Sisters. Helsinki

T. Erdélyi Ilona
1982 Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János. In: *Kríza Ildikó* (szerk.): Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. 165–194. Budapest

Elek Oszkár
1914 A Jávorfa meséje. Ethnographia XXV. 14–31.

Faragó József
1965 Jávorfa-muzsika. Bukarest
1977 Az ördögszerető balladája. In: *Faragó József*: A balladák földjén. 177–189. Bukarest

Grudde, Hartha
1931 Plattdeutsche Volksmärchen aus Ostpreussen. Königsberg

Jaremko, Christina
1982 Baltic Ballads of „The Singing Bons". Prototype and Oikotype. Referat in SIEF 13. Ballad Conference. Sheffield (ms.)

Karasek, A.–Strzygowski. E.
1939 Sagen der Deutsche in Wolhynien und Polesien Plauen. Leipzig

Kovács Ágnes
1943 Kalotaszegi népmesék I–II. Budapest UMNGY III–IV.

Kovács Ágnes (szerk.)
1988 Magyar Népmesekatalógus (MNK) II. Budapest NKI.

Kríza Ildikó
1965 Affinitás a népballadában. Ethnographia LXXVI. 221–242.
1993 Zwischen Märchen und Balladen. Beispiel aus Ungarn. In: *Neumann, Siegfried* (Hrg.): Volksleben in Vergangenheit und Gegenwart. 229–237. Bern, Berlin, Frankfurt

Krohn, Karl
1931 Übersicht über einige Resultate der Märchenforschung. Helsinki. FFC. 96.

Loschdorfer Anna
1937 Dalbetétes népmesék. Ethnographia XLVIII. 346–361.

Lukács Pál
1846 Kis lant. Pest
Mackensen, L.
1923 Der singenden Knochen. Helsinki. FFC. 49.
Ortutay Gyula
1938 Adalékok a mese és a ballada összefüggésének kérdéséhez. Ethnographia 49. 373–380.
Sirovatka, Oldric
1967 Stoff und Gattung. Volksballade und Volkserzählung. Fabula IX. 162–168.
Siuts, Heinrich
1962 Volksballaden-Volkserzählungeng. Fabula V. 72–89.
Solymossy Sándor
1920, 1925 A Jávorfa mese és a Midas monda. I–III. Ethnographia XXXI. 1–25 és XXXVI. 105–129.
Sprogis, Ivan
1868 Pamjatniki Latiskage Harodnago Tvorcsestvo. Vilnius. 27–28.
Tompa Mihály
1870 A jávorfáról. Rege. Elbeszélőköltményei. 139–147. Pest.
Tari Lujza–Pogány Péter
1993 Tompa Mihály daloskönyve. Budapest
Taylor, Archer
1946 The Parallele between Ballads and Tales. Jahrbuch für Volksliedforschung XX. 104–115.
Thompson, Stith
1963 Motif Index of Folk Literature. I–VI. Bloomington
Ujváry Zoltán
2000 Tompa Mihály népregéi. Ethnica
Vargyas Lajos
1976 A magyar népballada és Európa. I–II. Budapest
Vikár Béla
1903 Egy ismeretlen székely népballada. Vasárnapi Újság. 39.

BECZE MÁRTA

ORBÁN LÁZÁR IRATTÁRÁNAK ELEMZÉSE
(Esetelemzés)

A mai folklorisztika számára közismert és elfogadott társadalmi/kulturális tény, hogy az írás, mint kommunikációs aktus nemcsak a hivatalos/elit kultúra kiváltsága, hanem a népi kultúrát is behálózza, módosítja, meghatározza.

Az írni–olvasni tudás elterjedése a népi kultúrában egy többtényezős társadalmi, gazdasági, kulturális átalakulás/fejlődés eredménye. Összefügg az iskolai oktatás demokratizálódásával, a kapitalista stílusú gazdálkodással és közigazgatással, a migrációval, s nem utolsó sorban a tömegeket célba vevő könyvkiadással. A stabil életforma, a zárt és homogén közösségek fel/megbomlása, az intézmények szerepének megnövekedése a személyes illetve a közösségi életben, a társadalmi mobilitás okozta sérült kommunikációs folyamatok az egyéntől egy másfajta társadalmi interakcióformát követelnek (az oralitás mellett vagy ellenében): az írás használatát.[1]

Az új kommunikációs forma létrehozta a maga szabály- és normarendszerét, szövegtípusait, sőt specialistáit. Ugyanakkor az írás adaptálódása a népi kultúrában mentalitásbeli változásokat is előidézett.

A jelen tanulmány egy 20. századi parasztember életterének írott/nyomtatott szövegeit, szövegtárgyait vizsgálja. Arra összpontosít, hogy az egyes szövegek az élettérben milyen helyet foglalnak el, milyen a velük való foglalkozás az egyén élettevékenységében, szokásrendszerében. A használat szempontjából melyek a centrális, melyek a periferikus szövegek. Milyen az egyes szövegek közti viszony. Milyen funkciók társulnak az adott szövegtípusokhoz. Hogyan alakulhat át egy szöveg szövegtárggyá.

Az irattár[2] szövegeinek kategorizálása nehéz. Ehhez a Keszeg Vilmos által használt felosztást alkalmazom,[3] illetve módosítom a kutatás anyagának kívánalmai szerint.

Orbán Lázár bélafalvi lakos (Románia, Kovászna m., Kézdiszék) 1905. szeptember 15-én született az Orbán család tíz gyermeke közül a negyediknek. Az elemi iskolát szülőfalujában végezte (1912–1916). Öt évig, mint fiatal munkaerő segít a családnak: disznó-, kecske-, juh- és marhapásztor. Apja parancsára, bátyja példáját követve Szent Ferenc szerzetes rendjébe vonul. A rendben eltöltött öt év és negyvennyolc nap (a színhelyek: Udvarhely, Csíksomlyó, Kolozsvár) egyszerre jelentette számára a lelki megpróbáltatást és az olvasás szeretetének kialakulását. 1926. március 13-án visszatér a civil életbe. Vendégmunkásként keresi kenyerét Krajován (1926. csokoládégyár), Buftean

[1] Vö. *Takács Lajos*, 1951, *Ortutay Gyula*, 1962, *Ujváry Zoltán*, 1980, *Várkonyi Ágnes*, 1992, *Keszeg Vilmos*, 1991, 1996, 1997, *Tóth István György*, 1994.

[2] Orbán Lázár által írt vagy gyűjtött és megőrzött írott/nyomtatott szövegek.

[3] *Keszeg Vilmos*, 1998.

(1927–29. konzervgyár), Bukarestben (1933. vasműhely), majd Bélafalván gazdálkodik. A katonaságot Tekucson és Kisinyóban tölti le. 1938. szeptember 10-én feleségül veszi Orbán Ilonát. Az anyagi gondok ismét a vendégmunkási életformát követelik meg a fiatal házaspártól. Feleségével együtt Bukarestben (1938–40.), majd Budapesten (1941–45.) dolgozik. A II. világháború befejeztével hazajön Bélafalvára. Azóta földműveléssel foglalkozik illetve mellékkeresetként a bicskakészítés mesterségét is űzte. Időközben két fia született. (Jelenleg mindkettő Brassóban él.) A nyugdíjba vonulása, betegségeinek sorozata valamint az értelmiségiek biztatására kezdi el „gyűjtői" illetve „írói" tevékenységét. 1972–73-ban „csűrmúzeumot" rendez be, 1978-ban részt vesz a Román TV Magyar adásának utolsó Kaláka műsorán (Torda), 1980–82 között négy írása jelenik meg a Hét illetve a Művelődés folyóiratokban. 1990-ben Budapestre látogat. 2001-ben a Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete tisztelettagjává választotta.[4]

Írott/nyomtatott szövegek helye az élettérben

O. L. feleségével egy átlagos falusi házban lakik: konyha–szoba, tároló szoba, kamra, előszoba, és egy külön bejáratú bicskakészítő műhely.

A család a lakóhelyiségek közül a konyha–szobát (5x5m) használja intenzíven. A tárgyi berendezés pár eleme figyelemre méltó. A falakon (kivétel a tűzhely mögötti fal) családi fényképek sorjáznak. Az ágyak mögötti falon O. L. szüleinek, O. L. és feleségének fiatalkori valamint lakodalmi fényképe áll, és még két-két idősebb korban készült portré. A mellette levő falon, a szekrény közelében az Orbán nagyszülők fényképe található a Tuzson János magyar honvéd alezredes[5] beüvegezett gyászjelentője társaságában. A gyászjelentő keretére tűzve egy levelezőlap: O. L. édesapja küldte a feleségének az itáliai fogságból (1912). A következő falon a naptár mellett újabb fényképkeret fiai képeivel. Alatta egy vászon portörlőtartó PORTÖRLŐK felirattal.

A belépőt tehát a fényképek informálják a gazda identitásáról. Nemcsak dísztárgyként funkcionálnak, hanem a családi együvé tartozás, a múlt–jelen kontinuum reprezentatív szimbólumai. Mindenik tárgynak külön története van, és erős érzelmi telítettséggel rendelkezik a gazda számára. Különösen az 1904-ből származó gyászjelentő, amelyet szinte minden új látogatónak megmutat.

A konyhai tárgypopuláció egy másik fontos darabja a kredenc (konyhaszekrény). A felső polcokat a gazda használja: kéziratok, nyomtatványok helye. Itt tartja a napi feljegyzéseket tartalmazó füzeteket (időjárási, vegyes feljegyzések, Bélafalva lakosai), a frissen érkezett leveleket, a kölcsönkért könyveket, újságokat, az újbóli elolvasásra elővett régi iratokat, a nemrég kapott díszokleveleket. Az elhelyezés a józan ész[6] elvén alapszik: kéznél legyenek a mindennapi munkához szükséges eszközök, de kéznél legyenek az esetleges látogató számára e munka legitimitását, pozitív értékét hirdető bizonyítványok.

A tiszta szoba (6x6 m) O. L. irattára. Iratkötegek, kisebb-nagyobb dobozok, könyvek[7] sorakoznak a földön. Mindenik becsomagolva vagy dobozolva, átkötve és felcímkézve. Felesége szerint: „Itt nálunk nem vesz el semmi. Az uram a gyűjtők gyűjtője." Az

[4] l. *Becze Márta*, 2000.
[5] Bélafalva nagy szülötte.
[6] *Geertz* 1994.
[7] Ezek kisebbik fia könyvei.

irattár csak a bizalmasok számára nyílik meg. Kizárólag a gazda rendezgeti. Nyilván ez időigényes, fáradságos és egyben tudatos munkát igényel.

ORBÁN LÁZÁR IRATTÁRÁNAK SZÖVEGTÍPUSAI, SZÖVEGTÁRGYAI

Bár a kategorizálás nem mindig a legjobb azonosítási mód, mégis szükséges az irattár általános áttekintéséhez. Továbbá fontos az egyéni használatban bejelölni a centrális illetve a perifériára szorult szövegeket. Az egyes írott/nyomtatott szövegek a használat gyakorisága és milyensége alapján szövegtárgyakká alakul(hat)nak. Az egyén számára e szövegek adott tartalmak és érzelmek kimerevítései, tárgyiasulásai. E szövegek használatakor a tartalmak mindig aktualizálódnak. A tartalmak fontosak az egyén számára (összefüggnek értékrendszerével, eszményeivel), erős érzelmi töltettel bírnak. A szövegtárgyak az önazonosság fontos reprezentációi.[8]

I. Feliratok

A feliratok a népi írásbeliség legkorábbi és legegyszerűbb szövegtípusai: kapu-, gerenda-, sírfelirat, monogram, szöveges falvédő stb. O. L. életterében egy PORTÖRLŐK feliratú vászontartó van. Szöveges falvédőik voltak használatban, de miután kimentek a „divatból", a rongyba kerültek.[9]

II. Iratok

Az iratok csoportja sokkal népesebb az előbbi szövegtípus-csoportnál. O. L. szenvedélyes gyűjtője minden „régiségnek". A családi (örökölt ill. szerzett) iratok mellett idegen iratok is birtokába kerültek. Ezeket pénzért, bicskáért vásárolta, olykor ingyen kapta.

Iratait rendszerezte. Az egy helyre tartozókat levélborítékba, bőrzacskóba, újságpapírba csomagolva és átkötve, vagy dobozolva s mindeniket felcímkézve tárolta.

1. Orbán Ferenc nagybátyjától örökölt *családi iratokat* a bőrzacskóban tartja. Tartalma: földterületekről kötött szerződések, a családtagok közti vagyonrészesedés, iskolai igazolványok. A legrégibb irat a 18. század elején keletkezett. O. L. féltve őrzi őket. Az iratok az Orbán család múltjának bizonyítékai, ezenkívül nagybátyjától örökölte, akit nemcsak rokonként tisztelt, hanem mint „írástudó embert"[10] is. Ugyanakkor számára az elmúlt idők bármely lenyomata értékhordozó is egyben, s mint ilyent meg kell őrizni, tovább kell adni.

A családi örökség része még néhány régi nyomtatvány: édesapja, Orbán István két munkakönyve (a galaci 1898-ból, bélafalvi 1912-ről), édesanyja, Hajdu Ilona cseléd-

[8] Vö. *Keszeg Vilmos*, 1998.

[9] A falu 60–70 éves lakóinál még található a használatban szöveges falvédő.

[10] „Ő volt a falu második krónikása Jakab József mellett." O. L.

könyve (Kézdivásárhely, 1896), édesapja anyakönyvi kivonata, valamint anyai nagyszülei születési és házassági kivonata.

A Bélafalván kiadott munkakönyvet O. L. is „használta": a könyv utolsó lapjaira különböző gazdasági feljegyzéseket készített. Egyesek puszta számok, amelyeket ma már ő maga sem tud értelmezni. Vannak közérthető bejegyzések is: 1947–82 között jegyezte az évenként eladott bicskák számát (1947: 14, 1982:402), 1955-től 1961-ig a különböző gazdasági munkálatok kiadásait írta le, az 1962–71 periódusban a kollektív gazdaság által juttatott földterület nevét, nagyságát, az évi termés milyenségét jegyezte föl.

2. O. L. *életpályája során* újabb *iratok* halmozódtak fel. Ezek információt szolgáltatnak az általa végzett tevékenységekről, társadalmi státusáról, vállalt szerepköreiről, értékrendszeréről, egyszóval identitásának alakulásáról. Külön dobozban foglalnak helyet felcímkézve:" O. L. Családi szerződések A nyugták Vegyes iratok – HÁZI – 1945-től". A doboz tartalma: – újságelőfizetési nyugták (Előre, Megyei Tükör),[11] – beszolgáltatási kötelezvények (1952–1977),[12] – szerződések bizonyos növények termesztésére (1952–53), – üzletrészkönyv 1949–50), – a kollektív gazdaság minta-alapszabályzata, – különböző adóbefizetési nyugták: rádió, iparadó, földadó, – biztosítási igazolások,[13] – iparengedélyek (1956–63), – a kézdivásárhelyi pénzügyi alosztály kiértesítései az iparengedélyhez szükséges papírokról, – receptek, beutalók, kórházi kiadólapok, orvosi bizonyítványok, – kérvények, – igazolványok.

Az egyén-intézmény közötti interakció/kommunikáció bizonyítékai ezek az iratok. Funkcióik az információközlés mellett az utólagos feljogosítás, hitelesítés egy adott cselekvésre, cselekvéssorozatra.

A kérvények a személyes problémák megfogalmazásai egy személytelen címzetthez. Stílusukon a hivatali formalizmus és a kor (kommunizmus) eszméinek hatása érezhető.

Kérés *Kézdivásárhely Rajoni Pénzügyi Igazgatósághoz*

Alullirot Orbán Lázár.

Belafalvi lakos azzal a kéréssel fordulok

A pénzügyi Igazgatósághoz

Szíveskedni a működési Engedéljemmet meg hosszabitani. Kérésemett Ismételem Szíveskedni meghosszabitani.

Belafalva1959. XII 21

Harcolunk a bekeért.[14]

Orbán Lázár

Az igazolványok a népi kultúrában, mentalitásban beálló változást példázzák. Falustársak között is bizonyos helyzetekben (pénzkölcsön, nagyobb anyagi érték átadása stb.) az adott szó már nem elég. Megkövetelik az írás használatát. A felek a közigazgatási procedúrát alkalmazzák: az írás hitelesít és kötelez.

Igazolvány

Igazolom hogy Orbán Lázár bélafalfi lakos 3 db. fél szarvas aggancsot tőlem kapott késnyelek készítésére.

Kvhely 1954 jul 12

---

[11] Felesége szerint mindig járatott egy-két újságot magának. Jelenleg a Romániai Magyar Szót. A felsorolt újságcímek 1989 előttiek.

[12] A társas szövetkezetbe, a kollektív gazdaságba.

[13] Az apósáét is őrzi.

[14] Más kérésben: Éljen a Román Népköztársaság! Egy szöveg elemzése. *Keszeg Vilmos*, 1996a.

Elismervény!

1500 leiről azaz egyezerőtszáz lei mely összeget felvettem Orbán Lázártól kötelezem magamot, hogy 1955 majus 15-ikéig visszaadom a oénzt.

Kelt Bélafalva 1955. V. 5.

Hamar János[15]

Ebből 1200 azaz ezerkétszáz lei kifizettettett. Maradtt 300. Lei.

O. L. emlékiratában is szól erről a gyakorlatról: „nagyapám mint írástudó ember írt perafernumleveleket, interesre pénzkölcsönnél kötelezőket...".

3. Az O. L. által *összegyűjtött (*vásárolt, ingyen kapott*) régi, idegen iratok* is leltározva vannak.

Perafernumlevelek. Összesen 36 darab, Bélafalváról és a szomszédos falvakból. Ahol nem kaphatta meg az eredetit, másolatot készített magának. A legrégibb 1828-ban íródott, a legújabb 1946-ban.[16] Ezek között van édesanyja és felesége perafernumlevele is.

„Tuzson-család"-boríték. Tartalma: másolat Tuzson János magyar honvéd alezredes hagyatékáról, az alezredesi kinevezés, Pálmai József könyvéből[17] a Tuzson családra vonatkozó adatok kigépelve, és egy O. L. által készített Tuzson-családfa. Ide tartozik az alezredes gyászjelentője is.

„Szentléleki iratok"[18]. Az iratcsomag szerződéseket, pereskedési okiratokat tartalmaz.

Vegyes iratok. Tartalma: két végelbocsátó levél (német nyelvű, 1868-ból, magyar nyelvű, 1890-ből), egy 1854-ben kiadott hirdetmény (kik mentesülhetnek a katonaság alól), 1899-ből egy kolozsvári felsőbb leányiskolai bizonyítvány, háborús jegyek, körrendelet 1849-ből, egy 1910-ben kelt, birtoktulajdonjogot tárgyaló hirdetmény, jegyzőkönyv, különböző szerződések, nyugták.

Az egyéni használat szerint két részre különülnek ezek a szövegek. A szentléleki illetve a vegyes iratok funkciója az értékmegőrzés, a gyűjtőszenvedély kielégítése. A perafernumlevelek és a Tuzson család iratai ezenkívül más funkcióval is rendelkeznek: nyersanyagul szolgálnak az O. L. által írt kéziratokhoz (Tuzson János honvédról írt füzet, Bélafalva vegyes krónikája, Bélafalva lakosai).

III. Levelek

Több mint ötezer levél az eredménye az intenzív levélváltásnak. A kapott leveleket két dobozban helyezte el. Az egyik a levélmennyiség 98%-át tartalmazza. E levelek az egyszeri információközlés funkcióját töltötték be. Az adott idő és hely koordinátáin kívül nincs jelentőségük az egyén életében.

A másik, jóval kisebb, mindössze 82 levelet számláló doboz egy szelekció eredménye. Szövegtípusuk szerint: levelek, levelezőlapok, üdvözlőlapok. Ebből 71-nek O. L. a címzettje, háromnak ő a feladója, az 5 régi családi levél címzettje valamely családtag, 2 meghívó levél, egy tanúsítvány. E szövegeket O. L. intenzíven használja, többször újraolvassa. Tartalmuk, jelentésük fontos számára. Többek az egyszeri, egyszerű információ-

[15] Kiolvashatatlan a név O. L. számára is.

[16] O. L. szerint a faluban 1950 után nem írtak többet.

[17] Hiányos a bibliográfiai leírás.

[18] Bélafalvától a második nagy község, Kézdivásárhely és Kézdiszentkereszt között.

szerzésnél, identifikációs, legitimizációs valamint igazoló funkciójuk van az egyén számára.

A levelek tartalmi szempontból három csoportba sorolhatók:

1. *Családi levelek.* 1898-ban az apai nagyapa küld egy levelet az idegenben, Galacon szolgáló gyermekeinek. O. L. külön borítékban tartja a nagyapja készítette Orbán-családfa eredetijét (amelyet O. L. lemásolt és szétosztott a rokonságban), Orbán Béla, nagybátyja végrendeletét (1942), az édesapja által írt 7 levelezőlapot és egy levelet (1919-ből az itáliai fogságból, Calciból ír testvérének és feleségének, majd a vendégmunkásként dolgozó fiának Bukarestbe: 1937–39 között, Budapestre: 1943-ban). 1941/1942-ből két levelet feleségétől,[19] amelyek így vannak felcímkézve: „Amikor még szerettek!!! 1941–42 Ilonától küldött levelek." Ide sorolható még a Béla testvérétől kapott levelezőlap, valamint kisebbik fia 1978. november 22-én kelt gratuláló levele a Kaláka műsorban való részvételéhez. Ezenkívül névnapi, születésnapi illetve karácsonyi, újévi, húsvéti üdvözlőlapok.

A nagyapa és az apa megőrzött levelei nemcsak a leszármazás, a múltbeli történések bizonyítékai, a jelen, az utódok szerepvállalásának legitimizálása. Hiszen mindkét ős írástudó ember, hatalmas információanyaggal rendelkezik. Mindez feljogosítja, kötelezi, felelőssé teszi a családi hagyományok folytatására.

Nem hanyagolható el az esztétikai funkció sem (gyönyörködik szépírásukban). Mivel ő ebben nem tudja követni elődeit, kisebbik fiát kéri meg az egyes kéziratokban a címek írására. A családi hagyomány tehát töretlenül folytatódik a jelenben. Kisebbik fia helyesli krónikás és régiséggyűjtő tevékenységét. Erre utal a levele is.

2. A krónikás tudat megerősítői az értelmiségiektől[20] kapott levelek (1971–1982). Egy szakmai információcsere lenyomatai: adatokat, történeteket, módszereket küld és kap, írásainak megjelentetési lehetőségeiről tudakozódik, újságszerkesztőktől kap utasításokat. A gratulációk, a megköszönések, a jókívánságok elmaradhatatlan tartozékai a leveleknek. A feladók közt találjuk: Gazda Klárát, Kakas Zoltánt, Iochom Istvánt, Tuzson Sándort, Tuzson Gábort, Béres Katalint, Kovács Andrást, Haszmán Pált, Gazda Józsefet, dr. Kós Károlyt, dr. Imreh Istvánt, Kis Lázárt. Ugyancsak itt tartja a Román TV Magyar adása által küldött meghívó levelet a Kaláka műsorra, valamint azt a tanúsítványt, amelyet dr. Selmeczi Kovács Attila, a Budapesti Néprajzi Múzeum főigazgatóhelyettese adott ki 1990-ben annak igazolására, hogy O. L. két kéziratát elhelyezték az Ethnológiai Adattárban, s a lehetőségekhez mérten igyekeznek minél hamarabb megjelentetni.

3. Tartalmi szempontból egyezik az előbbi csoporttal még három levél. Ezek feladója O. L. A címzettek: dr. Kós Károly, a Megyei Tükör és a Művelődés[21] szerkesztősége. Az első kettőben érdeklődési köréről számol be, és írásaiból néhány adatot ismertet Bélafalváról. A levelek közül csak a dr. Kós Károlynak[22] címzettet küldte el[23], a másik kettő csak előfogalmazása az elküldött leveleknek.

---

[19] Ekkor ő Budapesten dolgozik, felesége otthon neveli a fiát. E levelek élete egyik szép periódusára emlékeztetik.

[20] Tanárok, mérnökök, újságírók, néprajzkutatók.

[21] Keltezése nincs, egy rövid önéletrajz.

[22] A levél: Tisztelt Doktor Ur!/A hozzám küldött kedves levelét meg kaptam, és megértettem annak tartalmát. A következőkben igyekszem minél részletesebben leírni a tartalmát a „Krónikának" vagy „Monográfiának".(...)/ Hozzáfűzném: Ezen „Krónikát" Sepsiszentgyörgyön bemutattam Gazda Klára kisasszonynak, Kónya tanár, Kovács Sándor tanáruraknak, akik úgy nyilatkoztak, hogy Kiadásra alkalmas. Tisztelt Doktor Ur bocsánatot kérek, ha netán túl hosszadalmasan írtam le a tárgyat. A jövőre nézve kívánok jó egészséget és

A levelek általános funkciói: kitágítják az egyén társadalmi, földrajzi környezetét, hasznos és érdekes információkat szereznek az egyén számára, javaslatokat továbbítanak problémahelyzetek megoldására, a feladó külső és belső esztétikai elveknek igyekszik megfelelni, az egyén kiépíti és ápolja általuk saját identitását, intenzíven éli meg élete fordulópontjait, eseményeit, egy szűk közösség krónikásává válik.[24]

Mindkét doboz tartalmazta levelek rendelkeznek e funkciókkal. De megfigyelhető a szövegek (levelek) metamorfózisa, szövegtárggyá alakulása. Az én-identitás számára fontos tartalmakat hordozó levelek érzelmi kötöttséget (tisztelet, szeretet, emlékezés stb.) és már-már rituális használatot eredményeznek. Aktualizálásuk során (újraolvasás) mint az egyéni érték- és eszmerendszer reprezentációi, legitimizálják az életpálya tevékenységét, önazonosságában megerősítik.

IV. Szórólapok

Az ide sorolható szövegtípusok az emberi élet fordulópontjaihoz kapcsolódnak: kicsengetési kártyák, lakodalmi meghívók, gyászjelentők. Az ünnepi, laikus kommunikáció részei. A személyek státusában bekövetkezett változásokról informálnak, és azt fogadtatják el.[25]

Ezek két csomagban találhatók. A kicsengetési kártyák és a lakodalmi meghívók egy dobozban, külön a gyászjelentők.

A 66 darab kicsengetési kártya mind a kisebbik fiának van címezve. Rokonok, barátok, iskolatársak adták. A legrégebbi 1961-ben nyomtatódott. A lakodalmi meghívókból 6 darab van, O. L. nevére címezve, a legrégibb 1970-ben.

A gyászjelentők száma 300. Nemcsak a bélafalvi lakosokét őrizte meg, hanem a faluból elszármazottakét is összegyűjtötte. A legtöbbre ceruzával ráírva: *O. L. Bélafalva.* A legrégebbi a Tuzson alezeredesé 1904-ből. A gyászjelentőket adatforrásként használta a Bélafalva lakosai című kéziratához. A munkafolyamat egyes gyászjelentőkön tetten érthető: a gyászjelentő hátára rá van írva az illető halott születési dátuma, házasságkötésének időpontja, házastársának neve, gyerekei neve és születésük éve.

Ugyancsak a szórólapok közé sorolom a családfalapokat. Hol felkérésre, hol csak kedvtelésből elkészítette egy-egy család családfáját, és elküldte/odaadta a családnak. A fogadtatás különböző volt. Az idegenbe (más megyébe vagy országba) elszármazott falusiak értékelték munkáját, sőt megajándékozták érte. Az itthon maradottak közül legtöbben „számba se vették", nem érdekelte őket.

E szövegtípus szerkezeti felépítése a következő: a családfa bemutatása, a nemzetség jeles embereinek névsora, a családhoz fűződő érdekes történetek, a befejező formula („Leírtam a jelenieknek és a jövendőbelieknek – hogy tudják. Bélafalva 2000 Orbán Lázár 95 évesen."). Funkciója a szerző általi tudás, a múlt mint érték átadása a megfelelő személyek számára. E kommunikációs forma azonban nem nyerte el a közösség elismerését.

Boldog újesztendőt megérni és eltölteni. Egyben, ha érdemesnek tetszik gondolni... velem foglalkozni, akkor még lészen beszámolni valom a jövőre nézve. Maradok tisztelettel Orbán Lázár.

[23] Ez sajnos valamilyen ismeretlen ok miatt postafordultával felbontatlanul visszajött.

[24] L. *Keszeg Vilmos*, 1996. 66–67.

[25] L. *Keszeg Vilmos*, 1998.

V. Emlékirat

Egy gazdag motivációs rendszer hatására írja meg az emlékiratát (*Visszaemlékezés az elmúlt időkre*) 1969 és 1987 között. A belső íráskényszer mellett a családi hagyományok, az értelmiségiek biztatása, betegségeinek sorozata, a nyugdíjaztatás hozta időtöbblet meghatározták a kézirat létrejöttét.

A 18 darab 24 lapos iskolás füzet fizikai kinézetében és tartalmában is egyaránt tudatos szerkesztésre vall. A bibliográfiai leírás a füzet elején, az olvasónak szánt bevezető, a mottók, a címekkel/alcímekkel tagolt történetek, a szín- és betűtípus-használat, a lapkép, a lapszámozás, a mellékletként funkcionáló később beragasztott/bevarrt lapok egyértelműen arra utalnak, hogy a szerző nyilvánosságra szánta kéziratát. Ezt csak megerősíti a sokszorosítási technika: három példányban készített róla kézzel írt másolatot.

Az O. L. emlékirata ötvözi a parasztkrónika és a népi önéletírás jellemzőit (belső számvetés, önazonosságot biztosító rituális funkció, információközlés, megőrzés, emlékállítás, morális tanítás stb.), miközben próbál megfelelni a közösségi igény- és normarendszernek (közérthetőség, hitelesség, kvázi-dialógus teremtés, a szóbeliség formai-tartalmi esztétikuma stb.). Ugyanakkor a parasztkrónikára jellemző gazdasági, politikai, időjárási megfigyeléseket, természeti katasztrófák leírását, s ezekhez kapcsolódó élménytörténeteket, ételrecepteket, gyógymódokat, helytörténeti és történelmi adatokat, imádságokat, népdalokat, szokásleírást tartalmaz.[26]

VI. Krónika

A családi hagyományt folytatva a szülőfalujáról összegyűjtött adatok, jegyzetek és előzetes próbálkozások alapján megszületik *Bélafalva vegyes krónikája. Az írásos és íratlan dokumentumokat gyűjtötte, rendszerezte és lejegyezte: Orbán Lázár. 1970–1991 (Harmadik, bővített leírás)*. E szövegtípusból egy Budapesten, egy Kolozsváron és egy O. L. tulajdonában van. A sokszorosítás most is másolással történt. Ennek tartalomjegyzékét küldte el Kós Károlynak, és ebből jelentek meg részletek A Hét című folyóiratban. A kézirat mottóval indít:

„Minden, mi idővel történik, idővel
el is mulik. Ezért jegyezte föl az apák
ovatossága az emberek tetteit az
unokáknak".

(Goswin Marienbergi krónika)

Ilyen címeket találni benne: Bevezetés, Bélafalva elnevezése, fekvése, határai, Bélafalvi mesterségek, Bélafalva híres emberei, Vidám történetek, Perafernum levelek.

A harmadik példány különbözik a másodiktól, szépasszony-történetekkel fejeződik be, nem perafernum levelekkel. Látható, hogy a másolás során az írásbeliség megengedi a szöveg variálódását. Ugyanakkor más feljegyzéseinek szövegét is beépítette. Bár e kéziratát is olvasóközönségnek szánta, eddig csak pár értelmiségi olvasta. Falustársai, családja nem.

[26] l. *Becze Márta*, 2000.

VII. Életrajz

A szájhagyomány és az összegyűjtött adatok alapján írta meg Bélafalva nagy szülöttének, Tuzson János 1948-as honvéd alezredesnek életrajzát egy füzetbe. Ebből csak egy példány készült. Kölcsönadta egy kézdivásárhelyi tanárnak, s nem került vissza.

VIII. Feljegyzések

Feljegyzéseit papírlapokra, nyomtatványokba, füzetekbe írta. Az egyes lapokat borítékokba csoportosította, a füzetek közül néhányat beköttetett.

1. Alkalmi feljegyzései tartalmi szempontból sokfélék: gazdasági, pénzkiadási, bicskakészítési, könyvkölcsönzési listák, újságból kijegyzett érdekességek, iparadó-vezetés, nyugdíjak lejegyzése.

Kiadási jegyzék: Szalló Jozsefné. sz. Orbán Ida.
Temetkezési kiadás. 1970. III. 8.

Koporso	350
Szemfödél	150
Zsebkendö	50
Gyászszalag	50
Koszoru	50
Papnak	50
Kántornak	70
Harangozonak	40
Ministrás	10
Gödör ásás	150
Szekeres	50
Hantolás	20
	1040

Kiírt érdekesség: „Egy Poláris tengeralattjáró árával 30 ezer lakást lehetne felépíteni. A tengeralattjáró ára nagyobb az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági szervezete FAOJ évi költségvetési összegénél."

Külön borítékokban, felcímkézve ilyen jegyzetek: *Adatok Bélafalva lakosaihoz, Vasutasok, Nászindulók, Környéki harangok, Orbán Ferenc életrajza.* Ezeket a későbbi nagyobb írásaihoz használta fel (*Bélafalva vegyes krónikája, Bélafalva lakosai, Visszaemlékezés az elmúlt időkre).*

2. Hosszabb időperiódus és gyakoribb feljegyzések eredménye a *Vegyes feljegyzések* négy kötete. Kisebb-nagyobb megszakításokkal 1974–1989 közötti évek feljegyzéseit magukba foglaló, beköttetett füzetek. Tartalomjegyzékkel van ellátva mindenik: *Levelezések, Kimutatás* (a falu lakosságáról), *Posta* (levelek), *Látogatók, Napi események* (időjárás, gazdasági bejegyzések). Funkciója szerint „próbálkozás az írással". Adatait O. L. sokszor felhasználta. Hasonló céllal készült a *Feljegyzések inen-onan* notesz-füzetke.

Az 1960-as években sok könyvet kölcsönzött a kézdiszentkereszti kultúrotthon könyvtárából. Ekkor kezdett el *egy olvasónaplót.* Bejegyezte, mikor, mit olvasott, kitől, s mi tetszett belőle. Ez a füzet mára már elkallódott.

Ugyancsak érdekes az 1976-tól vezetett *Betegségem lefolyása* című füzet. Bevezetővel indít, amelyben az egészségről, fiatalságról fogalmaz meg néhány gondolatot. Majd a betegségek, a műtétek leírása, az események kiváltotta érzelmek bemutatása következik. A füzetet jelenleg is folytatja.

A feljegyzésekhez még két füzetsorozat tartozik.

3. 1970-től naponta jegyzi az időjárás milyenségét (*Időjárás feljegyzések*). Ennek mintáját Orbán Ferenc nagyapjától tanulta.

1974-től minden évben bevezeti a *Bélafalva lakosai* füzetbe házszám szerint a családok adatait: a családtagok nevét, születési évszámát, a házasságkötésük időpontját, a házastárs nevét és születésének időpontját, a házasságból született gyerekek nevét, az elhalálozásokat, az esetleges válásokat. Az egyes adatokat vonallal választja el.

A másolás sokszorosítási technikájával ebből is három példány készült (egy Kolozsváron, egy otthon, a harmadikra nem emlékszik). Mindkét füzet szövegtárggyá alakult.

Megfigyelhető, hogy az egyéni tevékenységekhez kapcsolódó lejegyzések száma csökken 1970 után, és egyre sokasodnak a falu krónikása szerephez illő feljegyzések.

IX. Feljegyzésgyűjtemény

Két szövegtárgy sorolható ide.

O. L. 1969-től gyűjti a régiségeket: régen használt mezőgazdasági szerszámok, régi mesterségek eszközei, cserépedények stb. 1972-ben csűrmúzeumot rendez be ezekből a tárgyakból. S ezzel párhuzamosan egy *látogatási naplót* is elkezd. Az első bejegyzés 1973-ból van, az utolsó 2000. szeptember 15-ről.

A *Kivonatok a sajtóból* „album". O. L. ide ragasztja be az általa írott, illetve a róla szóló cikkeket, az általa ismert értelmiségiek írásait, a különböző újságokban, folyóiratokban megjelent bélafalvi tudósításokat.

Mindkét füzet O. L. identitásának egy-egy reprezentációja, és egyben az egész életpályájának elismerése. A látogató, ha nem csak egy röpke benézésre jött, biztosan megismerkedik velük.

X. Nyomtatványok[27]

Miután a család hazaköltözött Bélafalvára, az újság elmaradhatatlan kelléke O. L. életének. 1989 előtt az Előre és a Megyei Tükör napilapokat, az Élet és Tudomány folyóiratot rendszeresen megrendelte. A számokat félévenként összekötve a csűrben egy ládában tárolja. Ezenkívül vásárolt néhány számot a Falvak Dolgozó Népéből, a Hétből és a Művelődésből. Jelenleg a Romániai Magyar Szót járatja, de kölcsönkéri a megyei napilapot, a Háromszéket is. Brassóban élő fiai is mindig hoznak olvasnivalót.

Könyveinek számbavétele már nehezebb. Egyrészt, mert kisebbik fia könyvei is otthon vannak, másrészt, mert a kölcsönadás közben sok könyve elveszett. A maradék nagy része a szerzetesi évek alatt összegyűjtött vallásos témájú kiadvány. Néhány történelmi regény és a ponyvairodalom egy pár terméke található még közöttük.

[27] Ez a kérdéskör még további kutatást igényel.

Következtetések

Az általam vizsgált esetben az írott/nyomtatott szövegek behálózzák, meghatározzák az egyén életterét, életpályájának alakulását, az egyén mentalitását. O. L. értékrendszerében fontos szerepet tölt be az írás, mint a tapasztalat megőrzésének és továbbadásának formája, mint az idő és tér koordinációinak leküzdési módja. Erre utal az írásnak mint szokásnak a helye az élettevékenységek között.

Az irattár „dokumentumai" és a mélyinterjú alapján két periódus különíthető el az életpályájában. Az 1969-es év vízválasztó. Az ezt megelőző időszakban az írás a többi élettevékenység kiegészítője, segítője (kapcsolattartás a távolban levő családtagokkal, a mezei munkálatok, a kiadások, a bicskakészítés ütemének feljegyzései stb.). 1969 után az írás egyre nagyobb teret hódít, míg végül a központi élettevékenységgé válik. Hasonló az eset az olvasással.

Mindez az O. L. identitásában is változást idézett elő. Az írástudó, a falu krónikása szerepek központi helyet követeltek az én-szereprendszerében. E felelősségteljes szerepnek kíván megfelelni akkor, amikor a fontosabbnak tartott írásait másolással sokszorosítja, vagy amikor családfákat készít és odaadja falutársainak.

Az O. L. által használt szövegtípusok csak részben felelnek meg a mikroközösség igényeinek. Írásairól nem tudnak, nem olvassák (kivétel a családfa, Bélafalva lakosai) sem a családja, sem a falu. A faluban elterjedt és sokáig használt szövegtípusok némelyike pedig nála nem található meg. Ilyen az emlékes füzet, ami elmaradhatatlan kelléke volt az idegenben szolgáló vendégmunkásoknak, vagy az újévre szóló, időjóslási naptári bejegyzések, hagymakalendárium, szöveges falvédők stb.

Érdekes az élettérben található szövegek egymáshoz való viszonya. A kéziratok, feljegyzések, a szórólapok, az iratok együttesen meghatározzák a nagyobb terjedelmű írások létrejöttét: *Visszaemlékezés az elmúlt időkre, Bélafalva vegyes krónikája, Bélafalva lakosai, Tuzson János.* Nyilván mint minden „írónál", vannak felhasználatlanul maradt adatok.

Az adattárban tetten érhető a füzet könyvvé válásának néhány momentuma. A nagyobb terjedelmű szövegtípusokban: a lapszámozás, mottóhasználat, bevezető, a különböző szín- és betűtípus-használat, a lapkép, címrendszer, a bibliográfiai leírás, a mellékletként funkcionáló utólag beragasztott/bevarrt oldalak, a beköttetés a füzetek metamorfózisát, s egyben a tudatos szerkesztést jelzik. O. L. igyekszik megfelelni a nyomtatott könyvek fizikai és tartalmi elvárásainak.

Az egyéni viszonyulás az írott/nyomtatott szövegekhez egyértelműen pozitív. A dokumentumok szelektálása, rendszerezése, felcímkézése tudatos „írói" tevékenységre vall. A szöveghasználatban tetten érhető a személyes élettér szövegtárgyainak létmódja. Az egyén a számára fontos tartalmat magukba sűrítő szövegeket intenzíven használja. A használat által mindig újraaktualizált tartalmaknak pozitív, identitást erősítő funkciója van, s ezáltal az adott szövegtárgyak erős érzelmi telítettséget kapnak. A szövegtárgyak tehát a használat szempontjából centrális helyet foglalnak el. A perifériára szorulnak az egyén számára többletjelentéssel nem rendelkező szövegek. Ezek csak az ontológiájukat meghatározó, adott tér- és idő koordináták között léteznek.

O. L. életterében szövegtárgyaknak minősülnek a kiválasztott levelek, Tuzson János gyászjelentője, a látogatási napló, a *Kivonatok a sajtóból, Bélafalva lakosai, Bélafalva vegyes krónikája*, az időfeljegyzések, a régi családi iratok, a *Visszaemlékezés az elmúlt időkre.*

Az írott szövegek általános funkciói (információközlő, rögzítő, emlékeztető, esztétikai funkciók) minden szövegtípusnál megtalálhatók. Ehhez speciális funkciók társulnak: rituális funkció, a tulajdonjogot, a társadalmi státust legitimizáló funkció, az önazonosságot erősítő funkció.

O. L. életterében szerves egységben találjuk a hivatalos és a népi írásbeliség termékeit.

Az írott kultúra ugyanúgy kitermelheti specialistáit, mint az orális kultúra. O. L. a specialisták közé tartozik.

IRODALOM

Becze Márta

1999 Az írott folklór műfaji megosztottsága. Erdélyi Múzeum. LXI. 297–298.

2000 A népi emlékirat mint szövegtípus. Bakeş-Bolyai Tudományegyetem. Szakdolgozat. Kolozsvár

Csepeli György

1997 Szociálpszichológia. Budapest. 189–211.

Gazda József

1980 Így tudom, így mondom. Bukarest

Gyénis Vilmos

1965 Emlékirat és parasztkrónika. Itk. LXIX. 152–172.

Havasréti József

1999 Szó és írás határán. Tanulmányok a paraszti-népi írásbeliségről. Tabula. 2(2).129–144.

Hoppál Mihály–Küll ős Imola

1972 Parasztönéletrajzok–paraszti írásbeliség. Ethn. LXXXIII. 284–292.

Hoppál Mihály

1985 A mai folklór, mint társadalmi kommunikáció. *Niedermüller Péter* (szerk.): Folklór és tradíció. Budapest. 13–27.

Keszeg Vilmos

1991 A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken. Bukarest

1995 A népi élettörténet műfajáról Zsigmond Erzsébet kézirata ürügyén. In: *Zsigmond Erzsébet*: Siratő. Éltem panaszos könyve. Kolozsvár, 129–134.

1996 Kelt levelem… Egy mezőségi parasztasszony levelezése. Debrecen

1996a Egy szöveg kontextusa. Korunk, VII. 4. sz. 41–46.

1997 Az írás a populáris kultúrában. Néprajzi Látóhatár. VI. 45–52.

1998 Írott szövegek egy személy életterében. Ethn. CIX. 2. sz. 589–629.

Küll ős Imola

1982 A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában. Documentatio Ethnographia 9. 163–185.

1989 Paraszti írásbeliség: a folklór új formái. In: *Jankovics J.–Kósa L.–Nyerges J.–Seidler W.* (szerk.): A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I. Budapest–Wien, 281–291.

1999 A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága. Folklorisztika 2000-ben. 134–164.

Ortutay Gyula

1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethn. LXXIII. 497–511.

Szabó László

1980 A paraszti olvasás és a folklór. In: *Niedermüller Péter* (szerk.): Folklór és mindennapi élet. Folklór. Társadalom. Művészet. 7. Budapest. 31–50.

Takács Lajos

1951 Népi verselők, hírversírók. Ethn. LXII. 1–49.

Terbócs Attila

2000 Írásbeliség a modernitásban. Tabula. 2(2).145–149.

Tóth István György

1994 Az írás a paraszti kultúrában a 17–18. században. In: *Kisbán Eszter* (szerk.): Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Budapest. 9–11.

Ujváry Zoltán

1980 Népszokás és népköltészet. Debrecen. 425–532.

R. Várkonyi Ágnes

1992 Népi kultúra, elit kultúra. Itk. XCVI. 525–542.

Verebélyi Kincső

1995 A szépírástól a képírásig. Népi kultúra–népi társadalom XVIII. 205–236. Budapest

KESZEG VILMOS

AZ ÍRÁS ÉS A BESZÉD KONFLIKTUSA: EGY ÍRÁSTUDÓ ASSZONY „PERE"

Miért írnak az asszonyok?

Az asszonyi memoárokat elemzők szerint ebben a világban a nők sérülékenyebbek. Vagy inkább: a nők nagyobb hajlandóságot mutatnak sérelmeik kibeszélésére, a sérülések vallomás, panasz formájában való levezetésére. Küllős Imola írja: „Az önéletíró asszonyok többségének személyiségfejlődését meghatározta, életüket beárnyékolta valami családi tragédia, személyes sorscsapás."[1] A sérülés gyakoribb okai: a törvénytelen, a nem kívánt születés, az elvált szülők, az alkoholista szülők, férjek, a boldogtalan házasság, a gyermekek betegsége vagy korai elvesztése. Nagy Olga szerint a szenvedésről, a sérelmekről való vallomástevés női viselkedés: „Havadon egy évtizedes kutatás során figyeltem föl arra, hogy a férfiak elbeszélései főleg happy endes, optimista kicsengésűek. Ezzel szemben az asszonyokéi visszafogottak, keserűek, drámai helyzetekről számolnak be, a legtöbbször szomorú hangulatúak." [2]

Az utóbbi években kéziratos népi szövegek olvasása során jómagam is találkoztam hasonló személyekkel és hasonló vallomásokkal. A magyarborzási Balogh Anikó (sz. 1939) évtizedek óta írja családja és szűkebb környezete krónikáját. Figyelme szűk környezete tagjainak életére terjed ki. Feljegyzéseiben idős édesapja, majd betegeskedő s korán meghalt férje egészségi állapota, gyermekeinek iskolai előmenetele, családalapítása, munkába állása, az unokák születése kap helyet. Évről évre beszámol a tavaszi munkakezdésről, a termés alakulásáról, a húsvét, a karácsony megünnepléséről. Beszámolói mellé folytonosan terjedelmes imákat, fohászokat fogalmaz. Az írás számára krónika, számvetés, s még inkább Istennel való kapcsolattartás, környezetének az isteni gondviselésbe való helyezése.[3]

Zsigmond Erzsébetet a legnagyobb tragédia érte, ami anyával megtörténhetett: egyetlen lánya 1988 őszén a tengerbe fulladt. Az esemény túlélésében orvosok segítették az árván maradt anyát. Ekkor találta meg az Erzsikével való kommunikáció lehetőségét: az írást. Amikor tehette, füzetébe rótta a lányának szánt sorokat, keserves életéről, magányáról, fájdalmáról, a körülötte zajló, értelmetlenné vált eseményekről.[4]

Miért írnak az asszonyok?

---

[1] *Küllős I.*, 2000. 144.

[2] *Nagy O.*, 1988. 5. A férfinarratívumok a cselekvő, az eseményt irányító Én kronológiailag lineárisan kibontakozó történetét tartalmazzák. A női narrációban az Én feloldódik környezetében, a narratívum az idő ciklikus ismétlődésén alapszik. *Niedermüller P.*, 1998, 283–284.

[3] Részletek: *Keszeg V.*, 1994, 29–31.

[4] *Zsigmond E.*, 1995.

1960 decemberében a kolozsvári folklórintézetben Győri Klára kijelentette: „Most már mindent bémondtam". A helyzet egy évszázados kutatási paradigma záróepizódjának, de ugyanakkor válságának, kudarcának is tekinthető. A helyzet jelentése mindkét fél számára azonos: végéhez ért az a feltáró munka, amely a széki asszony örökölt, hagyományos tudását hivatott a felejtéstől megmenteni, az archívum számára megörökíteni. A több évtizedes eredményes együttműködés után a gyűjtőnek és a közlőnek búcsúznia kell egymástól. Tegyük hozzá: nem kis csalódottsággal, kimondatlan nehezteléssel.

A helyzet visszásságát Nagy Olga sokáig hordozta magában. Évtizedekkel később pályatörténete írásakor szükségesnek tartotta visszatérni rá. Hasznos idéznünk öniróniával teli mondatait, mert világosan mutatják, hogy mennyire nehéz kilépni a kutatónak egy tanult szemléleti paradigmából. „A magnetofonnal a kezemben kimentem újra felvenni Győri Klára és persze mások tündérmeséit. 1958-at írtunk akkor. Én mint újdonsült hivatásos kutató, telve a szép tudományos ismeretekkel, természetesen csak a tündérmesét tartottam gyűjtésre érdemesnek. Kali néni tündérmese-anyaga azonban hamar kiapadt. Már bemondta összes tipologizálható tréfáit is, de aztán elfogyott a szusz. [...] Én közben mind a tündérmesékért gyomroztam, kínoztam. [...] Kali néni azonban – szerencsére – nem hagyta magát. Újból és újból előhozakodott egy-egy ilyen történettel, melyeket én aztán taktikából és udvariasságból felvettem.

De hát én is makacs vagyok.

– Na, ez megvolt. Ez is érdekes. De hát Kali néni, ha még eszébe jutna vaj egy mese, amit az apjától hallott. Mert ugye ezeket nem tőle tanulta?

– Nem – mondta –, hogy őszinte legyek, már nem is tudom, kitől hallottam. Tudja, tanárnő, az ilyeneket nagyon beszélik a faluban, mert hát meg is történtek, ezek...

S mivel észrevette rajtam, hogy nem vagyok elragadtatva „gyanús" történeteitől, kissé megsértődve kijelentette:

– Tanárnő kérem, mi a fonóban ezeket beszéljük!"[5]

Győri Klára rendreutasító szavai döbbentik rá a kutatót a feladatára: a vizsgálat tárgya, az élő népi kultúra kívül esik a kutatási kánonokon. A kutatás ebben a helyzetben nem más, mint gyűjtő és mesemondó közös erőfeszítése egy nem létező tárgy megteremtésére. A kultúra horizontjának elmozdulását a tudományos paradigma átállításának kell követnie.

Nagy Olga mesemondóként „kezelte" Győri Klárát. Győri Klára pedig már régen nem volt az: igaz történetekkel, maga és falubelijei életéről szóló történetekkel szórakoztatta hallgatóit. Ekkor vetődött fel élete elmondásának gondolata.

Győri Klára ekkor türelmetlenül, 30 lapon írta meg élete történetét.

És itt jutunk el Győri Klára íróvá válásának motivációjához: a hallgatóság nélkül maradt mesélők tollat vesznek kezükbe. Mert a történet mindig valakinek elmondva létezik, a történetmondást nem a beszélés kényszere, hanem a rá irányuló figyelem szabályozza. Hermann Bausinger írja, hogy az európai folklorisztika a 20. században fedezte fel a gazdag repertóriummal rendelkező mesemondókat. Nem véletlenül ily későn. Ekkorra a mesemondók egyetlen hálás hallgatója már csupán a folklorista lett. „Nem tudom, hogy vajon minden egyes kutató érezte-e már azt a szorongató érzést, ami ennek az örömnek a szükséges ellentéte. Hogy az elbeszélő a kutató felé ilyen örömmel nyílik meg, annak az oka gyakran éppen az, hogy az évek során elbeszélőköre vagy hallgatói

[5] *Nagy O.*, 1995. 151–152.

köre kezd megszűnni; a kutató tehát részvételével egy tovatűnt helyzetet rekonstruál."[6]

Az íráshoz fordulás ezt a helyzetet oldja fel. A jelenlévő hallgató helyett a szerző megalkotja a virtuális olvasót, akihez bármikor szólni lehet, akinek bármit meg lehet vallani. A szerző magányérzete megszűnik az írás által. Hadd idézzük az egyik memoárírónak a hallgatóság hiánya miatti tanácstalanságát: „Kinek panaszkodjak? Kinek mondjam el? Nincs kinek. Neked fogok panaszkodni, te papír, más senkinek...".[7] S hogy a hagyományos kommunikációs alkalmakat később megőrzött Széken a változás mennyire traumatikus lehetett, azt bizonyítja az is, hogy Győri Klára után Kocsis Rózsi,[8] majd a Székről Szamosújvárra költözött Ballok Sári[9] is írni kezdett.

Győri Klára felfedezése

Győri Klára felfedezése egyszerre történt meg az élő folklór felfedezésével.

A *Kiszáradt az én örömem zöld fája* kéziratának történetét Nagy Olgától ismerjük.

Győri Klára 1960-ban készítette el élete rövid történetét. 1973-ban meghalt a férje, ekkor az élettörténet gondolata újra napirendre került. Most már sem a füzetet nem kellett rejtegetni, sem a fájdalmas és megalázó emlékeket nem kellett elhallgatni. Az emlékek egy újabb, harmadik hullámával Győri Klára 1974-ben hagyja abba az írást.[10]

A memoárnak még nincs ideje megjelenni, s a szerző már elindult a népszerűség útján. Vallomásaiból 1973 márciusában két rangos folyóirat, a *Valóság* és a *Korunk* közölt részleteket. Ugyanebben az évben Gulyás László készített portréfilmet a szerzőről, amit a magyar tv 1973 decemberében közvetített. A folytatásról és a fejlemények hangulatáról Kovács Ágnes értesítette Nagy Olgát: „Kali néni elindult a világhírnév felé. Ferencz Éva népdalénekes a Valóságban megjelent visszaemlékezéseiből és széki népdalokból műsort állított össze magának, a rádióban el is fog hangzani és színpadon is."[11]

Nagy Olga 1974-ben tárgyalt a Kriterion Könyvkiadó szerkesztőivel.[12] A kötet 1975-ben jelent meg.

Később Nagy Olga *Paraszt dekameron*[13], *Újabb paraszt dekameron*[14], majd az *Asszonyok könyve*[15] című válogatása közli Győri Klára történeteit.

A könyv pere

Győri Klára könyvének megjelenését izgatott és számunkra is izgalmas eseménysor követte. Több mint két évtized távlatából ugyan kissé nehezen hozzáférhetőek az akkori

---

[6] *Bausinger, H.* 1982. 17.
[7] *Salamon A.*, 1979, 78.
[8] *Kocsis R.*, 1988, 1997.
[9] Ballok Sári írásainak bemutatása: *Keszeg V.*, 1991, 1999.
[10] *Győri K.*, 1975, 10–11.
[11] *Nagy O.*, 1995, 127.
[12] *Nagy O.*, 1995, 124.
[13] *Nagy O.*, 1977.
[14] *Nagy O.*, 1983.
[15] *Nagy O.*, 1988.

indulatok, attitűdök. Részben azért, mert a partnerek a maguk és egymás viselkedését nem tekintették az utókor felé irányuló manifesztumnak. Úgy vitatkoztak tudományelméleti kérdésekről, hogy közben a maguk személyes érveit sorakoztatták fel. A mai értelmező számára a vita szimbolikus mozzanatokban gazdag. Tulajdonképpen egy paradigma utolsó védőbeszédét, valamint egy új szemlélet nyitányát fedezhetni fel benne. Az elvi álláspontok kifejtetlensége miatt a diskurzus egy idő után kioltotta önmagát, csupán a kortársak emlékében és vélekedésében hagyott több-kevesebb lenyomatot. Mindössze néhány nyilvános reprezentációja készült el azoknak a nagyon különböző, hol indulatos, hol pedig szakmai igényű reakcióknak, amelyek a kötet körül formálódott térben egymásnak csaptak.

Más okból is nehéz megközelíteni és követni a kötet recepcióját. Néhány esetben a vita mélyén olyan tektonikus vonalak húzódtak, amelyek a diskurzusba lépőket szándékuk ellenére megosztották. A vita olvasata a következő kérdéseket veti felszínre. A szöveg külső, esetünkben írott megjelenési formája, a szöveget véglegesítő és forgalmazó intézményi mechanizmus a szöveget automatikusan leválasztja a folklórról és magas irodalmi mezőbe helyezi. Folklór-e még az, ami elsősorban városi, értelmiségi szociális és fogyasztói közegben és gyakorlatban kerül használatba? Folklór-e egy, a közösség és a hagyományozódás cenzúráját megkerülő személyes vallomás? Deviánsnak kell-e tekinteni azt a megnyilatkozást, amely nem illeszkedik a tudományos és az értelmiségi gyakorlat által a népről, ezen belül a parasztságról és ennek kultúrájáról kanonizált képbe? Ezeknek az elvi, szemléleti és terminológiai kérdéseknek nagy része az azóta eltelt idő során vált explicitté és evidenssé. Ezek az utóesemények részben semlegesítették is azt a vonalat, amelynek két oldalán a vitatkozók az 1970-es évek közepén felvonultak.

A vita menetében a kéziratot gondozó és előszavazó Nagy Olga is szót kért. A *Legújabb (és szenzációs) adalékok boszorkány-ügyben avagy: védekezése egy boszorkányságban bűnösnek talált egyénnek* címet viselő írásában[16], immár a szerző Győri Klára halála után ironikus és lírai hangot ütött meg. Mindössze záró mondatait idézzük.

Kali néni bűvölt meg abban is, hogy higgyek benne: a népi alkotóerő kiapadhatatlan, ezért rövidesen útnak indulok, hogy még másokat is megrontsak-szuggeráljak a Kali néniéhez hasonló művek megírására. Tartozom még a beígért szenzációval:

KALI NÉNI NEM JUTOTT A POKOLBA.

Ezt viszont én magam láttam, szem- és fültanúja voltam annak, hogy ott fent, az égi csűrben káprázta tó gyorsasággal, miközben lobogott utána szép piros széki szoknyája, a széki négyest járta. S kikkel? Csupa fehérpendelyes angyalokkal. Elbűvölte ezeket is, nem vették észre, hogy boszorkánnyal táncolnak.

Minek tagadjam? Boldog voltam, hogy újból vidám és egészséges, nincs már magas vérnyomás, elhájasodott szív, öreges rigolyák. Aztán hirtelen elhalt a zene, Kali néni elkezdte igézni a mennyei társaságot. Nem mesékkel, hanem csupán »igaz történetekkel«, valójában pletykákkal széki asszonyokról, emberekről, apjáról, anyjáról, nevetősekkel is, sírósakkal is.

Biztos vagyok benne: az égiek azóta is jókat nevetnek Kali néni pajzán históriáin, s majd sírni kezdenek azokon a furcsa és visszás dolgokon, hogy az asszony verve jó, s hogy Széken ősidőktől fogva a férfi az első.

[16] Utunk, XXXVI. (1976) 7. sz. 4.

Kutatói pályájának összefoglalásában 1995-ben Nagy Olga újra visszatért az eseményre. A vita menetét *Győri Klára könyvének pere* cím alatt rekonstruálta.[17] A cím arra a folklorisztikatörténeti helyzetre utal vissza, amelyben Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményének megjelenése kapcsán csaptak össze az indulatok és a kutatásszemléleti meggyőződések.[18]

A kötet irodalmi recepciója

A hónapokon keresztül tartó recepciós folyamat megpróbálta a legkülönbözőbb módokon és területeken kanonizálni a könyvet. A kolozsvári írók által évente kiosztott Pezsgő-díj kuratóriuma az 1975-ös év könyvterméséből Győri Klára írását is kiemelte. Értékelésében Kántor Lajos jegyezte meg: „Erős epikus tehetségű parasztírót avatott a Kriterion – Győri Klára személyében".[19] Győri Klára ily módon olyan szerzői körbe emelődött, amelyben Bálint Tibor, Beke György, Gáll Ernő, Cs. Gyímesi Éva, Kocsis István, Szabó T. Attila is jelen volt. Némi cinizmussal két recenzens pszichiátriai eset bizonyítékaként említette a kötetet. Ugyancsak elhangzott a kötet ellen a feminista propaganda vádja.

Érdemes elidőznünk azoknál a kifogásoknál, amelyek Győri Klára vallomásának hitelességét kérdőjelezik meg.

A recenzens Győri Klárának az adatközlő szerepétől való eltávolodását, eltávolítását nehezményezi. Szerinte értéke és értelme csupán a széki asszony által ismert és közölt népi narratívumoknak van. „Fésületlen vallomásai" nem olvasók, hanem pszichiáterek, szociológusok elé valók, az eset súlyosságát megítélendő. „Tudományos és irodalmi szempontból egyaránt akkor lett volna érték egy ilyen Győri Klára-kötet, ha főanyagában tartalmazza azt a bizonyos 120 »igaz történetet« és a széki szokásokról és helytörténeti adomákról, hiedelmekről szóló közléseit."[20]

Honnan ered a személyes vallomás, az élettörténet ilyen határozott visszautasítása? 35 évvel a figyelemnek a szövegről a szövegmondóra való átirányulása után?[21] A magatartás egyik oka a folklór teremtőjéről és hordozójáról, a népről megalkotott és forgalmazott, a köztudatba szívósan rögzült idealizált kép. A falu és a nép az elrontott civilizáció, s az ebbe szocializálódott ember ellenmítoszának részévé vált. A képet az értelmiségi teremtette meg és rendelte hozzá a folklórkultúrához.[22] A múlt századi folklorisztikai irodalomban gyakran találkozunk a népi egyszerűség, naivitás és moralitás ilyen jellemzé-

---

[17] *Nagy O.*, 1995, 131–150.

[18] A vitát Arany János nevezte *Vadrózsa-pörnek*. A vitát a román származású Iulian Grozescu nemzeti elfogultság nélkül kezdeményezte. Kriza Jánost a gyűjteményben szereplő, román párhuzammal rendelkező két ballada alapján plagizálással vádolta. A vita során olyan, az egész európai folklorisztikában napirenden lévő kérdések vetődtek fel és tisztázódtak, mint a folklórszövegek szelekciójának és finalizálásának célja és metodológiája, típus és variáns viszonya, az eredet, a vándorlás, az átvétel kérdése, a nemzeti karakter és a kultúra összefüggése. A vita történetét először Alexics György foglalta össze: *Vadrózsapör*. Ethn. VIII.(1897) 73–88, 184–192, 279–290, 362–377. A kérdéshez még: *Kriza I.*, 1982.

[19] Az év könyve. Utunk. XXXI.(1976) 9. sz. 2–3.

[20] Utunk. XXXI. (1976) 2. sz. 2.

[21] 1940-ben az ÚMNGy sorozatban jelent meg *Ortutay Gyula* Fedics Mihály mesél című műve, az egyéniségkutató budapesti iskola első műve.

[22] A folklórról való beszélés a folklórtól távol, a magaskultúrában állandósult. A nyelvezet megalkotása kísérlet volt az értelmiség kulturális pozíciójának, paraszti kultúrához való viszonyának kinyilvánítására. A törekvés az európai értelmiségi réteget általában jellemezte. A helyzet hasonló volt a Kelet felfedezéséhez, s az orientalizmus, a Keletről való beszélés kialakításához. *Said, E.* 1996. 422.

seivel: *A szegénylegények életmódjukban egyszerűek és szabadok voltak. Ha megéheztek, szalonnát, ha megszomjaztak, bort kértek a közelfekvő községek lakosságától. Ha nem kaptak, kiszakítottak a ménesből egy csikót, eladták, s a rajta szerzett pénzen vettek élelmiszert, avagy kifogtak a nyájból egy birkát és elkészítették maguknak. A lelkiismeret nem furdalta őket az eljárásukért, mert szerintök a mi a földből jő és nő: uratlan. A természeti termény Isten adománya, s így mindenkié.* Vagy: *A magyar pór hölgy ma is jobban szereti férje szigorát, mintha föl se vétetik általa, sőt új házasoknál igen gyakran a szeretetnek egyik jele, ha férje megveri feleségét, legalább, ha kérdezed az uj asszonyt: szereti-e a férje, meglehet, szomorúan fogja válaszolni: nem tudom, mert még nem vert meg.*

Ezáltal olyan beszédmód állandósult a nyilvános diskurzusban, amely megkönnyíteni, leegyszerűsíteni kívánta a népi kultúra megértését és befogadását. Viszont e beszédmód következtében kérdőjeleződik meg a Győri Kláráéhoz hasonló vallomástevés nyilvánosság előtti gesztusának őszintesége és értelme. Győri Klára élete és vallomása beteges deformációként értelmeződik. Nagy Olga idézi a korabeli szemrehányó vélekedéseket: „A parasztasszonyok szemérmesek, tudjuk, le sem mernek vetkőzni férjük előtt, de van ebben az írásban valami felháborító »szemérmetlenség«, amely bántja az olvasót."[23] E sivár erkölcsi világkép annál is lesújtóbb, mert ugyanakkor mindegyre elmarasztalja – álszentül – környezetét, s általában a falusi emberről sötétebb képet fest a valóságnál is."[24] A választ, elvi-szemléleti kérdéssé emelve, Tamás Gáspár Miklós adja meg a Tiszatájban: a recenzensek „olyan emberek mind, akik számára varázsszó a nép: csak az nem érdekes, hogy a nép mit mond és mit kíván. Recenzensek jobban tudják, mi kell a népnek. Nos, kiderült: a nép tudja jobban."[25] Győri Klára gesztusáról pedig: „az író sohasem ízléstelen; az élete, sajnos, az volt".[26]

A falu véleménye

A médiától eltérően Szék község lakossága húsz évvel a kötet megjelenése után sem tudott konszenzusra jutni Győri Klára könyvének megjelenése fölött. A kifogásokat a következőképpen lehetne csoportosítani: 1. Győri Klára a falu tudta nélkül és akarata ellenében, Nagy Olga biztatására írta és jelentette meg önéletírását; 2. állításai alaptalanul gyalázzák a férje családját és Szék társadalmát; 3. a szerzőnek nem volt erkölcsi alapja bárkit is megszólni.

Az indulatos pro és kontra véleményekből részletesebben is idézünk.[27]

A nagymamám vót. Hát nem mondhatjuk, hogy nem vót rendes velünk szembe. De nagytatávo nagyon csúnyán bánt. Ez a könyv nagyan felháborítatt. Nem csak minket, csak unokája vagyak, még a faluba is nagyon sokat. Mert ez nem igaz. Csak volt az a Nagy Olga, aki fölvette nekie és ő nagyon jól volt avval. De ebben nagyon sok hazugság van...Azér ment ő nagyapámhoz, mert nagyon le volt menve az értéke, mint lány...

Olvastam. Szóval nem is olvastam egészen. Mert biztos nem is volt hozzá kedvem, hogy elolvassam. Többet hallottam mástól. Megvolt a könyvem, én is elajándékoztam egy ismerősnek...

---

[23] *Nagy O.*, 1995, 140.
[24] *Nagy O.*, 1995, 139.
[25] *Nagy O.*, 1995, 134.
[26] *Nagy O.*, 1995, 137.
[27] A felvételeket Bartha Balog Emese és Bartha Ilona készítette 1995 decemberében Széken.

Ami fáj, még most ébredezek fe jobban, többször kellett vóna vigyek ennivalót (a nagytatának). Sokszo elöntöttem, sajnos, nem vittem be. Szóval éhezett utolsó percen, biztos. Hogy nem szerette, az most bánt még sokkalta jobban engem is. Miko fiatalabb vótam, nem éreztem...

Édesanyám is amiket most elmagyarázott, hogy elment nagytatám őrölni a malamba, vagy ide-oda, az ablakon másztak be az emberek. S ha végigkérdik a faluba, ezt más is tudja bizonyítani...

Amikor megjelent, jaj, akkor úgy kapkodták itt is a székiek. Győri Klára híres volt, mindjárt ahogy megjelent, volt itt is. Tél volt. Nagyon sokan végigolvasták. A férjem így esténként olvasott belőle. [...] Sokan olvasták. Érdekes volt. Nevettek is rajta sokan. S mondjuk, most is sokan felhozzák, hogy ezt írta Győri Klári...

Ő mindig is szeretett olvasni. Mi nem tudtuk, hogy könyvet ír a családró. S ha tudtuk vóna, akkor se törtünk vóna karót. Neki ennyi vót az esze, ő ennyire értékelte le magát vagy az ő saját férjét, leértékelte, s leélt vele nem tudom, hány évet, úgy ötven körül. Ez neki is leértékelés volt, így gondolom, jobban, mint nekünk. Mikor 40–50 évet leél, házaséletet, egy ilyen rendetlen..., egy ilyen rosszal, egy ilyen mucsokkal. Akkor ő se lehetett valamivel különb. Hát úgy gondolom.

Nagy Olgát ismerem is személyesen... Fel kellett volna minket is szólítsanak, mikor a könyvet írta, mer még akkor élt a Győri Kali is, a nagymamám, s akkor ő tisztázhotta volna velünk együtt, hogy mi igaz és mi nem... Ő is hibás volt, mert ő ismerte az életrajzát nanónak. Kellett volna, bár úgy, hogy nanó ne hallja, egy véleményt kérjen, vagy ne csak tőlünk, de kért volna a faluban... Egyik van ilyen véleményen, másik olyan... Kali néni, ez már csak nem valóság. Ezeket, amiket így ír. (Nő, sz. 1945)

Van igazság is, van marhaság is. Jova része (a falunak, úgy vélekedik), hogy igaz, másik, hogy a falut becsméreli Kali néni. Hogy ez ilyen vót, az olyan vót. Azak nem mind igazak. De vannak átlagba igazak. Azt mondta, egyik asszannak a lánya kurváskadatt. Reá fogatt sok olyan meséket... Hogyha kikerült volna ez a könyv, az öregasszanyt megrakták volna rendesen, megverték volna. Ezér adta ezt csak halála után ki. Megkenték volna jól. Sokat hazudott. (Férfi, sz. 1943)

Én tudam a sorsát. Nekem nem kell mondja senki se a Győri Kali könyvét. Egytő semmi nem valóság. Aztat elolvasni, s aztat csinálni, avva foglalkozni... Nem igaz. Még két szó se igaz belőle, amit leírt. Tudja, mi az?... Mindenki fel vót háborodva, s mindenki köpdöste... Soknak rosszat csinált. Olyant írt, amit nem kellett volna... Csak csúfolták s köpdösték. (Nő, sz. 1919)

Én nem mondam, hogy nem írt igazat. Hát falusi ember. Hát megírta a valóságot, ahogy vót... Sokan járták a házát, legények s leányak. Nem írt az olyant, hogy hiba legyen.

– Nem gondolja, hogy a falu képét rontja ez a könyv?

– Ó, ha csak annyi rontaná, semmi hiba nem lenne... Ha valaki valami igazat megír, azé ne törjen be senkinek se a feje. (Férfi, sz. 1922)

Én egy kicsit (olvastam) az elejibű, s le is tettem, én nem foglalkazak affélével. Én, ha van egy kicsi időm, olvasak egy zsoltárból vagy egy imádságos könyvből... Most hogy mutatta a Duna Televízió, akik látták, esetleg köptek úgy a televízió felé. (Nő, sz. 1950)

Mé kellett mindent megírjan? Az urának milyen gatyája vót, a nagyabbik léánya mucskas vót. Nem tudam, aztat mé kellett. Lett vóna biza, aki megverte vóna, s összeszidta vóna Kali nénit. (Nő, sz. 1943)

Van hazugság is benne. A testvérétő hallattam, így a léánytestvérétő, hogy nem minden igaz. Én nem olvastam. Ennyit hallattam így a szóbeszédbe... A fiatalak úgy gondolják, hogy pont úgy vót. (Nő, sz. 1950)

S azt is írta valahol, valamelyik részibe, hogy Széken miket főznek, milyen ételeket. Hát má biza mindenfélét megfőztek a szegény emberek, de vót, aki jobbat is főzött... Rossz hír is vót benne. (Nő, sz. 1943)

Annyi hazugságot s annyi rosszaságot leírt, ami nem volt igaz, abba a könyvbe... Én erősen haragudtam rája. Olyan mostoha gyermekei voltak, hogy azak nem érdemelték, me öreg sorba űk viseltek gondat róla. S azakat írja le, életébe a gyermekeirő... Nagyon csudálkozott a falu rajta. Hogy ilyen csúnyául írta. S tudta a falu, hogy nem igaz, amit a gyermekeiről írt. A férje az övé vót, azt írt róla, amit akart. De a léányai... olyan rendes család.

Ő meg is mondta, hogy csak akko, miko ő meghal, csak azután legyen, az ő halála után jelenjen meg... Hát ha életébe lett volna, biztos, a léányai megölték volna. Itt nálunk a faluba nincs ilyen csúnya beszéd... a kurvaságok. Itt nálunk a faluba ilyen nincs. Ilyent nem beszélünk... Mindenki magába elmondja, hallgat vele, vagy megmondja neki, de Kali néni kitette a falu szájára a három léányát... Én nem jönnék bé a faluba, én szégyellném aztat, hogy róllam né mit tudnak, hogy én mit tettem akko fiatal léány koromba vagy asszony koromba. Csak annyi, hogy nem mindenkinek egyforma a gondolkazása. Nem mindenkinek van szígyene. (Nő, sz. 1949)

Ő az ő életét írta le. Ez a valóság. Vót, aki [...] még izélte, hogy evve a falut süllyesztette. Há mé süllyesztette, há leírta az ű életét, így vót... Igazat írt. Ő mesélt, sok mesét mondatt, egy kicsit fire is lípett az urától. S ami le vót írva a könyvbe, az minden úgy vót... Igaz, igaz, minden igaz. (Nő, sz. 1944)

Én nem olvastam, de én láttam a filmet elég bőven... Há mér kellett ő oda mondja belé a sok semmiségeket? Hogy szerette az urát, nem szerette... Egysze mindenki a Jóisten előtt meg kellett álljon. Ő ebbe a faluba nőtt fel, az ura is. Hogy milyen eljárás vót, én nem tudam, de apám magyarázta, amennyi fiatal legény, mind szerette, amennyi szíp fiú, mind szerette. Ű nem kellett vóna azakat mondja az urárul s a családjárul.

Hazugság. Sok mindent nem kellett vóna beléírják. Ez egy olyan film, hazugság, mese. Sok rosszat mondatt, amiből rosszat tanul a fiatalság... Mír mondta, hogy csak halála után adják ki a könyvet? Azé, me életébe agyonverték vóna.

Ű világi asszany vót, ű nagy templomas asszany vót. Ezeké mind ke feleljen a lelke. Ezekér a mucskas, aljas szókér. Nem kellett vóna, hogy könyvbe írja az egészet. Pínzér, pínzér csinálták meg.

Én nem is olvasam el. Ingem az ilyen hazug könyvek nem érdekelnek. Abba kevés igazság van. Te, Sári, te nem szígyellnéd, ha a te apádat blamálná anyád? A te apádró is, az enyémrő is, mindenkiérő lett vóna mit mondjan. De nem vót olyan mellette való... Akkor mér ment hozzá, mint léány? A nagy házér s a mindenér. S aztán jól lefőzte az urát. Amennyi molnár, mind ott lelte kedvit, s amennyi gépész, mind ott lelte kedvit. S amennyi szíp fiú, mind szerette, s ütet is szerették. Mennyit dógozott? Örökké szíp fehér pendelyesen, fehér ingesen jött. A fiatalság kapált neki, aratatt neki, s mindent csinált, drága. (Nő, sz. 1942)

A pletyka normatív jellege

Ami a vallomásban ösztönösen irritálta mind a széki, mind az értelmiségi recepciót, az a széki életforma, a társadalmi viszonyok, az erkölcsi állapot sajátos reprezentációja. Nevezetesen a pletyka formában való megjelenítése.

Széken „szígyen olvasni" Győri Klára könyvét; a puritán erkölcsű havadiakat szintén felháborította a szerző vallomástevése.[28] És ezt tette szóvá – elítélően – a kötet egyik recenzense is: *„Nos, itt már helyben is vagyunk: a pletykánál. Ugyanis a jelenlegi tálalásban Kali néni vallomásai nem mindig vallomások, hanem sokszor inkább csak pletykák."*[29]

A kötet valóban a széki pletykák nyomán íródott, de nem azért, mert Győri Klára nem tudta elhárítani hatásukat, hanem mert faluja hagyományaihoz kívánta igazítani vallomását.

Az íratlan erkölcsi kódex, az iskolai nevelés folyamatosan és intenzíven hadakozott és hadakozik a pletyka ellen. Szükség esetén maga a törvénykezés is fellép a rágalmazás ellen. Ennek ellenére a pletyka szívósan él. Sőt, a populáris kultúra mellett ma már állandó jelleggel és fokozódó mértékben jelen van a médiában is. Olyan közösségi funkciókat elégít ki, amelyek nélkülözhetetlenné teszik. Informál, kontrollál, szabályoz, szankcionál. A tekintélyelvű, a társadalmi hierarchiát tiszteletben tartó és megerősítő formális kommunikációtól eltérően nem ismer tabukat. Friss, rugalmas, aktuális. Olyan szövegtípus, amely a társadalmi és esemény-kontextusától függetlenül nem értelmezhető.[30]

A pletyka folytonosan benyomul az intimitás területére, a privát szférába. Minél merevebben elhatárolódik egymástól a privát és a nyilvános szféra, minél szabályozottabb a társadalmi szerepekkel való azonosulás, szerepe annál nagyobb. Ilyen értelemben igényeltsége is egyre nagyobb. A formalizált, uniformizált személyiségkép mellé folytonosan a humánusat, az individuálisat, az egyedit rendeli hozzá a társadalmi elvárás perspektívájából.

A gondolatvezetés e pontján szükségesnek látjuk Mircea Eliade egy hasonló témájú esszéjére hivatkozni. E szerző követi nyomon a szakrális tudást ért popularizálódás, valamint az intimitás rejtésének folyamatát.[31]

A primitív és archaikus közösségek nem ismerik, nem tűrik meg a személyes titkot. Ezért a titoknak a közösség érdekében történő felfedése rituálisan történik. A közösség tagjai ismerik egymás intim életét. Az intimitás titkolása veszélybe sodorhatja a közösséget. A vadászszerencse elmaradása, a szárazság esetén a törzs minden tagja bevallja bűneit. A nagy események előtt (vadászat, halászat, harc) a törzs tagjai beismerő vallomásokat tesznek. Amíg a férfiak harcolnak, a nők gyónnak. Ha valaki titokban hajt végre valamit, hangos szóval verbalizálja. Minden, ami az emberivel kapcsolatos, nyilvános, publikus. A profán nem lehet titkos. A közvetlen környezettől való elidegenedés, a közvetlen szociális szférából való kiválás valójában a modern városi életforma hozadéka.

---

[28] *Nagy O.*, 1975. 135.

[29] Utunk. XXXI. (1976). 2. sz. 2.

[30] A megszólás, kibeszélés, szóba kerülés a viselkedést szabályozó közvélemény formái. *Tárkány Szűcs E.*, 1981. 786. Szerepét és működését Nagy Olga 1990-es kötetében vette figyelembe. Lásd még a szerzőnek a KJNT 9. évkönyvében megjelenő, A népmesétől az oral history-ig című esszéjét, valamint Kömüves Noémi jelen kötetbeli írását.

[31] *Eliade, M.* 1991. 110–113.

A titok a primitív társadalomban dogmatikus, szakrális, metafizikai jellegű. Őrzésére a templom és az egyházi specialista hivatott. Építészetben, szimbolikában, mítoszban, allegóriában van megfogalmazva. Elárulása ugyanúgy veszélybe sodorja a közösséget, mint a profán történések titokban tartása. Mindkét árulás felforgatja, megsérti a közösség értékrendjét, s egyúttal a kozmikus harmóniát. Az embert ezért terheli felelősség a titok őrzéséért.

A modern társadalom ezt a rendet fordítja visszájára. Az intimitás, a személyes publikussá tétele helyett a magánélet hiánya, a magánélet rejtése, cenzúrázott forgalmazása emelkedik társadalmi normává. Az előélet elrejtése, tendenciózus megkonstruálása hatalmat, előnyöket biztosít az egyén számára. Ezzel szemben az intimitás kiszűrődése botrányos.[32] Nem titok viszont a vallás: a templom bárki számára nyitott, a hitelvek a propaganda eszközei, az idegen felekezet „felkínálkozik" a potenciális hívek számára. Az a tudás, ámit korábban beavatási szertartás keretében, eskü alatt adtak át a fiatalnak, standokon kiállított könyvekben bárki számára hozzáférhető, megvásárolható.

A *Kiszáradt az én örömem zöld fája* megjelenése mindenkit meglepett. A nagyvilág élénk érdeklődéssel tekinthetett bele a széki családok kisebb-nagyobb intimitásaiba, s megdöbbenve fedezte fel széki hőseinek esendőségeit. A falu mítosza, Szék mítosza készült szertefoszlani. A székiek pedig árulás áldozatának érezhették magukat.

Az oralitás és az írás konfrontációja

Érdemes újraolvasni Nagy Olga egy széki piacolóval készített beszélgetését:

– *Olvasta-e a Kali néni könyvét?*

Megbotránkozva nézett rám, még a szeme is kifordult:

– *Én ilyesmit nem olvasok. Gyászolok. – Majd hozzátette: – Szégyen ilyent olvasni.*
– *Ha nem olvasta, honnan tudja, hogy „szégyen ilyet olvasni"?*
– *Hallottam másoktól, hogy miket ír meg.*
– *De hát csak az életét írta meg, akármelyik széki asszonyra találhat az ilyesmi. S ennél „különbeket" beszélgetnek a fonóban!*
– *Az más! De ez írva van! Az nem illik!...*[33]

Győri Klára könyvében többször megtaláljuk azoknak a környezeteknek és beszédhelyzeteknek a leírását, amelyek lehetővé teszik a friss szenzációk bizalmas továbbadását. A megszólás, a kibeszélés független a fizikai kontextusokhoz. A hosszas gyalogolás épp olyan adekvát körülményeket biztosít számára, mint egy gyógyszertári laboratórium, a táncház vagy a családi ház konyhája. A megkötés egyéb természetű: zárt és intim kommunikációs mezőben kerül rá sor. A pletyka átszövi, behálózza a székiek életét. Szükséges, nélkülözhetetlen beszédmódozat. Sem a megidézett széki asszony, sem a szóra bírt riportalanyok, sem a szóba került székiek nem a pletykát kifogásolták. Sőt, ez utóbbiak szintén a pletyka eszközeivel vágtak vissza Győri Klára és Nagy Olga felé, köpködve fordultak el a vallomásokat közvetítő Duna Tv képernyőjétől. Amiért számukra elfogadhatatlan: hogy „ez írva van".

---

[32] Az 1990-es évek nagy botrányai ilyen jellegűek voltak. Az AEÁ elnöke, Bill Clinton magánélete egy eseményének publikussá válása erősen megingatta politikai pozícióját. A média képviselőinek agresszív kíváncsisága okozta Diana angol hercegnő tragikus halálát. Az eset a királyi család belső életébe engedte belátni az egész világot.

[33] *Nagy O.*, 1995. 135.

Itt érkeztünk el az esetből levonható legfontosabb következtetéshez. Miből adódik egyazon közösségen belül ugyanazon közlés orális és írott változatának ennyire eltérő megítélése? Miért fordul egymásnak ennyire élesen ugyanazon verbális viselkedés orális és írott formája? Miért okoz szégyenérzetet, megbélyegzettséget az írott, illetve miért nélkülözhetetlen, tolerált a szóbeli híresztelés? Mi okozza azt, hogy az oralitás és az írás nem csupán kommunikációs technikák, hanem már önmagukban jelentéssel rendelkező objektumok?

Tamási Áron *Népszakértők* című karcolatából származik a következő párbeszéd. A leégett székely faluba népszakértők érkeznek, a kárvallottak viselkedését tanulmányozni. Az író így kezdeményez párbeszédet:

– *Nézze, atyafi – kezdte. – Én író vagyok, nagyon hathatós szavú és közismert. Nálamnál jobban senki sem szereti a föld népét. Örökösen a maguk ügyét-baját írom, amiért népiesnek is neveznek, de én erre büszke vagyok... Nézze, most éppen egy olyan emberről írok drámát, akinek leégett a háza. Hogy hívják magát?*

Ijedten kérdezte a székely:

– *Az isten megfizeti, mit akar az úr?*

– *Mondom, megírom a maga szomorú esetét.*

– *No, még a kéne éppen! – méltatlankodott a székely. – Hát nem elég, hogy ekkora kárt vallottam, még meg is akarja írni az úr?*

– *De értse meg, atyafi, ez szépen lesz megírva! Nem szégyenére, hanem dicsőségére fog válni... Hogy hívják?*

– *Már az én nevemet nem teszi kárrá az úr! Eddig is becsületben éltem, mindenki tudja...*

A Győri Klára könyve elleni tiltakozás egyik oka az írás, az írott szöveg státusában bekövetkezett felértékelődés. A megkérdezettek közül ketten is visszautasítják a memoár elolvasását. Csupán a bibliát, a zsoltárt hajlandóak lapozni. Győri Klára élete ugyanis nem könyvbe való. Mindennek, ami írva van, ellenőrzöttnek és igaznak kell lennie.

Az írott szöveg ezen használati értéke évszázadokon keresztül alakult ki és erősödött meg. Előbb a középkori egyházi gyakorlatban történt meg az írásnak a magaskultúrába való integrálása. A könyv a szöveg egyedül hiteles forrása lett. A könyv használata a vallásos életben üdvös cselekedetnek minősült. A 15–16. század során a kultúrában újra lezajlik egy átértékelési folyamat. Az évszázadokon keresztül az egész társadalom által intenzíven használt varázslás, illetve a kevesek ezoterikus tudása, az alkímia orális volta miatt tekintélyét veszti.[34] Az írás megjelenése vezet el a feladatoknak a társadalmon belüli elosztásához. Az írás tekintélyét olyan társadalmi gyakorlatok alapozták és erősítették meg, mint a törvénykezés, a közigazgatásban forgalmazott rendelkezések, a hírek, szenzációk nyomtatásban való terjesztése. Az iskolába járás, az írás és az olvasás a 20. századig a társadalmi egyenlőtlenség újratermelődésén alapult.

Ami szintén szokatlannak bizonyult Győri Klára könyvének esetében: a biográfiához, s még inkább annak írott formájához való jog.

A biográfia mint az egyént reprezentáló narratív szöveg az ókori görög államtól kezdve folyamatosan népszerű. Kezdetben mindössze a költők és a filozófusok „érdemelték" ki ezt a privilégiumot. A reneszánsz viszont nagymértékben demokratizálta a

[34] *Johannot, Y.* 2000. 190.

műfajt.[35] Az önéletrajz jóval későbbi, 18. századi képződmény.[36] A népi kultúrában a 19. században jelent meg.

Ami általában az írott szöveg előnyét jelenti, a szövegállandóság, a maradandó jelleg, a pletyka esetében hátránynak bizonyult. A tartalom és a szöveg állandó újrafogalmazása által a szóbeliség a szöveget mindig átigazítja, korrigálja, aktuális eszményekhez, a hallgatósághoz és a beszélő pillanatnyi szándékához igazítja hozzá.[37] A pletyka ezért is rugalmas. Folytonosan változik, szóbeli volta miatt folytonosan újraszerveződik, aktualitását vesztve nyomtalanul eltűnik. A pletyka informális kommunikációs kapcsolatokban, konkrét beszédhelyzetekben realizálódik. A néhány beszélő ellenséges vagy bizalmas kapcsolatán kívül értelmét veszíti, jelentése eltorzul.

Az írás ezzel ellentétben konzervatív, a tudást a felejtéstől, a szöveget a széthullástól megőrző technológia. A szöveg az írásban szabadul fel igazán. A memorizálás kényszerétől szabadulva terjedelme megnő, leveti magáról az emlékezetkönnyítő formulákat, ismétlődéseket. Az emberi kultúra tekintélyes írásos reprezentációi a tudás válságba kerülése miatt keletkeztek.[38] Az írás az eszmék, az információk állandóságát, a történelmi dimenziót honosította meg a kultúrában.

Amikor Győri Klára memoárját a falu hazugságnak minősíti, tulajdonképpen különböző jellegű kifogásait teszi szóvá: a szóbeszéd három napig tart, utána elfelejtődik vagy gyökeresen megváltozik; a szóvátétel, a megdorgálás, a félrelépés korrigálása után a közösség szemet huny a kihágás fölött, szunnyadni hagyja; amit mindenki tud, azt nem érdemes folytonosan és bárhol felhánytorgatni; sem azt, amibe nem mindenkinek van belelátása; ha a közösségben tekintélye van a családnak, a kihágást nem illik szóvá tenni; a felnőttek vitáitól, vádaskodásától a gyermeki fület meg kell kímélni; az írott szöveg környezetekbe juttatja el a vádat, ahol a megvádolt személy a maga ellenérveit nem fejtheti ki; az évtizedekkel később felhánytorgatott kihágások felemlegetése ellen már nem lehet védekezni, könnyen elhihetők; a híreszteléséért vállalni kell a felelősséget, esetleg nyilvánosság előtt vissza lehet vonni; a családi életből kiteregetett intimitások cáfolhatatlanok, mert nincsenek szemtanúk. Illetve, amit egyik beszélő jegyzett meg: valójában az a baj, hogy Győri Klára megírta az igazat. Amit sem elfelejteni, sem elrejteni, sem átigazítani nem lehet. Könyvének olvasása, rádióba való beolvasása, filmváltozatának bemutatása folytonosan aktivizálja, jelenvalóvá teszi az apró emberi gyengeségeket.

---

[35] *Lázár Gy.–Radnóti S.*, 1978.

[36] A önéletrajz bizonyos értelemben kiválasztottság-tudatot feltételez, másrészt az emberek iránti szimpátiát, közlékenységet. *Voisine, J.* 1963. 138.

[37] Hasonló esetet említ Goody–Watt. A nigériai tívek 12 generációra visszamenőleg tartották számon őseik tetteit. Ez a genealógia szolgált alapul a törvénykezési gyakorlatban. A hitelesen leírt genealógiákat azonban a törzs nem vállalta, merevségük miatt. *Goody, J.–Watt, I.* 1998. 117.

[38] „A szóbeli irodalom nem azért fordult át az írásbeliségbe, mert a kultúra valamiféle csúcsra jutott, és nem is azért, mert általánossá vált az írni és olvasni tudás, hanem azért, mert az emberek úgy érzik, hogy a kultúra léte került veszélybe". *Nielsen, E.* 1954. 60.

Bausinger, Hermann

1982 Az újrarajzolt nép. Hermann Bausinger válogatott tanulmányai. Fordításgyűjtemény. Folcloristica. 1983/7. Bp.

Eliade, Mircea

1991 Lucruri de tainã. In. *Uő*: Drumul spre centru. Univers. Buc. 110–113.

Fosztó László

1999 Nyomtatott folklór. Mass media és a népi kultúra. In: *Keszeg Vilmos* (szerk.): Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. 7. Kv. 300–309.

Győri Klára

1975 Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés. Kriterion. Buk.

Goody, Jack–Watt, Ian

1998 Az írásbeliség következményei. In: *Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor* (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Áron Kiadó. Bp. 111–128.

Heim, Michael

1998 Az elme klasszikus modellje és a könyv. In: *Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor* (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Bp. 231–244.

Johannot, Yvonne

2000 Cartea şi ritualurile ei. In: *Segré, Monique* (red.): Mituri, rituri, simboluri în societatea contemporană. Ed. Amarcod. Timişoara. 186–200.

Keszeg Vilmos

1991 A kéziratos füzetek költészetéről. Jelenlét. 6–7.

1993 Régi karácsonyok. Kelet–Nyugat. V. 12. sz. 28–31.

1999 Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája. Erdélyi Gondolat. Székelyudvarhely (szerk. ~)

Kocsis Rózsi

1988 Megszépült szegénység. Vallomás a gyermekkorról. Kriterion. Buk.

1997 Remények és kétségek között. Erdélyi Gondolat. Székelyudvarhely

Kriza Ildikó (szerk.)

1982 Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. Bp.

Küllős Imola

2000 A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága. In: Folklorisztika 2000-ben. Folklór – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. I. Bp. 134–163.

Nagy Olga

1977 Paraszt dekameron. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből. Magvető. Bp.

1983 Újabb paraszt dekameron. A szerelemről és a házasságról. Magvető. Bp.

1988 Asszonyok könyve. Népi elbeszélések. Magvető. Bp.

1990 Világgá futó szavak. Havadi beszélgetések. Szépirodalmi Kiadó. Bp.

1995 Pályakép fénnyel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékei. Erdélyi Gondolat. Székelyudvarhely

Niedermüller Péter
1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. Ethn. IC. 3–4. 376–389.
Nielsen, E.
1954 Oral Tradition. SBT II. London. 1954.
Ong, Walter J.
1998 A szöveg mint interpretáció. In: *Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor* (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Áron Kiadó. Bp. 143–166.
Said, Edward
1995 Orientalizmus. Helikon. XLII. 4. 430–449.
Salamon Anikó (szerk.)
1979 Így teltek hónapok, évek... Öt életrajz. Kriterion. Buk.
Szabó T. Attila
1934 Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainak a XVI–XIX. században. Zilah
Tárkány Szűcs Ernő
1981 Magyar jogi népszokások. Bp.
Voisine, Jacques
1963 Az „Autobiographie" irodalmi terminusának kialakulása. Világirodalmi Figyelő. IX. 2. 131–138.
Zsigmond Erzsébet
1993 Sirató. Életem panaszos könyve. Kolozsvár

GÜNTHER, BERNHARD

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS STÁJERORSZÁG (1479–1490)

III. Frigyes birodalmi egyházpolitikája miatt ellentétbe került Bernhard von Rohr salzburgi érsekkel, aki már 1470-től fontolgatta távozását, de bajor támogatói nyomására a salzburgi székeskáptalanban ezt többször visszavonta. 1478-ban egy gráci találkozón, melynek célja a törökök elleni összefogás volt, ismét megpróbálta lemondatni a császár Bernhard érseket, hiszen utódjának az 1476-ban elmenekült Johann Beckensloer[1] esztergomi prímást tekintette III. Frigyes. Beckensloer a császár helytartójaként[2] teljesített szolgálatot 1485-ben és 1486-ban, de a belső-ausztriai tartományokban – különösen a hadvezetés terén – nem ért el sikereket, olyannyira, hogy III. Frigyes Stájerországba, Karintiába és Krajnába Reinprecht von Reichenburgot[3] nevezte ki zsoldosvezérnek. Bernhard érsek Grácban ezek után ismét visszavonta lemondását, minek következtében a felmérgesedett császár retorziók sorát léptette érvénybe az érsekkel szemben. Az érsek azonban szövetségre[4] lépett Mátyás királlyal, akinek megígérte, hogy a salzburgi városok és várak mindenféle támadással szemben védelmet nyújtanak majd neki. Hasonló volt a helyzet a passaui püspökségi székhely megszállásakor is: a császár az újonnan megválasztott érsek Friedrich Mauerkircher helyett saját emberei egyikét, Georg Hessler bíborost szerette volna érseknek. Erre válaszul Friedrich Mauerkircher érsek megnyitotta Mátyás király előtt a passaui városokat Alsó-Ausztriában. Ezekről a támaszpontokról

[1] Személyéhez vö. Moritz *Csáky*, Johann Beckensloer, in: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Katalog Schallaburg, Wien 1982, S. 271–273. Vilmos *Fraknói*: Beckensloer magyar prímás III. Frigyes német császár szolgálatában 1459–1489, in: Történelmi Szemle 6 (1917), 159–186; 259–283. Karl *Nehring*, Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. Südosteuropäsiche Arbeiten 72 (²1989), zum salzburgisch-passauischen Bistumsstreit S. 11–136.

[2] A császár teljhatalmú megbízottja. Bővebben: Burkhard *Seuffert* und Gottfriede *Kogler*, Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396–1519. Teil II: 1452–1493. Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, hrsg. von der Historischen Landeskommission für Steiermark, Band IV. Graz 1958, S. 220–221. Nr. 211.

[3] Roland *Schäffer*, Reinprecht von Reichenburg (1434–1505), Feldhauptmann und Landeshauptmann der Steiermark. Die steirische Landesverwaltung um 1500, Habilitációs értekezés a Gráci Egyetem Bölcsészettudományi Karán (géppel írott). Graz 1981, 78.

[4] Franz Martin *Mayer*, Über die Abdankung des Erzbischofs Bernhard von Salzburg und der Ausbruch des dritten Krieges zwischen Kaiser Friedrich und König Matthias von Ungarn (1477–1481). *Archiv für österreichische Geschichte* 55. Wien 1877, S. 241 (Nr. 20b), ebben megtalálható a salzburgi érsek egy okirata, melyben ugyanez áll; kelt Salzburgban, 1479. október 3-án. Az 1479 és 1490 közötti eseményekről vö. Hans *Pirchegger*, Geschichte der Steiermark 1282–1740. Graz ²1942, S. 95–109. Mivel az Akadémiai Kiadó Magyarország története sorozatából az ide vonatkozó kötet még nem jelent meg, ezért *Hóman* Bálint és *Szekfű* Gyula általános leírására történik utalás, in: Magyar történet. II. kötet. Budapest 1936, 511–513, 516.

Mátyás királynak sikerült egész Alsó-Ausztriát[5] elfoglalnia 1487-ig. Az alsó-ausztriai megszállásokkal párhuzamosan Karintiában[6] és Krajnában is folytak csatározások, de ezek nem képzik a kutatás tárgyát.

Az ebben az időben zajló események fő forrását Jakob Unrest[7] karintiai plébános Osztrák Krónikája (*Österreichische Chronik*) nyújtja; ő tekinthető egyébként a Stájerországban végbemenő harci cselekmények első számú adatközlőjének[8]. Belső-Ausztriában a harcok számtalan kis csatározások és rajtaütések formájában nyilvánultak meg. A forrásanyagból kiindulva a magyar király stájer hatáskörét nem lehet pontosan meghatározni. Egyrészt nagyon különböző volt az egyes egyházi és világi földesurak álláspontja. Ez abban is megnyilvánult, hogy a földbirtokosok a magyarokkal külön szerződést akartak kötni. Másrészt tíz évvel a magyarok betörése előtt Stájerországban az ún. „Baumkirchner" viszálykodás osztotta meg a földesurakat, amely aztán Stájerország feldúlását vonta maga után. A magyarok előrenyomulásával 1480-ban a törökök is behatoltak az országba. A terület császárhoz vagy a királyhoz való egyértelmű besorolását nehezíti a többnyire zsold nélkül maradt zsoldosok jelenléte, hiszen ők a mindenkori frontok között nagyon gyorsan tudtak váltani [9].

A császár először a salzburgi birtokokra vonult be. Erre válaszul Mátyás elfoglalta Pettau-Ptujt, ahol Siegmund von Weisprach özvegyének hűbéresei nem engedték be azonnal a magyarokat, ahogy ez a salzburgi érseknek írt leveléből kiderül. Továbbá még az is, hogy Pettau környékén mintegy 1500 katona táborozott[10]. Nyilvánvalóan Pettauba várták az idő tájt a magyar királyt, hiszen ott két házat is berendeztek számára[11]. Pettau után a Száva vonalán fekvő salzburgi erődítmények következtek: Rann-Brežice, Pischätz-Pišece, Lichtenwald-Sevnica, a nyugat-stájer Deutschlandsberg, három hónappal később pedig a Karintiában fekvő salzburgi uradalmak. A Száva menti Reichenburg-Rajhenberg/Brestanica valószínűleg már 1479 őszén ill. telén magyar kézbe került[12]. Leibnitz után a Seggaubergen lévő kastélyok bevétele következett 1479. december 21-én,

---

[5] Vö. Karl *Schober*, Die Eroberung Niederösterreichs durch Matthias Corvinus in den Jahren 1482 bis 1490. *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich*, Neue Folge 13. Wien, 1879, S. 1–70; 161–192; 259–294; 383–411 und Neue Folge 14. Wien 1880, S. 126–150, 329–337; 429–450. Emerich *Schaffran*, Beiträge zum zweiten und dritten Einfall der Ungarn in Niederösterreich 1477 und 1481 bis 1490. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, Neue Folge 25. Wien 1932, S 145–174. Gyula *Rázsó*, Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich (Militärhistorische Schriftenreihe, 24). Wien 1973.

[6] Martin *Wutte*, König Matthias von Ungarn und seine Beziehungen zu Kärnten. *Carinthia* I 126. Klagenfurt 1936, S. 32–39 und Claudia *Fräss-Ehrfeld*, Geschichte Kärntens. Band 1: Das Mittesalter. Klagenfurt 1984, S. 611–618.

[7] Jakob Unrest, Österreichische Chronik. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series 11, hrsg. von Karl *Grossmann*. München 1982, S. 101–192, a továbbiakban *Unrest*, Österreichische Chronik.

[8] Vö. Franz *Krones*, Die oesterreichische Chronik Jakob Unrests mit Bezug auf die einzige bisher bekannte Handschrift der k. Bibliothek zu Hannover. *Archiv für Österreichische Geschichte* 48. Wien 1872, S. 443–450 und Franz *Krones*, Die zeitgenössischen Quellen der steiermärkischen Geschichte in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. *Beiträge zur Kunde steiermärkischen Geschichtsquellen* 7. Graz 1870, S. 38–52.

[9] Roland *Schäfer*, Kaiser Friedrich III. und Ungarn, in: die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Katalog Herberstein, Graz 1986, S. 170.

[10] A levél forrása: *Mayer*, Abdankung S. 239 (Nr. 19) vom 5. november 1479, Ofen.

[11] Egy irat másolata (a címzett feltehetően Niklas von Liechtenstein). Steiermärkische Landesarchiv Graz, Urkunde 7811b–1479. december 25. Ebből az iratból az is kiderül, hogy Pettauban 700 ember állomásozott, Leibnitzben pedig kb. 400.

[12] *Schäffer*, Reichenburg, S. 76, Anm. 434.

mint ahogy az a seggaui kastélytemplom (1519 körül) emporájába vésett feliratból kiderül[13]. Ezután St. Georgen és Bischofseck került magyar fennhatóság alá. A magyarok vezére a sziléziai születésű Hans Haugwitz von Seibersdorf volt, aki az Unrest-féle krónikában „fehér Haugwitz"-ként is szerepel[14]. Ekkor még hivatalosan béke volt, csak 1480 márciusában üzentek hadat[15].

Miután a magyarok Stájerország jelentős részét elfoglalták, a császáriak Grác környékére és a gráci Schloßbergre húzódtak vissza, így legfőbb céljuk a vár megvédése volt[16]. Védekezés céljából már az 1477 augusztusi első hadjárat idején felszámolták a domonkos rendi apácakolostor káplánságát, 1480-ban pedig lebontották az egész kolostort. Később Mátyás király állítólagos gráci ostromát tekintették ennek okául, ami viszont történelmileg nem bizonyítható[17]. Erről az 1571-ben II. Károly főherceghez írt kérvényben esik szó, amelyben a kolostor priorisszája az omladozófélben lévő kolostor renoválásához a főherceg támogatását kéri, miután az eredetileg a városon kívül elhelyezkedő kolostor a magyarok támadása révén romokban hevert[18].

Gráchoz hasonlóan az alsó-stájerországi Cilli-Celje városát sem sikerült elfoglalniuk a magyaroknak. A császári város azonban 1485-ben átmenetileg fegyverszünetet kötött a magyarokkal[19].

Mátyás király azon fáradozott, hogy háborúját az örökös tartományok elleni magánháborúként és nem pedig a birodalom elleni háborúként ismertesse el. A salzburgi pozíciók átadását szerződésben is rögzítették. A magyar király számára az első csapást viszont Radkersburg bevétele jelentette 1480 márciusában[20]. Antonio Bonfini krónikás jelentésében olvasható, hogy a magyarok vezére Szapolyai István volt, *indomitiae fortitudinis*. Bonfini leírásában szerepel, hogy a magyarok a város bevételét csellel érték el. Szapolyai vezetésével a magyar hadsereg egyes részei ugyanis behatoltak az előrosba, és sáncokat építettek a város előtt. Március 8-án Szapolyai a nagy hídon át akart bevonulni a város északi részébe, hogy üldözőbe tudja venni a törököket, mint ahogy ő ezt a polgársággal tudatta. Azok mindezt engedélyezték, így aztán Szapolyai este a zsidó

---

[13] Vö. *Schäffer*, Kaiser Friedrich III. und Ungarn, in: Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Katalog Herberstein, Graz 1986, 173–174. és a 174. képpel illusztrálva. Ebből az iratból kitünik, hogy I. Maximilian 1490. szeptember 1-jén visszafoglalta Seggaut, 1519-ig pedig Balthasar Gleinzer vicedominus vezetésével újjáépítették.

[14] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 104.

[15] Erich *Marx*, Das Salzburger Vizedomamt Leibnitz. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 119. Salzburg 1979, S. 28–29. A magyar háborúról és annak előzményeiről vö. *Mayer*, Abdankung, S. 171–246. Friederike *Zaisberger*, Bernhard von Rohr und Johann Beckenschlager, Erzbischof von Gran, zwei Salzburger Kirchenfürsten aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Disszertáció (géppel írott), Wien 1964 valamint Heinz *Dopsch*, Salzburg im Spätmittelalter, in: Geschichte Salzburgs I. Salzburg 1981, S. 536–567.

[16] Fritz *Popelka*, Geschichte der Stadt Graz I. Graz 1928, S. 274.

[17] *Popelka*, Graz I, S. 70. Ezzel ellentétben az egyik gráci leganda azt tartja, hogy a gráci Schloßberg 1480-ban árulás révén majdnem magyar kézbe került. A legenda szerint az elrabolt császár lányát csak az mentette meg, hagy egy fekete kutya Ulrich von Graben várkapitányt még időben riasztotta. Johann *Schleich*, Heimat- und Sagenbuch Graz und Umgebung. Graz 1998, S. 27–28.

[18] Viktor *Thiel*, Regesten Hofkammer 1556–1577 (géppel írott, Forschungsinstitut für Historische Grundwissenschaften der Universität Graz), S. 107 (Nr. 338).

[19] Andreas *Gubo*, Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart. Graz 1909, S. 186. valamint Janko *Orožen*, Zgodovina Celja in okolice. I. del. Od. začetka do leta 1848. Celje 1971, S. 660. Celje környéki katonai összecsapásról nincs benne szó.

[20] Benda *Kálmán*, Magyarország történeti kronológiája. I. kötet. A kezdetektől 1526-ig. 305. március közepe.

negyed területén lévő körgyűrű elé vonta csapatait, mert észrevette, hogy ott a fal nincs egészen rendben. Éjszaka aztán a tüzérség Szapolyai parancsára elfoglalta állásait, és napkelte előtt egy nagy rést ütöttek a várfalon. Mindezek után a magyaroknak sikerült a Mura szemközti oldalán fekvő Rupertkirche valamint Oberradkersburg-Gornja Radgona elfoglalása, ahonnét a várost könnyen tűz alá tudták venni. Délelőtt folyamán kapitulált a város polgársága. A leggazdagabb polgárokat Budára vitték[21], ahol a következő évtizedekben egy Johann Pemfflinger nevezetű polgár nagykereskedőként és jó pár évig mint főbíró a városban fontos szerepet játszott. Radkersburg elfoglalása után Mátyás a várost Székely Jakab hadvezérnek adományozta, aki királya halála után Radkersburgot harcok nélkül átadta I. Maximiliannak[22]. Mátyás király bizonyíthatóan meglátogatta Radkersburgot 1481 májusában, mint ahogy az a király IV. Sixtus pápához írt iromány-ából kitűnik[23].

A magyarok még 1480-ban bevették Fürstenfeldet, *oppidum sane munitissimum*, amit Bonfini *Feleston*-nak nevezett. Május 12. óta ostromolták a várost a magyarok Hans Elderbach von Monyorokerék vezetésével[24]. Unrest jelentése szerint, Grácból 100 fős, Mariborból pedig mintegy 300 fős felmentőseregnek kellett volna érkeznie. Felvonulásuk közben azonban a császári csapatok meg-meglátogatták a helyi borospincéket, minek következtében többségüket a magyarok még bevetésük előtt lemészárolták[25]. Május 26-án a magyarok megrohamozták a várost, de nem jártak sikerrel. Ezek után gyújtólövedékeket alkalmaztak, minek eredményeként a város szinte teljesen leégett. Az akkori eseményeket hosszadalmasan taglalja a fürstenfeldi ágostonrendi szerzetesek telekkönyvének bejegyzése, amit nyolc évvel a város elfoglalása után vetettek papírra. Ebből kiderül, hogy az egész város a lángok martaléka lett, kivéve a kolostort és a közvetlen közelében álló három házat[26]. A kolostor kifosztásában nagy valószínűséggel részt vettek elzüllött magyar ferencesrendiek is. Heinrich Hader ágostonrendi szerzetest megfojtották, a priort valamint tíz szerzetest 15 napon keresztül fogva tartották a magyarok, és állatokhoz hasonló bánásmódban részesítették őket. Szabadon bocsátásuk után a város elpusztulása és a nagy szűkösség miatt a prior kivételével az összes szerzetes elmenekült[27]. Mátyás király haláláig Wilhelm Baumkirchner volt Fürstenfeld és az 1487-ben elfoglalt Hartberg kapitánya[28].

1480 júniusában Mátyás király mintegy 1200 főt, közöttük sok rácot, küldött Jorg Hall kapitánysága alatt Stájerországból Preiteneggen keresztül Karintiába, hogy megerősítse a Hans Haugwitz vezetése alatt álló csapatokat. 1480. július 30-án vonultak a magyarok, akik ostromlöveggel is fel voltak szerelkezve, Felső-Stájerország nyugati részén fekvő Neumarkt felé. Hans Haugwitz úgy gondolta, hogy könnyű dolguk lesz, de aztán

---

[21] Antonio *Bonfini*, Rervm Vngaricvm decades qvatvor cum dimdia. Frankfurt 1581, IV/6, S. 611–612 (1480). *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 105. *Krones*, Quellen S. 41–42.

[22] Hermann *Kurahs*, Erwin *Reidinger*, Sepp *Szedonja*, Johann *Wieser*, Bad Radkersburg. Naturraum und Bevölkerung, Geschichte, Stadtanlage, Architektur. Radkersburg 1997, S. 89.

[23] Magyar levelestár. Mátyás király levelei 1460–1490. Fordította *Ballér* Piroska 1986, 140. 72. sz. Kelt Radkersburgban, 1481. május 7-én.

[24] *Krones*, Chronik Unrest, S. 445.

[25] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 106.

[26] *Krones*, Quellen 42–43 és *Bonfini*, Decades IV/6, S. 622 (1484).

[27] Notizen im Urbar des Augustinerklosters Fürstenfeld im Steiermärkischen Landesarchiv Graz, A. Fürstenfeld, 210/353 und *Schäffer*, Friedrich III., S.173.

[28] Fürstenfeld. Die Stadtgeschichte, hrsg. von Gerhard *Pferschy*. Fürstenfeld 2000, S. 54; Hartberg: *Krones*, Quellen, S. 49. Ebben szó esik a voraui kolostor felgyújtásáról is, amit a magyarok követtek el. Adatközlője: Aquilinius Julius *Caesar*.

augusztus elején Neumarkt előtt váratlanul feltűntek a törökök is. Hans Haugwitz abban a tudatban ringatta a polgárokat és Trettner helytartót, hogy a város lakóival közösen ellenállnak majd a törököknek. Így aztán a Neumarkt lakói beengedték a magyar katonaságot. A törökök viszont továbbvonultak Judenburg felé, anélkül, hogy harcba bocsátkoztak volna. Hans Haugwitz csapataival továbbvonult ugyan St. Peter és Baierdorf[29] bei Schöder felé, de Neumarktban hátrahagyott egy magyar helyőrséget[30].

Ebben az évben összecsapásokra került még sor a salzburgi zsoldosok és a magyarok között, Jörg von Wolfersdorf és Niklas von Liechtenstein vezetésével Murau, Mautendorf, Lietzing és Ranten közelében. A két sereg lietzingi találkozóján Haugwitz von Seibersdorfot fogságba ejtették, és Murauba vitték; rövid időre Wolfersdorfer is fogságba került. Liechtenstein Murau környéki birtokait Hans Haugwitz dúlta fel, erre válaszul a császárhű Liechtenstein pedig a salzburgi birtokokat. Hans Haugwitz von Seibersdorf utódjául Mátyás király egy Paniško nevezetű csehet nevezett ki, aki kegyetlenségéről volt hírhedt[31].

1481-ben a császár az Andreas von Weispriach vezette zsoldossereget Karintiából Grácba vezényelte. A zsoldosok egy ideig a Judenburg környékén portyáztak, ami az ottani lakosság szenvedését okozta. Amikor aztán Grácba értek, követelték zsoldjukat. A császár viszont, akit a zsoldosok garázdálkodásáról értesítettek, leveleket küldött Karintia és Stájerország zsoldosok által kifosztott városaiba, hogy mérjék fel a kárt, mert azt levonja a katonák zsoldjából. Válaszul Andreas von Weispriach átállt Mátyás szolgálatába[32]. 1481 novemberében fegyverszünetet kötött a császár és a magyar király, de a magyarok még sem vonultak el, mert a császár ebben az időben katonai akciókat hajtott végre ellenük.

Baierdorf ob Muraunál volt egy salzburgi torony és egy uradalmi székhely, amiket a muraui Niklas von Liechtenstein átadott a császárnak, amiket egy bizonyos Heinrich Rulko birtokolt. Rulko ki akart szabadítani egy foglyot a városból a muraui Liechtenstein tudomása nélkül. A császár Rulko mellett állt ki, amit Liechtenstein jogai csorbításának tekintett, és átpártolt Mátyás királyhoz: beengedte a magyarokat Murauba, ebbe fontos városba valamint Grünfelsbe és Steinob Teufenbachba. Baierdorf viszont 1494-ig császári kézben maradt[33]. Liechtensteiner átállása miatt a Mura völgyében ismét összecsapásokra került sor. Balthasar Thannhauser vezetése alatt a császáriak elfoglalták Mariahof bei Neumarkt templomát, és erőddé alakították át, ahonnét aztán Neumarktban állomásozó magyarokat könnyen le tudták győzni. 1482. július 25-én azonban Paniško új csapatokkal érkezett vissza Magyarországról, és megostromolták Mariahofot. Egy stájer felmentő sereg el tudta üldözni a magyarokat, akik sok harci eszközt hagytak vissza, és Neumarktnál elsáncolták magukat. A császáriak azonban nem hagytak hátra ütőképes csapatot a templomban, s azt csak a helyi népesség védte. Így aztán azt Paniško az éj leple alatt be tudta venni, aki a falut a templom kivételével hamuval tette egyenlővé[34].

1481 elején Alsó-Stájerország volt hadszíntér. A magyaroknak sikerült bevenniük egy Dráva menti stratégiailag fontos helyet, a schauenbergi Ankenstein-Borl várát, Stáje-

---

[29] Franz *Hutter*, Der Zehentturm in Baierdorf bei Schöder (Kreis Murau). *Zeitschrift des Historischen Vereines für die Steiermark* 36. Graz 1943, S. 46–47.

[30] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 109–11.

[31] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 114.

[32] *Unrest*, Österreichische Cronik, 120.

[33] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 139–140. és *Hutter*, Baierdorf 47.

[34] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 128–129 és Fritz *Popelka*, Über die Kriegsereignisse in Mariahof. *Zeitschrift des Historischen Vereines für die Steiermark* 23. Graz 1927, 89–91.

rország egyik régi határerődítményét[35]. Húsvét és pünkösd között Mátyás a Jobst Hauser kapitánysága alatt lévő fejedelmi Marburg-Maribor városát ostromolta. III. Frigyes Johann Beckensloer és Wenzel Wlk, cseh zsoldosvezér vezetésével mintegy nyolc ezer fős felmentő sereget küldött, így a magyarok hirtelen fölhagytak az ostrommal[36]. Antonio Bonfini jelentése szerint Prosper Cafarelli pápai legátus érdeme a békekötés[37]. Akkor a császáriak el tudták foglalni St. Georgen bei Wildont, Magyarország felé viszont nem sikerület előrenyomulniuk, és veszteséget szenvedtek.

Mi után a lavanti püspök Mátyás király híve lett, Karintiában egy katonai összeütközésre került sor. A kétezer magyar zsoldos ismét a stájer alpesi legelőkön és Preiteneggen keresztül vonult Karintiába Twimbergbe. A gazdag zsákmányt szerzett magyar csapat visszavonulásakor tárgyalást folytatott egy helytartóval a karintiai Lavamündben egy torony átadásáról, aztán felégették Unterdrauburg-Dravogradot, és a Radl-szoroson keresztül ismét elvonultak[38].

Ugyanabban az évben olvasható Matthias Scheit, a seckaui püspök, 1482. augusztus 20-án kelt Waldner császári főjegyzőhöz írt levelében, hogy a fent említett püspök a Wasserberg bei Seckau magtámadását tervezi. Fritz Popelka e forrás alapján feltételezi, hogy az ellenfelek a magyar megszállók voltak. Így a magyarok 1482 augusztusában nem csak a felső Mura-völgyet (Unzmarktig) tartották kezükben, hanem előrenyomultak egészen Aichfeldig, és a karintiai Lavant-völgyből az Obdachi-hágón keresztül Seckau irányába előretörtek. Hogy aztán a seckaui Wasserberg püspök a magyarokat legyőzte vagy sem, erről írásos anyag nem tanúskodik[39].

Eppenstein bei Judenburg vára Jörg von Teuffenbach kezében volt. A friesachi zsoldos Königsfeldernek, aki valamikor a császár szolgálatában állt, és egy magyar seregnek a várkatonák elővigyázatlansága miatt sikerült elfoglalnia a várat. Teuffenbachot foglyul ejtették, valamint gazdag zsákmányt szereztek[40].

1484 pünkösdje után Jörg von Wolfersdorf, a császár zsoldoskapitánya, egy sereggel vonult Eppenstein ellen. Két bástyát állítottak fel ott: egyiket a vár előtt, másikat pedig Weissenkirchen mellett. Ezeket a bástyákat katonák védték, de Eppenstein katonai bevételénél nem volt jelentőségük. Fontossága abban rejlett, hogy az állomány egész nyáron itt kapott helyet. 1484. augusztus 22-én erősítésként a magyar zsoldosok szállásheiyükről bevonultak a várba, amit az említett bástyákban lévő katonák sem tudtak megakadályozni. Az eppensteini magyar bevonulással párhuzamosan vonult fel Murauból Judenburgba császári seregével Wolfersdorf, aki rengeteg puskával rendelkezett. Eppenstein és Obdach között került sor az összecsapásra, amiből a magyarok vesztesen kerültek ki. Ekkor ejtették foglyul Christoph von Muraut és Andreas von Weisprachot, akiket aztán Grácban őriztek.

1484. november 25-e után a magyarok megerősítették csapataikat Karintiában. Ennek a magyar hadseregnek Bad St. Leonhard elleni vonulását akarta megakadályozni a seckaui püspökkel szövetkezve Jörg Woltersdorf, eredménytelenül, mert a magyarok

---

[35] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 118. Ankenstein-Borl határerődítmény hovatartozásáról valamint az e vidéki stájer-magyar határ kialakulásáról vö. Peter *Štih*, Salzburg, Ptuj in nastanek štajarsko-madžarske meje v današnji Sloveniji. *Zgodovinski Časopis* 50. Ljubljana 1996, S. 541–542.

[36] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 120.

[37] *Bonfini*, Decades IV/6, S. 610 (1480).

[38] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 122.

[39] Fritz *Popelka*, Zu den Kriegsereignissen des Jahres 1482. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 23. Graz 1927, S. 89–91.

[40] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 140.

mind a két oldalról körbe vették őket. A seckaui püspököt elfogták, előbb Twimbergbe, majd Friesachba vitték, aztán végül Christoph von Liechtensteinért kicserélték, úgy mint Andreas von Weispriachot Königsbergerre[41].

Az említett Königsfelder, aki az eppensteini várat rajtaütésszerűen elfoglalta, úgy gondolta, hogy Liechenstein bei Judenburg vára is ilyen könnyen sikerülhet. Csak hogy Balthasar Tannhauser, az ottani helytartó egy igen éber ember volt, akinek a napközben végrehajtott támadás nem kerülte el a figyelmét. A helytartó Königsfeldert egy jól irányzott lövéssel harcképtelenné tette, aztán pedig vízbe fullasztották. Kíséretének sikerült elmenekülnie a hegyeken keresztül[42].

1484. november 11-én a karintiai tartomány képviselői Mátyás királlyal békét kötöttek, amit viszont megszegtek. Ezért a magyar király Hans Haugwitz és Székely Jakab vezetésével Alsó-Stájerországból újabb csapatokat küldött Karintiába. Eppenstein személyzetének megerősítése[43] olyan jól sikerült, hogy a Reinprecht von Reichenburg vezette császári erők csak 1486-ban tudták visszafoglalni[44].

A nyugat-stájer Voitsberget feltehetően 1485-ben foglalták el a magyarok. Nagy valószínűséggel ekkorra esik a közelben fekvő Maria Lankowitz bevétele is. Minden esetre ez derül ki a stájer tartomány 1485. szeptember 8-i császárhoz írott leveléből. Ebben az az aggodalmuk is helyet kapott, hogy a magyar király Grác, Eisenerz, Vordernberg és Hall bei Aussee bevételét is tervezi[45].

1486. május 4-én jelent meg császári csapataival Jörg von Wolfersdorf zsoldoskapitány, akihez még Reinprecht von Reichenburg zsoldosai is csatlakoztak Neumarkt előtt[46]. Éjjel aztán néhányan átmásztak a templom közelében lévő várfalon, elfoglalták a templomot, aztán pedig lépésről lépésre az egész települést. A meglepett magyarok Seydlitz parancsnoksága alatt visszahúzódtak a várba. Reinprecht von Reichenburg nagy lövegeket hozatott, és el kezdte lőni a magyar állásokat. A várat több mint egy hónapig ostromolták, minek következtében Neumarkt nagy része is romokban hevert. A magyarok a vár mellett felépítettek egy védekezésre alkalmas katonai tábort, amit ők *Nyrendewb*-nek neveztek. A magyarok csak ennek a tábornak az eleste után adták meg magukat 1486. július 3-án, Neumarkt hat évig tartó megszállása után[47].

Amikor Hans von Reichenburg, Reinprecht fia, még a Bernhard von Rohr révén magyarok kezébe került karintiai Gmünd elfoglalását kapta apjától parancsba 1487-ben, éppen akkor jutott tudomására, hogy az ugyancsak Salzburghoz tartozó Fohnsdorf elesett. Fohnsdorfban az történt, hogy az ottani helytartó Pyeswg sógorának, a Gurk-völgyből származó és a magyarok oldalán álló Liephartnak feltehetően csellel sikerült

---

[41] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 144–145.

[42] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 145–146.

[43] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 152.

[44] A judenburgi eseményekről Unrest alapján, Johann *Andritsch*, Judenburg Stadtchronik. Judenburg 1989, S. 128–129.

[45] Franz *Krones*, Vorarbeiten zur Quellenkunde und Geschichte des Landtagswesens der Steiermark. Nachträge und Ergänzungen mit einer Übersicht der bisher gesammelten Daten für die Epoche von 1160–1522. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 6. Graz 1869, S. 73–74 és *Seuffert-Kogler*, Landtagsakten II, S. 226 Nr. 216.

[46] Az 1487-ben Burgundiából visszatérő Reinprecht von Reichenburg például 1486-ban Hans Ungnad gondnokaként 6000 magyar forintért és 200 rajnai forintért elzálogosította a Grác közelében lévő Plankenwarth-kastélyt, hogy a magyarok elleni háborúban részt vett katonáinak ki tudja fizetni a zsoldot. *Schäffer*, Reinprecht von Reichenburg, S. 70.

[47] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 159–160. A Neumarktban és környékén történt eseményekről Unrest alapján, Walter *Brunner*, Geschichte von Neumarkt in der Steiermark. Neumarkt 1985, S. 199–202.

bejutnia Fohnsdorba. Rajtaütésszerűen sikerült meglepnie sógorát, a helytartót, valamint saját feleségét, akiket aztán egy toronyban tartott fogva. Erről aztán értesítették Hans von Reichenburgot, aki a Gmündnél állomásozó csapatainak egy részével valamint megerősítve a stájer népfelkeléssel csapataival Fohnsdorf ellen vonult, ahol Liephart rövidesen kapitulált, a vár azonban a továbbiakban nem tartozott Salzburg fennhatósága alá[48].

1487 áprilisában, Bécsújhely ostromlása mellett, a magyar királynak sikerült elfoglalnia egy igen fontos stratégiai vonalat, még pedig Schottwien, Mürzzuschlag, Kindberg és Klamm várának bevételével. A magyarok Kindbergnél felállítottak egy védekezésre is alkalmas katonai tábort. Mátyás így az egész Mürz-völgyet uralta egészen Kapfenbergig[49]. A Mürz-völgy elfoglalásával Bécsújhelyet délről is elvágták, s így 1487. augusztus 17-én kapitulált. Még az év októberében Albrecht von Sachsen vezetésével császári csapatok érkeztek a Mürz-völgybe, és felégették Mürzzuschlagot[50].

Bécsújhely kapitulációja előtt Albrecht von Sachsen herceg, birodalmi zsoldosvezér néhány birodalmi csapattal Linzbe érkezett. Nekik sikerült tartani az Enns vonalát, Felső-Stájerország északi részét valamint Felső- és Alsó-Ausztria határát. Reinprecht von Reichenburgot Grácba küldték, hogy megszervezze a belső-ausztriai népfelkelést. Reinprecht szeptember 18-ra hívta össze Bruck an der Murba a stájer rendeket és a herceget. A rendek viszont nem nagyon tettek eleget a felszólításnak, Stájerországból csak alig jelentek meg, Karintiából és Krajnából pedig senki. Ezzel egy időben a magyarok megszállták a Bertholomäus von Pernegg parancsnoksága alatt lévő Negau-Negovát, amit aztán Albrecht von Sachsen és Reinprecht von Reichenburg villámtámadással visszafoglaltak. Ez a katonai siker viszont rövid ideig tartott, mert nem sokkal később át kellett adniuk Negaut a magyaroknak[51]. A negaui konfliktus gyökerei Friedau-Ormožhoz vezetnek vissza: Friedau a Schaunbergerektől rokonukhoz, Frangipani grófhoz került. Erre válaszul Bartholomäus elfoglalta Pernegg, a császárhű hadvezér Friedaut, viszont nem tudta sokáig tartani. Kivonulásakor lángba borította a falut, Frangipani grófot viszont Pernegg fogva tartotta Negauban.

1487. novemberében 1488. június 2-ig fegyverszünetet kötöttek a magyarokkal. A fegyverszünet 1490-ig történő többszöri meghosszabbítása viszont igen jól jött a császárnak, hiszen így fel tudott lélegezni, s Mátyás király halála után gyorsan vissza tudta foglalni az örökös tartományokat[52].

1489. február–március folyamán Lavamünd felől előretörő magyaroknak sikerült elfoglalniuk egy tornyot Unterdrauburg-Dravograd közelében. 1489. március végén megtámadták a Windischgraz-Slovenj Gradec mellett elhelyezkedő St. Pongratzent is, ahol a földműves lakosság török ellenes torlaszokat emelt. Mivel St. Pongratz túl közel volt Windischgraz városához, a városlakók úgy gondolták, hogy nem fogják tudni megvédeni, s így a várost 1489. április 1-én átadták a magyaroknak.

---

[48] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 172. Walter *Brunner*, Fohnsdorf. Rückblick in die Vergangenheit – Ausblick in die Zukunft. Fohnsdorf 1992, S. 143. Brunner feltételezi, hogy a salzburgi tulajdonban lévő Fohnsdorfot a magyarok hamarosan elfoglalták, és feltehetően több mint hat évig ott maradtak.

[49] *Unrest*, Österreichische Chronik, S. 167, 175 és Otmar *Pickl*, Geschichte der Marktgemeinde Krieglach. Krieglach 1993, S. 43.

[50] Othmar *Pickl*, Gerhard *Wresounig*, Geschichte der Marktgemeinde Langenwang. Langenwang 1997, S. 59.

[51] *Schäffer*, Friedrich III., S. 175 és *Schäffer*, Reichenburg, S. 96 valamint *Pirchegger*, Geschichte II, S. 106.

[52] *Schäffer*, Reichenburg, S. 102.

Négy héttel később Székely Jakab Völkermarkthoz érkezett, de miután egy villámtámadás sikertelenül végződött, Windischgraz irányába haladt tovább, és elfoglalta a Marburgtól délre eső Windischfeistritz-Slovenska Bistricát. Ennek bevételét az 1506-ban I. Maximilian császár által Seitz-Žiče karthauzi priorjának kiállított oklevélben említik meg, és pedig azért, mert a húsz font és négy schilling járandóságot, amit a karthauzi apja a Leobenből érkező húsz véka vasért és egy málha olajért a windischfeistritzi hivatalban megállapított éves illetékért kapott, ezentúl a celjei fejedelmi uradalmi hivatalban fizették ki, mert Windischfeistritz magyarok általi elfoglalása után ezt az összeget nem kapták meg a karthauziak[53]. Székely Jakab Windischgrazot és Windischfeistritzet is csak 1491-ben adta át I. Maximilian császárnak. Székely Jakabnak fontos szerepe volt a III. Frigyes ellen vívott háborúban. Ő volt az, aki a fegyverszünet ellenére 1489-ben az említett helységeket elfoglalta; de amikor a helyzet számára a császár oldalán kedvezőbbnek bizonyult, tárgyalást folytatott vele. Mátyás halála után támogatta ugyan Jánost, Mátyás házasságon kívüli fiát, de aztán mégis csak átpártolt a Habsburgokhoz. 1490-ben a császártól megvásárolta Ankensteint és Friedaut, aki aztán Székelynek a „von Friedau" nemesi címet adományozt[54].

III. Frigyes császár a magyarok elleni háborúját jórészt kölcsönökből fedezte. Egy 1484-ből származó okiratból, Andrä Schenknek Georg von Chiemsee püspökhöz intézett leveléből kiderül, hogy a császárt Grácban cseh zsoldosvezérek veszik körül, fukarkodáson és alváson kívül semmi mást nem csinál, míg udvaroncai kimondhatatlan nevűekkel részegre isszák magukat[55].

A magyarokkal történő összeütközések következményeként sok stájer falu és majorság elpusztult. Ehhez jöttek még a különböző járványok, természeti csapások, a törökök, a császáriak és a magyar zsoldosok fosztogatásai előidézett nagy éhínség. Hans Pirchegger feltételezi, hogy 1469 és 1493 között a lakosság egy negyede meghalt, minek következtében a területek ismételt betelepítése, különösen a terméketlenebbeké szinte teljesen szünetelt.

Abban az időben sok földtulajdonos visszavásárolta a magyaroktól zsellérjeit, mint például a reini apát, aki minden földművesért nyolc magyar forintot fizetett. A leibnitzi helytartó 300 foglyot váltott ki 900 forintért, amíg ő a földművesektől 2000 forintot hajtatott be[56]. Az oberwölziek, akiktől a magyarok elkobozták haszonállataikat, 1484-ben a hatalom birtokosainak játékszerévé váltak. A freisingi püspök földesúrként megegyezett a magyarokkal, akik az egész egyházközséget felszólították Neumarktba robotra, és megfenyegették őket, hogy ellenkező esetben katonai beavatkozásra kerülhet sor. Judenburg környéken azonban Wolfersdorf állomásozott, aki nyomást gyakorolva az oberwölziekre felszólította őket a magyarok elleni védekezésre, és a Murauban végrehajtandó robot megtagadására. Ebben a kilátástalan helyzetben küldték el az oberwölziek Andreas Rosentalert a püspökhöz Freisingbe[57]. Viszont az is jellemző volt erre a korszakra, hogy

---

[53] Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Urkunde 1506. október 31.

[54] *Schäffer*, Friedrich III., S. 175.

[55] Nach *Popelka*, Graz I, S. 71.

[56] *Pirchegger*, Geschichte II, 104, 84. jegyzet.

[57] Abschrift im Steirmärkischen Landesarchiv in Graz, 1484. május 1-ről, Oberwölz; vö. még Manfred *König*, Die Korrespondenzbücher des Bischofs Sixtus von Freising und ihre Bedeututng für die Geschichte des ausgehenden 15. Jahrhunderts. (Disszertáció a Gráci Egyetem Bölcsészettudományi Karán; géppel írott.) Graz 1975, S. 110–111; a freisingi püspök Mátyás királyhoz való viszonyáról 269–273.; Johann *Tippl*, Oberwölz. Bilder aus der Vergangenheit der Stadt und ihrer Umgebung. Graz [1923], a 161 oldalon szó esik

még egy családon belül is nagyon eltérő volt, hogy ki melyik félhez tartozott. Erre jó példa a fenti fohnsdorfi eset, amikor is a egy királyhű nemes saját nővérét és sógorát ejtette fogságba, csak hogy megtudjon szerezni egy várat. A népesség számára nem csak a magyarok fosztogatásai jelentettek nagy szűkölködést, hanem a császáriaké is, hiszen a császári zsoldosok is fosztogatásokból szerezték be elmaradott zsoldjukat.

Míg a magyarok alsó-ausztriai, stájerországi, karintiai jelenlétét csupán a történelmi fejlődés egy fejezetének tekintik, addig a régi szlovén történetírásban Mátyás király idealizálása figyelhető meg. Ez arra vezethető vissza, hogy az alsó-stájerországi és krajnai szlovének Mátyás királyban látták a segítséget a török és más fenyegetések ellen, így például a tétovázó és sokszorosan megvetett III. Frigyes császár ellen. Így *kralj Matjaž* neve négy szlovén népdalban[58] is előfordul, és Beatrice magyar királynő Luttenberg-Ljutomerben töltött üdüléséről is büszkén számolnak be a források[59].

Mátyás halála után természetesen nem volt irigylésre méltó Salzburg helyzete. Az érseki tulajdon a Habsburgok kezébe került. 1494-ben aztán I. Maximilian király és V. Frigyes salzburgi érsek megállapodtak a salzburgi tulajdonok visszaadásáról, igaz ugyan a karintiai Gmünd valamint Pettau és Rann nélkül; Pettaut 1511-ben megvásárolta a salzburgi érsek, Rannt viszont nem tudta visszaszerezni[60].

[58] Vö. Georg *Graber*, Matthias Corvinus in der Volksüberlieferung der Slowenen. *Carintia* I. 126. Klagenfurt 1936, S. 39–50.

[59] Milko *Kos*, Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije. Ljubljana 1933, S. 229 és Josip *Gruden*, Zgodovina slovenskega naroda. Celje 1911–1916, S. 283; a recenzióban ellene August von *Jaksch*, *Carintia* I 109. Klagenfurt 1919, S. 98.

[60] A salzburgi tulajdonok visszaszerzéséről 1490 után vö. *Dopsch*, Geschichte Salzburgs I, S. 565–566.

* A tanulmányt fordította: *Zita Veit*

JUNG KÁROLY

NYUGAT-MAGYARORSZÁGI HORVÁT EPIKUS ÉNEK RÁKÓCZI FOGSÁGÁRÓL ÉS SZÖKÉSÉRŐL

„Érdemes lenne mindenképpen az eredetében kuruc kori származásra következtethető, de szövegében későbbi feljegyzésben ránk maradt, illetőleg az egykori Magyarország népeinek csak szájhagyományból ismert kuruc tárgyú emlékeit összegyűjteni, bennük megkeresni a kuruc költészet folklorizálódásának útját, az egykorú versek utóéletét, a kuruc költészet népköltészeti visszhangját."

A fenti idézet utolsó mondata annak a bevezetésnek, melyet Varga Imre írt a kuruc kor küzdelmeinek költészetéből összeállított alapvető antológiájához.[1] Nem kétséges, hogy a felsorolt elvégzendő feladatok közé odaértendő a történelmi Magyarország szerb és horvát népe körében szájhagyomány útján fennmaradt kuruc tárgyú emlékek (verses és prózaepika) felkutatása és összehasonlító értelmezése is. A kuruc kor magyar folklórját áttekintő nagy tanulmányában Voigt Vilmos röviden érinti ezt a kérdést is, s megállapítja: „A kutatók azonban a korábbi korszakokkal foglalkoztak, és a kuruc költészet kortársi jelenségeiről nem írtak."[2] Mai ismereteink alapján úgy tűnik, néhány jelzés értékű rövid előzménnyel mégis számolni kell: ismeretes egy a 17. század derekára datált kaj–horvát Rákóczi-ének,[3] melynek kétségbevonhatatlan magyar előzményét felkutatta és értelmezte Bori Imre;[4] ismeretes továbbá egy 18. század elejére datált szerb epikus ének, amely a magyar–rác kuruc kori csatározásokat énekeli meg (szerb szemszögből) a Csongrád környéki, bizonyíthatóan történetileg hiteles, események népköltészeti visszhangjaként;[5] tudunk egy Vuk Karadžić gyűjtötte epikus énekről is, amelynek hőse azonos az előbbiével, s a benne elmondott epikus esemény ugyancsak a kuruc kori csatározásokhoz köthető.[6] Mindez elég kevés, ám valószínű, hogy a további kitartó kutatás akár szerb, akár horvát vonatkozásban eredményeket hozhat.

Ebben a dolgozatban egy éppen ilyen gradistyei (nyugat-magyarországi) horvát epikus énekről kívánok beszámolni, melynek meglétéről néhány horvát és magyar nyelvű

---

[1] *Varga Imre*, vál. 1977. 18.

[2] *Voigt Vilmos*, 1975. 537. A szerző tanulmányának másik változata: *Voigt Vilmos*, 1978.

[3] Címe: Cantio de Rakoczio. Egyik kiadása: *Šojat, Olga* 1975. 85–86.

[4] *Bori Imre*, 1973. 51–54.

[5] Címe: Rako kapetan i Madjari kuruci. (Rákó kapitány és a magyar kurucok). In: *Medenica, Radoslav–Aranitović, Dobrilo* prired. 1987. 168–169. Az Erlangeni Daloskönyv eredeti tudományos kiadásában (Sremski Karlovci, 1925., kiadta Gerhard Gesemann) a szöveg címtelen, mint ahogy az eredeti kéziratban is: 114–115. Magyar kommentárja: *Dávid András*, 1993. 175–176.

[6] Címe: Boj Aradjana sa Komadincima. (Az aradiak és a komádiak harca). Vuk Karadžić szerb népdalgyűjteményének III. kötetében a 87. számú, számos kiadásban. (Srpske narodne pjesme III. 87.) Magyar fordítása a fenti címen: *Csuka Zoltán* ford. 1946. 28–31. A magyar fordításra utal: *Varga Imre*, vál. 1977. 17.

közlés[7] ugyan említést tesz, de sem az eredeti szöveget, sem a magyar fordítást eddig nem ismertük, s magyar–horvát összehasonlító elemzésre sem került még sor.

Még a 19. század negyvenes éveinek elején történt, hogy egy buzgó horvát hazafi ellátogatott az akkori nyugat- és északnyugat-magyarországi horvát diaszpóra körébe, mint maga írja, abból a célból, hogy nyelvjárásukat megismerje, s összegyűjtse népdalaikat, köztük epikus énekeiket is. Fran Kurelacról van szó, akinek életét, pályáját a vonatkozó kézikönyvekből nem nehéz megismerni.[8] Éveken át folyó kiszállásai, gyűjtései belenyúltak a közben kirobbant 1848–1949-es magyar forradalomba és szabadságharcba, ebből következően – mivel a forradalmas időszakban igen kényes területről volt szó, s Kurelac nemzeti felvilágosító tevékenységet is folytatott a helyi horvát kisebbség körében – nem éppen kedvező terepi tapasztalatokra is szert tett, sőt a hatóság le is tartóztatta a túlzott magyarbarátsággal nem éppen illethető folkloristát. A mindenféle nehézségek ellenére tekintélyes számú népköltési alkotást jegyezett fel a felkutatott énekesek ajkáról és másolt át a rendelkezésére bocsátott kéziratokból és daloskönyvekből.[9] A gyűjtött anyag közzétételére csak évtizedek múlva került sor, népdalgyűjteménye 1871-ben jelent meg Zágrábban.[10] A kiadvány azóta is jelentős helyet foglal el a horvát népköltészeti gyűjtés- és kiadástörténetben, hisz negyed évszázaddal megelőzi a nagy horvát nemzeti népdalkorpusz első kötetének megjelenését.[11]

Fran Kurelac, aki Bécsben még ismerhette és beszélhetett az aggastyán Vuk Kardžićtyal, s buzgón forgathatta az addigra már Európa-szerte híres szerb népdalkiadványait, sőt: a maga gyűjtéseinek kérdéseit vele meg is tanácskozhatta,[12] alapjában véve csalódott a maga feljegyzett anyagban: nem találta benne a Balkánon gyűjtött hősepikához hasonló (vagy mérhető) hősénekeket.[13] Éppen ezért a nyugat-magyarországi epikus énekanyagot kissé le is nézte, arra gondolva, hogy a horvát diaszpóra énekesei már elfelejtették az óhazából magukkal hozott „eredeti" énekanyagot.[14] (Ez a horvátság, mely napjainkban részben Burgenlandban, részben Nyugat-Magyarország legszélén, kisebb részben a mai Szlovákiában él, legalábbis kései utódai, a 16–18. század során húzódott északra a beözönlő oszmán áradat elől menekülve Észak-Horvátországból és Szlavóniából. Napjainkban burgenlandi és gradistyei horvátoknak is nevezik őket.[15]

Való igaz, hogy a Fran Kurelac által gyűjtött kisebbségi horvát népköltési anyag merőben más karakterű, mint az epikus tízesekben szárnyaló (elsősorban 19. századi)

---

[7] Például: *Kurelac, Fran* 1871. XXXIV.; *Juraj, L.* 1986.; *Frankovics György* 1996. (Juraj L. Frankovics álneve).

[8] Például: Leksikon pisaca Jugoslavije. (Gl. urednik: Živojin Boškov), Tom III. Novi Sad, 1987. 535–537.

[9] Lásd: *Kurelac, Fran* 1871. Előszó. (Magyarul: Életemből és utazásaimból a magyarországi horvátok körében.)

[10] *Kurelac, Fran* 1871.

[11] Hrvatske narodne pjesme I–X. Zagreb, 1896–1942.

[12] *Kurelac, Fran* 1971. XXXIX. 1840-ben Vuk Karadžić ajánlására francia tanári állást kapott Bécsben, ugyanakkor Karadžić titkára is ugyanott.

[13] *Kurelac, Fran* 1871. LII. A szövegek előtti Megjegyzésben. Magyarul: Hősénekek ebben a gyűjteményben nincsenek. Már a néhai Vuk (Karadžić) is arra panaszkodott, hogy a Száva innenső oldalán nem bukkant rájuk. A hősénekhez másféle élet kell, mint amilyen nálunk van, olyan, amilyen az élet Boszniában napjainkban is.

[14] Uo.

[15] Vö. *Črnja, Z.–Valentić, M.–Benčić, N.* red. 1973. A kérdésnek természetesen előbb és később is jelentős irodalma van. A szlovákiai horvátokról és kultúrájukról, tágabb kitekintéssel és fontos irodalommal: *Botík, Ján* 1999.

balkáni verses epika; ma már azonban tudható, hogy Kurelac nem tartotta szem előtt a közmondást: ahol nincs, ott ne keress. Epikus szöveganyaga szinte kizárólag tizenkettesekben vagy felező tizenkettesekben fogalmazódott, s nyilván más hőseszményt sugall, mint Vuk Karadžić (és munkatársai) által gyűjtött és közzétett szerb anyag. Érdemes itt utalni rá: a Kurelac gyűjtötte verses epikumok (alapjában véve közköltészetinek tekinthető anyagról van szó!) legközelebbi rokonait (nem ritkán változatait) a magyar históriás énekekben és széphistóriákban lehet keresni, s hogy ő nem ott kereste, annak több oka képzelhető el. Nem elsősorban irodalomtörténeti, folklorisztikai vagy komparatisztikai. Ennek ellenére – mint utalhattam rá – ez a gyűjtemény becses darabja a horvát népköltészeti kutatás- és tudománytörténetnek.

S hasonló mértékben tarthat számot a magyar népköltészeti kapcsolattörténet érdeklődésére is. Sajnos, nem sokan foglalkoztak vele érdemben, hisz ehhez elengedhetetlen a szlavisztikai, folklorisztikai és irodalomtörténeti jártasság, továbbá a magyar nyelv és művelődéstörténet ismerete. Hogy valóban fontos kiadványról van szó, azt mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy egyik legszebb magyar széphistóriánk, a Semptei Névtelennek tulajdonított „Az Béla királyrul való és az Bankó lányáról szép história" című,[16] melyben az olvasható, hogy „Horváttul magyarra nem régen fordéták", a Kurelac gyűjtötte egyik szövegben találhatja meg egyik – terjedelmében rövidebb – valószínű előképét, forrását.[17] De ez csak egyetlen példa; a kötetet tüzetes vizsgálatnak kellene alávetni ilyen szemmel, annak ellenére, hogy a kapcsolattörténész Dávid András kezében is megfordult.

Kurelac a kötet előszavában egy helyütt arról szól, hogy olyan énekeket is gyűjtött, amelyekben Rákócziról és Zrínyi Miklósról is dalolnak az énekesek, ám a szövegek olyan csapnivalóan rosszak, hogy nem is közli őket kötetében.[18] Mi sem természetesebb, mint hogy innentől kezdve a szövegek kifejezetten érdekeltek. Némi tájékozódás után kitudódott, hogy Kurelac gyűjtésének kéziratos anyaga megőrződött az utókor számára, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia (HAZU) Levéltárában, Zágrábban, s köztük vannak a közzé nem tett gyűjtések is. Mivel a Zrínyi Miklósról szóló ének már több alkalommal is megjelent, sőt többször kommentálták is,[19] így a Rákócziról szólónak megszerzésére tettem eredményes kísérletet.[20] (Újvidékről egy ilyen akció kilátástalan vállalkozás lett volna.) A Kurelac gyűjtötte Zrínyi-ének azonban további kommentárokat kíván, jelentősége rendkívüli, éppen ezért vizsgálata folyamatban van; teljes fordítását is elkészítettem már.

Magam természetesen egyáltalán nem találom csapnivalóan rossznak a Rákócziról szóló horvát éneket sem. Sőt nem egy szempontból fontos nyeresége egyrészt a magyar–horvát nép- és közköltészeti kapcsolattörténetnek, másrészt a nem magyar nyelvű kuruc költészetnek is. Benne II. Rákóczi Ferenc 1701-ben történt elfogatása, fogsága és szökése fogalmazódik meg, természetesen a népköltészet valóságának szellemében, nem pedig a megtörtént esemény valóságának fonalán haladva. A jó másfél évszázadig kéziratban

---

[16] Vö. *Molnár Szabolcs*, vál. 1981. 193–198. (A RMKT 16. VIII. kötetéből)

[17] Vö. *Kurelac, Fran* 1871. 187–188. No. 483. Az összehasonlító szövegegybevetés: *Bajza József* 1934.

[18] *Kurelac, Fran* 1871. XXXIV.

[19] Például: *Juraj, L.* 1986.; *Frankovics György* 1986.; *Frankovič, Djuro* 1996.

[20] Köszönet illeti Nyomárkay István szlavista professzort (Budapest), akinek közbenjárására a kézirat fénymásolatához hozzájuthattam. A kézirat jelzete: Arhív HAZU (Zagreb) XV/8 E8. A Rákóczi-ének fordításában nagy segítséget jelentett a professzor burgenlandi horvát nyelvtörténeti szótára: *Nyomárkay, István* 1996.

szunnyadó – Horvátjárfalván feljegyzett – Rákóczi-ének a történetet, mi sem természetesebb, másként mondja el, mint az a hiteles források alapján rekonstruálható. Hamisítatlanul históriás énekre jellemző hangvétel, melyben Rákóczi esendő volta és ravaszsága is megnyilatkozik. Mint majd a későbbi elemzésből látható lesz, az ének szerzője hiteles történeti adatokat is felhasznált. Lássuk előbb a történeti valóság adatait.

Rákóczi letartóztatásának, bebörtönzésének és szökésének adatait legegyszerűbb saját *Vallomásainak* alapján összefoglalni.[21] Egy tervezett császárellenes összeesküvés támogatása érdekében a francia udvarhoz írott puhatolódzó leveleinek elfogása (lényegében a küldönc árulása) folytán Rákóczi Ferencet 1701. április 28-án éjjel két órakor két ismerős császári százados tartóztatta le. Innen, vagyis nagysárosi palotájából szállították szigorú katonai őrizet mellett Bécsújhelyre, ahol egyébként dédnagybátyját, Zrínyi Pétert és Frangepán grófot is fogva tartották régen és fejüket is vették. Rákóczi memoárja az elfogatás, a börtön és a szökés történetét részletesen elmondja, számunkra azonban az itt tárgyalt horvát epikus ének történeti valósághátterе szempontjából csak az alábbiak fontosak: a szökés megtervezésében – a fogoly feleségének hatásos női furfangja felhasználásával – az oroszlánrészt egy porosz tiszt, Gottfried Lehmann dragonyos kapitány, Bécsújhely várparancsnoka vállalta. Néhány változat megtervezése és átgondolása után Rákóczi Lehmann és annak öccse segítségével, a fejedelem feleségének hathatós külső, városbeli támogatásával, dragonyos egyenruhába öltözve 1701. november 6-án éjjel hagyta el a várat, s utána a várost is, nem egy olyan váratlan mozzanat közbejöttével, amelynek mindegyike végzetes lehetett volna a szökevény számára.[22] Vallomásainak egyik fordítója ezt nemes egyszerűséggel így foglalta össze: „Az operett-összeesküvés idő előtt vértanúvá avatta volna, ha regényes módon meg nem szökik az osztrák börtönből".[23] További veszélyek és kalandok után Rákóczinak sikerült eljutnia Lengyelországba, ahol aztán találkozott Bercsényi Miklóssal, a másik összeesküvővel, akinek még lefogatása előtt sikerült odamenekülnie. A szökést természetesen hamar felfedezték, s a gyanú Lehmann kapitányra, a vár parancsnokára esett. Ő azonban a kínvallatást elkerülendő mindent bevallott. Szabályosan elítélték, fejét vették, majd elrettentés céljából felnégyelték, s testének négy darabját az ország más-más városának kapuja előtt bitófára függesztették.[24] (A Bécsújhely kapuja előtt négy esztendeig függő tetemmaradványokat az odáig portyázó kuruc csapat tagjai vitték magukkal és Kőszegen tisztességgel eltemették. Lehmann özvegyét és a szökésben ugyancsak sokat segítő menekülőtársát, Lehmann fivérét később a fejedelem nagy összegekkel támogatta.[25])

Nos, felmerülhet a kérdés, hogy az ismertetett eseménysor miként fogalmazódott meg a népköltészet nyelvén, a faktográfiában vannak-e azonos pontok, s mi az a népköltési többlet, ami az ének szövegét a puszta történetmondás fölé emeli, esztétikai minőséget kölcsönözve neki.

A szöveg egész hangvétele Rákóczi- és kurucpárti, anélkül, hogy a kurucok akárcsak említésre is kerülnének benne. Ennek megfelelően az intonáció németellenes, az ének számos hangsúlyos részlettel húzza alá a németek emberellenességét és kegyetlen-

---

[21] Vö. *Rákóczi Ferenc*, 1942. Az események történetét tárgyalja továbbá: *Márki Sándor*, 1907. I. 169–207.; *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*, 1976. 96–103.; *Köpeczi Béla* 1982. 194–213.

[22] *Rákóczi Ferenc*, 1942. 35–38.

[23] Uo. *Geréb László* bevezetője: 3.

[24] *Márki Sándor*, 1907. I. 206.; *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*, 1976. 101–102.

[25] *Márki Sándor*, 1907. I. 206.

ségét. Ami a faktográfiát illeti: Nagysáros korántsem az Alföldön vagy Erdélyben fekszik, ahová az ének Rákóczi elfogatását helyezi. A másik helynév azonban, mely a szövegben felbukkan, pontos. A Nimška Bruka azonos a Lajta melletti Bruckkal, ahol a foglyot vivő menet bizonyos időt töltött.[26] A Beli Križ (= fehér kereszt) helynevet nem tudtam azonosítani, a további két helynév azonosítása gondmentes: a Novo Mesto azonos Bécsújhellyel (Bečko Novo Mesto), Bécs neve többször ismétlődik.[27] Az ének szerint a foglyot nem Bécsújhelyre viszik, hanem az átkozott Bécsbe, s ott is vetik tömlöcbe.

Mint a Vallomásokból megtudható, a Nagysárostól Bécsújhelyig vezető út hosszú volt, de a szigorú őrizet mellett Rákóczi gyakorlatilag úri módon utazott, hiányt semmiben sem szenvedett.[28] A török módra hátrakötött kézzel és lóháton való utazás tehát a népköltés sajátos formulája, mely a németek kegyetlenségét volt hivatva ábrázolni az énekben. (S mint majd látni fogjuk, nemcsak a horvát szövegben, hanem egy magyar változatban is hasonló a megoldás.) A fogoly sanyargatásának másik epikus formulája, hogy miközben a német katonák Királyhidába (Nimška Bruka) érve „odaültek délebédet enni", Rákóczinak csupán egy font kenyeret és egy meszely vizet adtak. Tovább fokozza az ének a fogoly gyötrődéseit annak hangsúlyozásával, hogy Bécsben azonnal tömlöcbe vetették, melléje őrséget állítottak. Hogy a fogoly ifjú Rákóczi milyen kínokat élt át, azt a szöveg többször is azzal érzékelteti, hogy „könyvei" hullottak, s ríva panaszkodott, s emésztő lázban égett a setét tömlöcben.

A szökés nyelvi megfogalmazása sem a valós esemény fonalán halad, hanem az epikus hagyománynak megfelelően: a sírva panaszkodó fogoly aranyat, ezüstöt ígér megszabadítójának, mire a panaszt hallgató katona gyors lovakat hoz, megszökteti a foglyot, ám Rákóczi csak akkor közli vele, hogy az ígért drágaságot ottfelejtette a börtönben. A katona visszafordul, az őrség azonban felneszel, a katonát elfogja és menten felnégyeli. Fejét Rákóczi után küldik, mintegy tudtára adva, hogy ő is így járt volna, ha elkapják. A záró sor a bölcs németről szól, akinél azonban a magyar bölcsebb, mert ezúttal túljárt az eszén.

A szökés menete és résztvevői, mint föntebb láttuk, a valóságban egészen más volt. Úgy látszik azonban, hogy a szökést lehetővé tevő Lehmann kapitány cselekedete, majd kivégzése és felnégyelése akkora visszhangot váltott ki, hogy annak híre a magyarországi horvát diaszpóra énekeseihez is eljutott, ha csak az adatot nem magyar históriás énekből ismerte a szerző. Rákóczi Vallomásaiban semmiféle ezüstkanalakról vagy aranykésekről nem beszél, a nép fantáziája (vagy az osztrák titkosrendőrség álhírterjesztő propagandája) azonban tudni vélt sok mindent, amit aztán egyes francia lapok is megszellőztettek. Talán ebből csapódhatott le valami a horvát epikus énekben, mintegy az ifjú katona vakmerőségét és meggondolatlanságát motiválandó. Egy párizsi lap 1701. december elsején már ezt jelentette: „Azóta az is kitudódott, hogy [Rákóczi – J. K.] Neustadtban eladta lovait, ezüstneműjét és ruháit, s miután megvendégelte őrzőit és a tiszteket, mindannyiukat leitatta és dragonyosnak öltözve elmenekült".[29] Mint látható, a külföldi lapbeszámoló már maga is a folklorizálódás útjára lépő esemény-megjelenítést adta, hát még akkor hogy nézhetett ki mindez az írástudatlan népénekesek elmondásában és előadásában! Mindenesetre a valós segítő (Lehmann kapitány) és az epikus hős segítő (az ifjú katona)

[26] Lásd: *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*, 1976. 97.
[27] A helynevek azonosítására több-kevesebb sikerrel felhasznált helynévtár: *Jekelfalussy József*, 1892.
[28] *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*, 1976. 97.
[29] *Köpeczi Béla*, 1982. 204.

indítékai között alapvető különbség fedezhető fel, bár Rákóczi arra utal Vallomásaiban, hogy a segítségért Lehmann is komoly összegben reménykedett.[30]

A horvát epikus ének kapcsán a komparatistában azonnal felmerül a kérdés, hogy a (magyar) kuruc költészetben vannak-e nyomai Rákóczi elfogatásának, fogságának és szökésének. Mivel a népmondai szövegről, amelyek ide (is) tartoznak, áttekintés már született a közelmúltban,[31] magam csak a verses nép- és közköltészeti alkotások irányába tájékozódtam. Eddigi ismereteim szerint a kérdéskör egészét vagy egyes részeit megéneklő *külön* verses alkotás nem bukkant fel a kuruc költészetben. Néhány szövegrészlet azonban megfogalmazta az eseménysort. A Szentsei-daloskönyv őrizte meg az utókornak azt az 1703-ban íródott históriás éneket, melyben az alábbi strófákat olvashatjuk:

1. Emlékezzem szegény Magyarországrul,
   Abban lívő számkivetett urakrul,
   Legföképpen gróf Rákóczi Ferencrül.

4. Fogva viszik ki Kassárul Szirmayt
   És Munkácsbul az ifjú Rákóczit,
   Hogy ne kövessék *atyjoknak* nyomdokait.

5. Az Szirmayt viszik Nímetújhelyben,
   Az gróf Rákóczit fogva tartják Bécsben
   Szabadságát óhajtja csak szívében.

6. De az Istennek volt reá nagy gondja:
   Mint Józsefet a tömlöcben nem hatta,
   Csudálatosképpen szabadította.

7. Haupmant Lemant volt az ő esztrázsája,
   Idejében rajta szánakodója,
   Maga vérével megszabadítója.

8. Haupmant Lemant érte fogva tartaték,
   Végre teste Bécsben néggyé vágaték,
   Rákócziért vére bűven kiomlék.[32]

Kálmány Lajos gyűjtésében maradt fenn a 19. század végéről egy Szeged vidékén énekelt dal, amely valószínűleg egy históriás ének töredéke. Korabeli szövege nem maradt fenn. Ennek két strófája őrzi a dolgozatomban tárgyalt kérdéskör emlékét:

---

[30] *Rákóczi Ferenc*, 1942. 25.

[31] *Magyar Zoltán*, 2000. Korábban: *Dömötör Tekla*, 1978.; *Ferenczi Imre*, 1960.; *Ferenczi Imre*, 1969.; *Ferenczi Imre–Molnár Mátyás*, 1972.; *Ujváry Zoltán*, 1991.; *Ujváry Zoltán*, 1992. A ruszin mondahagyományban legutóbb: *Gortvay Erzsébet*, 2000.

[32] Az idézetek: *Varga Imre*, vál. 1977. 421–422. A Szentsei-daloskönyben lévő vers szöveghű közlése: *Buda János*, red. 1943. 150–152. No. 74. Első nyomtatott közlése: *Thaly Kálmán*, 1872. II. 8–11.

2. Rákóczi Ferencöt mög is választották,
Hogy a franciát segítségül híjják.
De az áruló föltámadt hirtelen,
És így Rákóczi lött szöröncsétlen.

3. Rákóczit mögfogták mindönütt hurcolták,
És Németöt újhelybe börtönbe bézárták.
Innen kimönekült, Magyarországra gyütt,
Minden igaz magyart a fegyverre fölhítt.[33]

Ferenczi Imre Szabolcs-Szatmárban jegyezte fel az alábbi „nótát", mely az adatközlő szerint akkor született, amikor 1711-ben elbukott a szabadságharc, s Rákóczit elfogták:

Viszik már, viszik, kötve paripára,
Nyargalton nyargalvást viszik már Újvárra.[34]

Alig egy szó eltéréssel ugyanez a strófa az „Ocskai Lászlórul való ének"-ben is felbukkan, a közzétevő Thaly Kálmán szerint 1710-ben keletkezett.[35] Ezt a szöveget Varga Imre azok közé a versek közé sorolja, melyeknek hitelességéhez gyanú férhet.[36] (A hitelesség kérdésének eldöntésében nem vagyok kompetens; azon azonban el lehet töprengeni, hogy ha Thaly hamisította az Ocskay-éneket, akkor száz esztendő múlva hogy bukkanhat fel egy strófája a nép emlékezetében, mégpedig Rákóczihoz kapcsolva?)

Ha születek is a (magyar) kuruc költészet alkotásai között Rákóczi elfogatásáról, fogságáról és szökéséről históriás vagy egyéb énekek, azok vagy elkallódtak, vagy nem ismerem őket. Ennek ellenére van-e bármi értelme egybevetni a magyar szövegrészeket és töredékeket a hiánytalan szövegű(nek tűnő) magyarországi horvát Rákóczi-énekkel? Úgy vélem: igen.

A Szentsei-daloskönyvben olvasható idézett strófáknak csak tartalmi tekintetben lehet kapcsolódásuk a horvát énekhez: ismereteim szerint csupán e két szöveg őrizte meg Rákóczi segítőjének, elfogatásának és felnégyelésének emlékét. Az 1703-ból való magyar ének a kapitány nevét is tudja, a 19. század negyvenes éveiből származó horvát ének pedig ezt már nem, s másfél évszázadnyi idő elég volt ahhoz, hogy a történet kissé már kiszíneződve nyerjen verses megörökítést. Meghökkentő azonban, hogy mindkét szövegben Bécs olvasható Rákóczi fogságának színhelyeként. Emellett a tévedés mellett a magyar históriás ének tévesen jelöli Rákóczi nemesi címét (csak grófnak nevezi), valamint elfogatásának helyét Munkácsban jelöli meg. Ha egy szinte kortárs szerzésű és feljegyzésű magyar szövegben ilyen elemi tévedések vannak, akkor hogyne lehetnének tévedések egy másfél évszázaddal későbbi horvát szövegben!

A Kálmány feljegyezte két strófának legfeljebb annyi kapcsolata lehet a horvát szöveghez, hogy abban is a fogoly kegyetlen hurcolásának képe dereng fel. Elgondolkodtató viszont az Ocskay-ének két sora, valamint annak szájhagyományból feljegyzett változata. Mintha e két sor tartalom és megfogalmazás tekintetében közös forrást sejtetne a horvát Rákóczi-ének kezdetének néhány sorával. Hipotetikusan nem elképzelhetetlen,

---

[33] *Kálmány Lajos*, 1952. 190. Újraközlése: *Dávid Gyula–Tordai Zádor*, 1956. II. 60. (Ebből idézek)
[34] *Ferenczi Imre–Molnár Mátyás*, 1972. 163.
[35] *Thaly Kálmán*, 1872. II. 272. 15. szakasz
[36] *Varga Imre*, vál. 1977. 737.

hogy létezhetett magyar nyelvű változata is a horvát szövegnek, ez azonban elkallódott, s mindössze az említett két sora maradt fönn a néphagyományban és az Ocskay-énekben.

Elgondolkodtató végül az ének utolsó sora is. Ha eredeti horvát szerzésű epikus énekről van szó, vajon szervesen illik-e bele a (magyarul) „Bölcs ámbár az német, az magyar még bölcsebb".? Nem eredeti magyar Rákóczi-énekbe illik-e inkább egy ilyen sor? Minderre azonban e pillanatban nem lehet válaszolni. S mindaddig biztosan nem, míg valamilyen szerencsés véletlen folytán további magyar Rákóczi-énekek elő nem kerülnek. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a nem kimondottan magyarbarát Kurelac szemében nem lehetett szimpatikus ez a sor. Valószínűleg emiatt sem közölte a jeles nyugat-magyarországi horvát Rákóczi-éneket népköltési gyűjteményében.

A horvát Rákóczi-ének magyar szövegének (fordításának) megalkotásakor teljes tartalmi és formai hűségre törekedtem. Mivel az eredeti szöveg is nyelvi régiességgel és nyelvjárásiassággal terhes, a magyar fordításban ezekből az ízekből is valamennyit visszaadni törekedtem. Az eredeti horvát szövegben említett Nimška Bruka helynevet a valószínű Királyhida (erősen hipotetikus) helynévvel adtam vissza, a Beli Križ helynevet Fehéregyháznak fordítottam. Bécs és Bécsújhely esetében nem volt szükség ilyen filológiai vagy fordítói leleményre. Némely kifejezések pontos vagy valószínű jelentésének megfejtéséhez időnként három-négy nyelv szótárait is igénybe kellett venni. Úgy vélem azonban, hogy ha e szövegnek volt magyar változata, ilyen is vagy ehhez hasonló (is) lehetett.

Ének Rákóczirul

Ugyan mi esett meg, ott lenn az Alföldön,
Szép Erdélyországban. Rákóczit megfogták,
Németek elfogták, jól meg is kötözték:
Török törvény szerént kezét hátra kötve,
Kötve paripára. Azután elvitték,
El Királyhidára, majd Királyhidárul
Bécs szép városába. Midőn odaértek
Az Királyhidába, menten odaültek
Délebédet enni. Rákóczinak adtak
Kenyeret egy fontnyit, vizet egy meszelynyit.
El-kimentek aztán, el Királyhidábul,
El Fehéregyháznak. Rákóczi könyvei
Igen megindultak: nem visz az országút
Bécsújhelynek menni, de visz az országút
Az átkozott Bécsnek. Midőn odaértek
Bécsnek városába, vetették Rákóczit
Az tömlec zugába. Állított istrázsát
Az német melléje. Ríva panaszkodik
Az ifjú Rákóczi, az setét tömlecben,
Az emésztő lázban: bár lelnék akárkit
Bécs szép városában, bárki kivezetne
Az setét tömlecbül, az emésztő lázbul,
Bizony adnék néki sok aranyt, ezüstöt.
Hallgatja panaszát egy ifjú katana,

Hozott Rákóczinak mókusgyors paripát,
Maga katanának másat, föcskeléptűt,
Majd el-kivezette az setét tömlecbül.
Bécsi strázsaházat midőn meghaladták,
Így szólott Rákóczi ifjú katanának:
Hej, ott felejtettem az setét tömlecben
Aran késeimet, meg ezüst kalánim.
Menten visszafordult az ifjú katana,
Az aran késekért, ezüst kalánokért.
Erre már felneszelt, ébredt az istrázsa,
Az ifjú katanát menten meg is fogta.
Hogy ottan megfogta, legott felnégyelte,
Bele egy iszákba, fejét beletette,
Ifjú Rákóczinak nyomban el is küldte.
Ami így megesett ifjú katonával,
Az megesett volna ifjú Rákóczival.
Bölcs ámbár az német, az magyar még bölcsebb.

Fordította: Jung Károly

Jandrof.

Ča mi se je stalo doli v dolnjoj zemlji
Va lipom Erdelji. Tamo su Rakoca
Nimci ulovili. Oni ga vezali
Turačkim zakonom naopak rukama
Konjem pod nogama, ter su ga vozili
Va tu Nimšku Bruku, a s te Nimške Bruke
Do lipoga Beča. Kad su oni došli
Va tu Nimšku Bruku, oni su mi onde
Obed obedvali. Rakocu su dali
Jedan funat kruha, jedan sajtl vode.
Onda su mi došli vanka z Nimške Bruke
I k Velomu Križu. Onda su Rakoca
Suzice prepale. Ni mi ovo cesta
Do Korogja Mesta, neg je ovo cesta
Do prokletoga Beča. Kad su oni došli
Va ti Bečki varoš, onda su Rakoca
Va tamnicu vrgli. Onda su mi Nimci
Stražu postavili. Tuž mi ga plače
Taj mladi Rakoci va temnoj tamnici
Do ramen zemljici: Da bi se kdo našal

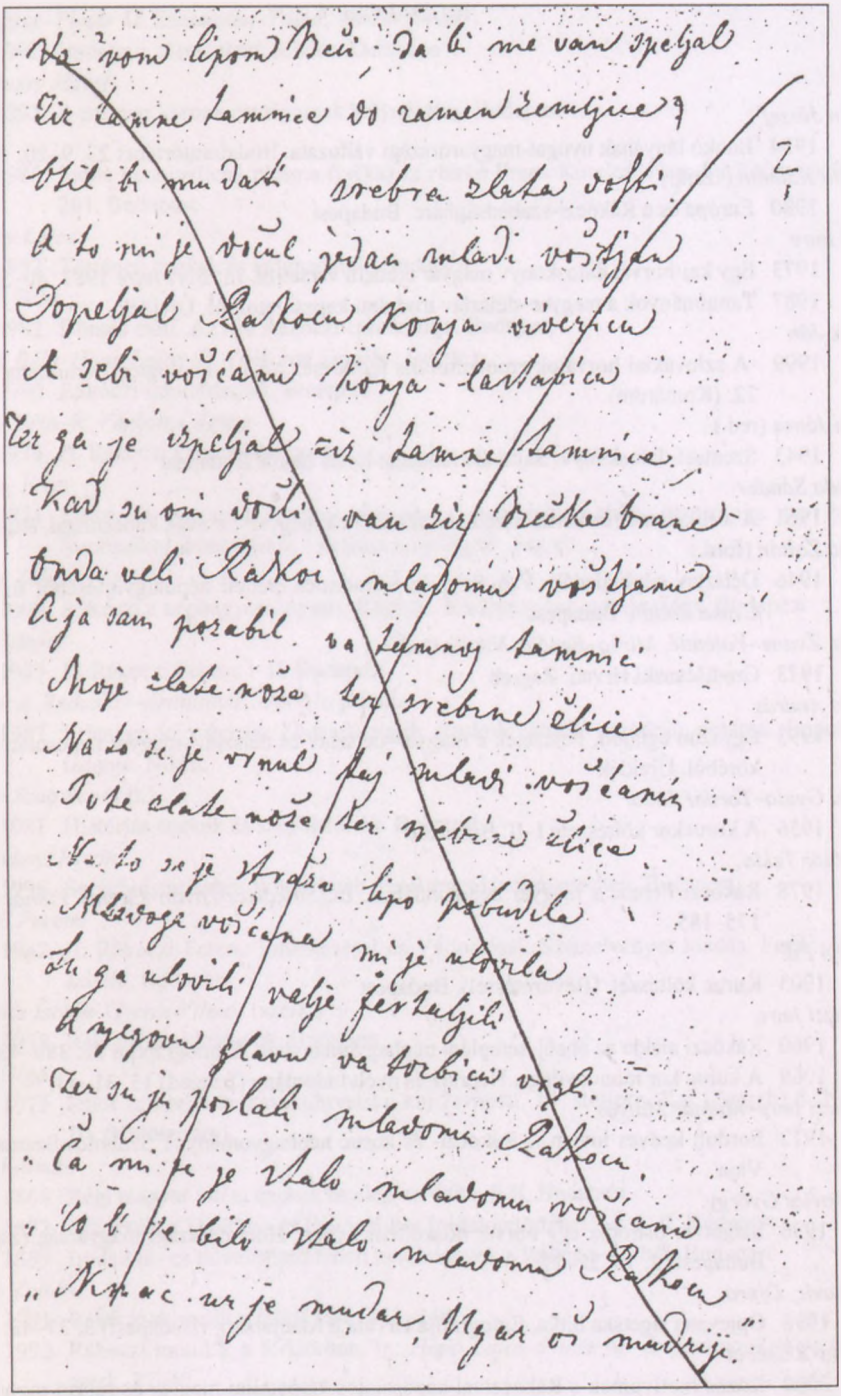

A Fran Kurelac gyűjtötte horvát Rákóczi-ének kéziratának hasonmása a gyűjtő áthúzásával. (Kötetében közölni alkalmatlannak találta)

Bajza József
1934 Bankó lányának nyugat-magyarországi változata. Irodalomtörténet 23. 9–20.
Benda Kálmán (szerk.)
1980 Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest
Bori Imre
1973 Egy kaj-horvát daloskönyv magyar eredetű verseiről. In: *Bori Imre* 1987. 40–56.
1987 Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról. Újvidék
Botík, Ján
1999 A szlovákiai horvátok etnokulturális fejlődése. Acta Ethnologica Danubiana 1. 17–22. (Komárom)
Buda János (red.)
1943 Szentsei-daloskönyv. Sajtó alá rendezte Buda János. Budapest
Csanda Sándor
1961 A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai. Budapest
Csuka Zoltán (ford.)
1946 Délszláv népballadák. Vuk Szteván Karadzsics eredeti népdalgyűjteséből fordította *Csuka Zoltán*. Budapest
Črnja, Zvane–Valentić, Mirko–Benčić, Nikola (red.)
1973 Gradišćanski Hrvati. Zagreb
Dávid András
1993 Egyazon égtájon. Fejezetek a magyar–délszláv és délszláv–magyar kapcsolattörténet köréből. Újvidék
Dávid Gyula–Tordai Zádor
1956 A kuruckor költészete I–II. Bukarest
Dömötör Tekla
1978 Rákóczi Ferenc a magyar népmondában. In: *Sinkovics István–Gyenis Vilmos* szerk. 175–185.
Erdélyi Pál
1903 Kuruc költészet. (Bevezetéssel). Budapest
Ferenczi Imre
1960 Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. Ethnographia 71. 389–436.
1969 A kuruc kor mondavilága. Néprajz és nyelvtudomány (Szeged) 13. 31–43.
Ferenczi Imre–Molnár Mátyás
1972 Fordulj kedves lovam... Rákóczi- és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban. Vaja
Frankovics György
1996 Szigetvár ostroma egy horvát hőskölteményben. Horvátországi magyarság (Zágráb–Budapest) 3. 10. 22–27.
Frankovic, Djuro
1996 Opjevana sigetska bitka. Etnografija Hrvata u Madjarskoj (Budapest) 3. 37–43.
Gortvay Erzsébet
2000 Közös motívumok a Rákóczival kapcsolatos kárpátaljai magyar és ruszin mondakörben. In: *Tamás Edit* szerk.: Hegyaljai felkelés, 1697. Sárospatak, 197–199.

Hopp Lajos–Pintér M. Zsuzsanna–Tüskés Gábor (szerk.)
1992 Irodalom, történelem, folklór. Debrecen
Jekelfalussy József
1892 A magyar korona országainak helynévtára. Budapest
Juraj, L.
1986 Jedna neobjavljena pjesma (jačka) iz zbirke Frana Kurelca. Narodni Kalendar 200–201. Budapest
Kálmány Lajos
1952 Történeti énekek és katonadalok. Budapest
Köpeczi Béla
1982 Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Budapest
Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Erzsébet (szerk.)
1980 Rákóczi-tanulmányok. Budapest
Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes
1976 II. Rákóczi Ferenc. Budapest
Kurelac, Fran
1871 Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošonjskoj i Željeznoj na Ugrih. Zagreb
Magyar Zoltán
2000 Rákóczi a néphagyományban. Rákóczi és a kuruc kor mondavilága. Budapest
Márki Sándor
1907 II. Rákóczi Ferenc I–II. Budapest
Medenica, Radoslav–Aranitović, Dobrilo prired.
1987 Erlangenski rukopis. Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Popularno izdanje. Nikšić
Molnár Szabolcs (vál.)
1981 Históriás énekek és széphistóriák. Bukarest
Nyomárkay, István
1996 Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen. Budapest
Rákóczi Ferenc
1942 II. Rákóczi Ferenc Emlékezései és Vallomásai. Szemelvényes kiadás. Ford.: *Geréb László*. Budapest
Sinkovics István–Gyenis Vilmos (szerk.)
1978 Rákóczi-tanulmányok. Budapest
Šojat, Olga
1975 Izbor iz starije kajkavskohrvatske književnosti. 16. stoljeće. Kaj (Zagreb) 8. No. 9–10. (Különszám)
Thaly Kálmán
1864 Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok I–II. Budapest
1872 Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I–II. Budapest
1889 Irodalom- és míveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest
Ujváry Zoltán
1991 Rákóczi-mondák a folklórban. 443–448.
1992 Rákóczi-mondák a folklórban. In: *Hopp Lajos–Pintér M. Zsuzsanna–Tüskés Gábor* szerk. 37–40.
Ujváry Zoltán (szerk.)
1991 Történelem, régészet, néprajz. Debrecen

Varga Imre (vál.)
1977 A kuruc küzdelmek költészete. Válogatta és sajtó alá rendezte *Varga Imre*. Budapest
Voigt Vilmos
1975 A Rákóczi-kor magyar folklórja. In: *Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes* szerk. 521–542.
1978 Rákóczi kora és a magyar népköltészet. In: *Voigt Vilmos* 2000. 307–340.
2000 Világnak kezdetétől fogva. Budapest

GAZDA KLÁRA

A TUDOMÁNYOS IRÁNYZATOKRÓL, A PARADIGMAVÁLTÁSOKRÓL ÉS A TÉMAVÁLASZTÁSRÓL

A címben megfogalmazott kérdésekről az Ünnepelt több ízben, szóban és írásban is kifejtette nézeteit.[1] Témaválasztás dolgában ő maga az újítók közé tartozik.[2] Ezért úgy gondoltam, hogy jelen, eredetileg a kolozsvári néprajzszakos egyetemisták felkérésére régebben írt rövid eszmefuttatásomat[3] születésnapi írásként – kissé átalakítva[4] – közzé teszem, már csak Nagy Olga ifjú nemzedékre gyakorolt szuggesztív hatása szimbólumául is. Meg azért is, mert magam is fontosnak tartom az Ünnepelt által szorgalmazott és művelt, a népi társadalomra, mentalitásra irányuló vizsgálatokat[5], s tökéletesen egyetértek Vele az interdiszciplinaritás szorgalmazásában.

---

[1] Pl. *Nagy Olga* 1993. 220–229.

[2] Nagy Olga a hagyományos szövegfolklór kutatóként indult. Érdeklődésének ezt a vonulatát a Kolozsvári Folklór Archívumban elhelyezett több száz adatlap mellett többek közt 8 népmesekötet bizonyítja. Nevezetesen: *Előbb a tánc, azután a lakoma.* Mezőségi népmesék, Buk. 1953; *A három táltos varjú.* Mezőségi népmesék. Buk. 1958; *Lüdérc sógor.* Erdélyi magyar népmesék. Buk. 1969; *A nap huga meg a pakulár.* Maros menti, kalotaszegi és mezőségi népmesék. Kvár 1973. *Széki népmesék.* Buk. 1976; *Zöldmezőszárnya.* Marosszentkirályi cigány népmesék. Bp. 1978. *A szegény ember táltos tehene.* Mérai népmesék. Kvár 1976; Cifra János meséi. ÚMNGy. XXV. Bp. 1991. Továbbá tanulmányok, mint pl. az: *Archaikus világkép és mesehagyományozás.* Déri Múzeum 1974. évi Évkönyve. Debrecen 1975. 619–644. Aztán: három meséről szóló monográfia, illetve esszékötet: Nagy Olga: *Hősök, csalókák, ördögök.* Buk. 1974; *A táltos törvénye.* Népmese és esztétikum. Buk. 1978; *Táltos és Pegazus.* Bp. 1993.

A klasszikus műfajok varázsától fokozatosan elfordulva, egyre inkább a jelenkori prózarepertoár kezdte érdekelni. Erről Keszeg Vilmos így ír: „A folklór műfajrendszeréről a kutatási gyakorlatban alkalmazott hagyományos képet Nagy Olgának sikerült megingatnia. Néhány tanulmánya, majd egy kötetnyi szövegközlése meggyőzően bizonyította, hogy a hagyományos folklórtémák és formai-esztétikai kód helyét jelentős mértékben átvette a személyes, aktuális élményanyag és a mindennapi közlési gyakorlat kevéssé konvencionalizált stílusa. A mesék, mondák helyett a mesélők saját maguk vagy környezetük életéből vett, igaznak tételezett történeteket érlelnek előadhatóvá és forgalmaznak." Keszeg Nagy Olga következő műveire hivatkozik: *Mesék és „igaz történetek" Széken.* (Szempontok egy erdélyi magyar falu népi prózarepertoárjának vizsgálatához.) Népi Kultúra – Népi Társadalom VIII. (1975). 303–307; *Élményelbeszélések a népi prózában.* Művelődés XXVIII. (1976) 4. sz. 24–26. *Asszonyok könyve.* Népi elbeszélések. Bp. 1988. Lásd: *Keszeg Vilmos* 1995. 106.

[3] Diákjaimat különösképpen érdekelte a tudományos forradalmak mibenléte: arról álmodoztak, hogy majdan megforradalmasítják a tudományt. Azt kellett (volna) hát megmagyaráznom, hogy mi is az a paradigmaváltás, mi tekinthető forradalmi magatartásnak a tudományos életben és mi nem, s arra rávezetnem, hogy a tudományos divatok követése még nem jelent forradalmat, csak a teljesen újszerű problémafelvetés. Ugyanakkor a normál tudomány egyáltalán nem lenézendő.

[4] Részben férjemmel folytatott beszélgetéseink, részben D. Lőrincz József sepsiszentgyörgyi, tudományelmélettel is foglalkozó barátunk reflexiói nyomán módosítottam rajta.

[5] Vö. *Nagy Olga* 1989., *Uő.* 1990.

1. A normál és a forradalmi tudomány

Fenti kifejezések Th. Kuhn tudománytörténésztől származnak, aki a tudomány „fejlődésének" modelljét a természettudományok történetének vizsgálatával ragadja meg. A „tudományos forradalmak természete" című, 1962-ben megjelent művét az azt érő alapos bírálatot követően kiegészítve, 1970-ben, Chicagoban újra közzé tette.[6]

Kuhn szerint a tudomány kezdetleges állapotában a kutatást nem irányítják teóriák, módszerek, kísérleti berendezések, elvárások, így az eredmények is diffúzak maradnak.

Fejlettebb szinten létrejönnek olyan együttműködő közösségek, tudományos iskolák, amelyek egy tudományos paradigma jegyében fejtik ki aktivitásukat. Paradigmán a tudomány céljáról, fontosabb problémáiról vallott közös nézeteket, azok megoldási módjaihoz vezető módszerek, kísérletezési berendezések elfogadását, legitimnek tartását érti. A paradigma tudományos résztémák sorát kínálja, és lehetőségeket, technikákat azok megoldásához. Kuhn azonban azt is jelzi, hogy a paradigma mindenkor korlátokat is állít a hívei számára: egy összerakós játékhoz hasonlóan véges, a saját keretein kívül nem biztosít más legitim témákat és megoldási lehetőségeket, és eredményei előre kiszámíthatóak.

A paradigma a normál tudományt működteti, számos tudóst lelkesít, akik munkájának hatékonyságát többek közt az biztosítja, hogy nem a paradigma fogalom- és eszköztárát magyarázzák, annak a legitimálásán ügyködnek, hanem a megadott keretek közt valóban tudományosnak tartott problémákat oldanak meg. Az ilyen tudósok száma egy paradigmán belül meglehetősen nagy lehet. A problémák megoldásának sokféle útja-módja, fázisa lehet, és mindez igen sok energiabefektetést, adatgyűjtést, kísérletezést tesz szükségessé. De éppen a paradigma végességének következtében a tudósok olyan problémákba ütközhetnek, amelyek megoldhatatlanok az adott fogalom- és eszköztárral. Ekkor lép fel a krízis.

A krízis fellépte sokféle reakciót válthat ki: esetleg kibővíthető maga a paradigma, visszaállhat a paradigma előtti kísérletezés, bizonytalansági állapot, kiábrándulás következhet be a tudósok közt. Egy új paradigma létrejöttéhez legtöbbször a krízisállapot vezet el. Olykor a paradigma keretein belül békésen dolgozó tudós intuitív módon olyan felfedezéshez jut, amely az előző nézeteket érvényteleníti. Ezek a felfedezések, ha sikerül a köztudatban érvényt szerezni nekik, forradalmat eredményeznek a tudományban.

A forradalom tehát abban áll, hogy egy korábban egyféleképpen látott dolgot másféleképpen kezdünk szemlélni. (Pl. a Nap forog a Föld körül – a Föld forog a Nap körül.) A forradalom szükségessé teszi a két paradigma közti megmérkőzést. Ekkor válik fontossá a két eltérő iskola eszköz- és fogalomtárának kifejtése, szembeállítása. Az új paradigma képviselőihez inkább a hit és bizalom alapján közelednek, mivel a kutatási perspektíváinak valós igazolási lehetőségeivel ez még nem rendelkezik. A régi paradigma képviselői részben az új paradigmához csatlakoznak, részben lassan kihalnak. Az új nemzedék az átírt tankönyvekből már az új paradigmát tanulja. Számára ez számít normál tudománynak és fogalma sincs az előzményekről, mert azt a győztes paradigma képviselői elhallgatják.

---

[6] Magyar kiadása: *Thomas S. Kuhn* 1984.

Az új és régi paradigma közt egyfelől inkompatibilitás áll fenn, mert a világot a két paradigma másként látja, „a botot az egyik az alsó, a másik a felső végéről fogja meg". Másfelől azonban az új paradigma a réginek csak egyes elemeit és kísérleti eszközeit veti el, melyek nem kompatibilisek a látásmódjával, más elemeit viszont beépíti a saját rendszerébe.

Az új paradigma egyszerre jelent értékvesztést (amit egy még újabb paradigma ismét érvényre juttathat) és értékgyarapodást. A probléma az, hogy felfogható-e az új paradigma fejlődésnek. Kuhn szerint a győztesek nyilvánvalóan annak fogják fel. De a valódi győzelemre csak a nyugat-európai természettudomány utóbbi négy évszázados fejlődése szolgálhat példával. A paradigmák hierarchiája nem minden esetben valós: a tudós közösségek reagálási és rugalmassági attitűdjének a következménye.

Tehát egy forradalom által szentesített paradigmán belül dolgozni normál tudománynak számít. Forradalmi magatartást tanúsítani annyit jelent, mint a tudomány jelenleg működő paradigmái mellett vagy ellenére olyan kérdésekre megtalálni a választ, amely kérdések megoldása a paradigma fogalmi és kísérleti eszköztára alapján nem látszik megoldhatónak.

2. A társadalomtudományok „forradalmai" és a magyar néprajz tájékozódási irányai

A társadalomtudományokról Kuhn csak egyetlen esetben ejt szót. Arra utal, hogy azok némiképp más helyzetben vannak, mint a természettudományok, amennyiben a győztes paradigma nem hallgatja el az előző paradigmák eredményeit. Vagy legalábbis, a tankönyvekhez csatolt szöveggyűjteményekből az érdeklődő azokba is betekintést nyerhet.

Ebből arra is következtethetnénk, hogy a társadalomtudományokban nincsenek is paradigmák, vagy ha mégis vannak, nem olyan merev és inkompatibilis köztük a viszony. A paradigma mégis jelentheti azt a társadalomtudományokban, hogy a hatalmon levők egyes orientációkat elfogadnak, másokat nem.[7] Pl. a magyar néprajztudomány egyik nemzetközi hírű markáns egyénisége, az eredeti szempontokat érvényesítő – a kutatási eredményeket a pszichoanalízis fényében interpretáló – tehát akár forradalmárnak is tekinthető Róheim Géza hazai körökben nem vívott ki elismerést, ezért elméletét főleg etnológiai anyagon próbálta kis és jórészt idegen nyelven publikálta.

Mindez azt is jelzi, hogy bevett irányzatok, problémafelvetések és megoldási módok mégiscsak voltak és vannak. Ezek rendszerint valamely nemzetközileg elterjedt irányzat nyomában haladtak – nem egyszer tisztes lemaradással. Az irányzatok nem feltétlenül zárták ki egymást, vagy legalábbis keretükben kiemelkedő eredmények a legutóbbi időkig születtek.

Első fázisában a magyar – akárcsak a közép- és kelet-európai néprajztudomány is, a múltbeli jelenségek feltárására, leírására és rendszerezésére koncentrált. Az érdekelte, milyen is a világ, egy kisebb vagy nagyobb közösség kultúrája. Vizsgálódása főleg a saját etnikumra vonatkozott. (Nyugaton főleg a távoli – gyarmati – népek kutatása volt előtérben.) Elégséges adat birtokában lehetőség nyílt azok rendszere közti viszonylatok elemzésére. Kiderült, hogy egyfelől, ugyanazon a kultúrán belül, különböző fejlettségi fokot mutató elemek keverednek. Ez adta az ötletet az evolúciós sorok megállapítására.

[7] E szempontra D. Lőrincz József hívta fel a figyelmemet.

Másfelől, érdekessé vált a kulturális jelenségek térbeli elterjedésének kérdése: nemzeti keretek közt ezt tükrözi a néprajzi atlasz. Az is kiderült, hogy egyes jelenségek egymástól különböző földrajzi térségekben is lehetnek azonosak vagy hasonlóak. Problémaként merült fel a földrajzi-történeti összefüggések oka: hol, mikor és hogyan keletkeztek bizonyos jelenségek, azok rendszerei? Egy centrumban, egy régióban vagy pedig párhuzamosan többen is? Az elemi azonos gondolkozás, a hasonló földrajzi-történeti viszonyok vagy pedig a genetikus összefüggések magyarázzák a különböző népeknél megjelenő hasonló formákat?

A földrajz-történeti iskola fontos feladatának tekintette az ősformák kikövetkeztetését és egyes jelenségek kontinuus fennmaradásáról beszélt. Ez a törekvés egyúttal a nemzeti történelem megformálásához való hozzájárulásul is szolgált, egy önkép konstruálását segítette: ilyenek voltunk valamikor, ezt őrizzük egykori arculatunkból.

Mindenik iskola kialakította a módszertani apparátusát az elképzelései, a várható eredmény bizonyítására. Pl. a földrajz-történeti iskola a filológiai (formai és kvantitatív) elemzéstől a rokontudományok: nyelvészet, történelem, régészet, ikonográfia (művészettörténet) tanulságainak figyelembevételéig sokféle forrást felhasznált. A javak terjedésének irányát, történeti folyamatát mindezeknek a tényezőknek az együttes figyelembevételével állapította meg, egyszersmind a megfelelő korok társadalmi-gazdasági állapotával is korrelációba hozva a folyamat egyes állomásait. A magyar néprajztudományban ezt az irányzatot, illetve ennek javított változatait sok kiváló munka képviseli (pl. Vargyas Lajos-ballada, vagy Szolnoky Lajos kendermunkaeszköz-kutatásai.) E megközelítés hibája, hogy a különböző korokból esetlegesen fennmaradt adatanyagot abszolutizálja, nem számol az egyes területek párhuzamosan folyó, de különböző irányú, különböző hatások alatt álló fejlődésével, mely természetesen módosíthatja az eredményt. Korrigált változata az abszolút kronológia figyelembevételével valósítható meg. Ennek a megoldását tűzte ki célul a ma működő történeti-néprajzi iskola, melynek kiemelkedő képviselői (K. Csilléry Klára, Kisbán Eszter, Flórián Mária és mások) újabb és újabb megbízható forrásokat (tárgylajstromok, ikonográfia) vonnak be a kutatásba, megállapítják az így körvonalazódó történeti jelenségek európai (vagy még szélesebb) kontextusban elfoglalt helyét. A feldolgozás és értelmezés fontos szempontja a téma természeti-társadalmi-történeti meghatározottsága. Különösen a gazdálkodás körére (erdőélés, nagyállattartás, szénamunka, mezőgazdasági kultúrák és eszközök) vonatkozó monográfiákban érvényesül ez a szempont.

Jelentős hatást gyakorolt a közelmúlt kutatóira módszeres terepmunkája (megfigyelés, interjú, spontán megnyilvánulások rögzítése) és problémafelvetései révén is Fél Edit (és munkatársa: Hofer Tamás) társadalom és kultúra összefüggéseit vizsgáló funkcionalista orientációja. E két szerző a jelenségek jelentését és kontextusát igyekezett feltárni, a tárgyak, technikák szokások mögött megnyilvánuló emberi viszonylatokat, értékrendet, az etnográfiai igazság viszonylagosságát (a nyílt és a mögöttes, bizalmas szférát), végeredményben az antropológiai perspektívát. Korábbi elszigeteltebb kísérletek után az utóbbi évtizedekben kezdett megizmosodni a társadalomnéprajz.

A fenti tájékozódási irányokban folyó kutatás szintézisszerű összefoglalásai a Magyar Néprajzi Lexikon öt és a Magyar Néprajz részben még készülőben levő nyolc kötete.

A 20. század második felében az etnológiában, antropológiában és más humántudományokban alkalmazott irányzatok és módszerek: szimbolikus antropológia, kulturális ökológia, strukturalizmus, strukturális marxizmus, szemiotika, melyek más és más irányú

rálási lehetőségeket vetnek fel, legfeljebb csak a legújabb kori munkákban kapnak helyet. Az utóbbi évtizedben több új problémafelvetés (etnicitás, szimbolikus határképzés stb.) jutott el hozzánk: ezek némelyikének lelkes propagálója Niedermüller Péter, aki paradigmaváltásra: a hazai hagyományokkal szemben a nyugati orientációk meghonosítására biztat. Pl. az ünnep helyett a hétköznapi élet, a makrostruktúrák helyett az egyedi formák, a kulturális formák helyett az azokkal élő ember, az emberi interakciók tanulmányozását szorgalmazza, a hatalmi szférák megoszlásának és kihatásának vizsgálatát stb. Kétségtelenül olyan érdekes új szempontokat vet fel, amiken érdemes elgondolkodnunk. Számomra különösen szimpatikus a jelenségek jelentésének feltárására irányuló javaslata.

Ez a fajta szemléletváltás azonban, az ő interpretációjában a természettudományok analógiájára, bizonyos témákkal való határozott szembefordulással jár: nincs helyük e „paradigmában" a történeti kutatásoknak, „nem ajánlja" pl. a kulturális szövegek vizsgálatát, főleg ha azok az esztétikai szférában termelődtek, többek közt azért sem, mert ezek szerinte a kulturális különállást tudatosítják, amit a hatalom ideológiai manipulációra használhat fel.[8] És, mint ahogy az a paradigmaváltások kezdeti fázisaiban szokott lenni, ő sem fejti ki eléggé világosan, hogy hol kezdődik és meddig tart az új paradigma, milyen módszerekkel és eszköztárral dolgozhat.

3. A témaválasztás dilemmái és újszerűsége

A magyar néprajztudomány fent felsorolt tájékozódási köreiben, fő áramlataiban sok jelentős munka született, sok új eredménnyel. Mindezek inkább a „normál" mint „forradalmi tudomány" körébe tartoznak. Forradalminak csak a merőben újszerű, az előzővel, de még a jelenkorival is csak kismértékben érintkező tájékozódási irányt (paradigmát) nevezhetjük. Mint olvashattuk, a társadalomtudományok körében nem igen beszélnek forradalmiságról. Legfeljebb újszerű problémafelvetésről. Az, hogy a diákság az újszerűség vonzáskörében él, egészen természetes. Még az idősebb kutatót is lelkesíti az a tudat, hogy valami neki jutott először eszébe. Azonban különbséget kell tennünk a divatosság miatt újszerű és az eredetisége révén újszerű közt. Ami divatos, az újszerű, de nem eredeti: éppen hogy egy mások által kidolgozott vonal átvételét, utánzását jelenti. Az eredetiség lényege, hogy különbözik minden mástól: a forradalmisághoz ez áll hát közelebb. Újítani az tud, aki az eddigi megvalósításokat ismeri. Az eredetiséghez pedig szintén széles körű tájékozottság szükséges. Az új kérdések a szakma itthoni és külföldi kiemelkedő eredményeinek ismeretében fogalmazódnak meg. Tájékozottság híján nagy eséllyel fogjuk újra feltalálni a spanyolviaszt. Továbbá, nem elég újszerűen felvetnünk egy problémát, azt meg is kell tudnunk oldani. Ehhez konok kitartással kell dolgoznunk, nem idegenkedve a mégoly aprólékos, sok időt és türelmet felőrlő munkától sem. Nem attól újszerű tehát egy tudományos teljesítmény, hogy a bevezetőben a kor nálunk legdivatosabb szerzőjétől idézünk néhány sort (miközben az illető szerző ugyancsak aprólékos

[8] *Niedermüller Péter* 1994. június. 89–130. Egy egyetemi előadásában egyenesen azt fogalmazta meg, hogy a folklóralkotások esztétikuma fölötti nemzeti büszkeségérzés „vérontáshoz" vezethet. Meglehet. Azonban én – gondolom, sokadmagammal – mindenféle esztétikai értékű alkotásban gyönyörködöm, függetlenül attól, hogy ki hozta létre, és a kulturális érték tiszteletet, megbecsülést kelt bennem az alkotói iránt. Tehát, nagyobb mértékben szolgálja a népek közeledését, mint az egymás ellen fordulásukat. De hasonlóan vélekedik erről a kérdésről az Európai Folklór Központ is, amikor a folklóralkotások megőrzésére int.

és kitartó munkabefektetésen alapuló munkáját meg türelmünk sincs végigolvasni.). Nyilván erre a jelenségre gondolt D. Lőrincz József, amikor a forradalmiság kolozsvári kontextusban való feldicsőítését gyanúsnak tartotta: arra gondolt, hogy ez „tulajdonképpen elutasítása annak a nehéz, aprólékos, rendszeres kínlódásnak, amit a professzionális munka feltételez." Jómagam tudom, hogy nem erről van szó, mégis, fontosnak tartom az ifjúság figyelmét felhívni a fenti szempontokra. A tudományos munka attól értékes, hogy sok munkával, nagy erudicióval, meggyőző érveléssel képes tényanyagot feltárni és interpretálni. Szeretném hangsúlyozni a normál tudomány értékeit is: aligha halmozódhatott volna fel oly sok tudás és diszciplinánkban is oly sok kiváló eredmény ennek a híján. A meglevő ismeretek szilárd bázist biztosítanak a továbblépéshez: ha mindig elvetnénk a hagyományokat, aligha tudnánk előrelépni.

A 20. századi nemzetközi antropológiai irodalom gazdag termést hozott. A technika és kommunikáció korszaka mindenfelé kedvez az újításoknak, s az információk özönében az új problémafelvetések nyugaton is gombamód szaporodnak. Ennek a révén az antropológia némileg ott is a „süketek párbeszédéhez" kezd hasonlítani: a lelkes követőknek nincs is idejük kipróbálni az egyiket, máris új elképzelés van terjedőben. A konkurens problémafelvetések nagy száma legfeljebb tájékozódási időt enged: a divattal folyton lépést tartani igyekvő tudósnak azt kell tapasztalnia, hogy mire egy teóriát elfogadott, mire egy módszert kipróbált, azt már el is feledték. (Mihozzánk ezeknek csak némelyike – pl. Geertz értelmezés-fogalma, Garfinkel etnometodológiája jut el, amit aztán fel is ruházunk az „egyedül üdvözítő" címkével.)

Mindezt figyelembe véve, azt gondolom, hogy a posztmodern korban a témaválasztás önmagában nem tételezhető értéknek: hiszen e kor éppenhogy a sokszínűség mellett tesz hitet. „Legitim" témáról és a „legitim" módszerről beszélni ma a tudományos kutatás hatalmi uralásának a hallgatólagos beismerését jelenti. A legitimitás ilyen értelemben bevett paradigmaként áll az eredetiség, úgymond a forradalmiság útjában.

Bármely tájékozódási irányban és bármely témáról íródhatnak jó és kevésbé jó munkák. Úgy vélem, hogy a mai néprajzkutató vagy antropológus, a felismert tudományos problémája megoldása érdekében nagyobb szabadsággal közlekedhet a különböző módszerek közt, mint ahogy azt az előző századok természettudósai tették. Hiszek az emberi agy szelektáló képességében, mely képes kívülről és felülről mérlegelni több teóriát, több módszert és amely szabadon meri azokat kompatibilissé tenni.[9] Elvégre korunk eszménye a homo faber. Ha a különböző tudományok közt lehetséges az érintkezés, miért ne volna lehetséges egyazon tudomány különböző elképzelései között? E sokféle megközelítési mód közötti – témához igazított – szelekció talán segítségünkre lehet a magunk kis tudományos forradalmának a végigvitelében: olyan problémákat vetni fel és magyarázni meg, melyek nem vetődtek fel, vagy nem voltak megmagyarázhatók az előző értelmezési keretek közt. Ez még csak a kisebb iskolák együttdolgozását sem zárja ki.

E helyzetben két dolgot látok igen fontosnak: az egyik a receptivitás, az ismeretek folytonos bővítése, a másik pedig az előítélet-mentesség, a tolerancia. Miért ne foglalkozhatna ki-ki azzal, ami őt valójában legjobban érdekli; kinek van joga a különböző előítéletek, ideológiák, vagy egyszerűen csak az emberi szűklátókörűség rejtett nyomása alatt korlátozni bárkit is a szabad témaválasztásban?

[9] Kuhn metaforája mellett maradva ez a módszer lehetővé tenné, hogy a botnak mindkét végét megmarkoljuk, majd végigtapogassuk, miáltal talán közelebb jutnánk a megismeréséhez.

4. A tudomány hasznossága és a témaválasztás

Még egy kérdés merül fel, a tudomány hasznosságának a kérdése, mely szerint egyes témák prioritást élvezhetnek mások javára. Bármely korban előfordul, hogy valamely társadalmi közeg meg- (vagy el-)rendel valamilyen kutatást. Ezért aztán, így vagy úgy, fizet is. Előfordulhat ma is, hogy ösztöndíjat, „társadalmi megrendelést" csak „menős", divatos témák kutatására kapunk. Ilyen pl. a cigányok problémája ma. Ráadásul ezek a témák valóban izgalmasak, fontosak. Valóban rendkívül tanulságos lehet általában is a néprajzi (vagy „antropológiai") jelenkutatás: hogyan viselkednek az emberek különböző szituációkban, mik a különböző etnikumok együttélésének jelenkori problémái, mik okoznak feszültségeket és hogyan lehetne ezeket levezetni? A jelenkutatás a néprajz „múltbafordulásával" szemben valóban új irányulás. Ez a tájékozódási irány vonzó, mert a közvetlen, hús-vér valóság kutatására koncentrál, aminek külön varázsa van és még a társadalmi hasznosságában is hiszünk, különösen ha nem esünk a szubjektív idealizmus sehová se vezető csapdájába. A receptek gyártása mégis problematikus lehet, mert a kutatásunk eredménye és a valóság csak a kutatás magasabb szintjén áll közel egymáshoz; meg aztán bármennyire is szeretnénk megszabadulni előítéleteinktől, azok is részei az eredményeinknek. Ugyanakkor a kutatásaink a jelenre irányulnak, míg a receptjeink a jövőre. Márpedig a jövő nem látható előre: az a kép, amit a jelen helyzet szerint a jövőről kialakítunk, távol állhat attól, amiként a jövő formálódik, s akkor érvényét veszíti a jelen helyzet felmérésén alapuló orvoslási javaslatunk.

Zárszóként szeretném néhány mondat erejéig a hagyományos témákat is védelmembe venni. A jelenkutatás a kulturális formák, „szövegek" szerepét lekicsinyli: ez érthető is, hiszen az ipari civilizációban a formák, akárcsak a paradigmák, tünékeny életűek. Némelyik forma régen is rövid életű volt, mások szívósan átíveltek több generációt. E kulturális formák vizsgálata igen gyümölcsöző lehet. Nem értek egyet azzal az előítélettel, miszerint a felhalmozott eddigi tudásanyag (beleértve a szövegeket) nem használható fel új kérdések felvetéséhez és megválaszolásához. A hagyományos folklorisztika alig összesítette és értelmezte a csaknem két évszázadon át összehordott szövegkorpuszt. Ez az akkori kor technikai színvonalán hallatlan munkabefektetést igényelt volna. Nekünk viszont, a feldolgozásához korszerű eszközök állnak a rendelkezésünkre. Miért nem merünk ezekhez folyamodni? Egy sikeres megközelítési móddal az emberről az általa létrehozott tárgyak, folklóralkotások alapján, azok jelentéseinek és funkcióinak, életrajzának feltárásával ugyanolyan nagy mennyiségű információt nyerhetünk, mint a jelenkutatással. Másfelől csak a hétköznapi kultúrát vizsgálni ugyanolyan hiba, mint csak az ünnepit. Az ünnepi, esztétikai képződmények a világképről több mindent elárulnak, mint a hétköznapiak. Ezért bizonyos többletinformációt hordoznak. Vizsgálatuk ugyanannyira sürgős, mint a jelenkutatás (mert bármennyire is tagadjuk, a terep mind kevésbé fogja a forrásvidéken való kutatásuk esélyeit biztosítani). Nagy – lehető teljes – információmennyiség bonckés alá vevése közelebb visz a szélesebb összefüggések felismeréséhez. A felhalmozott kulturális örökség divat miatti figyelmen kívül hagyása vétek. Aki tehát vonzódik a történeti témák iránt, melyek nem kevésbé legitimek, mint a jelenkoriak, ne érezze szégyennek, se bűnnek azokat vizsgálni. Hiszen a cél: az embernek és kultúrájának, valamint a kultúra működésének a megismerése. És nem utolsósorban: a tudományos felfedezés elégtételének, katarzisának átélése.

Keszeg Vilmos

1995 A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede. Erdélyi Múzeum LVII. kötet. 106.

Nagy Olga

1989 A törvény szorításában. Paraszti értékrend és mentalitásformák. Bp.

1990 Világgá futó szavak. Havadi beszélgetések. Bp.

1993 Előítéletek, „tudományos babonák" az erdélyi néprajzkutatásban. Néprajzi Látóhatár II/1–2, 220–229.

Niedermüller Péter

1994 Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet–Európában. Replika 13–14. június. 89–130.

Thomas S. Kuhn

1984 A tudományos forradalmak szerkezete, Gondolat, Budapest

POZSONY FERENC

CSALÁDKUTATÁS ERDÉLYI MAGYAR SZÓRVÁNYKÖZÖSSÉGEKBEN

Erdély etnikai, kulturális szempontból napjainkban is sokszínű régió. A románok Ardealnak, a szászok pedig Siebenbürgennek nevezik. Szent István király intelmeit, hogy a „különféle nyelveket, szokásokat és példát hozó vendégek" csak erősíthetik az országot, Árpád-házi királyaink ebben az országrészben is folyamatosan érvényesítették. Az erdőségeken túli tartomány (Transilvania) etnikai szerkezete az elmúlt évezredben folyamatosan módosult és változott elsősorban a tervszerű, csoportos telepítések, másodsorban pedig a spontán migráció révén. A történeti demográfusok azt hangsúlyozzák, hogy a mai magyar erdélyi szórványok hosszú folyamat eredményeképpen alakultak ki.

Az elmúlt években a kolozsvári „Babes-Bolyai" Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke háttérintézményével, a Kriza János Néprajzi Társasággal együtt alapkutatást kezdeményezett a jelenkori Erdélyben folyó etnokulturális folyamatok társadalomnéprajzi vizsgálatára.[1] A terepmunka legfontosabb célja az, hogy néprajzi módszerekkel bemutassa és értelmezze, milyen alapvető változások történtek az Erdélyi-medence etnikai, társadalmi és kulturális életében a 20. század idején, azok pedig hogyan befolyásolták az ott élő magyarság kapcsolatrendszerét, családjainak hétköznapi életstratégiáit. Rövid írásunkban e folyamatban lévő kutatás tapasztalatait fogalmazzuk meg.

A program során eddig több mint húsz települést látogattunk meg.[2] Ezekben a helységekben felkerestünk minden famíliát és egy 18 kérdésből álló családlapot töltöttünk ki, segítségükkel elsősorban a falvak nemzedéki, társadalmi, felekezeti és etnikai szerkezetét akartuk átvilágítani. Másodsorban nem nominatív módszerekkel feldolgoztuk a helyben fellelhető egyházi anyakönyvek (keresztelési, házassági és elhalálozási) adatait, azoknak segítségével egy-egy település természetes demográfiai folyamatait értékeltük, s felvázoltuk lokális, felekezeti és etnikai mobilitását.[3] Elkészítettük minden meglátogatott helység etnikai térképét, azon pedig igyekeztünk feltüntetni a 20. századi gyökeresebb változásokat. Terepmunkánk során pontosan rögzítettük a vizsgált helység adminisztratív, gazdasági, iskolai, egészségügyi, művelődési valamint egyházi intézményeinek rendszerét és helyzetét. Fotóesszék segítségével azt dokumentáltuk, hogy a szór-

[1] A három éve folyó programot az Illyés Közalapítvány és az MTA Kisebbségkutató Intézménye támogatta.

[2] Dél-Erdélyben alapkutatást végeztünk Lozsádon, Oltszakadáton, Halmágyon, Kóboron, Datkon, Nagymohán, Homoródderócon és Héjasfalván. Észak-Erdélyben felkerestük Vajolát, Zselyket, Tacsot, Czegőtelkét, Vicét, Mezőség nyugati részén Ördöngösfüzest, Kidét, Felsőtőkét, Visát, Palatkát és Ajtont. Kalotaszeg határán felmérést végeztünk Magyarvalkón, Sztánán és Zsobokon.

[3] Lásd *Andorka Rudolf* 1988.

ványhelyzetben vagy nyelvszigetekben élő erdélyi magyarság hogyan élte meg a 20. század jelentősebb történelmi, politikai, társadalmi és gazdasági eseményeit.[4] Az erdélyi magyar nyelvszigetek és szórványközösségek 20. századi életét közleményünkben pár konkrét példával illusztráljuk.

1. LOZSÁD (Hunyad megye)

Lozsád etnikai szerkezete a hivatalos népszámlálások adatai szerint az 1850–1992 közötti időszakban így változott:

Év	Összesen	Magyar	Román	Német	Egyéb	Cigány
1850	958	649	280	2	27	27
1880	719	503	211	5	0	0
1910	845	477	367	1	0	0
1930	605	398	204	1	2	0
1941	580	367	210	0	3	0
1966	415	268	146	0	1	0
1977	372	259	112	0	1	0
1992	264	170	94	0	0	0

A fenti táblázat adatai azt jelzik, hogy a falu 1850-ben volt a legnépesebb. A 19. század végén Lozsád közvetlen szomszédságában fellendült a bányászat és a kohászat, s ezek az ipari létesítmények fokozatosan magukhoz vonzották a fiatalabbakat. A lakosság számának csökkenése az első világháborút követő időszakban is tovább folytatódik: 1920–1941 között összesen 127 személlyel apadt a település népessége, s ez a tendencia már jóval látványosabban folytatódott a kollektivizálás utáni évtizedekben, amikor szinte felére csökkent a helyben lakók száma.

Az ipari létesítmények felé irányuló migráció mellett számottevő a falu természetes fogyása is. 1925–1999 között a házasságkötések, keresztelések és az elhunytak száma Lozsádon a következőképpen alakult:

Év	Házasságok száma	Megkeresztteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1925	–	8	6	2
1926	–	10	12	–2
1927	4	7	8	–1
1928	3	8	10	–2
1929	5	7	10	–3
1930	2	9	6	3
1931	3	3	7	–4
1932	1	7	6	1
1933	3	5	7	–2
1934	3	9	7	2

[4] A dokumentációs anyagot a Kriza János Néprajzi Társaság kolozsvári archívumában helyeztük el.

1935	1	3	8	–5
1936	5	4	8	–4
1937	2	4	4	0
1938	4	9	6	3
1939	1	8	10	–2
1940	1	5	9	–4
1941	2	1	5	–4
1942	0	3	8	–5
1943	1	3	12	–9
1944	0	2	7	–5
1945	3	6	7	–1
1946	5	7	4	3
1947	5	6	10	–4
1948	4	6	7	–1
1949	2	6	7	–1
1950	0	1	2	–1
1951	0	3	5	–2
1952	0	0	3	–3
1953	1	4	7	–3
1954	3	3	4	–1
1955	0	2	6	–4
1956	2	0	3	–3
1957	2	1	2	–1
1958	2	4	2	2
1959	3	3	4	–1
1960	2	6	5	1
1961	3	7	4	3
1962	1	4	6	–2
1963	1	2	2	0
1964	2	3	7	–4
1965	1	2	4	–2
1966	0	5	3	2
1967	0	2	8	–6
1968	3	4	5	–1
1969	1	4	5	–1
1970	3	8	4	4
1971	1	5	4	1
1972	0	7	6	1
1973	0	2	7	–5
1974	1	2	3	–1
1975	0	5	5	0
1976	0	3	4	–1
1977	3	7	7	0
1978	2	2	6	–4
1979	1	5	4	1
1980	0	4	6	–2
1981	0	1	5	–4
1982	0	1	3	–2
1983	0	2	4	–2
1984	3	2	3	–1

Év	Házasságok száma	Megkereszteltek	Elhalálozottak	Különbözet
1985	0	1	3	–2
1986	1	3	5	–2
1987	1	0	7	–7
1988	1	2	1	1
1989	2	2	6	–4
1990	3	1	1	0
1991	0	2	4	–2
1992	2	1	3	–2
1993	2	0	4	–4
1994	0	3	6	–3
1995	1	2	4	–2
1996	1	3	7	–4
1997	0	1	3	–2
1998	0	3	0	3
1999	1	3	5	–2

A fenti táblázat adatai azt jelzik, hogy ebben a Hunyad megyei faluban már a 20. század első felében az elhunytak száma szinte minden évben meghaladta a megkereszteltekét. Éppen ezért népessége 1925–1944 között 41, 1945–1961 között 17, 1962–1989 között 43, 1990–1999 között pedig 18 fővel csökkent. A nagy ipari létesítmények szomszédságában fekvő helység fiataljainak kilépési gyakorlatai már az 1962-es kollektivizálás előtt állandósultak. Ez a folyamat hamarosan tükröződött a párválasztásban is: pl. a 20. század első felében látványosan megnőtt a lokálisan exogám házasságok száma. Míg 1927–1946 között elsősorban a legényeket vonzotta Lozsád, 1947 után már inkább a menyasszony érkezett más helységből. A párválasztásban megnyilvánuló lokális nyitás nagyon sok esetben éppen felekezeti és etnikai exogámiával kapcsolódott össze. A magyar–román vegyes házasságok száma különösen 1968 után kezdett növekedni. Ezek a famíliák ugyanakkor az etnikai asszimilációnak is hatékony közegeivé váltak. Napjainkban a 96 román ortodox, 140 református, 2 római katolikus és 5 jehovista magyar mellett Lozsádon vegyes házasságokban 25 olyan személy él, aki felekezeti hovatartozását egyértelműen nem tudta megjelölni.

A Lozsádon élő faluközösség nemzedéki, nemi és etnikai szerkezete 1999-ben a következőképpen alakult:[5]

Korosztály	Férfiak				Nők				Férfiak és nők Összesen
	Magyar	Román	Cigány	Összes	Magyar	Román	Cigány	Összes	
1– 7 évesek	4	4	2	10	6	4	2	12	22
8–15 évesek	8	7	3	18	7	1	2	10	28
16–25 évesek	6	2	0	8	7	4	1	12	20
26–40 évesek	21	10	0	31	19	10	0	29	60
41–60 évesek	13	13	2	28	26	6	2	34	62
61–70 évesek	9	5	0	14	12	2	1	15	29
71 év fölött	12	7	1	20	22	5	0	27	47
Összesen	73	48	8	129	99	32	8	139	268

[5] A felmérést Jakab Albert Zsolt és Mester Balázs végezte.

A lozsádiak közül napjainkban nagyon sokan lakóhelyüktől közelebb vagy távolabb fekvő ipari létesítményekben keresik meg kenyerüket: pl. Szászvároson 25, Piskin 7, Déván 4, Vajdahunyadon 3, Kalánbányán, Kézdivásárhelyen, Kolozsváron és Temesváron 1–1 személy dolgozott 1999-ben.

2. HALMÁGY (Fogaras vidéke)

Az elnéptelenedés és az elöregedés figyelhető meg a Fogaras szomszédságában fekvő, ma Brassó megyéhez tartozó Halmágyon is:

Év	Összlakosság	Magyarok	Románok	Németek	Egyéb
1850	1389	1129	185	–	75
1880	1016	807	203	5	1
1910	1128	877	246	5	–
1930	1050	842	198	–	10
1941	1019	802	121	–	96
1966	744	595	146	3	–
1977	649	487	68	3	91
1992	659	280 (42,50%)	320 (48,55%)	–	59 (8,95%)

A fenti táblázat adatai azt tükrözik, hogy a helység a 19. század közepén volt a legnépesebb. A magyarság tömeges migrációja miatt a következő évtizedekben hirtelen háromszázzal csökkent az itt élők száma, miközben a románságé szerényen emelkedni kezdett. 1880–1941 között Halmágy lakosainak száma stagnált, majd az 1950-es években megkezdődött a fiatalok Brassóba tartó csendes elvándorlása. Ez a folyamat felerősödött a kollektivizálás után, majd kiteljesedett a 20. század hetedik és nyolcadik évtizedében. Az 1992-ben végzett népszámlálás idején már csak 280 magyart regisztráltak a helységben. A Halmágyról elvándorolt magyar családok helyét a fokozatosan betelepedő ortodox románok és cigányok foglalták el, azoknak közössége látványosan megnövekedett a 20. század utolsó évtizedeiben.

A fiatal nemzedékek távozásával megszűnt a helybéli magyar iskola felső tagozata, éppen ezért az V–VIII. osztályos kisgyermekeknek már a szomszédos Sárkány nagyközség román tagozatára kellett beiratkozniuk. A fiatal családok távozásával a faluban látványosan megcsappant a születések és a keresztelések száma. A lassan elöregedő falu legnagyobb és legfontosabb helyi társadalmi eseményévé éppen a temetések váltak.

Év	Kereszteltek száma	Elhalálozottak száma	Különbözet
1949	18	15	3
1950	12	15	–3
1951	6	1	5
1952	13	17	–4
1953	17	7	10
1954	7	12	–5
1955	16	9	7
1956	9	12	–3
1957	17	6	11
1958	12	15	–3
1959	12	10	2
1960	6	7	–1
1961	15	12	3
1962	6	5	1
1963	4	11	–7
1964	13	10	3
1965	7	15	–8
1966	4	8	–4
1967	5	11	–6
1968	9	9	0
1969	11	13	–2
1970	10	12	–2
1971	13	9	4
1972	7	9	–2
1973	10	7	3
1974	5	10	–5
1975	5	5	0
1976	8	5	3
1977	9	7	2
1978	7	9	–2
1979	6	9	–3
1980	4	13	–9
1981	5	12	–7
1982	6	14	–8
1983	3	12	–9
1984	1	13	–12
1985	3	11	–8
1986	2	14	–12
1987	4	16	–12
1988	5	7	–2
1989	3	12	–9
1990	3	15	–12
1991	2	10	–8
1992	6	10	–4
1993	1	14	–13
1994	0	11	–11
1995	0	9	–9
1996	2	13	–11
1997	5	10	–5
1998	2	8	–6
1999	2	11	–9

A halmágyi lutheránus egyház anyakönyveinek adatai azt tükrözik, hogy a második világháborút követő években (1949–1961) a falu magyar népessége 22 fővel gyarapodott, míg 1962 után összesen 183 személlyel apadt. Ez a folyamat tovább folytatódott az 1990-es években is, amikor a faluban összesen 88 magyart temettek el.

1999-ben családlapok segítségével felmértük a Halmágyon élő összlakosság nemzedéki és nemi szerkezetét.[6]

Korosztály	Férfiak	Nők	Összesen
1– 7 évesek	18	12	30 (7,40%)
8–16 évesek	20	33	53 (13,08%)
17–25 évesek	17	17	34 (8,39%)
26–40 évesek	35	26	61 (15,06%)
41–60 évesek	51	38	89 (21,97%)
61 év fölött	53	85	138 (34,07%)
Összesen	194	211	405 (100%)

A fenti táblázat adatai azt tükrözik, hogy a faluban nagyon kevés a kisgyermekek száma. Az óvodásokkal egy szakképzetlen óvónő foglalkozik. Halmágyon összesen 53 iskoláskorú tanuló élt. Az I–III. összevont osztályt szakképzett, a II. és IV. osztályos tanulókat pedig szakképzetlen, érettségizett pedagógus oktatja. A településben nagyon alacsony a párválasztás előtt álló fiatalok száma. A fiatal házasok csoportjához csak 61 személy tartozik, míg a 40–60 évesek „húzó" nemzedéke alkotja Halmágy lakosságának közel egynegyedét. A faluban minden harmadik ember már betöltötte a 60. életévét.

A falun belül a magyar közösség (233 személy) nemzedéki és nemi szerkezete 1999-ben még rosszabb volt:

Korosztály	Férfiak	Nők	Összesen	Százalék
1– 7 évesek	6	3	9	3,86%
8–16 évesek	5	2	7	3,00%
17–25 évesek	6	5	11	4,72%
26–40 évesek	15	9	24	10,30%
41–60 évesek	27	20	47	20,17%
60 év fölött	57	78	135	57,95%
Összesen	116	117	233	100%

Halmágy magyar lakosainak száma az 1992-ben regisztrált 280 személyről 1999-ben már 233-ra apadt, ami elsősorban annak tulajdonítható, hogy 1992–1999 között a faluban összesen 68 magyart temettek el. A fiatalok tömeges migrációja miatt a helységben nagyon elenyésző a kisgyermekek száma. Míg a középnemzedékekhez tartozók szá-

[6] A felmérést Gazda Andrea, Kató Andrea és Osváth Imola, magyar–néprajz szakos egyetemi hallgatók végezték el. A táblázatból azonban hiányoznak a cigány családokra vonatkozó adatok, akik megtagadták a kérdezőkkel való együttműködést. A román nyelvű cigányközösség száma napjainkban eléri a 100 személyt.

ma szinte megközelíti a falu átlagát, addig a 60 év fölöttiek száma kiugróan magas. Voltaképpen a Halmágyon összesen regisztrált 138 idős személy 97,82%-a magyar.

Ennek az elöregedő falunak az életminőségét jobban tükrözik a családok típusai. A felmérés során a helységben összesen 268 beépített telket számoltunk össze. 55 házban (20,52%) csak egy-egy személy (37 özvegyasszony és 11 özvegy férfi, 7 agglegény) élt, 56 hajlékban (20,85%) két idős ember, 25 épületben pedig hárman éltek, ugyanakkor a faluban 82 lakatlanul álló házat találtunk. Napjainkban a népesebb telkeken csak cigány vagy román családok élnek.

3. ZSELYK (Nagysajó völgye)

A Beszterce megyei Zselyk népessége a hivatalos népszámlálások alapján a következőképpen alakul:

Év	Összlakosság	Magyarok	Románok	Németek	Egyéb
1850	723	691	17	4	11
1880	609	566	25	8	10
1910	671	628	34	6	3
1930	600	564	24	12	0
1941	496	465	22	5	4
1966	502	495	7	0	0
1977	333	299	7	2	25
1992	147	147	0	0	0

A fenti táblázat adatai azt jelzik, hogy az 1850-ben regisztrált össznépességnek már csak 21,27%-a élt 1992-ben a faluban. Érdekes tény, hogy míg más elnéptelenedő falvakba románok és cigányok telepedtek be, addig a nagyon elzárt Zselyk éppen a 20. század végére vált etnikailag teljesen homogén településsé.

1950–2000 között a kereszteltek és az elhunytak száma Zselyken a következőképpen alakult:

Év	Megkeresztelt-ek száma	Elhunytak száma	Különbözet
1950	16	3	13
1951	10	8	2
1952	17	7	10
1953	5	6	–1
1954	3	4	–1
1955	16	3	13
1956	9	7	2
1957	5	10	–5
1958	6	9	–3
1959	8	2	6
1960	12	1	11
1961	13	8	5
1962	3	7	–4
1963	6	6	0

Év	Megkereszteltek száma	Elhunytak száma	Különbözet
1964	6	8	–2
1965	13	4	7
1966	4	7	–3
1967	6	5	1
1968	6	6	0
1969	7	3	4
1970	7	2	5
1971	12	10	2
1972	5	6	–1
1973	4	4	0
1974	7	5	2
1975	4	4	0
1976	5	7	–2
1977	7	5	2
1978	2	8	–6
1979	3	9	–6
1980	3	11	–8
1981	4	6	–2
1982	0	9	–9
1983	5	4	1
1984	5	4	1
1985	4	5	–1
1986	1	5	–4
1987	4	6	–2
1988	3	4	–1
1989	3	6	–3
1990	3	11	–8
1991	2	4	–2
1992	3	10	–7
1993	0	3	–3
1994	0	9	–9
1995	1	4	–3
1996	1	3	–2
1997	0	5	–5
1998	0	5	–5
1999	2	9	–7
2000	0	1	–1

Zselyk népessége a második világháborút követő években (1950–1961) összesen 52 lélekkel gyarapodott. A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása utáni időszakban gyökeres változás következett be a helység korábbi demográfiai viselkedésében. Mivel az elhalálozottak száma évente messze meghaladta a megkereszteltekét, 1962–1989 között 29-cel csökkent az össznépesség. Ez a tendencia tovább fokozódott a rendszerváltást követő évtizedben (1990–2000) is, amikor összesen 53-mal apadt a falu lakossága. A lakosság természetes fogyása mellett a fiatal nemzedékek városra való beköltözése is ál-

landósult. Éppen ezért 1999-ben a falu nemzedéki és nemi szerkezete már a következőképpen alakult:[7]

Korosztály	Férfiak	Nők	Összesen	Százalék
1– 7	–	–	–	0,00%
8–16	–	–	–	0,00%
17–25	2	–	2	1,55%
26–40	2	–	2	1,55%
41–60	16	12	28	21,70%
60 év fölött	41	56	97	75,20%
Összesen	61	68	129	100,00%

Zselyken óvodás- és iskoláskorú gyermekek nem élnek, csak a nyári hónapok alatt verik fel a falu csendjét a nagyszülőknél nyaraló, városról érkező unokák. A faluban ma nagyon kevés a középnemzedékhez tartozó életerős és munkaképes család. A település lakosságának több mint 75%-a már rég betöltötte a 60. életévét. Zselyk nehezen megközelíthető helység, már rég nem működik iskolája, nincs orvosi rendelője, evangélikus lelkésze Besztercén él. Vállalkozó kedvű „fiatalok" ebben az elöregedett faluban társas gazdaságot hoztak létre a földek megművelésére.

4. TACS (Beszterce megye)

Tacs szintén Beszterce vonzáskerületében fekszik. Hajdanán magyarok és szászok lakták. Etnikai szerkezete 1850–1992 között így alakult:

Év	Összesen	Magyar	Román	Német	Egyéb	Cigány	Zsidó
1850	463	280	7	172	4	4	0
1880	376	206	38	132	13	0	0
1910	430	274	29	127	0	0	0
1933	462	301	33	119	9	0	9
1941	494	333	14	132	15	0	15
1966	467	436	6	25	0	0	0
1977	354	339	0	15	0	0	0
1992	279	277	1	0	1	1	0

Az elmúlt százötven év alatt Tacs magyar lakosságának száma nem apadt, de etnikai szerkezete gyökeresen megváltozott. A második világháború végén a német hadvezetés ebből a faluból is evakuálta a szász lakosságot. Annak jó része sohasem tért vissza szülőfalujába. A helységben csak magyar–szász vegyes házasságok révén maradtak lutheránus vallású szász személyek.

[7] A felmérést Raff Róbert végezte.

A helybéli református egyház anyakönyvei szerint a keresztelések és a temetések száma 1950–1999 között így alakult:

Év	Kereszteltek száma	Elhunytak száma	Különbözet
1950	6	2	4
1951	9	3	6
1952	13	6	7
1953	12	3	9
1954	19	4	15
1955	12	5	7
1956	18	7	11
1957	14	3	11
1958	16	4	12
1959	6	4	2
1960	7	0	7
1961	9	3	6
1962	8	4	4
1963	7	1	6
1964	8	2	6
1965	5	6	–1
1966	7	8	–1
1967	13	6	7
1968	16	3	13
1969	8	4	4
1970	6	1	5
1971	7	4	3
1972	11	7	4
1973	5	7	–2
1974	10	6	4
1975	13	7	6
1976	12	1	11
1977	4	2	2
1978	9	4	5
1979	5	5	0

Év	Kereszteltek száma	Elhunytak száma	Különbözet
1980	13	6	7
1981	8	8	0
1982	8	1	7
1983	3	4	–1
1984	6	7	–1
1985	13	4	9
1986	2	3	–1
1987	9	3	6
1988	7	12	–5
1989	12	7	5
1990	8	2	6
1991	5	7	–2
1992	4	4	0
1993	1	5	–4
1994	6	6	0
1995	2	9	–7
1996	7	4	3
1997	2	9	–7
1998	3	10	–7
1999	2	7	–5

A fenti táblázat adatai azt jelzik, hogy a falu népességének természetes szaporulata egészen az 1962-es kollektivizálásig tartott. 1950–1964 között Tacs lélekszáma 113 személlyel gyarapodott. Habár a mezőgazdaság erőszakos szövetkezetesítése után az elhalálozottak száma több évben meghaladta a születettekét, 1965–1989 között 86 lélekkel növekedett a helység lakosainak száma. A demográfiai csökkenés azonban csak 1990–1999 között vált látványosabbá, amikor az elhunytak száma összesen 23-mal meghaladta a kereszteltekét.

Mivel Tacs Beszterce városához viszonylag közel fekszik, s műúton könnyebben megközelíthető az ingázó munkások számára, mint Zselyk, napjainkban is alsó tagozatos magyar iskolája működik, református lelkésze pedig helyben él. Ezek a tények a falu nemzedéki szerkezetében is tükröződnek:[8]

[8] A felmérést Mihály Orsolya és Szabó Judit végezte.

Korosztály	Férfiak	Nők	Összesen	Százalék
1– 7	4	9	13	5,39%
8–16	7	10	17	7,05%
17–25	11	9	20	8,29%
26–40	22	16	38	15,76%
41–60	22	35	57	23,65%
60 év fölöttiek	42	54	96	39,86%
Összesen	108	133	241	100,00%

5. CEGŐTELKE (Beszterce megye)

A Mezőség északkeleti peremvidékén fekvő Cegőtelkén életerős magyar közösség él. Lakosságának etnikai szerkezete az elmúlt másfélszáz év alatt a következőképpen alakult:

Év	Összlakosság	Magyarok	Románok	Németek	Egyéb
1850	411	197	197	0	17
1880	436	275	132	4	32
1910	538	398	129	0	11
1930	504	380	115	0	9
1941	468	358	110	0	0
1966	537	436	100	0	0
1977	504	418	84	1	2
1992	482	401 (83,20%)	81 (16,80%)	0	0

A fenti táblázat szemléletesen tükrözi azt a folyamatot, hogy ebből az erősebb magyar identitással rendelkező helységből a románság csendesen kivonul. Míg a 19. század közepén a magyarok és a románok száma azonos volt, a második bécsi döntés után a románok száma csendesen apadni kezdett a faluból. Ugyanakkor a kollektivizálás utáni évtizedekben jóval több román fiatal távozott városra Cegőtelkéről.

A falu magyar lakosságának jelenkori nemzedéki és nemi szerkezete a település életképességét jelzi:[9]

Korosztály	Férfiak	Nők	Összesen	Százalék
1– 7 évesek	22	20	42	9,97%
8–16 évesek	22	33	55	13,06%
17–25 évesek	27	18	45	10,68%
26–40 évesek	52	55	107	25,41%
41–60 évesek	49	49	98	23,29%
60 év fölött	31	43	74	17,59%
Összesen	203	218	421	100,00%

A fenti táblázat adatai szerint Cegőtelkén a 17–25 éves férfiak kilenccel többen vannak, mint a hasonló korosztályú lányok. Mivel a település közvetlen szomszédságában sem találunk életerős magyar közösséget, éppen ezért Cegőtelkén az utolsó évtizedben megnőtt az agglegények száma. Kutatásaink során arra figyelhettünk, hogy az erdélyi

[9] A felmérést Márton Attila, Jakab Albert Zsolt és Raff Róbert végezte.

magyar szórványközösségekben és nyelvszigetekben milyen nagy zavart okozhat, ha egy nemzedéki csoporthoz tartozó fiúk és lányok száma eltérő. Cegőtelkén a református anyakönyvek szerint 1952–1999 között összesen 169 házasságot kötöttek. Ebből 95 (56,21%) lokálisan exogám, tehát az újonnan alapított családok több mint felében az egyik házastárs más faluból származik. Az első magyar–román házasságot csak 1971-ben kötötték. A kollektivizálás utáni évtizedekben a fiatalok lokális és társadalmi mobilitását csakhamar a vegyes házasságok számának látványos növekedése követte: 1952–1992 között összesen 22 vegyes (magyar–román) házasság keletkezett, ami az említett korszakban létrejött családok 13%-át jelenti.

A 20. század második felében a falu magyarságának számbeli alakulását a migráció mellett alapvetően meghatározta a keresztelések és a temetések közötti különbözet:

Év	Megkeresztelteltek száma	Elhunytak száma	Különbözet
1951	20	4	16
1952	7	5	2
1953	8	8	0
1954	9	0	9
1955	9	3	6
1956	13	7	6
1957	12	7	5
1958	8	1	7
1959	8	3	5
1960	5	4	1
1961	7	6	1
1962	5	6	–1
1963	4	2	2
1964	5	2	3
1965	8	3	5
1966	17	8	9
1967	5	5	0
1968	13	3	10
1969	17	9	8
1970	10	7	3
1971	8	7	1
1972	13	5	8
1973	13	4	9
1974	8	5	3
1975	12	3	9
1976	7	3	4
1977	6	4	2
1978	7	7	0
1979	5	7	–2
1980	6	2	4

Év	Megkereszteltek száma	Elhunytak száma	Különbözet
1981	7	5	2
1982	5	4	1
1983	7	7	0
1984	14	3	11
1985	8	4	4
1986	7	8	–1
1987	10	9	1
1988	2	6	–4
1989	11	7	4
1990	2	4	–2
1991	5	9	–4
1992	7	4	3
1993	4	5	–1
1994	6	9	–3
1995	3	4	–1
1996	4	8	–4
1997	3	5	–2
1998	6	5	1
1999	3	3	0
2000	0	2	–2

A cegőtelki református egyház anyakönyveinek adatai azt jelzik, hogy 1951–1961 között a keresztelések száma éppen 58-cal meghaladta az elhunytakét. Ez a tendencia tovább folytatódott 1962–1989 között is, amikor összesen 95-tel több születést jegyeztek be, mint temetést. A romániai rendszerváltást követő években szinte minden évben többen hunytak el, mint amennyien születtek. Éppen ezért a falu magyarsága a migráció mellett 1990–2000 között összesen 15 személlyel csökkent.

6. AJTON (Kolozs megye)

Utolsó példánkat egy olyan nyugat-mezőségi település alkotja, melyben a magyar közösség abszolút kisebbséget alkot. Ajton Kolozsvártól délkeletre, Györgyfalva szomszédságában fekszik. Etnikai szerkezete 1850–1992 között a következőképpen alakult:

Év	Összesen	Románok	Magyarok	Egyéb	Cigányok
1850	1301	870	371	60	60
1880	1657	1048	532	76	0
1910	2184	1487	642	53	53
1933	2289	1700	553	35	28
1941	2413	1837	540	35	0
1966	1890	1432	457	0	0
1977	1453	1095	358	0	0
1992	831	638	193	0	0

Ajton polgári lakossága az 1992-es népszámlálás adatai szerint 831 személyből állt, melyből 193-an (23,22%) vallották magukat magyar nemzetiségűnek. Hét évvel később, az 1999-ben végzett családkutatás idején már csak 146 magyar élt a helységben. A

helybéli református egyház anyakönyvei szerint 1990–1999 között Ajtonban összesen 11 kisgyermeket kereszteltek és 33 halottat temettek.[10] A létszámában erősen megfogyatkozott magyar közösség nemzedéki és nemi szerkezete 1999-ben a következő volt: [11]

Korosztály	Férfiak	Nők	Összesen	Százalék
1– 7 évesek	2	2	4	2,73%
8–16 évesek	0	0	0	0,00%
17–25 évesek	2	1	3	2,05%
26–40 évesek	2	2	4	2,73%
41–60 évesek	11	14	25	17,12%
60 év fölöttiek	42	68	110	75,37%
Összesen	59	87	146	100,00%

Összegezés

Az 1992-es népszámlálás adatai szerint a romániai magyarság 43,75%-a (710 889 lakos) falun és 56,25%-a (vagyis 914 070 személy) pedig városon élt. Az urbánus közegben élő magyarság 30,40%-a (vagyis 278 151 személy, tehát a romániai összmagyarság 17,12%-a) olyan településekben lakott, ahol nem érte el az illető város népességének 20%-át.[12]

A városon otthont kereső családokat tudatosan úgy vegyítették össze az újonnan felépített lakónegyedekben, hogy magyar többség egyetlen új városrészben vagy lépcsőházban se alakulhasson ki. A román többségű városokba betelepedett falusi eredetű magyar családok tagjai számtalan problémával találták szembe önmagukat. Társadalmi beilleszkedésük, szocializációjuk során első lépésként fontos volt a befogadó közeg nyelvének, értékrendjének, kultúrájának és mentalitásának megismerése. Ez a strukturális integráció ugyanakkor gyökeres kultúraváltással, akkulturációval járt, ami már (különösen gyermekeiknél) előkészítette a család korábbi identitásától való eltávolodását is. A román környezetbe beköltözött falusi magyar család első nemzedéke előbb határozottan megtagadta a faluról hozott sajátos közösségi értékrendet, majd gyermekeik körében tovább folytatódott a szülőknél tapasztalt társadalmi és kulturális eltávolodás, ami legtöbbször az anyanyelv tudatos át nem adásában, az etnikai identitás felcserélésében finalizálódott. Az erőltetett és gyors urbanizációval járó szocializációs problémák a magyar betelepülők identitásszerkezetében is súlyos zavarokat okoztak, tovább terhelték az első és a második városi nemzedék beilleszkedését.[13]

A városra irányuló migráció elsősorban az eldugottabb falusi szórványközösségekben okozott súlyosabb problémákat, maga után vonta a korábban működő társadalomszerkezet gyökeres átstrukturálódását. Az 1962-es kollektivizálás után a falvak középnemzedéke városra költözött. Gyermekeik és unokáik tanulmányaikat már ott végezték, később munkahelyet kaptak, majd családot alapítottak. Az 1968-as területi, adminisztratív rendezés során az elnéptelenedett helységekben megszüntették előbb a

[10] Az anyakönyvek vizsgálata azt tükrözi, hogy a 19. század utolsó éveiben a magas gyermekhalandóság miatt haladta meg az elhalálozottak száma a megkereszteltekét. A 20. század idején a faluban három jelentősebb időszakban az elhalálozottak száma messze meghaladta a megkereszteltekét: 1915–1918 között negyvenkilenccel, 1942–1948 között huszonöttel, 1978–1989 között pedig huszonnyolccal.

[11] A felmérést Vincze Kata Zsófia végezte.

[12] *Szilágyi N. Sándor* 1997a

[13] *Bodó Barna* 1998. 77–85.

polgármesteri hivatalt, majd a diáklétszám drasztikus csökkenése után felszámolták az oktatást az általános iskola V–VIII. osztályában. Majd az alsó tagozat csendes leépülése következett: előbb összevont osztályban tanultak az I–IV. osztályos gyerekek, s a fiatal családok távozása után végül az is megszűnt működni. A szülők ilyen falvakban több lehetőség közül választhattak: távolabbi bentlakásos városi magyar iskolába küldik gyermekeiket, beíratják őket a helybéli vagy a szomszédos településben működő román iskolába, vagy az egész család elköltözik városra. A helyi adminisztráció, iskola fokozatos kivonulásával egy időben megszűnt az orvosi, egészségügyi ellátás is. A leépülő magyar szórványközösségek utolsó helyben működő etnikai intézménye az egyház maradt. A hatalom 1970–1990 között olyan kevés fiatal magyar teológus képzését engedélyezte, hogy a létszámában lecsökkent települések hamarosan elveszítették papjaikat.[14] Az iskoláskorú gyermekekkel rendelkező lelkészcsaládok közeli városon éltek, ahonnan csak hétvégeken jártak ki szolgálati helyükre. Utolsó fázisban már csak esetlegesen, elsősorban csak nagyünnepek alkalmával érkezik egy-egy beszolgáló pap az elnéptelenedő faluba. A helyi adminisztráció, orvos, tanár és lelkész kényszerű kivonulása után tovább fokozódott az ott élők bizonytalansága, magára hagyatottsága.

A családlapos vizsgálatunk adati azt tükrözték, hogy különösen az eldugottabb erdélyi falvak lakossága az 1962-es kollektivizálás után látványosan apadni kezdett, majd a fiatalok városra való távozása után csendesen elöregedett. Az 1992-es romániai népszámlálás adatai azt jelzik, hogy a magyar lakosságot nagyobb mértékben jellemzi az elöregedés.[15]

	0–14 évesek	15–59 évesek	60 év fölöttiek
Románok	22,70%	61,00 %	16,30%
Magyarok	19,10%	61,20%	19,70%

A fenti táblázat adatai azt tükrözik, hogy a romániai kisgyermekek csoportján belül a magyarok 3,60%-kal elmaradnak a románságnál regisztrált adatoktól. Ez a különbözet elsősorban a 60 év fölötti magyar nemzedéknél jelenik meg. Az elöregedés megfigyelhető a Székelyföldön is, de a nyelvszigetekben élő magyar közösségek esetében súlyosabb következményekkel jár. Egyrészt a közvetlen környezetükből nem kaphatnak utánpótlást, ugyanakkor oktatási, művelődési és egyházi téren sem számíthatnak a közelebbi falvak támogatására. A fiatalok távozása után megszűnnek a keresztelők, esküvők, szüreti, karácsonyi vagy farsangi mulatságok, vidám húsvéti locsolkodások, s egyre inkább a temetések válnak az elöregedő faluközösségek legjelentősebb közösségi eseményeivé.

Az erdélyi magyar nyelvszigetekben és szórványközösségekben napjainkban nagyon gyors akkulturáció zajlik. A modernizáció és a globalizáció hatására a hagyományos népi kultúra elveszítette korábban játszott identitást termelő szerepét. A kultúraváltás során a magyar fiatalok életében is egyre inkább felértékelődik az angol és a román nyelvű populáris kultúra, amit elsősorban a tévé közvetít feléjük. Ennek az új közkultúrának már nincs sajátosan magyar identitást hordozó szerepe.

[14] A világi vezetők, értelmiségiek nélkül maradt helységekben jelentősen felértékelődött a lelkész szerepe. A románok gyűrűjében, szórványban élő magyarok mindig ráháríották az etnikai és a nemzeti identitás reprezentálását. Ez a tendencia még 1990 után is érvényesült, mivel a legtöbb helyen a megfélemlített magyar családok éppen a helyben élő magyar paptól várták, hogy az „kiharcolja" a magyar oktatás újraindítását. Lásd *Feischmidt Margit* 1994.

[15] *Veres Valér* 2000. 47.

Az erdélyi nyelvszigetekben élő magyar közösségek és családok természetes gazdasági, társadalmi és művelődési kapcsolatokat alakítottak ki többségi román környezetükkel. A hétköznapok szintjén ható kapcsolatok legintenzívebb formái éppen az etnikailag vegyes településeken alakulhattak ki az egymáshoz térben közel élő családok között. Ezek reprezentálódhattak az emberélet fordulóin élő ünnepek során is, hiszen például a keresztelő, esküvő és temetés idején a szomszédságból kötelezettségek és jogok is származtak. Ez a közelség ugyanakkor azt is elősegítette, hogy kölcsönösen megismerjék egymás kultúráját, igénybe vegyék a másik csoport specialistáját, a saját kultúrából hiányzó elemet a szomszédtól átvegyék, azt kiértékeljék, majd (ha jónak találják) saját rendszerükbe beépítsék. Az erdélyi magyar szórványközösségek kultúrája azért is jóval színesebb, mivel a szomszédos románoktól és szászoktól folyamatosan adaptáltak újabb és újabb elemeket és javakat.

A vizsgált magyar közösségekben egészen a kollektivizálásig elzárkóztak a vegyes házasságoktól. A román és a magyar családok egyformán elítélték, mivel sok esetben a rokonságon belüli vitáknak etnikus jelleget kölcsönöztek. 1965 után ugrásszerűen megnövekedett a vegyes házasságok száma, melyek egyúttal a nemzeti asszimiláció melegágyaivá is váltak. Az 1992-ben végzett népszámlálás idején Romániában összesen 407 509 olyan házasságot regisztráltak, melyben a családfő magyar volt. Ugyanakkor összesen 45 444 magyar férfi román nővel kötött házasságban és 48 969 magyar asszony pedig román férj mellett élt. Az összeírás idején a vegyes házasságokból származó gyermekek jelentős részét román nemzetiségűnek regisztrálták:

A családfő nemzetisége	A családok száma	Ebből gyermeke van	A gyermek nemzetisége magyar	
			Családok száma	Százalékban
Magyar	45 444	32 341	11 248	35%
Román	48 969	32 691	5 530	17%

A fenti táblázat adatai ugyanakkor azt is jelzik, hogy a magyar apától származó kisgyermekek 35%-át magyar nemzetiségűnek regisztrálták, míg a román családfők mellett élő magyar anyák gyermekei közül jóval kevesebben (17%) lettek magyarok.[16]

[16] *Veres Valér* 2000. 51.

IRODALOM

Andorka Rudolf

1988 A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. Budapest

Biczó Gábor

2000 Asszimiláció és identitásváltás küszöbén: egy észak-erdélyi református magyar szórvány, Domokos esete. Erdélyi Múzeum LXII. 3–4. 139–146.

2000 Megjegyzések Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia című tanulmányához. Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle VI. 3. 3–15.

Bodó Barna

1996 Jelen és jövő a szórványkutatásban. Temesvár

1998 Nagyvárosi etnikai és szociális szórványok. Temesvár

2000 Szerepróba. Feljegyzések a kisebbségi alagútból. Erdélyi Múzeum LXII. 3–4. 147–158.

Bodó Barna–Vetési László

1995 Szórványgondok. Össztársadalmi összefogás szükségessége. Romániai Magyar Szó 1995. március 2.

Egyed Ákos

1996 Szórványmagyarságunk kialakulásának történelmi hátteréhez. In: *Bodó Barna* (szerk.): Jelen és jövő a szórványkutatásban. Temesvár, 9–15.

Feischmidt Margit

1994 Etnicitás és helyi intézmények. Jegyzetek egy mezőségi faluról. Régió. Kisebbségi Szemle V. évf. 3. sz. 119–128.

Keményfi Róbert

1994 Etno-kultúrgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. Debrecen

1997 A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése. Debrecen

Keszeg Vilmos

2000 Szórványsors a történetekben. Erdélyi Múzeum LXII. 3–4. 159–163.

Kósa László

1991 Dél-erdélyi mozaik. Hitel IV. évf. 18. sz. 22–25.

1992 Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). 379–391. Debrecen

Mikó Imre

1932 Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés. Erdélyi Fiatalok falu-füzetei 4. Kolozsvár

Mohay Tamás

1991 Magyar szórványok Dél-Erdélyben. In: *Halász Péter* (szerk.): A Duna menti népek hagyományos műveltsége. 67–74. Budapest

Péntek János

1966 Nyelv és szórvány. In: *Bodó Barna* (szerk.): Jelen és jövő a szórványkutatásban. 24–34. Temesvár

1998 „Csak sírni tudok magyarul…" Korunk X. évf. 10. sz. 5–8.

Pozsony Ferenc

2000 Egy Szeben megyei magyar szórványközösség. Erdélyi Múzeum LXII. 3–4. 185–192.

Szilágyi N. Sándor

1997a A szórványmagyarság: probléma vagy ürügy? Romániai Magyar Szó 1997. január 29. és február 12.

1997b Szórványok és „műsorszórványok" avagy egy beszédmód kritikája. Romániai Magyar Szó 1997. május 7.

Tóth Pál Péter

1999 Szórványban. A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között. Budapest

Vámszer Géza

1940 Szakadát. Egy szebenmegyei magyar szórvány. Kolozsvár

Veres Valér

2000 A romániai magyarság népesedési viszonyai a 90-es években. In: *Bodó Barna* (szerk.): Romániai Magyar évkönyv 2000. 44–52. Temesvár–Kolozsvár

Vetési László

1996 Szórványszolgálat és egyház. In: *Bodó Barna* (szerk.): Jelen és jövő a szórványkutatásban. 35–41. Temesvár

1996 Szórvány-e a szórvány? Szórványban élünk-e, vagy csak bennünk él a szórvány? Vitaindító önmagunkhoz – búcsú egy neurozistól és egy félreértett fogalomtól. Romániai Magyar Szó 1996. december 21–22. 50. sz.

1999 Iskola a nyelvhatáron. Korunk X. évf. 10. sz. 9–21.

2000 Szórványstratégia – nemzetstratégia. Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle VI. évf. 2. sz. 172–214.

ERDÉSZ SÁNDOR

KIK AZOK A TÁLTOSOK?

Mindenekelőtt hadd köszöntsem a 80 éves kolozsvári Nagy Olga néprajzkutatót, akinek számos és értékes könyvei, írásai jelentek meg. Ezek közül hadd emeljem ki a „Villási, a táltosfiú"[1] című kötetét.

Nagy Olga az erdélyi folklórkutatás egyik kiemelkedő egyénisége. Érezhető, hogy a legfontosabb feladatának a népmesekutatást tartja; a megjelent írásai erről tanúskodnak. Nagy Olga írásai alapján tudjuk, hogy a cigány mesemondók nem tesznek különbséget a népmesék és a hiedelemmondák között, mivel szerintük ezek: megtörtént eseményekről szólnak! A cigány néphitben gyakoriak a *táltosok* és a *táltosfiúk*, akiket a mesélők „az igazság bajnokai"-nak neveznek. Az Istentől kapott feladatuk az volt, hogy a szegényeket támogassák. – Vannak *átkozott táltosok* is, akiknek hosszú ideig vándorolniuk kellett, mivel korábban gonosztetteket követtek el!

De kik azok a táltosok? Nagy Olga a következőket írta: „A táltosok vitézek, vitézséget örököltek és a mindentudást is. Előre látnak mindent, háborút és békét. A táltos alakjába belejátszottak a hérosszal kapcsolatos képzetek, a samanizmus, de a Krisztus-legendák is. A Krisztus úgy jár a földön, segíti az embereket, akár a táltos. A táltos alakváltoztató képessége is sámáni képesség."

A cigány táltos gyermeke

Ezt a népmesét Nyírbátorban, Pataki Géza 49 éves sármunkás mondotta el 1962-ben, az alábbiak szerint:

A cigányember mindennap elment dolgozni, de nem tudta, hogy a kisfia táltos. Egyik napon Pistuka eltűnt! Mindenfelé keresték, de nem találták meg. Nem tudták, hogy az ötéves kisfiú a mocsaras vízbe ment, amelyben egy bivalyalakú sárkány tanyázott. A Fiú felült a sárkány hátára és ott úszkált a mocsárban.

A falu nagy része a fiú keresésére indult. A számtiszt, aki „kukkerral" nézett széjjel, hamar meglátta a gyermeket. De nem mert a vízbe menni, mert féltek a sárkánytól. „Ne merjen odamenni senki! A gyerek haza fog jönni!" – mondta a fiú apja. Úgy is volt, a fiú hét nap múlva hazament.

A kisfiút az uraság felfogadta cselédnek. Amikor hétéves lett, egy ásót borotvaélesre reszelt. Megmondta, hogy a sárkánnyal kell viaskodnia. A fiú az ásójával legyőzte a sárkányt, amelynek a fejéből két véka aranyat és két kosár gyémántot szedett ki! Az uraság egy tanyát bízott a sárkányölő fiúra, akit három láda pénzzel is megajándékozott.

[1] *Nagy Olga* 1966.

A táltosok sose féltek

Ez a táltoshiedelem megjelent (Ámi Lajos meséi I. Bp. 1968. 135–150), melyet rövidítéssel közlök:

A táltosok királya kijelentette, hogy a táltosok az emberektől sohasem rettennek meg és nem is fognak tőlük félni. De akadt egy *ember*, aki elhatározta, hogy megijeszti a táltosokat!

Majd elindul a táltoskirály, az aranyszőrű paripáján. A lova az állával hasította a földet és az orrával taszította az eget. Az ember odamegy és megkérdi a táltoskirályt: „Miért írtátok ki, hogy tik az embertül sosem féltetek?" A táltoskirály köpött egyet és azt mondta: „Fogd meg a lovam farkát!" Az ember odament és a lovat úgy a földhöz vágta, hogy a táltos és a ló elpusztult!

A táltos foggal születik

Földes László 1966 júliusában, Nyíracsádon mondotta el a következő történetet:

Én is gyerek voltam, ezelőtt vagy 50 évvel. Nagyon sok gyereke volt a táltos embernek itten, aki foggal született. Lehetett vagy 60 éves. Hétéves korában, úgy mondták, hogy akkor jöttek érte olyan emberek, mint mi. Mondták, hogy olyan gyerekkel tudják kivenni az elásott kincset, aki foggal született. Régen babonás emberek voltak, akik elásták a pénzt *átokkal*.

Azt mondják, hogy a táltosok a levegőbe mennek. Anyám mesélte, hogy mentek Pócsra. Anyámnak nagy batyuja volt, fel volt kötve a hátára. Megyen, jött egy nagy felleg, mindenki sietett, Anyám ment hátul, mert nem tudott menni a nagy batyuval. Néz előre, hátra. Egyszerre odateremtődik egy asszony! Azt mondja: „De jó, hogy tetszett jönni, nem leszek egyedül, jön az eső!" Csak annyit mondott: „Nem lesz!" Azt mondta anyám, hogy nem rendes ember lehetett. Úgy szétoszlott a fekete felleg, hogy nem volt csak néhány szem!

A táltosleány

Luby Margit Matolcson, 1936-ban jegyezte le az alábbi mondát:

Egy öregasszony mesélte, hogy egyszer beállított hozzá egy 18 éves leány és szállást kért. „Édes lányom, adok én neked vacsorát is!" De a lány csak tojást kért. Majd lefektette az ágyba. Az asszony meglátta, hogy a lány tele van hasított sebekkel. Megkérdezte, hogy mi lelte?

A lány elmondotta, hogy ő táltos-gyerek. Hétéves korában elhagyta a szülei házát és azóta bolyong. Hajnalban utoljára kell megvívnia az ellenségével, egy fekete bikával. Ő fehér bika lesz!

Hajnalban csakugyan meglátta az asszony a két bikát, de szérűseprűvel szétháritotta őket. Így nem vívhattak meg egymással. A lánynak nem kellett többet mérkőznie, letelt róla a varázslat!

A táltosfiú

Ugyancsak Luby Margit jegyezte fel Matolcson Szalkai Gyuláné közlését, 1928-ban:

Matolcson volt egy szolgalegény, derék, víg fiú volt. Mikor egyszer a szérűn nyomtattak, feltűnt, hogy igen méláz. A fiú aztán elmondta, hogy azért szomorú, mert még azon a napon nagy zivatar lesz. A zivatarral együtt érkezik meg az ő ellensége, akivel még azon a napon meg kell vívnia. Ez lesz az utolsó vívása! Ha ma győz, akkor fel lesz mentve az átok alól! Megmondta azt is, hogy tüzes kerékkel kell megvívnia és segítsenek neki.

Kinevették, mert szép idő volt. De pár óra múlva nagy zivatar tört ki! A hirtelen setétségben csak kivágódik a kapu és begördül azon egy tüzes kerék! Ott csapott össze előttük a tüzes kerék meg a vaskerék. S egyszer csak a tüzes kerék felemelkedik a levegőbe és eltűnik. Ugyanakkor a másik kerék visszaváltozott szolgalegénnyé, s igen hálálkodott nekik, hogy segítségére voltak.

A táltosok

Penavin Olga, „Jugoszláviai magyar népmesék" (Bp. – Újvidék 1984.) című könyvében ugyancsak feltette azt a kérdést, hogy: „Kik azok a táltosok?" Adatközlői a következőket mondották:

„Az szellemökkel beszélt. Az embernek a sorsát mög tudta jósolni. Hát van ilyen mámma is, most Novi Knezsevácon van. Mink félbolondnak tartsuk. De vannak, akik vándorolnak messze födrül oda, hogy beszéljenek vele, mer a politikárul jósol, az időjárásrul, az emberi életrül, egyszóval mindent tud. Régebben is azt beszélték, hogy aki foggal születik, az Istentül való, isteni dolog." (149, 467.)

Aki fogval születik, abbul táltos lesz!

Bosnyák Sándor: A bukovinai magyarok hitvilága (Bp. 1977.) című könyvében sorba veszi a táltoshagyományokat. A 32 táltosról néhányat hadd említsek meg.

A táltos gyermek már háromnapos korában megszólal. Ha az anyja ezt nem árulja el senkinek, akkor *táltos* marad. Ha elárulja valakinek, akkor a gyermek hétéves kora előtt meghal. (Istensegíts.)

Ha az anya a táltosságot titokban tartja, akkor a táltosfia már hét év múlva jövendöl. Ha az anyja a titkot nem tartja meg, akkor a táltos gyermek meghal! (Andrásfalva).

A táltos mindent tud, előre tudja, hogy mi lesz. Voltak ilyen öreg emberek, akik mondták, hogy ez az ember táltos. Ez már megjövendöl mindent előre. (Józseffalva).

A táltosok mindent meg tudnak mondani! Egy gazda eladott két tinót. A zsebkendőbe kötötte a pénzt, volt vagy kétszáz ezüst forint. A zsebébe tette, de ezt valaki kilopta! Mondták neki, hogy van ott egy *táltos* gyerek, menjen el hozzá. El is ment. A táltos megmondta, hogy ki volt az, aki ollóval vágta le a pénzt. A bíróságra került a dolog. A gazda visszakapta a pénzét, a tolvajt pedig megbüntették. (Hadikfalva).

A táltosokról szóló hiedelemmondákat folytathatnánk tovább. Azonban úgy érzem, hogy ez a néhány monda is elegendő a táltostudomány lényegének megértéséhez. Öröm-

mel kell tudomásul vennünk, hogy a néphagyományainkat nemcsak a mai Magyarország lakossága, hanem a környezetünkben élő magyar nép is sajátjának tekinti.

Természetes, hogy a magyar nép, bárhol is lakik, nem hunyhat szemet amellett, hogy egyéb, hasonló hagyományokat is őriz! Hadd hivatkozzam ismét *Nagy Olga* néprajzkutatóra, aki nemcsak a táltosokkal, táltosfiúkkal foglalkozik! Hadd említsem még meg néhány fontos írását, köztük: Hősök, csalókák, ördögök (1974), Mesék és „igaz történetek" Széken (1975), Paraszt dekameron (1977), Zöldmezőszárnya (1978), A vasfogú farkas (1978). De ide tartoznak még a lidércek, a tüzes mérnökök, az aranyhajú ikrek és társaik! – Befejezésül még csak annyit, hogy *Nagy Olga* néprajzkutató mind ez ideig kiemelkedő néprajzi kutatómunkát végzett. Reméljük, hogy áldásos munkáját ezután is folytatni fogja!

KŐMÍVES NOÉMI

MINDENNAPJAINK SZÖVEGEI: A PLETYKA

1. Bevezetés

A pletyka egy olyan többarcú jelenség, amely egy (sokszor csak képzelt) valóság spontán megragadása által keletkezett, és a társadalom többszörösen ferdített képét tükrözi olyanformán, hogy a nyilvánvaló torzítások mellett is egységes világnézet, értékhierarchia rajzolódik ki. Nem is igazolt, de nem is cáfolt kijelentések halmaza, egy jelentős érzelmi töltettel rendelkező nyelvi képződmény, melyet a legváltozatosabb emberi érzések egyidejűsége jellemez. Különféle árnyalatai többé-kevésbé a társadalom egészére jellemzőek. Egy szociológiai felmérés kimutathatná, hogy kik a műfaj „specialistái", a pszichológia adhat magyarázatot rendkívüli népszerűségére és a terjesztés igényére, illetve arra, hogy gyakorlása mennyiben magyarázható az egyéni hajlamokkal és más személyiségformáló tényezőkkel; a konkrét szövegek elemzésekor pedig a legújabb szövegnyelvészeti eredmények adhatnak támpontot.

2. Néhány szó a gyűjtés nehézségeiről

A pletyka egy olyannyira hétköznapi kommunikációs aktus, hogy gyakorlása, a benne való aktív vagy passzív részvétel gyakran nem is tudatosul a beszélő felekben. A rosszindulatú, tehát a jól meghatározott céllal – a tudatosan ártani akarás céljával – rendelkező pletyka kivételével a beszélők anélkül terjesztik a sokszor megalapozatlannak bizonyuló híreszteléseket ismerősökről és kevésbé ismerősökről, hogy tudatában lennének annak, hogy ők most valójában pletykálnak. Így tehát pletykálkodásra a legközönségesebb életszituációban is sor kerülhet, nap mint nap.

A rendkívüli népszerűség és elterjedtség ellenére is pletykát gyűjteni nagyon nehéz. Nem mintha a dolgozatíró maga is nem vett volna részt jóízű „pletyópartiban", a nehézségek abból adódtak, hogy a valódi pletykaszituáció nem tűri sem a tudatos megfigyelőt, a néprajzost, sem a magnószalagot. Pletykagyűjtéskor csakis „bennfentesként" lehet viselkedni, hiszen pletykára kívülálló jelenlétében soha nem kerül sor, „véletlenszerűen" csak úgy lehet ilyen típusú beszélgetést végighallgatni, ha a megfigyelő igyekszik magát láthatatlanná tenni, és úgy viselkedni, mintha ott sem lenne, mintha nem figyelne a közelében zajló beszélgetésre.

A pletyka, az egyik legintimebb műfaj lévén, roppant nehezen rögzíthető. Erre világosan utal az a tény, hogy az adatközlők zöme szívesen és nagy beleéléssel pletykált

mindaddig, amíg elő nem került a szöveg rögzítésére szolgáló diktafon. A szöveg megörökítését célzó szándék viszont rögtön véget vetett a társalgásnak.

Viszonylag kevesen akadtak, akik simán beleegyeztek abba, hogy az elhangzó szöveg szalagra kerüljön; ők is csak úgy, hogy eskü mellett tanúsítottam, hogy nem kerül nyilvánosságra a nevük. Az anonimitáshoz való ragaszkodásból nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk, de annyit mégis megkockáztathatok kijelenteni, hogy ez a tény arra utal, hogy a beszélő úgy érzi, hogy „helytelenül" cselekszik. Nem vállalja tettét, mert fél az esetleges következményektől, attól, hogy ha esetleg kitudódik a dolog, könnyen rajta maradhat a „pletykás" jelző. Azonban így is, a szövegmondás közben a gyűjtő világosan látta, hogy a bekapcsolt magnó mellett zajló pletyka nem az igazi, hanem annak csupán egy szándékosan finomított, szelídített változata. Kérdezhetnénk, hogy vajon miért, és a válaszadással sem késlekedünk; tudjuk, hogy a pletykálást (gyakorlata ellenére is) elítéli a társadalom, a pletykálót szankcionálják, súlyosabb esetekben ki is közösíthetik. A fecsegő, indiszkrét embernek könnyen elvész a becsülete. Ezért van az, hogy a pletykálás a legnagyobb titokban történik, és csak azzal a feltétellel, hogy nem fog tovább terjedni. (A beszélő megesketi partnerét, hogy nem mondja tovább, amit hallott.) Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a rögzítés szándéka nem kedvez a pletykának.

3. Társalgás és pletykálás

A pletykálás a társalgás egyik sajátos formája, tehát pletykálásra csak a társalgás kereteiben kerül sor. Továbbá a pletykálás feltétele egy bizonyos „hangulat" megteremtődése, mely egy általánosabb, bevezető jellegű beszélgetés által születik meg. Ritka az az alkalom, amikor a beszélő, a dolog közepébe vágva, egyből a szenzációs pletykával kezdi a társalgást. A megfigyeléseim azt mutatják, hogy a pletykálást egy hosszabb-rövidebb ideig tartó beszélgetés előzi meg, mely egy bizonyos téma, személy szóba kerülésével fokozatosan átvált pletykálkodásba. A határok elmosódnak: maguk a beszélő felek sem tudják, hogy mikor tértek rá a harmadik kibeszélésére, sőt a legtöbbször tudatában sincsenek annak, hogy ők most pletykálnak, számukra a beszélgetés még mindig egyszerű beszélgetésnek bizonyul – s közben természetesen már javában zajlik a pletyka. A kibeszélés igénye futótűzként terjed, és magával ragadja a jelenlevőket: az első beszélő (kezdeményező) által felvetett és közösen megtárgyalt téma után a többi jelenlévő is szükségét érzi, hogy valami hasonlóan érdekes dologgal rukkoljon elő, mindenki szeretne valami olyan rendkívülit mondani, amellyel úgy kápráztatja el a többieket, hogy egyúttal a figyelem központjába kerül. Így a már kimerített téma analógiájára egyéb esetek kerülnek szóba: a pletykálás egyre intimebb, egyre meredekebb témák bukkannak fel, fokozódik a hangulat. A beszélők egymást túllicitálva igyekeznek olyan rendkívüli eseményekről beszámolni, melyek fokozott érdeklődésre tartanak számot, és amelyek által a beszélő elismerésre tehet szert. Megtörténik az is, hogy a pletykáló gyakran olyasmit is elmond, amit eredetileg nem szándékozott, csak a kivételesen emotív hangulat hatására kívánkozott ki belőle, cserébe azokért a sztorikért, melyeket másoktól hallott. Ezért gyakori az olyan fordulat használata („ha már itt tartunk..." „ha már így belejöttünk..."), melyek világosan utalnak arra, hogy a pletyka elhangzása csakis a szituációnak köszönhető, és a már megbeszéltek nélkül nem került volna szóba.

A beszélőnek természetesen más „előregyártott", sztereotip fordulatok is a rendelkezésére állnak, melyek jól kihangsúlyozottá teszik az átmenetet egyik témáról a másik-

ra: „Olyat mondok, hogy el se hiszed…" „Hallottad-e, hogy mit beszélnek az emberek?", „Mit szólsz hozzá, hogy…", „Képzeld el, hogy…".

Az ilyen bekezdések után, ha nem is feltétlenül pletyka, de csakis valami rendkívüli dolog következhet – ám minden kétséget kizáróan ezek a pletyka tipikus kezdőformulái. A sztereotip kifejezések nem titkolt célja a hatásvadászat: elhangzásuk után a hallgatóban feszültség támad, és a beszélőnek szinte kiszolgáltatottan várja a folytatást. Ilyen esetekben a beszélő természetesen ura a helyzetnek, ezért a hatást sokszor szándékosan fokozza: hosszabb beszédszüneteket tart, erős nyomatékokkal él – ezáltal pedig felkészíti a partnert a rendkívüli dolog befogadására.

A pletyka mint sajátos színezetű társalgás, ellentétben a köznapi társalgásokkal, egy előre kitervezett beszédesemény. A pletykáló pontosan tudja, hogy hová szeretné eljuttatni a beszélgetés fonalát, vagyis egy előre kitűzött cél irányában fogalmazza a mondanivalóját. A cél sokféle lehet: lehet egyszerűen a hallgató szórakoztatása, megdöbbentése, elkápráztatása, elismerésének kivívása. A rosszindulatú pletyka esetében kettős célról is beszélhetünk. Egyfelől cél a hallgató manipulálása, véleményének megváltoztatása, másfelől pedig cél az alany befeketítése, tudatos rágalmazása. Ennek érdekében a beszélő még attól sem riad vissza, hogy az elbeszélésből kihagyjon és betoldjon egyes részeket, és attól sem, hogy a valóságnak kevésbé megfelelő dolgokat is elmondjon.

A pletykáláskor csak a közlő fél ismeri a történetet, a végkifejletet. Ez természetesen a hallgató előtt egyelőre ismeretlen, hiszen éppen ebből adódik az, hogy figyel arra, amit a beszélő mond. Ha előre tudná, amit a partner mondani szeretne, akkor végig sem hallgatná. A pletyka annál érdekesebb, minél előreláthatatlanabb a tartalma, a hallgató annál feszültebben figyel, minél kevesebb valószínűséggel tudja kiszámítani a végkifejletet. A pletykáló úgy lép fel, mint aki egy értékes tudás birtokában van, és úgy is viselkedik, mintha egy különleges dolgot nyújtana át. Ezért a hallgatója gyakran lekötelezettnek érzi magát, és a jó sztoriért cserébe ő is elmond valami hasonlóan érdekeset. Így az előadás alatt a beszélő és a hallgató között egy sajátos kapcsolat áll fenn: a beszélő uralja a helyzetet, a hallgató pedig a bőszavú előadónak kiszolgáltatottan várja, sürgeti a folytatást. Ezt az alárendeltséget a pletykáló sokszor ki is használja, és a saját pozícióját erősítendő, minden lehetséges eszközzel nyújtja az elbeszélés fonalát: ismétli a szavakat, hatásszüneteket tart – és ezáltal szinte a végsőkig fokozza a partner kíváncsiságát.

4. Mitől pletyka a pletyka? A műfaj kritériumai

Bár az antropológia figyelmének egyre inkább középpontjába kerül az élőbeszéd tanulmányozása, eddig még nem került sor a konkrét beszélgetéstípusok elhatárolására, a különböző műfajok kritériumainak meghatározására. Az ún. szöveggrammatika, szövegelmélet, szövegnyelvészet (discourse-analízis) irányzatainak önállósulása hatalmas lépést jelentett, hiszen ezen irányzatok a hagyományos leíró grammatikával szemben nem egyetlen mondattal, hanem mondatok láncolatával, vagyis szövegekkel dolgoznak.[1] Tehát a vizsgálat tárgya maga a szöveg, és mindazok a problémák, melyet a szöveg megkonstruálása, illetve megértése során merülnek fel. Ez a szövegcentrikusság részben annak az egyszerű és nyilvánvaló felismerésnek a következménye, hogy a közvetlen emberi kommunikáció során nem egyetlen mondattal, hanem szöveggel fejezzük ki a mondanivalónkat. Logikus, hogy a különböző elrendezések különböző szövegeket hoznak létre,

[1] *Hoppál M.*, 1980. 68–84.

úgyhogy megítélésem szerint a szövegvizsgálatoknak nemcsak a kész szöveg jellegzetességeit, stilisztikai vonatkozásait stb. kell vizsgálniuk, hanem azokat a körülményeket is, melyek a szöveg létrehozását segítették és lehetővé tették.

A szövegalakító tényezők száma roppant nagy, és ezek is igen sokfélék: nemcsak a beszélők szubjektív (nyelvi és pszichikai) adottságaival kell számolnunk, hanem egy sor objektív tényezővel is. Ezek közé sorolható például az az idő és az a tér, amelyben a szöveg keletkezik, továbbá jelen van egy sor szociális összetevő is. Korántsem mindegy, hogy kinek mit mondunk, és hogy kihez miképpen szólunk; tudjuk, hogy már az is társadalmilag kodifikált, hogy kit szólíthatunk meg és kit nem. Másfelől pedig vannak olyan témák, melyeket szigorúan csak bizonyos személyekkel tárgyalunk meg, és ugyanazt a történetet is többféleképpen mondjuk el, annak függvényében, hogy kivel beszélünk. (Ezzel a problémával szembesültem lépten-nyomon a gyűjtés során.) Jóllehet ugyanazt mondjuk, de a különböző személyekhez intézett előadások között jelentős stílusbeli, nyelvhasználatbeli különbségek vannak – gondoljunk csak arra, hogy mekkora eltérés van egy hivatalos személyhez és egy jó ismerőshöz intézett beszámoló között! Nyilvánvaló, hogy a hivatalos beszámoló igényes nyelvhasználatot, a grammatikai szabályok pontos betartását követeli, míg a baráti beszélgetés eredményezte szöveg sokkal lazább, kötetlenebb, és az olyan (trágár) szavak, csoportnyelvi kifejezések használatának is helyet adhat, melyek más, hivatalos szövegekben elképzelhetetlenek lennének. Ilyenformán annak, aki gondolatait szöveg formájában át akarja adni valakinek, mindig, minden körülmények között meg kell keresnie és találnia azt a nyelvi formát, amely egyaránt megfelel a gondolatoknak és a beszédhelyzeteknek is. Természetesen nem arról van szó, hogy a gondolatok, a nézetek változnak, csupán a gondolatokat hordozó nyelvi forma (a szöveg) alakul másképpen – mindig az adott beszédszituáció, beszédalkalom függvényében.[2]

Éppen ebből következik, hogy a szöveggel foglalkozó vizsgálat nem elégedhet meg magával a szöveggel mint vizsgálati tárggyal, a kutatás nem korlátozódhat csupán a szövegre, hanem figyelni kell a beszédhelyzetet meghatározó tényezőkre is.

A pletyka a hétköznapi beszélgetések igen tág kategóriájába tartozik. Nyilvánvaló, hogy minden pletykában kell lennie valami közös dolognak, hiszen azért neveztük őket gyűjtőnévvel. Kérdés viszont az, hogy mi lehet ez a megkülönböztető közös jegy? Másképpen fogalmazva: mitől különbözik a pletyka az egyéb hétköznapi beszélgetésektől? Melyek azok a tényezők, melyek a pletykát a társalgások sajátos fajtájává módosítják?

A műfaj kritériumainak megállapításakor kiindulópontként kezelhetők a Voigt Vilmos[3] és a Dell Hymes[4] által megállapított vizsgálódási szempontok. Meg kell viszont jegyeznem, hogy egyik szerző modellje sem érvényesíthető következetesen, a pontról pontra történő alkalmazásuk sem nyújt adekvát képet a jelenség teljességéről. Voigt a verbális közlésekre alapuló műfajok hierarchiájának megállapítását a klasszikus kommunikációelméleti megközelítésben végzi el, ezért a modellből értelemszerűen kimaradtak a különböző műfajok elhangzásának körülményei – vagyis maga a kommunikációs szituáció. A Dall Hymes-i modell mintha ezt a hiányosságot pótolná, hiszen a szerző roppant körültekintéssel veszi szemügyre nemcsak magára a közlésre vonatkozó adatokat, hanem a szituációt meghatározó tényezőket is. Viszont ez a modell sem bizonyul teljesen megfelelőnek, hiszen Hymesnak a beszélgetésekre általánosan vonatkozó megfigyelései a

[2] *Wacha I.*, 1981. 17.
[3] *Voigt V.*, 1972. 129–134.
[4] *Hymes, D.* 1992. 116–127.

pletykára alkalmazva egyfelől túl aprólékosnak tűnnek (például mikor különbséget tesz a címző és a beszélő között – a társalgás esetében valóban előfordul, hogy a két személy nem egy és ugyanaz, a pletykálás esetén viszont nem), másfelől viszont egy csomó lényeges kérdésre elnagyolt választ adnának. Ezek a „hibák" viszont nem róhatók fel a szerzőknek, hiszen egyiküknek sem volt célja egy specifikus műfaj leírása, mindketten csupán egy általánosabb érvényű megközelíti lehetőséget ajánlanak fel. A továbbiakban ezek a munkák rendkívül hasznosnak bizonyultak, továbbgondolásuk a pletyka műfajának sajátosságaihoz, a pletykálás jelenségének megértéséhez vezetnek el.

Voigt az egyes műfajok elhatárolását az adóra, a vevőre, a kódolásra, a dekódolásra és az üzenetre vonatkozó megkülönböztető jegyek alapján végzi el. Az öt vizsgálódási szempont alapján többé-kevésbé kirajzolódnak a műfaj kritériumai, egy viszonylag átfogó képet kapunk a pletyka műfajának sajátosságairól.

1. *Az adó* esetében az elsődleges megkülönböztetés az, hogy egyén-e vagy közösség. A kérdés egyszerű: a pletyka előadása az adott pletykaszituációban egy egyén feladata, közösségileg előadott pletykát nem ismerek. A második kérdés, mely szerint az adó alkotója vagy pedig előadója a pletykának, egy kissé bonyolultabbnak tűnik; hiszen a pletyka esetében nem zárja ki egymást a fenti két kategória: az egyén úgy előadója a pletykának, hogy közben az alkotó szerepét is betölti. A mástól hallott – tehát a más által létrehozott – pletykát úgy adja elő, hogy közben a saját személyiségét is bevonva módosítja, torzítja a szöveget a különféle kihagyásokkal, betoldásokkal. Így tehát a pletyka egy olyan részben átvett alkotás, melynek eredetisége nem kérdőjelezhető meg. A rögtönzött voltához sem fér semmiféle kétség, a pletykáló a mindenkori szituációnak megfelelő szöveget rögtönöz.

2. *A vevőre* vonatkozó behatárolási szempontok is érdekes tanulságokkal szolgálnak. Ennél a pontnál Voigt a műfajokat aszerint osztályozza, hogy egyéni vagy közösségi befogadásúak-e. A pletyka esetében nem választható el élesen ez a két kategória: kétségtelen, hogy a legtöbb pletykaszituáció kétszemélyes, csak az adó és a vevő van a színen. Ilyenkor a pletyka egyéni befogadású. Viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az egyén a közösség tagja, aki terjeszti, továbbadja a hírt, és így rövidesen az egész közösség tudomására jut a pletyka. A vevő(k) mindig közvetlen kapcsolatban van(nak) az adóval, a közvetett kapcsolatról esetleg az írásban rögzített pletyka esetében beszélhetünk, de ez természetesen már kívül esik a valódi pletykaszituáció körén. A vevő a befogadás során intenzív interakcióban van az adóval: az előadáskor a vevő nem passzív félként viselkedik, hanem amellett, hogy feszült figyelemmel kíséri a hallottakat, szüntelenül közbevág, kérdéseket tesz fel a részleteket illetően, beékeli megjegyzéseit, saját szemszögéből kommentálja az eseményeket. Ez a vevői attitűd nemcsak verbális szinten jut kifejezésre, hanem a gesztusok szintjén is: a vevő mimikájával, taglejtéseivel is kifejezheti azt az érdeklődést, melyet az adó, illetve az üzenet iránt tanúsít.

A vevő oldaláról tekintve a befogadás nem minősül lezártnak. Gyakran előfordul ugyan, hogy az előadás szerves részét képezik a titoktartásra vonatkozó megjegyzések, de mégis, csak a legritkább esetekben történik meg, hogy a pletyka nem adódik tovább, hogy a vevő a későbbiek során nem minősül át adóvá. A pletyka műfajánál talán ez az egyik legfeltűnőbb jellegzetesség, vagyis az, hogy megállíthatatlanul terjed tovább és tovább. A továbbadás természetesen alkotó továbbadás, hisz a szájról szájra történő terjedés az eredeti szöveg számtalan variánsának megszületését vonja maga után. (Ilyen értelemben egyszerre előadói és alkotói műfaj a pletyka.)

3. *A kódolásra* vonatkozó megkülönböztető kritériumok két fő csoportba rendezhetők: a funkciók és a kódolás szerinti csoportokba.

A pletyka többfunkciós műfaj (erről a későbbiekben bővebben is lesz szó), szórakoztató, informatív és agitatív műfaj egyben.

Szövege egyszeresen kódolt, a roppant fontos szórakoztatási funkcióból adódóan a pletyka nem terheli a befogadót a többszörösen kódoltság nehézségeivel, buktatóival. Nyelvi és nem nyelvi kódú egyszerre, hiszen a verbális úton közvetített információk mellett a metakommunikációs csatornákon keresztül áradó információ mennyisége is számottevő.

Szóbeli, illetve írásos fajtájának elkülönítése egy sor problémát vet fel. Bár a pletyka elsődlegesen szóbeli műfaj (ez jellemzi a valódi pletykaszituációt), de ugyanakkor az írott változattal is számolnunk kell. A rendkívül népszerű magazinok, folyóiratok megteremtették az írott pletykát is. Természetesen ennek a változatnak a megközelítése egészen más szemszögből történik, mindazok a kutatási stratégiák, melyek a beszélt pletyka esetében jó eredményhez vezethetnek, az írott pletykánál nem válnak be. Az írott pletyka nem a saját, hanem a „másik", egy sokkal titokzatosabb világról szóló beszámoló. Viszont kétségtelen, hogy az egyes jellemzőket tekintve (például személycentrikusság, bizalmas információk, rendkívüli történet stb.) az írott pletyka is a beszélt változathoz hasonló sajátosságokat mutat.

A pletyka tagoltságát illetően megjegyezhetjük, hogy nem a klasszikus irodalomelméleti értelemben tagolódik fejezetekre, strófákra, felvonásokra, hanem a jól elkülöníthető bevezető sztereotípiák – téma – záróformulák egységekre osztható.

Világos, hogy a pletyka prózai alkotás, viszont az ilyen banális, a kódolás miként je szerinti megállapítás is alapvető fontossággal bír a műfaj kritériumainak megállapításakor. Megjelenési, realizálódási formájától függően a pletyka lehet narratív (elbeszélő – leíró) műfaj akkor, ha az előadó monológszerűen meséli a történetet. Viszont a párbeszédes formát sem zárhatjuk ki teljes egészében, ez akkor történhet meg, ha a vevő is rendelkezik bizonyos információkkal az eseményt illetően, és az előadóval együtt, párbeszédes formában rekonstruálják a történteket. Ez utóbbi ritkább, mint a narratív formájú pletyka, és megjelenése sem úgy történik, mint ahogyan azt a klasszikus párbeszédes műfajok esetében megszoktuk.

4. *A dekódolást* illetően a pletyka a tiszta műélvezetet nyújtja, a vevőt tehermentesíti az alkalmazott, feladatszerű dekódolástól. Szövege érthető, a mondanivaló explicit formában van megfogalmazva. Variatív műfaj, ez éppen a szájról szájra terjedés következménye. Az átadás során fellépő torzulások miatt az üzenet módosul. Ebben három tényező érvényesül: az *elszegényedési törvény*, amely azt tükrözi, hogy az ismétlés során elvesznek a részletek; a *hangsúlyozás törvénye*, melynek értelmében a megmaradó részletek felerősödnek, és az üzenet jelentéstartalmában a központi helyre kerülnek. Az *aszszimiláció törvénye* azt fejezi ki, hogy a szokatlan elemek kiesnek a közleményből. Mindezeken túl a hírt továbbadó személyek állandó erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a rosszul értett részeket rekonstruálják, azaz megpróbáljanak nekik ésszerű jelentést adni.[5] Így tehát a terjedés során változik a szöveg terjedelme, a szószerintiség – és ezáltal a tartalom is. A pletykaszöveget viszonylag könnyen, de nem szó szerint jegyzik meg, csak a kiemelt lényeget, a tartalmat raktározzák el. Ilyen értelemben minden felidézés parafrázis, hiszen még a legrövidebb történetet sem tudjuk úgy továbbmondani, ahogyan azt hallottuk. Az üzenet módosításában a szándékos, célratörő változtatások (az egyéni érdek, ízlés diktálta betoldások, kihagyások, ferdítések) mellett egy sor más, az egyén akaratától független, a szándékosságon túlmutató tényezővel is számolnunk kell. Ezek

[5] *Szabó I.*, 1994. 96.

közül említésre méltó a kulturális-társadalmi kontextus: „a bennünk lévő szótár határozza meg, hogy milyen szavakat, kifejezéseket fogunk, illetve tudunk használni az elbeszélés során".[6] Az egyéni hajlam is nagy szerepet játszik a torzításokban, hiszen közismert, hogy a jó beszélők a száraz történetből is érdekes sztorit kovácsolnak, pusztán a választékos kifejezésmód, a részletek taglalása, a hatásos stilisztikai eszközök bevetése által. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szöveg természetét sem, hiszen kísérletek igazolták, hogy a felidézéskor az egyének a leíró részleteket adják vissza a legkevésbé, és a leginkább az akciót hordozó elemekre emlékeznek.[7]

5. *Az üzenetre* vonatkozó megkülönböztető jegyek között említhetjük a műfaj tömeges jellegét (ez a népszerűséggel függ össze), ábrázoló szándékát, reális jellegét (a pletyka igazságnak tünteti fel magát), epikus voltát. Nagyon fontos a rövid forma, ez a terjedésnél kap kiemelt jelentőséget, ugyanis a viszonylagos rövidség nagyban kedvez annak, hogy a vevő képes megjegyezni, és többé-kevésbé rekonstruálni a történetet a további átadáskor. Hosszabb terjedelem esetében a megjegyzés és a továbbadás szándéka fel sem merülne. Az üzenet tartalma, az esemény általában egyszereplős, a pletyka egy konkrét személyről (esetleg intézményről) szól, annak viselt dolgairól. A „főhős" mellett általában mellékszereplők is megjelennek (akiknek valami közük van az ügyhöz), de lényegében a pletyka egyetlen személyről szól. A cselekmény általában egy szálon fut, a bonyolultság nem jellemzi a pletykát, a több cselekmény több pletykát jelent. Ideje folyamatos, az üzenet rendezett.

A Hymes által javasolt kutatási stratégia[8] első pontja az *üzenet formája*, a beszéd miként je. Vagyis elsősorban azt kell vizsgálni, hogy milyen formában történik a pletyka előadása, hogyan tálalja az adó a hírt a vevőnek. Ilyen értelemben magát az előadásmódot vizsgáljuk, azt, hogy a pletyka szövege (az üzenet) milyen formában kerül a vevő elé. S bár Hymes külön elemzési pontként tárgyalja a csatornákat (melyeken keresztül továbbítódik az üzenet), illetve a beszédformákat (a nyelvi eszközök, nyelvi jelek szerveződésének módját) – megítélésem szerint ez a két vonatkozás annyira szorosan kapcsolódik az előadásmódhoz, hogy ezeket nem érdemes külön pontként tárgyalni.

Bizonyos méretű pózolás szinte rítusszerűen hozzátartozik a pletykálkodáshoz: az előadó magát titokzatosnak, fontosnak, mindent tudónak tünteti fel, és ennek a fölénynek tudatában végzi el a hír közlését. Uralja a terepet, hisz csak ő van birtokában azoknak az információknak, melyek rettenetesen érdeklik a hallgatóját. Ezért a vérbeli pletykáló minden lehetséges eszközt felhasznál annak érdekében, hogy növelje a hallgató kíváncsiságát. A bevezető formulák elhangzása után – melyekkel sikeresen felébreszti a partner érdeklődését – még nem tér rá a tulajdonképpeni történetre, hanem hosszasan ecseteli az előzményeket, sokat sejtetően fogalmaz, töltelékszavakat használ, hosszabb beszédszüneteket tart. Mindezekre természetesen azért van szükség, mert minél nagyobb kíváncsiságot képes indukálni a hallgatóban, annál erőteljesebb lesz a hír hatása, annál fontosabbá és érdekesebbé válik a pletykáló személye.

Az információk továbbításánál az adó a metakommunikációs csatornákat is segítségül hívja, ezek sokkal nagyobb jelentőséget kapnak, mint a közönséges beszélgetések esetében. Pletykáláskor a mimika és a testbeszéd valóságos arzenálja vonul fel: a beszélő hevesen gesztikulál, és sűrűn váltogatja arckifejezéseit. Amit mond, azt egyúttal el is mutogatja, és közben valósággal az arcára van írva az elmondottakhoz való viszonya: a

[6] *Hoppál* i. m. 83.
[7] *Pléh Cs.*, 1979. 154.
[8] *Hymes* i. m. 116–127.

csodálkozás, a döbbenet, a megbotránkozás, a lenézés. Jelzik mindezt a kipirult arc, az összehúzott szemek, a homlokráncolás, a fej ingatása stb. Nagy kár, hogy nem állt módomban a pletykálást vizuálisan is rögzíteni, mert rögzített anyag hiányában nem mutatható be a pletykálásnak ez a lényeges vonása. Rendelkezésre álló anyagból további részletesebb következtetéseket is levonhatnánk. A pletykaszituáció leírására, a résztvevők viselkedésének megjelenítésére viszont regényekből is találhatunk példákat. Németh László az *Iszony*ban így ír a pletykálásról: „Voltam náluk: össze volt tolva az ágyuk az édesanyjáéval. Mit zagyválhatott össze ez a boldogtalan – a Lenke néni leesett állát és szigorú lélegzetét hallgatva – abban a férfiakról. Arról, amivel a jegyző meg talán Sanyi is dicsekedett neki. Valósággal kipirul és csuklik, aprókat liheg attól, amit a színésznő Sanyiban olyan páratlannak tart." A szépírói szöveg egy esettanulmány pontosságával jeleníti meg a pletykálás lélektanát. Utal a zárt tér használatára: az ágyak össze vannak tolva, ez egyben az intimitást is fokozza. Nagyfokú emotivitásnak vagyunk tanúi, a beszélőt magával ragadja a történet rendkívülisége. Ugyanakkor tudatában van saját szerepének: „Most azonban tudta, hogy ő itt egy fontos, beavatott lény, akire nem lehet egykönnyen megharagudni." Értesülünk a torzítások mechanizmusáról is: „S Terus most édesanyának is beadta mindazt, ami a bögyében volt. Persze, más stílusban."

A pletykáláskor nem az elegáns fogalmazás a fontos, hanem az, hogy a hír eljusson a hallgatóhoz. A vevő az előadótól nem a kifinomult verbális készségeket kéri számon, hanem sokkal inkább a tartalomra koncentrál, gyorsan akar tájékozódni, ezért a pletykaszituáció eltűri a pongyola szóhasználatot, a befejezetlen mondatokat, a pontatlan nyelvi szerkesztéseket. Az adó felől közelítve meg a megformáltságot, megkockáztathatjuk kijelenteni, hogy a beszélő csak akkor képes jobban odafigyelni a külső formára, ha számára egy közömbös tartalomról beszél (és természetesen akkor, amikor a beszédesemény jellege elvárja az igényes nyelvhasználatot). A pletykaszöveg emotív tartalma, a szenzáció viszont a beszélőt is hatalmába keríti, ezért nem is tud odafigyelni a helyes nyelvhasználatra, az igényes kifejezésmódra. S lévén, hogy a pletyka szövege eredetileg adott, de mégis az aktuális elrendezésnek megfelelően kell alakítani, igazítani rajta, a beszélőnek rögtönöznie kell. A feltűnően nagy számban használt töltelékelemek (hát, de hát, ugye, szóval stb.) jelenléte arra utal, hogy a beszélő keresi a szavakat, ugyanis minél pontosabb képet szeretne festeni a jelenségről. Az öntudatlanul használt töltelékszavakkal pedig időt akar nyerni a gondolkodáshoz, az előadást zavaró csendet akarja eltüntetni.

2. *Az üzenet tartalma* (a pletyka témája) alapvetően hozzátartozik a műfaj sajátosságaihoz, hisz mint már volt arról szó, nem minden téma válik a pletyka tárgyává, a felmerülhető nagy számú témák közül csak egy kis hányad lesz a kibeszélés tárgya. Az alábbi szövegek csak utalni tudnak a pletykatémák rendkívüli változatosságára.

„Pletykáért nem kell messze menni, mert a mi blokkunkban is terjednek a hírek. Itt lakik egy unokatestvérem, a hatodik emeleten. Az apja meghalt a tavaly, egyedül maradt az édesanyja, itt van mind a két lánya Szentgyörgyön. Vettek egy kétszobás lakást Szentgyörgyön, és beköltöztették Szentgyörgyre. S Köpecen elterjedt a hír, hogy az öregasszony a hídvégi öregek otthonában van, és egy jó párszor látták az öregotthon kapujában. S temetésen voltunk Köpecen, ott mondták, s még egy másik szomszédasszony is volt Köpecen, annak is állítják. És a köpeciek fejéből már nem lehet a dolgot kiverni."

(Adatközlő: nő, 53 éves, értelmiségi).

„S különben velem is egy nagyon érdekes dolog történt, nem is olyan rég. Olyan idegbetegségem van, hogy rettenetesen szédülök, és sokszor olyan egyensúlyzavaraim vannak, hogy vezetnek. S hoz haza az egyik kolléganőm, fog, karon fog, vezet fel a lépcsőn, és két asszony a blokkból ül kinn, és mondja az egyik, hogy »ne, szegény, milyen

beteg, hogy hozzák haza!« És mondja a másik asszony, hogy »a fenét, hát nem látja, hogy hullarészeg?« S elterjesztette a blokkban, hogy én részeges vagyok. Szomszédasszonyomnak azt mondta, hogy »hát a maga szomszédasszonya is megéri a pénzét, részeges. Sokszor úgy hozzák haza, mint a rongyot«."

(Adatközlő: nő, 53 éves, értelmiségi)

„Hát szóval ... terhes lett a lány. És nem merte elmondani a szüleinek sem, sem a szeretőjének. De ha a szeretőjének elmondta volna, lehet, hogy segítettek volna rajta ... hát, lehet, hogy abortusz, vagy lehet, hogy meg is tartották volna a gyereket. S a lány ott tartogatta, tartogatta, s öt hónapos terhesen kiment a Küküllőre.

– Otthon szülte a kádban! (közbeszólás)

– Igen?! S otthon nem tudom, mint csinált, magához nyúlt, s megszülte a gyereket. Beszedett egy csomó gyógyszert, s ott egy csomó ... nem tudom milyen gyógyszert, s akkor megszületett a gyerek. [...] Tényleg félévet beszéltek róla, na. Sokáig, sokáig.

– S miket mondtak róla?

– Hát lehetett erről jót mondani?"

(Adatközlő: lány, 22 éves, egyetemista)

Az első szöveg arról tudósít, hogy nemcsak a szülőfaluban, Köpecen, hanem már a második lakhelyül választott Szentgyörgyön is azt tárgyalják az emberek, hogy az öregasszonyt az öregek otthonába adta a lánya. A második szöveg témája a különben pedánsnak mondható háziasszony állítólagos részegeskedése, a harmadik a megesett és a gyermekét otthon világra hozó lányanya esete. A sor természetesen még nagyon sokáig folytatható lenne. Az emberek megtárgyalják, ha valaki nem a megfelelő módon viselkedik, a kibeszélés tárgya lehet a furcsa öltözet, hajviselet, a deviáns magatartás: részegeskedés, az ügyetlenkedés, a lustaság és a túlzott szorgalom is ... és így tovább. A kérdés az, hogy vajon mi az a közös jellemző, mely pletykatémává avathatja az egyik témát, a másikat meg nem? Mitől válhat egy jelenség, egy esemény, egy történet a pletyka tárgyává?

Az adatközlőket a pletykáról faggattam, mire elmondták ezeket a szövegeket. Az előadók az életkort, a műveltséget, a társadalmi státust illetően különböznek egymástól, lakóhelyük sem azonos. Három, látszólag teljesen különböző történetet mondtak el, olyan eseteket, melyek hatalmas érdeklődést váltottak ki, szélesebb körben elterjedtek, hosszabb ideig beszéltek róluk. Az első két esetben bebizonyosodott, hogy a híresztelés megalapozatlan, semmi valóságos hátterük nincsen, csupán a szóba került egyének életét keserítették meg. (Az első „főszereplő" hirdetést akart feladni az újságban, melyben leszögezi az új lakcímét, a második szégyelli magát a lakótársak előtt.) A harmadik szöveg egy sajnálatos valós eseményt dolgoz fel.

Ránézésre a közölt szövegekben semmi közös nincsen, mégis mind pletykatémává váltak. A választás nem véletlenül esett pont erre a három szövegre, a rendelkezésemre álló anyagból szándékosan nem hasonló tartalmú szövegeket választottam. Nem áll módomban a gyűjtést teljes egészében közölni, és külön-külön elemzés alá vetni az egyes szövegek tartalmát, hiszen jelen esetben nem az egyes szövegek jellemzőit kutatjuk, hanem célunk az egészre vonatkozó általánosságok feltárása. Ez a szűk minta viszont elégségesnek mutatkozik arra, hogy általuk megtaláljuk az általánosan érvényes szabályszerűségeket. A továbbiakban megpróbáljuk megtalálni azokat a közös vonásokat, melyek alapján az illető témák méltónak bizonyultak arra, hogy nagyon sokáig beszéljenek róluk.

Az első, a legszembetűnőbb közös jegy az, hogy ezek a szövegek valakiről szólnak, tehát középpontjukban egy valóságos személy áll: az öregasszony, a háziasszony, a lány. Ezzel a megállapítással eljutottunk a pletyka egyik alapvető sajátosságához, vagyis a személycentrikussághoz. Pletykálni csak *valakiről* lehet, egy hús-vér emberről, egy

dolog, egy társadalmi vagy természeti jelenség soha nem válhat a pletyka tárgyává. (Természetesen jóízűen lehet beszélgetni ezekről is, de pletykálni nem.) Hozzá kell viszont tennem, hogy pletykálni intézményről is lehet, az intézményekről terjedő hírek is felébresztik az emberek kíváncsiságát. Ez esetben nem maga az intézmény a cselekvő alany, hanem annak bizonyos tagja(i). Éppen ezért az intézményről terjedő pletyka nagyon veszélyes, hiszen az egyes személyek által elkövetett, a kibeszélés tárgyává tett cselekedet által nem az egyén, hanem az egész intézmény jó híre csorbul, s így az intézmény többi „ártatlan" tagja is szankcionálódik.

A második vonás (melyet sajnos a szövegek önmagukban nem képesek érzékeltetni, de a pletykaszituációból, az elrendezésből határozottan kirajzolódik) az az, hogy ez a személy – a pletyka alanya –, többé-kevésbé ismerős kell legyen az őt kibeszélők számára. Nem elégséges, hogy csak a hírvivő ismerje a szóban forgó személyt, a hallgatónak is némi előzetes ismeretei kell legyenek a szóban forgó egyénről, hiszen csak ebben az esetben kerülhet sor valódi pletykálkodásra. A hallgató érdeklődését nem sikerülhet kellőképpen felébreszteni, ha egy teljesen idegen ember viselt dolgait ecsetelik előtte, s bár maga az előadott szöveg pletykaszöveg, mégis valódi pletykálás nem jöhet létre. A vevő nem tud megfelelő kíváncsiságot mutatni, közömbösen hallgatja végig az előadást. Nem tud kérdéseket közbevetni, a saját tapasztalataival gazdagítani az előadást, a végén pedig nem tudják közösen megtárgyalni az esetet, levonni a tanulságokat – és így már a kezdet kezdetén zátonyra fut a pletykálkodás. Viszont – ha viszonylag kevésbé is, de a hallgató is ismeri az alanyt – akkor rögtön képes a megfelelő érdeklődést tanúsítani a terítéken levő elbeszélés iránt. Ezért is van az, hogy az egyes közösségek „pletykarepertoárjai" különböznek: nemcsak a más és más értékrendszer által determinált kulturális háttér határozza meg, hogy kiről és mit lehet pletykálni, hanem ez az ismertségi vonatkozás is megszabja a felmerülhető pletykák elterjedését. Jól rátapintott a lényegre az egyik beszélgetőpartnerem, mikor azt mondta, hogy „vannak otthoni pletykák, a KMDSZ-ben is, a rádióban is, a suliban is". Kijelentésével éppen a fent tárgyaltakat illusztrálta.

Harmadszorra felismerhetjük, hogy a pletyka az adott alannyal kapcsolatos eseményt dolgozza fel. Az első szöveg eseménye az, hogy az öregasszony a hídvégi öregotthonba kerül, a második az, hogy a háziasszony részegeskedik, a harmadik a leány szülése. Tehát a pletykának túl azon, hogy valakiről szól, egy epikus magva is kell legyen. Lényegtelen, hogy az alany passzív szenvedője a történetnek, vagy maga az aktív cselekvő, a hangsúly az akción, a történeten van. (Jellemző például, hogy mikor valakinek a ruházatát pletykálják – tehát az illető külsejét írják le –, akkor is a cselekvést kifejező igék kerülnek túlsúlyba: „rettenetesen nézett ki" „szörnyű ruhát vett magára" stb.)

Továbbá feltűnő ezeknek az eseményeknek a rendkívülisége: nem mindennapos dolog, hogy valakit a saját lánya öregségére elhagyjon; szokatlan, hogy egy háziasszony rendszeresen alkoholt fogyaszt; és ritka, hogy egy lányanya otthon szül. Ez a *szenzáció* lenne tehát a pletyka következő ismérve. Nem elégséges, hogy a történet valaki ismert emberről szóljon, a történetnek érdekfeszítőnek is kell lennie. És természetesen minél furcsább, szokatlanabb, érdekesebb a történet, annál jobb a pletyka, annál szélesebb körben terjed el. Ezen a ponton nem hagyhatjuk figyelmen kívül az előadó hozzájárulását sem, hiszen az ő beszédkészségén, nyelvhasználatán is nagyban múlik a pletyka sikere. A jó pletykáló a viszonylag száraz történetből is szenzációt tud kovácsolni a megfelelő kifejezések, fordulatok használatával. Az enyhe rosszindulat pedig a kevésbé rendkívüli dologból is jó pletykát tud faragni. Valószínűleg ez történhetett az első szövegben foglaltak esetében is (a néninek elég sok irigye van, a földosztás után nagy birtokkal rendelkezik, ügyesen gazdálkodik): a pletyka elindítója látott valakit Hídvégen, akivel összeté-

veszthette a nénit. Viszont úgy adta tovább a történetet, hogy nem adott hangot a kételkedésének, hanem bizonyosan állítja, hogy az öregasszonyt látta. Így a hír már úgy terjed tovább, hogy „jó párszor látták az öregotthon kapujában". A félreértésből bizonyosság lett, ez indította útnak a pletykát.

A szenzáció mellett a pletykában foglalt történetnek *újnak* kell lennie, hiszen a pletyka csak akkor éri el valódi célját, ha sikerül a hallgatót a számára új információkkal megdöbbentenie. A pletykatörténeteknél azon van a hangsúly, hogy újak, aktuálisak legyenek, hogy ismeretlen dolgokat közöljenek a hallgatóval. Ez az időszerűség olyannyira kifejezett, hogy bizonyos idő elteltével a pletyka érdektelenné válik, esetleg teljesen elfelejtődik, a közösség új témákkal cseréli fel a régit. „Tényleg fél évet beszéltek róla, na" – mondja az adatközlő, a múlt idő használatával finoman sejtetve, hogy mára már ki van merítve a téma, már mindenki részletekbe menően ismeri az esetet, és ezért már nem is érdekes. „Minden csoda három napig tart" – fogalmazza meg a népi bölcsesség, a megállapítás pedig a pletykára vonatkoztatva is százszázalékosan igaz.

Ha egy képzeletbeli pletykakatalógust állítanánk össze, akkor az eddigi megállapítások értelmében az az ismert emberekről szóló furcsa, rendkívüli, szenzációs történeteket foglalná össze. Megjegyzem, hogy nem érdemes ezen történetek igazságértékét firtatni. Kétségtelen, hogy némelyikük teljesen hamis képet mutat a valóságról, a tanulmányozott szövegek esetében is láthattuk, másoknak viszont van valami reális alapjuk, de a többszörös átvétel, interpretáció során ezek is jócskán eltorzítják a valóságot. Figyeljük meg: a harmadik szöveg előadója úgy tudja, hogy a megesett lány a Küküllő partján szülte meg a gyereket. A közbeszólás után viszont módosít a történeten. Anélkül, hogy zavarba jönne, úgy folytatja az előadást, hogy otthon, a fürdőszobában történt az esemény. Nyitva marad a kérdés, hogy vajon mi készteti az elbeszélőt arra, hogy az otthon történteket is részletesen ecsetelje? (Hiszen értelemszerűen fogalma sincs arról, hogy mi is történt tulajdonképpen.) Ez a példa kitűnően érzékelteti a pletyka mechanizmusát: az alaptörténet, az esemény magva köré a beszélő fantáziája teremt szép, színes keretet, saját ízlésvilágának megfelelően egészíti ki a tényeket. Könnyen megtörténhet, hogy a következő elbeszélő is ugyanezt fogja tenni, és így a végeredmény már egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis mértékben tükrözi a realitást.

Elméletileg katalógusunkból az is kiderülhet, hogy minél fontosabb pozíciót tölt be a pletyka alanya a közösségen belül, annál erőteljesebbek, annál szélesebb körben elterjedtebbek a róla keringő híresztelések, és minél rendkívülibb az esemény, annál nagyobb érdeklődést vált ki. A magyarázat egyszerű: a fontosabb emberekről, az érdekesebb történetekről többet és szívesebben beszélnek, mint a hétköznapi egyénekről szóló mindennapos eseményekről. Láthatjuk tehát, hogy ez a katalógus egyben egy olyan kritériumrendszert is tartalmazhatna, melynek alapján megjósolható lenne, hogy miből lesz pletyka és miből nem; azt is kikövetkeztethetnénk, hogy miről fognak sokat beszélni és miről nem. A továbbiakban már csak egy dolgot kell tisztáznunk: meg kell találnunk, hogy miben is áll ezeknek a történeteknek a rendkívülisége, a szenzációja?

Észrevehetjük, hogy mindhárom történet főhősei vétkeztek egy bizonyos szabály ellen (vagy esetleg az ő rovásukra történt a szabálysértés, mint például az első történet esetében): szabálysértő a háziasszony, aki iszik, mert ez a viselkedésforma kilóg a társadalmilag legitimált szerepköréből. Szabálytalan, hogy valaki házasság előtt szüljön, s ráadásul otthon. E szabálytalanságok éppen abból adódnak, hogy nem tesznek eleget a társadalom elvárásainak, más szóval: megszegik a normát. Így tehát a pletykatörténet sajátosságainak vizsgálatakor kulcsfogalommá lép elő a *normasértés*. A felismerés nem meglepő, Buda Béla is kijelenti, hogy „társadalmi jelenséget vizsgálva, a norma fogalma

szinte kikerülhetetlen".[9] Normának azt a szabályrendszert nevezzük, melyek előírják az adott közösség tagjainak a helyes viselkedésmintákat. Buda megfogalmazásában „normának nevezünk minden olyan kifejezett előírást vagy hallgatólagos elvárást, mely megmondja az egyén számára, hogyan viselkedjék az adott helyzetben".[10] Természetesen ahány koherens közönség, annyi normarendszer, így a normasértés is relatív. Szem előtt kell tartanunk ezt a pletyka vizsgálatakor, hisz a devianciát mindig az adott közösségi kontextuson belül kell tárgyalni.

3. *Az elrendezés* pont alá az időre, a helyre – vagyis általában a fizikai körülményekre vonatkozó megfigyelések kerültek. Ugyancsak az elrendezés kapcsán tárgyalhatnánk a beszélő felek közti viszonyt is, ez döntő jelentőségűvé lép elő a pletyka műfajának gyakorlásakor.

Hely és idő tekintetében a pletyka nem mutat különösebb sajátosságokat, a jelenség elterjedtségéből, mindennapiságából adódóan nincsenek térbeli, illetve időbeli behatárolások. Annyit viszont feltétlenül meg kell jegyeznem, hogy bármilyen körülmények között azért mégsem kerülhet sor a műfaj gyakorlására. A pletykálás alapfeltétele a zavartalanság, az intim légkör megteremtődésének a lehetősége. Ezért a beszélők félrevonulnak, egy olyan csendes helyet keresnek, ahol nem zavar mások jelenléte, ahol nyugodtan hangot adhatnak a saját véleményüknek, anélkül, hogy tartaniuk kéne az esetleges kihallgatóktól. Így tehát minden olyan hely – akár a lakóház, akár a nyilvános helyek – ahol a pletykálókat nem zavarják, alkalmas lehet a pletykálásra. Hasonlóan az idő sem releváns, viszont általában az olyan unalmasabb órák jöhetnek számításba, melyeket nem töltenek ki a mindennapos teendők.

A tér és az idő irrelevanciája mellett az elrendezésnek van egy lényeges vonása, ezt röviden a „jelen nem lévő harmadik törvényeként" fogalmazhatjuk meg. Döntő fontosságú ugyanis, hogy a kibeszélt személy, a pletyka alanya, főhőse nem lehet jelen a pletykálkodáskor, vagy ha a színen van is, akkor is csak a háta mögött kerülhet sor a kibeszélésre.

4. *Beszélők és hallgatók.* A pletykálásban részt vevő személyek neme, kora és társadalmi státusa nem meghatározó. A „pletykások" minősítést általában hajlamosak vagyunk egy adott szociális csoportra vonatkoztatni, ez a közvélekedés értelmében az asszonyok, és közülük is inkább az öregebb generáció. Tipikusan női műfajnak tartják a pletykát, erre utal a „csepűtelefon" szinonímia is. Hasonlóan vélekedik az egyik férfi beszélgetőpartnerem is, aki a barátnőjét unszolja, amikor a pletykáról faggatom: „mondjad te, te vagy a nő!" A későbbiekben viszont a férfi is élénken bekapcsolódott a beszélgetésbe, nagyon sok pikantériáról tudott beszámolni. Nemcsak ebből az esetből, hanem az általános tapasztalatból is levonhatjuk a következtetést, hogy a pletykálás különféle árnyalatai a társadalom egészére jellemzőek. Kevés ember mondhatja el magáról, hogy sem kezdeményező félként, sem hallgatóként még soha nem vett részt ilyenfajta időtöltésben.

– Szeretsz-e pletykálni?

– Nem.

– De ha valaki valamilyen érdekes történetet kezd mesélni valakiről, azt végighallgatod?

– Például mit?

– Hát, mondjuk azt, hogy az illető kivel volt a nyáron...

– Ja, azt élvezem.

(Adatközlő: fiú, 21 éves, egyetemista)

---

[9] *Buda B.*, 1974. 12.

[10] Uő. 11.

A pletykaszituáció nagymértékben megszabja, hogy a pletykáló milyen képben jelenhet meg a hallgató előtt: a hírközlőtől elvárják, hogy bizonyos tulajdonságokkal, képességekkel rendelkezzék (jó beszédkészség, színes előadásmód), és hogy a birtokában legyen bizonyos információknak (az érdekes történet). Ezeknek a vonásoknak az együttes jelenléte az „ideális" pletykáló képét eredményezi, aki képes arra, hogy minden alkalomra a megfelelő szöveget hozza létre, és arra is, hogy a hiányos információit a saját fantáziája által teremtett részletekkel gazdagítsa. Hasonlóan, ennek analógiájára létezik „ideális" hallgató is, aki figyelemmel kíséri az előadást (ellenkező esetben lankad az előadó beszélőkedve), aki közbevető kérdéseivel újabb részletek elmondására készteti az előadót, és aki a végén teljes mértékben a beszélő álláspontjára helyezkedve (engedve a pletykáló manipulatív törekvéseinek), részt vesz a hallottak közös megbeszélésében.

A pletykálásnak keretet szabó normák leszögezik azokat az elvárásokat, melyeknek a részt vevő feleknek eleget kell tenniük, és egyben egy jellegzetes színezetet adnak az egész interakciónak. Így például szinte normaértékű, hogy a közlő megesketi a partnerét, hogy bizalmasan fogja kezelni az elhangzó információkat. A szabály értelmében a hallgató akár becsületszóval is hitelesíti a titoktartását. A pletyka viszont csak egy pszeudotitok, hiszen mindkét fél sejti, hogy ez a ritualizáltság csak puszta színjátszás, mert a pletyka lényegéből és létmódjából adódóan tovább fog terjedni. Mégis, a felek a szokásnak megfelelően járnak el.

Ugyancsak kötelezőnek tekinthető az a magatartás, melyet a beszélők tanúsítanak az adott történetet illetően. A közlő kivétel nélkül mindig egy enyhe rosszallással tálalja a hírt. Ha a nyilvánvaló elítélésre nem is kerül sor, akkor is erkölcsileg magasan az alany fölé helyezi a saját személyét: úgy beszél, hogy közben végig sejteti, hogy ő maga soha nem követné el a szóban forgó normasértést. Innen meríti azt a fölényeskedő attitűdöt, mely végig jelen van az előadásban, akár a verbális, akár a metakommunikációs jelzések szintjén. A szabály értelmében, a pletykálás sikerességéért a befogadónak is fel kell vennie ezt a magatartást, hiszen a különböző értékítéletek miatt nem kerülhet sor a kibeszélésre.

5. *A kulcs* a pletykálás tónusára, hangulatára, módjára utaló minősítések halmaza. Alapvető felismerés, hogy a kulcs tekintetében a pletykálás különbözik a többi műfajoktól. Az első és legfontosabb elhatárolás, mely két nagy osztályba tagolja az előbeszédet, a hivatalos társalgások és a közvetlenebb, kötetlenebb formájú beszélgetések. (Ez esetben a felosztás alapja a kommunikációs szituáció, az elrendezés milyensége.) Nyilvánvaló, hogy a pletyka az utóbbiak csoportjába tartozik, és ezen az osztályon belül is olyan sajátosságokat mutat, melyek elkülönítik az egyéb műfajoktól.

A pletyka légkörét alapvetően jellemzi az intimitás, hiszen általában olyan dolgok kerülnek szóba, melyek főleg a magánjellegű kérdéseket érintik. Ezt a vonást hangsúlyozza az a tény is, hogy a pletykálók félrevonulnak a társaság többi tagjától, vagy esetleg csak akkor fognak bele a kibeszélésbe, ha csak ketten vannak a színen. Az intimitást hangsúlyozzák az előadás tartalmi és formai jegyei is: a titoktartás kérése és a suttogás. A különösen pikáns részeknél a beszélő lehalkítja a hangját.

Egy másik jellemző az az emotivitás, szenvedélyesség, melyet a téma jellege vált ki. A pletyka mindig csak a rendkívüli, a szokatlant veszi célba, csupa olyan dolgot, mely nem hagyhatja semleges hangulatban a beszélőket, kiket felfokozott érzelmek kerítenek hatalmukba. A hírvivőt feszíti a közlésvágy, a hallgató rettenetesen kíváncsi. A pletykálás közben a beszélő büszke arra, hogy képes ámulatba ejteni a másikat, a hallgató pedig beavatottnak, részesnek érzi magát a szenzációban. Továbbá feltűnő a bizalmaskodás, olyan információk is kicserélődnek, melyeknek tulajdonképpen nem lett volna sza-

bad elhangozniuk. Közben mindvégig jelen van a titokzatosság is (nem egyenlő a titkolózással!), az elhangzó információkat olyan titokként értékelik a jelenlévők, melyeknek ezentúl ők is a birtokában vannak.

Végezetül: a bemutatott vizsgálódási szempontok alapján a pletyka műfajának sajátosságait kerestük. Láthattuk, hogy ebbe a fejezetbe nemcsak magát a szöveget, mint folklóralkotást illető megjegyzések kerültek be, hanem a beszédhelyzetnek, a pletykaszituációnak a jellegzetességei is. Erre azért volt feltétlenül szükség, mert egy adott elrendezés csak bizonyos műfajú szövegek elhangzását engedélyezi, és így a szituáció milyensége szervesen meghatározza a szöveg típusát, jellegét. A pletyka esetében pedig különleges fontosságot kap a pletykaszituáció sajátosságainak az ismerete, hisz ezen ismeretek nélkül nem világíthatjuk meg kellőképpen az elhangzó pletyka sajátosságait.

6. *Megközelítési lehetőségek* (a pletyka jelenségének értelmezése).

A dolgozat a pletykával kapcsolatos kérdéseket tárgyalja, s így előbb-utóbb arra is válaszolnom kell, hogy vajon mivel magyarázható a jelenség létezése és a virágoztatása, s vajon mi készteti az embereket arra, hogy sokszor megalapozatlannak tűnő híresztelléseket – netalán erkölcsi rágalmakat – terjesszenek másokról?

A következő szöveg egy lehetséges magyarázattal szolgál:

– Ikának a tagja, Ali udvarolgatott Hildának, érted-e?

– Mikor?

– Mikor-mikor ... mostanában biza, de sokáig. S én erről persze tudok, nekem Hilda jön, zengi a glóriákat Aliről, s jön Ika a másikról, hogy „Ali milyen szemét, hogy így csal meg s úgy csal meg, s én otthon várom a vacsorával, s Ali megcsal". S akkor megkérdeztem Hildától, hogy jött Ika, hogy mondjam el, mit tudok Aliról. S Hilda mondta, hogy neki mindegy, érted-e. S ez azt jelenti, hogy ha neki mindegy, akkor vagy elmondom, vagy nem mondom el. Rám van bízva. S mondtam, hogy ha elmondom, baj lesz. S mondta, hogy neki mindegy. S én elmondtam Ikának, hogy Ali ezt s azt csinálta. S akkor jöttek másnap Ika s Ali. Ali úgy kiakadva, hogy „megölöm, hol van, megölöm". Már engem, hogy én keverem a szart.

– De miért mondtad el?

– Volt nekem egy kicsi ... tudod ... (kacarászik) elégtétel. Egy jó elégtétel volt ez nekem. Hát az volt, nekem az volt.

(Adatközlő: lány, 21 éves, érettségizett)

A szöveg ékesen példázza, hogy a pletyka milyen hatékonyan képes megrontani az emberek közti békés viszonyt, és így akár a feszültségteremtés eszközévé is válhat. A pletykáló tudatában van annak, hogy „baj lesz", ha továbbadja a birtokában levő információkat, de mégsem tud ellenállni a kísértésnek. Személyes okoktól vezérelve (amint ez a későbbiekből kiderült), az előrelátható súlyos következmények tudatában is felelőtlenül pletykál – pusztán az „elégtétel" kedvéért. Az elégtételen kívül az elbeszélő gesztusa státusteremtésként is értelmezhető, hiszen a pletykálás által magasabb pozíciót vív ki magának. A pletyka segítségével a kívülálló megfigyelőből aktív szereplővé válik, ő maga is részese lesz az eseményeknek, többé már nem csak egyszerű szemlélő, hanem aktív résztvevő, aki irányítja a történéseket. Ebben az esetben a pletykáló magatartását mélységesen etikátlannak minősíthetjük, hiszen pusztán a bajkeverés nem titkolt szándékával feketítette be a főhőst (a félrelépő Alit) annak barátnője előtt, és csak a többiek megbántása, megalázása árán jutott központi szerephez.

Az indítékok természetesen nagyon sokfélék lehetnek. A közölt szöveg rámutat a késztetések bonyolultságára, arra, hogy az expliciten is megfogalmazott, nyilvánvaló cél hátterében sokszor összetett pszichológiai folyamatok állnak. Így tehát, a tanulságok le-

vonása után azt is sejthetjük, hogy a legártatlanabbnak tűnő pletyka is bonyolult funkciókat hordoz.

A késztetések és a funkciók sokfélesége folytán ennek a mindennapos, ám roppant összetett jelenségnek a szisztematikus értelmezését több szemszögből kell elvégeznünk. Gary Alan Fine háromféle megközelítést javasol: a funkcionalista vizsgálatot, mely a célszerűség felől értelmezi a pletykát, a stratégiai felfogást, mely a pletykáló személyes érdekeit teszi kiindulóponttá, és a szituációs megközelítést, mely az információ átvitelének körülményeit vizsgálja.[11] A szituációs megközelítést (amely tulajdonképpen az elrendezést részletezi) a műfaj kritériumainak megállapítása kapcsán elvégeztük. Az említett fejezetben részletesen szóltam azokról a körülményekről, melyek meghatározzák és lehetővé teszik a műfaj gyakorlását. A funkcionalista és a stratégiai vizsgálat viszont új ismeretekkel szolgálhat.

I. *A funkcionalista szemlélet* azokat a célokat vizsgálja, melyeket a pletyka szolgál. Lényegében tehát a pletyka funkcióit térképezi fel.

1. A fennálló értékrend legitimálása

A hétköznapi beszélgetések, melyek során az emberek kicserélik tapasztalataikat, élményeiket, hű tükrei annak, hogy az egyén miként látja a világot. A pletyka is egy világértelmezési lehetőségként működik, hiszen nem egy puszta adathalmaz, hanem egyben értékítélet is, véleménynyilvánítás a világban történt események jelentőségéről, és a történeteket végrehajtó emberek jelleméről. Ismeretes, hogy a pletyka sohasem egy pozitív vélemény hordozója, hanem – céljától függetlenül – mindig is elítélő magatartásra támaszkodik. Az elítélés foka változó: az enyhe rosszallástól akár a nyílt felháborodásig is terjedhet. A pletyka tehát az elítélendő viselkedéseket, magatartásformákat, jellemeket veszi célba, arról szól, hogy mit nem szabad tenni, miképpen nem szabad viselkedni. Ilyen értelemben a pletyka az érvényes értékrend tükreként is felfogható, egy „olyan eszköz, mellyel egy csoport normatív határait fölállítja",[12] hiszen a negatív példa statuálásával éppen azt fogalmazza meg, hogy milyen a szabályos, az elvárásoknak megfelelő viselkedésforma. S bár sokszor maga a pletykálás etikátlan, mégis az erkölcs, az etika szószólójává nevezi ki magát.

2. Öndicsérő funkció

A fennálló normarendszer legitimálása mellett a pletyka kitűnő lehetőség arra, hogy a személy önmagáról beszéljen. A másik elítélésének a fölénye mögött gyakran a saját személye iránti elfogultság is érződik, amint azt a következő szöveg is érzékelteti: „... a diszkóban felült a bárpultra (kacagás), felült a bárpultra, az unokatestvérünk, Enikő, a szemüveges Enikő azt mondja, hogy »Parancsolj! Mit parancsolsz?« Ott ülünk mellette, s erre ő azt mondja: (elvékonyított hangon) »Egy szál Martinit« (kacag). S erre a csaj kérdi, hogy »Mit kérsz, egy szál Martinit?! Marlborót kérsz vagy Martinit?« Ilyen buta a csaj, érted-e. Nagyon buta, mint a föld. De ilyen volt, érted-e ... Szép az, első osztályú. Nagyon szép, de buta."

(Adatközlő: fiú, 24 éves, munkás)

Az adatközlő egész magatartásával, gesztusaival azt sugallja, hogy vele nem történhetett volna meg a fenti eset, hiszen ő pontosan tudja, hogy a Martini italmárka, a

[11] *Fine, G. A.* 1995. 245–257.
[12] i. m. 247.

Marlboro pedig cigarettamárka, amiből lehet egy szálat vásárolni. Ebből kiindulva jogot formál arra, hogy kicsúfolja, kinevesse a tudatlanságot. Az előadás során az elbeszélő egy érdekes oppozíciópárt állít fel: az egyik oldalon a „nagyon szép, de buta" főhős áll (a butaság erőteljesen ki van hangsúlyozva: „buta mind a föld"), a másik oldalon pedig, vele szemben az „okos" mesélő helyezkedik el.

Ez az attitűd egyáltalán nem ritka. Ha nyilvánvalóan nem is fogalmazódik meg a saját értékek feldicsérése, de a jelzések szintjén a pletykáló gyakran érzékelteti, hogy hasonló helyzetben ő képes lett volna az elvárásoknak megfelelően viselkedni. A másokkal történtek leírása mögött tehát egy olyan magatartás húzódik meg, amely a saját személy kiválóságát, hibátlanságát sugallja.

3. Kompenzáció

Az elítélés, a mások viselt dolgainak a kibeszélése egyfajta kompenzációként is értelmezhető. A nagy beleéléssel pletykáló az előadás során saját maga is részesévé válik az eseményeknek, átéli a történéseket. Így egy jó zaftos pletyka által a saját lét eseménytelensége színeződik ki. A pletykának ezt a vonását hangsúlyozza az a tény is, hogy nagyon sok esetben (amint azt a megfigyeléseim is alátámasztják) a pletykálás az unalomból, az eseménytelenségből fakad: a jelenlévők a rendelkezésükre álló üres időt jobb híján érdekes történetek mesélésével töltik ki. Ez az aspektus tehát részben egybeesik a szórakoztató funkcióval, de azt mindenféleképpen külön pont alatt kell tárgyalnunk.

4. Társadalmi ellenőrző, szankcionáló funkció

Kotics József jegyzi meg, hogy a „társadalmi kontroll azoknak a materiális és szimbolikus eszközöknek az összessége, melyek az adott közösség, társadalom rendelkezésére állnak, tagjai normatartó viselkedésének biztosítására. Ez az eszköztár igen széles. Magában foglal az önbíráskodástól kezdve a közvélemény-büntetésen keresztül a kiközösítésig minden olyan cselekvést, amelynek célja a konform viselkedés kikényszerítése".[13] Továbbá: „a pletyka olyan értelemben tekinthető társadalmi kontroll eszközének, amennyiben a társadalmi nyomást gyakorol a helytelenített viselkedés elkövetőjére, kényszerítve a környezete által érvényesnek tekintett erkölcsi normák és értékek elismerésére".[14]

Egyetérthetünk Kotics észrevételével, hiszen gyakori, hogy az egyén azért nem mer valamit megtenni, mert retteg a kitudódástól. A szóban forgó tettért az egyént jogilag nem lehetne felelősségre vonni, hiszen pusztán az erkölcsi normák, a viselkedési szabályok ellen vétett, s így a büntetés egyetlen formája a kibeszélés (durvább esetben a kiközösítés). Az emberek viszont félnek a „világ szájától", nem szeretnek „hírbe kerülni", hiszen a pletyka célpontjának lenni nagyon kellemetlen és súlyos pszichikai nyomást jelent. A deviáns viselkedés csak nagyon ritkán marad titokban. Elég egyetlen szemtanú vagy beavatott, és beindul a híresztelés. A pletyka megállíthatatlanul terjed egyik helyről a másikra, semmi sem állhat az útjába, a cáfolások sem tompíthatják. Sőt ellenkezőleg: az érintettek minél hevesebben tagadják, annál inkább felerősödik a róluk szóló híresztelés. Ezért nem megalapozatlan a pletykától való félelem, melynek társadalmi ellenőrző funkciója oly hatékonyan működik, hogy a kibeszélt személy tekintélyének csorbításával, megszégyenítésével, megalázásával akár a szankcionálás egyik lehetséges formájaként is

[13] *Kotics J.*, 1997. 38.
[14] i. m. 50.

értelmezhető, akkor, amikor a közvetlen konfrontáció nem lehetséges, vagy nem törvényes.

5. Csoportkohéziós funkció

A pletyka kettős arcú jelenség. Részben fokozza a csoportkohéziót – hiszen ha az ember ismeri a pletykákat, és fordítva, ha pletykálnak róla – akkor a csoport teljes jogú tagjának tekinthető. A pletyka ezen funkciója kissé a beavató rítusokra emlékeztet (erre utalnak az információközlést megelőző körülményeskedések, szertartások is), hiszen a pletykát csak annak mondják el, akit elismernek csoporttagnak. Csoporton kívüli ember szinte soha nem részesül abban a kiváltságban, még a szélsőséges eseteknél is, például vonaton, ahol idegen emberek kerülnek pletykáló viszonyba, megfigyelhetjük, hogy az elbeszélő csak a vele egyenrangúnak tekintett félnek mesél.

Másfelől viszont a pletyka bomlasztja a közösséget, különösen a fokozottan szenzációs pletyka esetében fordulhat elő, hogy a pletyka két csoportra osztja a közösséget: azok, akik hiszik a történetet és mélységesen elítélik a főhőst, a másik oldalon pedig a „szimpatizánsok" akik nem adnak hitelt, vagy nem tulajdonítanak kellő jelentőséget a történeteknek, és a főhős védelmében cáfoló „bizonyítékokkal" állnak elő. A két „szembenálló" tábor között parázs vitákra is sor kerülhet, melyek nemhogy csitítanák a kedélyeket, hanem ellenkezőleg, fokozzák a hangulatot.

6. Információközlés

A pletykának a már tárgyalt funkciókon kívül nyilvánvalóan az adatközlő funkciónak is eleget kell tennie. Bár vitatható, hogy tulajdonképpen min van a hangsúly, az információközlésen vagy pedig a pletykálás tényén, az kétségtelen, hogy az élvezhető pletykának a hallgató számára új információkat kell szolgáltatnia. A pletyka csak akkor tudja kiváltani a hallgató megfelelő reakcióját, ha ismeretlen dolgokról számol be, hiszen a tudott dolgok közlése nem hathat a szenzáció erejével.

Ez a funkció különösen a rosszindulatú pletykánál erősödik fel, hiszen ilyenkor a személyre vonatkozó új adatok közlése (vagyis az egyén befeketítése) mellett eltörpülni látszik a többi funkció. Figyeljük meg a következő szöveget:

A: – Hát én például mondtam valakinek, hogy jár hozzám egy fiú. De én ... ez nem igaz, mert én csak hecceltem őt. És Barninak már úgy adta be, hogy nemcsak hogy jár hozzám két hete vagy két hónapja, hanem, hogy látta is.

B: – És vajon miért mondta?

C: – Hát, hogy nehogy azt higgyem, hogy Betti ügyes, kicsi, szerény lány. Féltékennyé akart tenni, ennyi.

B: – S hogy derült ki az igazság?

A: – Úgy, hogy be tudtam bizonyítani.

(Adatközlő: lány, 21 éves, érettségizett; fiú: 24 éves, munkás)

Az adatközlők rosszindulatú pletykától beszélnek (melynek egyenes következményeként két hónap szószünet állt be a két szereplő között), és amely egy valótlan tény állításával ért célba. Világos, hogy ennek a pletykának a lényege az információ (mindegy, hogy hamis), hiszen az elsődleges szándék a fiú „tájékoztatása", „felvilágosítása", vagyis félrevezetése volt. Az adat rendkívüli fontosságára utal az a tény is, hogy a lánynak más, alátámasztható adatokkal kellett bizonyítani igazát.

7. Szórakoztatás

Utoljára maradt a pletykának az egyik legnyilvánvalóbb, legkönnyebben felismerhető funkciója: a szórakoztatás. A pletykálás kellemes időtöltés, unaloműző tevékenység. Kitűnő szórakoztatást garantál, hiszen a mások magánéletéről szóló történetek mindig rendkívüli érdeklődésre számíthatnak. A sikeres pletykának egyszerre két elvárást kell teljesítenie: ha nem közöl új ismereteket, akkor érdektelen a hallgató számára, ha pedig nem úgy közli a „tényeket", hogy egyben szórakoztasson is, akkor elveszíti egyik leglényegesebb sajátosságát, és valósággal puszta adathalmazzá degradálódik.

II. *A stratégiai felfogás* azon a felismerésen alapul, hogy a pletyka „az elbeszélő céljait szolgálja".[15] Egy jó pletyka ismerete valóban bizonyos előnyökhöz juttathat, hiszen az elbeszélés során az előadó fokozottabb népszerűségre tehet szert, a jól informált személy szerepében tetszeleghet. Az elbeszélés révén a pletykáló a figyelem középpontjába kerül, és tetszőlegesen formálhatja a hallgatóság véleményét, azáltal, hogy csak az általa helyesnek ítélt dolgokat közli, illetve, hogy önkényesen kihagy és betold az átvett szövegbe. Erről az oldalról megvilágítva, a pletykának a manipulatív szerepe sem elhanyagolható, hiszen a valakiről szóló történet rendkívüli módon alkalmas arra, hogy az illetőről kialakított véleményt megváltoztassa.

A tranzakcionális nézőpont szerint a pletyka „az az eszköz, melynek segítségével az emberek személyes céljaik érdekében irányítják az információt, hogy kezeljék azt a benyomást, amit másokra tesznek vagy megváltoztassák másokét".[16] A csere perspektívájában a fókusz azon van, hogy mit kap az elbeszélő viszonzásul az információért. A honorálás nagyon sokféle lehet: pletykával státust, szolgáltatásokat, sőt szeretetet is lehet kapni. Viszont szem előtt kell tartanunk, hogy az így kivívott pozíció csupán tiszavirág életű, hiszen a pletykás ember előbb-utóbb elveszti társai bizalmát, és könnyen kiközösített személlyé válhat.

A született következtetések után elmondhatjuk, hogy a pletyka jelenségének értelmezésekor az elterjedtség és a népszerűség magyarázatára értékes felismerésekkel szolgáltatott a funkcionalista látásmód. Hasonlóan, a stratégiai felfogás tükrében világosabban láthatjuk a pletykáló céljait, szándékait, melyeknek létezésével akkor is számolnunk kell, ha ezek nem tudatosulnak az elbeszélőben. A két felfogás új, lényeges sajátosságait mutatta meg a pletykának: a funkcionalista felfogás szerint a pletyka célszerű társadalmi berendezkedés szempontjából, a stratégiai felfogás értelmében a pletyka értékes, jól használható információhalmaz.

Összegzés

Az írás célja a pletyka jelenségének értelmezése, illetve a vele kapcsolatos kérdések megválaszolása volt. Az elemzés kiindulópontjául vett szövegek saját gyűjtésből származnak. Igyekeztem olyan szövegeket választani, melyek tartalmukban, témájukban eltérnek egymástól. A reprezentatív mintával a pletykatémák tarkaságát szerettem volna érzékeltetni. Ezen a ponton jegyzem meg, hogy bár pletykálni nagyon sok mindenről lehet, a felmerülő témákat, azoknak gyakoriságát, népszerűségét mindig az adott csoport mentalitása, világképe írja elő: a csoport arról pletykál a legtöbbet, ami őt a legjobban foglalkoztatja.

[15] *Fine* i. m. 248.
[16] *Fine* i. m. 248.

A pletyka népszerűségét, a terjesztés igényét nemcsak azzal magyarázhatjuk, hogy az érdekes történet által kitűnő szórakozási lehetőség, hanem azzal is, hogy a világ megismerésének egyik lehetséges formájaként mutatkozik. A hiteles előadásmódból adódóan, a pletykát igaz, megtörtént eseményekként értelmezik, melyek nagy horderejű erkölcsi tanulságokkal szolgálnak. Így tehát még a magasabb kritikai érzékenységgel rendelkező egyének is hajlamosak arra, hogy higgyék a pletykát, még akkor is, ha valójában egy szemernyi igazság sincs benne.

IRODALOM

Buda Béla
1974 A deviáns viselkedés szociológiája. Budapest

Fine, Gary Alan
1995 Szóbeszéd és pletykázás. In: *Síklaki István* (szerk.): A szóbeli befolyásolás alapjai. 245–257. Budapest

Hoppál Mihály
1980 Elbeszélés és emlékezet. Magyar Műhely 8. 64–84.

Hymes, Dell
1992 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: *Pléh Csaba–Síklaki István–Terestényi Tamás* (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. 86–132. Budapest

Kotics József
1995 Erkölcsi értékrend és társadalmi kontroll néhány modvai csángó faluban. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. 35–55. Kolozsvár

Pléh Csaba
1979 A szövegekre emlékezés kutatása a pszicholingvisztikában. Pszichológiai Tanulmányok 15. 133–184.

Dr. Szabó István
1992 Bevezetés a szociálpszichológiába. Budapest

Voigt Vilmos
1970 A folklór alkotások elemzése. Budapest

Wacha Imre
1978 Beszélgessünk a beszédről! Budapest

ZSIGMOND GYŐZŐ

VESZÉLYES HUMOR
– Magyar politikai viccmondás Romániában –

A tulajdonképpeni gyűjtésről

A 70-es évek utolsó harmadától a 89 végén bekövetkező nem eléggé fordulatig titokban, illegálisan gyűjtöttem a romániai „fénykorszak", „aranykorszak" (1965–1989) politikai vicceit. A pepita rabruha helyett gyűjteményem kiadását (a reményt nem látva is) reméltem. És 1990 óta? Gyűjtésem kiadásának késése potomság a megvalósulatlanságok sorában.

A zavaros 90-es évek eleje máskülönben nem kedvezett a vicctermésnek, és utóbb is kockázatosnak tartottam, hogy jó néhány ismert munkatársamnak nevét megosszam az olvasókkal.

Adatközlőim többsége férfi, értelmiségi. De falusi földműves, kis- és nagyvárosi munkás, nő is volt köztük. Passzív módszerrel gyűlt össze a kötet nagyja. Csak 90 után árultam el, hogy lejegyzem a politikai vicceket, régi és új harcostársaimat.

A változatok (túlzás nélkül) rengetegét mellőztem, csak ízelítőként, mutatóba hagytam meg belőlük néhányat.

1998-ban – Voigt Vilmos felhívásának téve eleget –, Katona Imrével párhuzamosan jegyeztük le az 1998-as év politikai vicceit; ő az anyaországban, én pedig romániai helységekben, de ugyancsak magyar adatközlőktől. Ezúttal igyekeztem magam is minél pontosabban rögzíteni az adatközlés körülményeit. Eddig egyedülálló összehasonlításra, elemzésre adódott így lehetőség.

A kor viccei, viccek kora

A Ceauşescu-korszak valóban fénykorszak volt, de nem Románia népéé, hanem a kommunista pártbeli felső tízezeré és elsősorban a politikai vicceké. A ceausiszta diktatúra és személyi kultusz éveit éltük Romániában 1977 és 1989 között. III. éves középiskolás diákként Ki hitte volna?! címmel gyűjtemény összeállításába kezdtem bele. Ez tartalmazta volna mindazt a hihetetlent, elképesztőt, igazságtalant, embertelent, amiről a sajtóból lehetett tudomást szerezni, akár úgy is, hogy az éppenséggel példásnak, természetesnek volt feltüntetve. No de néhány hónap elteltével beláttam, hogy reménytelen vállalkozásba fogtam, ugyanis szinte mindennek, ami akkoriban és azután megjelent, helye lett volna gyűjteményemben... A politikai viccek a maguk tömörségével nyertek meg maguknak, attól fogva csak őket jegyeztem le Polvitz Ottó nevű gyűjteményembe.

Már nem lapokból ollóztam, hanem a viccmondók nyomán, többnyire utólag írtam le e sajátos folklóralkotásokat – lehetőleg szöveghűen – a magam csúnya, de ezúttal csúnyának is akart kézírásával. A terror időszaka is volt az akkori. A román politikai titkosrendőrség a gyilkolástól sem rettent vissza, hogy megfélemlítse a tiltakozókat, ellenállókat. Válogatott, kifinomult módszereket alkalmaztak főképp az értelmiség elrettentése, elnémítása, lázadozása letörése végett. A kínzások különféle módozatai, a lehallgatások, a rövidebb-hosszabb időtartamú letartóztatások, fenyegetőzések gyakoriak voltak akkorjában.

Tévé, rádió, újságok, mind a Ceausescu-házaspárt dicsőítették. Ezt várták el mindenhol, mindenkitől. Nem volt tanácsos önállóan gondolkodni, cselekedni, csak ahogy azt a Román Kommunista Párt és főtitkára azt előirányozta. Körülöttünk a tömegtájékoztatási eszközök a dicshimnuszt zengték és azt, hogy a valójában nyomorgó nép aranykort él meg, magasabb életszínvonala, mint eddig volt, és nekünk magyaroknak meg más nem román nemzetiségűeknek egyenlő jogaink vannak a hős román néppel. Közben fejadagra kaptuk a kenyeret, húst, vajat, cukrot, olajat. A tejre is fel kellett iratkozni, s így is hol volt, hol nem. Viszont a sorokból, a sorban állásból sose fogytunk ki. Úgymond tudományosan táplálkoztunk, és módfelett takarékoskodtunk, villamos árammal s hőenergiával egyaránt. Ajánlatos volt korán lefeküdni, amíg volt világosság, s jól betakarózni, ha volt mivel, és minél kevesebbet utazni, mert az utak rosszabbak voltak még a mostaniaknál is, és sokra úgysem futotta az üzemanyagból. Benzint szintén csak jegyre adtak, és nem volt szabad még így sem mindennap közlekedni a saját autóval. Vasárnapjaink többnyire önkéntesnek mondott közmunkával vagy valami fentről meghatározott kultúrtevékenységgel kellett tölteni, hogy netán nehogy templomba menjen az eltévelyedett állampolgár.

A gazdasági terveket többségükben nem teljesítették, de azt jelentették, hogy túl is teljesítették ezeket. Az emberek falun is, városon is a kibúvók keresésére, sőt tisztességtelen cselekedetekre is rákényszerültek, hogy megélhessenek. Az állampolitikaként gyakorolt hazudozás a nemzetiségi politikában ugyancsak tükröződött. A magyarok, németek saját gazdasági alap, bankok, képviseleti szervezetek nélkül maradtak. A Nemzetiségi Dolgozók Tanácsának léte csak Nyugat-Európa meg Amerika megtévesztésére szolgált. Az elrománosítást főleg városon fokozták, elsősorban betelepítésekkel Moldvából és Olténiából, valamint erdélyi román falvakból. Évtizedek alatt gyökeresen megváltoztatták az erdélyi városok (ezek a század elején nagyrészt magyar, illetve német többségűek voltak) etnikai összetételét. Összevontak, majd megszüntettek magyar iskolákat, folyóiratokat stb. Azt is megtiltották, hogy a milliós nagyságrendű magyarság anyanyelvén nevezze meg településeit, köztük több olyat, amelynek frissen gyártottak román nevet, mert azelőtt nem volt, lévén az színmagyar. Hasonlóképp jártak a németek s mások is. Azaz a németek és a zsidók kevésbé, mert őket a jól fizető Németországba, illetve Izraelbe „exportálta" a román állam. A megélhetésükért aggódó milliókat ráadásul a kommunista, ceausiszta ideológia szajkózásával, propagandával gyötörte a párt, a rendőrség és a szekuritáté, mindegyre elvárták a hűségnyilatkozatokat, s más bizonyítékokat. Külföldre nehéz volt kijutni, a határon a könyveket valósággal vadászták, s ha nem elvhű, de épp ellenségesnek tekintett kiadványra akadtak, gazdája akár börtönbe is kerülhetett, és került is nemegyszer. A természet se úszta meg a rombolást, az erőltetett iparosítás gyakran rendkívüli szennyezéssel járt, amely mérséklésével nemigen törődtek. A román pártvezetésnek pedig sikerült úgy politizálni, hogy a tőkés világot meg az úgynevezett szocialistát is megtévessze, kijátssza a végsőkig. A falurombolás se volt elég ahhoz, hogy kipattanjon a szikra, amely e kísérteties uralmat, a Ceausescuét, megdöntse. Király Károly

pálfordulása, elszánt szembeszegülése a hatalommal szintén nem volt elég. Szőcs Géza és mások lázadása sem. Tőkés László temesvári református pap ellenállása sem lett volna elég Ceausescuék bukásához, de ahhoz elég volt, hogy elinduljon a lavina, a népfelkelés, amelyet azonban nem követett elég gyökeres változás, pedig nagy volt az áldozat, a vérveszteség. Máig késik az igazságszolgáltatás, máig megvalósulatlanok az akkori remények, máig sem lendült fel eléggé a gazdasági élet, továbbra is alacsony az életszínvonal, továbbra is többnyire csak ígérgetnek a vezetők.

No de ez utóbbi időszak, az 1990 utáni, már nem a viccek kora, noha vicc szép számmal születik ma is. Haladásnak fogható fel, hogy viccmondásért jelenleg Romániában sem börtönöznek be senkit. Nem azért, mert kevésbé szókimondóak, kevésbé ellenzékiek a viccek. Sarkító, görbe tükör a politikai vicc. Tömör foglalatként mindig kiemeli, előtérbe hozza azt, ami jellemzi az illető kort, időszakot.

Szomorú egyeduralom volt a harmincas években az antifasiszta vicceké, de éppoly természetes, mint a például 50-es, 70-es, 80-as években a szocialista, kommunista túlkapások ellen szót emelőké. Főleg a közép- és kelet-európai szocialista országok népeinél, hol ezeket „reakciós" vicceknek tekintették. Elég volt, hogy például politikai elítélt legyen valaki, és hogy külön elfoglaltságot jelentsen a titkosrendőrségnek, pártpropagandának a visszaszorításuk, élük tompítása. A vicckészlet görbe tükre bár egy kornak, nem válik feltétlenül időszerűtlenné egy történelmi kor letűntével. Egy része kétségtelenül feledésbe merül, de ha a téma megint időszerűvé lesz, akár megváltozott formában is: a rég elfeledett vicc is képes megújulni.

A vicc a szóhagyományban leginkább élő és ható költészeti forma szerte Európában, és a népköltési alkotásokat tekintve a vicctermésben van a legtöbb új alkotás. Az előbbieket kiválóan szemléltetheti jelen viccanyag is.

O tempora, o mores – mondjuk az idők, erkölcsök változékonyságára gondolva. A viccek, a politikaiak esetében is hihetetlenül nagy a változékonyság. Sokféle típus és még több szereplő, esemény váltogatja egymást ezen rendkívül egyszerű szerkezetű egy-két epizódból álló, kevés szereplőjű, gyakran párbeszédes formájú rövid prózai elbeszélő alkotásokban.

A változékonyság is (bár ez esetben főleg a politikai helyzet, a terror) nehezíti (nehezítette) a politikai viccek gyűjtését. Sokuk marad lejegyzetlen. Az adatközlő adatai ha nem a jelenre, a jövőre gondolva is jobb, ha ismeretlenek maradnak. A rögzítés vázlatos, nem szó szerinti, lévén, hogy a lejegyzés gyakran csak így (volt) lehetséges.

A csoportosítás, amennyiben el akarnók végezni, inkább csak szereplők, téma, szerkezet alapján megvalósítható. A politikai viccek csoportja nagy, ezen belül megvan jelen esetben is majd minden viccforma. Szex-, abszolút-, rendőrvicc stb.

Időszerűségük rendkívüli; kis idő és nagy változások bőven elégségesek sok politikai vicc élvezhetetlenné válásához. A Ceauşescu-kor viccei még mindig jórészt időszerűek szülőhelyükön, persze egyenként más-más mértékben és nem mindegyik.

A politikai vicc az eseményre gyorsan reagál. Ha valami hatása, utóhatása tartós, a rá vonatkozó viccek, mint nem egyszer jelen esetben – heteken, sőt éveken keresztül fennmaradhatnak.

Voigt Vilmos és Katona Imre[1] szerint minél mozgalmasabb egy időszak, annál több vicc terem, és fordítva. Ez lehet, hogy sokszor érvényes, de úgy vélem, a viszonyok kiélezettsége, a kor polarizáltsági foka döntőbb tényező; a 89 utáni Románia politikai élete jóval mozgalmasabb bár az előbbinél, vicctermése összehasonlíthatatlanul keve-

[1] *Voigt V.–Katona I.*, 1974. 189, ill. 1980. 79.

sebb, silányabb az előző időszakénál, melyet egyféle sarkított helyzet stabilitása jellemzett. A „fénykorszak" (1965–1989) lehanyatlása után vége szakadt a politikai viccek virágkorának Romániában. Jelzi ezt az 1990 és 1997 között végzett gyűjtés összehasonlítása az előző évekével.[2] Az 1998-as évben a Katona Imrééhez hasonló alapossággal végzett vicckutatás eredménye megerősít abban, hogy a mostani időszak visszaesést jelent, de távolról sem azt, hogy a műfaj elavult, halott a jelenlegi – olyan amilyen – politikai demokráciában.[3] Jóllehet a rendszerváltás óta politikai fegyverként kevésbé fontos a vicc, továbbra is szükség van rá örömforrásként és a tiltakozás egyik formájaként egyaránt.

Hogy egy vicc, ha az importvicc, kevésbé változékony: gyűjteményem is igazolja (például a „Jeruzsálemben már feltámadt egy" csattanójút előbb talán De Gaulle-ra alkalmazták).

Ugyancsak megszívlelendő – egyúttal vitatható – gondolata Katona Imrének, hogy ha a népköltészet hagyományos műfajai az emberiség ifjúkorának jellemző terméke, a vicc a felnőtté válás folyamatát példázza és jelzi, a tömegek tudatosodásának fokmérője. Mindenképp megérdemli a nagyobb figyelmet. Akár kordokumentumnak, akár egyszerű szórakoztató alkotásnak, akár igényjelző, bíráló tréfálkozásnak tekintjük.

Hangsúlyozom, hogy a történelmi helyzet a vicc világában is oly jelentős befolyásoló tényező, hogy például a diktatúrákban, mint a Ceausescu-féle is volt Romániában, a politikai vicc szelídebb formáit sem tűrték meg. Az eszmei-politikai vonalasság, merevség nem ismerte fel (mint ahogy a szomszéd Magyarországon, enyhébb önkény esetében: igen) a politikai vicc népszerűsítő erejében rejlő lehetőségét a népszerűtlen hatalom számára is gyümölcsöztethetőként. A politikai vicc így például Romániában, a Szovjetunióban másként volt része a politikai harcnak: üldözöttként, megbélyegzettként. Ízét, népszerűségét tiltott gyümölcs volta is növelte: bár titokban, kockázatosan elmondója, költője számára; terjedt feltartóztathatatlanul, virágkorát élte. Legalábbis emberi mivoltunkból való kivetkőzésünk kigúnyolása révén, de megállíthatatlanul nyilatkozott meg emberi lényegünk egyik fontos alkotóeleme: humorunk. Élesztve például a jobbra éhezők, szomjazók oly megfertőzött érzéseit, bemocskolt igényeit, mint amilyenek az igazsághoz, szolidaritáshoz kapcsolódók.

Dokumentumértékük sem lebecsülendő a tárgyalt vicceknek, bár korunk fogyasztói társadalma többnyire csak a szórakoztatásban meg a politikai harcban betöltött szerepüket értékeli, megfeledkezve például arról is, hogy egyféle műveltséget is népszerűsítenek.

A társadalmi lét apróbb mozzanatainak sarkító kiemelésével, megelevenítő erejükkel egy bizonyos korszak árnyalt, olykor részletekig menő megismerését is segíthetik.

Problémafelvető jellegükből fakadóan is a bajok, torzulások egész dzsungelét tárják elénk. És e bajok jellege, számuk, árnyaltságuk foka a viccekben ugyancsak jellemez egy történelmi korszakot, mégpedig dokumentumszerű hitelességgel, pontossággal. Fontosnak tartom, hogy dokumentumértékkel bírnak politikai vicceink annak megállapításában, hogy milyen gondok túlsúlya, megléte, aránya a jellemző egy bizonyos időszakra.

---

[2] *Zsigmond Gy.*, 1997. 10.
[3] *Szilágyi Á.*, 1996. 49.

Motívumok, témák, szereplők

A motívumok, témák ha sokfélék is: számuk nem túl nagy, és mind bizonyos alaptémák körül forognak. 1990 előtt mind a személyi kultusz és a kommunista diktatúra, a jogfosztás, jogtiprás szellemét idézik, gúnyolják.[4]

A viccekben szereplők hovatartozása

A szereplők többsége férfi és felnőtt. Vicckötetem alapján folytatom a részletezést.[5] Foglalkozás szerint: államfő, szekus, rendőr, határőr, pártaktivista, tanár, diák, pilóta stb. a sorrend. Aztán kb. 40 foglalkozás gyakorlói következnek.

A sajátságos, különleges kategóriákba soroltaknál (amilyen a víz, a villany, a munkakedv stb.) a sorban állók meg a Mihai Viteazul-szobor van az élen. A sorban állók, tüntetők többsége munkás. Nagy részük földművesből lett azzá. Ez utóbbi csoportba tartozók kollektivistákként, János bácsiként, székely bácsiként, a csíkiként: jelentős számban képviseltetve vannak.

A szereplők egy része csak életkora (gyermek, öreg), neme (nő, ritkábban tüntetik fel a férfit egyszerűen csak férfinak) szerint vagy csak egészen általánosan („valakiként") van megnevezve.

Nem hiányoznak a tipikus vicchősök közül: Móricka, Bulă (a román Móricka), Pistike, Icik például. Náluk gyakoribb néven nevezett hősök János bácsi, valamint néhány államfő: Nicolae Ceauşescu, Kádár János. Mintegy 21 államfő (beleértve a pápát is) neve fordul elő 168-szor az első 324 politikai viccben. Isten (6+2, a második számmal a passzív, emlegetett szereplőként való előfordulást jelzem) és Szent Péter (6) sem hiányzik a viccek színpadáról. Persze az ördög (4) sem.

A viccek világa mondhatni nem ismer lehetetlent, hihetetlent. Főleg azért, hogy humorával felülemeljen a leglehetetlenebb helyzeteken, dolgokon, eseményeken, amelyek: valóságosak. Így sokszor inkább megdöbbentőek, humorosak, tragikomikusak, mint komikusak, csak nevettetőek e gyűjtemény apró darabjai.

Összesen 172 szereplőjét számoltam össze az első 324 viccnek. A gyűjtemény kb. 2–3000-et tesz ki, ha változatait is számításba vesszük. A szereplők száma, és ez jellemzi általában a vicceket: nem sok. És ha arra gondolunk, hogy ezek a szereplők még kevesebb típust illetve tipikus dolgot képviselnek, a tényleges (nemcsak névlegesen más) szereplők száma az említett számnak a felét sem éri el. Leegyszerűsítve: szenvedők, kihasználtak és haszon-élvezők, valamint különféle eszközök, eljárások megszemélyesítői lépnek fel a politikai viccek színpadán. Amiről drámai, epikai és olykor lírai műfajok szólnak, arról a viccek is a maguk módján többnyire röviden, párbeszédes, csattanóra kiélezett formában. Szerzőik sokfélesége a formát is, a tartalmat is csak befolyásolja. Falusi és városi témájú és keletkezésű viccek keverednek.

Kétségtelen, hogy az értelmiségnek – falun és városon egyaránt – nagy szerepe van megalkotásukban és terjesztésükben. Elég a tükröződő műveltségi szintre, az adatközlők nagy részének értelmiségi voltára hivatkozni.

[4] L. még: *Ştefănescu* 1991. 168–169, *Niculescu* 1999. 213–266, *Sarv* 1997. 97–99.
[5] *Zsigmond Gy.*, 1997.

Világnézet, ábrázolásmód

Sem egységes világnézetről, sem egységes politikai felfogásról nem beszélhetünk: az ellenzéki beállítottság viszont általános.

Az ábrázolásmód amennyiben a műfaj kereteihez, korlátaihoz igazodott, egységesnek mondható. A kiélezés, sarkítás, kiemelés, egyszerűsítés jellemzi.

A kommunista diktatúra, a személyi kultusz ellen szólnak a tárgyalt viccek. Mi mellett? Valamely politika, vallás melletti elkötelezettség nyomait itt-ott fel lehet fedezni; de épp a minden politikai és minden tételes valláson, ideológián kívüliség jellemzi a belőlük kikövetkeztethető magatartásmodellt. Alapvonásuk: semmi sem szent, mindent lehet bírálni, mindennel lehet tréfálni. E műfajban ez valóban meg is történik.

A mindenkori ellenzékiség nyilatkozik meg bennük; mindenkor ellenlábasai az éppen hatalmon levőknek. Eléggé nem méltányolt értékek szószólóiként.

Nemzeti és nemzetközi

A politikai viccek nemzeti és nemzetközi jellegéhez gyakran hozzájárul a politikai helyzet, a társadalmi rendszer, amelyre reagálnak (sokszor feleselnek) ezek. Van-e vicceinknek sajátos nemzeti jellege? Van. És nemzetközi jellege úgyszintén. Az előbbiek nem zárják ki egymást és esetenként különböző mértékben érvényesülhetnek vagy sem. Vándortémák – csattanók, szereplőkölcsönzések teszik kétségtelenné például az európai politikai vicc nemzetközi jellegét.

1990 előtt különböző nemzetiségű, ritkán nem is a magyar nyelvet használó adatközlőktől, viccmondóktól, -alkotóktól gyűjtöttem bár, meghatározónak tartom, hogy mindegyikük – akár idegen nyelven is – terjedt magyar közegben, nagy részüket készítőik, fogyasztóik sajátjaiknak érezték. Egy részüket – kivételesen – a hatalmi politika, a hatalmon lévő nemzettől való elkülönülésük jeleként is: fokozottabban saját, esetleg nemzeti, nemzetiségi alkotásuknak is tartották. Mindenekelőtt a kisebbségi, az anyanyelvvel, anyanyelviséggel szorosabban összefonódottabbakat. Ezek sajátos, kisebbségi humor megnyilvánulásai. Ugyancsak jellemző rájuk, amit a magyar viccről a szakemberek eddig állítottak: minőségiek; a lehetőségek végsőkig kihasználása, alapviccek megtoldása még egy emelettel, többszintes csattanó összehozása... És az is, ami nemcsak elkülönít, de rokonít, összekapcsol egyben: az öngúny hangsúlyozott jelenléte, mint a zsidó, lengyel, cseh, román politikai viccekben.

A gyűjtemény úgynevezett kisebbségi humorú viccei bár alapjában emberi, nemzetközi jellegűek, de mégiscsak többnyire magyarul, magyaroknak vagy nekik is szólók. A műfaj sajátos színekkel való gazdagodását jelzik a magyar néphagyományban. Eltérő – a nem anyaországiak helyzetéből adódó – téma és annak sajátos (székelyesen) csavaros észjárással, táji ízekkel való kezelése, valamint a román meg a szász, sváb hatás kamatoztatása: ezek talán a legszebb romániai magyar politikai viccek fontosabb jellemzői.

A kül- és belföldi vonatkozású viccek megoszlása[6] gyűjteményemben nem jelzi a külföldi vonatkozásúak szaporodását; arányuk, szerepük még kisebb, ha figyelembe vesszük, hogy ezek nagy része is csak látszólag, színleg külföldi vonatkozású. Természetesen külföldből minket (romániai magyarokat) elsősorban – a viccek tanúsága szerint is – a külföldnek csak politikai, hivatalos szempontból számító Magyarország érdekelt.

[6] Különbözik ez a Katona Imre (1977) által tapasztaltaktól.

Viccforgalom

Nagy Dezső[7] írja egy antifasiszta viccgyűjtemény kapcsán, hogy azok a viccek nem jutottak el Magyarországra. Nos az én viccgyűjteményemben például az általa idézett 5. és 26. viccnek is ott a megfelelője. Egyikben Hitler helyett Ceausescu, másikban Horthy helyett Hitler (ugyancsak Ceausescura emlékeztetve) szerepel. Tanúság ez is arra, hogy a vicc mennyire nem tiszteli a politikai határok korlátozó szerepét sem. Nemcsak bírálatban, humorban, változékonyságban határtalan.

Névhasználat, forma

Gyűjteményem viccei túlnyomórészt változatokban éltek, élnek, és főképp szóban, szóbelileg hagyományozódva: igazi folklóralkotások gyanánt. A nemzeti jelleg a variálódásban is megmutatkozhat. Hasonló téma más-más névhasználattal (más-más szereplő és olykor hely neve) fordul elő a magyar, illetve a román változatban (például Móricka ill. Bulă).

A politikai, földrajzi helyzetből adódóan a romániai magyar viccek zöme tartalmaz román neveket (igaz néhányat, de azokat gyakran).

A nemzeti kérdés

Hibás kezelése a nemzeti kérdésnek kiemelten fordul elő gyűjteményemben.[8] 14-féle nemzetről esik szó, némelyekről (román, magyar) a nemzetrészeik külön megnevezésével is (regáti, moldvai, oltyán, székely, csíki).

A magyar nemzetiségre utalás több mint 30-szor, a románra utalás több mint 20-szor történik meg. A kisebbségek, a nem románok jogai meg nem értésének ügyét pellengérezi ki a nemzetiség-megnevező viccek többségén kívül a 23-féle állatot szereplőként felvonultató viccek egy része is.

Íme például milyen nemzetinek tekintett jellemvonásokra történik utalás:

angol: úriember, kimérten hűvös

román: szűkölködő, végtelenül türelmes a nemzetieket kivéve; simulékony, megalkuvó, kisigényű, gyakran lop, gyenge munkát végez, öntelt, hamis történelmi tudattal; megfélemlített; jelképe a puliszka[9]; Bulă révén gyakran élelmesnek, találékonynak bemutatott.

zsidó: hátrányos helyzetű, találékony (Az általános, sztereotip megítélés, hogy mindenekelőtt üzletember a zsidó, nem tükröződik a lejegyzett erdélyi politikai viccekben.[10]

cigány: hátrányos helyzetű, szemtelen, találékony, hol szerencsés, hol szerencsétlen.

magyar: hátrányos helyzetű, a románnál dolgosabb, tisztább, becsületére többet adó, lázadó (a romániai kevésbé), nyelvében is megbélyegzett; a *székely*: magyar a furfangosabbjából, hangsúlyozottan hátrányos helyzetű, sőt veszélyeztetett, találékony, szűkölködő; olykor öntelt, sőt nacionalista.

---

[7] *Nagy D.*, 1977.
[8] *Zsigmond Gy.*, 1997.
[9] *Bromberger, C.* 1986. 75.
[10] Vö. *Dundes, A.* 1975. 22.

francia: víg kedélyű, az élet örömeivel gondtalanul, hozzáértően élő.[11]

orosz: szükölködő, a kommunista eszméktől megfertőzött, tolvajlásra hajlamos, kisigényű.

Persze sarkított, sablonos, túlzó, általában összehasonlító jellemzések a viccbeliek. Meghatározó lehet esetükben alkotójuk, terjesztőjük hovatartozása.[12]

Katona Imre[13] viccgyűjteménye a magyart inkább hátrányos helyzetűnek, de előnyben levőnek is mutatja, a romániai magyarok viccbeli magyarságképe ettől különbözik, mások lévén körülményeik is, olykor megítéléseikben nem mentesek nemzeti elfogultságtól. Bár nemzeti önérzetük viccbeli megnyilvánulása érezhetően védekezés az őket nemzetiségük miatt ért sértésekre. Általában a magyarság viccbeli önjellemzései nem nacionalisták.[14]

Vallási motívumok

Elég gyakran fordultak elő gyűjtésem (vallási szempontból elfogulatlan) vicceiben vallási, egyházi vonatkozások. A tiltakozás, és a tiltakozás irányának jeleként is minden bizonnyal, noha az esetleg lejáratott keresztény értékek, szimbólumok számára sincs a viccben pardon.

Csoportosítás

Nehéz rangsorolni a viccfajtákat: talán legnépszerűbb az erotikus meg a politikai vicc. A politikai (az utóbbi évszázad terméke) a hatalmi viszonyok különféle vetületeiről szól. Egyre többen tekintenek bele a politika szövevényes világába (jórészt anélkül, hogy beleszólásuk lenne), és Voigt Vilmos[15] szerint minél többen, annál nagyobb mértékben nő a politikai viccek (józan, gúnyos hozzáfűzések) száma. Szerintem ez csak annyiban van így, amennyiben a politikában való tevékeny vagy passzív részvétel szükséges a politikai viccek létrejöttéhez; ez, ha megvan az említett arányosság, már nem áll fenn csak kivételesen: meghatározóbb az épp létező politikai helyzet és az ahhoz való viszonyulás jellege. Például jelenleg hiába politizálunk Romániában esetleg még többet, mint 1990 előtt, vicckészletünk nagyon nagyot csappant. Főképp mert zavarosabb, bonyolultabb, bizonytalanabbul megítélhető a politikai helyzet.

Műfaji átcsapások

1997-ben megjelent gyűjteményem vicceinek majdnem 1/3-a találós, 1/4-e pedig szóvicc. Két vicc verses formájú (húsvéti öntözővers és csúfoló), egy prózaversszerű, nyolc állatmeséhez és kb. ugyanennyi anekdotához hasonló.

Érdekesség, hogy a szóviccek (61) közül 9 román, 1 latin nyelvismeretet feltételez. Valószínű nem mozgott eleget német közegben is alulírott, ezért talán alig tükrözik ezek a kizárólag erdélyiektől lejegyzett viccek a magyarok és románok mellett a szászok köz-

[11] Vö. *Dundes, A.* 1975. 33, 35, 37.
[12] Vö. *Dundes, A.* 1975.
[13] *Katona I.*, 1977, 1994.
[14] *Katona I.*, 1977. 134.
[15] *Voigt V.*, 1989. 305.

reműködését a viccszerzésben. Kivételesen például az embereladást gúnyoló vicc valószínűleg szász eredetű vagy legalábbis szász vonatkozású. Csak úgy érthető meg, a valóságnak megfelelően, ha a viccbeli székelyeket szászokkal helyettesítjük be.

A gyűjtött politikai viccek jó része különféle más viccfajtákhoz is sorolható. Például egyben erotikus, rendőr-, szó-, foglalkozás-, társadalmi stb. viccek.

Tapasztalhattam gyűjtésem során a Landmann és Gamm által kutatásaik eredményeképp hangsúlyozottak legfőbbikét, a történelmi szituáció vicctípus-alakító hatásának érvényesülését.[16] Ritkán hangzott el más, mint politikai vicc a hetvenes, nyolcvanas évek Romániájában. Ha igen: az is legalább áttételesen a politikai helyzetre vallott. Az álprűdségre válasz: a vaskosan szókimondó erotikus viccek; a rendőrállam szigorára ellenhatásként: a kevés sütnivalójukról hírhedt rendőrökről szóló viccek; a közösségmitizáló álönfeláldozás propagandájának ellensúlyozására: az egyéni élet viccei, főleg anyósviccek (a létező diszharmóniák kivetítése a társadalom alapsejtjéig menően) és bolondviccek...

Hogy újabban a vicc, a politikai vicc is kihalóban lenne? Nem. A köztudatban, lappangva bár, létezik viccrepertoár, mely állandó. Mindig csak annyi újul fel belőle, amennyit a körülmények megkívánnak. Maga a műfaj továbbra is él. A jelenlegi romániai helyzet bonyolultsága kétségtelenül kevésbé kedvez a viccképződésnek, mint a Ceauşescu-korszak nyilvánvaló sarkítottsága. Ennek ellenére a politikai vicc továbbra is eleven műfaj tájainkon. Érzékeny hangulati fokmérője, sajátos tükre korunk társadalmának.

IRODALOM

Banc, C.–Dundes, Alan

1986 *First Prize: Fifteen Years!* An Annotated Collection of Romanian Political Jokes. Printed in the U.S.A.

Bromberger, Christian

1986 Les blagues ethniques dans le nord de l'Iran. Cahiers de Litt. Orale nr. 20. 73–101.

Dundes, Alan

1975 Slurs International: Folk Comparisons of Ethnicity and National Character. Southern Folklore Quarterly 39, 15–38.

Katona Imre

1974 A mai városi szóbeli műfajok. In: A szájhagyományozás törvényszerűségei. Redactat de *V. Voigt*, Budapest

1977 A nevetés szociológiája. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához 1. sz. 168–185.

1980 Mi a különbség? Közéleti vicceinkről. Budapest

1994 A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig. Móra, Budapest

[16] *Voigt V.*, 1989. 304.

Nagy Dezső

1977 Antifasiszta viccgyűjtemény a II. világháború időszakából. In: Elömunkálatok a magyarság néprajzához 1. sz. 186–196.

Nicolescu Grasso, Dana Maria

1999 Bancurile politice în ţările socialismului real. Bucureşti

Sarv, Kadi

1997 Childrens' Political Anecdotes – Register. Folklore. Electronic Journal of Folklore, Tartu, vol. 5., 97–172.

Ştefănescu, Călin Bogdan

1991 10 ani de umor negru românesc. Jurnal de bancuri politice Bucureşti

Szilágyi Ákos

1996 Tetem és tabu. Egy viccbalzsamozó feljegyzései. Budapest

Voigt Vilmos

1974 Tréfás és humoros prózaműfajok. In: *Dömötör–Katona–Ortutay–Voigt*: A magyar népköltészet. Budapest 186–191.

1989 Kisepikai prózaműfajok. In: A magyar folklór. Redactat de *Gy. Ortutay*, Budapest, 283–323.

Zsigmond Győző

1997 Három kismacska... Erdélyi politikai viccek 1977–1997., Budapest

ZSÓK BÉLA

TRÉFÁS TÖRTÉNETEK DÉVA-TELEPRŐL

A paraszti közösség mindig megtalálta annak helyét és módját, hogy mindennapi tevékenységének monoton hangulatát időnként feloldja. Ha vizsgálat alá vesszük egy közösség folklórjavait, kiemelt helyen ott találjuk a tréfát, a humort, a vidámságot hordozó alkotásokat. Gyűjtőterületem – Déva-Telep – szellemi kultúráját tanulmányozva megállapíthattam, hogy a passzív vagy a ma is élő hagyományok nagy része humort, vidámságot tartalmaz. Ezt tapasztaltam gyűjtőterületemen a népdalanyag vizsgálatakor.[1] A népdalszövegek alműfajok szerinti vizsgálata kimutatta, hogy a csúfolók, tréfás és gúnydalok mennyiségileg a második helyen állnak. Számos tréfás mesét gyűjtöttem és tettem közzé,[2] amelyek a Dévára települt bukovinai székelyek sajátos hagyományainak egyik gyöngyszemét alkotják. Összegyűjtöttem egy személy humoros nagyotmondásait és azok változatait.[3] Ugyancsak tréfás, humoros rigmusokat találunk a téli ünnepkörhöz tartozó, 1905-ben Déván lejegyzett és máig hagyományozódott *Katonajáték* és *Betlehemes* karácsonyi népi dramaturgiai játékok szövegében.[4] Továbbá idesorolhatók a lakodalmi szórakoztató játékok, a gyermekjátékok közül az avató, beugrató/átejtő játékok.

A humoros történetek egy részét falusi környezetben nevelkedett szakmunkások körében gyűjtöttem. Azt tapasztaltam, hogy egyes folklórjavak tartalmukat – részben formájukat is – megtartva, új környezetben tovább élnek. Éppen ezért gyűjtőgyakorlatommal, tereptapasztalatommal alátámasztom *Keszeg Vilmos* azon megállapítását, miszerint „...az elfogulatlan és tudatosan szociológiai megalapozottságú kutatások már nem először fogalmazzák újra azt a tényt, hogy a folklórt a változó, a megváltozott társadalmi, kulturális körülmények nem zárják ki, nem számolják fel. Reális igények éltetik továbbra is, csakhogy funkciójában megváltoztatva".[5]

Az általam gyűjtött humoros történetek eltérnek a *Réthey Prikkel Miklós* által gyűjtött és közzétett anyagtól.[6] Míg Réthey Prikkel igaz történetei csupán egyszer, a gyűjtéskor hangzottak el, addig az általam gyűjtött humoros történetek közszájon forognak, többen ismerik. Közös sajátosságuk viszont az, hogy az életben megtörtént eseményt, epizódot rögzítenek.

[1] *Zsók B.*, 1995.
[2] *Zsók B.*, 1993.
[3] *Zsók B.*, 1980. 31–34.
[4] *Szabó I.*, 1905. 12–24.
[5] Keszeg V., 1991. 5.
[6] *Réthey Prikkel M.*, 1991. 252–352.

Az általam gyűjtött anyag közelebb áll a *Viga Gyula* által lejegyzett és közzétett falucsúfolókhoz,[7] valamint a viseletre vagy a táplálkozási szokásokra vonatkozó csúfolókhoz.

A humoros, anekdotikus történetek gyűjtését azért tartom fontosnak, mivel a legtöbb történet alapját képező esemény múltja meghaladta az 50–60 évet. S ha már két nemzedék emlékezetében nyomot hagyott, hagyományozódott, úgy vélem, hogy a közösség szellemi illetve folklór javai közé sorolhatjuk.

Egy közösség derűs életszemlélete, a torzulásokra való érzékenysége nyilvánul meg ezekben a rövid, humort hordozó történetekben. Ezt a jelenséget a *Dévai nagyotmondások* című tanulmányom közzététele után tapasztalhattam.[8] Ugyanis visszajelzésként ismerőseim mosolyogva tudatták velem, hogy milyen derültséggel olvasták vagy hallgatták újra a Déván gyűjtött nagyotmondásokat.

Kitől és milyen körülmények között gyűjtöttem az anyagot? Sebestyén Ferenc (63) és Domokos András (63) kőműves szakmunkások munka közben mondták el humoros történeteiket. Adatközlőim közül még megemlítem: Kelemen Tibor (52), Mihály Gábor (74), Nagy Magdolna (50), Palkó József (73), Szitás József (50), Vesa Péterné Szitás Magdolna (70), Zsók Árpád (53), Zsók Fábián (50), Zsók Lászlóné Zsók Mária (70), Zsók Jánosné Kásler Ilona (83) és Zsók Sándor (71).

Az anyag nagy részét 1993–1998 között rákérdezéssel gyűjtöttem. Adatközlőimet megkérdeztem, tudnak-e rövid, személyekhez fűződő humoros történeteket. Egyik adatközlőm elmondta, hogy amit tud, azt mind a nagyapjától hallotta. A nagyapja együtt lakott velük, majdnem minden este mondott egy humoros történetet.

Adatközlőim nem fektettek hangsúlyt az előadás módjára. Többnyire tömör, rövid mondatokkal igyekeztek a történetek végére jutni, a hatáskeltő csattanót minél hamarabb elmondani.

A tréfás vagy humoros történetek előadásáról még elmondhatom, hogy az adatközlők két közlési formát alkalmaztak a tréfás történetek előadása közben: a személyes közvetlenségét megvalósító egyenes beszédet, amikor az adatközlő egyes szám első személyben mondja el a tréfás történetet, és a függő beszédet, amikor a mesélő egyes szám harmadik személyben szólal meg.

Csak olyan szövegeket jegyeztem le, amelyeknek humoros tartalmuk, töltetük van. A szövegeket a helyszínen rögzítettem, ahol erre szükség volt, pontosítás végett a történetek fontosabb részét megismételtettem az adatközlőkkel.

Gyűjtés közben tett megfigyeléseim részben empirikusak, a tapasztalásra alapoztam, hiszen házam építése közben nap mint nap láthattam, végig követhettem a szakmunkások – kőművesek, ácsok, szerelők – tevékenységét, munka közbeni viselkedését. Amikor ketten, hárman dolgoztak, adomák, vaskos viccek vagy más humoros történetek elmondásával/meghallgatásával tették kedélyessé munkakedvüket. Megfigyelhettem, hogy az egyedül, egymagában dolgozó kőműves munka közben énekelt. „Jobban megy a munka, ha énekelek, mintha a vakolat is jobban ragadna a falra" – mondta egyik kőműves adatközlőm. Dalkészlete nótákból és divatos táncdalokból állt. Egyetlen népdalt, se félnépi vagy népies dalt nem énekelt.

A munkakedv, a hangulat fenntartásában nagy szerepe van a munkahelyi avató vagy beugrató játékoknak. Szinte minden mesterségnek, foglalkozásnak megvan a maga

[7] *Viga Gy.*, 1996. 166–183.
[8] *Zsók B.*, 1980. 31–34.

sajátos beugrató/avató játéka. Gyűjtésemből csupán példaként említek meg két ilyen játékot. Az egyikben az asztalossegéd a mesterhez küldi az inast, hogy kérje el a szemmértéket. Egy másik játékban a lakatossegéd kollégájához küldi az inast, hogy kérje el a violinkulcsot. A továbbiakban az inasok szót fogadnak a segédeknek és elkérik azt, amiért küldték. Persze a beavatottak távolról figyelik/követik a játék menetét és nagyokat nevetnek a rászedett inas szófogadó naivságán, tudatlanságán. A szójáték sem hiányzik a mesteremberek szórakozásából. Amikor az ácsok házam tetőzetének lécezésén dolgoztak, ahogy a déli harangszót meghallotta a mester, odaszólt a társaihoz: halljátok-e, Gergécske felakasztotta magát, menjünk ebédelni. Értelmezése: Molnár Gergely, a harangozó – megkülönböztető nevén Gergécske – húzza a harangot.

A humoros történetek tartalmi alapja sokféle lehet: ügyesség, emberi vagy állati tulajdonság, dicsekvés, urizálás, nagyzolás stb.

A humoros történeteket legfőképpen a közösségen belül betöltött szerepük teszi fontossá, s a hallgatóság legelemibb szórakoztató igényeit elégíti ki. Folklorizálódásuk legfőbb ismérve az, hogy az előadók mások élményét mondják tovább, néhány helyen kimutatható a továbbmondók formáló, csiszoló szerepe is.

A humoros történetekben sohasem fiktív szereplők szerepelnek, hanem mindig élő, valóságos személyek. Ezek személyes ismerete nem feltételezi a történet továbbélését, folklorizálódását. A humoros történetek szervesen kapcsolódnak kutatóterületem mindennapi életéhez, az életben megtörtént esetek, jelenségek humoros pillanatait, visszás helyzeteit rögzítik. Cselekményük humoros csattanóban csúcsosodik ki, érzelmi, érzéki hatásuk olyan erős, hogy maradandó emléket hagy a hallgatók tudatában. A humoros esetek a közelmúltban történtek meg, egyes adatközlők még ismerték a történetek hőseit. Megállapíthattam, hogy ha a humoros történet hőse még élő, közismert személy, a humort keltő hatás is nagyobb.

Az általam gyűjtött anyagot megpróbáltam valamilyen rendszerbe besorolni. A történeteknek nem adtam címet, ám az áttekinthetőség és könnyű eligazolódás céljából tartalmuk, minőségi jellemzőik és keletkezési körülményeik szerint a humoros történeteket alább így csoportosítottam:

a) *családi hagyományok*, apáról fiúra vagy unokára hagyományozódó történetek,

b) *erotikus és obszcén* történetek, amelyek különösképpen a férfiak körében kedveltek,

c) *a falusi ember kalandjai*, amelyeknek a komikuma a járatlanság, a tudatlanság a szokatlan városi környezetben. Idesoroltam az új technikai eszközök falusi környezetben való megjelenését, a falucsúfolókat, a ragadványnévre utalókat, valamint azokat a humoros történeteket, amelyeknek csattanói szólásokká alakultak,

d) *a román–magyar nyelvi kölcsönhatáson* alapuló történetek. Ezek egyik jellemzője a helytelen nyelvi kiejtés, a román nyelvű szöveg akaratlan vagy szándékos félreértelmezése, a helytelen tájnyelvi (románós) kiejtés, a román és a magyar szavak vegyes használata, makaroninyelv.

a)

Szepi Jóskánénak a fia háborúba volt, az első világháborúban. Rég elment, nem volt itthon egyszer sem. Egyszer levelet kapott Szepiné, s a levélben az volt írva: édesanyám, a hadnagy úr azt mondta, hogy a húsvéti sonkát otthon fogjuk megenni.

– Jaj, jaj, mit csináljak – sopánkodott Szepiné –, az oláhok a nyakamon – román katonák voltak *bekovártélyozva* a házába –, s ha jön Gergelyem a hadnagyával, hova fogom tenni őket.

Szepi Jóskáné nem gondolt arra, hogy vagy az egyik sereg katonái vagy a másik sereg lehet nála. A két sereg nem lehet együtt.

Egy nyáron Rózsink hazajött Brassóból az apácák iskolájából. Szép leány volt, szépen öltözött. A legények erőst szerettek volna udvarolni neki, de ő nem kötte le magát senkivel. Ha nem volt dolog a ház körül, könyvet vett a kezébe s olvasott, állandóan olvasott. Ezt apókánk is látta, de nem szólt semmit.

Egyszer – ezt anyókánk mesélte – apóka s Muszáj Marci ivás közben egyezkedtek a korcsomában.

– Hallja-e, koma, hëzza kéne adja a lányát a fiamhoz.

– Én adnám, koma, de ő menne-e? Annak csak könyv s könyv kell, nem legény – mondta apóka.

– A' nem baj, komámuram. Bizan isten egy szekerdërek könyvet veszek, ha a menyem lesz Rózsi.

Nagyot derült Rózsink s vele mi is, mikor anyókánk ezt elmesélte.

– Édesanyám mondogatta, s most mondom én is, hogy világéletemben soha nem azt ettem, amit kívántam, hanem azt, ami volt.

Még egy mondása volt anyámnak. Mikor befejezte az evést, s látta, hogy nincs több étel, ezt mondta: ha kéne se vóna több, ha vóna se kéne több.

Purti Fábián amikor katona volt, Horthy Miklós lovásza volt. Egyszer amikor a kormányzó fel akart ülni a lovára, hát akkora lendületet vett, hogy a másik oldalon leesett. Erre fel Purti Fábián odaszaladt, felsegítette Horthyt a földről, haptákba vágta magát, a kezét tisztelgésre emelte, s jó hangosan ezt mondta:

– A kormányzó úr nem esett le a lóról, hanem lepattant. Amiért így mondta, hogy lepattant, hát kitüntették.

Azt mesélték, hogy amikor Purti Fábián katona volt, valami nagy kitüntetést kapott. Lovász katona volt, Horthy Miklós lovaira vigyázott. Egyszer az egyik Horthy-gyermeket valahogy felnyomták a lóra, de a másik oldalon biza leesett. Hamar odaugrott Fábián, s azt mondta, nincs semmi baj, úrfi. Na, de elterjedt a hír az udvarban, hogy az úrfi leesett a lóról. Erre fel Fábián azt mondta, dehogy esett le az úrfi, nem esett le a lóról, hanem az úrfi lepattant a lóról. Ezért a mondásáért kapta a kitüntetést.

Purti Fábián elmesélte, hogy amikor katona volt, a nagy hadgyakorlaton sorba voltak állva, s várták a parancsot. Egyszer csak szalad egy altiszt s megáll a zászlóalj parancsnoka előtt. Szalutált, s ezt mondta:

– Hadnagy úrnak jelentem, hogy Horthy kormányzó úr leesett a lováról.

– Mikor ezt meghallottam – mondta Purti Fábián –, kiálltam a sorból, a hadnagy úr elé mentem és ezt mondtam:

– Alázatosan jelentem, hogy Horthy kormányzó úr nem esett le a lováról, hanem lepattant.

Ezért aztán kitüntették Fábiánt.

b)

Józsi, a testvérem amikor leszerelt, találkozott A. Katival.

– Na, hogy vagy, leszereltél? – kérdezte Kati Józsitól.

– Igen, má' egy hete itthon vagyok – felelte Józsi.

– Hogy volt, nehéz volt-e? – kérdezte tovább Kati.

– Hát egy kicsitt, de eltelt – mondta Józsi.

– Te, Józsi, ott nálatok a kaszárnyában volt-e ezredzászló, amelyik mellett két órán keresztül kell álljon egy katona?

– Volt hát, még én is álltam ott őrségbe.

– Na, látod Józsi, nekem is egy olyan *izé* kellene, amelyik két órán keresztül áll.

Sz. Gáspárnénak a fülibe ment, hogy a lányának, Julisnak ott fenn Pesten híre ment. Ahelyett, hogy elszégyelte volna magát az öregasszony, ezt mondta:

– Hét leányomból lehet egy kurva.

c)

A harmincas években itt nálunk a Telepen csak a szövetkezetben volt rádió. Első este, amikor bekapcsolták a rádiót, éppen nótákat közvetítettek. Mikor meghallotta az öreg Huláj Gergé, azt mondta: az nem igaz, hogy abbol a skatulyából ilyen nóta jöjjön ki. Biztosan elbújt valaki a szekrénybe, s az énekel. Oda is ment a szekrényhez, kinyitotta, de nem talált senkit. Azután azt mondta, hogy a szomszédba Szöts Gergé csűrjébe van elbújva az énekes.

Egy másik este újra énekeltek a rádióban. Az ének végén az öreg Szepéter odament a készülékhez, meghajolt, s ezt mondta: halló, halló, rádió, most következek én, Kásler Péter Dévárol, énekelek egy szép nótát.

Egyszer Bíró Mózes Jóska traktorral hajtott haza. Megállt a kapu előtt, de a motort nem állította le. Két percen belül körülállták a környékbeli gyermekek a traktort. Gidó Feri olyan nagyobbacska *kölyök* volt, fogta magát, s felült a traktorra, s elkezdte piszkálni. Valami gombot vagy mifélét megnyomott, erre fel a traktor elindult. Gidó Feri megijedt, nem tudta megállítani a traktort. Nem volt mit csináljon, kellett tekerje a kormányt jobbra s balra. Kiért a Vásártérre, s addig kellett menjen *kereken*, míg elfogyott a benzin, s aztán megállt.

Ez még a háború előtt esett meg. Két legény innen a Telepről – a nevüket nem mondom meg – délben ebéd után mentek vissza a munkába. Fábián Marci is éppen akkor hajtott ki a fiákerrel, s odaszólt a két legénynek, hogy üljenek fel, valameddig elviszi őket. Na, ezek fel is ugrottak a fiákerre, s Marci mellé könyököltek a *bakkra*, hogy menet közben beszélgethessenek.

– Na, hogy vagytok, anyátok hogy van? – kérdezte Marci.

– Hát így ne – felelte az egyik legény –, megvagyunk, de én már úgy meguntam, mert anyókánk kávét s húst, kávét s húst főz nekünk örökké.

– Hi, te, be jó dolgotok van. Mások alig érik be *hüpürtyel* s *máléval.*

Ahogy trappba ment a fiáker, egyszer csak egy nagyot döccsent. Akkorát, hogy az egyik legénynek felforgatta a gyomrát, s az elkezdett hányni. Hátranéz Marci:

– Há te mit csinálsz? Hánysz? Látom, hogy *faszulyka* s málé jött ki belőled, nem kávé s hús.

Az öreg Horkantos erőst dicsekedő ember volt. Ha ivott egy pohár pálinkát, elkezdett dicsekedni, hogy ő milyen erős ember. Tőle maradt fenn ez a mondás: amikor beléptem a kocsmába, egyet dobbantottam, kettőt horkantottam, s egy ember már nem volt.

Álltunk a megállóban s vártuk az autóbuszt. Egyszer csak egy ismerős valaki elővette a zsebéből a *bunkófont* s elkezdett beszélni. Még egy perc sem telt el, elkezdett csörögni beszéd közben a készülék. Így aztán rájöttem, hogy csak dicsekvésből vette elő az illető a mobiltelefonját.

Amikor megszületett B. Mózesnének a hetedik gyermeke, hát erőst szerette. Egyszer amikor a *pókát* kibontotta, összecsapta a tenyerét, s ezt mondta:

– Jaj, jaj, a szívem, csupa szar a lelkem.

A háború alatt Cs. Julcsiék menekültek az oroszok betörése elől. Otthon hagytak mindent, csak valami kevéske élelmet vettek magukhoz. Mikor túl voltak a veszélyen, megszólalt a Julcsi ura:

– Csak a nagyfűrészt s a káposztás hordót sajnálom.

Fáníné a szomszédunkból erőst pattogó asszony volt, örökké osztogatta az urának, Jóska bának a dolgot. Az öreg elég sokat *burungozott*, de nem volt mit csináljon, szót kellett fogadjon. Egyszer azt mondja Fáníné az urának:

– Hallja-e, Jóska. E kéne vigye a nagyfazekat foltoztatni. Erre megszólal Jóska bá:

– Rossznyavalya s nagyfazék, de a lovam lábán nincs patkó.

Az ötvenes években, amikor megalakították a kollektív gazdaságot, kihirdették, hogy gyűljünk össze az iskola udvarán, mert ott lesz a kérvények megírása. Féltek az emberek, nem mertek ellenkezni. Jó sokat összegyűltek, úgy hogy sorba kellett állni. Cs. Máriné is ott állt a sorban. Egyszer csak odamegy hozzá egy városi ember a fényképezőgéppel, s azt mondja Márinénak:

– Mosolyogjon, néni, mert lefényképezem.

Erre fel Máriné nagy bánatosan azt mondta a fényképésznek:

– Hogy mosolyogjak, mikor jön hogy ordítsak.

Egy vasárnap reggel, még nem járt senki az utcán, Ferkő Anti találkozott Daradics Antikával a Palacsinta utca sarkán.

– Jé, a szenkit neki, nézzen csak oda Anti bá, mekkora tehenszar van az út szélén – mondja Ferkő Anti.

– Ne, te, te, a szájamból vetted ki, te Anti, látom én is s akartam mondani neked.

Egyszer kijött hozzánk ide a Telepre egy kereskedő s érdeklődött, hogy melyik gazda vállal fuvarozást. Valaki azt ajánlotta, hogy menjen Nafton Bartishoz, ő szokott fuvarokat vállalni. Na, a kereskedő el is ment Bartisékhoz. Mikor a kapun belépett, s meglátta Bartis bát, hát köszönt:

– Jó napot, Nafton úr!

– Mit, hogy mondta – kérdezte nagymérgesen Bartis bá.

– Jó napot kívánok, Nafton úr, magához irányítottak, vállal-e valami fuvart?

– Az isten lovát magának ki küldte ide, ki mondta magának, hogy engemet Naftonnak hívnak. A keservit az anyjának, majd megmutatom én annak. Nekem van egy rendes nevem, Bartis Jánosnak hívnak. Erőst haragudott, ha a csúfnevén emlegették.

A Cékla-gyermekek mentek a mezőre s megtalálkoztak az öreg Burjánnal. Odaszól nagy csúfondárosan Burján bá a gyermekekhez:

– Hova mennek a Céklák?

– Megyünk a burjánba szarni – felelték ezek, s vesd el magad, elszaladtak.

Anyókánk mesélte, hogy az öreg Bece erőst vallásos ember volt. Ahogy beállt a nagyböjt, csak böjtös ételeket evett, szigorú böjtöt tartott. Szegény a hat hét alatt úgy legyengült, hogy húsvét reggelén amikor a finom, szentelt ételekből evett, hát belepusztult. Azóta ha valaki sokat eszik, vagy az ételtől megbetegedik, azt mondják: béevett, mint Bece a szenteltből.

Egy telepi leány sétált az udvarlójával, aki városi művelt úri fiú volt. Sétálás közben találkoztak a leány öccsével. A leány meg akarta mutatni az udvarlójának, hogy ő is tud városiason beszélni. Odaszólt az öccsének:

– Kis öcsi, ha hazamész, az ebéd ott van a *gudlerbe*.

Erre mondják nálunk azt, hogy *affektál*, s otthon a földön hál.

Egyszer Barducz János lakodalmas házához bevetődött egy lengyel. Senki sem értette, hogy mit akar. Asztalhoz ültették és tolmács után néztek. Nyisztor József, aki nemrég szerelt le a katonaságtól, azt állította, hogy ő tud lengyelül. De kisült, hogy csak annyit tud: *Catán jeszt pánye?* (Kenyerük van?). Így ragadt rá a büszke legényre és utódjaira a Catán gúnynév.

A háború alatt amikor itt voltak az oroszok a nyakunkon, három orosz katona bejött az udvarunkba s kezdték mondani oroszul: *uborná, uborná jeszt*. Mondom anyámnak, fusson csak bé a nyári konyhába, s hozzon ezeknek a katonáknak uborkát, biztosan az kell nekük. Anyám be is ment, s jött is ki egy tányér kovászos uborkával, s elkezdte kínálni a katonákat. Azok elkezdtek szabadkozni s mondták, *nyet, nyet*. Az egyik katona lekucorodott, s mutatta, hogy kéne izéljen na, vécézzen. Na, aztán Ferink hátravezette a klozetthoz.

Csiszlik Anti bá mesélte, hogy az első háború alatt az első vonalba harcolt. Három vagy négy hete éjjel-nappal szünet nélkül folyt a harc. Azt mondta Anti bá, hogy úgy megvoltunk ijedve, hogy szartunk a gagyába, s mostuk a Tiszába, szartunk a gagyába, s mostuk a Tiszába. Később aztán olyan nagy lett az ellenség nyomása, hogy csak töltöttünk, s löttünk, csak töltöttünk s löttünk. Utoljára már nem is töltöttünk, csak löttünk.

– Mi az: ha bekapcsolják, színes műsort közvetít, s minden este leköpik.

Felelet: a Domokos Anti tévékészüléke. Ő ugyanis olyan olcsón adott el egy lakhelyet, hogy annak árából csak egy színes tévékészüléket tudott vásárolni, s ezért mérgibe minden este leköpi a készüléket.

d)

Balázs Anti s Balázs Jóska unokatestvérek voltak, együtt dolgoztak a kollektív gazdaság kovácsműhelyében. Abban az időben egy Igna Constantin nevű román ember volt a kollektív elnöke. Az emberek röviden Costinak szólították. Egyszer jött egy ember a munkavédelmi hivatalból, s meglátta, hogy Jóskáék milyen *kivirágzott kalapácsokkal* dolgoznak.

– Aj, haj – csóválta a fejét az inspektor – *asta costă bani* (ez pénzbe kerül)

Erre Jóska úgy csendesen odamondta Antinak:

– Én nem bánom, ha Costi bánja.

Két ember a *Sanepid*től házról házra járt, bogarak meg miegymás ellen fertőtlenítettek. Lépot Magdanéhoz is bementek, megkérdezték: *sobolán este?* (patkány van?)

– Hogyne, kedveseim, én szobalány voltam sok évig Zájgeréknál. Magdané nem tudott jól románul, azt mondja, ő úgy értette, hogy szobalányt keresnek.

Firmusznak kocsmája volt a Telepen. Kiírta románul egy papírra, hogy mit lehet kapni. Egyik helyen ez volt írva: *tot feluri de băuturi spirtoase* (mindenféle szeszes ital). Az öreg Buliga vagy nem látott jól, vagy nem tudott románul, ezt a szöveget így olvasta: Toth Ferec buturi sipirc.

Nagy Mihály a régi világban minden választáskor le volt tartóztatva, mert *agitált* a gazdagok ellen.

Na, amikor a háború után fordult a világ, s a kommunisták vették el a gazdagok házát, Nagy Mihály helytelenítette s felszólalt egy gyűlésen, hogy ne vegyék el a házakat, mert az a más szerzeménye:

– Úgy csinálunk mint a fecske s a veréb – mondta Nagy Mihály –, mert amikor a fecske meleg éghajlatra költözik, a veréb elfoglalja a fecske fészkét. S mikor az visszatér, s a fészkére akar szállni, megkérdezi a veréb, hogy: *csë, csë* (mi van, mit akarsz?).

Ezért a mondásért kidobták a pártból, pedig *illegalista* volt.

SZÓJEGYZÉK

Affektál – mesterkélten viselkedik; agitál – politikai felvilágosító munkát végez; bakk – a kocsis ülőhelye; bekovártélyozva – elszállásolva; bunkófon – hordozható telefonkészülék; burungozott – mérgelődött; faszulyka – száraz bab; gudler – a főző sütője; hüpürty – hígpuliszka; illegalista – a kormányhatalom üldöző intézkedéseivel szembehelyezkedő, titokban működő; izé – szópótló kifejezés; kereken – körbe; kivirágzott kalapács – a kalapács ütőfelületének visszahajlott széle; kölyök – fiúgyermek; málé – puliszka; póka – pólya; Sanepid – tisztiorvosi hivatal.

IRODALOM

Keszeg Vilmos

1991 A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest

Réthey Prikkel Miklós

1992 Az igaztörténet. Szöveg, műfaj, módszer és valóság generatív kapcsolata az élő elbeszélésben (Ontológiai megközelítés) Debrecen

Szabó Imre

1905 A dévai csángó-székelyek karácsonya. In: Néprajzi Értesítő VI. 12–24.

Viga Gyula

1996 Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról. 166–183. Miskolc

Zsók Béla

1980 Dévai nagyotmondások. In: Művelődés 6. 31–34. Bukarest

1993 Az egyszeri ember. Hunyad vármegyébe telepedett bukovinai székelyek körében gyűjtött tréfás mesék. Ion Creangă Könyvkiadó. Bukarest

1995 Elment a madárka. Bukovinai székely népzenei emlékek. Déván, Vajdahunyadon, Csernakeresztúron és Sztrigyszentgyörgyön gyűjtötte s itt közzéteszi *Zsók Béla*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest

SZILÁGYI MIKLÓS

ELBESZÉLÉS A SZOKÁSRÓL
(Disznótori tréfák a szóbeliségben)

Nagy Olga életműve abból a szempontból is elemezhető lenne – ennyit egy nem folklorista pályatárs is bízvást megelőlegezhet a majdani, teljességre törekvő életműértelmezésekből – hogy az eredendően nem "népköltészeti" igényű elbeszélések: az egyszerű történetmondások, az egyéni invenció strukturálta, ám közösségi szükségleteket kielégítő, ezért folklór szövegek tartalmi és formai jellemzőiről való gondolkodásunkat mennyire jelentős mértékben alakították-formálták az ő évtizedeken át folyamatos gyűjtői tapasztalatai s az ezekre alapozott általánosításai. Annak számára, aki ebből a szempontból fogja elemezni ezt a nagyszabású és nagy hatású életművet, nem a meseszerkezettel, a mesehősök sajátlagos jellemzőivel és a mesemondás változó funkciójával kapcsolatos, újra meg újra elméleti igényű tanulságok megfogalmazására késztető gyűjtői megfigyelései lesznek az igazán tanulságosak.[1] Sokkal inkább azok a "mai", hiszen korábban alig-alig feljegyzett, pedig a szóbeliségben alighanem mindig létező műfajokat és műformákat bemutató szövegközlései és elemző megállapításai, melyeknek – mint "népi szövegeknek" – társadalmi érvényességére és esztétikai értékeire az elsők között, gyakran legelőször ő irányította rá figyelmünket. Például a tréfás mese és az anekdotizáló "igaz" történet egy-gyökerűségét s azonos funkcióját felmutató, az emberi gyarlóságot, esendőséget is, a kivételes adottságot: a csalafintaságot, az "egyszer volt" (bár gyakran "vándormotívumként" ismert) rászedéseket, ugratásokat is a "a magunkat kinevetve okulás" közösségi igényét hatásosan bizonyító rövid epikus szövegek.[2] Vagy a személyes élményeket és családi emlékeket olykor sorstragédiaként, olykor kacagtató poénra kihegyezetten, olykor – a mások számára is fontos tanulság kedvéért – részletezően-tárgyilagosan megidéző asszonyi elbeszélések.[3] Különösen pedig az általa (a költő Csoóri Sándortól kölcsönzött kifejezéssel) "gyeplő nélkül világgá futó mondatokként" meghatározott *beszélgetések*, melyeknek – a folklórgyűjtés korábbi kánonja szerint: a "mellébeszélések"-nek – a havadi "népi élet enciklopédiája" lett a mindannyiunk számára többszörös tanulsággal szolgáló hozadéka.[4]

Ha egy etnográfus a folklór fogalmának újragondolására késztető tanulságokat tartja kiemelendőnek ebből a gyűjtői megfigyelések kivételes fontosságára figyelmeztető, ám elméleti igényű általánosításokat is bőséggel kínáló életműből, természetesen

[1] *Nagy Olga*, 1974. 1978, 1993.
[2] *Nagy Olga*, 1977. 1983.
[3] *Nagy Olga*, 1988.
[4] *Nagy Olga*, 1990.

nem azért teszi, mert illetékesnek szeretné tudni magát az "újragondolásban". Azt reméli csupán, hogy a Nagy Olga által egyszer már kitaposott ösvényre merészkedve nem kell hosszasan bizonygatnia, hogy az itt következő, magnetofonról lejegyzett, s mert tematikus egységet alkotó, a tartalom értelmében akár elbeszélés-típusnak is tekinthető beszélgetés-részleteket milyen megfontolások alapján teszi közzé *folklór-szövegekként*. Nyilván megengedhető, ha valaki, nem "céhbeli folkloristaként", a példa-követéssel mint tisztelgő gesztussal *is* szeretné nyomatékosítani egy kiemelkedő jelentőségű folklórkutató értelmezési javaslatainak továbbgondolásra serkentő jelentőségét!

Hadd nyomatékosítsam tehát: nem azért vállalkozom ez alkalommal *ilyen szövegek* közlésére s kapcsolódóan néhány értelmezési-elemzési ötlet megfogalmazására, mert a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kisújszálláson – ahogy Alföld-szerte – a legiskolázottabb figyelmű folkloristának is be kellene érnie a klasszikus folklór műfajok valamelyikébe besorolható szövegek *helyett* (ha kivételesen szerencsés a gyűjtő: *mellett*) a személyesen átélt és a hallomásból ismert emlékezetes "eseteket" szórakoztató, egyszersmind tanulságos "igaz" történetté, élményelbeszéléssé szervező szövegekkel. Be kellett érnie évtizedekkel ezelőtt is, akár elfogadta ezeket a szövegeket *is* folklórnak, akár (mert esetlegesek, alkalmiak, tehát az egykori, a "klasszikus" folklór-repertoár darabjaihoz képest "értéktelenek") *kvázi-folklórként* lekicsinyellette – bár meghallgatta, nem tartotta közlésre érdemesnek. Azért inkább, mert a *beszélgetés*ről – az Alföld középső részén szokásos szóhasználat szerint a *tanyázás*ról[5] – szeretném ez alkalommal közreadni néhány megfigyelésemet, ez pedig szükségessé teszi, hogy *szemléltessem* az ilyen szövegek alkalmi megteremtődését és a "beszélgetésben" játszott szerepét: a szöveg-panelek, sztereotip fordulatok és a személyes élményre hivatkozó egyszerű közlő mondatok anekdotává, tréfává, mulattató célú történetté szerveződését.

Persze nem véletlenül jelen lévő, egy-egy spontán beszélgetést észrevétlenül megfigyelő tanúja, hanem – néprajzi gyűjtőként – megszervezője-irányítója voltam az elbeszélések egyszeri-alkalmi létrejöttének. A *beszélgetés*sel kapcsolatos következtetéseim tehát csak áttételesek: az általam teremtett és a spontán létrejövő beszélgetés-szituáció legalább részleges tartalmi egybeesését valószínűsítőek lehetnek. Mivel azonban az "észrevétlenül megfigyelő, s észleleteit hitelesen dokumentáló" szerep az adatgyűjtés során szinte-szinte megvalósíthatatlan, a kutató szükségszerűen rákényszerül az *általa létrehozott* beszélgetésre alapozott valószínűsítő következtetésre. Ez esetben viszont a közlési forma elemi szabályaként illik kezelnie az általa "létrehozott" beszélgetés – amennyire lehetséges – pontos és hiteles felidézését.

Bár életük eseményeinek és élettapasztalataiknak részletes felidézésére biztattam az olykor régebbről ismert, olykor alkalmilag felkeresett beszélgetőtársaimat, szándékom szerint szabad folyást engedtem az *asszociációs beszélgetés-szerveződésnek* is. Azaz: ha az életényeinek elmondója a közösségi életviszonyok, a munka és a szórakozva-időtöltés *leíró* ismertetésére váltott át, s az ilyen részleteket megvilágítandó anekdotákat, élményelbeszéléseket, igaz történeteket idézett fel, természetesen engedtem, sőt bátorítottam az "elkalandozását". A kérdéseimet fogalmazva pedig gyakran én térítettem el "adatközlőmet" az élete kronologikus rendjétől, ha a beszélgetés menete közben,

[5] A *tanyázás*ról, a ráérős beszélgetést, időtöltést, a megélt vagy hallott "esetekkel" példálózást, erről az Alföld középső részén különösen jellemző folklór-műformát megszervező-életben tartó közösségi alkalomról l. *Csalog Zsolt*nak (1985: 507–633) a Parasztregény keletkezési körülményeiről és Tiszaroff paraszti/utó-paraszti társadalmáról írt mesteri tanulmányát: Jegyzetek a Parasztregényhez.

az éppen szóba került néprajzi témától indíttatva magam asszociálhattam – szakirodalmi ismereteim alapján – valamely népéleti jelenség esetleges kisújszállási ismertségének tisztázási lehetőségére. Emiatt jutott el – az én szempontomból szükségszerűen, partnereim szempontjából véletlenül – szinte minden adatgyűjtői beszélgetésem a disznóölés-sertésfeldolgozás (szintén az asszociáció előhívta!) munkafogásai és társasmunka-kapcsolatai áttekintése után a "dramatikus" jellegű disznótori szokások: az alföldi szokásleírásokban sokszorosan megörökített, s a kutatói értelmezésekig is eljutott hagyományos tréfák, kántáló-köszöntő szövegek, a hívatlan vendégek megkínálása helyi jellemzőinek lehető tisztázásáig.[6]

Az esti torozáshoz kapcsolódó alakoskodásról – az öltözetével és beszédével kéregető cigányasszonyt utánzó, ezzel az ismerősöket is megtévesztő, s nem üres kézzel távozó (tréfából a hurkát-kolbászt megdézsmáló) fiatal férfi hívatlan megjelenéséről – ellentmondásosak a szövegekbe belefoglalt információk. Volt aki nem tudott róla (bár ő sem zárta ki, hogy korábban lehetett ilyen szokás), s volt, aki gyermekkori-ifjúkori élményeként idézte fel. Mivel az informátoraim élete Kisújszálláson belül nem ugyanazon topográfiai keretben zajlott, és személyes tapasztalataik nem ugyanannak a társadalmi-vagyoni csoportnak a szokásaival kapcsolatosak, mind az igenlő, mind a tagadó válasz jellemzője lehetett egy, a 20. században társadalmi és kulturális értelemben sokszorosan tagolt mezővárosnak. Ez alkalommal azonban, mert nem a disznótori dramatikus szokásokra vonatkozó elemzések gyarapítása a célom, az értelmezésnek ezt a szálát akár elvarratlanul is hagyhatom.

Ezek a kisújszállási szövegek ugyanis azt állítják, hogy elsősorban, majdnem kizárólag az ügyetlen leszúrásokat és perzseléseket felemlegető "megtörtént esetek", illetve a perzselés szünetét kihasználó, a háziak kinevetését célzó szomszédi tréfák-ugratások voltak a "szokásos", a szórakoztatás szolgálatába állított velejárói az itteni disznóöléseknek-disznótoroknak.

A kontárnód megoldott leszúrás-perzselés alapesetei:

– bár a leszúrt disznó látszólag kimúlt, de amíg elvonultak pálinkázni, mégiscsak feléledt és a vérveszteség ellenére úgy elkódorgott, hogy alig találták meg;

– mivel már a leszúrást alkoholos befolyás alatt végezték, csak perzselés közben vették észre, hogy nem a levágni tervezett hízót ölték meg.

A minden érintett által "szokásként" elfogadott, tehát nem nehezményezhető, s ha sikeres, hosszú ideig mulattató beszédtémául kínálkozó sztereotip tréfa pedig a következő:

– amíg a böllér és segítői bevonultak a házba italozni, s magára hagyták a perzselésre előkészített disznót, azt a szomszédok kicserélték, rendszerint talicskára, s a háziak csak akkor jöttek rá a cserére, amikor leégett a tűz.

Korántsem biztos persze – s mert csak szövegekre emlékezést rögzíthetett a gyűjtésem, a "valóság" és a szöveggé formálódás összefüggése sohasem lesz ellenőrizhető –, hogy a pancser böllért, illetve a tréfás kedvű szomszédokat néven nevező elbeszélések minden apró részlete ott, akkor és úgy történt, amint az elhangzott. Minél "jobb" – azaz: a nevettetést szolgálóan megszerkesztett, a sztereotip fordulatok felhasználása ellenére meghökkentő poénra kihegyezett – az elbeszélés, annál "gyanúsabb", hogy alig-

[6] Összefoglalóan: *Ujváry Zoltán*, 1983.; az Alföldön jellemző volt disznótori szokásokról l. pl.: *Beck Zoltán*, 1974.; *Felföldi László*, 1974.; *Bereczki Ibolya*, 1992a, 1992b.

ha lehet "szó szerint igaznak" tekinteni. Okkal-joggal feltételezem ugyanis, hogy ezek az "alapesetek" sokkal kevésbé voltak hatásosak mindennapi közegükben, ha elbeszélőjük az "egyszeri emberrel" példálózott, ha csupán annyit állított, hogy "valamikor, valakivel bizonyára megtörtént". Hiszen a "jó" elbeszélő azt is felmérte – azaz: tudatosan alkalmazta az eszközöket –, hogy bár konkrét, tehát "igaz" esetet beszél el, mind a körülményeskedő jelenetezés, a *késleltetés* (2. szöveg), mind az abszurddal már-már érintkező *túlzás* kiválóan szolgálja a nevettetést mint célt -, tehát a valóságtartalmától független az elbeszélő-helyzetben a stílusértéke. (Mint maga utalt rá az elbeszélő: baráti körben, az érintett ugratása-bosszantása érdekében elegendő volt a legabszurdabb szövegelemet felidézni – a hatás nem maradt el.)

Jóllehet a hitelesítő megfigyeléseim csekélyek: az 1960-as években voltam részese Kisújszálláson – az 1–3. történetet elbeszélő rokon-böllér segítségeként – néhány disznóölésnek, az akkori parttalanul hömpölygő, ám az alkalommal, a végzendő munkával a szükséges mértékig mégiscsak kapcsolatban lévő egész napos s folyamatosan tréfásévődő hangulatú beszélgetésfolyamra visszaemlékezve elég nagy valószínűséggel állíthatom, hogy ezek a pancser böllért, illetve a szomszédok heccelődését magukba foglaló mulattató elbeszélések korántsem "általában" voltak jellemzőek a beszélgetésekretanyázásokra, s idéződtek fel a mulattatás kedvéért bármikor. Jellemzően a disznóöléshez-disznótorhoz mint évente egyszer-kétszer visszatérő alkalomhoz kapcsolódtak. Nem egyszerűen a szórakoztatás volt ugyanis ebben az egész napos együttlétet, munkát és önfeledt időtöltést együttesen jelentő beszélgetésfolyamatban a funkciójuk! A pálinka hatása alatt figyelmetlenségre, fegyelmezetlenségre hajlamosabb férfiakban ezek a célirányos tréfálkozások tudatosították, hogy a vidámság ellenére is kívánatos ébren tartani az óvatosságra készenlétet. Hiszen – ha más következménye nincs is: ritkán fordult elő, hogy valóságos tolvajok okoznak nemcsak bosszúságot, de kárt is a torozóknak – aki rosszul szúrja le a disznaját, fel tud állni a szalma alól a szerencsétlen; s akinek a munkába vett hízóját a tréfás kedvű szomszédok talicskára tudják cserélni, az számíthat rá, hogy huzamosan – s kellő okkal – heccelni fogják.

Hiába volt persze ez a konkrét eseteket "kinevető" élményelbeszélésekbe belefoglalt figyelmeztetés, az óvatlanság, melyre figyelmeztetni akartak az elbeszélések, újra meg újra, nagyon hasonlóan mégiscsak szedte áldozatait. A "szokás" és ennek mindig konkretizált elbeszélése tehát kölcsönösen feltételezte/feltételezi egymást.

1. [Volt-e olyan szokás Endre bácsi gyermekkorában, hogy maskarások jöttek?] Nem, itt nem vót. Mán akkor nem, legalábbis itt nem... De olyan vót, megtörtínt, hogy levágták a disznót, oszt' bementek pájinkázni. Leszalmázták, bementek. Osztán: ládástajicskát, kubikos tajicskát alátettík a szalmának, a disznót elvittík. Mikor leterítettík egy rossz bundával! Oszt':

– Na, sógor, gyútsad!

Gyútotta a sógor, osztan ... izé... perzselő villával mozgatta. Oszt':

– Ej, de büdös van, sógor, de büdös van!

Hát a bundának a szaga vót! Mikor oszt' leígett a szalma, elseprik onnan:

– Mi az ördög íg itt?

– Hát, sógor, a tajicskád íg, a kubikos tajicskád!

– Hát hun van a disznó?

Vót olyan, hogy úgy elvittík – hát korán öltík mindig –, hogy nem lett meg. [Tehát ellopták?] Ellopták!

2. Hát mink is jártunk úgy... Ábriéknál így át lehetett járni a szomszídba – Nánási Gábornak híták, kéményseprő vót az, oszt' igen italos ember vót az is a családjával együtt. Hát azok is akkor öltek disznót, mikor mink. Hát ők hamarabb megöltík, oszt' bementek tankolni. Pájinkázni. Hát úgy megöltík szegíny disznót, hogy egy kicsit elszídült, de a'után oszt' felkelt, talpra állt. Oszt' a kapu meg nem vót betíve, ahun átjártak mihozzánk, oszt' bebujt a szalma alá, ahogy így beljebb vót az alja. Oszt' jönnek átal, hogy:

– Sándor komám, hát mír' perzseled a mi disznónkat?

Azt mondja:

– Hát én nem az Albert bátyámékét perzselem. A magamét.

– Ne beszíjjík mán! Hát elveszett a disznó!

Azt mondja oszt" apám:

– Milyen színű vót a disznó?

Azt mondja: olyan vadasos.

Lehúzza féló'dalrúl apám a szalmát – úgy emlíkszek rá, mintha most vóna –, átbillentette a másik ó'dalára:

– Hát ez meg hevederes, nízze csak!

[Az milyen színű, a hevederes?] Fekete, oszt' középen fehír vagy sárga. Sávos. Az első lábánál.

– Azt a betyár mindenit! – mondta az öreg Nánási. – Hát hova lett? Mír' nem maradt itt vele valamelykőtök? Anyjuk, mír' nem maradtál itt?

– Hogyne, hogy megfagytam vóna, míg tik odabe' tankoltok!

Na, osztán nízegetik... Még nagyapám vette észre:

– Hallod, mi van ott a szalma alatt? Mi mozog ott? – hát az Albert bátyámék disznójuk vót!

Akkor osztan átjött a Nánási had, oszt' – de nagy malac vót, olyan 120 kiló forma! – hazavittík szegínyt. Akkor: megint megöltík, megint leszalmázták, bementek. Oszt' mondta neki a felesíge, hogy:

– Megöltítek rendesen? A kaput meg húzzátok be odaát, nehogy átmenjík megint!

– Megöltük.

Hát oszt' mikor meggyú'tották a szalmát, elöl is, hátul is, eccer büffentett a disznó, oszt' elszaladt a szalmával!

Ez így vót. Ilyen munkákat csináltak akkor. Mer' nem is értette, csak a tokájánál szurkálta a szerencsétlen malacot. Úgyhogy még 8 órakor nyaggatták, vagy 9 órakor a disznót. Mán mink akkor vittük befele.

3. A karcagi fő'd, a nagybátyámé... Kiméri Magyar Lacit ismerted-i névrúl? [Az egyik jelenlévő rokon asszony: Anyuka emlegette.] Azok is úgy öltek disznót, hogyhát: megöltík. Elszídült szegíny... Meg szelíd is vót, meg búghatnék vót nagyon... Nem messzire vót, úgy 200–300 méterre, egy nagy tanya, a Kórusz István gazdának a tanyája... Na, ezek is megöltík a disznót, bementek pájinkázni. Laci bátyám is nagyon szerette a pájinkát! Vígig beszílgettek. Ahelyett, hogy megitta azt a pohár pájinkát, hanem beszílgettek. Eccer kimennek: kipitymallott... Mindig korán szerettík, én is korán szerettem ugyan vágni a disznót, még rígebben pláne, ha kettőt vágtunk, hogy: világoson

még a zsírt kisütni, minden... Nahát osztán nízik a disznót ahova letettík – nincs a disznó! Van neki a sógora, Z. Kovács Sándornak hítták:

– Te, sógor, hát hova lett a disznó?

Nem níztík azt se', hogy folyik-i a víre vagy nem folyik a víre. Nem vót olyan, hogy tartsuk oda a tálat... Hát ott keresgélik, nízik még a csutkakúpba' is, ami még kint vót csutkakúp, eccer oszt' felfedeztík a nyomot. A tanyából meg jött egy ember, osztán kérdik tülle, hogy: nem látott ilyen meg ilyen disznót?

– Láttam én – azt mondja –, most búgja a kan megfele a szalmakazalnál.

– Ne beszíljen!

– Úgy van – aszongya –, menjenek, oszt' nízzík meg!

Bebúgva jött haza, hajtották haza a disznót, a szerencsétlent!

Sokszor vicceltík oszt' Laci bátyámat... Az a Majlát, Nagy Majlát Lukács, az vót a nagy komája, osztán:

– Laci, vigyázz mán, az a nagy disznó meg ne búgjík!

Olyan mírges ember vót Laci bátyám:

– Fogd be a pofád![7]

4. Komikus disznótorok vótak! Vót olyan, hogy... Olyan disznóvágás vót, hogyhát úgy berugtak, a hérisz... úgy berugott a disznótoros banda, mán reggel, hogyhát... Egykét tűz leígett a disznórúl, aztán bementek, oszt' ittak. A szomszíd meg, nagyon közeli szomszíd vót, osztánhát a kistajicskát odarántották a hízó hellyire, oszt' berakták szalmával, betakarták, oszt' a hízót meg odébbfordították, azt is betakarták. Meggyúccsák a szalmát. Hát a tajicska alatta vót az egyik csapat szalmának! Akkor vettík észre, hogy: íg a tajicska! Úgyhogy sokminden megtörtínt akkor a tanyán. Mindenféle fiatalok, komikus emberek laktak akkor a tanyán. Meghát, ugye, egíszsígesek, jókedvűek vótak. Akkor vettík észre, hogy nem a hízón van a szalma! A'után odébbnyultak: hát a hízón is vót szalma, de amazt gyútották meg, a tajicskán levőt, először.

5. Vót olyan is, olyan is törtínt, hogyhát: levágták a hízót, akkor vettík észre, hogy:

– Hű, nem jót vágtunk le! A hasast!

Hát akkor osztán: hát, amazt is le kell vágni...

6. Meg még egy olyan is törtínt, de megtörtínt, nem vicc ez, hogyhát a hízó... Kihítták, hogyhát:

– Gyere mán, komám, leugrott a hízó – aszongya –, osztánhát tegyük fel!

Hát az ű hízója vót! Ellopták. Azt segítette feltenni. Nem ismerte meg, hogy az övé a hízó! Csak: reggel kimegy – hát nincs a hízó.

– Hát akkor az én hízómat segítettem én feltenni!

Elveszett a hízó... Úgyhogy ez megtörtínt dolog vót, nem játík vót.[8]

---

[7] Az 1–3. szöveget az Ábri Endrével (szül.: 1911) készített életútinterjú részeként 1984 nyarán vettem magnetofonra. (Az életútinterjú szerkesztett szövege: Szilágyi 1991a). Á. E. a közelebbi és távolabbi rokonság számára egész életében vágott sertéseket (a disznótori tréfák, tréfás elbeszélések is a sertésfeldolgozás részleteinek megbeszélése kapcsán kerültek szóba), a disznó számára hosszú szenvedést okozó szúrás kigúnyolásában, elítélésében tehát afféle "böllérontudat" is kifejeződik.

[8] A 4–6. szöveget a kisújszállási Z. Tóth Imrével (szül.: 1927) az apja és a maga cselédkedését, a tanyai életet, ennek részeként a gazda–cseléd viszonyt anekdotikusan megidéző sokadik beszélgetésünkkor, 1993. augusztus 8-án vettem magnetofonra. (A gazda–cseléd viszonyt anekdotikusan idéző, Z. T. I. által közölt szövegek egy részét l.: *Szilágyi* 1991b.)

7. Hallottam, mán hallottam csak én is ezeket, hogy: kihúzták a disznót, beterítettík szalmával, osztán bementek, hogy: na, igyunk még! Hát oszt' kihúzták alóla, oszt' a talicskát... Vótak ilyen trágyahordó talicskák, ugye, ilyen ládás tajicska, aztat tettík a szalma alá. Hát osztán, ugye, ígett a szalma, meg minden, oszt' mondja:

– Hallod, sógor, mán kopog is – azt mondja –, sül mán ez!

Mikor osztán, ugye elígett, hát ígett tovább – oszt' a talicska ígett tovább! Hát oszt' elő'tották oszt' a talicskát. A'után kerestík. Hát nem messzi húzták azt, csak félrehúzták. A'után oszt':

– Na, megvan mán, az anyjok erre-arra! Ez vót, meg ez vót – azt is tudták. Azt is tudták!

8. A'után: így lakodalomba' is, hallottam, hogy disznót vágtak. A lakodalomra. Osztánhát szakácsasszony is: a kolbászt berakta így a mellyibe, a blúz alá. Hát oszt' valamék meg észrevette, fiatalember, osztán elhítta táncolni. Oszt' táncolt, oszt' a kolbász kibútt, oszt... Ezt a sógorom beszílte, ű vót ott a lakodalomba. Ilyen dó'gok előfordultak.[9]

9. [Hallottam itt Kisújszálláson olyan történeteket, tréfás történeteket, hogy elkezdték a disznót perzselni, aztán bementek, ittak egyet, s közben valami történt a disznóval.] A disznó elszaladt, oszt' égett a hátán a szalma. Ilyen vót! [Mondjon már ilyen történeteket!]

Ilyen vót, igen. Leszúrták a disznót, úgy-ahogy, közbe' kiabált a háziasszony:

– Gyertek, oszt' igyatok.

Bejöttek, beszélgettek, mán akkor vót is bennek egy kicsi, soká mentek ki – sozt' a disznó sehun. A kerthátulján fogták meg a disznót! Mán akkor megígett a bűre, mán akkor nem bírt menni. Vót ilyen, igen.

10. Meg olyan is vót, eztet mán mint gyerek hallottam, de még azér' megvan az emlékezetembe', hogy kimentek télen az akolba a disznóhoz, dehát vót ott anyakoca is, hízó is, hát biztos együtt vótak, vagy nem tudom hogy vót, csak a disznó helyett az anyakocát vágták le. Csak mikor megperzselik, hát folyik a tej a csecsibűl! Mer' szoptak a malacok... Hát akkor nagyot níznek: hát nem a hízót vágták le!? Mán akkor jól bepájinkáztak, mert a pájinka nem maradhatott el – az anyakocát levágták a hízó helyett! Hát ilyen is vót. Ez pedig igaz vót, valóban. Berugtak, oszt' beszílgettek, egyik jobban, mint a másik.

– Hát menjünk, fogjuk meg!

Megfogták, leszúrták, perzseltík. Hát perzselik, perzselís közbe', ugye, mindig kaparták ami elígett, osztán akkor látták, hogy csepeg a csecsirűl a tej.

– Te Miska – aszongya – hát milyen disznót vágtunk mink le?

Mennek hátra, hát a hízó ott van. Biztos együtt vótak. Ilyesmi is vót.

11. [És olyan, hogy a tréfás szomszédok, amíg bementek inni, kicserélték a disznót valamire?]

Igen, ilyen is vót. Jaj, igen: ez meg Kenderesen történt, Kenderesen, igen. Ahogy elbeszíltík. Ezt mán nem láttam, csak beszíltík az emberek, hogy Kenderesen történt egy paraszthánál, hogy: levágták a disznót, mán mikor megperzseltík, be szokták kenni avval avval az ígett pernyével, megvizezik, oszt' bekenik a bűrit, hogy jobban meg lehessen pucolni. Az a vizes pernye feloldotta azt az ígett... na, azt a megperzselt bűrt.

---

[9] A 7–8. szöveg az Oros Lukáccsal (szül.: 1912) Kisújszálláson, 1991. július 5-én készített magnetofonos életútinterjú részlete. E tréfás disznótori esetek a sertéstartás – sertésfeldolgozás kapcsán kerültek szóba.

– Na, hagy járja egy kicsit a bűrit!

Bementek, oszt' ittak, oszt' igen soká mentek ki, mer' a pájinkásüveg nem engedte űket gyorsan kimenni. Osztán vótak ilyen szomszídok, hogy erre mán kíszültek:

– Te, majd Jóskáék megpróbáljuk, hó'nap disznót vágnak!

Na, hogy-mint, hát elvittík a hízót! Macskát tettek oda, a disznó helyire, rárakták a szalmát, oszt' otthagyták szípen. Hát persze kimentek ezek, oszt' nízik:

– Te Miska, itt mi történt? Hun a hízó?

– Hát ott van, látod, le van takarva szalmával.

– Eridj mán, az kicsi nagyon.

Hát persze: macska vót alatta. Hát osztán visszavittík.

Hát ilyenek is vótak. Sokminden történik az íletbe', tessík elhinni, nagyon sok. Dehát ez mind elmúlt.

12. [Arra nem emlékszik véletlenül – nem tudom, hogy volt-e Kisújszálláson, én ezt máshol hallottam –, hogy amikor a disznótoros vacsora volt, akkor álarcosan felöltözött szomszédok jöttek tréfálkozni?]

Vót, vót! Ez nálunk történt, még gyerekkoromba'. Az én bátyám – három bátyám vót, a középső otthon lakott – felő'tözött cigányasszonynak. Az én bátyám – ez igaz vót. Állt a vacsora, benn vót mindenki – jön egy cigányasszony, piszkosul felő'tözve, egy rossz kaska a karján, meszelők vótak benne. Nem tudom, teccik-e tudni, hogy milyen vót az a meszelő? [Tippanmeszelő?] A' vót a kaskába. Rettentő értette a cigán'nyelvet, tréfás ember vót – nyugodjon – még akkor fiatalember vót. Oszt' kezdett bezseválni, hogy ennek is jósol, meg amannak is jósol egy pohár borér' meg egy pogácsáér'. Nem ösmerte fel senki, piszkosan be vót kenve festékkel-vagy-mivel, vót rajta egy rossz papucs vagy rossz cipő... Hát beszélgetnek, esznek, isznak, a meszelőt árulja, meg jósol.

Elment. Na aztán kinn a folyosón, ugye, ki vót rakva a hidegre a kolbász, a hurka: hogy kifőtt, az üstbűl kihoztuk a teknőbe, hogy hagy hüljön. Abbúl meg jól bepakolt a kaskába! Egy nagy edény-vagy-mi vót, abba meg belerakta a hurkának maj'nem felét, vagy többet – elvitte. Na oszt' valaki kiment közülök, bemegy, aszongya:

Jaj – aszongya – a cigányasszony elvitte a hurkát!

Nem tőtt bele egy félóra, visszahozta. De pí'zír' adta vissza! Ilyen tréfás dó'gok vótak.

[Ez a szomszédban volt, vagy maguknál?]

Saját magunknál vót ez! Elment, a csuda tudja, hogy az alatt az idő alatt hova lett, elvitte a hurkát. De visszahozta, nem tőtt bele egy félóra, hogy:

– Kinek kell hurka? – árulja. Visszaadta pénzér'.

Mondom, ez az én bátyámmal történt meg. Felő'tözött cigányasszonynak. Vótak ilyen tréfák. Meg hát másfele is sokminden történt. Még faluhelyen sokkal több. Az ember mán nem emlíkszik sokmindenre, elmúlt minden.[10]

[10] A 9–12. szöveg a Varga Imrénével (szül.: 1910) Kisújszálláson, 1993. augusztus 10-én készített magnetofonos életútinterjú során hangzott el. A szegényparaszt-napszámos családból származó, leány korában cselédeskedő asszonyt (miután már három gyermeke volt tőle) az az özveggyé lett nagygazda vette feleségül, akinél huzamosan szolgált. Beszélgetésünk során eléggé következetesen elkülönítette a gyermekkorához – cselédkedéséhez és a "gazdaasszonyi" helyzetéhez kapcsolódó élményeit s tapasztalatait. Noha a gazda-portán szokásos sertésfeldolgozás ismertetése után tettem fel a disznótori tréfálkozásokat firtató kérdéseimet, ezek a szövegek – különösen a disznótori alakoskodást megidéző élményelbeszélés – alighanem csak a gyermekkori miliőre, nem a "Nagy utca" nagygazdai világára érvényesek.

Beck Zoltán

1974 Disznótoros szokások Orosházán és környékén. In: *B. Z.*: Népszokások Békés megyében. 85–104. Békéscsaba

Bereczki Ibolya, T.

1992a Disznótori tréfák és szokások Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: *Viga Gyula* (szerk.): Kultúra és tradíció – Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. 457–469. Miskolc

1992b Disznótori alakoskodás Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: *Novák László* (szerk.): Hiedelmek, szokások az Alföldön, I. 445–480. Nagykőrös

Csalog Zsolt

1985 Parasztregény. Budapest

Felföldi László

1974 A Békés és Csongrád megyei disznótori szokások dramatikus mozzanatairól. Ethnographia, LXXXV. 469–478.

Nagy Olga

1974 Hősök, csalókák, ördögök – Esszé a népmeséről. Bukarest

1977 Paraszt dekameron – Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből. Budapest

1978 A táltos törvénye – Népmese és esztétikum. Bukarest

1983 Újabb paraszt dekameron – A szerelemről és a házasságról. Budapest

1988 Asszonyok könyve – Népi elbeszélések. Budapest

1990 Világgá futó szavak – Havasi beszélgetések. Budapest

1993 Táltos és Pegazus. Budapest

Szilágyi Miklós

1991a Én nem panaszkodom, hogy nem vót jó. Jászkunság, XXXVII. 1. sz. 35–52.

1991b Régi gazdákról s régi cselédekről. Tekintet, 4/2. sz. 75–80.

Ujváry Zoltán

1983 Maszkos alakok a disznótorban. In: *Ujváry Zoltán*: Játék és maszk – Dramatikus népszokások, III. 241–268. Debrecen

ALMÁSI ISTVÁN

BOGDÁN JÁNOS NÉPDALGYŰJTÉSE 1906-BAN

1906 jelentős határkő volt a magyar zenekultúra történetében. Abban az évben látott napvilágot *Bartók* Béla és *Kodály* Zoltán *Magyar népdalok énekhangra, zongorakísérettel* című – első – közös műve, mely húsz népdalt tartalmazott saját gyűjtésükből, illetve részben *Vikár* Béla fonográf-fölvételeiből. A kiadvány Kodálytól fogalmazott előszava rávilágított a népzene tudományos és népszerűsítő célú közlési módja közötti különbségre, hangsúlyozva, hogy ebben az esetben a második kategóriába tartozó gyűjteményről van szó, ugyanis „válogatott dalokból készült a nagyközönség számára".[1] A jegyzetek az egyes darabok lelőhelyéről és a helyes előadásmód ismérveiről tájékoztattak.

Szintén 1906-ban jelent meg *Seprődi* János *Föladatok a magyar zene körül* című tanulmánya,[2] melyben a szerző kíméletlenül bíráló hangnemben, részletesen elemezte a zenei élet visszásságait. Ez a nagyszabású írás egyszersmind érzékeltette, hogy a 20. század legelején már érlelődtek-kristályosodtak a zenével kapcsolatos sokágú művelődéspolitikai elképzelések.

Jellemző volt az akkori viszonyokra, hogy *Bartók* és *Kodály* népdalfeldolgozásai, noha egy új nemzeti zeneművészet hajnalát jelezték, alig keltettek visszhangot. Az 1938-ban közreadott 2. kiadáshoz csatolt néhány soros utóirat szerint „harminckét esztendőbe telt, míg e füzet ezerötszáz példánya elfogyott". Ezzel szemben *Seprődi* értekezése élénk érdeklődést váltott ki. Megállapításaival többen is vitába szálltak. Másfelől a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában, az Ethnographiában 1901-től kezdve nyolc részletben közzétett *Marosszéki dalgyűjtemény*ével *Seprődi* is úgy járt, mint *Bartók* és *Kodály*: nemigen méltatták figyelemre. Pedig a megbízható adatközlésen túl számos, máig érvényes elméleti-módszertani magyarázatot, helytálló megfigyelést foglalt írásba, s maga a közleménysorozat tulajdonképpen előhírnöke volt az 1940-es években és később megalkotott zenei falumonográfiáknak. *Seprődi* határozott hangon hirdette azt a nézetet, hogy az egy-egy falura vagy vidékre összpontosító kutatás eredményesebb, mint a szélesebb területre tekintő gyűjtőmunka, mert „a népköltési anyagok éppúgy rétegekben feküsznek egymáson, mint a föld rétegei. A régit eltemeti az új, a divatos. Éppen azért, aki értékes gyöngyöket akar találni, annak nem gereblyére, hanem ásóra van szüksége. És nem az egész világot kell ötlet és szeszély szerint összejárnia, hanem valamely szűkebb tért kell egészen a mélyéig felforgatni s átkutatni."[3]

Ennek az elgondolásnak a helyességét *Kodály* Zoltán is tanúsította, amikor (három évtized múltán) számba vette a népzenekutatók tennivalóit: „De a legtanulságosabb volna

[1] *Bartók Béla–Kodály Zoltán* 1906. 26.
[2] Budapesti Szemle 126. k. 214–263.
[3] *Seprődi János* 1906[2]. 155.

egy-egy község teljes dallamtérképét, zenei életének minden részletre kiterjedő leírását, szóval zenei monográfiáját elkészíteni, akár önállóan, akár egy teljes községleírásba szervesen beleillesztve.

A falusi munka hosszabb helybenlakást kíván, állandó érintkezést ugyanazon emberekkel. A vándorgyűjtő típusa régebben volt időszerű, mikor rövid idő alatt is sok anyagot talált. Egyes különlegességek kutatója ma is igyekezni fog minél több helyen megfordulni. De legfontosabb kérdéseinkre választ elsősorban az egy-egy helyet hosszasabban megfigyelő kutatástól várhatunk."[4]

Seprődi gyűjtői gyakorlatát egész pályáján lényegében ez a felfogás határozta meg. Szülőfalujából, Kibédről származott népzenei adalékainak legnagyobb része. Más helységeket ritkán keresett föl. A Kolozsvári Református Kollégium tanáraként pedig ugyanebben a szellemben irányította azokat a diákokat is, akiket az iskola évkönyvében ismételten közzétett pályázati felhívásaival sikerült népköltészeti gyűjtőmunkára ösztönöznie. Először az 1903–1904. tanévre kiírt pályatételek között szerepelt ilyen buzdítás: „30 kor. jutalomban részesül az, aki valamely falu népköltési termékeit lehetőleg teljesen összegyűjti. Kívánatos a gyűjtemény műfaji elrendezése, s előnyben részesül az, aki az énekelt szövegek dallamait is lejegyzi. A pályázat nyílt. A pályázni kívánókat bővebb felvilágosítással és útbaigazítással ellátja Seprődi János tanár."[5]

A felhívásnak volt foganatja. Néhány felsőbb osztályos tanuló elismerésre méltó módon tett eleget a követelményeknek. Az első pályanyertes *Bogdán* János, érettségi előtt álló diák volt, aki 1906-ban a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron – szülőfalujában – lejegyzett dalokból összeállított *Népköltési gyűjtemény*ével érdemelte ki a díjat. Ezt a tényt az 1905–1906-os iskolai évről szóló értesítő a pályázatok eredményét ismertető fejezetben adta tudtul: „Beérkezett 1 pályamunka, szerzője Bogdán János VIII. o. tanuló. Seprődi János tanár ajándékából 30 kor. jutalomban részesült."[6]

Bogdán János 1885. január 15-én született. A középiskola elvégzése után tanulmányait a Kolozsvári Református Teológián folytatta, majd élete végéig lelkipásztorként tevékenykedett. Első állomáshelyén, az Udvarhely megyei Alsósófalván mint segédlelkész szolgált, azután pedig rövid ideig a Kolozs megyei Kide papja volt. 1916 és 1925 között a szilágysági Nagydobán, 1925-től 1956. november 14-én bekövetkezett haláláig a szülőfalujától nem messze fekvő Gyerővásárhelyen volt lelkipásztor. Itt temették el.

A zene iránti vonzalma korán megmutatkozott. Önképzéssel fiatalon megtanult hegedülni, és (leánya, özv. Gáll Károlyné Bogdán Magda visszaemlékezése szerint) hangszerét lelkész korában is gyakran, nagy kedvvel vette a kezébe. Népdalgyűjtésre kétségkívül a kollégiumi pályázathirdetés, valamint föltehetően *Seprődi* János személyes biztatása késztette. (Nincs tudomásom róla, hogy később, valamelyik szolgálati helyén még foglalkoztatta volna a népzene.)

A bíráló bizottsághoz 1906. június 15-én, 441-es iktatószámmal benyújtott kézirat 58 dalt, 2 temetési éneket és 2 lakodalmi köszöntő szöveget foglal magában. A gyűjtő bevezetésül rövidre fogott tájékoztatást adott a helységről és a környékről, továbbá a lakosság életkörülményeiről és az énekléshez való viszonyulásáról. Figyelmet érdemelnek ez utóbbi vonatkozásban a magyargyerőmonostori embert jellemző zárómondatok: „Igen nagy hajlama van a zenére, mint általában az egész kalotaszegi népnek, s a leány-népség ajkáról a híres kalotaszegi varrottas készítése közben sorra csendül fel a sok szép nóta,

[4] *Kodály Zoltán* 1937. 7.
[5] Értesítő 1903. 123.
[6] Értesítő 1906. 98.

melyekben aránylag kevés a szomorú. Sok dalt tanulnak az Alföldön az aratók, és az otthon maradottak úgyszólva lesik az »új nótákat«, melyeket azok onnan hozni szoktak."[7]

Bogdán János fölismerhetően Seprődi János útmutatása szerint járt el, amikor a dalokat műfajuk szerint csoportosította. Ezeknek a zöme az első fejezetben kapott helyet, melynek címe: „Szerelmi, enyelgő és bús dalok. (Vegyesen.)" A tartalomnak mindenesetre a címhez alighanem óvatosságból hozzátoldott „vegyesen" szó felel meg igazán, hisz ebben a részben voltaképpen 34 szerelmi dal, 2 új ballada, 2 tréfás dal és 1-1 betyárdal, bujdosóének, csúfoló, keserves, mulatónóta, panaszdal, illetőleg vándordal található. A „Katonadalok" címmel ellátott második fejezet műfajilag egységes. Az ide helyezett 13 dal közül csupán a legutolsó nem illik a csoportba, minthogy szerelmi dal. E tévedést azonban már a szerző is észrevette, és a lap alján megjegyezte: „Ez vétségből soroztatott ide." A 2 temetési ének és a 2 lakodalmi köszöntő (pontosabban egy „menyasszonyi beköszöntő" és egy „pohárköszöntő a menyasszonyért") műfaji különválasztásának helyességéhez nem fér kétség.

Habár a 20. század első évtizedében csak fokozatosan vált általánosan kötelező érvényű szabállyá, Bogdán János – nyilvánvalóan tanára figyelmeztetésére – mindegyik dal, illetve szöveg esetében megnevezte adatközlőjét. A gyűjteményében szereplő alkotásokat 18 énekes előadása nyomán jegyezte le, akik közül 11 férfi, 7 pedig nő volt. Jóllehet életkorukat nem tüntette föl, ezek valószínűleg – legalábbis többségükben – fiatalok voltak. Erre enged következtetni például a „menyasszonyi beköszöntő" leírásához fűzött magyarázat: „Menyegzőjén hallottam Bogdán Erzsébettől." Ugyanettől a kb. 20. évében járó lánytól (vagy már fiatalasszonytól, talán rokonától?) még 5 dalt gyűjtött. Az a körülmény pedig, hogy az énekesek között kevesebb nő volt, mint férfi, némiképpen érthetővé teszi azt, hogy miért nem sikerült nagyobb számban találni balladát abban a községben, amelyben a mintegy fél évszázaddal később végzett folklórkutatások legmeglepőbb eredménye éppen a viszonylag sok értékes népballada feltárása volt.[8] Persze Bogdán János középiskolás tanuló korában nem rendelkezhetett olyan néprajzi képzettséggel és kutatói tapasztalattal, hogy bizonyos műfajok iránt fokozott alapossággal érdeklődhetett volna. Azokat a dalokat gyűjtötte össze, amelyek akkoriban az ifjúság körében a legkedveltebbek voltak, amelyeket a leggyakrabban lehetett hallani. Éppen ezért a gyűjtemény a magyargyerőmonostoriak tudatának felszínén levő dalismeret kis tükreként értékelhető.

Mit mutat ez a tükör zenei szempontból? 19 dallam, vagyis az anyagnak csaknem egyharmada a népies dalok kategóriájába tartozik. Mennyiség szerint a második csoportot a népdalok és a műdalok közötti átmeneti rétegbe sorolható 16 dallam alkotja. A szigorú értelemben vett népdalok száma 23. Ezek közül 13 új stílusú, 9 régi stílusú – mégpedig 5 régi hétfokú, 3 ötfokú ereszkedő és 1 ötfokú kvintváltó. 1 dallam régi műzenéből származó népi változatnak tekinthető. Végül a 2 temetési ének az egyházi zene területéről való.

Az új divatú dalok jelentékeny arányának magyarázata kétségkívül az alföldi helységekkel fenntartott létfontosságú gazdasági kapcsolatokban rejlik, amiként erre a körülményre a gyűjtemény bevezetőjének fentebb idézett részlete utalt. A műveltségi javak terjedését elősegítő, távolabbi vidékek lakosaival kialakult rendszeres érintkezések fontossága különösen akkor tűnik szembe, ha meggondoljuk, hogy – e kalotaszegi falu vi-

[7] *Bogdán János* 1906. 2.
[8] Lásd *Olosz Katalin–Almási István* 1969. 73–99., 281–305.

szonyaival ellentétben – egyes elszigetelt helyzetű erdélyi tájakra az 1. világháború előtt még nem jutottak el az új stílusú dallamok.[9]

Itt említem meg, hogy 1910 márciusában *Bartók* Béla látogatott Magyargyerőmonostorra. Kutatása nyomán 23 magyar és 21 román népdal került elő. Magyar adalékainak stílusok szerinti tagolódása eltért a BOGDÁN János gyűjteményében megállapított arányoktól. *Bartók* 11 régi stílusú, 2 új stílusú, 9 ún. C osztályú és 1 szöveg nélküli dalt talált.[10]

Bogdán János vélhetően hegedűjét használta, amikor a dallamok lejegyzését végezte. Az egységes záróhang elvét még nem ismerhette, de az éneklés eredeti magasságához sem igazodott. Kottalapjain négyféle záróhang szerepel: d^1, g^1, a^1 és d^2. Sem előadásmódot, sem tempót nem jelölt. A temetési énekek 4/4-es és egy népdal ¾-es ütemeitől eltekintve a dallamok elején 2/4-es vagy 4/8-os ütemjelzés látható. A ritmusértékeket többnyire diminuált alakban írta le. Olykor mellőzte a sorvégi szünetjeleket. A hiányosságok ellenére a lejegyzések általában megbízhatóak.

Alább *Bogdán János* gyűjteményéből hat – 3 régi és 3 új stílusú – népdalt mutatok be (a kétségtelen hibák hallgatólagos kijavításával és egységesen g^1 záróhangra transzponálva). Egyébként a Seprődi János hagyatékában megőrződött kézirat nemsokára megjelenik nyomtatásban a bánffyhunyadi székhelyű Pro Kalotaszeg Művelődési Egyesület kiadásában.

1

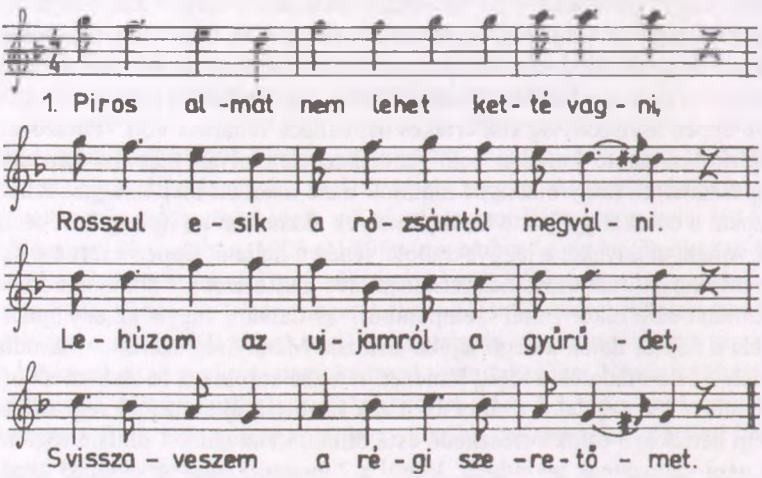

[9] Vö. *Almási István* 1977. 106., 1980. 275.
[10] *Rácz Ilona–Szalay Olga* 1981. 374.

2. A Tiszából a Dunába foly a víz,
Mi dolog az, kedves rózsám, hogy te sírsz?
Hogyne sírnék, hogyne rínék, drága kincs
Most akartalak szeretni, s már elmész.
3. Keserű a borostyánfa levele,
De keserűbb az én rózsám szerelme.
Elviselnék akármilyen bánatot,
Hej, csak az fáj, hogy a rózsám elhagyott.
4. Hervadj, rózsa, ha leszakasztottalak,
Ne haragudj, rózsám, hogy elhagytalak.
Ne haragudj, mert így hozta az idő,
Sose voltál igaz szívű szerető.

2

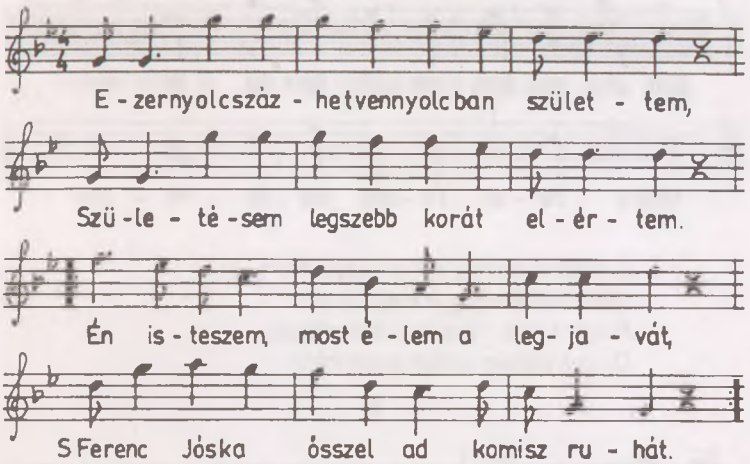

3

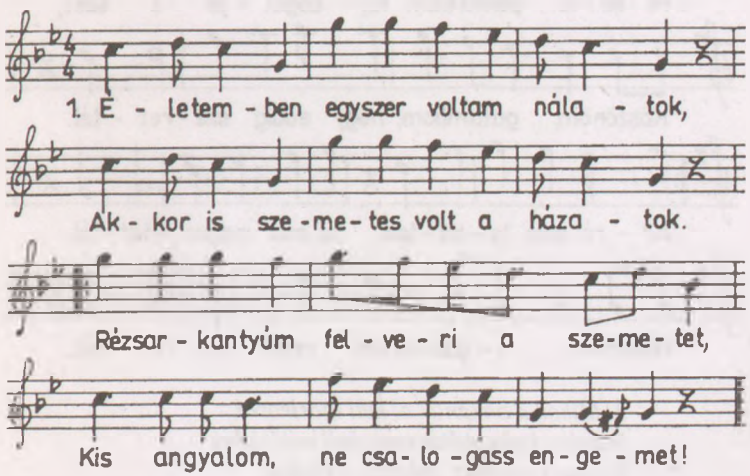

2. Reggel jókor kaszálják le a szénát,
Jobb szeretni a szőkénél a barnát,
Mert a szőke mind csapodár, mind hamis,
Csalfa vagy te, kedves rózsám, magad is.

4

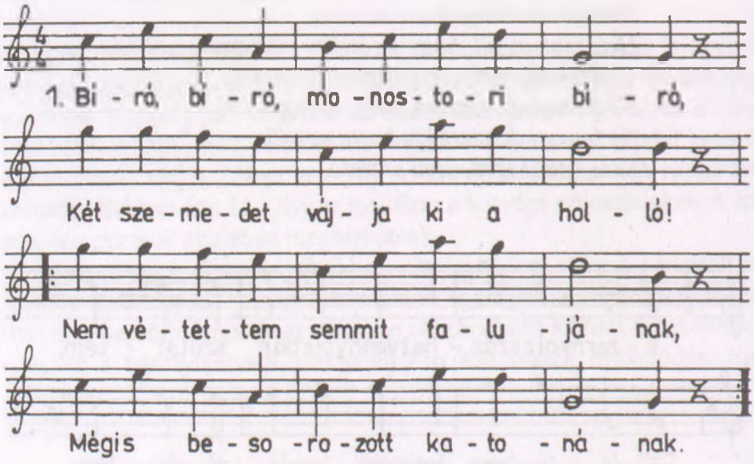

2. Szép a legény, mikor csoportban jár,
Mikor sétál végig a nagy utcán.
Pörge kalap, ráncos szárú csizma,
De sok kislány szívét szomorítja.

5

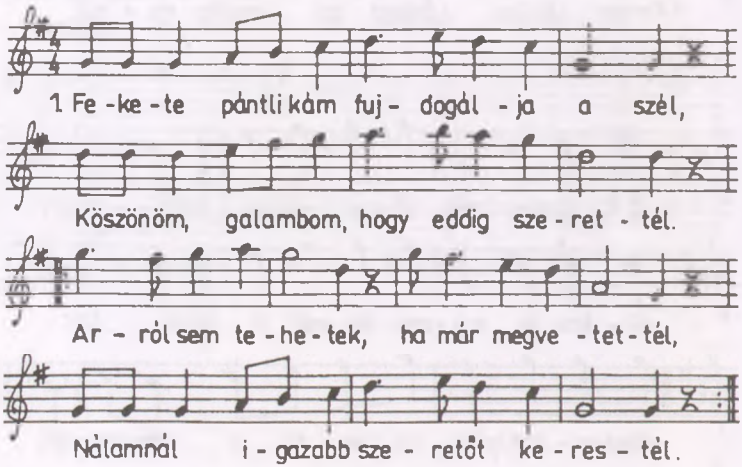

2. Mikor a bakának el kell masírozni,
Minden kiskapuban meg kell neki állni.
Szidja a németet, átkozza a vargát,
Mért varrt a bakának rövid szárú csizmát.

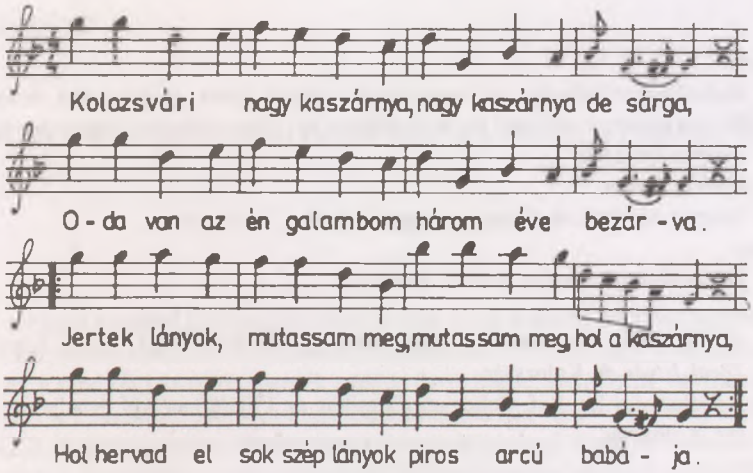
Kolozsvári nagy kaszárnya, nagy kaszárnya de sárga,
O - da van az én galambom három éve bezár - va.
Jertek lányok, mutassam meg, mutassam meg, hol a kaszárnya,
Hol hervad el sok szép lányok piros arcú babá - ja.

Almási István

1977 Bajka Sándor balladája. In: Zenetudományi írások. Szerk. *Szabó Csaba*. Bukarest

1980 Kocsis Lajos század eleji népzenegyűjtése. In: Zenetudományi írások. Szerk. *Benkő András*. Bukarest

Bartók Béla–Kodály Zoltán

1906 Magyar népdalok énekhangra, zongorakísérettel. Budapest

Bogdán János

1906 Népköltési gyűjtemény. Kézirat. Kolozsvár

Értesítő

1903 A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium Értesítője az 1902–1903. évről. Szerkesztette *Török István dr.* Kolozsvár

1906 A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium Értesítője az 1905/6 tanévről. Kiadja az elöljáróság. Kolozsvár

Kodály Zoltán

é. n. A magyar népzene. Budapest

Olosz Katalin–Almási István

é. n. Magyargyerőmonostori népköltészet. Bukarest

Rácz Ilona–Szalay Olga

é. n. Mutatók Bartók dallamrendjéhez. In: Zenetudományi dolgozatok. Budapest

Seprődi János

1901–1913 Marosszéki dalgyűjtemény I–VIII. In: Ethnographia XII(1901). 359–372.; XIII(1902). 416–428.; XVII(1906). 243–249, 298–307.; XXIII(1912). 225–231, 294–298, 352–359.; XXIV(1913). 36–49.

1906[1] Föladatok a magyar zene körül. In: Budapesti Szemle 126. k. 214–263.

1906[2] Két újabb népköltési gyűjtemény. Különnyomat az Erdélyi Múzeumból. XXIII. 150–166.

RATKÓ LUJZA

NŐI SZEREPEK A MAGYAR NÉPTÁNCHAGYOMÁNYBAN

A magyar néptánc különleges helyet foglal el az európai néptánchagyományok sorában: a kárpát-medencei etnikumkeveredés, az itteni népi kultúrák alakulásának jellegzetességei, a tánc régi és új rétegeinek sajátos ötvöződése, termékeny egymásra hatása és más tényezők következtében olyan egyedülállóan gazdag tánc- (és zenei) kultúra bontakozott ki a magyar nyelvterületen, amelyben a középkori eredetű lánc- és körtáncok együtt élnek a reneszánszra visszavezethető forgós-forgatós páros táncokkal és a 18–19. századi új stílusú csárdáshagyománnyal, s amelyet éppen ezért az archaikus vonások, a régi stílus formai, zenei és funkcionális jegyei éppúgy jellemeznek, mint az új stílus erőteljes hatása. Fennmaradt táncaink túlnyomó többsége szórakoztató funkcióban őrződött meg, de szép számmal vannak olyanok is, amelyeket rituális vagy szertartásos szerepkörben ugyancsak alkalmaztak. A mulatsági táncok közé elsősorban a különböző páros és szólisztikus táncok tartoznak, míg rituális vagy szertartásos funkcióban mindenekelőtt kör- vagy lánctáncokat találhatunk; ilyen például a nagyböjti énekes női karikázó, a menyasszony, a májusfa vagy a szentiváni tűz körültáncolása, vagy az avatási szertartás nyomait őrző körverbunkok. Ezek a táncok nemcsak formailag (kör- és láncforma), hanem funkcionálisan is az emberi civilizáció kezdeteihez, a tánc kialakulásának gyökereihez nyúlnak vissza – az archaikus és a hagyományozódásra épülő tradicionális kultúrákban ugyanis a tánc eredendően nem a világi szórakozás profán eszköze volt, hanem valamilyen szakrális, kultikus, rituális vagy mágikus cselekmény részét képezte, ilyen módon tehát mindig valamilyen önmagán túlmutató *jelentést* hordozott. Ez az eredeti funkció és jelentés a történelem folyamán a kultúra profanizálódásával párhuzamosan egyre inkább a világi szórakozás, a mulatsági szerepkör irányába tolódott el, mégis a tradicionális kultúrák alapvető konzervativizmusának, a régi megtartására és továbbéltetésére irányuló hagyományőrzésének köszönhetően évezredek távlatában is fennmaradt valamennyi a tánc alapvető szakralitásából és ritualitásából. Az az inherens jelentés azonban, amit a tánc egykor magában rejtett, nem merül ki a puszta funkcionalitás tényében, még ha magasabb, nem a profanitás síkjához tartozó szerepkörről is van szó, hanem az a régen elhomályosult jelentésréteg is elválaszthatatlan része volt, amelyet a tánc különböző mozgás- és térformái, koreográfiai jellemzői hordoztak – azok a jellemzői, amelyek tulajdonképpen alapját és egyben feltételrendszerét alkották az adott funkciónak. A tradicionális kultúrákban ugyanis az egyes kulturális jelenségek megnyilvánulási formái és jelentései között szoros megfelelés, szigorú oksági viszony létezett; a forma már alakjánál, megjelenésénél fogva is képes és alkalmas volt az adott eszme vagy gondolat kifejezésére, tehát a legtöbb esetben jelként vagy szimbólumként funkcionált. Mivel minden jelenségnek, köztük a táncnak is az adott szakrális, kultikus stb. cselekményhez kapcsolódó *mondanivalója* volt, ezért olyan nyelven kellett megfogalmazódniuk, amelyet mindenki

megértett a hagyomány világában – ezért alkalmaztak évszázadok alatt tökéletesre csiszolódott hagyományos formákat. Ezek a tánc esetében nem feltétlenül konkrét mozgásformák vagy motívumok voltak – amelyek egyébként a különböző népek esetében akár jelentősen eltérőek is lehettek –, hanem olyan *modellek*, amelyek *mintákat* adtak az adott mondanivaló táncbeli kifejezéséhez, előírták, megszabták mozgással való megjelenítésének lehetséges elveit, módozatait.

Lássunk egy példát, amely világosabbá teszi a fentebb elmondottakat! Az óvás, a védelem eszméjének hagyományos térbeli, mozgásbeli kifejeződése a körüljárás vagy körültáncolás – s nyilván nem véletlenül: a tradicionális kultúrák analogikus-szimbolikus gondolkodásmódja ugyanis közvetlen megfelelést lát e gondolatkör és a zárt körforma között – szemléletük szerint a kör *éppen alakja révén* tökéletesen alkalmas ennek szimbolizálására, vizuális megjelenítésére. A táncolók tehát egy másutt – például a népművészet területén – is használt képi szimbólumot rajzolnak meg, megelevenítve és az adott helyzetre alkalmazva annak (egyik) inherens jelentését.[1]

A páros táncok nem feltétlenül szakrális-kultikus eredetűek, hiszen bennük már megjelenik a nemek polaritása, a férfi-nő viszony, ami mindenképp profánabb síkot képvisel, mint a földi-emberi esetlegességektől nem érintett szakralitás.[2] Ugyanakkor viszont mivel hagyományos kultúrából sarjadtak ki, ezért történeti alakulásuktól függetlenül szükségképpen tradicionális elvek fejeződnek ki bennük és tradicionális nyelvezeten fogalmazódnak meg. Az egyik legfontosabb ilyen alapelv, amelyik a hagyományos páros táncokban is kifejeződést kap, éppen a nemek különbözősége. A két nem közti eltérés a hagyományos kultúrákban még tisztán, eredeti, romlatlan formájában jelent meg, és az élet minden területét áthatotta: a magatartásformákban, a hagyományos férfi-női szerepekben, az öltözködésben vagy a munkamegosztásban éppúgy megnyilvánult, mint a csoportos vagy páros táncokban. A férfi és női jellemvonások sokkal kifejezettebben és élesebben elkülönülve mutatkoztak meg, mint a modern kultúrában, ahol a nemi különbségek fokozatos felszámolása, az eltérő karakterek egyre erőteljesebb összemosódása figyelhető meg. A táncok területén is tetten érhető ez a jól körvonalazható változás, hiszen a mai modern táncokban gyakorlatilag semmiféle különbség nincs már a férfi és a nő mozgása, viselkedésformái között, amelyek a hagyományos táncokban még olyan karakterisztikusan elkülönülnek: ez utóbbiakban ugyanis a férfi mozgása és magatartása, a nőhöz való viszonyulása még *férfias*, a nő mozgása és viselkedésmódja, a férfihoz való viszonyulása pedig *nőies;* sem a mozdulatok, sem a magatartásformák nem cserélhetők fel, hiszen markánsan az adott nem jellemvonásait tükrözik.[3]

Ha a tradicionális kultúrát nem modern aspektusból, hanem saját szemszögéből vizsgáljuk – vagyis mindenekelőtt feltárjuk a lényegét és működését meghatározó tra-

---

[1] A körnek mint szimbólumnak természetesen ezen kívül még nagyon sokféle jelentése lehet, mint azt később látni fogjuk a karikázók kapcsán.

[2] A néprajzi-antropológiai adatok szerint a rituális és szertartásos táncok világszerte egyneműek Észak-Amerikától Európán át a Távol-Keletig, azaz a rítus jellegétől függően vagy csak férfiak, vagy csak nők táncolják. *Prokosch Kurath* 1986, 14.

[3] Gondoljunk arra, hogy a férfiak mozgása a legtöbb nemzet táncában szélesebb ívű, erőteljesebb és feszesebb, mint a nőé, akinek mozgása alkatánál fogva, és a tradicionális női viselkedési normák megnyilvánulásaként sokkal lágyabb, finomabb, tartózkodóbb és visszafogottabb. Egyik legszebb példája ennek a jelenségnek a grúz tánc, amelyben a nemek eltérő karaktere tökéletesen kifejeződik a férfiak roppant harcias, energikus, kemény táncának és a nők légies kecsességű, finom mozgásának éles kontrasztjában. A magyar néptáncban kevésbé végletes, de épp ilyen határozott eltérés tapasztalható a férfiak táncának feszessége, keménysége, erőteljessége és szélesebb ívű, bonyolultabb figurái, valamint a női mozgásformák visszafogottsága, puhább, finomabb előadásmódja és kisebb ívű, egyszerűbb motívumai között.

dicionális alapelveket, valamint magunkévá tesszük és alkalmazzuk a modern szemléletétől alapvetően különböző gondolkodásmódját és világlátását –, akkor lehetőségünk nyílik arra, hogy az egyes kulturális jelenségek felszíne mögött meglássuk mélyebb jelentésrétegeiket, rég elfeledett egykori mögöttes értelmüket. Ezzel a módszerrel felfejthető a hagyományos táncok régen elhomályosult szimbólumrendszere, az egyes mozdulatformák és térbeli mozgások egykori mögöttes jelentése is, amelyet a modern tudomány a maga racionális és diszkurzív módszereivel nem képes feltárni. A következőkben egy ilyen nem történeti jellegű, hanem „principiális nyomozómunkára" vállalkozunk, amelynek során a recens hagyomány alapján a nők táncban betöltött szerepére összpontosítva vizsgáljuk az egyes tánctípusok lehetséges jelentésrétegeit.

A nő a magyar tánchagyományban

A magyar tánchagyományban a nők szóló, páros és csoportos táncformákban egyaránt szerepet kaphattak.

I. Szólótánc

A szólótánc ugyan elsősorban a férfiak műfaja – gondoljunk itt a legényesekre, verbunkokra vagy a különböző eszközökkel (bottal, seprűvel, üveggel, zsebkendővel stb.) járt ügyességi táncokra –, mégis alkalmanként, mindenekelőtt a lakodalmak felszabadult légkörében a nők maguk is vállalkoztak ügyességük megmutatására elsősorban üveges tánc keretében.

II. Páros táncok

A páros táncokban a nők részvétele már jóval természetesebb, mondhatni magától értetődő, hiszen a párban való táncolásnak éppen az a lényege, hogy férfi és nő járja együtt. Mint ahogy Pesovár Ernő megfogalmazta, „a páros táncok a szerelmi líra műfaját képviselik a tánc világában". (*Pesovár* 1997a, 10.) Ez indokolja azt, hogy tipologizálásuk legfontosabb tényezőit is éppen a „táncba szőtt udvarló-szerelmi játék" eltérő karakterű megnyilvánulásai, azaz a csalogatás különböző magatartásformáinak táncos megfogalmazásai adják. Ezek, valamint bizonyos szerkezeti sajátosságok alapján a legújabb tánctörténeti kutatások a páros táncnak három alaptípusát különítik el, amelyek egyben történeti fokozatokat is jelentenek. (*Pesovár* 1997a, 10–11.)

1. A legrégibb típus az úgynevezett *küzdő karakterű páros*, amelyben a férfi-nő közti szerelmi párharcnak egy archaikus, primér formája, egymást üző változata jelenik meg. Századunkra ez a valamikor feltehetően szélesebb körben elterjedt típus elsősorban a régies jegyeket mutató felső-Tisza-vidéki pásztorság és cigányság páros botolóiban, illetve a páros cigánytáncban őrződött meg.[4] A szakirodalom szerint a páros cigány botoló tulajdonképpen férfi és nő táncos párviadala, melyben a támadás és védekezés, üldözés és menekülés mozzanatai stilizált formában jelennek meg: a férfi fegyverszerűen használja botját, támadóan forgatja, vágó, szúró, sújtó mozdulatokat tesz a nő felé, aki mindenféle eszköz nélkül, csupán táncával veszi fel vele a harcot, és megpróbálja a férfit

[4] A magyarországi cigány tánchagyományt – a meglévő zenei, formai-motivikai különbségek ellenére – a néptánckutatás a magyar tánckultúra részének tekinti, mivel olyan archaikus táncformákat őrzött meg, amelyek egy régebbi kárpát-medencei tánchagyomány maradványaiként valamikor a magyarság körében is jól ismertek lehettek, s a magyar tánctípusoknak egy korábbi történeti fázisát képviselhetik – nyilvánvalóan a cigány karakternek megfelelően átalakult, sajátosan cigányos formákban és stílusban. A recens cigány táncokból természetesen csak nagyon óvatosan lehet visszakövetkeztetni a korábbi magyar táncokra, hiszen fejlődésük a magyarságétól nagymértékben idegen kulturális közegen belül ment végbe.

kiszorítani a helyéről, átbújni a karja alatt, a háta mögé vagy az oldalába kerülve megzavarni, kicselezni, vagyis cigány terminológiával „megcsalni" ellenfelét. A tánc íratlan alapszabálya, hogy a férfi nem ütheti meg, nem érintheti botjával a nőt, még akkor sem, ha – mint ahogy több adat is említi – a tánc hevében leveri róla felpördülő szoknyáját. (Vö. *Pesovár* 1997a, 14–15.) E tánctípus kevésbé dramatikus formáit képviselik a pásztorok nővel járt botolói, a párosan járt ügyességi (kanász- vagy seprű-) táncok, valamint az eszköz nélkül járt páros cigány táncok. Ezekben a közeledés-távolodás mozzanata, a kifordulások, az egymást kerülgető, kiszorító jellegű mozdulatok még világosan utalnak a tánc küzdő karakterére, de már kevésbé támadó, inkább játékosabb formában. (*Pesovár* 1997a, 16–18.) Végül e típus legkésőbbi (feltehetően reneszánsz gyökerű), megszelídült, „civilizálódott" változatának tekinthető a már kimondottan udvarló-szerelmi karakterű *páros ugrós*, amelyben a közeledés, távolodás, kerülgetés, kipördülés mozzanatai, a kézfogás megjelenése, sőt a kézzel való játék már egyértelműen a csalogatás és nem a küzdelem eszközeiként jelennek meg. (*Pesovár* 1997a, 30–33.)

2. A reneszánsz gyökerekig visszavezethető *forgós-forgatós páros* csupán a régies tánckultúrájú Erdély területén maradt fenn. Alapvonásai a korábbi típusokban ismeretlen szoros összefogódzás, a páros forgás, valamint a nő forgatása. Legszebb, leggazdagabb változatai a kelet-mezőségi és marosszéki forgatósok, amelyeknek jellemző motívumai a nő egyik oldalról másikra való átvetése, kar alatti kiforgatása, körülvezetése, a férfi és nő egymástól való el- és visszafordulása. A tánc sajátossága más típusokkal való összevetésben, hogy a két fél a folytonos közeledés-távolodás, egymást kerülgető lendületes forgások közepette is megtartja a fogás viszonylagos zártságát, s így a pár mindig közel marad egymáshoz; külön táncolás csak egy-egy villanásnyi időre jön létre, amíg például a férfi a nő pár ütemnyi önálló forgásával egy időben eljár egy-két figurát. A tánc egyes területi altípusaiban előfordul, hogy a pár hosszasabban is elengedi egymást és a férfi többet figurázik, de ebben a momentumban már az új stílusú csárdás hatása ismerhető fel. (*Pesovár* 1997a, 49–53.)

3. A páros táncok legújabb rétegét a reformkor nemzeti romantikája idején kialakult *csárdás* képviseli, amelynek régiesebb formáiban még világosan tetten érhetők a régi stílusú párosok sajátosságai (Erdély, Nyugat-Magyarország), míg újabb változataiban már elsősorban a szintén új stílusú verbunk erőteljes hatása fedezhető fel (Északkelet-Magyarország). E tánctípus jellemző jegyei a lassú és gyors részre tagolódás, a kétlépéses csárdás, a zárt és nyitott fogásmódok és a külön táncolás váltogatása, a páros forgás, a csalogatós mozzanatok és az önálló figurázás váltakozó visszatérései. (*Pesovár* 1997a, 56–60.)

III. Karikázó

A szóló és páros táncok mellett a harmadik, nők által táncolt típus, amely kifejezetten női műfajnak számít a magyar (és a kelet-közép-európai) hagyományban, az énekszóra járt egynemű körtánc, a karikázó. E tánctípus archaikus voltára utal az a tény, hogy elsősorban olyan rituális vagy szertartásos funkcióban maradt fenn, mint a kora tavaszi nagyböjti karikázás, valamint a pünkösdi királyné illetve a menyasszony körültáncolása.[5] A három közül tulajdonképpen csak a karikázó tekinthető táncnak; a rendelkezésre álló kevés és hiányos adat szerint ugyanis a másik kettő rendszerint nem volt más, mint énekszóra történő egyszerű körbejárás, ami inkább a körjátékokkal és nem a körtánccal roko-

[5] A táncmulatságok kezdetekor, a zene szüneteiben vagy a lakodalmakban járt mulatsági, szórakoztató funkciójú női körtánc másodlagosan kialakult újabb jelenség, amely az eredendően rituális jellegű tánctípus profanizálódásával jött létre.

nítja őket – ezért itt csak a nagyböjti karikázóval foglalkozunk. A karikázót mindig serdülő és fiatal lányok járják kizárólag énekkíséretre. Csoportos tánc jellegéből és a lazább vagy szorosabb összefogódzásból következik egyöntetűsége (mindenki ugyanazt a motívumot táncolja), amely kizárja a magyar táncokra egyébként jellemző szabad improvizálást. Motívumanyaga igen egyszerű; nem is annyira a tánc, mint inkább az éneklés az elsődleges, amit az is jelez, hogy a hagyomány nem tartja igazán táncnak sem megnevezésében (*lépő*, *futó*, *sergés*, *karéjozás*, *kocsikala* stb.), sem alkalmazásában, hiszen fő szezonja éppen a nagyböjt tánctilalmas időszaka.

Női szerepek a magyar néptánchagyományban

Az egyes tánctípusokon végigtekintve a női szerepeknek három különböző fajtája látszik körvonalazódni:

I. Az ügyességi szólótáncokban és a karikázókban a nő viszonyulások nélkül, *önmagában* jelenik meg – tanulmányunkban azonban csak a karikázókkal foglalkozunk, mivel a nők részvételét az ügyességi szólókban másodlagosan kialakult fejleménynek tartjuk, két okból kifolyólag is. Egyfelől ezek a táncformák az európai tánctörténeti kutatások szerint az alapvetően férfi műfajnak számító fegyvertáncokra vezethetők vissza. (*Pesovár* 1997a, 20.) Ezt a recens magyar anyag is igazolja, amennyiben a női szóló előfordulása jóval ritkább, mint a férfié. A másik ok, ami szintén nézetünket látszik alátámasztani, a férfi és női karakter különbségeiben és a hagyományos paraszti magatartásformákban keresendő: e táncok magamutogató, virtuskodó, tánctudást fitogtató mutatványos jellege ugyanis meglehetősen idegen a nőkre általánosan jellemző visszafogottabb magatartástól.

II. A táncéletből már csaknem teljesen kiszorult, de tánctörténeti szempontból mégis igen jelentős küzdő karakterű párosokban a két nem egymáshoz való viszonyulásának egy sajátos táncbeli kifejeződése őrződött meg, amelynek lényege a nő *egyenrangúsága* a férfihoz képest. Átmeneti formáknak tartjuk e tánctípus megszelídült változatait, így a csalogatós-udvarló jellegű páros ugrást is, amelyben a laza összefogódzási mód (egy- és kétkézfogás) és a gyakori külön táncolások miatt a nő gyakran szabadon, párja egyenrangú partnereként táncol, de mivel a tánc egészének felépítését, karakterét alapvetően mégis a férfi határozza meg, ezért bizonyos vonatkozásokban a nő egyúttal alá is van rendelve párjának.

III. A leggyakrabban előforduló típusokban, azaz a mulatsági funkciójú páros táncokban (a csárdásban és a forgós-forgatós párosokban) a nő a férfihoz viszonyítva *alárendelt* szerepet játszik.

I. A nő mint a női princípium megtestesítője

A *par excellence* női műfajt a magyar tánchagyományban az énekes körtánc, a karikázó képviseli: a nyitottabb vagy szorosabb összefogódzású, hangszeres kíséret nélküli, csak énekszóra járt körtánc ugyanis kizárólag a női nemhez kapcsolódik. A férfiaknak is vannak ugyan körtáncaik (körverbunk, abroncstánc, betlehemi pásztorok körtánca stb.), de lényeges eltérésük a női körtáncokhoz viszonyítva, hogy kíséretük rendszerint nem énekszó, hanem valamilyen hangszeres zene, és mindig összefogódzás nélkül járják őket,

még akkor is, ha a tánc teljesen egyöntetű (lásd körverbunkok).[6] Ezeknek az eltéréseknek a fontossága akkor válik nyilvánvalóvá, amikor megpróbáljuk kideríteni a körtáncok nemek szerinti elkülönülésének, valamint a karikázó alapvetően női jellegének okait.

Mindenekelőtt induljunk ki a kör formai jellegzetességeiből, amelyek a tradicionális kultúrákban soha nem pusztán formaiak, hanem mindig fontos tartalmi-jelentésbeli összetevői vannak, mindig valamilyen mélyebb jelentés kifejeződései. A kör sem csupán egy forma a sok közül, hanem az emberiség egyik legegyetemesebb és legősibb alapszimbóluma, amely az archaikus magaskultúrákban éppúgy jelen volt, mint kései utódaikban, az európai paraszti kultúrákban. Jelentésvilága igen összetett: a Nap és a Hold alakjának, az égitestek látszólagos körpályájának megidézésével kozmikus tartalmakat hordoz; formájának zártsága és tökéletessége folytán a harmónia, a tökéletesség, a zártság és védettség megjelenítője, s ugyanakkor az egység, egyenrangúság és egyneműség jelképe; mint önmagába visszatérő megszakítatlan vonal a mozgás és az idő periodikus ismétlődését fejezi ki, a folytonosságot, állandóságot, a tér- és időbeli végtelenséget (örökkévalóságot) idézi meg. Nem véletlen, hogy az élet számos területén helyet kapott a kör alaprajzú építményektől (városfal) és kerek viseletdaraboktól (gyűrű, karperec, öv) kezdve a mágikus vagy rituális cselekmények körülkerítő mozzanatán át (megkerülés, körüljárás, körültáncolás) a körjátékokig és a kultikus-rituális gyökerű körtáncokig. (*Tokarev* 1988, I, 157–158; *Eliade* 1995, III, 505–509; *Pál–Újvári* 1997, 282–284.) Másik oldalról közelítve úgy is fogalmazhatnánk, hogy egy ilyen ősi és sokértelmű szimbólum előfordulása, mint a kör, soha nem esetleges és pusztán formai jellegű a tradicionális kultúrákban, hanem mindig valamilyen jelentés testesül meg benne, alkalmazása tehát minden esetben valamilyen inherens értelmet rejt magában. Jól igazolja ezt a magyar tánchagyomány is, hiszen a körtánc gyakorlatilag csak szertartásos vagy rituális szerepkörben maradt fenn[7] – a mulatsági, szórakoztató funkciójú karikázók, körcsárdások és egyéb hangszeres erdélyi körtáncok a tánctörténeti kutatások tanúsága szerint mind másodlagosan, a páros tánc vagy szóló férfitánc hatására kialakult újabb fejlemények. (*Martin* 1979, 20–21, 240–243.)

Magától értetődőnek tűnik, mégis külön kiemelendő a körtáncok *zárt jellege* – főként annak fényében, hogy az európai, s nyomdokain haladva a magyar tánckutatás is egy kategóriába, a „lánckörtáncok" csoportjába sorolja a nyitott láncformákkal, a félköríves vagy kacskaringózó úgynevezett füzér- vagy labirintustáncokkal együtt. Ennek a csoportosításnak az alapja nyilvánvalóan egy kétségtelenül létező formai hasonlóság (köríves alakzatok, láncba való összefogódzás), amely azonban nem veszi figyelembe a különböző formák tartalmi-jelentésbeli vonatkozásait – márpedig ezek a tradicionális gondolkodás szerint mindig *elsődlegesek* a formai szempontokhoz képest.[8] Holott egy mélyebbre látó, és a tradicionális gondolkodásmódhoz közelebb álló szemlélet számára még

---

[6] Egyetlen kivétel a szigetközi (Halászi) *Bertóké verbunk*, amelynek kötött részét váll- vagy felkarfogással táncolják a férfiak.

[7] Ilyenek a rituális szerepkörű nagyböjti – gyakran a kiszejáráshoz kapcsolódó – karikázók, a lakodalom olyan mágikus-szertartásos táncai, mint a menyasszony, az új pár, a lakodalmas ház körültáncolása vagy a hajnaltűztánc, a kalendáris szokások keretében a májusfa, a pünkösdi királyné, a szentiváni tűz körüli tánc, a betlehemes pásztorok és regösök egyszerű körtánca, a hétfalusi csángók farsangi boricatánca, az avató jellegű bodnártánc (abroncstánc) és körverbunk, végül a halotti körtáncok. Ezek többsége már nem női, hanem vegyes vagy csak férfiak által járt körtánc. *Felföldi* 1987, 212–217.

[8] Legutóbbi kutatásaink során egyértelműen bebizonyosodott, hogy a nagyböjti falujáró játékok láncformái, félkörös és kanyargós füzértáncai – még ha mutatnak is formai hasonlóságokat a zárt körformával – egészen más tartalmi-funkcionális sajátosságokat hordoznak, mint az ugyancsak nagyböjt idején járt karikázók. Vö. *Ratkó* 1997, 82–98, 106–123.

egy formai kiindulású vizsgálat is lényeges tartalmi különbségeket tárhat fel akár a jelentéktelennek tűnő eltérések mögött is. Ebben a vonatkozásban kap jelentőséget a karikázók *zárt* formája, amelynek több fontos értelmezésbeli vonzata is van: mindenekelőtt a táncosok teljes *egyenrangúságát* és a tánc teljes *egyöntetűségét* kell kiemelnünk. Míg ugyanis a nyitott láncformákban mindig vannak kitüntetett helyek (rendszerint a sor eleje, ritkábban a sor vége) és kitüntetett táncosok (például a sor eleji táncvezető), addig a körben mindenki egyenlő, az egyes pozíciók és táncosok hierarchiája megszűnik, és ezzel együtt a magyar néptáncra jellemző szabad improvizálás is lehetetlenné válik. A karikázó ilyen módon az individuumokat, egyéniségeket *személytelenné* oldja fel: „egyetlen testté" és – az énekszó révén – „egyetlen hanggá" olvasztja össze a résztvevőket, hogy így személytelen eszközeivé tegye őket egy magasabb rituális cél elérésének, egy személyfölötti törvény érvényesülésének.[9]

Éppen ebben a személytelen kollektivitásban rejlik a karikázó női nemhez való kapcsolódásának egyik fontos oka. A magyar férfitánctól ugyanis – amely alapvetően individuális, szólisztikus és improvizatív karakterű, s amely a páros táncban is irányító szerepű – nagymértékben idegen a zárt körtáncnak ez a beolvasztó, elszemélytelenítő, az egyéni táncmódot kizáró jellege. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a férfi körtáncokat összefogódzás nélkül járják még akkor is, ha a tánc egyébként teljesen egyöntetű. A karikázók legáltalánosabb, elöl és hátul keresztezett kézfogással kialakított fogásmódjai egyébként is olyan szoros testi közelséget eredményeznek, amely a férfiak vonatkozásában önmagában is roppant furcsán hatna. Ugyanígy az egyszólamú „karének" és a pusztán énekszóra járt monoton egyszerűségű tánc is nehezen képzelhető el férfiak előadásában – ami pedig a nők esetében teljesen természetes. Ezekben az első pillantásra lényegtelennek tűnő formai eltérésekben tehát a két nem alapvető habitusbeli különbségei fedezhetők fel.[10]

Az általános kérdések tisztázása után térjünk rá a nagyböjti karikázó konkrét vizsgálatára, amely főként a déli és az északi körtáncdialektus területén, azaz Dél-Dunántúlon és a Duna mentén Szlavóniáig és Bácskáig lenyúlóan, valamint a Felvidéken, fő-

---

[9] Mindez nem a különböző vidékeken élő konkrét karikázókra, hanem a belőlük elvonatkoztatott *körtáncmodellre*, pontosabban a körtánc végső alapelveire, princípiumaira vonatkozik. A konkrét karikázókban rendszerint az új versszakot vagy dallamot beéneklő, esetleg az új táncrészt, motívumot elkezdő előénekes(ek) személyében *szükségképpen* megjelenik egyfajta kezdeményező-irányító szerepkör, hiszen e nélkül nem is jöhetne létre egyöntetű tánc. Ez a szerepkör azonban nem azonos a lánctáncot vezető táncoséval, aki a tánc *valódi* irányítójaként maga szabja meg mind a mozgás irányát, mind pedig motívumait. A karikázókban a beéneklés funkciója sokkal inkább a *folytonosság fenntartása* – vagyis nem arról van szó, hogy az énekkezdők vezetik, irányítják a nótázást és a karikázást, hanem hogy beéneklésükkel, esetleg előtáncolásukkal biztosítják a tánc folyamatosságát. Az elsőrendű tehát maga a karikázás – az „irányító", vagy inkább „fenntartó" szerepkör csak *másodlagosan*, a karikázásnak *alárendelve*, egyfajta szükségszerűségként kap helyet. Ha a legegyszerűbb, és valószínűleg legrégibb karikázó típust, az egyrészes szlavóniai *rezálás*t nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy az előénekes szerepe mindössze a strófák folyamatos, egymás utáni beéneklésére korlátozódik: lépést vagy táncrészt ugyanis nem kell váltani. Minél fejlettebb, gazdagabb formai szempontból egy karikázó, annál inkább szükség lehet egy ilyen „fenntartó szerepkörre", hiszen annál több táncrész, esetleg motívum zökkenőmentes elkezdését kell biztosítani.

[10] A nemek szerinti elkülönülés feltételezhetően a lánckörtáncok egyik legősibb vonása, amelynek gyökerei a férfi és női nem principiális különbségeihez és e táncformák kialakulásához nyúlnak vissza. Ennek az elkülönülésnek a lényegi voltát, fontosságát jelzi az a tény, hogy e típus másodlagosan kialakult, teljes mértékben profanizálódott, mulatsági szerepkörben alkalmazott, jelentős zenei, ritmikai és motivikai gazdagodáson átesett változataiban is szívósan tovább élt: a Balkán-félszigeten, a lánckörtáncok mai hazájában ugyanis a férfiak és nők rendszerint külön láncot alkotva táncolnak, vagy ha együtt is járják a kólót, akkor is a férfiak egy csoportban elöl, a nők pedig mögöttük a sorban, a lánc végén helyezkednek el. Vö. *Prokosh Kurath* 1986, 14; *Sachs* 1937, 148; *Martin* 1979, 315.

ként a nyugati palóc falvakban volt szokásban – vagyis elterjedése gyakorlatilag az énekes női körtánc általános területi megoszlásával egyezik meg. A karikázót – mivel nem tartották valódi táncnak – a mulatságok helyett táncolták a húsvét előtti hathetes tánctilalmas időszakban. Mint azonban ez irányú kutatásaink kimutatták (*Ratkó* 1997), korántsem csupán táncpótlék minőségében kapcsolódott a kora tavaszi időszakhoz, hanem elsősorban mára már elhomályosult *szimbolikája* révén, amely rejtett, de felfejthető összefüggéseket mutat az időszak egészének mélyebb jelentésével. A vizsgálat során ugyanis kiderült, hogy a nagyböjt periódusa egy önálló, egységes *szokáskört* alkot, amelyhez a karikázón kívül öt különböző játéktípus is kapcsolódik ugyancsak sajátos tér- és mozgásszimbolikája vagy eszközeinek (zöld ág, labda, kapu) jelképisége révén.[11] A szokáskör egészének jelentése az élet tavaszi megújulásával függ össze: az évről évre mindig ebben az időszakban visszatérő, mindig meghatározott helyszíneken és meghatározott résztvevők által gyakorolt karikázó és a játékok mindegyike a természet tavaszi újjászületéséről, az élet örök körforgásáról szól a maga sajátos nyelvén. Ezt támasztják alá az időszak sajátosságai (a tavaszi rügyfakadás és a nagyböjti aszkézis ellentéte), a körtánc és a játék hangsúlyozottan szabadtéri jellege, a helyszínek (a templom és feszület környéke, keresztút, híd, vízpart, faluszéli domb vagy hegy, faluközpont stb.) szakrális vagy mágikus volta, a szokás gyakorlóinak életkorbeli és nemi meghatározottsága (főként serdülő és fiatal lányok) egyaránt.[12] A szokáskör lényege a tavasz hírüladása és egyben megidézése; a tradicionális kultúrában élő ember a hagyomány analogikus-szimbolikus kifejezésmódján tavaszvárását, kikeleti örömét, a természet megújulásához való viszonyát és a tavasz emberi vonatkozásait (szerelem-párválasztás-termékenység) fogalmazta meg. E játékok révén hangolódott rá a természetben végbemenő folyamatokra, s élte át azokat közösségi szinten és személyesen egyaránt. A nagyböjti karikázó és játék rituális funkciója tehát a megidézés és ráhangolás, végső soron pedig a természet rendjébe, az élet örök körforgásába való bekapcsolás volt. S éppen ezzel magyarázható a szokáskör alapvető női jellege: ugyanis az élet megújulása és megújítása, a születés és halál soha nem szűnő ciklikus váltakozása, s ezzel szoros összefüggésben a szerelem és a termékenység eszméje jellegzetesen a női princípiumhoz kapcsolható jelentéskör.[13] Az analogikus gondolkodás szerint az élet megújítását és továbbvitelét magukban rejtő fiatal lányok, leendő anyák hivatottak arra, hogy e tavaszidéző szokást gyakorolják: ők azok, akik hiteles – és ezért a leginkább hatékony – előadói lehetnek a nagyböjti rituális célzatú játékoknak és körtáncnak. A tradicionális szemlélet számára ezért természetes az, hogy a karikázót serdülő és fiatal lányok, még gyermektelen menyecskék járják – a bennük megtestesülő, nemükhöz szorosan kötődő principiális vonások ugyanis tökéletesen megfelelnek az időszak inherens jelentéskörének. Ezzel összefüggésben válik világossá az is, hogy a másik nem részvétele miért kizárt a nagyböjti körtáncban.

[11] Az öt játéktípus: vonuló-kapuzó falujáró játék, párválasztó énekes körjáték, hintázás, labdázás és páros fogócska.

[12] Ezek részletes elemzését lásd *Ratkó* 1997.

[13] Mindezek fényében kap hangsúlyozott jelentőséget a karikázók mozgása: a természet állandó megújulásának, szakadatlan körforgásának ugyanis csak a kiindulópontjához minduntalan visszatérő, ciklikus forgómozgást végző kör lehet tökéletes megidézője – a statikus kör az önmagában nyugvó teljesség, változatlan tökéletesség szimbóluma. A nagyböjti karikázónak tehát nem a kör *forma*, hanem a kör*forgás* a lényege.

II. A nő mint egyenrangú fél

A két nem egymáshoz való viszonyulásának sajátos oldala fejeződik ki azokban a páros táncokban, amelyekben a nő és a férfi összefogódzás nélkül, szabadon táncol, s ebből következően a kettejük közti tradicionális alá- és fölérendeltség nem érvényesülhet. Ezekben a küzdő karakterű, megszelídült formáiban pedig udvarló-csalogatós jellegű táncokban (cigány és pásztorbotoló, cigánytánc, páros ugrós) a nő a férfival egyenrangú félként vesz részt: a férfi által nem befolyásolva, szabadon járja a táncát. A nő egyenrangúsága azonban természetesen nem jelenti azt, hogy szerepköre azonos lenne a férfiéval: magatartásformáik között éppen principiális-nemi jellegzetességeik különbségeiből fakadó markáns eltérések figyelhetők meg.

A küzdő karakterű páros botolók formai szempontból a férfiak egymás ellen vívott párbajszerű botolóihoz hasonlítanak, hiszen a férfi a botot ugyanúgy fegyverszerűen kezeli, ugyanolyan mozdulatokkal táncol, mint azonos nemű ellenfelével szemben. Az a tény azonban, hogy *nővel* botol, gyökeresen megváltoztatja a tánc tartalmát, mélyebb értelmét: a tradicionális felfogás szerint ugyanis egy férfi *soha nem harcolhat* egy nővel. Ennek abszurditása mindjárt nyilvánvalóvá válik, ha a kétféle táncos párviadalt megpróbáljuk „élesben" elképzelni: míg a férfiak esetében ez teljesen természetes, és a valóságban gyakran meg is történt, hogy a tánc igazi verekedéssé fajult, addig ez magától értetődően soha nem történhetett meg a nővel járt botolók esetében – a férfi semmilyen körülmények között nem támadhatott bottal egy – amúgy is fegyvertelen! – nőre. A férfi tehát semmiképpen nem „harcol" vagy „küzd" a nővel; harcias fellépése nem a nő *ellen* irányul, hanem éppen a nő megnyerését és figyelmének felkeltését célozza! Látszólagos agresszivitása és támadó magatartása mögött ugyanis nem a küzdelem szándéka áll, hanem saját férfiasságának és erejének bizonyítása, fegyverforgató ügyességének fitogtatása rejlik; virtuskodásával próbálja a nő elismerését kivívni.[14] Táncos párviadaluk éppen ezért nem annyira a szelíd madarat űző ragadozó madár képével hozható párhuzamba – mint az a szakirodalomban általánosan elterjedt –, hanem inkább egyes madárfajok násztáncához hasonlítható, amelyben a hím erejével és félelmetességével hivalkodva igyekszik a tojó kegyeit elnyerni. A tánc támadó mozzanatainak, a bot fegyverként való kezelésének végső oka tehát mindenekelőtt szerelmi vonatkozásaiban és nem látszólagos harcszerűségében keresendő; a férfiak botolójának valódi küzdő karaktere helyett itt egy olyan „táncba szőtt, agresszív szerelmi játék"-kal állunk szemben (*Pesovár* 1997a, 15.), amelynek lényege nem a küzdelem, hanem inkább egyfajta szerelmi versengés: az udvarlásnak, a nő megnyerésének egy archaikus-elemi formája, a két nem egymáshoz való viszonyának, „örök harcának" primér kifejeződése. Ezt az értelmezést támasztják alá azok az erotikus vonatkozású adatok is, amelyek a nő szoknyájának leveréséről szólnak: a nő személye ugyanis sérthetetlen a táncban, megütése szégyent jelent a férfira nézve – a szoknya leverése azonban kivétel ez alól a szabály alól, sőt éppen a férfi ügyességének, botkezelési virtuozitásának csúcsát jelenti. Ugyancsak emellett az értelmezés mellett szól az a szokás, hogy a férfiak párbajszerű botolóiban vagy bottal történő valódi verekedéseiben a nő alkalmanként a felek szétválasztójaként vagy az egyik fél segítőjeként szerepel: a viaskodó férfiak közé vetve magát táncával megakadályozza összecsapásukat, vagy az egyik megzavarásával segíti a másikat. (*Andrásfalvy* 1963, 71–72.) Ezt éppen azért teheti

[14] Andrásfalvy Bertalan a párbajszerű táncokról értekezve a világ több pontjáról hoz párhuzamokat a „csalogató, üldöző szerelmi táncra", és ezekkel kapcsolatban megjegyzi: „...előfordul, hogy a férfi a fegyverforgatásban való jártasságának fitogtatásával, férfierényeinek és ügyességének csillogtatásával is hatni kíván párjára". (*Andrásfalvy* 1963, 74.)

meg, mert személye sérthetetlen, vagyis a férfi semmilyen körülmények között nem ütheti meg – márpedig ez a tény önmagában is jelzi a nővel való küzdelem képtelenségét.

E szerelmi versengés „eszköztárában" – konkrét és átvitt értelemben egyaránt – világosan megjelennek a két nem közti karakterbeli különbségek: míg ugyanis a férfi erejének, ügyességének, harciasságának fitogtatásával, és férfiasságának *par excellence* jelképével: fegyverrel lép fel a nővel szemben, addig a nő eszköz nélkül, de mégis egy tipikusan női fegyvert, a *fortélyt* alkalmazva vesz részt a táncban. Vagyis míg a férfi alapvetően agresszívebb, támadóbb habitusából következően és fizikai kondíciójának megfelelően elsősorban erejét csillogtatva kíván a párjára hatni, addig a szelídebb és passzívabb természetű, fizikailag jóval gyengébb nő a férfi erőfölényével szemben a fortély, a csel, a megtévesztés eszközét veti be: incselkedésével, a botforgatás akadályozásával, a férfi „megcsalására" irányuló zavaró megmozdulásaival megpróbálja megnehezíteni párja dolgát.[15] És noha a férfi az aktívabb fél, az ő szélesebb ívű, energikusabb mozgása a domináló, mégis aki a táncot *lényegileg* meghatározza, az a nő – hiszen mind fizikailag (körülbotolása révén), mind pedig átvitt értelemben körülötte zajlik minden: a virtuskodás az ő meg- illetve elnyerését szolgálja. A viadal kimenetele kétféle lehet: ha a nő az ügyesebb, és ki tudja játszani, meg tudja „csalni" a férfit, akkor őt tekintik nyertesnek; ha viszont erre nem képes, akkor a férfi kerül ki győztesen a versenyből.[16]

A magyar pásztor botolókban, amelyeknek fő elterjedési területe (Felső-Tiszavidék) megegyezik a cigány botolókéval, a nő sokkal visszafogottabb szerepet játszik, mint a cigány változatokban. Már a férfi bottal való virtuskodása, támadó gesztusai, a nő körülbotolásának mozzanatai is kevésbé karakteresek és kizárólagosak; ezzel párhuzamosan a nő táncából már teljes mértékben hiányoznak a férfi kijátszására, „megcsalására" utaló mozzanatok, ehelyett inkább a csárdásra jellemző szerényebb, visszahúzódóbb magatartás, sőt gyakran a férfihoz való alkalmazkodás jellemzi. Vagyis a pásztor botolóban a nő egyenrangúsága csak részlegesen és időlegesen valósul meg, sosem olyan mértékben, mint a cigány változatokban. Ennek a jelenségnek az oka lehet egyfelől az, hogy mivel a pásztor botolók mind zenéjükben, mind motívumkincsükben az új stílusú csárdáshoz hasonultak, ezért ez a változás a magatartásformákban is megjelent, míg a cigány változatok megőrizték az archaikusabb, primérebb formákat; másfelől igen valószínűnek látszik az is, hogy a nő teljes egyenrangúsága, más táncokban ismeretlen aktivitása, rivalizáló-támadó fellépése sajátosan cigány fejlemény – ennek valószínűségét éppen az támasztja alá, hogy a magyar paraszti kultúra nemek közti tradicionális hierarchiájától és a hagyományos női szerepektől nagymértékben idegen az efféle magatartás. Ennek a kérdésnek a tisztázása még további kutatásokat igényel.

A páros cigánytáncban a két nem egymáshoz való viszonya, s ezáltal szerepköre is módosul. A férfi már nem férfiasságát, legfeljebb tánctudását fitogtatja, és a nő is – noha a „megcsalásra" való törekvése megmarad – más szerepet tölt be, mint a botolóban. Általában ugyanis ő az aktívabb, kezdeményezőbb fél, ő az, aki nagyobb tereket bejárva körültáncolja párját, és igyekszik megzavarni figurázását vagy csapásolását, megpróbálja kimozdítani őt a helyéből, illetve a háta mögé, oldalába kerülve, karja alatt átbújva meg-

[15] Egy Bereg megyei, Jándról való adat szerint „A botolásnál többet tett az asszony, mint az ember. Elvette az elméjét sok férfinak is". *Andrásfalvy* 1963, 71.

[16] Ennek a tánctípusnak az 1930-as évek első felében gyűjtött legkorábbi változata, a porcsalmi (Szatmár megye) botoló azzal végződik, hogy a férfi szertartásos mozdulattal a nő nyakára teszi a botot. A táncot közzétevő szerzők ebben a mozzanatban jelképes lefejezést látnak, ami mögött az emberáldozat emlékét sejtik (*Lajtha–Gönyey* 1937, 125.) – a fentebb leírtak fényében azonban sokkal valószínűbb, hogy a férfi a nő elnyerésének tényét jelezte ilyen módon, párjának birtokbavételét fejezte ki ezzel a mozdulattal.

kísérli „megcsalni" őt – a férfi tánca vele szemben inkább védekező-hárító, nem pedig támadó jellegű. (Vö. *Balázs* 1995, 106.) A cigánytáncban tehát nincs már meg a páros botoló látszólagos agresszivitása és küzdő karaktere, hanem sokkal inkább egyfajta játékos versengés érvényesül: a tánc inkább az ügyesség és a tánctudás összemérésének, semmint szerelmi párviadalnak mondható, amelyben elsősorban a nőé a kezdeményező szerep, s amelyben természetesen benne rejlik a másik nemnek való imponálás szándéka is.

A páros ugrósban ugyancsak hasonló tendencia figyelhető meg: a játékos csalogatásban rendszerint a nőnek jut a főszerep (még akkor is, ha a tánc egészének mikéntjét alapvetően a férfi határozza meg), hiszen ő az, akinek karakteréhez közelebb áll a kacérkodó, sőt esetenként akár kihívó magatartás. Ebből a táncból már teljes mértékben hiányzik minden küzdelemre vagy támadásra utaló mozzanat, sőt ezek szelídebb formája, a versenyszerűség is – ehelyett valódi szerelmi csalogatás, játékos udvarlás jellemzi. E tánctípus három formájában tehát jól nyomon követhető az a változás, ahogy a két nem táncban megfogalmazódó viszonya a férfias virtuskodástól, a virilitás elemi megnyilatkozásától a „konszolidált" széptevésig ível. Ezzel párhuzamosan a férfi dominánsabb szerepe is megszűnik, és a nő kerül előtérbe: míg ugyanis a virtuskodás mindenekelőtt a férfi sajátja, addig a csalogatás elsősorban a nő egyik jellemző tulajdonságjegye.

III. A nő mint alárendelt fél

A magyar néptánchagyományt alapvetően az improvizatív páros és szólisztikus táncok túlsúlya, s ezzel együtt az individualisztikus előadásmód jellemzi. A motívumok teljes mértékben egyéni, szabad variálása azonban csak a szólótáncokban valósulhat meg, hiszen a páros táncokban szükségképpen alkalmazkodniuk kell egymáshoz a táncosoknak, sőt a szorosabb összefogódzású táncokban az egyik félnek irányítania kell a másikat, különben nem is jöhetne létre a tánc. Ez a meghatározó, irányító fél a magyar néptáncban a férfi – és mindig a nő az, aki követi párját, aki alkalmazkodik partneréhez.[17] A tánc menetét, a figurák egymásutánját, sőt gyakran az előadásmód mikéntjét is a férfi szabja meg: elsősorban az ő ügyességén, tánctudásán, vérmérsékletén múlik, hogy milyen lesz az adott tánc. Karja, keze erejével, egész teste húzásával érzékelteti, hogy milyen mozgásformát szeretne táncolni, a nő pedig – aki felismeri párja szándékát, hiszen gyermekkorától fogva tanulta és gyakorolta faluja hagyományos táncait – követi irányítását: olyan figurákat táncol (például páros forgást, átvetőst, kiforgatást, körülvezetést stb.) és olyan sorrendben, amilyeneket és ahogy a férfi „diktál" neki. A nők tánctudásának, jó vagy rossz táncos voltának egyik fokmérője éppen az, hogy milyen mértékben irányíthatók, mennyire képesek párjuk vezetését követni.[18] Táncbéli alávetettségük azonban nem a férfi általi „elnyomásukat" jelenti, hanem éppen hogy önkiteljesedésüket szolgálja: hiszen a nő tánctudásának, egyéniségének kibontakoztatása a páros táncban csak a férfi irányításán keresztül, a hozzá való alkalmazkodás révén valósulhat meg. A legszebb táncfolya-

[17] Ez a hierarchia tulajdonképpen már a táncra való felkéréskor megmutatkozik, ugyanis az íratlan szabályok szerint a felkért leány semmilyen körülmények között nem utasíthatta vissza a legényt, még akkor sem, ha az a falu legrosszabb táncosa volt, vagy netán egy fejjel kisebb volt nála. Ha mégis előfordult ilyesmi, akkor a lányt nyilvános megszégyenítéssel büntették: kimuzsikálták, vagyis seprűt nyomtak a kezébe, kizavarták vagy kitáncoltatták a bálból. A falu közössége adott esetben a büntetésnek még olyan durvább formáit is jogosnak tartotta – bár durvasága miatt el is ítélte –, mint például a pofon vagy a fenékbe rúgás. Vö. *Ratkó* 1996. 112–114.

[18] Természetesen ezzel párhuzamosan a férfi tánctudásának is egyik lényeges összetevője az, hogy hogyan tudja irányítani párját.

matok akkor jönnek létre, amikor a két fél teljes összhangban képes együtt táncolni; ahogy a férfi éppen a nő irányítása révén mutathatja meg tudását, úgy a nő is a férfi tökéletes követése által teljesedhet ki. Egy gyenge táncospárral még a legkiválóbban táncoló nő sem tudja tudását érvényesíteni; adott esetben például kénytelen a táncfolyamat egésze alatt csupán kettes csárdást és páros forgást járni, mivel partnerétől csak ennyire telik.

A férfi irányító szerepe magától értetődően elsősorban a nő térbeli mozgatására terjed ki – azt már nem ő határozza meg (nincs is erre módja), hogy konkrétan milyen lábfigurákat táncoljon a párja; ez már a nő egyéni tánctudásától, kedvétől függ. Közvetett módon azonban a férfi gyakran mégiscsak szabályozza a nő konkrét motívumait is, mivel a párban járt figurák többségéhez meghatározott motívumok kapcsolódnak; például ha átvetőst táncolnak, akkor ugyan a férfi nem tesz mást, mint csupán egyik karjáról a másikra „dobálja" a nőt, de ezzel közvetve megszabja azt is, hogy párja milyen figurát járjon: ilyenkor ugyanis a nő mindig az adott falura jellemző, mindenki által ismert átvetős-motívumot táncolja. A nőnek tehát tulajdonképpen csak akkor van lehetősége a teljesen szabad táncolásra, amikor a páros motívumokat az egyéni figurázás váltja fel a tánc folyamatában – vagyis míg a férfihoz való viszonyulásában, hozzá kapcsolódó mozgásában mindig alkalmazkodó és meghatározott, addig önálló csak párjától független „önmozgásában" lehet. Annál érdekesebb az a jelenség, amely jól megfigyelhető például a felső-Tisza-vidéki csárdások filmre vett változataiban: nevezetesen hogy a nő alávetettsége nem egyszer olyan esetekben is érzékelhető, amikor a zártabb összefogódzást lazább kézfogás vagy külön táncolás váltja föl, s a férfi irányítása gyengébben vagy egyáltalán nem érvényesül – ilyenkor ugyanis a nő, noha a férfi az adott helyzetben nem befolyásolja mozgását, mégis gyakran figyeli és követi párja táncát úgy, hogy ügyessége és tudása szerint megpróbálja utánozni annak figuráit. (Vö. *Ratkó* 1996, 238–239.)

A nők fent vázolt táncbeli alárendeltségére több síkon is található magyarázat. A praktikum oldaláról közelítve e tény legkézenfekvőbb oka az, hogy a férfi az erősebb, tehát egyszerűen fizikai erejénél fogva ő az alkalmasabb a páros táncban nélkülözhetetlen irányító szerep betöltésére. Ha nem érjük be ezzel a felszínes magyarázattal, hanem a dolgok mögé nézve mélyebben fekvő okokat is fel akarunk tárni, akkor természetes párhuzam kínálkozik a férfi táncbeli dominanciája és a családban, faluközösségben elfoglalt helye között. A magyar népi kultúrában ugyanis *hagyományosan* a férfié a vezető szerep az élet minden területén: ő a családfő, az ő szava dönt mindenben, ő irányítja a család életét – s ezért természetes, hogy a táncban is ugyanez a viszonyulás valósul meg. Ez a párhuzam önmagában azonban még nem ad magyarázatot a fenti jelenségre; csupán egyazon dolog két eltérő aspektusáról, különböző területeken történő megnyilvánulásáról van szó – a valódi ok ugyanis a hagyományos kultúra mélyén, a tradicionális férfi-nő felfogásban keresendő.[19]

A tradicionális szemlélet szerint a világ egyik alappolaritása a nemek elkülönülésében nyilvánul meg: a férfi és a női princípium olyan alapvető különbségek, fundamentális ellentétpárok hordozója, amelyek egyszerre ellentettjei és ugyanakkor kiegészítői is egymásnak.[20] A férfi az emberi létformában az aktivitást és a nemzőerőt képviseli, s a különböző szimbólumrendszerekben a szelleminek: a fénnyel, éggel és a Nappal kapcsolatos szoláris erőknek a megtestesítője. Ezzel szemben a női princípiumot a passzivi-

[19] A nemek tradicionális értelmezésével kapcsolatban lásd *Evola* 2000.

[20] Legközismertebb megfogalmazása ennek a *jin* és *jang* szimbóluma, amely „a világ rendjének" és „a lét keletkezésében szerepet játszó két őserőnek" a jelképi ábrázolása a kínai kultúrában. *Pál–Újvári* 1997, 225–226.

tás, a befogadó attitűd jellemzi, s a szellemi helyett az anyagi világhoz, a fény és a Nap helyett a sötétséghez és a Holdhoz – lunáris erőkhöz – kapcsolódik. (*Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám* 1996, 68 és 161; *Pál–Újvári* 1997, 145.) A férfinem elsőbbségére utal az is, hogy a legtöbb nép mitológiájában az első teremtett ember férfi. (*Tokarev* 1988, I, 59–61.) Mindennek fényében világossá válik, hogy miért magától értetődő a páros táncokban a férfi irányítói szerepköre és a nő irányítottsága: ebben ugyanis a két nem különbségeinek olyan alapjellegzetességei fejeződnek ki, amelyek még a nemek összemosódásának, egyenjogúsításának és egyenértékűsítésének modern korában is természetesnek számítanak, s amelyeket a hagyományos nemi szerepek fokozatos felszámolása illetve felcserélődése sem tudott eltüntetni. Hogy mennyire természetes még manapság is a férfi és nő hagyományos táncbéli szerepe, azt mi sem bizonyítja jobban, mint ha megpróbáljuk felcserélni őket: ekkor ugyanis azonnal nyilvánvalóvá válik a dolog természetellenessége és abszurditása. A mozgató – és megállító – eredendő aktivitása révén csak a férfi lehet, a mozgatott – és megállított – pedig eredendő passzivitása okán csakis a nő.

Ez az alaptörvény legtökéletesebben a forgós-forgatós párosokban valósul meg, ahol a férfi tánca gyakorlatilag a nő mozgatásából áll; a Nyárád és Maros menti forgatósok például egyenesen az eszközös táncokat juttatják eszünkbe, hiszen a férfi a botolók eszközkezelési technikáját idéző módon, szinte eleven eszközként forgatja, vezeti, „dobálja" egyik oldalról a másikra a nőt. A tánchoz szükséges mozgási energia mindig a férfiból indul ki: ő ad lendületet a nő – és kettejük együttes – mozgásához; önálló, azaz *nem a mozgatás* körébe tartozó mozgást legfeljebb csak pillanatokra, egy-egy rövid figurázás vagy csapás erejéig végez. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy míg a férfi *önmaga által* mozog, addig a nő a *férfi által* végzi a mozgást. Ez nyilvánul meg e tánctípus ama jellegzetességében is, hogy a férfi igen kis helyen vagy csaknem egy helyben táncol, miközben a nő a férfi irányításának megfelelően jóval szélesebb teret jár be, elsősorban a párja *körül*. A férfi ugyanis nemcsak *forrása*, hanem egyben *tengelye* is a mozgásnak: a nő mindig ehhez a tengelyhez, vagyis a férfihoz viszonyítva közeledik vagy távolodik, illetve kering körbe-körbe nemcsak a páros forgásokban és a körülvezetések során, hanem gyakran úgy is, hogy a keringés közben – kar alatti kiforgatás révén – saját tengelye körüli forgást is végez.[21]

Összegzés

A recens tánctípusokon végigtekintve a nő táncban betöltött szerepének három különböző fajtája bontakozott ki előttünk. Az időben legrégebbi a tánc kialakulásának kezdeteihez nyúlik vissza: a nagyböjti körtáncban a nő rituális szerepkörben, a másik nem nélkül, principiális sajátosságait megtestesítve jelenik meg. A másik két esetben már profán keretek között és nem önmagában, hanem a férfihoz való viszonyulásban szerepel – s noha az ide tartozó táncokra már sem a ritualitás, sem a szertartásosság nem jellemző, és többségük pusztán a szórakozást szolgálja, alapvonásaikban mégis jól felismerhetők a férfi és női princípium eltérő jegyei, a két nem különbségeinek és viszonyulásának tradicionális alapformái. A tavaszt megidéző és a természet újjászületését jelképező, a tavaszi folyamatokra ráhangoló és azokba bekapcsoló nagyböjti karikázóban a női nem kizáróla-

[21] Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Falvay Károly a páros táncok tradicionális kiindulású vizsgálata során a férfi „működtető", illetve a nő „működő" szerepköréről, valamint a forgatásnak és a férfi tengelyvoltának jelentőségéről. Ezeken túlmenően azonban gondolatmenetének és érvrendszerének nagy részét, következtetéseinek túlnyomó többségét nem tartjuk elfogadhatónak. (Vö. *Falvay* 1983, 198–199, 201–202.)

gos szerepe éppen a nőiség ideájának egyik fundamentális összetevőjével magyarázható, amelynek lényege az élet megújításával, a termékenységgel kapcsolatos eszmekör. A páros táncokban a nő szerepköre magától értetődően csak a férfiéval való összevetésben határozható meg. Így e táncok legarchaikusabb formáiban, az összefogódzás nélkül járt cigány és pásztor botolóban, a cigánytáncban és a lazább fogásmódokat alkalmazó ugrós párosban a nő a férfival egyenrangú félként, sajátos női tulajdonságjegyeit képviselve jelenik meg: jellegzetes női eszközökkel, fortéllyal, cselvetéssel, illetve csalogatással-kacérkodással lép fel a férfi hol fenyegetően virtuskodó, hol pedig szelídebben széptevő, de mindig udvarló szándékú magatartásával szemben. A régi stílusú forgós-forgatós páros táncokban és az új stílusú csárdásokban, amelyekben a nyitottabb és főként a zárt fogásmódok szükségszerűvé teszik az egyik fél fölé- és a másik alárendeltségét, mindig a nő játszik alávetett szerepet: az ő feladata, és egyben tánctudásának fokmérője az, hogy minél tökéletesebben kövesse párja irányítását. A férfi principiális eredetű *mozgató* és *meghatározó* szerepkörével szemben tehát a nő – ugyancsak nemi princípiumaiból következően – mindig csak *mozgatott* és *alkalmazkodó* lehet, ami azonban nem elnyomását jelenti, hanem táncbéli kiteljesedésének feltételét és lehetőségét teremti meg.

Vizsgálatunk általános tanulságaként végezetül megállapítható, hogy a néptánckutatásban bevett formai és funkcionális elemzések mellett egy másfajta, a tradicionális kultúrák sajátosságaira épülő megközelítési mód alkalmazása a táncnak olyan új dimenzióit és összefüggéseit képes feltárni, amelyek a megszokott nézőpontokból rejtve maradnak, s amelyek a tánc kialakulásának gyökereihez, a tér- és mozgásformák eredeti principiális jelentéséhez vezetnek el.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan
1963 Párbajszerű táncainkról. In: Ethnographia LXXIV. évf. 55–83.

Balázs Gusztáv
1995 A nagyecsedi oláh cigányok tánchagyománya. Cigány Néprajzi Tanulmányok 3. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest

Biedermann, Hans
1996 Szimbólumlexikon. Corvina, Budapest

Eliade, Mircea (szerk.)
1995 The Encyclopedia of Religion I–XVI. Macmillan, New York

Eliade, Mircea
1997 Képek és jelképek. Mérleg sorozat. Európa Könyvkiadó, Budapest

Evola, Julius
2000 A szexus metafizikája. Ur Kiadó, Budapest

Falvay Károly
1983 Rítus és tánc. In: Tánctudományi Tanulmányok 1982–1983, 163–207.
1987 Szempontok körtáncaink tartalmi és formai vizsgálatához. In: Tánctudományi Tanulmányok 1986–1987, 211–236.

Felföldi László

1987 Rituális táncok a magyar néptánchagyományban. In: Ethnographia XCVIII. évf. 2–4. sz. 207–226.

Giurchescu, Anca

1993 A táncszimbólum mint a kommunikáció eszköze. In: Martin György emlékezete. Szerk. *Felföldi László*. Magyar Művelődési Intézet, Budapest, 61–67.

Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György

1996 Jelképtár. Helikon Kiadó, Budapest

Lajtha László–Gönyey Sándor

1937 Tánc. In: A Magyarság Néprajza IV. Budapest, 85–149.

Martin György

1979 A magyar körtánc és európai rokonsága. Akadémiai Kiadó, Budapest

1980 A cigányság hagyományai és szerepe a kelet-európai népek tánckultúrájában. In: Zenetudományi Dolgozatok 1980, MTA Zenetudományi Intézete, Budapest, 67–74.

Martin György–Pesovár Ernő

1958 A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai. In: Ethnographia LXIX. évf. 424–436.

Pál József–Újvári Edit (szerk.)

1997 Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Balassi Kiadó, Budapest

Pesovár Ernő

1967 A csalogatós csárdás. In: Tánctudományi Tanulmányok 1965–1966, 115–142.

1977a Az ugrós páros. In: Tánctudományi Tanulmányok 1976–1977, 243–262.

1977b Küzdő karakterű páros táncaink. In: Népi Kultúra – Népi Társadalom. A MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve IX. Szerk. *Kósa László*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 329–355.

1983 A forgós-forgatós páros a történeti forrásokban és a tánchagyományban. In: Tánctudományi Tanulmányok 1982–1983, 255–285.

1993 Epilógus a Körtánc-monográfiához. In: Martin György emlékezete. Szerk. *Felföldi László*. Magyar Művelődési Intézet, Budapest, 33–39.

1997a A magyar páros táncok. Jelenlévő múlt. Planétás Kiadó, Budapest

1997b Rituális körtáncaink szakrális és profán vonásai. In: Tánctudományi Tanulmányok 1996–1997, 109–119.

Prokosch Kurath, Gertrud

1986 Körkép a táncetnológiáról. In: Táncetnológia. Szerk. *Pesovár Ernő*. Magyar Táncművészeti Szövetség, Budapest, 5–48.

Ratkó Lujza

1996 „Nem úgy van most, mint vót régen...” A tánc mint tradíció a nyírségi paraszti kultúrában. Sóstói Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstófürdő

1997 A nagyböjti játék- és tánchagyomány. A magyar nyelvterület nagyböjti játék- és táncanyagának értelmezése. Kandidátusi értekezés. Kézirat.

Sachs, Curt

1937 World History of the Dance. New York

Tokarev, Sz. A. (főszerk.)

1988 Mitológiai enciklopédia I–II. Gondolat, Budapest

PÁLFY GYULA

VAJDAKAMARÁS TÁNCÉLETE

Bevezetés[1]

A nagy kiterjedésű Erdélyi Mezőség – cigányok, magyarok, románok és (történeti értelemben) szászok lakta vidék – a magyar néprajzi irodalom viszonylag elhanyagoltabb területei közé tartozik. Valamivel jobb a helyzet a folklorisztika terén, ahol a közlések sorában nem csupán elszórt adatokkal, hanem néhány monografikus jellegű munkával is találkozhatunk.[2] Ezen belül szembetűnő pozitív kivétel az egykori Szolnok-Doboka megyei Szék.[3]

A mezőségi táncéletről, sőt a táncokról is vannak már bizonyos ismereteink, az utóbbiakról főleg *Martin György* és részben *Karácsony Zoltán* valamint *Pálfy Gyula* táncközlései nyomán,[4] azonban részben a gyűjtés területi egyenetlensége, részben pedig a táncélet hiányos föltártsága – bizonyos objektív nehézségek ellenére is[5] – indokolta e dolgozat témaválasztását. Megerősített szándékomban az a körülmény, hogy Vajdakamarás (Vaida-Cămăraş, jud. Cluj, Románia) éppen a vidék táncéletével foglalkozó többi munkában tárgyalt falvak közötti területen fekszik.[6]

Sajnálatos, hogy igen kevés az alapos megfigyelésen nyugvó közlés a 19–20. század fordulója körüli időből.[7] A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzeteibe – ugyancsak sajnálatosan – egyáltalán nem kerültek táncra, tánczenére, táncéletre, de még táncnévre vonatkozó kérdőpontok sem.

Amit a még (legföljebb már csak az emlékezetben) élőnek mondható táncéletről tudunk – a szórványos és véletlenszerű följegyzéseken, valamint egyes szokásleírások részletein kívül –, azt néhány gyűjtő egyéni vállalkozásának köszönhetjük. Sajátos ellentmondás, hogy a technikai föltételek javulása ellenére csökkent az intenzív táncgyűjtések aránya, mivel a *legsürgetőbb feladat az extenzív gyűjtés volt.* Ahogy *Martin György* megfogalmazta az, hogy „minél több helyen, minél több tánc rögzítését elvégezhessük."[8]

---

[1] E dolgozat egyszerűbb formája: *Pálfy* 1987*b)*

[2] *Faragó* 1946, 1947; *Faragó–Jagamas* 1974; *Járdányi* 1943; *Kallós* 1964, 1970, 1973*a*; *Karácsony* 2000; *Lajtha* 1954*a, b*; *Martin* 1970*a*, 1973, 1982 irodalmában, 1985; *Nagy* 1983; *Novák* 2000.

[3] Lásd *Martin* 1982. irodalmát, valamint *Virágvölgyi* 1982, 1983.; *Halmos–Virágvölgyi* 1995.; *Virágvölgyi–Felföldi* 2000.

[4] *Domby* 1967, 1971; *Kallós* 1964; *Karácsony* 2000; *Martin* 1964*b)*, 1970*a), b)*, 1973, 1978, 1979*a), b)*, 1980*a), b), c), d)*, 1985; *Novák* 2000.; *Pálfy* 1987.

[5] Lásd alább a 15. jegyzetben a szöveges gyűjtések évszámait!

[6] *Faragó* 1946; *Kallós* 1964; *Karácsony* 2000; *Novák* 2000.

[7] Szerencsére van néhány korát megelőző színvonalú leírás is, mint pl.: *Almási* 1980; *Borbély* 1891; *Seprődi* 1974.

[8] *Martin* 1977*a)* 166.

Az egyetlen összefoglaló jellegű táncéletkönyv[9] is legnagyobbrészt csak részleges érvénnyel, illetve általánosságok keretein belül kényszerül mondanivalóját tárgyalni, ami főképpen a tárgykör – területi megoszlás tekintetében – igen egyenetlen gyűjtöttségével magyarázható.

A táncéletbeli ismeretek növelésében és a hiányok pótlásában sok segítséget nyújthatna – és kellene is, hogy nyújtson (amíg nem késő) – az ún. társadalmi gyűjtők, valamint a hazai és határainkon túl is sugárzó tánc- és táncházmozgalom tagjainak ilyen irányú aktivizálódása.[10] Különösen hasznosnak ígérkezne ennek megvalósítása az etnikailag és földrajzilag is erősen tagolt kultúrájú vidékek – mint pl. az Erdélyi Mezőség – esetében, minthogy nemcsak a táncok táji–regionális különbözősége,[11] hanem igen nagy valószínűséggel a táncéletbeli táji eltérések ugyancsak történeti–fejlődési fokozatoknak tekinthetők[12] tehát mindenképpen bizonyos, hogy akként értékelhető elemek sorát hordozzák.

Nyilvánvaló, hogy a *táncélet*re vonatkozó adatokat könnyebb gyűjteni, mint a konkrét táncváltozatokat rögzíteni. Egyrészt azért, mert a legöregebb korosztály ha táncra már nem is, de szóra még bírható. Másrészt azért, mert a táncélet gyűjtése kisebb felszereltséggel és felkészültséggel is megoldható.[13]

A lehetőség szerint minél teljesebb anyaggyűjtés és közlés tekintetében máig érvényesnek tűnnek *Kodály* 1952-ben megjelent, serkentő figyelmeztetésnek szánt sorai: „A pontos anyagközlés háttérbe szorult. ... A legragyogóbb elmélet kártyavárként omlik összse egyetlen új adat súlya alatt. Elméletek elavulnak, hibátlanul közölt anyag soha."[14] Tudatában annak, hogy a hibátlanságot szerencsés esetben is csak megközelíteni lehet, a következőkben az eddig gyűjtött anyag alapján a Kolozs megyei Vajdakamarás hagyományosnak nevezhető táncéletét – amely az 1950-es évek közepe táján bomlott föl, illetve szűnt meg – ismertetem.

Tánctanulás

„A táncok tanulása falun *megfigyelésből, ösztönös utánzásból,* majd *tudatos tanulásból* és *gyakorlásból állott.*"[15] Igaz ez a megállapítás Vajdakamarásra is, hiszen a gyermek szinte észrevétlenül sajátította el – a munkába, a társas viszonyokba és általában az életbe való belenevelődése során – képességeinek megfelelően a táncokat a legénnyé, illetve a nagyleánnyá válás idejére. „Van aki āra is születik. Van aki oan botlábú, hogy min nézheti mē soha még a világ, meg nem tanulja. Van amejik má kicsi korába tud. Van amejiket min taníthatja, de nem tud megtanúni." (7.)[16]

---

[9] *Pesovár F.* é. n. [Újraközlései: In *Dömötör* 1990. 195–250.; In *Felföldi–Pesovár* 1997. 17–71]

[10] *Faragó* 1980. 22.: „A néptánckutatás kissé elmosódott színfolt a romániai magyar folklorisztikában." Valamint lásd ugyanitt a további értékelést!

[11] Pl.: *Martin* 1964*a)* 67–68., 1967*a)* 118–119., 1970*a)* 20–21. stb.

[12] *Pesovár F.* é. n. 6.

[13] A gyűjtésről l.: *Martin* 1979*b)* 523–533; *Bodai* é. n. *Gyűjtési útmutató*jában (131–184) az általános érvényű részek. Továbbá *Pálfy* 1990. A táncélet gyűjtéséhez segítséget nyújtó kérdőívek az MTA Zenetudományi Intézete Táncosztályán mindenkor hozzáférhetők voltak (mint ma is).

[14] *MNT II.* Előszó (VIII.).

[15] *Pesovár F.* é. n. 8.

[16] Az idézett szövegrészek a helyszíni szöveges gyűjtések lejegyzett anyagából valók. Ezek *A5*-ös formátumban az MTA Zenetudományi Intézet Táncosztálya kézirattárában találhatók az Akt. 861., 1057. (gy. Pálfy Gyula 1977-ben és 1981-ben), valamint az Akt. 1067. leltári számokon (gy. Molnár Zsolt 1983-ban). A magnetofonszalagról történt lejegyzéskor igyekeztem a *Voigt–Balogh* 1974. szerint eljárni. Ennek megfelelően

Az *ösztönös utánzás* először a leányoknál csapott át tudatos – és többnyire csoportos – gyakorlásba. Ismerve e vidék páros táncaiban a nőre háruló feladatokat, ezen nem is csodálkozhatunk.[17] „A lëjányok meg összejöttek mondjuk hogyha ők vótak magukra.. ..nem vot ott férfi de ha látták hogy jö, akkor má futottak el, búttak el, nem | hogy (meglássa valaki, hogy) tanítgassák (egymást). A lëányok má | gyerekkoruktú tanuták régen. Ők magokba." (3.)

A fiúk nem csoportosan, hanem egyedül kezdték – lehetőleg eldugott helyen – a gyakorlást, különösen a férfitáncok nehezebb figuráit. „Ő magába kellett tanujjan... Addig küszködött amig mindenki megtanut magába." (3.) „S én nézegettem, úgyhogy, lábró-lábra ment ez a (tanulás)... S mi mint gyermekek nézegettük, hogy micsinának az öregek, hogy csinálják, s úgy.. ..figyeltük hogy azok hogy csinálják meg, és mi azoktól tanultuk. (Miután látta az idősebbek táncát, a fiatal utána otthon) Próbálta, mind a majom... ...megpróbálja, csinálja s aztán próbálgatja s addig focsargatja (a lábát) s addig találgatja, amíg megtanója... Hát ott né, az istállóba. Az ember takarítgatta a marhákat s aztán fütyörészett, még csináta || addig csináta a tempót,[18] amíg megcsináta. || Nem vót nekünk... ...tánciskolánk. Hanem csinátuk mi magunk... (Úgy, hogy a többiek) Ne lássák. Aztán amikor már megtanótok, akkó (már) nem vót baj ha látták is." (2*a*)) „...én is megtanoltam ezeket a nyavajásokat | (ez)t a legényest. Szerettem erősen osztán, | úgyhogy | az ember amit szeret az(t) meg is tanolja hamar." (2*b*))[19]

---

a | jel a rövidebb, kettőzött formája (||) a hosszabb beszédközi, gondolkodási szüneteket jelzi. Az előforduló tájnyelvi következetlenségeket nem egységesítettem. Gömbölyű zárójelben a megértést könnyítő, de nem, vagy nem azon a helyen elhangzott beszúrások vannak. A kettőzött pontok a valóságban elhangzott, de a közlésből kihagyott rövidebb szövegrészek kapcsolódási helyét jelzik, a hármas pontsorok a hosszabbakat. A gyűjtések hangzóanyaga az MTA Zenetudományi Intézet szalagtárában található. Az adatközlőket születési évszámuk növekvő sorrendjében megszámoztam, ezek a számok azonosítják az idézett szövegrészek végén az adatközlőt gömbölyű zárójelben: 1. = Varró Dániel (1905–1983) parasztprimás, gy. 1983.; 2. = Kenderesi István (1909–kb. 1990), *a)*: 1977-es, *b)*: 1981-es gy., volt kezes [*Martin* 1970*b)* III. melléklet X. sz. táncának adatközlője is]; 3. = Varga Dániel (1911–) volt kezes, gy. 1983.; 4. = Farkas György (1912–), gy. 1981.; 5. = Petian, Ioan (1915–), gy. 1983.; 6. = Farkas Dániel (1923–) volt kezes, gy. 1983; 7. = Farkas Dánielné Kenderesi Ilona (1935–), gy. 1983. [Utóbbi kettő *Pesovár E.* 1985. 4. sz. táncának adatközlője is.]

[17] Lásd pl. *Martin* 1970*b)* III. melléklet XII. sz. tánc, *Pesovár E.* 1985. 4. sz. tánc, valamint a 23 511, 23 561–2 lsz. képet. Utóbbi kettőn a 6-os és 7-es sz. adatközlők láthatók.

[18] A *tempó* szóalak történetéhez, értelmezéséhez és összefüggéséhez lásd *Martin* 1977*b)* 380–382. oldalait!

[19] A 2. sz. adatközlő ilyen férfitánc közben látható a 23 537–8–9 lsz. fényképeken.

1. kép. Hármas csárdás („szászka")
(Szabó Sándor sz. 1945., Farkas Irén sz. 1950., Kenderesi Erzsébet sz. 1950.)
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 511 lsz.)

2. kép. Farkas Dániel 1923. és felesége 1935. („szökős")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 561 lsz.)

3. kép. Farkas Dániel 1923. és felesége 1935. („szökős")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 562 lsz.)

4. kép. Kenderesi István sz. 1909. („ritka magyar")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV.6. (23 536 lsz.)

5. kép. Kenderesi István sz. 1909. („ritka magyar")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 537 lsz.)

6. kép. Kenderesi István sz. 1909. („ritka magyar")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 538 lsz.)

7. kép. Kenderesi István sz. 1909. („ritka magyar")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 539 lsz.)

8. kép. Kenderesi István sz. 1909. („ritka magyar")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 540 lsz.)

A táncalkalmak

A gyermekkor táncalkalmai

Azokat az alkalmakat, ahol a fiúk és a leányok már egymással táncolhattak a *sátoros ünnepek* vasárnapja délutánján,[20] a mozgékonyabb gyermekek közül „akko is vot két kezes,[21] a kezesek szervezték." (7.) „Egy furujást, vaj egy zenészt, ëgy muzsikást fogadtak ők magok a gyerëkëk. ...Ők maguk intézték... Nem is mondtuk meg otthon hogy hogy és mint van." (6.) „Kivettek egy házat vaj ëgy – ha nyár vot – egy csűrt, oztán ott tartották a *kicsi tánc*ot." (7.)[22]

A zenét rendszerint egy szál hangszer szolgáltatta egy-egy kevéssé, vagy már csak ritkán foglalkoztatott idősebb ember kezében. A fizetség nem volt számottevő vagy meghatározó, előzetesen nem is volt pontosan kikötve.[23]

E *kicsi tánc*ok nem csupán a fiúk–lányok táncbéli összecsiszolódásának az alkalmai voltak. A zene szolgáltatói ugyanis gyakran irányítgatták, tanították is a gyermekeket.[24]

A táncalkalmak általában

Ebben a részben azokat az alkalmakat tárgyalom, ahol táncra sor került, vagy sor kerülhetett. E táncalkalmak nagy többségét egyszerűen *tánc*nak nevezték (főnévként). A fiatalság táncalkalmait, amelyeknek fő indítéka pusztán a tánckedv volt, a kétrendszerűség jellemezte, mint pl. Széken és Válaszúton is.[25]

Ez „azt jelenti, hogy az év során előfordult táncalkalmak két nagy csoportra oszthatók aszerint, hogy hosszabb vagy rövidebb időre fogadták-e fel a zenészeket. A rövidebb időtartamú zenészfogadásokkal legfeljebb néhány napra – legtöbbször ünnepnapokra –, a hosszabbakkal pedig több hónapra – főként vasárnapokra – biztosították maguknak a fiatalok a tánczenét."[26]

A *nagy időtartamú zenészfogadás*ra – az idősebbek szerint – egy évben egyszer (egész évre), vagy kétszer – ez utóbbi látszik általánosabbnak – került sor. Ebben az esetben először újév táján tizenöt, majd húsvét táján harminc vasárnapra fogadták meg a zenészeket. A fiatalabbak szerint – vagyis nagyjából az intenzív táncélet utolsó 10–15 évében – a 10 vasárnapos zenészfogadási ciklus volt szokásban.[27]

„...hát nekünk, amikor fiatalok voltunk, | minden vasárnap táncunk volt | itt a községbe(n)... Elmentünk és megfogadtuk a zenészeket nyáron harminc vasárnapra. És az

---

[20] Válaszúton ugyanígy: *Kallós* 1964. 236.

[21] Lásd alább *A tánc rendezése* alatt *A kezesek*nél!

[22] A gyermekek táncalkalmainak másutt előforduló további névváltozatai: *gyermektánc, kicsi legények és lányok tánca, aprók tánca, serketánc.* Említik: *Faragó* 1946. 17.; *Halmos* 1980. 102.; *Kallós–Martin* 1970. 196.; *Karsai* 1956. 126.; *Novák* 2000. 50–56.

[23] Akikre emlékeztek mint *kicsi tánc*beli zenészekre: *Varo Dani* parasztprímás (azonos az 1. sz. adatközlővel, továbbá lásd alább *A zenészek*nél), valamint *Vak András* „furujás" v. „fujurás."

[24] A zenészek tánctanításban való szerepére találóan jellemző példát hoz Székről: *Halmos* 1980. 102–103.

[25] *Halmos* 1980. 88–90.; *Kallós* 1964. 237.; *Lajtha* 1954*a)* 9.; *Novák* 2000. 40–45; *Virágvölgyi* 1981. 226–228.; Új jelenségként tapasztalta *Faragó* 1946. 5.

[26] *Pálfy* 1983. 81.

[27] *Halmos* 1980. 10, *Kallós* 1964. 30–40, *Lajtha* 1954*a)* 30, *Virágvölgyi* 1981. 10 vasárnapot, illetve alkalmat említ.

a harminc vasárnap amég letelt, addig minden vasárnap jöttek muzsikálni... Amikor letelt ez a nyári fogadás,.. ..akkor megfogadtuk tizenöt vasárnaprá... Karácsony előttül ment húsvétig... Húsvét után akkor megint a harminc vosárnapra... Mikorra bekövetkezett a karácsony, akkorra kiment a harminc vasárnap.. ..úgyhogy állandójan megvót... Azon az egy vasárnap.. ..sose táncoltunk, amikor nagyhetet hirdettek (a) templomba." (2*a*)) „Vót úgyis, hogy megfogadták tíz estére, tíz vasárnapra. Tíz szombat este, tíz vasárnap.. ..minden vasárnap este, szombat este vót tánc." (7.)

E rendszeresen ismétlődő táncalkalmak menetéről szó lesz még az alábbiakban. A rendszeresen ismétlődő, hetenkénti táncok mellett a *sátoros ünnepek* idején három napon egymás után is volt tánc. A zenészekkel történő megegyezéskor „Az ünnepek azok nem vótak belekötve a.. ..vasárnapokba.. ..az ünnepek külön vótak. Például karácsony, husvét, pünkösd, ezek külön vótak." (2*a*))

Az ünnep első napján a délutáni istentisztelet, az „...estéli templomozás után kezdődett a tánc" (2*b*)), ezt követően az ünnep 2. és 3. napján délután és este is táncoltak. Ezekre az ünnepekre, továbbá szilveszterre és újév napjára külön fogadták meg a zenészeket.

Itt említendő meg a *jánosozás*, a fiatal házasok által és maguk számára rendezett mulatási és táncalkalom, amelyet karácsony „másodestéjin" (2*b*)) tartottak. Ezen sem a házasulatlanok, sem a kb. 30–35 évesnél idősebb házasok nem vettek részt. Jellegében hasonlít a közismert batyus bálhoz. A fiatalok *tánc*ában egyébként is muzsikáló cigányokat fogadták meg a fiatal házasok, s „ha a tánc ēszéjedt tizenkét órakor.. (kezdetét vette a) ..jánosazás... (egy háznál. A magyarázat szerint azért hívják így, mert) János napjára esett, oztán azér. Oda esett." (2*b*)) Tehát csak időben esik egybe a Jánosok névnapjával.

Az élet fordulóihoz kapcsolódó táncalkalmak

A *keresztelő* és a *konfirmálás* újabban széles körű rokonság jelenlétében zajlik. Az egyházi szertartás végeztével otthon „aztán csinálnak ëgy jó kis mullatságot... Nótázás az van másnap reggelig.. ..táncnótákot.. ..cigántáncfélék,[28] más, || kinek amijen jut eszibe ajant nótáznak.. ..vannak ojan jó zenék, vannak jó csárdások.. (De csak) ..azóta móta ez a demokrácia van. (A II. világ-) háború előtt nem vótak efélék... Mosmá nagy keresztelők vannak.. ..mos(t) má nemcsak a keresztszülőt hívják meg, hanem meghívják a közeli rokonakat is." (2*b*))

Sorozás, berukkolás: A zenészek a sorozást meg-„előző nap este ējöttek és tánc vot | azonn este. Tánc vot egisszen éfélig. Tizenkét óráig, egy óráig.. ..ott múlattunk | mondjuk egy-két óráig éccaka, aztán ēszijettek. De akik kellett menjenek sor alá, azok nem szijettek, azok ott maradtak. Egisz éjjel. Mullattunk... Berugtunk. S aztán az asztalon táncoltunk | ijen leginyest | kurázsit | így mondták neki | úgyhogy csak ugy magunkra votunk, s oztán reggel akkor jüttek a szülők a tarisznyávol || és kellett indulni. ...Akkor indultunk Mocsra." (2*b*)) A „sorozatra" az 1930-as évek közepéig–végéig gyalog mentek Mocsra. A zenészek kísérték őket és „muzsikáltak végig. Már nem minden puszta hejen, például (amikor) átmentünk, (Mezö-)Gyéresen keresztül (akkor) muzsikáltok, mikó kijöttünk... Gyéresrül.. (akkor nem,) ..s onnét aztán ereszkedünk be Mocsra.. ..akkor aztán megin nekifogott (a) zenész és muzsikát... Visszafele megint így vót... (Amikor Vajdakamarás határába értek) ...a hegy tetejibe, akkor aztán nekifogott a zenész, muzsikált, s..

[28] Lassú aszimmetrikus, rubato hatású páros tánc. (A cigányok táncához nincs köze.) Ilyet táncol a 2. sz. adatközlő feleségével a 23 557 lsz. fényképen.

..akkó összefogóztunk ügyesen, összeölēkeztünk sorba, | s énekelve jöttünk be a faluba. Mindenkinek cédula vot a kalapjába, aki be vót sorazva. Aki nem, az hátul maradt. Hátul a cigányon. (A menet legvégén.) ...Akko bementünk az egészen (mindannyian) a kacsmábo... Akko megin mullattunk ën nagyot.. ..s akkor aztán, mindenkinek a szülei, hozzátartozói: bátyja, öccse, aki vót, a közelebbi rokonok.. ..odamentek s egy-egy liter pálinkát vettek, akkor már nem a regruták vettek.. ..akik be votak sorozva, hanem már a szülők vették az italt. (Szemben az előző estével, amikor még maguk vették.) Akkor aztán mullattunk.. ..tizenëgy–tizenkét óráig akko megint || tartott a mullatság.. ..mindenki.. ..béült a zasztal megé, ott múllatott, a leányok elmentek haza. Úgyhogy akko má nem is kellett (a leányok jelenléte). Me azelőtt való éjjel | egisz éjjel mullattunk, táncoltunk, akkó má nem kellett a tánc. Berugatt mindenki." (2*b*))

Amikor az 1930-as évek végétől már nem Mocsra kellett menjenek sorozásra, a zenészek csak az „ās ó fogadóig, a főutig.. (kísérték a legényeket, de amikor) ..visszajöttek este a faluba, már újra várták a zenészek" (7.) őket.

A berukkolást megelőző éjjelt is átmulatták, majd végigjárták zenészekkel a faluban azokat a családokat, ahonnan berukkoló volt, „így elköszöntünk mindenkitü s aztán igy zenéssze mentünk le az országutig.. ..s addig kisértek le az egész község. Az összes fiatalak, s.. ..akik be kellett rukkajjanak, azoknak a leginyeknek a hozzátartozójuk, rokonak.. ..Akik be kellett rukkajjanak, azak mentek szépen összeölelkezve, énekelve, egész odáig, s ott mindekitöl eköszöntök(tek) szépen, s a hozzátartozó(ju)k visszafordut onnét, s oztán mi bementünk.. ..Kolozsvárro.. ..falubeli szekerekkē.. ..és jelenkeztünk a jelenkező bejen..." (2*b*))[29]

Fiatal halott és lakodalma: „Vótak fiatalak || akik meghaltak. Például vot ëgy, hogy villám érte... Vot nekem.. ..egy unokabátyám.. ..fiatal fiú votam, tizenhat–tizenhét éves lehettem. (Akivel) || Vőféjek vótunk. Ippeg mind egy bálnál... (lakodalomban) S akkor a fiatalokat összegyűjtettem, koszorut fonattam velek, és úgy kisérték ki a.. ..holttestet a temetőre. (előtte) Ott is vot virasztó.. ..a fiatalok nem vótak virasztóba csak az öregek. De a közelebbi való rokonok ott vótak. Akkor összegyült a fiatalság az egész, és szépen felsorakoztunk... Amikor kivitték a házból... Már a prédikálás előtt.. (a zenészek) ..elhúzták annak a leginynek a nótáját, akit szeretett... És zenésszē kisértük ki a temetőre... (menet közben a zenészek muzsikáltak) Cigántáncokat. Ijesmit. Ijen csendes nótákot (játszottak)... Kikisértük a temetőre a sírig és ott a zenészek ëgy pár táncot, szoval ëgy pár nótát el | zenéltek[30] s... Akkor megállott (a zene) amég (ameddig) a pap elmondta az ő mondani valóját,.. ..s oztán utána mikor kezték húzni be a sírt, akkor oztán nekifogtak s zenéltek... Csak mind(ig) ijen csendes nótákat.. ..akkor (azután zeneszó mellett) hazajöttünk... Ahoz a házhoz.. ..ahonnen.. ..kivittük a holttestet... Ott | ett mindenki... Meg vot készítve a vacsora... Főtt vacsora vot mindég. Vagy gujás friss kenyérrel, vagy tőtött káposzta vót, vagy laska.. ..bornyuhussal || úgyhogy mindenki ē vot látva. S itallal... Utána még elhúztak ëgy pár nótát, oztán.. ..táncoltak a torozás után.. ..ëgy párt... Há mondjuk ëgy jó órát.. ..ojan formán | ēgy óra körül... (tartott az egy pár tánc) ...két eset vót akkor hogy táncoltak.. ..a torozás után.. ..(a)mit én tudok. Azóta nem." (2*b*))

„Úgy vot hogy | akkor az ember meghalt,.. ..de akkor vót hogy legyen meg az esküvője... Megtartották azé... Halála után... A fiatalok má ott votak a jegyzőségen. Má bé

---

[29] Az 1941-es átképzésre történt bevonulásra vonatkozik.

[30] Tehát nem táncoltak, de egy rend tánczenét húztak a cigányok. Az *egy pár tánc* kifejezést a – Mezőségen szokásos módon a – táncciklus egészének a megjelölésére használják. Meghatározásához, tartalmához lásd *Martin* 1978!

vot iktatva a neve, hogy kivē esküszik meg a.. ..lëjány... S ügyesen, akkor má megeskették avā... A banda jütt, s leghamarább ēment (a házához) a kapuba. S ēmentek a temetőbe... Bémentek. Az ő sírjához... S anét hazajüttek, s aztán tartották meg a rendes... (lakodalmat. Ott is táncoltak.) Ugyanúgy mind a rendes" (5.) lakodalomban.

A *lakodalom* egészére a helyi – különböző korosztályok által egyaránt használt – kifejezés a *bál.*

a) Előkészületek: „...a násznagy s a násznagyné.. ..*megkérik* a menyasszonyt... Régebben nem ment csak a kettő. Esetleg a vőlegénnek az apja.. ..s még valaki. Há most ojan eljegyzéseket csinának hogy | harminc–negyven szeméj. De régebben négy–öt szeméj ott az asztalná megkérték a lányt, s annyi vot az egész... (Ezután) ...kihirdeti a pap háromszor... Miko harmadszor hirdetik akko meg is mondja (a pap) hogy miko esküsznek." (7.)

b) Hívogatás, meghívottak: „Jártok rendesenn a vőféjek, a lakodalom előtt | egy héttel s *meghítták* a rokonokat || hogy na: ekko s ekkor.. ..lesz a lakodalom | gazdurunk szivesen látja a lakodalomba. Szoval ijen kis verset mondtak, akkor.. ..a vőféjek után (közvetlenül, velük együtt) ment a násznagy, az is meghíta a rokanakat... (A meghívottak száma elérte a) ...kétszázat–háromszázat is... Már akkor is.. ..ez attu függ(ött).. ..mijen nagy a rokonság mind a két félrül." (2*b)*)

c) A lakodalom ideje, időtartama, helye: „...régen megvót télen–nyáron. Mos(t) má csak inkább nyáron csinálják." (2*b)*) „Akkoriba vasárnap csinálták, máma szombaton csinálják a lakodalmakat. Akkoriba mindig vasárnap csinálták." (2*a)*) „Ment az vasárnap(tól) s hétfőn este s miko hogy. (Előfordult, hogy) ...visszamentek még kedden reggelig is." (3.) „De mostanába szombat este tarcsák, hogy a vasárnapi nap má szabadnap... Azóta, mióta van ez a sok gyári munkás... Hogy falurol is navetáznak be, ingáznak be Kolozsvárro, s akko inkább vasárnap szabadok..." (7.) „...akkor házoknál csinálták, (a) vőlegényi háznál csinálták a lakodalmat.. ..mos már nem mennek vissza a vőlegényi házhoz, hanem mennek egyenest a kultúrba. Kultúrterembe. S oda gyülekeznek, s ott csinálják." (2*b)*) „Vót először sirató régebben. Úgy mondták. Szombaton öste. Akkó mentek (mehettek) a hívatlan(ok is), nem kellett oda híják a leányok a legények(et)... Szombat este vot a sirató, vasárnap a bál, és a bál után vot a hérész." (1.)

d) Esketés előtt, gyülekezés: A meghívottak „Oda gyültek oda, āra a részre, ahova hivatalos(ak voltak)..." (3.) „Aki a vőlegén részirül vót hivatalos, az a vőlegénhez | aki pedig a menyasszonyi ágrul vót meghiva a lakodalomba, az a menyasszonhoz ment.. (A zenészeket) ..Oda híták a vőlegényi házhoz.. (Amikor) ..két–három ember má kezdett gyülekezni, már a zenész ott vót, s akko má zenélt végig.. ..megkínálták kaláccsol,.. ..pálinkával, a vendégeket, iddogáltak s.. ..akko már táncoltak is... (Amikor eljött az idő) ...elbucsuztatták a vőlegént, | a szülei háztul, s akkó mentek a menyasszonhoz, kikérték a menyasszont.. ..Kis ennivaló után.. ..kezdődett a.. ..menyasszonyi bucsuztató. ...elbucsuztatta szépen a vőféj a menyasszont, s azután indultak a templomba eskünni." (2*b)*)

9. kép. Kenderesi István és felesége („cigántánc")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 557 lsz.)

10. kép. Kenderesi István és felesége („szökős")
Fölvevő, fölvétel ideje: Borbély Jolán 1969. IV. 6. (23 559 lsz.)

11. kép. „Hivogatók" (lakodalomba)
Fölvevő, fölvétel ideje: Pálfy Gyula 1977. X. 30. (38 037 lsz.)

12. kép.
Varró Dániel (1905–1983)
Fölvevő, fölvétel ideje: Molnár Zsolt 1983. II. 8. (43 434 lsz.)

e) Esketés és tánc a templomnál: „...a zenészek kint maradtak, kívül a templomon... (Nem muzsikáltak) Csönd vót addig, mindaddig, amíg kijöttek a templombu, kijöttek az esketésről." (2*b*)) „...ott (akkor) aztán az új párok bemennek az irodába. A pap beviszi őket hogy na aláírják hogy megesküdtek, s addig a vendégek,.. ..a cinterem ajtaján kívül táncolnak, rikotaznak."[31](7.)

f) Esketés után és vacsora: „...onnet amikor kijöttek, akko mentek egyenest a vőlegényi házhoz. ...Ott tartották a lakodalmat a vőlegényi házná. (Az utcai vonulások ideje alatt a zenészek állandóan húzták a *kísérőt*) ...onnen má széjedtek.. ..haza kellett menjen.. ..marhákat megitatni vagy nem tudom mi, s amég összegyűltek mind(annyian), addig | (volt) ep pár tánc, kettő, amég összegyűlt a vendég... Nem vót akkó sátor. Házakba táncoltak.. ..közbül (a háromosztatú ház középső helyiségében) vot a zenész, kétfelül táncoltak... Ha látta (aki táncolni akart), hogy sokan vannak erőst, nem fér táncolni, akko megvárta a másik párt... Mikor össze vot gyülve a nép na || akkor besorakoztak az asztal megé s akkor... vacsoráztak... (A vacsora) tartott úgy | tizenkét óráig, egy óráig, | akkó kezdődött a menyasszontánc." (2*b*))

g) A menyasszonytánc: „...vacsora után || lejár a menyasszonytánc... Először a vőlegén részirül mindenki megtáncotatta a menyasszant, || mikor a vőlegén részitül megtáncotatta (minden vendég) a menyasszont, akko következett a menyasszon részirül... Minden egyes vendég után megállott a zenész, s mindég azt kijátották.. – akár a vőféj, akár a násznagy, ez a kettő ëgy hivatalt tartott.. – hogy: »ki a hibás?!« ..de a másik má várta hogy ez tegye le, hogy fogja ő, forgassa meg hogy aztán ígérjen ő is. Szova adja meg a menyasszonytáncot... Mikor a zenész megállott, akkor | az illető aki táncót vele azt mondja hogy: »adok háromszáz lejt«, vagy »adok ëgy bárant«, vagy »adok ëgy bornyút« || ki amit akart ígérni a menyasszonnak... Például (valakinek) a férje táncolt, akkor átadta a feleséginek (a menyasszonyt). A felesége akkor átadta ëggy másik családnak... (miután már táncolt vele) Most úgy megyen családonkint. De akkor kütön-külön. Különn a nő különn a férfi... (mindkettő táncolt a menyasszonnyal) S aztat mindenkit jegyeztek no:.. (XY) ..adatt ötszáz lejt vagy adatt ëggy bárant, vagy adatt ëgy malacot vagy adatt ëggy bornyút. Aztat | mindenkit írtak fel. S most is felírják... (A menyasszonytánc) ...két orát tartott, vagy többet... Egyfojtába tartott két óra hosszáig. Ha sok a vendég... (A zenekar a menyasszonytánchoz játszhatott) ...akármit. Csárdást inkább... Lassú csárdást, gyorsabbat || már a zenész ismeri kinek mijen kell." (2*b*)) Ez azért sem okozott gondot, mert egy embernek csak „...egy kicsit (rövidet) muzsikált a cigány.. ..hármat lépett innen, hármat túl, s a cigány akko elhagyta." (7.) „...miko lejárt a menyasszontánc, akko kivitték az asztalokat, s akkor aztán táncot mindenki... Akkor kezdődött a nagy mullatság... Miko vége vot a menyasszontáncnak... Addig nincs tánc.. (amíg) ..összeszámolták.. (és) ..kikijátották hogy na ennyi gyütt: ennyi pénz, ennyi bárány, ennyi bornyú, ennyi malac, | még csirkét, kotlókat | aztán ijen evőeszközeket is adtak, mások ruhanémüt, a nők inkább ruhanémüt adtak, vagy ijen konyha | edént... Me régebben... Nemcsak a pénz vót..." (2*b*)) „Most aztán az asztalná kereken (az asztalokat körüljárva) szedik össze a menyasszontáncot. Nem bujik ki a menyasszony onnan" (7.) ahova leült enni.[32]

h) A lakodalom másnapja, hérész: Reggel felé „Votak akik ëmëntek hamarább, elláttak az állatokat, visszamentek.. ..akiknek vót otthon valakijek.. ..az ott maradt... (Délelőtt) ...úgy | tíz órakkor szoktak adni... (ebédet, a) ...legtöbb hejen tötött káposzta.. ..vot

[31] Lásd alább *A táncszók*nál!

[32] Ebben az értelemben tehát a *menyasszonytánc* már csak pénzösszeget jelent a menyasszony tényleges megtáncoltatása nélkül.

az utósó beadás. Pálinka, s tötött káposzta. (Ezután) ...egy–két–három pár || tánc van még.. ..akkó aval vége is van a lakodalomnak... Ēszéjed a nép már | jóllaknak, táncol, jóllaknak itallal.. ..lefárad, le | kitáncojja magát, akko már | azután széjednek haza." (2*b*)) „Aztán ha ētött (eltelt) a lakodalom, vót a hérisz úgy mondták... Az öregek múlattak... Ott má fiatalok nem votak." (1.) A hérészt a menyasszonyos háznál tartották.

Megjegyzendő még, hogy a lakodalom hajnalán került – vagy kerülhetett – sor a *párnás tánc*ra, valamint a – spontán lakodalmi használatból már kiveszett – *cigánytánc*ra,[33] vagy legalább annak zenéjére *hajnalozó* vagy *hajnali* néven.[34] A 35–40 éveseknél idősebbek számára a lakodalom szinte az egyetlen táncalkalom emberemlékezet óta.[35]

A zenés temetés: Idős halottak temetésével kapcsolatban már csak a tánc nélküli zenés temetés emlékét őrzi az emlékezet. Egy hajdani kezes elbeszélése nyomán ismertetem felesége nagyanyjának a temetését, aki korábban kocsmáros is volt és évtizedekig adott helyet csűrjében a fiatalok vasárnapi táncának.

„Ő meghatta nekem – mē beteg lett –, s meghatta nekem, hogy amikor ő meghal, ötet cigánnyol, zenésszel kísérjék ki. Vót nekünk akkor ēgy papunk.. ..nem nagyon teccett nekije az hogy a zenéssze(1) kísérjék a halottat, de azé | ennek aszonta hogy illik.. ..hogy zenéssze kísérjék mer || oan világi asszon vot... Na és akkor | ēhoztuk a cigányokat[36] Palatkárol.. ..vot vagy négy prímás s akkó nekijek a bandájuk min(d)... S akko miko jöttünk... Nem muzsikálva jöttünk, csak úgy jöttünk szépen.. ..megállítottam a zenészeket az utba (az utcán, a kapu előtt)... S akko bementem hogy mondjam meg hogy itt (vannak) a cigányok... Akkor a zannya (közben a feleségére mutat) sírva || monta hogy hozzam bé. Persze bévittem, és.. ..(a)ztán nekifogtak muzsikáni. Van nekijek egy | oan keserves nótájuk... Hát úgy muzsikátak a cigányok, s ojan szépen, | mindenki sírt... Amikó, akkor aztán jött a pap, miko kezdődött a temetés, persze a cigányok benn votak ottan, ott a halottat kivitték a telekre (udvarra) s a pap ēprédikáta... Én állottam a cigányok mellett, benn. Amiko fēvették a halottat, hogy indultak ki a kapun, akkor ē is kezdték a cigányok újra, aztán egisszen ki a temetőig, egyet (egyvégtében) húzták... Akkó mikó odaértünk a koporsóvā a sírhoz, akkó a cigányok ēhalgattak s akkó a pap ēprédikáta, ottan ēmondta amit kellett ő mondjon, és imádkozott és akkó elénekeltek.. ..vagy két éneket a zsoltárbol (református zsoltároskönyvből), s akkó a pap végzett, el is jött, s akkor aztán nekifogtak újra... (muzsikálni a cigányok) Még azokat a táncokat (tánczenéket) is ēhuzta ottan, ami vót az övé az életibe. (A)mit kellett nekije húzni... (A cigányok) Pontosan att állottak a sír mellett. Oda bejöttek a temetőre is, s ott húzták bent... Addig amig | vége lett, a bétakarásnak, lehalmozták, addig muzsikáltak.[37] S akkó ējüttek a cigányok is, mer itt nálunk még most is csinálnak tort.. ..és (a)kko ejüttek a ci-

[33] Ezekhez és a többi előforduló tánchoz vagy táncnévhez lásd a *Pálfy* 1988-ban írott jellemzéseket.

[34] *Faragó–Jagamas* 1974. 298. sz.-nál: „ez a hajnali cigánytánc a bálba", valamint 361. old. Egy 1975 májusában lezajlott lakodalomban a 60–70 év körüliek csak külön kérésre – rábeszélésre – voltak hajlandók felállni a cigánytánchoz, bár szórványosan későbbi – kizárólag lakodalombéli – spontán előfordulására is van adat.

[35] A 2. sz. adatközlő 1920-as évekre vonatkozó megjegyzése szerint az idősebb, 50–60 éves férfiak kocsmázása során előfordult, hogy egy-egy véletlenszerűen odavetődő zenész egy szál hegedűjére férfitáncokat táncoltak.

[36] Mint sok más vidéken, itt is a *zenész* legkézenfekvőbb, legtermészetesebb szinonimája a *cigány*.

[37] A halott egyik veje így dicsérte a cigányok, ill. az egyik prímás játékát: „Te Náci te! Te úgy.. ..muzsikátok hogy nem a vén kurva, még apám is felkel.. ..a másik sírbol." (6.)

gányok is velünk együtt lejüttek oda s ott... A kocsmába ettünk | velek, a cigányokkal, és.. ..ott is muzsikáltak aztán." (6.)

A munkavégzéshez kapcsolódó táncalkalmak

A *kalákáról* általában elmondható, hogy közösen végzett, segítő és gyakran kölcsönösségen alapuló munka volt.[38] Volt pl. szénagyűjtő-, behordó- (terményt vagy építkezéshez követ) és cséplőkaláka. A gazda étellel, itallal ellátta a kalákásokat és a munka befejezésének idejére gyakran zenészeket is fogadott, s befejezésül táncoltak.[39]

Ezektől némileg eltérő jellegű a fonó- és az aratókaláka. Ezeknek nem föltétlenül a munka kölcsönössége vagy segítő jellege a velejáró sajátossága, hanem az, hogy a résztvevők munkával fizettek a szórakozási lehetőségért, a táncért.

A *fonókaláka*: „Régebben termesztették a.. ..kendert.. ..akinek vót módja, s gazdaasszon vot.. ..azok kiosztották a kendert, | csepüt, | szöszet,[40] mindenfélét.. ..ëgy-ëgy asszonnak kiadták ëgy-ëgy guzsajra. Na ekkorra végezd ē, mē ekkó lesz a.. ..kaláka." (5.) „...na akko készítünk ételt, ítalt.. ..zenészt mindent, | azon éjjē evés ivás és | tánc.. ..vot." (3.) A fonókaláka *tánc*a volt az az egyetlen olyan alkalom, amikor – a végzett munka jogán – a leányok hívták táncba a legényeket.[41]

Az *aratókaláka*[42] formailag a zenészek tulajdona volt. „A cigány az eladta a kalákát egy gazdának, akinek búzája vót. S akko kiment a nép, a fiatalság egy.. ..hétköznapon, és annak a gazdának aratott egész nap. S az a fizetés amit a gazda fizetett, az a cigányé vót. ...Ahány szeméj vót, megszámították hogy mennyi a napszám.. ..annál kicsit kevesebbér számították. Azér, hogy itt már más az ellátás." (*2a)*)[43] Előfordult, hogy a szomszédos falvakba is átmentek kalákázni, pl.: Magyarpalatkára, Mezőgyéresre, Báréba.

a) Előzményei

1. Az ügylet lebonyolítása a kezesek közvetítésével történt. A kezesek alkudtak meg a gazdával. A gazda „...ējütt és megvette a kalákát. Akkó asz kérdezte tülem hogy: »hányan vagytok?« S én megmontam hogy né vagyunk | húsz legény, | és húsz lejány. Vagy harminc, amennyi vót. Akkor mük megalkudtunk hogy mennyit ád ëgy szeméjre... Ahogy át (járt) abba a tájbo a napszám, megatta a.. ..húsz lejt, vagy magyar világkó ëgy pengőt.. ..és akkó kikötöttük, hogy ehez a pézhez.. ..két vagy három veder[44] bor, és | valamennyi pálinka... Az már ki vot kötve a gazdávā hogy ennyit kē adjon." (6.)

2. *Kalákahajtás*: „Leginkább úgy osztották bë mindég, hogy vagy csütörtökön vagy szombaton vagy kedden | mindég ojankó vót a kaláka. És akkor ha csütörtökön vót, akko | szerdán este jártunk kereken az utcán a cigányokkā[45] s hajtottuk a kalá(kát)... Akkor megkerültük a falut, minden utcáját, és ahol vót nagy lējány vagy.. ..nagy.. ..legény, akkó

[38] A kölcsönösségen alapuló munkákról általában l.: *Tárkány-Szücs* 1981. 622–630. A *kalákáh*oz lásd: *EszT VI.* 25–29. A szó történetéhez *TESz 2.* 316.

[39] Kevésbé régies vidéken is előfordult a közös munka befejezésének zenés-táncos megünneplése *végző* néven pl.: *Pálfy* 1984. 1029.

[40] A kenderfeldolgozás minőségi osztályaihoz lásd.: *Szolnoky* 1966.

[41] Az asszonyok természetesen a férjüket.

[42] Az aratókalákák válfajait a rá vonatkozó bővebb irodalommal lásd *Pálfy* 1983.

[43] Az aratókaláka, mint adásvétel tárgya: *Lázár* 1899. 517.; *Tárkány-Szücs* 1981. 629. Az aratás és tánc szoros – de ettől némileg eltérő – kapcsolatához lásd *Györffy* 1955.

[44] Mintegy 10 liter.

[45] Azaz körbejárták a falut.

bekijátottuk hogy: »Pista honap jössz a kalákábo!« Ha, bárha éppeg ott is vot a fiú (köztünk), de azé hozzá ē kellett menni a kapuig s bekijátani neki hogy honap kē gyere a kalákába.. ..ē kellett menjünk hozzá... Ez vót a szokás." (6.)

3. *A kaláka napjának reggele*: „Akko reggē má nem kiábáltunk, akkó csak megkerültük az utcát (a falut) a cigánnyal. Reggē korán, megkerültük a cigánnyā az utcát, s.. ..akkó má jüttek is... Akko fevettünk a gazdától | az italbol amennyit akartunk, amennyit gondótuk mük." A kezesek. (6.) „Reggelenkint összegyültek a falu közepire s att táncoltak ēgyet, s aztán indultunk ki a | mezőre. Aratni." (l.)

b) Az aratás „A búzaföden" (7.) „Reggē.. ..először táncoltak ēgyet aztán reggeliztek, s aztán fogtak rá (az aratásra.)" (l.) „Nem kaszával arattak, csak sallóval... Akkó még csak sallóva arattak... Férfiak is a lējányok is. Ügyesen bésorakoztak azt vágták a lējányok is, vágták a legények is. Oztán a legények közöl akik már nagyobbak vótak, idősebbek, tudtak jól kötözni, azok kötözték a búzát.. ..kötötték a kévét... Ott vót a zenész egész nap... Nem (aratott), de hegedült egész nap.. ..legények arattak, lējányok arattak, a zenész utánok húzta a zenét. A zenész egész áldott nap húzta, hátol rajtok (az aratók háta mögött) muzsikált... Ahogy haladt a pászma előre. Ahogy haladtak előre az aratással, a zenész mindég hátul rajtok... A zene az járt ēgyik végitöl a másikig.[46] A pászmának az egyik szélétől a másikig... Végeért egy pászmának, akkó vették a másik pászmát, amikó kivittek két pászmát, vagy hármot, akkor.. ..vot egy pár tánc, amijent akartak... Csárdást vagy akármit amit akartak... Muzsikátattak a fiatalság amit akart... (Egy pár tánc eltartott) ...ugyan ēgy jó félórát. Többet nem, me akkor keveset arattak." (2*a*)) „...vot aki nem tudott jól aratni. Vót amejik vágta össze az ujját. Aztán att azt kacagták.. (de) ..vot ojan amejik direkt csinálto.. (és) ..az élvezte.. ..hogy.. ..ő figurázott att, viccelt att, kacagták." (6.) „A(ki) emaradt a pászmábo.. ..hátul aztán gózsáltunk azoknak hogy azok szégyelték magokat hátul." [nevet] (1.) „Két-három pászma egy pár (tánc) és azután megint két három pászma s egy pár (tánc), s akkor már ott vót az ebéd... Akkor ebédel(t) mindenki. Ebéd után megint jár egy pár tánc vagy kettő. Egy pár tánc vagy kettő s akkor táncolnak a fiatalok, s akkor mikor vége van a táncnak, akkor szépen béállanak a pászmába s megint (aratnak)... Ebéd van tizenkét órakor, két órakor aztán megint kezdődik az aratás... Estig megint arattak... Megint vagy két három.. (pászma) s megint vagy két pár tánc... (A végén utoljára nem tánc volt, hanem) ...munka vót, amég a nap lement. Mikor a nap má alkonyatba vót, hogy ment le, akkó mindenki hazajütt, akkó megvacsorázott." (2*a*))

c) A kaláka vége „Miután ēvégezték ami ki vot adva a cigánnak hogy le ke vágni, (u)tánna ēmentek a házigazdához, ettek, s utána megin tánc vot." (7.) „Akkó este bejöttünk, (a)kkó megvót a vacsora, és akkor att a gazdáná táncoltunk. Hogyha a csűrje ojan vot a csűrbe, vaj hogy ha nem, a telken nállo.. ..s akkó az italt amennyi vot azt megittuk. Bort, pálinka, mindenféle az akkó, | esetleg elcsútyáltunk[47] mi ott a kezesek.. ..pár literrē, hogy még aztán vaj egyszē | megittuk mi." (6.) „...utána aztán táncótak ameddig akartak. Így vót abba az időbe... Másnap ment mindenki a dógára." (2*a*))

d) Résztvevők „Aki táncolt, vagy táncolni is akart az a kalákába is ment... Semmi izé nélkül mindenki ment szívesen... Mer tudta hogy az jár." (2*a*)) „Ha megtörtént hogy (valaki) nem mehetett el, akko.. ..az ő részét kifizette... De általába azé szerettek menni mindēgyik, mē ott mēgin tánc vot." (7.)

---

[46] A 20–30 arató pár hátamögött ide-oda.

[47] (el)csurgyál, csúrgyál – 'csurdál' alakváltozataiként *Bakos* 1982. 291.: a. m. 'lop'. Elterjedéséhez: uo. 384.

e) Ellátás Az aratókaláka reggelén a kezesek: „...fëvettünk a gazdától | az italbol amennyit akartunk.. ..azt kivittük, és miko vot a reggeli.. ..lepényt sütöttek, vagy ijesmit.. ..frustukra... És akkor att mindenki kapott ëgy-ëgy pohár pálinkát vagy kettőt, amennyit adtunk ott mi (a kezesek) és ettek lepént." (6.) Reggel „...nem főtt ételt vittek më langalót[48] csinátak ijen.. ..lepinyeket." (l.) „Akkó ebédre, akkó hoztak má leves-ételt is.. ..hozták ki oda cseberrel vagy amivë, hozta ki két legény.. ..s aztán ott ëtálóták att kinn a kalákásoknak. Akkó ott megint adtunk italt. Valamennyit." (6.) Este a gazda házánál „...akko megint (főtt) étel vót, ital vót elég, a gazda rendezte mind... Ez rá vót bízva a gazdára, ha a gazda gyenge vót, akkor nem vot ital sok, de mindenki abba járt, hogy... Lássa el a fiatalokat úgy étellel, (mint) itallal rendesen..." (2*a)*) Vagy előfordult, hogy csak kétszer ettek: „Ha ëgy fösvén, faszari gazda vot, az bizony nem látta ë nem tudom hogy a kalákásokat. Én amiko vótam Palatkán, ott kihoztak a mezőre valami lepényeket.. ..kicsi száraz lepént kaptunk, hogy egész nap arattunk vele, s aztán nem is laktunk jól.. ..na nem vot a legjobb... Aztat kihozták a mezőre, ott ettük meg a lepényeket künn az aratásba s amikó learattuk a búzát akkó bementünk a házhoz, há ojan kemén kenyér vot valami gujás féleség vot, de na aztán ez nem vot valami jó a koszt. Csak aztán a fiatal mijen nem is a kosztra adtunk sokat, hanem ott má megin táncoltunk." (7.)

A tánc rendezése

A kezesek

„...én például kezes vótam. Még vót nekem egy vagy két kolégám. Kezes! Az a kezesség mit jelentett. Hogy mik a kezesek fogadtuk a cigánt az egész községi fiatalságnak. Mik felëtünk a cigánnak a fizetésér. Mük szedtük fel és mük adtuk át neki... Én vótam mit mondjak | tudja Isten hány évig, (ami)ko még felcserepedtem(!), amég elmentem katonának, mind(en évben) kezes vótam." (3.)

A kezeseket – mint Pusztakamaráson is – Vajdakamaráson sem „társaik választják, kérik vagy bízzák meg", hanem „mozgékonyabbak a többinél inkább azok passzivitása, nemtörödömsége által lökődnek önkéntelenül az élre."[49] Kezes elvileg tehát bárki lehetett, „...de azé inkább a jobb táncosok" (7.) közül kerültek ki, valamint „...nem mindenki mert akkó se cigányt fogadni, akinek pénze vót, az fogadott hamarább... Hát én már tizenhat éves koromba | vótak akik nálam már hét-nyolc évvel idősebbek vótak | na de pénz is kellett. Kellett ezer.. ..vagy kétezer lej előleg.. ..ezek az idősebb legények, akik már kihaladtak a katonaságtul. Közéjük vettek, s né Pista mirü van szó... Úgyhogy na hátha kell, akkor csináljuk meg... Vótak akik nem is törődtek aval, hogy lesz tánc vagy nem lesz tánc. Hanem mondták: »na, csinátak táncot.«" (2*a)*)

A kezesek „vót amikor négyen is votak, de inkább ketten szoktak lenni." (7.) Életkoruk előrehaladtával „aztán mind | tovább-tovább a | azok nősültek meg, votak más fiatalok." (1.)

A kezesek csoportjának folyamatossága – a fokozatos, egyenkénti cserélődés révén – egyúttal biztosítéka volt a kezesek és a zenészek közötti bizalom folyamatosságának is. A kezes–zenész kapcsolatot jól példázza, hogy még egy 1983 elején lezajlott lakodalomra is, ahova az egyik örömapa, aki egykor kezes volt (a 6. sz. adatközlő) fogadta meg a zenészeket, a zenészek „...nem jöttek oan drágán így... Mer még mindég huzodik az a, az

[48] Lásd *MNL. 3.* 148–149. *kenyérlepény* szócikkét.
[49] *Faragó* 1946. 3.

a régi kezesség az, fenn van most is hogy na, aki jol táncol, vagy aki szereti a muzsikásokat, a muzsikás megérzi azt aki szereti őt is. Igaz? Ő is ahoz jobban vonzódik, jobban húzódik." (7.)

A kezesek feladatai: A kezesek önként vállalt tisztségében a reájuk háruló feladatokat két csoportra oszthatjuk aszerint, hogy a táncon kívül vagy a tánc ideje alatt kellett ellátni azokat.

a) Táncon kívüli feladatok: A kezesek dolga volt az engedélyek beszerzése, valamely – időszakonként más és más – közigazgatási hatóságtól. Ezekért minden esetben pénzzel fizettek. „...Itt az volt a szokás például ünnepekkor, husvétba vagy pünkösdbe vagy karácsonba, az ünnep másodnapján a két kezes, | jártok házro-házra a lejányokhoz.. ..hivogatni." (6.) „Pont ugy vótunk felőtözve, pántlikás izékkel, szallagosan, minden..." (*2a)*) mint vőfélyek a lakodalomba hívogatáskor[50]. „Akkor asz jelentette hogy meghija a lëjányokat és a szülőt is a | táncro. És amiko végigjártuk a falut, akko ëmentünk a templomba, az ünnep másodnapja délelőttjin.. ..min vőfi, | hogy meghittuk az egisz | népet hogy || táncro. És akko az ünnep másodnapján östéli harangozás | ahogy vot a vecsernye, vecsernye előtt ők (is) ëjüttek a fiatal (házas) emberek és | akkó nekijek adtunk egy vagy két párt. Táncot." (6.) „Karácsony másodnapja délelőtt" például a következő „szép verset" mondták: „Szívemből kívánom legyenek csendesen, míg dógomat végzem rendesen. Nem hirdetem a jövőnek titkát csak a Krisztus Urunk szent születése, szent ünnepe napját. Mindezennától kívánom, hogy a hajadon lányokat engedjék el a táncra."[51] (*2a)*)

b) A kezesek feladatai a táncban: A rendfenntartás szinte csak mint elvi feladat létezett. Gyakorlatilag alig volt rá szükség. Ha mégis „...baj vót akkor baj vót. Aztán másnap mentek a csendőrségre." (3.)

„Votak gyengébb táncos lányok, akiket nem nagyon vettek (föl táncolni). Ammá persze mindenki – aki nem vot kezes –, az mind azokat vette, akik jól táncoltak. De a kezesek má kénytelen votak venni azokat is akik nem tudnak jól táncolni, hogy fizessenek. || Me vot ojan lány, aki.. ..aszonta: »hát én nem táncoltam, én mér fizessek!?« Esetleg ha táncot egy párba, akko aszonta hogy: »há én azé az ëgy páré fizessek annyit mind aki táncol minden párbo?« Akko a kezes kénytelen vot táncojjon vele, ha nem is tudott (a leány jól) tánconi, hogy ki akarta szedni tőle a fizetést." (7.)

Ha a táncba vendég – házasember vagy „idegen legény" – érkezett, a kezes dolga volt ezt észrevenni és intézkedni, hogy táncost kapjon. A vendégnek mindig jótáncú leányt adtak (l. még alább is).

A tánc

A faluban a fiatalság számától függően változott a *táncok* száma. Kevés fiatal esetén a felszegiek, alszegiek és a románok együtt táncoltak. De „vótak évek hogy sokan votunk nem fértünk egy táncbo, s akkó kétfelé. Sok vot a fiatalság alszegbe is, sok vot a felszegbe is. Ugyhogy ëgy hejen nem tudtunk megférni, || azé kellett kétfele menjünk." (*2a)*) Ezen kívül „...a románok(nak) | vót nekijek külön harmadik. ...Ők nem tudtak egy hónapba (csak) egyszer, esetleg kétszer ha tudtak táncot csinálni. Nem bírták.. ..fizetni a zenészt.. ..kevesen vótak." (4.)

---

[50] Lásd a 38 037 és/vagy 38 038 lsz. fényképe(ke)t. A szerző fölvétele(i) 1977. X. 30-án, amint éppen járták a falut a hívogatók.

[51] Széken ezt a feladatkört a *kisvőfélyek* látták el. *Novák* 2000. 37–38.

Ha együtt tartották a táncot a románokkal, nem fölváltva húzták a zenészek a magyar és román párt, minthogy az – egyébként is ritkább férfitáncok némelyikén kívül – egyetlen lassú cikluskezdő tánc különbözött a magyarok és románok táncrendjében. A románok „nem követelték sose. Hon nekik lassú román táncot húzzanak. Miko mi (a kezesek) megadtuk hogy na | húzz ë(egy) román táncot, akkó húzta, s aztán amikor összehúzta a cigán szökősre, akkor aztán má mindenki táncolt." (*2b)*)

A táncok helye

Nyáron általában egy csűr, télen pedig volt „rendes házunk ahun vót (a) táncunk... Egisz télen ott táncoltunk... Táncosház" (5.) vagy „táncház" (7.).

A felszegieknek a század első negyedében a falu központjában „vot ëgy | község fogadó. Abba má vót ëgy nagy szoba s ott táncoltak... Ahun a kocsma van az | att vót a tánc. Csak | most át van módosikáva kocsmá(vá)." (1.) „Aztán azt ott lefoglalták, akkor édesapám csinátatott.. (1925–30 között) ..ëgy nagy tánctermet, s oztán mindig édesapámékni táncoltunk." (*2b)*) Ez a táncterem egy átalakított csűr volt. „Az a csűr āra a végre vot... Le vot pádimentozva (padlózva) āra a végre hogy ott táncótak a fiatalok." (7.) „...úgyhogy ott lehetett télen is... Sokszó úgy fojt a padlás, me ha egisz héten nem vot tűz, jöttünk oda, akko melegedett ki a néptől, és aztán bizon sokszor csepegett a padlás." (6.)

A tánchely takarításához „nekünk semmi közünk nem vót... kibéreltük, a takarítás, hogy takarított, az ő baja... Mük fizettünk nekije és ő vot köteles.. ..rendbetenni." (3.)

A táncok ideje

Vasárnaponként „délelőtt nem táncoltunk, csak déltől... Akkoriba tizenkét órakor kijüttek a templombul, mentek a zenészek ebédelni s aztán ahogy (meg)ebédeltek, már egy órakor neki is fogtunk táncolni... Nyári időbe tartott nyóc óráig... Nyáron nyócig, télen tizenegy-tizenkét óráig este." (*2a)*) Télen az is előfordult, hogy „vótak ott éfél utánig, reggelig." (7.) Télen gyakori volt, hogy hétköznap is – legtöbbször szombaton – tartottak táncot, de csak este. Ilyenkor pótoltatták a zenészekkel a valamilyen ok – legtöbbször lakodalom – miatt elmaradt vasárnapokat. Jó alkalom volt hétköznapi táncra a kukorica összegyűjtésének napja is (l. alább).

A tánchely bére

A tánchelyet „újévtől újévig" bérelték. „Ezért mindenki tett egy napszámot... Kapáláson vagy aratáson... Nyáron kellett. Leginkább a kapáláson. Aztán aki nem ért rá kapálláson az ëjött az aratáson... Ott már mindenki saját kosztjával ment... A házigazda nem vót köteles adni, mindenki vitt magának kosztot.. (A gazda szólt a kezeseknek, hogy) ..szóljatok | amennyinek, tíznek vagy tizenötnek hogy.. ..né, jöjjenek kapáni.. (Reggel a gazda házához mentek) ..majd reggel a gazda.. ..vitte el, (őket) hogy na ide megyünk vagy oda megyünk." (*2a)*) Előfordult néha a pénzzel történő fizetés is, de nagyon ritkán.

A zenészek

A kezesek legtöbbször a szomszédos Magyarpalatkáról fogadták a zenészeket. A magyarpalatkai cigányok emberemlékezet óta nagy körzetben jártak muzsikálni. Így van ez máig, de a muzsikálás már nem kizárólagos forrása megélhetésüknek. Amíg rendszeres volt a környékbeli falvakban a vasárnapi tánc megtartásának a szokása, addig egyidejűleg 5–6 bandát is ki tudtak állítani. Ma már csak kettőt. A rendszeres kereslet és kereset hiánya miatt többen elvándoroltak közülük a faluból (pl.: Dévára, Brassóba).

Mintegy negyven éve szinte kizárólag csak lakodalomba hívják őket. „Mindent tudtak.. ..csináták románul is magyarul is. Miko román ünnep vót, akkor itt is beállottak a románoknak. Akkor románul muzsikáltak. Mikor magyar ünnep vot, akkor magyarul muzsikáltak." (*2b)*) A legtöbbet emlegetett palatkai prímások Hendri és Náci voltak. „A két cigány nagyon konkurázott." (4.)[52]

Volt Kamaráson autodidakta parasztprímás is,[53] de őt kevéssé foglalkoztatták. Maga mellé ő is palatkai kontrást és bőgőst fogadott, mert „...ëgy darabig fogadtam ëgy magyar embert a bőgő mellé, de | nem vót meg a zenehallás. Muszáj vot cigányt fogadjak. Pedig szerettem vona bár (legalább) ëgy legyen magyar köztük." (l.)

A zenekar 3, 4 vagy 5 tagú lehet. A „banda három (tag esetén:) van a prímás, van a kontorás és a | gordonos." (7.) Négy tagúvá két kontrás esetén válik a zenekar. „Vót ëccë-ëccë ëgy kontrás, de kettővë szaporábban ment." (1.) „De aztán most ötön mennek... Hát aztán jobb a zene, ha többen vannak. Há erősebb (és hangosabb, akkor) jobb. Van most a két prímás, a két kontorás, van a gordonos." (7.)

A kontrások hangszere főként a Mezőségen általános (de nem csupán a Mezőségen használatos) ún. *háromhúros kontra.* A hegedűt vagy újabban brácsát oly módon alakítják át, hogy „a húrokat tartó lábat egyenesre vágják le, s az így egy síkba került három húr a vonóval egyszerre megszólaltatható."[54]

A táncban „a cigányoknak a sarokba meg vot ëgy oan állás csinálva... Ott vótak fenn... Ott vót az ő hejük." (7.) Széken ennek az emelvénynek a neve *zenészpad,* s azért került a sarokba, „mer a bőgő csak úgy szól jól," vagyis hangosan, ha a sarokban játszanak rajta.[55]

A zenészek megfogadása

A zenészeket a fiatalság táncaira a kezesek fogadták meg. A kezesek a prímással egyeztek meg, „...de ott vótak a kollegái is, a társai akivel zenélt: kontrás, bőgős, minden (mindannyian) ott vótak, s együtt csináltuk meg (a szerződést). S aztán úgy csináltuk a dógot (nyári ciklusra), hogy né: ennyi vasárnap jöttek (jöttök) muzsikálni, ennyi pénzt adunk, eladod a kalákát ahogy akarod s ahogy tudad, az is a tiéd, úgyhogy így vót a megegyezésünk... Előtte való héten megfogadtuk, s aztán.. ..akkor amég letelt a harminc vosárnap, addig ő jött muzsikálni. Többet nem beszéltünk arról... (Ha egy lakodalom közbejött,) abból akadáj nem volt..." (*2a)*), mert „...így vót a megegyezésünk midég,

[52] *Hendri* (Radák Imre 1908–1952), valamint *Náci* később, – amikor a fia is prímás lett – *öreg Náci* (Kodoba Ignác 1910–1976). A pontos adatok *Busai* 2000 nyomán.

[53] Az 1. sz. adatközlő, lásd a 43 434 lsz. fényképen. (Molnár Zsolt fölvétele 1983. II. 3-án.)

[54] *Halmos* 1982. 160., a hangszerről és akkordjairól bővebben ugyanitt 160–172.

[55] *Virágvölgyi* 1981. 229.

hogy a lakodalomba kötelesek vagyunk engedni, mẽ onnet jól kapott..." (2*b*)) „Na aztán aztat a vasárnapot tuvább vagy esténként.. ..le kellett muzsikájja." (3.)

Az egy-egy ünnephez kapcsolódó háromnapos táncalkalom a zenészfogadás szempontjából egy egységnek számított.

Sorozáskor vagy berukkoláskor mindig akadt valaki, aki kezes is volt korábban, ilyenkor ő vállalta, hogy elment a cigányhoz és megalkudott velük.

Ehhez hasonlóan a *jánosozás*t együtt töltő fiatal házasok közül is egy fiatal házasember – aki korábban kezes volt – vállalta magára, hogy intézi a muzsikusokat.

A zenészek kifizetése

A zenészek *a fizetséget* legtöbbször *pénzben és természetben,* a kettő valamilyen arányú társításában kapták meg. Ezen kívül a cigányokat minden esetben megillette az étellel és itallal történő ellátás.

A nagy időtartamú zenészfogadáskor a kezesek megegyeztek a cigánnyal abban is, hogy a teljes összeget milyen részletezésben fizetik. „Ki vót téve hogy.. ..hány angáriába[56] fizetjük... Ebbe a hónapba ennyit fizetünk, abba a hónapba annyit fizetünk.. ..két vagy három részbe osztottuk be a fizetést... Megfizettek a fiatalok – leányok, legények –, s akkor többet aztán.. (nem, majd csak) ..egy hónap, vagy két hónap (múlva), ahogy vót az egyezésünk... Akkó megint. Megint kikiáltottuk... (amikor) Mindenki táncót, akkor megállítottam a zenészt: »Emberek!.. ..Minden legény fizet kétszáz lejt, minden leány fizet százhúsz lejt. Tegyétek le a pénzt.. ..mer a zenésznek meg kell adni...« S így csináltuk meg az egyezést." (2*a*)) „Vót hogy adtunk hat ezeren felül egy évre ëggy cigánnok (bandának)... Egy pár ökörnek az ára vot... De egész évre." (3.)

Az ünnepi táncok idején „az ünnep harmadnapján délután, mindenki felvitte (a táncba) a fizetést. Úgy a lëjány mind a fiú. S akkor miko vége vot este.. ..a kezesek szedték... (össze és) átadták egybe a zenésznek." (2*b*))

Az egyéb zenészfogadások alkalmával is – berukkolás, jánosozás – a résztvevők számarányának megfelelően számították ki a fejenként fizetendő összeget. A zenészek az utóbb említett alkalmakkor csak pénzt kaptak fizetésként.

A már ismertetett aratási kaláka a fiatalok szempontjából *természetben való fizetés.* Azonban a zenész csak elvileg hasznosíthatta közvetlenül a fiatalok munkaerejét, minthogy a zenésznek magának nem volt aratnivalója, ezért a kezesek közvetítésével a kalákáért is pénzt kapott a gazdától. Minél többen voltak a fiatalok, a kaláka annál nagyobb értéket képviselt, s ugyanakkor ennek megfelelően az egy főre eső táncbéli fizetési kötelezettség fokozottan csökkent.

A zenészek téli időszakra kialkudott pénzének természetbeni kiegészítése kukoricával történt. „Há akkor minden legény fizetett két véka (csöves) kukoricát s a lejányok egyet... Harminc literes vékávã, de oztán ugyebár mindenki kimérte a zenésznek bűven, úgyhogy lehetett egy véka hejett kettőt is. Úgyhogy kevesebbet egy vékáná senki nem adott, hanem inkább jobban-jobban, hogy a zenésznek legyen kedve." (2*a*)) „Béfogták (a kezesek) az ökreket, s jártak a faluba végig a táncosokhaz, szedték össze a törökbuzát (kukoricát) a cigányoknak." (7.)

„S amiko vot nagy ünnepekko tánc, így ni a sátoros ünnepeken, miko van háromnapos ünnep, kalácsot sütöttek. A lányok mindig kellett vigyenek kalácsot is a cigánnak. Az azzã járt. A fizetés és egy kalács." (7.) „Úgyhogy ahány lëján vót, annyi kalácsot ka-

[56] Jelentését lásd.: *ESzT. I.* 330. 5. értelemben, *TESz I.* 153. 1. értelemben.

pott a cigán... Oztán vot piros tojás. Húsvétkor... Aztat a vőfèjek (vőfélyként felöltözött kezesek) szedték fe... A lejányoktul. Amiko jártak hivogatni, minden lëjány adott két piros tojást." (2*b*)) Majd a kezesek adták oda egyben a cigányoknak.

A zenészek ellátása

Külön csoportba kerültek az olyan juttatások, amelyeket a cigányok helyben fogyasztottak el. A zenészfogadáskor ezekről természetességüknél fogva szó sem esett. „Vótunk négy kezes, s a cigány, a zenész (a zenekar) minden negyedik vasárnap nálam vót az ebédre... Pálinkát adtunk nekije, ebédet adtunk neki s akkó bementünk a táncterembe s ott aztán mikó estére harangoztak a templomnál, akkor kikijátottuk a.. ..lejányt, Sári vagy Biri, vagy aminek hívták, hozzál a cigánnak enni." (2*a*)) „Rendre be vót osztva." (6.) A vacsorát tehát a leányok vitték a tánc helyszínére.

A zene rendelése

*Tánc*ban és *lakodalom*ban tánchoz muzsikáláskor a zenész „...mindig, miko kezdte meg, asz(t) kezdte amit ő akart." (3.) Természetesen a közösség általános, megszokott igényének ismeretében. „A zenészek má tudták hogy mi kell. Anélkül hogy mondja az ember nekik." (2*a*)) Ha valaki „...saját magának.. ..akart valamit huzatni, az odament a cigánhoz, belehúzott a nyírenttyűbe (a prímás vonójába) egy huszonötöst, s megmondta neki: »né ezt nekem húzd el.« A muzsikás akko azt elhúzta... Hát akinek vot pénze, s aki akart, mindenki rendelhetett," (7.) ha a többiek nem szóltak ellene.

Leggyakrabban férfitáncok esetében került sor külön rendelésre a tánc szünetében. „Aki tudta csinálni ez(eke)t a legényeseket, ez(eke)t a magyar táncokat (azt mondta a cigánynak:) »né te! Húzd meg egy kicsit nekem!..« Azt mondtam: »na húzd meg egy kicsit nekem!« (vagy) »húzz egy jó verbunkot«, vagy »húzz egy jó magyar táncot!« Az (a cigány) szívesen megcsinálta, me tudja, hogy arra még kapott valamit." (2*a*))

Van példa az egyet nem értésre is: „...hogyha valaki bë vót rugva s kellett neki egy nóta, a másik: »nem mē ezt!« S aztá abbó összekaptak. Sztán ëgy kicsit lökdösődtek vagy pofozódtak." (3.) Lakodalomban a cigány ma is könnyen kerülhet nehéz helyzetbe, „me ha ëgy kicsit isznak, akko oda szökik öt–hat ëccēre hogy nekem ezt húzzad, a másik.. ..nekem azt húzzad, hát szegény cigán aztán azt se tudja mejiknek mit húzzon aztán húz ő ott eggyet, de akkó aztán tépik le hogy nekem ez kell, nekem az kell, az egyik csárdás, a másik bătuta, a másik a | verbunk, a harmadik, mejik-mejik | mi jut eszébe. Mit szeret." (7.)

Táncszók

A táncszók szinte kizárólag 7, ritmusban (1. sz. példa) vagy 8 (2. sz. példa ritmusban) szótagú, sorpárokból álló, formulákat aktualizáló, igen gyakran rögtönzött népköltészeti alkotások. A szótagok lüktetése legtöbbször a tánc, illetve a zene metrumához igazodik. Előadásmódjára jellemző, hogy emelt hangon, kiáltott recitatívóval adják elő.

1. sz. példa

2. sz. példa

Időnként előfordulnak a Réthei osztályozása szerinti első csoportba tartozó „réják"[57] is. E néhány szótagos értelmetlen, ritmikus, hangulatkeltő vagy indulatlevezető kiáltások leggyakrabban a tánczene periódusainak közepével vagy végével egybevágóan hangzanak el, pl.: 3. sz. példa. Ritkán egész értéknél hosszabbak is lehetnek, pl.: 4. sz. példa. Az iménti példák férfiak szájából valók.

3. sz. példa

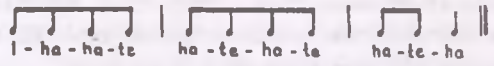

4. sz. példa

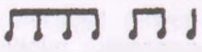

5. sz. példa

6. sz. példa

A fentiekhez hasonló értelmetlen szótagok tapadhatnak az értelmes 2, 4 stb. – rendszerint páros sorszámú – táncszókhoz záradékként is, többnyire páratlan szótagszámmal. Nők szájából éles fejhangon visított ujjujuju–jujujú (5. sz. példa ritmusban) vagy ujjujú (6. sz. példa ritmusban) záradék a leggyakoribb.

A többsoros táncszókat tánc közben általában a sorokkal egyező időtartamú szünetekkel tagolják, ami rendszerint egybeesik a zenei sor második felével. Tánc közben nem ritka az egyes sorok ütemelőzős megtámasztása sem. Gyakori még a tánc közbeni használatnál az egyenletes nyolcadolás megbontása pontozott ritmusértékek használatával.

Példaként álljon itt egy tánccal egyidejű magnetofonfelvételről készült lejegyzés, amely jól érzékelteti az általános gyakorlatot:

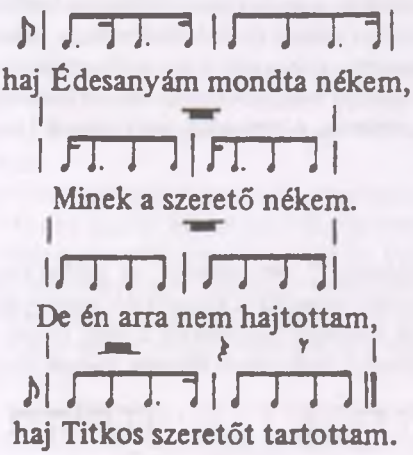

[57] *Réthei Prikkel* 1924. 247.

A táncszók fogalmának névváltozatai: rikótozás, rikotozás, rikótazás, rikotazás. E névváltozatokkal illetik nemcsak magukat a táncszókat, hanem azok használatát is. Függetlenül attól, hogy milyen alkalomhoz kapcsolódóan használják. A helyi megnevezés-csoport egybefogja tehát a szoros értelemben vett táncszókat, a lakodalmi kurjantásokat és az esetleg más alkalommal előfordulókat is.[58]

Néhány példa:[59]

1. Az árnyékba heverészté,
   A sarokba megvénülté.

2. Szeretett a rózsám nagyon,
   De már annak vége vagyon.
   Vége vagyon víg kedvünknek,
   Tehán(t) kedve irigyünknek.

3. Asz gondoltad te szigorú,
   Hogy érted vagyok szomoru?
   Minthogy érted szomorkodjak,
   Inkább hideg vizet igyak.

4. Csillag ég a hegytetőn,
   Hamis az én szeretőm.
   Hadd el legyen hamis is,
   Az vagyok én magam is.

5. Kamarási templomtorony,
   Beléakadt az ostorom.
   Gyere rózsám akasz(d) ki,
   A nyavaja törjen ki.

6. Szeretem én a barnát,
   Mind borjú az új almát,
   De még jobban a szőkét,
   Mind a szöllő szemecskét.

7. Kamarási hegytetőn,
   Ott kaszál a szeretőm.
   Szénát kaszál nem gabonát,
   Szőkét szeretek nem barnát.
   A szőkét az Isten adta,
   A barnát a víz hajtotta.
   Amé barna nem cigány,
   Szeret engem igazán.

8. Gyere rózsám Enyedre,
   Ott a világ közepe.

[58] Mint a Mezőségen másutt is. l.: *Kallós* 1973*b)* 106.
[59] MTA Akt.: 1067-ből.

Ott árulják a rózsát,
A pünkösti violát.
Rózsát kértem, szekfüt adtál,
Mit vétettem hogy elhattál?
Nem vétettem, nem is vétek,
Amég bennem zeng a lélek.
Zeng a lélek, zeng a szó,
Zeng a szerelem s a jó. Ujuju!

9. Gyere rózsám gyere már,
Mert a szívem téged vár.
Téged ohajt, téged vár,
Téged csókolni nem kár.

10. Fehér galamb szált a házra,
Édesanyám Isten áldja.

11. Édes anyós jöjjön ki!
A nagykaput nyissa ki!
Hozunk kēdnek segitséget,[60]
A fiának feleséget.

12. A menyasszony drága kincs,
Sohase mondja hogy nincs.

13. A menyasszony hibája:
Hátán van a pinája.

A táncszók használata

A jellegzetes lakodalombeli rikoltozásokra az utcai vonulások ideje alatt kerülhetett sor, mialatt a zenekar állandóan a *menyasszonykísérő*t játszotta. Kiemelkedett és kiemelkedik ma is ezek közül a templomból való kijövetel ideje, amikor a továbbindulás előtt, viszonylag rövid idő alatt igen sok hangozhat el. Ilyenkor szinte kizárólag leányok és asszonyok rikoltoznak. Van a faluban néhány specialista, akiket ezekre az alkalmakra föl szoktak kérni baráti szívességként a rikoltozásban való részvételre. Gyakran valóságos rikoltozás-párbaj alakul ki a menyasszony és a vőlegény násznépe között (pl.: 13.). „Ami jött, | onnan belülről. | Mindenkinek van valami belül. Jó vagy rossz, vagy szép emlékek rossz emlékek, hirtelen mi jut eszibe, azt mondja ki. | Ojankor." (7.)

Az emlékezések szerint az aratókaláka is nagy rikoltozó alkalom volt, itt a leányok és legények egyaránt rikoltoztak. Az 1. sz. példával azokat biztatták, akik lemaradtak a többiektől.

A lakodalomban „miko má letelepedett (a násznép), az asztalülés vot, ott má aztán táncotunk ëgyütt a férfiakka, ott a férfiak is rikotoztak." (7.)

---

[60]A harmadik sor ritmusa a nem funkciós felvétel ellenére is:

A vasárnapi és ünnepi táncok idején – úgy tűnik – a legények előjoga volt a rikoltozás. A tánccal egyidejű rikoltozások döntő többsége az éppen táncolók szájából hangzott el.

Táncillem

A táncillem sorába „a táncalkalmakon résztvevők magatartásának és viselkedésének a rendjét"[61] szabályozó tényezőket soroljuk.

Mindenekelőtt érdemes megemlíteni, hogy nem illett táncolni a gyász ideje alatt. Ennek időtartama a rokonsági foktól függött. „Akkor fekete ruhát vett, ugy gyászot. Akkó nem táncót. Akármijen nagy táncu vót... Ement ő is a táncbo, és ott figyelt.. ..de ő nem táncolt." (3.)

Résztvevők

Elhelyezkedés és „heverők": A táncba „nézni mindenki (mehetett) aki akart... Annak nem kellett fizetni semmit." (*2a)*) „Akik nem táncoltak a nézők, de úgy mondták a heverők, akkó vót kereken a fal mellett pad... S aztán oda ütek a nézők, a heverők." (7.) Mindenki oda ült le „...ahová akart s ahová tudott... Az kereken bámult ott hogy mi hogy. | Le vot ülve, ha vot heje, ha nem vot heje akko át lábon." (3.) „Aztán jött a sok asszony.. ..emberek nemigen jöttek.. ..azok a kocsmába.. ..egyébfelül. De az asszonyok aztán jöttek nézőnek. Bámultak." (4.)

Fiatalok részvétele a táncban: „Amikor má ëccer konfirmátt a.. ..fiúgyerek, vagy a lëánygyerek, akkó má (a) nagytánchoz tartozott... Aztán ott hogy ha ë(gy) kicsit jó mozgása vót, azonnā vették táncotak" vele. (3.) Előfordulhatott hogy „volt egy-egy lejány, hogy.. ..jobb kinézésű hici-puci vót.. ..azokat belevették még ëcce-máccó ëgy-ë(gy) párba, kettőbe, konfirmálás előtt is. Hogy tanítsák..." (3.)

A vasárnap délutáni táncra a leányok mentek maguktól, az ünnepnapi táncokra – mint már erről szó volt – a kezesek hívták meg őket.

Az esti alkalmakkor pedig „...csak úgy ment a lejány a táncra, hogy ha elment a legény utána.. (és a) ..lejány szülőitül ëkérte a lejányt a táncra... Ha valaki után nem mentek el véletlenül, az már megbúsult." (*2a)*) „Akinek nem vot rendes szeretője..." (7.) annak volt „...egy jó rokonja, vagy egy jó szomszéd legény.. ..vagy ha szerette hogy táncol vele, akkor is ëment s ëkérte. Az nagyon kicsi dologba került." (*2a)*) A legény „...akit ëvitt azt haza is kellett kísérje. Azé vitte ë hogy vigye is vissza." (7.)

Asszonyok részvétele: „Az nem úgy vót, hogy aztán táncolhatott nyugodtan, egy menyecske elment a táncba örvendett ha ëvették tánconi. De biza a nagy leány aki ült ott s táncoltatták a legények a menyecskéket, akko aszonták hogy én mé fizessek, fizessen az a menyecske, me ő táncol... Én is odaadtam biza a törökbuzát s má férjhez votam menve... Miko má az urammal votam. Aztán ő nem is tudta... Azután megtudta, de nem mondott semmit me ő is szeretett táncolni." (7.)

Házasemberek részvétele: Jelentősen különbözött a menyecskék fogadtatásától a házasembereké. „Aki ëccer fiatal nős ember vót, az nem kellett fizessen semmit. Táncolhatott... Még öregek is jöttek akko. Abba az időbe miko fiatalok vótunk... Negyven-ötven évesek is... Egész nyugodtan. Nem kellett fizessenek semmit... Há bejöttek, s azonnal a fiatalság | a legények | adtak lëjánt, kértek fel lëjánt hogy táncojjanak s átadták az öre-

[61] *MNL. 5.* 177.

geknek, a fiatal házasoknak is... Amejik legjobb táncos lëján vót, adtuk oda azt táncoltak." (2*b*)) Vagy csoportosan: „Ahogy berugott ë(gy) banda, öt-hat: »gyertek menjünk a táncba lássuk!« Öste. Ëmentek a táncba, akkor a legénység mindjár: »tessék bejönni!«... S na adjunk.. ..nekik leányokat..." (3.) „Mentek a házos emberek, aztán akkó a legények adtak ë(gy) párt (táncot) nekijük: »Na most tánconak csak az emberek.« Akkó vot ë(gy) pár (tánc) nekijük adva, hogy csak a házasok táncoltak." (7.) „Miko etött a pár tánc akkó vót aki ëmönt, vót aki még táncót... Mijen kedvek vót." (3.)

A felkéréstől a táncköszönésig

A leányok szívesen táncoltak ugyanazzal a legénnyel „...amejik a legjobban tudott táncolni" (1.), mert „...lehetett ü gazda, ha nem tudott táncolni" (7.), vagy ha „...vót ëgy kicsit szeretője" (3.), mindez azonban a táncban a leányok magánügye maradt.

A leányokat a legények közvetlen hangú felszólítással hívták, pontosabban *vették fel* táncolni. Ez történhetett még a tánc szünetében: „»gyere csak ide!« S az jött.. ..,vagy amikor (a cigány már) nekifogott muzsikáni, akkor ment a fiú bé, s nézte hogy | (kit talál) »na gyere!« Ennyi vot." (3.)

Van példa arra is, hogy már az előző párban odaszólt a leánynak a legény, amikor egymáshoz közel táncoltak, hogy: a „másik párba gyere velem! S akko má | ő tudta hogy előre van híva.

(A leányt) ..aki először hítta tánconi avā kellett menjen... S ha hítta más, aszmondja: »nem mehetek me hívott a másik«... Ki hítta hamarább, csak avā mehetett... Ha itt utolsó.. ..mittudomén ki vot: gyere velem tánconi, ava kellett menjen tánco(lni). Ez így vot. | Nem vot mese hogy hát, nem megyek veled mē megyek a másikkal." (3.)

Bárki hívásának visszautasítása – a leányok részéről – példátlan dolog lett volna. Az élet más területén előfordult nézeteltérések után is mindig a leány húzta a rövidebbet, minthogy a legényközösség büntető eszköze volt a táncbéli kollektív mellőzés. „Hogyha vot ëgy ojan lány, akire esetleg haragot vett valamejik, akko megmondta (ez) a fiú a másikoknak.. ..,hogy na »te se vegyed, te se vedd ē, te se vedd ē«... Vot is oan eset.. ..hogy egész táncon ott át s ëgy egész nap nem vette fē senki táncolni." (7.)

A lekérés tánc közben még újabban is ritka volt, különösen azonos helyzetűek között. „Ha valaki ojan kérte, hogy például egy idősebb vagy mondjuk egy | egy nősember.. ..kérte: add át ezt a lejánt táncojjak vele. És (a) fiatalabb odaadta nekije. De másik.. ..legény: add nekem te!.. ..ha akarta adta, ha nem, nem... Há esetleg.. ..akitü kértem, kollëgám vot s: »na nesze«. De másképp || aszonta hogy nem adam.. ..vagy nem is mondott semmit, ment tovább." (3.) A legöregebb adatközlő szerint az ő fiatalkorában még egyáltalán nem fordult elő, „...mē ugyë ha fëvette táncóni avā táncót végig" az egész párban. (1.)[62]

Elvétve előfordult tánc közben a partner *ellopása* is. A következő eset egy lakodalomban történt meg. „Éppen én pecátam[63] meg hogy fëvett egy ember tánconi... Én a férjemmē votam (egy lakodalomban) és az az ember a feleségive. Amiko így (tánc közben) a háta megett megfordított.. ..amikorra észrevettem magam, a felesége ëvette az embert... Ottmaradtam biza.. ..egyedü." (7.)

A tánc megköszönéseképpen ha *a pár lejárt,* vagyis kezdődött a szünet, a legény a leányt szemből átölelve „jó megszorította oszt: »na mehetsz dógodra«." (3.)

---

[62] Lásd *Martin* 1978-ban a tánciklus meghatározását!

[63] Pacil, pëcál stb.: megjárja, vmi. baj éri. *Bakos* 1982. 353.

Vendégek a táncban

Ha a táncba vendég érkezett, a szokásjog szerint a helybeliek mindig előzékenyen fogadták. Ez a szokásjog mindenki által elismert, afféle intézményes vendégjog, amely mintegy keresztezte a falvak és részben a falurészek nagyrészt endogám hajlandóságát. „A feleségem odavaló vot alúrul... Ott táncolt nállok, me ott lakott | azonn a részien ahol ők vótak.. ..vót biza eset hogy meg-megzaklatták az embert.. ..sokszó verekedtünk is... (De csak) hétköznap esténként." (*2b)*) Magában a táncban, vagy közvetlenül a tánc után ilyen eset nem fordulhatott elő.

„Ki vót kötve akkor amikor megfogadtuk a zenészt, hogy ha neki kẽ menni lakodalomba – ugye ott többet keres –, engedtük hogy menjen... S akkor nekünk nem vot táncunk (és) ẽmentünk a másikbo (az alszegre), vagy ẽmentünk ëgy másik faluba... Minden faluba vót tánc abba az időbe." (*2b)*) Ugyanígy jöttek máshonnan is a felszegiek táncába, vagy ha egy másfalusi legénynek „vot (itt) ëgy szeretöje, akko az ëjött ide." (7.)

Vendégek Vajdakamaráson: „Mindenki vett lejánt, magának, s akko megkínálta a barátját... Amejikkẽ megkínálták avã kellett táncoljon.. (de) ..nem adtak ojant aki nem tud táncolni. (Ha csak az alszegből jöttek néhányan, akkor) adtunk nekik egy pár táncot, táncoltak s ẽmentek dógukra." (*2b)*) Ha másfalusi ismerős „...idejött, én evittem vacsorára, ẽvittem haza a.. ..szülői házhoz, vacsorát adtam neki.. ..ha estére is maradott.. ..mẽ félbe maradt a tánc.. ..estefelé.. ..és akko ẽmentem vele a kocsmába. Megittunk vaj ëgy liter bort.. ..és akko este ujra kezdődött tovább a tánc, akkó má mentünk ëggyütt... Vaj (közben) ẽmentünk hogy vittünk vaj egy lejánt esetleg, akit ő akart.. ..vagy ẽküttünk egy kissebb fiut hogy ezt a lëjánt hozd ẽ." (3.) „Idegen legény ha jött ide hozzánk, | akkor persze vot ëgy barátja, mẽ az mindég valakihez jött.. ..az az idegen legény. Mẽ aszontuk hogy mejünk idegen legénnek. | Akkor vot ëggy barátja és akko ő avã ëjött a táncba... Mindég a hejbeli fiú kellett adjan neki lëjánt.. ..hogy táncoljon... Én votam a nagyobb, vagy én votam a kezes.. ..nekëm ha jött ëgy kolégám.. ..megadták neki akko a protekciót: mindig oda a cigány elébe nyomták, jó lëjányt adtak neki hogy táncoljan... (A tánc után) ẽvittem (ahhoz) a lëjánhoz, a lëján beleegyezésével, mẽ csak úgy lehetett.. ..s én ha otthattam (volna) akkó a (egy) másik ẽment s kihúzta s még meg is | fente jó alaposan. Megverték... De az ojan (a)mejiknek vót jó támassza, jó kollegája, akkó az att ült, addig amég ő | benn vót a | a kollégája, künn. | Várta meg, hogy nehogy valamejik másik (legény) bemenjen hozzája... .Megtörtént ugy is, hogy vot ëgy visai fiú, há má öreg legén vot.. ..s ẽvittük ëgy hërë ëgy lëjánhoz.. (de előtte) ..megkéreltük a leányt hogy csak addig bár (tartsa szóval), amíg mük.. ..valahogy szabaduljunk meg tőle... Mikorá mük jól ẽhuztuk a csikot onat, a fiú má jütt is ki. A lejány ki | kitessékelte... De azé | azt nem engedtük vóna ha ära kerüt vón a világ hogyhát megverje valaki." (6.)

Tánc a falun kívül[64]

Tánc és zenészek a vásárban

Közismert, hogy a vásároknak nemcsak a gazdasági, hanem kulturális jelentősége is számottevő volt. „Az ünneplőben megjelent ifjúság számára ... kivételes lehetőséget nyújtott a faluközi ismerkedésre és együttes szórakozásra."[65]

A vajdakamarásiak szinte kizárólagos vásározó helye Mocs volt. „Ott aztán mindenki ki akit ért vette, s táncolt ott a vásártéren.. ..ki akivẽ akart." (7.) Előfordult, hogy

[64] A kölcsönös *tánc*látogatásokról alább még lesz szó.

[65] *Kós* 1976. 370.

„...két-három tánc is vot rég" (1.) párhuzamosan egy-egy vásárban, hiszen „a környékbeli cigányok mind ott vótak." (7.) „Aztán.. ..amiko palatkai cigányok muzsikátak, akkó gyült a | nép. Mē ezek jó, jó, jó zenészek vótak örökké.. ..Amikor a.. ..gyengébb zenészek.. ..vették észre, hogy ezek a palatkaiak ott vannak, akko nem muzsikát(ak). Akko ő má maradt szégyenbe... (Egy) ...palatkai fiú hozta át a cigánt, akkor ő szedte a pénzt. És akkor a cigánnak aztat ki kellett fizetni, hogy ott muzsikát." (6.)

E táncalkalmaknak is minősülő vásárok ugyancsak az 1950-es évek vége felé szűntek meg.

Tánc a katonaságnál

Nem jellemző ugyan több generációra, de – minthogy talán Györffy István hatására volt lehetséges – érdemes szót ejteni róla. „Magyar időbe amég itt vótak a magyarok – az a négy év alatt – behítak katonának.. ..átképzésre mentünk, fiatalok vótunk még akkor alig vótam harminckét éves... Megcsináltuk, ott a Farkas utcába (Kolozsvárott).. ..vótak kolozsi zenészek köztünk.. ..átképzésre híták be őket is mint minket, ēhozták a hegedűt. Hegedültek ott... Esténként csináljuk,.. ..pont aznap cseréltek bakancsot... Nekifogtunk ott táncolni ijen legényest.. ..lerugtam a bakancsnak a talpját." (*2a)*)

Kamarásiak vendégségben másutt

Vajdakamarásról leggyakrabban 2–4 tánckedvelő legény[66] – főleg kezes – azokat a környező falvakat látogatta meg elsősorban, ahol volt a magyar fiataloknak is tánca. „Ēmentünk Szovátro.. ..Kájánbo vagy Gyéresre... Palatkára is mentünk.. ..Palatkán is vot magyar tánc.. ..itt minden (környékbeli) községbe vótam... Ēmentünk egy alkalombó Visábo.. ..ott nem vot tánc, jöttünk haza – ha nem vot tánc –, ahogy jöttünk hazafelé itt van Báré. Román község, ahol táncoltak. Nyár vót, ēgy csűrbe táncoltak. Benéztünk oda, hát aztán biza ott egész vasárnap (délután) táncoltunk. Este meg aztán ēvittek múllatni a románok... Románok votak, de azé barátok votunk.. ..s ők is jüttek ide hozzánk Kamarásro. S mink is megvendégeltük őket. Nem vót baj azér.. (hogy) ..románok votak vagy mi magyarok.. ..azé elláttuk ēgymást. Meg tudtunk egyezni... Például itt van Káján... Ippeg pünköst vót, román pünköst vót. Ēmentünk oda, (két kamarási kezes) hát magyaroknak vót táncuk külön, s a románoknak külön... (Azonban a románoknak) hogy pünköst vót, csak estéli harangozás után vót táncok... Táncoltunk egisszen estéli harangozásig a magyar táncbo... Amikor.. ..az estéli templomozás után.. ..nekik is lett táncok szépen megfogtak, menjünk hozzájuk. A román táncbo... S a bírónak a fia.. – ..a községi bíró, édesapámnak nagy barátja vót.. – ..azt mondja (a tánc után): Pista, jösztek velünk (hozzánk)... A szomszédbu hoztak oda.. ..lejányokat.. ..táncoltunk otthon a bírónál... Fojtattuk a táncot egész éjjel. Táncoltunk, ittunk, táncoltunk, ettünk s | táncoltunk tovább... A románokkal... Másnap reggel | szépen megviradt, odakapatt a virradás.. és ..elkísértek ide a főútig | zenésszel ēggyütt... De mikorá hazajöttünk, ugyē nyári idő vót, kellett vona kapáni mē nekünk nem vot pünköstünk... (Ahogy jövünk hazafelé) van ott ēgy cserefa.. ..lefeküdtünk oda me fáradtak vótunk. Lefeküdtünk s | elaludtunk délig. | Még (már) dél ē vot telve s még nem vótam hazakerülve, | osztá úgyhogy ētőtt a román pünköst is." (*2b)*)

[66] Leányok önállóan, vagy legényekkel együtt nem mentek.

Almási István

1980 Kocsis Lajos század eleji népzenegyűjtése. In: ZI. 271–297.

Avasi Béla

1954 A széki banda harmonizálása. Lajtha László gyűjtése és lejegyzése alapján. Néprajzi értesítő XXXVI. 25–45. = ²2000 In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 87–108.

Bakos Ferenc

1982 A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest

Bodai József (szerk.)

é. n. Tánckutatás és tánchagyomány a Dél-Dunántúlon. Budapest [1983]

Borbély Sándor

1891 Az aranyosszékiek tánca. Ethn. II. 243–246.

Busai Norbert

2000 A magyarpalatkai zenészekről (Kodoba Béla emlékére). Szakdolgozat a Magyar Táncművészeti Főiskola Néptáncpedagógiai Tanszékén.

Domby, Emeric

1967 Dansuri populare din regiunea Cluj. Vol. I. Cluj.

1971 Dansuri populare din regiunea Cluj. Vol. II. Cluj.

Dömötör Tekla (főszerk.)

1990 Magyar Néprajz VI. Népzene – Néptánc – Népi Játék. Budapest

ESzT I.

1993 Erdélyi magyar szótörténeti tár I. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette *Szabó T. Attila*. Bukarest

ESzT VI.

1993 Erdélyi magyar szótörténeti tár VI. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette *Szabó T. Attila*. Budapest–Bukarest

Ethn. Ethnographia

Faragó József

1946 A tánc a mezőségi Pusztakamaráson. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 7. Kolozsvár

1947 Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 8. Kolozsvár

1980 A mai romániai magyar folklórgyűjtés vázlata. Népismereti dolgozatok 1980. 14–25. Bukarest

Faragó–Jagamas (Faragó József–Jagamas János)

1974 Romániai magyar népdalok. Bukarest

Felföldi–Pesovár [Felföldi László–Pesovár Ernő (szerk.)*]*

1997 A magyar nép és nemzetiségeinek tánchagyománya. Budapest

gy. gyűjtötte, gyűjtés ideje

Györffy István

1955 Tánciskola a dűlőúton. In: Nagykunsági krónika (harmadik kiadás) 167–175. Budapest

Halmos Béla

1980 Ádám István széki prímás. ZD 1980. 85–113. = ²2000 In: Virágvölgyi–Felföldi 2000. 398–425.

1981 Közjátékok egy széki vonósbanda tánczenéjében. ZD 1981. 191–199. = ²2000 In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 109–138.

1982 Tizenkét széki csárdás. Népzene és Zenetörténet IV. 157–224. Budapest = ²2000 In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 274–350.

Halmos–Virágvölgyi [Halmos Béla–Virágvölgyi Márta]

1995 A széki férfitáncok zenéje. Sűrű és ritka tempó, verbunk, zsebkendős tempó. Budapest

Jánosi András

2000 Dobos Károly széki prímás vonókezelése. In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 226–246.

Járdányi Pál

1943 A kidei magyarság világi zenéje. Kolozsvár

Kallós Zoltán

1964 Tánchagyományok egy mezőségi faluban. TT 1963–1964. 235–253.

1970 Balladák könyve. Bukarest

1973a Balladák könyve. Budapest

1973b Tánc- és lakodalmi kiáltások. UTUNK évkönyv. 106–121.

Kallós–Martin [Kallós Zoltán–Martin György]

1970 A gyimesi csángók táncélete és táncai. TT 1969–1970. 195–254.

Karácsony Zoltán

2000 A tánc és a zene kapcsolata egy györgyfalvi férfi legényes táncaiban. In: *Virágvölgyi–Pávai* 2000. 95–141.

Karsai Zsigmond

1956 A lőrincrévi bál. In: Népünk hagyományaiból (szerk. *Igaz Mária–Simon Józsefné–Morvay Péter*) 125–132. Budapest

Konkoly Elemér

2000 A nagybőgő és a „gordon" játéktechnikája, a tánczene basszuskísérete Széken. In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 139–225.

Kós Károly

1976 Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest

Lajtha László

1954a Széki gyűjtés. Budapest

1954b Szépkenyerűszentmártoni gyűjtés. Budapest

Lázár István

1899 Alsófehér vármegye magyar népe. Alsófehér vármegye monographiája. 463–674. Nagy-Enyed

Lelkes Lajos

1980 Magyar néptánchagyományok. Budapest

Martin György

1964a Motívumkutatás, motívumrendszerezés. A sárközi–dunamenti táncok motívumkincse. Budapest

1964b Magyat tánctípusok kelet-európai kapcsolatai. Az MTA I. Osztályának Közleményei 21. 67–96.

1967 Az improvizatív előadás szerepe a Kárpát-medence tánckultúrájában. Táncművészeti értesítő 3. sz. 118–125.

1970a Mezőségi férfitáncok. Táncművészeti értesítő 2. sz. 20–34.

1970b Magyar tánctípusok és táncdialektusok. I–III. melléklettel. Budapest

1973 Legényes, verbunk, lassú magyar. Szempontok az erdélyi férfitáncok összehasonlító kutatásához. Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 251–290. Budapest

1977a A magyar néptánckutatás egy évtizede (1965–1975). Ethn. LXXXVIII. 165–183.

1977b A táncos és a zene. (Tánczenei terminológia Kalotaszegen). Népi Kultúra – Népi Társadalom IX. 357–389. Budapest
1978 A tánccíklus – a néptánc legnagyobb formai egysége. Magyar Zene XIX. 197–217.
1979a A magyar körtánc és európai rokonsága. Budapest
1979b Tánc. In: A magyar folklór. 477–539. Budapest
1980a Rögtönzés és szabályozódás a magyar néptáncokban. Népi Kultúra – Népi Társadalom XI–XII. 411–449. Budapest
1980b Az erdélyi tánchagyomány földrajzi tagolódása. In: *Lelkes* 1980. 37–43.
1980c Az erdélyi román hajdútánc. In Lelkes 1980. 169–183.
1980d A mezőségi férfitáncok régi és újabb típusai. In: *Lelkes* 1980. 188–229.
1981 Az erdélyi férfitáncok kutatása. ZD 1981. 173–190.
1982 A széki hagyományok felfedezése és szerepe a magyarországi folklorizmusban. Ethn. XCIII. 73–82. = ²2000 In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 13–28.
1985 A mezőségi sűrű legényes. Budapest

MNL

1977–1982 Magyar Néprajzi Lexikon 1–5. Budapest

MNT II.

1953 A Magyar Népzene Tára II. Jeles napok. (Sajtó alá rendezte *Kerényi György*). Budapest

Nagy Olga

1983 Újabb paraszt dekameron. A szerelemről és a házasságról. Budapest

Novák Ferenc

2000 Szék táncai és táncélete a XX. század első felében. In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 29–78. [Eredetije 1965-ös szakdolgozat az ELTE Folklore Tanszékén.]

Pálfy Gyula

1983 A zenészfogadás egy módja Vajdakamaráson. Zene, Tánc... 81–96. Budapest
1984 Néptánc, táncélet. In: Kecel története és néprajza. (Szerk. *Bárth János*) 1021–1043. Kecel
1987a Négy vajdakamarási sűrű legényes. Ethn. XCVIII. 304–349.
1987b Egy mezőségi falu táncélete. TT 1986–1987. 261–287.
1988 Egy mezőségi falu tánckészlete. ZD 1988. 263–275.
1990 Útmutató néptáncok gyűjtéséhez. A Honismeret 1990/2–3 számának 6 oldalas melléklete.

Pesovár Ernő

1985 A magyar néptánc területi–történeti tagozódása. TT 1984–1985. 31–53.

Pesovár Ferenc

é. n. A magyar nép táncélete. Tánctanulás, táncalkalmak, táncrendezés. Budapest [1981]

Réthei Prikkel Marián

1924 A magyarság táncai. Budapest

Seprődi János

1974 A székely táncokról. In: Seprődi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése. 143–155. Bukarest

Sepsi Dezső

2000 Hangszertechnikai kérdések a széki banda kíséretében. In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 247–273.

Szolnoky Lajos

1966 A rostfésűk. Néprajzi értesítő XLVIII. 89–127.

Tárkány-Szücs Ernő
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest
TESz 1.
1967 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest
TESz 2.
1970 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest
TT Tánctudományi tanulmányok
Virágvölgyi Márta
1981 Egy magyar parasztprímás Széken. ZD 1981. 221–231. = ^{2}2000 In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 426–436.
1982 Szabó István széki prímás „lassú" dallamai. ZD 1982. 229–251. = ^{2}2000 In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 375–397.
1983 A széki férfitáncok zenéje Dobos Károly prímás repertoárjában. ZD 1983. 169–188. = ^{2}2000 In: *Virágvölgyi–Felföldi* 2000. 351–374.
Virágvölgyi–Felföldi [Virágvölgyi Márta– Felföldi László (szerk.)]
2000 A széki hangszeres népzene. Budapest
Virágvölgyi–Pávai [Virágvölgyi Márta–Pávai István (szerk.)]
2000 A magyar népi tánczene. Tanulmányok. Budapest
Voigt–Balogh [Voigt Vilmos–Balogh Lajos]
1974 A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata. Budapest
ZD Zenetudományi dolgozatok. Budapest
ZI Zenetudományi írások. Bukarest

VEREBÉLYI KINCSŐ

„IFJÚ SZOKÁS – ÖREG GYAKORLÁS”
Jegyzetek az időskor néprajzi-folklorisztikai vizsgálatához

Nagy Olga szerteágazó tudományos tevékenységének egyik legtanulságosabb mondanivalója a következő kutató nemzedékek számára talán az, hogy formától, műfajtól függetlenül a leghétköznapibb megnyilatkozások mögött is a néphagyomány szavát, a paraszti gondolkodás, viselkedés, illem működésének szabályait kell megértenünk és feltárnunk. Művei közül *A törvény szorításában* (1989), *Világgá futó szavak* (1990), *Népi változatok szerelemre és házasságra* (1994), *Változó népi kultúra* (2000) talán azok, amelyek a tágan értelmezhető mentalitás-kutatás számára is példamutatóak. „Az együtt élő csoport, amelynek termelési módja azonos, közössége stabil, óhatatlanul is kialakít egy olyan belső struktúrát, az egyénekre kötelező olyan szabályrendszert, amely az egész életet szabályozza” – mondja egy helyütt.[1] Ugyanakkor azt is észreveszi, hogy a kialakult szabályrendszer mennyire képes differenciáltan működni és a körülményekhez rugalmasan alkalmazkodni.[2]

Ennek az „útmutatásnak” a figyelembevételével az alábbiakban az öregkor sajátosságai néprajzi-folklorisztikai megközelítésének a lehetőségeiről és szükségességéről teszünk megállapításokat, mivel azok rendszeres áttekintésére eddig a tudományszak oldaláról igazán még nem került sor. A szociológiai megközelítések eredményei jól hasznosíthatók ugyan a mi számunkra is, de nem adnak kimerítő választ a folklorisztikai, néprajzi kérdésekre.[3] Ennek a „figyelmetlenségnek” nyilván több oka is van, többek között például az, hogy a felnőttkor tagolásának nincsenek külön látványos „átmeneti rítusai”. Az öregedés pedig olyan biológiai folyamat, amely lényegében a születéskor kezdődik, és halálig tart. Az életkorok társadalmi értékelésénél – különösen a házasságkötést követően – nem elsősorban a biológiai állapot, illetve nemcsak az, hanem a lelki-szellemi beállítottság és a társadalmi elvárások együttesen hatnak. Egy szinte járásképtelen 82 idős adatközlőm huncut mosolygás közepette mondta, hogy ő most 82 éves, 50 éves kora óta „öregasszony”, de ő még most sem érzi magát öregnek.[4]

Mindent egybevetve mégis elfogadhatjuk Cseh-Szombathy László megállapítását, miszerint „Mind a fiataloknál, mind az öregeknél a korral együtt járó biológiai-szomatikus változások is közrejátszanak az életmód speciális vonásainak kialakulásában, de még lényegesebb a kronológiai korral járó társadalmi elvárások szerepe abban, hogy a

[1] *Nagy O.* 1989. 281.

[2] *Uő.* uo. 289–294.

[3] *Hamar A.* 1982. 663–668. Lásd még *Paládi-Kovács A.* 1987. *Andorka R., Babarczy L., Cseh-Szombathy L., Ghyczy B., Lakatos A.*, 1972; és *Cseh-Szombathy L.* 1976, 1980.

[4] Romsics Ignácné Forrás Marcsa, szül. 1919, saját gyűjtés, Homokmégy, 2000. november 7.

fiatalok és az öregek mindennapi élete különbözik a középső korcsoportokba tartozók életétől még azonos foglalkozás, gazdasági helyzet esetén is".[5]

Mit árulnak el az öregkorra vonatkozó kifejezések?

Az 'öreg' szó írásban 1416 óta adatolt a magyar nyelvben, s első jelentései között a 'nagy', 'értékes', 'jelentős' vagy 'hasznos szerepet betöltő személy', 'idős', 'koros' stb. fordulnak elő. A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai szótára a szó háromféle lehetséges eredetével is számol. Amennyiben a török származtatást fogadjuk el, úgy a szó 'idős' jelentése valószínűleg a 'nagyra nőtt' jelentés közvetítésével vezethető le. Egy finnugor eredeztetés esetében az 'öreg' jelentés lehetett a korábbi, és ebből származtatják a nyelvészek a 'nagy' jelentést. Amennyiben a szó az uráli korból származik, úgy a jelentés alakulása azonos a finnugor korból való származtatás sorrendjével. Az 1372 óta nálunk adatolt 'agg' szavunknak a finnugor korban való jelentése is 'öreg', ma mintegy fokozása az utóbbi jelzőnek.

Az 'idős' kifejezés az 'idő' szóból származik, és az öreg életkor körülírásának is tekinthető. Mivel az 'idősödik' igealak 1545-től fordul elő írott szövegekben, így ezt a kifejezést a magyar szókincs újabb fejleményének vehetjük.

A „vén' szó 1093-ban már előfordult latin szövegekben, körülbelül 1450 óta pedig 'valamely közösség koros, bölcs, tekintélyes, vezető szerepű tagja' jelölésére használjuk.

A 'kor' szó 'az ember életének valamely szakasza' jelentésben ugyancsak a XIV. század óta tűnik fel az írott szövegekben, a 'koros' jelzőt pedig az öregeket illetően használjuk udvarias formulaként.

Különösen elmélyült elemzés nélkül is jól látható, hogy értékelő mozzanat ezen a szinten még nem olvasható ki a nyelvi adatokból. Az 'öreg', 'agg', 'vén', 'koros' kifejezések jelentései között árnyalatnyi, illetve stiláris különbségek vannak. Az újabban elterjedt 'nyugdíjaskor' fordulat pedig egybemossa a munkavégzés tekintetében aktív életkor utáni szakasz különféle állomásait.

A közmondások öregjei

Ha a közmondásokhoz fordulunk, hogy azokból az életkorokat illetően valamilyen értékelést olvassunk ki, megint csak kevés fogódzót találunk. A közmondások inkább a fiatal-, illetve az öregkor tömör jellemzését adják, és nem értékelnek közvetlenül. *Az életet inkább szereti az öreg, mint a fiatal. – Fiatal bőr annyi van a vásáron, mint öreg. – Fiatal meghalhat, az öregnek meg kell halni. – Öreg ember erősebben dolgozik, mint a fiatal.* A fiatal és az öreg kor – úgy tűnik – nem fogalmazódik meg kikerülhetetlen ellentétként ezekben a példákban. Az öregség természetesen következik az ezt megelőző állapotból, s a fiatalkori jellemző vonások meg is maradnak a későbbiekben is: *Jámbor fiatalból válik csendes öreg. – Ki fiatal korban megszokta a táncot, vénségére is ugrál.*

Alig néhány közmondás int arra, hogy az öregkor tiszteletre méltó, pozitív tartalmú állapot. Megbecsüld az öreget. – Nem akar öreg lenni, ki az öreget nem becsüli. – Öreg ember előtt kelj fel. – Öreg tanácsa, ifjak munkája. – Ifjú szokás – öreg gyakorlás. – Jó az öreg a háznál, ha csepp esze sincs. Néhány változat éppen az ellenkezőjét állítja: Jó az öreg a háznál, ha kár nincs is, kárt csinál.

[5] *Cseh-Szombathy L.* 1980. 241–259.

Noha olykor egyértelmű elutasítással is találkozunk – *Öreg emberért nem kár* – mégis viszonylag kevés közmondásból inkább az öregkor megbecsülése és nem elutasítása olvasható ki.[6]

Öreg emberek a hiedelmekben

Első ősz haj, szerencse – tartja a hiedelem.[7] Ebben az esetben az „első"-höz, a kezdethez általában kapcsolódó pozitív tartalom a hangsúlyozott, és nem az öregkor, amire az ősz haj utal. A hiedelem szintjén ugyanis érdekes módon más tartalmak fogalmazódnak meg, mint a közvetlen gyakorlatban.

Ha valaki a kapun kilépve öregasszonyt lát, akkor szerencsétlenség fogja érni.[8]

Javasasszonyok csak vénasszonyok lehetnek, de néha fiatal menyecske is; az ilyen az „ördöggel egyes".[9] Vagy idézzünk egy másik elgondolást:

Azt tartják az öreg asszonyokról, hogy ők meg tudják babonázni az embereket azáltal, hogy körbe jeleket rajzolnak, melyek bénulást és elgyengülést okoznak.[10]

A három szövegelemzéshez ugyan kevés adatot szolgáltat, de bizonyos gondolkodásbeli irányultságot azért illusztrál, különösen akkor, ha történeti, művelődéstörténeti előzményeit is figyelembe vesszük.

Az öregség mint az elmúlás, a halál felé tartó állapot elkerülhetetlen, még akkor is, ha ezt természetesnek tartja a paraszti gondolkodás. A biológiai lét vége, a halál mindenképpen negatív, azaz a szerencsétlenség megfelelőjének tekinthető. A gondolkodás egy adott rétegében, amelyben a biológiai adottságokra vonatkozó belátások fejeződnek ki, többé-kevésbé szimbolikus nyelven az öregség negatív jelentést hordoz. A hiedelemszövegek öreg asszonyokról szólnak itt tehát az is jelentéshordozó, hogy az aki öreg, az *asszony*.

A paraszti közösségek életében az asszonyoknak a munkamegosztásban elfoglalt helyük és a társadalmi, a családi életet illető szervező, közvetítő szerepük miatt megvan a maguk helye és értéke. A kultúra írott formában való átadása mellett évszázadokon keresztül ők voltak a szóbeliség által hordozott tudás jó részének letéteményesei. Az emberi test működésével kapcsolatos empirikus ismereteik, a világ berendezkedését magyarázó hiedelmeik, az emberi élet fenntartásában játszott közvetlen és közvetett szerepük olyan hatalom birtokosaivá tették őket, amelyet a társadalom más tagjai, a férfiak például el kellett ismerjenek.[11] *Igaz, hogy a családban a férfi a fej, és az asszony a nyak, de a fejet a nyak hordozza* – állapítja meg egy adatközlő találóan.[12] A hiedelmekben azonban, amint az idézett példák is mutatják inkább az a gyanakvás fogalmazódik meg, miszerint az asszonyok sajátos tudásokat rosszra is fordíthatják. A javasasszony, a tudósasszony, a bába és a boszorkány ezért szinte megfelelői egymásnak. Mivel a tudás a korral gyarapodik, az analógián alapuló gondolkodásban az öregasszony mindazt a tudást jelképezheti, amely veszélyes és/vagy hasznos is lehet.

---

[6] A példákat *Margalits Ede*: Magyar Közmondások és közmondásszerű szólások című könyvéből vettük. Budapest, 1993. 2. kiadás.

[7] Vilinszky Béla gyűjtése, EA 901. Közölve in: *Verebélyi K.* 1998. 260. 133. sz. szöveg.

[8] Mató József – Tarczy Sándor gyűjtése. EA 498. Közölve in: *Verebélyi K.* 1998. 141. 10. sz. szöveg.

[9] Pittner Károly gyűjtése, EA 1388., közölve in: *Verebélyi K.* 1998. 318. 36. sz. szöveg.

[10] Fábián Elemér gyűjtése. EA 1916. Közölve in: *Verebélyi K.* 1998. 340. 6. sz. szöveg.

[11] A kérdés bővebb kifejtését lásd például *Muchembled Robert* 1987; 61–72., *Segalen, Martin* 1980; *Pócs É.* 1998. 135, 153.

[12] *Nagy O.* 2000. 79.

„A közvélemény éber szemű őre a közösségi értékrendszernek" – állapítja meg Nagy Olga egy helyütt.[13] A közösségi elvárások pedig nem a tényleges életkort, hanem az adott életszakaszhoz rendelt szerepeket ruházzák fel teljesítendő feladatokkal, funkciókkal, a hétköznapi viselkedéstől kezdve a család, illetve a közösség egészét illető cselekedetek végrehajtásáig az egyéni élet egészére kiterjedően. Ezeknek a szabályoknak a tiszteletben tartása adta a közösség biztonságot nyújtó kiegyensúlyozottságát és az egyén emberi méltóságát.

Minden jó a maga idejében – sugallja a közmondás. Az öregség megítélése is adott életszakaszhoz viszonyítva jelenik meg a közvélekedésben. Például a házasulatlan fiatalok húszas éveik végén lassan „öreglegények" és „öreglányok" lesznek, társadalmi presztízsük az idő előrehaladtával csökken, helyük a családi és falusi közösségben marginalizálódik. A viszonylag idősebb legények és lányok kicsúfolása nyilvánosság előtt országszerte hagyomány volt.[14]

Az öregség viszonylagosságára idézzük azt a példát, amelyet Dobos Lili közölt egy cibakházi asszonytól. A még húszas éveikben járó házasulandók esküvőjéről azt mondja az egykori menyasszony: „Azért, hogy öregek voltunk, megtartottuk a sok formaságot." Majd néhány sorral lejjebb a szülőkről ezt mondja: „Az öregek feküdtek a szobában, mi meg a konyhában." Egyik esetben sem volt szó valóban idős emberekről, csak a szereplők adott helyzete indokolta az „öreg" jelzőt.[15]

Az öregedés folyamatának egyes fázisait meghatározhatta a fizikai munkában való részvétel és a családfőtől elvárt társadalmi cselekvőképesség megőrzésének mértéke. „Az idősebb nemzedék magas társadalmi státusát a vagyon tekintélye és a munkatapasztalatok együttesen biztosították. Ebben gyökerezett a patriarchális család belső hierarchiája az idős családfő generációkat összefogó tekintélye alapján." – állapította meg Paládi-Kovács Attila.[16]

Köztudott, hogy az említett patriarchális család mintája helyenként és a parasztságon belül rétegenként is nemcsak árnyalataiban, hanem lényeges vonásokat illetően is különböző lehetett. Eléggé általános szokás szerint idős korban a családfő fenntartotta magának a jogot a gazdasági tevékenység irányítására, miközben ő maga már nem végzett kétkezi munkát. A gazda halála esetén nem egy korszakban és helyen ezt a jogot az özvegy vitte tovább. Más esetekben, a körülmények alakulásának megfelelően, az öregek kiadták az örökséget vagy annak egy részét az örökösöknek, és meghatározták azokat a javakat, amelyeket az örökösöknek kellett számukra évről évre biztosítani. A végrendelet megírása általában jelezte az öregkoron belül és a család helyzetét illetően egy adott stádium elérését. Erről bővebben tájékoztat Tárkány Szűcs Ernő több közleményében is. A végrendelkezés rítus jellegét a 16–17. századi vidéki népesség körében Kristóf Ildikó mutatta ki egy szép tanulmányában.[17]

A társadalmi elvárások szerint a család (tág értelemben véve) fiatalabb tagjainak kötelessége volt az időseknek „halálukig való elgondozása".[18] Azoknál a nincstelen pa-

---

[13] *Nagy O.* 1989. 285.

[14] *Kotics J.* 1999. 8–20.; *Pozsony F.* 1999, 63–79.

[15] *Dobos L.* 1981. 137.

[16] *Paládi-Kovács A.* 1997. 169.

[17] Lásd egyebek között *Tárkány Szűcs Ernő*: Öröklés. In *uő.*: Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981. 707–775.; *Kristóf I.* 1999. 521–556.

[18] *Dobos L.* 1984. 132, *uő.* 1986. 241–243.

raszti rétegeknél, amelyeknél e kötelesség teljesítése szinte lehetetlen volt, az öregek igen rideg elbánásban is részesülhettek, némely esetben még öngyilkosságuk is „elfogadott gyakorlat volt".[19]

Az idősebbekkel kapcsolatos társadalmi értékelést jól fejezik ki a család által használt terek. Nem egy esetben a háromosztatú házban az idősek lakják az első szobát. Más esetekben az öregek költöznek be a tanyáról a család falusi/kisvárosi házába, ahol gyakran ők gondozzák az iskoláskorú unokákat. Családi és egyéb ünnepeken a közös étkezések alkalmával az idősek foglalják el az asztal mellett a fő helyet. A templomban lévő ülőhelyek a család idősebb tagja számára vannak fenntartva. Körmenetek alkalmával az idős férfiak haladnak a menet élén, hiszen általában ők a községben a tisztségviselők, illetve tehetősebb családok képviselői. Lakodalmi vagy a halottat kísérő menetben adott alkalom „főszereplőjéhez" fűződő családi és társadalmi kapcsolatok, valamint az életkor szempontjai szerint igazodnak el és sorakoznak fel a résztvevők.

Az öregekhez illő magatartás

Az idősebb emberek életmódjára és magatartására a visszafogottság jellemző. Amíg erejükből tellett, dolgoztak és erejük fogytán is igyekeztek a család számára hasznos tevékenységeket is ellátni. Ez a gondolat – hogy az öregség a halál felé tart – mintegy jelképesen kifejeződik abban, hogy az öregeknek a fiataloktól eltérő módon kell viselkedniük, csaknem úgy, mintha gyászolnának. A viselettől a környezetig, a személyi higiéniától a táplálkozásig a lehetséges változatok közül a szerényebbeket illett megvalósítaniuk. A viseletkutatás ebben a vonatkozásban különösen szép példákat tud felsorolni.[20] Az illem szabta meg, hogy az öregek például a templomban üljenek és a fiatalok álljanak, hogy az öregek járása lassú, komótos, míg a fiataloké serényen sietős. Még az érzelmek kifejezésében is mutatkoznak különbségek a fiatalok és öregek között, az utóbbiaknál inkább megengedték a szomorúság, bánat kimutatását, míg a vidámság hangos kinyilvánítását ritkán nézték jó szemmel, noha alkalmanként, például farsangon vagy lakodalomban elnézték.[21]

Az öregek lehetséges társadalmi szerepei

Az öregekkel kapcsolatban meg kell különböztetni az egy bizonyos kor betöltése után felvállalható tevékenységeket és foglalkozásokat azoktól a szerepektől, amelyeket bizonyos társadalmi események alkalmával, nevezetesen a dramatikus szokások megvalósításában játszhattak. Kiss Lajos *A szegény emberek élete* című munkájában[22] a foglalkozások egész sorát mutatja be azok közül, amelyeket csak bizonyos életkor betöltését követően lehetett vállalni: szőlőcsősz, kukoricacsősz, éjjeliőr, utcaseprő, lónyúzó, funerátor, dinnyecsősz, bába, gyógyító asszony, halottbejáró és halottmosó asszony, siratóasszony, énekesasszony, lelenctartó asszony, koldusasszony. Érdemes lenne e szempont figyelembevételével a körképet alaposabban kidolgozni.

---

[19] *Paládi-Kovács Attila* 1987. 170. Lásd még *Morvay J.* 1981. 71.
[20] Lásd *Flórián M.* 1997. 757–759.
[21] Lásd *Jávor K.* 2000. 623.
[22] *Kiss L.* 1981.

Ami a családi keretben az élet fordulóihoz kapcsolódó szokásokat illeti, itt is inkább szórványos megjegyzések alapján jelezhetjük, hogy az öregektől – a nagyszülők generációját illetően – milyen tevékenységet vártak el. A névadásnál sok helyen betartják azt a szabályt, hogy a nagyszülők nevét kapják az unokák. A gyermeknevelésről gyakran elhangzott vélemény: a hagyományos, többgenerációs együtt élő családok esetében a nagyszülők nevelik a gyermekeket. A párválasztással kapcsolatban az úgynevezett „közvetítők" mindig a rokonság, az ismerősök körének idősebb tagjai közül kerültek ki. A század első felében helyenként még a szülők sem mentek el a templomba az esküvőre, nemhogy a nagyszülők. A lakodalom zajosabb változata általában a vőlegény házánál folyt, míg az öregek, elsősorban a menyasszony vendégei a menyasszonyos háznál vigadtak zeneszó nélkül.[23] A halott körüli tevékenykedés, a temetés megszervezése a közvetlen hozzátartozók feladata, az idősebbeknek azonban ilyen alkalommal is lehetett irányító szerepe.

A kalendáris szokásokkal kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy azok lényegében csoportok, sőt korcsoportok közötti dialógusként is felfoghatók. Az aktív és passzív részvétel szerinti felosztásban az idősek rendszerint az utóbbi csoportba tartoznak, ám itt további finomításra lenne szükség. Ők rendszerint a tényleges „gazdánál" és „gazdaszszonynál" tartózkodóbbak, szemlélői és ellenőrei is egyben a közösséget érintő eseményeknek. A kutatás több vonatkozásban is megerősítette, hogy a folklór jellegű tudás letéteményesei, birtoklói az öregek. Szokásokban való közvetlen részvételtől a korban előrehaladottabb öregek már nem vesznek részt. Például a disznótoros mulatságba már nem mennek el, és más zajos mulatságból is elmaradnak.

További példákat nehéz az év ünnepek rendjét követően felsorolni, mivel a legtöbb leírás a „gazda" és „gazdasszony", valamint a fiatalok és gyerekek szerepein kívül a legidősebb generáció tevékenységére nem igen tér ki. A szokások gyakorlásával kapcsolatban Manga János Érsekvadkerten és környékén szerzett érdekes tapasztalatairól számolt be a hatvanas évek elejéről. Megfigyelései szerint az az első generáció, amely az I. világháborút követően a falun kívül keresett munkát, de attól nem szakadt el, megtartotta a szokásokat. A második generáció körülbelül a két világháború közötti időben gondolkodásában és életmódjában is távolodva a hagyományos falutól elvetette a hiedelmeket, ám megtartotta a szokásgyakorlás formáit. „Viszont később, az öregkorban, amikor ismét visszailleszkedett a falu rendjébe, gazdálkodott az örökölt vagy szerzett földeken, az előbbi életforma visszatérésével többé-kevésbé annak szokásai, hiedelmei is visszatértek, természetesen intenzitásuk jelentős csökkenésével. A visszatérését elősegítette, sőt gyakran meg is követelte a környezet, amely még annak folytonosságában élt. A tulajdonképpeni szakítás általában a harmadik generációnál következett be."[24] Tegyük hozzá, hogy ez a váltás markánsan a hatvanas-hetvenes évek táján következett be Magyarországon.[25]

A szokásokat illető folklórizmus jelenségek falun és városon is érdemes lenne a generációs szempontokat is figyelembe véve napjainkban is elvégezni.

További példaként említhetjük meg, hogy a vallási élet gyakorlói – különösen az utóbbi évtizedekben – főleg az idős asszonyok. A karácsony előtti szentcsalád-járásban, a hajnali misén, májusi litánián, búcsújárásban csaknem kizárólag ők vesznek részt. A templom körüli tevékenységek, mint például a takarítás, oltárdíszítés stb. ugyancsak az öregasszonyok dolga; nem egyszer még a kántor szerepét is ők töltik be.

---

[23] Romsics Ignácné Forrás Marcsa, 82 éves, Homokmégy. Saját gyűjtés, 2000. november 11.
[24] *Manga J.* 1968. 82.
[25] *Jávor K.* 1978. 295–373.

Az öregek ünnepei

A II. világháborút követően kezdett falun is elterjedni a kerekszámú házassági évfordulók megünneplése. Az ezüst (25), az arany (50) és a gyémánt (60) lakodalom alkalmával az ünnepelt házaspár és a család misét hallgat a templomban, és ünnepi ebéden látja vendégül a hozzátartozókat.[26] Ez a családi ünnep szerveződhet az igazi lakodalom mintájára, annak szerényebb változataként.

Új keletű szokásról számol be Nagy Ilona egy tanulmányában, amely az ötvenesek közös megünneplését és megajándékozását mutatja be az 1974–1994 közötti időszakból Nagyfödémesről. A kortárstalálkozónak nevezett ünnep-féléről vannak adatai a burgenlandi Alsóőrről, a jugoszláviai Doroszlóról és Balázs Lajos kutatásai alapján a romániai Csíkszentdomokosról. Az ötvenedik évforduló szimbolikusan az egyéni életút csúcsát (még aktív, de elérte karrierjének azt az állomását, amelyet már nehezen haladhat meg) és a száz felét jelenti: „fél évszázad". Ezt a „csúcspontot" emeli ki az átmeneti rítus, amelynek egyik központi eseménye az ajándékozás szertartása.[27] Az ünnep egyfelől családi, másfelől közösségi keretek között zajlik, a lakodalom és a hivatalos ünnepek elemeiből kölcsönözve egyet s mást.

Ezzel az újonnan megjelenő ünneppel kapcsolatban talán nem felesleges megemlítenünk, hogy kialakulásukra minden bizonnyal hatottak az 1998 előtti évtizedek azon ünnepségei, amelyeket az állami intézményekben, vállalatoknál, de még termelőszövetkezeti csoportoknál is rendszerint a szakszervezetek kezdeményeztek egy-egy vezető beosztású dolgozójuk nyugdíjba vonulásakor, vagy évente adott alkalommal a nyugdíjasok számára.

Ugyancsak újabban tapasztalható jelenség, hogy a falusi egykori iskolások az általános iskola befejezésének 25. és további kerek számú évfordulóját megünneplik. Az ilyenfajta találkozóhoz nem kapcsolódik ajándékozás. A faluban maradt osztálytársak közül néhányan megszervezik a tanítványok és egykori tanárok találkozóját az iskolában. Innen közösen kimennek a temetőbe, hogy az időközben elhunyt osztálytársak sírjára virágot vigyenek. A találkozó – ugyancsak a lakodalom mintájára – közös vacsorával és tánccal fejeződik be egy étteremben. Ebben az esetben is többféle hatással számolhatunk, egyfelől a felsőbb iskolák befejezésének jubileum jellegű megünneplése „szállt alá", másfelől az egyéb polgári eredetű jubileumok szolgáltathattak mintát.

Népi gerontológia

Oláh Andor vetette fel a gondolatot, hogy az öregkor sajátos problémáinak kezelését illetően „népi gerontológiáról" is beszélhetünk. Ő itt először az öregedés testi jeleit veszi számba, a mértékletes életvezetésre vonatkozó tanácsokat összegezi, és kiemeli az öregeknek adott közösségekben a feszültségek kiküszöbölésére és a társadalmi közegen belüli dinamika egyensúlyának fenntartására irányuló tényked ését. Gondolatait *Az öregek teste, Az öregek lelke* és a *Hosszú élet titka* címszavak köré csoportosította. Sajnálatos, hogy az általa először felvetett megközelítésre mások nem reagáltak.[28]

[26] Romsics Ignácné Forrás Marcsa, 82 éves, Homokmégy. Saját gyűjtés, 2000. augusztus 11.
[27] *Balázs L.* 1992. 106–133.; Az idézetet illetően lásd *Nagy I.* 1999. 607–616.
[28] Lásd *Oláh A.* 1979. 179–206.

Összegezés helyett

A fenti rövid áttekintés nem helyettesítheti a téma módszeres kutatását, amelyhez a néprajz-folklorisztika több ága is hozzáteheti a maga szempontjait és eredményeit. Annyi bizonyos, hogy az öregkor is olyan életszakasz, amelynek megvannak a sajátosságai. Valószínűleg a hagyományos közösségekben kevésbé volt látványos rítusok által tagolt, mint ma, de rendelkezett olyan ismérvekkel, funkciókkal, amelyekből az „öregek világa" kiépült.

IRODALOM

Andorka Rudolf–Babarczy László–Cseh-Szombathy László–Ghyczy Balázs–Lakatos Antal

1980 Az öregek helyzete és problémái. KSH Társadalomstatisztikai Közlemények. Budapest

Balázs Lajos

1992 „Ez nekünk jött, úgy hogy csináljuk". Kortárs találkozók. Vizsgálódás egy új keletű ünnep körül. In: *Keszeg Vilmos* szerk. A Kriza János Társaság évkönyve. I. 106–133. Kolozsvár

Dobos Ilona

1981 Áldozatok. Budapest

1984 Egy folklórgyűjtő feljegyzései. Budapest

1986 Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Budapest

Cseh-Szombathy László

1976 A nyugdíjasok időfelhasználása. In: *Falussy Béla* szerk. A szabadidő szociológiája. 387–400. Budapest

1980 Az öregek életmódja. In: *Szántó Mária* szerk. Tanulmányok az életmódról. 241–259. Budapest

Flórián Mária

1997 Az öltözködés rendszerei: falusi öltözetek tájékoztató szerepe. In: *Füzes Endre–Kisbán Eszter* szerk.: Életmód. Magyar Néprajz IV. 757–759. Budapest

Hamar Anna

1982 Az öregek néprajzi kutatásának szempontjai. In: *Balassa Iván–Ujváry Zoltán* szerk.: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 663–668. Debrecen

Jávor Katalin

1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: *Manga János* szerk. Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. 295–373. Budapest

2000 Az öregkor magatartási mintái. In: *Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós* szerk.: Társadalom. Magyar Néprajz VIII. 623. Budapest

Kiss Lajos

1981 A szegény emberek élete. I–II. Budapest (3. kiadás).

Kotics József

1999 A társadalmi kontroll szimbolikus formáiról. Egy rítus jelentései. In: *Zsigmond Győző* szerk.: Szokás és erkölcs. 8–20. Bukarest

Kristóf Ildikó
1999 „Rendeld el a házadat, mert meghalsz". A végrendelet-készítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi falvakban és mezővárosokban. In: *Benedek Katalin* szerk. Démonikus és szakrális világok határán. 521–556. Budapest
Manga János
1968 Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest
Margalits Ede
1993 Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest (2. kiadás)
Morvay Judit
1981 Asszonyok a nagycsaládban. Budapest
Muchembled, Robert
1987 Sorcières, justice et socété aux 16e et 17e siècles. Paris
Nagy Ilona
1999 Esettanulmány az ajándékozás antropológiájához: az ötvenévesek megajándékozása. In: *Benedek Katalin* szerk. Démonikus és szakrális világok határán. 607–613. Budapest
Nagy Olga
1989 A törvény szorításában. Budapest
1990 Világgá futó szavak. Budapest
1994 Népi változatok szerelemre és házasságra. Budapest
2000 Változó népi kultúra. Társadalomtudományi vizsgálat Havadon. Kolozsvár
Oláh Andor
1979 Eddig dolgom után, azután hitem után élek. A magyar népi gerontológia tanulságai. Orvostörténeti Közlemények. Supplementum 11–12., 179–206.
é. n. Könnyű a szó – nehéz a só. EA. 15819.
Paládi-Kovács Attila
1997 Az idős generáció munkája a mai magyar falvakban. In: *Csoma Zsigmond–Gráfik Imre* szerk.: Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. 169–175. Szombathely
Pozsony Ferenc
1999 Vénleányok és vénlegények csúfolása Erdélyben. In: *Zsigmond Győző* szerk.: Szokás és erkölcs. 63–79. Bukarest
Pócs Éva
1998 Miért nők a boszorkányok? Népi Kultúra – Népi Társadalom, XIX. 135–154.
Segalen, Martin
1980 Mari et femme dans la société paysanne. Paris
Tárkány-Szűcs Ernő
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest
Verebélyi Kincső (szerk.)
1998 Néphit-szövegek. Budapest

KOTICS JÓZSEF

A NŐ SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA POLGÁROSODÓ PARASZTKÖZÖSSÉGEKBEN. VÁLÁSOK A TISZAZUGBAN

A hazai társadalomtudományi vizsgálatok mind ez idáig kevés figyelmet fordítottak a válások társadalomtörténeti szempontú elemzésére. A szociológiai elemzések mellett elsődlegesen jogi és jogtörténeti feldolgozások születtek erről a kérdéskörről.[1] Gyáni Gábor A nagyvárosi Budapest címmel közzétett könyvének egyik fejezetét szenteli a válások társadalomtörténeti feldolgozásának.[2] A paraszti társadalom vonatkozásában a válások teljesen kimaradtak a kutatók vizsgálataiból. Társadalomnéprajzi kutatások a paraszti közösségekben megjelenő válással kapcsolatban nem folytak. A néprajzi irodalomban meggyökeresedett az a nézet, hogy a parasztságnál a válás nagyon ritka, az idegen a falusi, paraszti létformától. Jóllehet a kutatás is érzékeli, hogy ez a megállapítás a századelő polgárosodó magyar paraszti társadalmára már sok esetben nem vonatkoztatható, megfelelő vizsgálatok híján érdemit nem tud a kérdésről mondani.[3]

A válás és az urbanizáció, a válás és a város problematikája között szoros kapcsolat van. Az elváltak több mint kétharmada él városban, míg a népességnek majd fele. Longitudinális demográfiai vizsgálatok alapján az állapítható meg, hogy még ma is igen jelentősek a különbségek a lakóhely típusa szerint: a fővárosban minden harmadik, a vidéki városokban minden negyedik, a falvakban csak minden hatodik házasság szűnt meg válással.[4] Az urbanizáció más-más szintjén lévő lakosságcsoportok válási hajlandóságának jelentősen különböző mértéke megerősíti a fenti megállapítást.[5]

Erdei Ferenc szerint a városi és falusi életformában egészen más szerepet játszik a válás. Számításai szerint az 1930-as évben városon ezer lakosra 1,2, falun 0,4 válás esett. Tehát városon háromszor annyian váltak el, mint falun. Ezt a jelentős különbséget Erdei az alábbi okokkal magyarázza: a paraszti társadalomban, ellentétben a városi életformával, nem személyi okokból jön létre a házasság, hanem a gazdaság és a gyermekek miatt. Éppen ezért személyi okokból tradicionális paraszti közösségben nem is váltak el. A paraszti gazdaság esetében a munkahely és a háztartás egybeesik, válás esetén mindkettő tönkremenne. Miután az egész létforma erre alapozódik, csak igen indokolt esetben hoznak ilyen döntést. A válás a hagyományos paraszti közösségek értékrendjében szégyen, a közvélemény ítéletétől való félelem is visszatartotta a válni akaró házastársakat.[6]

---

[1] *Valkai Zsuzsa* 1991., *Rév Erika* 1986., *Csiky Ottó* 1990.
[2] *Gyáni Gábor* 1995.
[3] *Tárkány Szűcs Ernő* 1981. 274.
[4] *Csiky Ottó* 1990. 46., *Lőcsei Pál* 1978. 95.
[5] *Lőcsei Pál* 1978. 100.
[6] *Erdei Ferenc* é. n. 137.

A házasság és a család egykor szilárdan beágyazódott a szélesebb közösségi kapcsolatok mátrixába, mintegy kiterjesztése és konkretizálása volt azok társadalmi ellenőrző mechanizmusainak.[7]

A tradicionális házasságokból hiányzott az érzelmi közösség igénye, azt a gazdasági és társadalmi elvárásokra alapozták. A tradicionális házasságban nincsenek alternatív szerepértelmezési lehetőségek.[8] A válás a család instabilitását jelenti s ez tradicionális közösségekben a normarendszerrel való alapvető ütközést jelent.

Tradicionális létfeltételek között a nők válása szinte teljesen reménytelen, hiszen férje családjából kiválva nem volt lehetősége önálló egzisztencia teremtésére. Miután a nők is kiszakadtak a hagyományos munkamegosztás által kínált szerepből, egyre inkább anyagilag is tudták függetleníteni magukat.[9] Az alá-fölérendeltségen alapuló házastársi kapcsolat ott és akkor érvényesül, amikor a nő egyetlen reális megélhetési lehetősége a házasság. Ha a feleség „kint" is talál munkát, már kevésbé elnyomott.[10]

A 20. század elején a válás városon és falun egyaránt szégyenletes dolog volt. Jóllehet a törvény lehetővé tette, de csak abban az esetben, ha az egyik fél megsértette a házasság szabályait, vétkesnek bizonyult. Ez a társadalom rosszallását vonta maga után a vétkes megítélésében, de rossz fényt vetett a sértettre is. Mint elvált belekerült egy olyan csoportba, amely tagjaira nézve stigmatizáló volt; a válásuk egyéni történetétől függetlenül, valamennyiüket gyanússá tette.[11]

Tradicionális közösségekben a helyi társadalom morális rosszallását és szankcionáló ítéletét vonja maga után még ma is a válás. Moldvai csángó falvakban az elváltat még ma is kizárják a közösségből, mert alapjaiban sérti az életvilágúk konszenzuson alapuló értékrendjét. Ilyen esetben az elvált nő gyermekeit szüleire hagyva, közösségéből kilépve igen gyakran kényszerül vallást és etnikumot váltani.[12] A még ma is igen vallásos katolikus csángó falvakban a válások csak az utóbbi néhány évben jelentek meg. Itt a család – a házasság szentsége folytán – szakrális alapon álló intézmény. Itt az egyén házasságához nem azért marad hű, mert az jól működik, hanem azért, mert az szakrális alapokon nyugszik. A válás ezért még ma is igen negatív megítélés alá esik. Aki nem a szakrális elv szerint viszonyul hozzá, azt a közösség kirekeszti soraiból.[13]

„Társadalmunkban tipikusan nem azért válnak el az egyének, mert a házasság elvesztette számukra fontosságát, hanem mert olyan fontos lett számukra, hogy nem tudnak kibékülni a nem teljesen sikeres házassággal, amelyet egy bizonyos személlyel kötöttek. A válások gyakorisága egyszerűen a házassági vállalkozás nehézségeit, sokat követelő jellegét tükrözi vissza."[14] Ez az amerikai válásokat elemző megállapítás nem vonatkoztatható azokra a válásokra, amelyek a századelő magyar falvaiban valósultak meg. Itt, legalábbis kezdetben, a válást menekülésként foghatjuk fel. A nők számára éppen emiatt tűnik fontosabbnak. Általa kiléphetnek egy olyan kapcsolatból, mely számukra többé nem elviselhető.

A tiszazugi arzénes gyilkosságok társadalomtörténeti, mikroantropológiai vizsgálata terén évek óta folytatok kutatásokat. Ez az egyedülálló, két évtizeden át tartó, töme-

---

[7] *Berger, Peter–Kellner, Hansfried* 1984. 438.
[8] *Cseh-Szombathy László* 1985. 72.
[9] *Gyáni Gábor* 1987–88., *Nagy Beáta* 1994.
[10] *Csiky Ottó* 1990. 41.
[11] *Cseh-Szombathy László* 1985. 168.
[12] *Kotics József* 1997. 48.
[13] *Kotics József* 1997. 48.
[14] *Berger, Peter–Kellner, Hansfried* 1984. 452.

ges gyilkosságsorozat jóllehet igen erősen foglalkoztatta a kortárs közvéleményt és tudományosságot, máig nincs megnyugtató módon elemezve. Jelen írásnak nem célja, hogy az arzénes gyilkosságokról bármiféle képet adjon, azonban a peranyag és a többi rendelkezésre álló forrás vizsgálata közben az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy az események egyik lényeges összetevőjét abban kell látnunk, hogy ezekben a lokális társadalmakban századunk első évtizedeiben a nők helyzetében jelentős változások következtek be. Azt is mondhatnánk, hogy a nők szerepének megváltozása nélkül a gyilkosságsorozat nem ölt ilyen méreteket. Ez a felismerés késztetett arra, hogy a nők szerepében bekövetkezett változásokat minél alaposabban szemügyre vegyem. A recens adatokon túl a kérdés behatóbb vizsgálatára kevés forrás kínálkozik. Bizonyos adalékokat szolgáltatnak azok a tanúvallomások is, amelyek a per kapcsán elhangzanak, de ezek az elszórt adatok általánosabb érvényű következtetések levonására nem alkalmasak. Az anyakönyvi adatokból – igaz csak közvetetten – igen fontos változásokra következtethetünk. Az arzénmérgezések központi falujában, Nagyréven az anyakönyvi bejegyzéseket nominatív (név szerinti) vizsgálatnak is alávetem és itt a családrekonstitúció módszerét is alkalmazom.[15] A többi tiszazugi település esetében erre a vizsgálatra nem kerül sor, így az elemzés csupán a nem nominatív adatokat használja föl.

A források arra nem adnak módot, hogy konkrét esetek vizsgálata során vázolni tudjuk azokat a kiváltó okokat, amelyek a házasságok megszűnéséhez vezettek. Ezeket a válóokokat – ahogyan azt Gyáni Gábor okkal jegyzi meg – elsősorban az ügyvédek konstruálják, s nem a tényleges állapotokat tükrözik.[16] Célom nem a házassági konfliktusok valóságos indítékainak feltárása, hiszen erre a választott forrás nem ad lehetőséget. Arra teszek kísérletet, hogy az anyakönyvi adatok válási bejegyzései alapján lokális társadalmak érték- és normarendszerének eltéréseire következtessek.

Az anyakönyvi bejegyzések tanulmányozása során két olyan kérdés vizsgálható, amelyekből egyértelműen a nő helyzetében bekövetkezett változásokra következtethetünk: a születéskorlátozás és a válás. Ezt a két tényezőt indikátorként használhatjuk a nő szerepében bekövetkezett változások megítélésében. Ezekben a paraszti közösségekben a válások és a születéskorlátozás az adott életvilágot konstituáló és fenntartó értékelsőségek és világfelfogás alapvető változásáról beszélnek. Nézetem szerint a válások megjelenése a századelő paraszti közösségeiben egyértelműen a polgári, individualizált értékrendszer megnyilvánulásaként fogható fel. A házasságát felbontó egyén kiszakad a lokális társadalom mindenre kiterjedő kontrollja alól, s ez arra utal, hogy ezekben a társadalmakban már plurálissá válik a normarendszer. A válások mértékéből és intenzitásából következtethetünk a lokális társadalmak normarendszerében bekövetkezett változásokra. Felvetődik az az értelmezési lehetőség is, hogy a válás nem a polgárosultság és a női emancipálódás folyamatában értelmezhető, hanem az erkölcsi értékrend erodálásának, szétbomlásának a következménye. Csak ahol az értékrend lehetővé teszi a szabadabb nemi morált, kötetlenebb szexuális viselkedést, ott válik a válás elfogadottá. Nagyobb adatbázison nyugvó elemzés adhat csak választ a kérdésre. Magam úgy látom, hogy jóllehet egyes tiszazugi falvak esetében valóban beszélhetünk az erkölcsi rendszer bomlásáról, erodálódásáról, de a válások megjelenése és általánossá válása a lokális társadalmak érték- és normarendszerében bekövetkezett változásaival áll elsődlegesen összefüggésben.

[15] *Andorka Rudolf* 1988.
[16] *Gyáni Gábor* 1995. 22.

A válások mellett a női emancipálódás irányába hatottak a demográfiai változások is, elsősorban a csökkenő gyermekszám, amelynek során megváltozott a feleség lekötöttsége a kisgyermekek körül.[17] A születéskorlátozásnak és az egykének a nők életformáját megváltoztató hatását elsősorban nem abban látom, hogy általa a nő tevékenységszerkezete, feladatai módosulnak, hanem abban, hogy saját teste és személyisége válik önmaga számára fontossá. Az önmagát, mint egyedi személyiséget tételező nő egyértelműen elindul az emancipálódás útján. Ez már nem a férfiuralomhoz alkalmazkodni kész alattvalói személyiség, hanem saját arculatú, önmagát vállalni kész individuum.[18]

A válás ebben a rurális környezetben nem elsődlegesen a női önmegvalósítás eszközeként interpretálható, hanem egy olyan döntésnek, amely egy már nem elviselhetőnek nyilvánított kapcsolat megszűnését eredményezi. A válással a nő kiléphet egy olyan viszonyrendszerből, amely számára már nem vállalható tovább.

A válás révén a férfi–nő közötti aszimmetrikus viszony nem szűnik meg, de a válás megjelenésével és elfogadottá válásával a férfiak uralma a nő fölött a paraszti családban korlátozottabbá válik. A házastársi szerepek bevett rendje nem változik meg alapvetően és nem is kérdőjeleződik meg, de módosul.

Mielőtt a tiszazugi falvak válásra vonatkozó adatait behatóbban szemügyre vennénk, utalnom kell a kutatott falvak kiválasztási szempontjaira. A Tiszazug földrajzi terminus, a Tisza és a Hármas-Körös által körülzárt kicsiny, zsák alakú terület. A néprajzi kutatás a Tiszazugot egységes kultúrával rendelkező csoportként tartja számon és 8 települést sorol ebbe a néprajzi csoportba (Cibakháza, Csépa, Nagyrév, Szelevény, Tiszainoka, Tiszakürt, Tiszaug és Tiszasas). Elemzésünk szempontjából fontos utalni a Tiszazug belső tagoltságára. Szállási Sándor, a tiszazugi falvak szociográfusa kéziratban maradt munkájában jó szemmel veszi észre ezeket az eltéréseket. Ő három nagyobb egységet különít el a Tiszazugon belül. Az egyik az arzénes per által leginkább érintett Nagyrév központú északi rész, ahol a születéskorlátozás is nagy méreteket öltött. Itt az eredetileg református őslakosság jelentős számú katolikus betelepülővel gyarapodott a századelőtől kezdődően. A másik jellegzetes terület egy egykéző tiszazugi övezet, amely a délnyugati községeket foglalja magában (Tiszainoka, Tiszakürt, Tiszaug,Tiszasas). A harmadik sem az egyke, sem az arzénmérgezések által nem érintett, de szociálisan legelesettebb körzet, a katolikusok lakta Csépa és Szelevény sorolható ide.[19]

Nézzük, mit mutatnak az anyakönyvi bejegyzések az egyes falvakban a válások számát tekintve.

[17] *Nagy Beáta* 1994. 173.
[18] *Lőcsei Pál* 1970 85.
[19] *Szállási Sándor* é. n. 6–8.

Válások száma és házasságkötéshez viszonyított aránya

Falu neve	Időszak	Válások száma	Házasságkötések száma	Százalék	Ezer házasságra eső válás
Nagyrév	1895–1945	64	647	10,11	98,91
	1945–1980	89	545	6,12	163,3
	1895–1980	153	1192	7,79	182,4
Csépa	1895–1945	65	1800	27,69	36,10
	1945–1980	174	1000	5,75	174
	1895–1980	239	2800	11,71	85,36
Tiszasas	1895–1945	93	886	9,53	105
	1945–1980	87	491	5,64	177
	1895–1980	180	1377	7,65	130
Tiszaug	1895–1945	26	464	17,84	56
	1945–1980	92	498	5,41	184
	1895–1980	118	962	8,15	122

Elvált férfiak életkora válásuk évében

	Szelevény			**Tiszainoka**		
	1913–1945	1945–1991	1913–1991	1903–1945	1945–1994	1903–1994
24 év alatt	0	6	6	1	1	2
25–29 év	4	18	22	7	4	11
30–34 év	7	17	24	8	8	16
35–39 év	3	20	23	3	9	12
40–44 év	4	16	20	2	9	11
45 év fölött	3	25	28	4	15	19
Összesen	21	102	123	25	47	72

Elvált nők életkora válásuk évében

	Szelevény			**Tiszainoka**		
	1913–1945	1945–1991	1913–1991	1903–1945	1945–1994	1903–1994
24 év alatt	4	13	17	8	6	14
25–29 év	8	27	35	7	6	13
30–34 év	2	17	19	3	7	10
35–39 év	1	18	19	2	9	11
40–44 év	5	11	16	2	7	9
45 év fölött	1	16	17	3	11	14
Összesen	21	102	123	25	47	72

Válással végződött házasságok időtartama

	Tiszaug			Szelevény		
	1895–1945	1945–1980	1895–1980	1895–1945	1945–1980	1895–1980
1 év alatt	0	8	8	0	0	0
1–4 év	16	30	46	4	20	24
5–9 év	7	15	22	8	18	24
10–14 év	2	12	14	4	22	26
15–19 év	0	5	5	3	15	18
20–24 év	1	7	8	2	7	9
24 év fölött	0	12	12	0	10	10
	Tiszainoka			**Csépa**		
	1895–1945	1945–1980	1895–1980	1895–1945	1945–1980	1895–1980
1 év alatt	0	0	0	1	3	4
1–4 év	12	8	20	32	57	89
5–9 év	7	9	17	16	46	62
10–14 év	2	11	13	8	24	32
15–19 év	3	5	8	8	18	26
20–24 év	1	6	7	0	10	10
24 év fölött	0	9	9	2	16	18
	Nagyrév			**Tiszasas**		
	1895–1945	1945–1980	1895–1980	1895–1945	1945–1980	1895–1980
1 év alatt	0	1	1	3	0	3
1–4 év	22	23	55	39	19	58
5–9 év	20	24	44	23	23	46
10–14 év	13	11	24	16	16	32
15–19 év	2	13	15	8	8	16
20–24 év	5	9	14	5	5	10
24 év fölött	2	8	10	0	16	16

Miről tudósítanak ezek a számok? Első látásra is nyilvánvaló, hogy itt falusi környezetben igen hamar megjelenő válásokat figyelhetünk meg. Néhány adat összehasonlításként. Budapesten pl. 1900-ban 3,54, 1935-ben 18,51 válás jut 10 000 házasságra. 1931-ben Magyarországon ezer házasságkötésre 64 válás jutott, míg 1983-ban már 386. Ezeket az adatokat tekintve igen magasnak tűnnek egyes tiszazugi falvak válási adatai. Szembetűnő az egyes falvak között mutatkozó igen jelentős eltérés. Ha az egész időszakra vonatkozóan számolnánk átlagokat, akkor ezek a karakteres különbségek nem lennének megragadhatók. Ezeket az adatokat nézve 1895–1980 között Nagyréven minden nyolcadik, Csépán minden tizenkettedik, Tiszasason minden nyolcadik és Tiszaugon is minden nyolcadik házasságot bontottak fel. Ettől lényegesen eltérő képet kapunk a századelő és a két világháború időszakára vonatkozóan, ha megbontjuk az adatsorokat és így vesszük őket vizsgálat alá. Ebben az esetben azt találjuk, hogy nagyon lényeges elté-

rések tapasztalhatók az egyes falvak között. A kiválasztás szempontjai során már említettem, hogy a Tiszazug három jellegzetes falucsoportra tagolódik. A falvak adatainak bemutatása során mindegyik típusba tartozót bevontunk a vizsgálatba. Azt látjuk, hogy Nagyréven és Tiszasason az 1895–1945 közötti időszakban is igen nagy a válási hajlandóság. Igen korán megjelennek a válások és a magas válási arány tartós tendenciát mutat. Nagyrév esetében az erre az időszakra számított érték, miszerint minden tizedik házasság válással végződik (Tiszasason még az arány ennél is magasabb) országos összehasonlításban is igen magasnak számít.

A válásra vonatkozó számadatok egyértelműen arra utalnak, hogy itt némely faluban (Nagyrév, Tiszasas) a századelőtől kezdve, a polgári válás intézményének megjelenése óta bevett normaként tételeződik a válás. Olyan konfliktuskezelő megoldás, amely már a személyes döntés kategóriájába tartozik, a közösség nem tudja, vagy akarja megakadályozni tagját döntésében. Arra vonatkozóan ez idáig nincsen tudomásom, hogy a korábbi időszakból vannak-e válásra utaló adatok. A protestáns egyházak korábban is nagyobb teret engedtek a válásoknak. Nem elképzelhetetlen, hogy a polgári válás megjelenése egy korábbi gyakorlat legalizációját jelentette ezekben a falvakban. A válások megjelenésével és általánossá válásával egyértelműen a nő mozgástere bővül. Ennek következtében a válások megjelenését ezekben a közösségekben a női emancipálódás folyamataként értelmezem. Jogos ellenvetés lehet e gondolatmenettel szemben az, hogy a férfiak számára legalább olyan mértékben jelentős a válás intézményének megjelenése, így azt nem lehet a női emancipálódás folyamatában értelmezni. Mindaddig azonban, amíg a házasságok aszimmetrikus viszonylatokra épültek, addig ennek a viszonyrendszernek a megszűnése nyilvánvalóan annak a félnek kedvez, aki elszenvedi az alávetettséget.

Nagyrév és Tiszasas esetében a válás a többi falutól eltérően nem fokozatosan válik elfogadottá, hanem a századelőtől legitim eszköze a házastársi konfliktusok kezelésének. Érdekes megfigyelni az ugyancsak az „egykéző" övezethez tartozó Tiszaug adatait. Itt az 1945-ig terjedő időszakban csak a fele a válással végződött házasságok aránya Nagyrévhez és Tiszasashoz viszonyítva. 1945 után ez a különbség aztán fokozatosan kiegyenlítődik. Sőt ha csak a háború utáni időszakot tekintjük, a tiszaugi válási ráta magasabb lesz, mint a két másik faluban.

Az egyes közösségek váláshoz való viszonyulását jól szemlélteti a harmadik övezethez tartozó Csépa esete. Ebben a katolikusok lakta faluban ugyan hamar megjelenik a válás, de az nem válik elfogadott konfliktuskezelő megoldássá. A számadatok egyértelműen igazolják, hogy 1895–1945 között csak minden huszonnyolcadik házasság bomlott fel ebben a faluban. Figyelemreméltó azonban, hogy a többi faluhoz viszonyított eltérés a háború utáni időszakban itt is kiegyenlítődik.

Az a tendencia, amely a századelő és a két világháború közötti állapotokat jellemezte a tiszazugi falvakban, amikor is a válások a református, egykéző, birtokos parasztok körében voltak a legelterjedtebbek, alapvetően változott meg.

A nominatív vizsgálatok arra utalnak, hogy az elváltak túlnyomó része újraházasodik, vagy élettársi kapcsolatot létesít röviddel válása után. Az egyáltalán nem meglepő, hogy az elvált nők esetében ez fokozottabban így van. Ha a lokális közösségben akarnak maradni, más esélyük, mint egy újabb házastársi vagy élettársi viszony kialakítása, nem adódik. Ha a válás miatt kilépnek a lokális közösségből, akkor bérmunkát vállalni kényszerülnek. A női munkavállalók jelentékeny része kerül ki a hajadonok túlsúlya mellett

az özvegy és elvált nők köréből.[20] Több esetben Nagyrévről is van példa arra, hogy az elvált nő családja fenntartása érdekében Budapesten kényszerül időlegesen cselédséget vállalni. Ez azonban csak átmeneti stratégiának tekinthető. A konkrét példák elemzése arra utal, hogy néhány év múlva itt is újra férjhez megy a házasságát korábban felbontó nő. A nagyszámú anyakönyvi bejegyzés teljes körű nominatív számítógépes feldolgozása után nemcsak a statisztikai átlagok, hanem egyedi esetek kapcsán is elemezhető lesz a tiszazugi falvakban élő nők helyzete. Más forráscsoportoknak az elemzésbe való bevonásával rajzolhatunk majd olyan képet erről a kérdésről, amely hitelesen számol be egykor élt emberek gondolkodási és cselekvési struktúráiról.

Tanulmányomban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy mikroközösségek társadalmi folyamatainak vizsgálata során olyan eddig periferiálisnak tekintett kérdések is elemezhetők társadalomtörténeti szempontból, amelyek eddig nem kerültek a vizsgálat fókuszába. A tiszazugi arzénes gyilkosságok további mikrohistóriai tanulmányozása remélhetőleg a vizsgált kérdéskör több olyan dimenzióját is fel tudja tárni, amelyre a jelen tanulmány nem tudott választ adni. Hipotézisem szerint igen összetett problematika vezetett egy lokális társadalom súlyos működési zavarához, mint amilyen a tiszazugi arzénes gyilkosságok hírhedtté vált esete. S ebben a nők szerepének megváltozása egy igen fontos összetevőnek tekinthető. A válások vizsgálata – úgy tűnik számomra – valamelyest közelebb vitt a probléma elemzéséhez és megértéséhez.

IRODALOM

Andorka Rudolf

1988 A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei. A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézetének Történeti demográfiai Füzetei 4. Budapest

Berger, Peter–Kellner, Hansfried

1984 Valóságfelépítés a házasságban. In: A fenomenológia a társadalomtudományban. Szerk.: *Hernádi Miklós*. Budapest, Gondolat. 431–454.

Cseh-Szombathy László

1985 A házastársi konfliktusok szociológiája. Budapest, Gondolat

Csiky Ottó

1990 A házasság felbontása. Budapest, Közgazdasági és Jogi

Erdei Ferenc

é. n. Magyar falu. Budapest

Gyáni Gábor

1987–1988 Női munka és család Magyarországon (1900–1930). In: Történelmi Szemle, 3. sz. 366–379.

1995 Hétköznapi Budapest. Budapest, Városháza

[20] *Nagy Beáta* 1994. 162–163.

Kotics József

1997 Erkölcsi értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. 36–56. Kolozsvár

Lőcsei Pál

1970 A női munkavállalás és a hagyományos magyar család. Kortárs. 78–91.

1978 A házasságbomlás problémái Magyarországon. In: A változó család. Szerk.: *Cseh-Szombathy László*. Budapest, Kossuth. 85–126.

Nagy Beáta

1994 Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Férfiuralom. Szerk.: *Hadas Miklós*. Budapest, Replika Kör. 155–176.

Rév Erika

1986 Válóperek krónikája. Budapest, Kossuth

Szállási Sándor

é. n. Tiszazug problémái. (kézirat) Néprajzi Múzeum EA. 4321.

Tárkány Szücs Ernő

1981 Magyar jogi népszokások. Budapest, Gondolat

Valkai Zsuzsa

1991 Salamoni perek. Budapest, Idea

BÓDÁN ZSOLT

A MEGESETT LÁNY GYIMESBEN

Bevezetés

A megesett lány kérdése néprajzkutatásunk legfiatalabb ágának, a társadalomnéprajznak a körébe sorolható.[1] Ez is oka lehet annak, hogy ezzel a témával eddig nem sokan foglalkoztak. Ismereteim szerint egyedül Kapros Mártának jelent meg kifejezetten ilyen tárgyú tanulmánya az Ipoly mentére vonatkozólag.[2] Ezen kívül természetesen többen is írtak már egy-egy rövid fejezet erejéig a kérdésről,[3] de az adatok nagy része csak elszórtan található meg a legkülönfélébb témájú tanulmányokban.

A probléma több oldalról is megközelíthető. Egyrészt a fiatalság társas kapcsolatai, szerelmi élete, másrészt a paraszti morál, népi etika felől. Hely hiányában most nem vállalkozhatom arra, hogy a kérdéskör irodalmát ismertessem, csak néhány általam is használt alapvető műre szeretnék utalni. A magyar parasztság szerelmi életével kapcsolatban a kiindulópontot Ortutay Gyula 1935-ben megjelent programadó tanulmánya jelentette,[4] melyet néhány évvel később követett Fél Editnek egy írása a palócok házasság előtti szokásairól,[5] de utána sajnos hosszú ideig nem volt folytatás. Az 1960-as évek közepén Ruitz Izabellának a Bódva vidéki fiatalok társaséletéről szóló tanulmánya következett,[6] de az igazi áttörést a 70-es évek végétől kezdődően Nagy Olga, Vajda Mária, Szenti Tibor, Kapros Márta munkái[7] hozták. Az erkölcsi élet vizsgálatának kiindulópontjaként talán Szendrey Ákos tanulmányait tekinthetjük,[8] de én mindenképpen ide sorolom Illyés Endre 1931-ben megjelent kötetét is a reformátusok vallási ill. lelki életéről.[9] Nem lehet figyelmen kívül hagyni a nem kifejezetten néprajzi, hanem szépírói munkákat sem,[10] mivel ezek is nagyon sok adatot tartalmaznak a népi etikáról. Sajnos hosszú ideig a néprajzi szakirodalomban csak szemezgetni lehetett az egyes tanulmányokban fellelhető adatok

[1] Jelen tanulmány a Miskolci Egyetemen 2000-ben készült szakdolgozat egy fejezetének összegzése.
[2] *Kapros M.*, 1984.
[3] Pl. *Luby M.*, 1935.; *Kiss L.*, 1981.; *Vajda M.*, 1988.; *Fügedi M.*, 1988. stb.
[4] *Ortutay Gy.*, 1935.
[5] *Fél E.*, 1941.
[6] *Ruitz I.*, 1965–66.
[7] *Nagy O.*, 1977, 1983, 1994.; *Vajda M.*, 1978, 1982, 1988.; *Szenti T.*, 1983.; *Kapros M.*, 1984, 1986.
[8] *Szendrei Á.*, 1936, 1938.
[9] *Illyés E.*, 1931.
[10] Pl. *Illyés Gy.*, 1999.

között s csak a 70-es évektől figyelhető meg igazi előrelépés.[11] Az erkölcsi élet kutatásánál sem hagyhatjuk figyelmen kívül Nagy Olga munkásságát,[12] sőt a Magyar Néprajz VIII. kötetének megjelenéséig a kérdés egyedülálló összegzése is az ő nevéhez fűződött.[13]

A felsorolt művek sokfélesége jól mutatja a megesett lány kérdéskörének bonyolult voltát. Teljes feldolgozása nem csak a leány helyzetének ismertetését foglalja magában, hanem a közösségben élő erkölcsi normák, udvarlási szokások valamint az eset kapcsán közvetlenül érintett legény ill. a törvénytelen viszonyból született gyermek sorsának elemzését is. Jelen tanulmány keretei mindezt nem teszik lehetővé, így csak a leány megítélésével legközvetlenebbül összekapcsolódó kérdések rövid összegzését kívánom nyújtani.

Néhány szó Gyimesről

Gyimes a Tatros folyó felső folyásánál meghúzódó majd 30 km hosszú völgy. Lakói, a csángók a Tatros partján, valamint az abba ömlő patakok mentén szerveződő három községben, Gyimesbükkön, Gyimesközéplokon és Gyimesfelsőlokon élnek. Számuk napjainkban meghaladja a 15 000 főt.[14]

Gyimes a köztudatban hagyományőrző vidékként él, ami talán viszonylagos elzártságának is köszönhető. Az itteni emberek megélhetésének legfontosabb forrása még ma is az állattartás és az erdő. Szinte változatlan formában fennmaradt körükben a kalibázás szokása, melynek lényege az, hogy az állatok kora tavasztól késő őszig kint vannak a hegyen egy nyári szállásnál, kalibánál.[15] Házaikat még ma is leginkább fából építik s használati tárgyaik nagy részének is ez az alapanyaga. Nagyobb ünnepekkor népviseletük is előkerül a ládák aljából, sajnos egyre kisebb számban, olyan csángót viszont, aki hétköznap is magára ölti a „csángós gúnyát" már csak elvétve találni. Lakodalmas és temetkezési szokásaikban is sok régi elem figyelhető meg.[16] Mára eltűnt, de még a század közepén is élő gyakorlat volt a gyimesiek sajátos udvarlási szokása, a guzsajaskodás.[17] Ennek keretében a leány kezdeményezése után a fiatalok együtt is hálhattak rendszerint a szülők, de legalább az anya tudtával. Ez a szabad együttlét, ha nem is mindig jelentett szexuális kapcsolatot, kétségtelen, hogy hozzájárult a megesettek viszonylag nagy számához Gyimesben.

Miért éppen Gyimes?

„A házasság előtti elhálás szokásának a gyimesi csángóknál guzsajas a neve. (...) Ilyenkor a legény együtt hál a szeretőjével (...) A megesett leány éppen úgy jár-kél a faluban, mintha mi sem történt volna. Legfeljebb koszorú nélkül esküszik meg a templomban. Sem a legényt, sem a leányt, sem a törvénytelen gyermeket nem szólják meg. A le-

[11] *Jávor K.*, 1978.; *Tárkány Szücs E.*, 1981.; *Veres L.*, 1984.
[12] *Nagy O.*, 1982, 1990.
[13] *Nagy O.*, 1989.
[14] L. *Antal I.*, 1992.
[15] L. *Tankó Gy.*, 1978.
[16] L. *Tankó Gy.*, 1992.
[17] L. *Antal I.*, 1983.

ányt szülei még csak össze sem szidják."[18] Gunda Béla idézett szavai 1949-ben jelentek meg. Azóta ennek nyomán a néprajzi irodalomban a gyimesi csángókat nem egyszer, mint a szabadabb erkölcsi elvek képviselőit emlegetik, akik körében él a próbaházasság szokása, nem tekintik véteknek a házasság előtti nemi életet, nem fontos a fiatalok tisztasága s az együttlét következményei sem olyan súlyosak, mint máshol.[19]

Valóban így volt-e ez? Kevésbé voltak-e szigorúak az erkölcsi elvárások Gyimesben, mint a magyar nyelvterület más részein? Mennyiben szorulnak kiegészítésre a fentebb idézett sorok a lány helyzetére vonatkozólag? Ezekre a kérdésekre keresem a választ ebben a tanulmányban, melynek megállapításai alapvetően a két világháború közötti időszakra vonatkoznak.

A megesett lány Gyimesben

Ha más vidékekhez hasonlítjuk a megesett lány megítélését, az első, ami szembeötlik az, hogy Gyimesben enyhébb volt a szigor. A megvetés mellett sajnálattal, megértéssel is találkozunk. Az ilyen lányt nem feltétlenül rosszabbnak, inkább csak szerencsétlenebbnek tartották. „A nem elitélendő még ha bitangos is, mert egyik se jobb a másnál, csak hát amelyiknek ilyen szerencséje van, hogy megsikerül, nem tud kibújni belőle."(1) „Vót, amelyiket megszólta s a másikat mondták ma rajtam s hónap rajtad."(12) Ez a hozzáállás persze csak a közösség meglévő rosszallásával együtt élt s a leánynak viselnie kellett tette következményeit. Az ilyen lányt már csak bitangos leánynak hívták s ezt a jelzőt nemegyszer a rendes nevéhez is hozzátették. „Volt neki neve, bitangos leány. (Mást nem mondtak neki?) Bitangos Erzsi vagy bitangos Gizella vagy ezeket."(4) „Amelyik állapotos lett, bitangos leánynak nevezték."(11) A leányt aki így járt, a faluban rossz viseletűnek tartották, megvetették, lenézték. „Azért, hogy hát lány korában gyermeket hozott a világra, gyermeket csinált, azt mondták, rossz viseletű."(12) „Hát tudnivaló, hogy akkor lenézték azt a leányt, akinek már gyermeke született. Nem vót udvarlója, akkor elhagyta az a legény, nem vette el."(4) „Hát azt má úgy megszólta a falu, kicsit megvették a dógot. A leánt kicsit ugye lenézték amelyiknek gyermeke lett."(3) „Egy kicsit nem dicsérték. Mer hát az szégyen, hogy te leány vótál s azt követted. Hát menj férjhez s osztán akkor ráérsz mindenre, s akkor így megszólódott."(11) „Egy kicsit megvették s egyéb semmi."(6) Az utolsó három idézetben a megvetés mellett ott találhatjuk a jelzőt, hogy kicsit, ez is mutatja, hogy nem volt olyan szigorú az ítélet a leánnyal szemben .

A körülményeknek, a személyeknek különösen nagy szerep jutott az egyes esetek elbírálásánál, a vélemények kialakításánál. Amikor például egy leánynak nőni kezdett a hasa, de a legény továbbra is járt hozzá, majd elvette, nem volt nagy a felháborodás. Azoknak az eseteknek a megítélése is változatos volt, amelyek nem rendeződtek el ilyen szerencsésen. Sok függött attól, hogy ki mondott véleményt a lányról, milyen volt korábban a viszonyuk. A közvélemény mindig egyéni vélemények sokaságából tevődött össze s a hangadóktól függően más-más formát öltött a konkrét helyzetekben. „A falu beszélte, hogy ez így van s az úgy van, egyik azt mondta, nem baj s a másik azt mondta igen, hát mit csináljunk..."(8) „Különbözőek vótak, különböző vélemények. Vót ahol megvetéssel vótak a lány iránt. Attól függ, hogy milyen viszonyban vótak a szülők. Ha valaki arra a

[18] *Gunda B.*, 1949. 233.

[19] *Tárkány Szücs E.*, 1981. 266–267.; *Vajda M.*, 1988. 71. ; *Zakariás E.*, 1992. 80.; *Morvay J.* MNL. 4. köt. 273.

családra haragudott, valamék akkor igen, rágalmazták s ha nem, akkor nem."(10) Az egyes esetek kimenetele sokban függött attól is, hogy a pórul járt lány hogyan állt a dolgokhoz. Volt aki nem törődött vele mit mondanak róla, s intézte tovább a dolgát mint régen s volt persze olyan is, aki szégyellte s nagyon a szívére vette ami történt. „Én úgy szégyelltem, 23 vasárnap sehova se mentem. Itt a szomszédba megvolt halva egy öregasszony s akkor elmentem a koporsószentelésre s rosszul lettem mikor a népeket láttam, úgy szégyelltem. Vót egy barátnőm, annak is olyan nagy hasa vót, de ő ment mindenüve. Nem mindenki szégyellte akkor sem itt."(13)

Sokat könnyített a lány helyzetén, hogy a fiatalok társukat aki így járt, nem közösítették ki maguk közül. Volt persze aki húzódozott a bitangostól, de a többség inkább sajnálta. „Azt mondták, hogy bitangos leán, ez tudva vót akkor, tudva vót. Megvót egy kicsit bélyegezve, ugye megvót vetve, nem vót olyan mint a másik, de azut jártak velük."(3) „Aztán a lányok... hát a lányok nem vótak úgy megvetve. Ha egy lánynak gyereke született, a többi leányokkal tovább is barátkozott, nem közösítették ki maguk közül."(10) Említettem, hogy nem mindenki volt ilyen elnéző a bitangossal, nézzünk meg ennek igazolására két példát. „Hát beszélgettünk vele, de csak olyan feleslegesen, így mondtuk régebben, csak úgy ni, csak olyan akár s akár se. Vagy beszélek vagy nem, csak úgy."(11) „Amélyk olyan vót, hát azt mán utálták, Nem is barátkoztak a leányok, a többi. Vót tíz leány összegyült, beszélgettek, az ilyenekvel nemigen."(5) Végezetül egy érdekes vélemény a fiatalság hozzáállásáról Csillag Krisztinától: „Vótak olyanok akik kiközösítették, de azok már alacsonyak vótak, azoknak már kevés vót a becsületje, azért, hogy mért nézik le azt amelyik megütődött, hogy gyermeke lett. Azt fel kell emelni, fel kell pártolni. Ha egyszer beleesett a szégyenbe, akkor valahogy ki kell emelni a szégyenből. De vótak olyan parasztok, na olyan büszkék, hogy e ugye, hogy ők nem csinálják azt, pedig csinálta mindenki, csak nekik nem lett bajik s azért büszkék vótak. Ezért ugye vót aki megpártolja akinek gyermeke lett, azt is megpártolták s maguk közt tartották."(4) Eszerint tehát az volt az elítélendő, ha valaki képmutató módon kiközösítette az ilyen lányt ahelyett, hogy próbált volna rajta segíteni.

Ezek után nem meglepő, hogy a bitangos lány is eljárhatott a fiatalság közé, ott lehetett a táncokon, ünnepeken, mulatságokon. Természetesen már nem volt helye az első lányok között. Nem vihette a lobogót a búcsúba menet, nem volt olyan kapós a legényeknél a táncban, de mégsem volt annyira kivetett, mint más vidékeken. „Amelyiknek vót gyermeke az nem tolakodott olyan helyre, hogy ő vigye a lobogót vagy... Elmentek a búcsúba ha megnőtt az a gyermek akkorára, hogy el tudta hagyni, hogy az édesanyja azt mondta, hogy eridj mert elmaradok a gyermekkel, akkor elmentek.(12) „A leányt vették meg tudja. A táncokba is elment, nemigen vitték el a legények táncolni."(5) „Hát eljárhatott, de már a becsü el vót veszve. Nem olyan vót mint addig. Járt a fiatalok közé, de nem igen néztek reá a legények."(7)

Nem változott meg a ruházata, hajviselete sem. Nem kellett bekötnie a fejét kendővel, s a haját is hordhatta leeresztve, mint a többiek. „Úgy hordta a haját is, mint ahogy a többi lányok hordták. Nem csináltak velük körbe, csak úgy hordta, mert az tisztességes vót az a lány, csak hát megtörtént a baj, megtörtént na, megtörtént"(4) „Az vót a megkülönböztetés, ha asszony vót kontya vót, ha lány vót, a haja le vót eresztve, béfonva s leeresztve, a bitangosnak is. "(10)

Rendszerint nem csúfolták a bitangos leányt tette miatt a faluban, de ha haragosa volt, vagy összekapott valakivel, számíthatott rá, hogy felhozzák botlását. „Vót amelyiket csúfolták, de vót amelyiket nem csúfolták. Azt mondták, hogy hát megtörtént, na mit csi-

náljunk, megtörtént. (Miket mondtak neki?) Hát egyebet nem emlékszem, hogy rossz viseletű vót s mindenkivel szóba állott. Ha valamin összevesztek s akkor megharagudott a másik akkor mondta."(12) „Attól függ, hogy kivel vót dóga. Vót aki csúfolta, vót aki nem csúfolta."(6) „De bizon vót olyan es, hogy elterhesedett a leán s a legénnek bőcs vót a szája. Oh, gyertek van egy kicsi bornyús tehenem, s vegyétek meg."(14) Ha mégis csúfolták, leginkább botlását vágták a szemébe, az is megesett, hogy kölykes medvének nevezték, ha pedig a gyermeke leány lett, könnyen rámondták: „na egy kurvából kettő lett"(12).

Bár nem közösítették ki, rendszerint nem csúfolták s eljárhatott mindenfelé, igazából a bitangos lányt már nem számították maguk közé valónak a fiatalok. Helyzetére egy sajátos különállás volt jellemző. Az asszonyok közé nem tartozott s nem is kontyolták fel, csak majd ha férjhez ment, de már a leányok sem nézték maguk között jó szemmel. „Olyan megesett lánynak számította magát, se ide se oda. Már azokkal a fiatalokkal nem tudott úgy barátkozni, mert ugye ő egy megesett lány vót."(12) „Se ide, se oda nem tartozott, amíg nem került egy legény, hogy akivel megesküdjék, addig nem kontyolták fel."(7)

Számos példa igazolja, hogy a megesett lány más vidékeken nemcsak a falutól számíthatott ítéletre, hanem az egyháztól is. Gyimesben nem találkoztam hasonlóval. Azért is érdekes ez, mert néhány kilométerrel odébb a szoros túloldalán a moldvai csángóknál, akik ugyancsak katolikusok, még napjainkban is lehet példát találni az egyházi szigorra. Természetesen a pap Gyimesben is feddte a szószékről a fiatalságot, intette az erkölcsös életre, de ha megtörtént a baj, büntetés nélkül megeskette a vétkeseket vagy megkeresztelte a gyermeket. Ha részt vett a misén, a bitangos lánynak nem lett másabb helye, a fiatalok között maradt, csak megállt hátul, nem húzódott olyan előre. „Nem, nálunk itt nem voltak ezek a helyek a templomba kijelölve. A templomba a leányok az asszonyok sorába ott vótak, ugyebár az ilyen leányok nem húzódtak előre, ott hátul inkább eldugva álltak, de hát mentek azért templomba s nem volt semmi."(1) „Nem vót azoknak más hely kijelölve."(10) „Hát akinek gondolkozása van, akkor hátrébb áll a templomban, nem men elé az oltár felé, hátrébb áll a templomba s ott, ott van. Akinek nem, akinek nincs semmi baja, az men elé az oltár felé."(7)

Azért a viszonylag enyhébb megítélés mellett is nagy volt a szégyen. Jól mutatja ezt, hogy a lányok sok esetben igyekeztek szabadulni nem kívánt állapotukból s megpróbálkoztak a magzatelhajtás valamilyen formájával.[20] Ez rendszerint házilag történt: terheket emeltek, leugráltak magasból, különböző főzeteket ittak, orsóval vagy valamilyen éles tárggyal igyekeztek megindítani a vérzést. Bár az ilyen műveletekben „hozzáértő asszonyok" – gyakran bábaasszonyok – segítségére is számíthattak, mégis előfordult, hogy baj lett belőle, nemegyszer a leány bele is halt a mesterkedésekbe. „Ó hát itten próbálkoztak többen, mer itt több bábaasszony vót s amelyik... Vót olyan is, hogy vót ez a fonóorsó, avval megpiszkálta a méhét, hogy vérezzen, s elég vót. Leugrottak magasról, vagy más úgy csinált, hogy izét ivott... minek hívják, miféle burjánnak is nevezik azt, megfőzte s annak a levit. De olyan is vót, hogy ő is ment s a buba is ment"(5) „Vót egy-egy olyan kitanult asszony, még pediglen bábaasszony is vót amelyik valamit tudott, de olyan is vót, amelyik belehalt. Tudom kicsi leányka vótam s egyet beszéltek édesanyámék, hogy állapotos lett s a bábaasszony elment s mit csináltak mit tudom én, hát... este

[20] Tankó Gyula és Antal Imre ezzel ellentétes adatokat közöl: „A leány sosem próbálkozott, vallási okokból sem, magzatelhajtással." *Tankó Gy.*, 1996. 41.; „A *megütődött* leány nem próbálkozik soha magzatelhajtással, mert azt a legnagyobb bűnök közé sorolják." *Antal I.*, 1983. 144.

ment oda a bábaasszony, úgy hallottam, beszélték, reggelre a leány meg vót halva."(12) A magzatelhajtás sokkal súlyosabb megítélés alá esett a közösség részéről, mint az, ha valaki leányként szült gyermeket. Az egyház tanításának megfelelően bűnnek tartották s ha valaki vállalkozott rá, a közösség fokozott megvetésére számíthatott, ha kiderült. „Az ilyet megszólták nagyon, nagyon megszólták. Azt mondták, ha már így történt, akkor mér nem hagyta, hogy jöjjön a világra, ne ölje meg, s úgy is van."(12) „Azt csúfolták, rosszat, az szégyen vót, egy csúf dolog. Nagyon csúf vót. Rosszat mondtak: 'Te ilyet mér csináltál, s ha csináltad, mér nem hoztad a világra, há mér kellett neked csinálni?' ezt mondták."(11)

Ha nem sikerült eltenni a gyermeket, vagy ezzel nem is próbálkozott a lány, állapotát akkor is igyekezett minél tovább titkolni. Gyimesben sem volt ismeretlen a módszer, hogy ilyenkor vászonba varrják a leányt. Megesett, hogy a falu csak akkor szerzett tudomást a dologról, mikor már meglett a baba. „Az sokszor előfordult, hogy csak akkor kapott hírt, a szülők is akkor tudták meg, amikor már kellett szüljön. Olyan történt. Belévarratta magát vászonba. Úgyhogy jó kövér vót, de mit se gondolták, hogy nő a ház eleje."(14) „A karincát, – mert régebb ugye karinca vót – bevarrták, hogy ne nőjön, csak akkor néztek egyet, meglett a baba. Mert be vót varrva, osztán csak lett egy pindurka s bizony sok vót olyan, hogy félszeg, mert ugye azért nem úgy fejlődött nála az a gyerek, ahogy kellet."(11) „Pont ott nálunk a szomszédba vót egy leány, beszélték, hogy hanem egyeb állapotos, állapotos, aztán úgy bevarrta vót vászonba magát, hogy csak mikor megszületett akkor... aztán meg is halt a gyermek. Az nem tudott úgy fejlődni ahogy kellett, meghalt. Megszületett élve, de azután meghalt."(12) Az utolsó két idézetben az adatközlők arra is felhívták a figyelmet, hogy ilyen körülmények között az a gyermek nem tudott rendesen fejlődni, s mikor megszületett, félszeg lett, nem egyszer meg is halt. Azt igazolni, hogy ez szándékos volt a leányanyák részéről elég nehéz lenne. Mindenesetre az biztos, hogy ha meghalt a gyermek, az sokat könnyített a helyzetükön.

Ha egy leány nem vigyázott s bajba esett, az nemcsak neki, hanem a családjának is szégyent jelentett. Általában a szülőket hibáztatták, mivel nem vigyáztak jobban a gyermekükre. Úgy tartották, hogy ahol a szülő éber s jól fogja a leányt, csak ritkán történik baj. A családi béke ilyenkor felborult. Az apa mikor megtudta, nem egyszer elverte leányát. Utána is gyakran szidta, s nemcsak őt, hanem a feleségét is. „Olyan történt, hogy a leánynak végig egyet emésztette a feleségit, hogy neked kellett, hogy guzsajast jártasson. Pedig, hogy nem vót hibás, annál nagyobb hibás ő se, mint az apa, de ő végig egyet zsémbelte, hogy na ez azért történt, hogy te engedted meg s te csináltad."(14) „Édesapám olyan jó ember vót, nekem semmit se szólott soha erről. Hanem édesanyámat szekálta jól, mintha édesanyám lett vóna az oka. Édesapám nem mondott semmit nekem egyáltalán, édesanyám annál többet. Júj, most is hányom fel az uramnak sokszor, mennyit szenvedtem miatta. Júj, milyen csúfokat mondott nekem Istenem."(13) Nem egyszer megesett, hogy az apa mérgében elűzte a vétkes lányt a háztól. Ilyenkor az a rokonságnál húzhatta meg magát, míg vissza nem fogadták, vagy el nem vette a legény. „Hát vót biza. Sok vót a rokonság közt. Osztán mégis csak a szülő megbocsátott s osztán csak hazament szülésre, csak haza kellett menjen, de addig biza szógálhatott a rokonoknál ni, mer otthon biza a szülők rágalmazták na, hogy ezt mér tetted."(11) „Terhes vót a leán. Na meglett a gyermek. Azt mondta az édesapja a leánnak: 'Fiam gyermekvel helyed nincs, innet el kell menj a háztól.' Mit csináljon, mit csináljon. Vette a gyermeket a nyakába, eljött vele a testvéréhez. Aszongya: mér jöttél? Mit tudjak csinálni aszongya, édesapám nem ad helyet, édesapám elkűdött."(14)

A közösség ítélete, a családi bonyodalmak mellett további nehézséget jelentett a lánynak, hogy gyermekét egyedül, minden támogatás nélkül kellett nevelnie, mivel a vétkes legény rendszerint nem akart tudni róla. Csak nagy ritkán esett meg, hogy valamiféle segítséget nyújtott, kárpótlást adott, földet vagy pénzt, így ha a leány valami támogatást szeretett volna, rendszerint a bírósághoz fordult s perre vitte a dolgot. „Hát ha nem vette el, elvártak egy darabocska időt. Várt a leány s ha a legény egyáltalába... hallotta a leány, hogy na ehhez a leányhoz is kezdett udvarolni, a másik leányhoz is kezdett udvarolni, akkor biza béperelte a gyermektartásért. S meg is nyerte a gyermektartásért, meg kellett fizesse. Ha nem tudta fizetni, akkor elzárták a legényt. Ha már ugy volt, a legénynek nem vót szüleje, akkor adott egy darab földet. Ilyenek is vótak, adott födet a gyermeknek."(4)

A legsúlyosabb következménye az volt a lány tettének, hogy romlottak a férjhez menési esélyei, bár nem olyan mértékben, mint a nyelvterület többi részén. Nem kellett attól tartania, hogy egyedül marad, mindig akadt olyan férfi, aki elvette, de leginkább rangon aluli, szegényebb vagy öreg legény, özvegyember lett a férje. „Elvette még legén is vót úgy, de nehezen. Akko mán ő nem vót aki vót. Ugye ha a legén el nem vette aki bitangot csinált, akko aztán ahhoz kellett menjen aki elveszi, nem hozzá illőhöz. Csak alacsonyabb vette el, amilyen a rangban a leán vót."(3) „A leány is talált férjet magának. Elvette legény s ha nem, vótak olyan férfiak, akik vagy el vótak válva a feleségivel vagy meghalt a felesége vagy mi, hát mit csináljon az is leány."(6) „Osztán le vót maradva a leány, osztán került valamilyen elvegye, csak az mán alábbvaló vót, az mán gyengevérű vót, aki elvette. Aztán így kerültek, mindenkinek került, azért ha gyermeke vót is került. Vót osztán, hogy fiatalabb nem vette el, de elvették."(4) Nemegyszer volt azért olyan, hogy „rendes" legény is elvette a bitangos leányt, ha az ügyes, dolgos, becsületes volt. „Há akármilyen elvette, ameknek nem vót bitangja, az is elvette, ha szerette. (Nem volt, hogy csak öreglegény vagy özvegyember?) Vót olyan is, de a legény is elvette, ha szerette."(8) „Más legény vette el, ha ügyes vót."(9)

Ha szerencsésen alakultak a dolgok s férjhez ment a bitangos leány, a lakodalma másabb lett. Volt rá példa, hogy csak szombat este tartották, nem vasárnap, kevesebb volt a vendég, nem volt olyan ünnepélyes. „Egy része megcsinálta vasárnap s szépen mentek az úton végig, mentek a menyasszonyhoz s a menyasszonyt kivették s mentek a vőlegény házához. De a másiknak, amelyiknek bitangja vót, csak szombaton este csinálták a lakodalmat. Nem vasárnap, csak szombaton este vót a lakodalma."(8) „Hát egy kicsit, legtöbbet az olyan kissebb mulatság vót itt régen. Vót olyan is, hogy rendes nagy mulatsággal vót, de vót biza olyan is , hogy inkább csenbe esküdtek, egy páran elmentek. Sok vót ilyen akiknek bitangja vót."(3) Nem mindenki törődött azonban vele, hogy mit szólnak hozzá, ha volt rá módja, megpártolta a család, rendes lakodalmat csinált. „Vót, mint másnak, ha mód érte. Hogyha a gazdagság érte, hogy a leányt anyagilag be tudták szerelni, akkor annak is éppen akkora lakodalma vót, mintha ne lett vóna gyermeke."(4)

Bár a lakodalom nagyságában, ünnepélyességében nem volt mindig eltérés, a menyasszony öltözetének másabbnak kellett lennie. Rendes esetben a csángó menyassszony (rakott hazai) díszes inget és mellényt, fehér gyolcsból készült szoknyát és kötényt valamint gyöngyökkel, virágokkal, tükrökkel, földig érő színes szalagokkal díszített koszorút viselt.[21] A bitangos leány már nem ölthette magára ezt a díszes öltözetet, csak egyszerű köznapi ruhában mehetett az oltár elé. „Akiknek gyerekük nem vót régebb szalagokkal díszítették ki még a fejit is, olyan hosszú szalagokkal, hogy szinte a födig

[21] A menyasszonyi öltözet leírását l. *Gönyei S.*, 1940. 486–487.

értek, szélesek, sok. Miután felrakták azt viselte az. Szépen felőtöztetve. Fehér szoknyája, tiszta fehér szoknyája, nem ilyen karincát kötnek, hanem fehér szoknyája vót a hazainak. Ha gyereke vót, akkor csak így rendesen, karincát kötött s inget s mindent úgy, mint egyebkor, csak felőtözött mikor megy a misére ünneplősön."(10) „Hát nem vót rakott hazai, mert régebb pántlikából vót a pártája, azt már nem tehette föl. Hanem kendőt kötött, fehér kendőt."(14) „Abba az időbe felpántlikázták a leánok a menyasszonyt, hogy ment férjhez, pántlikával a fejibe. De például akko amelyiknek bitangja lett, azt nem vót szabad azt megcsinálni. Akinek bitangja vót az mán nem rakhatta fel pántlikával magát, ő csak kendőbe lehetett."(3) Nagy ritkán előfordult, hogy a leány már gyermeket várt s mégis „felrakatta magát", vagyis felvette a menyasszonyi ruhát s a pántlikás fejdíszt. Az ilyen, ha kitudódott nagy szégyent jelentett a leánynak. Kacagták, csúfolták tettéért, hogy „rakott hazai", pántlikás menyasszony akart lenni úgy, hogy nem volt méltó rá. Tankó Gizella elmesélt egy ilyen esetet: „A leán egyáltalán nem lehetett rakott hazai, ha egyszer kilátás vót arról, hogy neki gyermeke születik. De megtörtént, hogy két-három hónapos terhes vót a leán a nem tudta még senki. S akkor ő felrakatta magát rakott hazainak. Na, rakott hazai lett, szép vót, ünnepélyes vót, de közbe aztán kiderült, hogy a leán terhes vót s akkor elkezdegették mondani, hogy no ez is jól elintézte, felrakatta magát alulról is, nemcsak felülről (nevet). A kilenc hónap közt méges vót különbség, hát azt mondják az asszonyok: Na, ennek jó hamar meglett a babája, úgyhogy ez is jól elintézte a leányságát."(14)

Külön esetként lehet tárgyalni az olyan lányt, akinek több bitangja is lett, ugyanis ilyen is előfordult nemegyszer. Volt olyan, hogy mind ugyanattól a legénytől született s csak valamilyen különleges ok miatt nem házasodtak össze (pl. a szülők tiltása), s volt olyan is, hogy több legénytől több gyermeke született a leánynak. Amellett, hogy mindazok vonatkoztak rá, melyeket fentebb számba vettünk, a megítélése sokkal súlyosabb volt. Az ilyen lányt a nép már nem sokba nézte, könnyen rámondták, hogy kurva s férje sem igen került, ha csak az nem vette el, aki megejtette.

A legtöbb eset rendeződött a házassággal, ritkán azonban, de előfordult, hogy tragikus kimenetele lett a dolgoknak s a lány, akit egyedül hagytak a bajban, az öngyilkosságot választotta, sőt olyan is történt, hogy a legény akasztotta fel magát, mivel a szülei ellenezték, hogy elvegye azt a lányt, akinek gyermeket csinált. Arra is került példa, hogy a leány elkeseredésében szabadulni próbált gyermekétől, vagy elpusztította vagy elhagyta valamerre. Ha az ilyen kitudódott, szigorú megítélés alá esett a közösség részéről. Ezek a tragikus kimenetelű esetek azonban ritkaságszámba mentek, rendszerint a házassággal rendeződött a bitangos leány helyzete s a későbbiekben már nem sokan emlékeztek fiatalkori botlására.

Összegzés

Ha egy leánynak gyermeke született, szerte a magyarság körében szégyennek számított, a megítélése azonban nem volt egységes. Volt vidék, ahol szigorúbb s volt, ahol enyhébb elbírálás alá esett a vétek. Az előbbire Moldva a legjobb példa, míg Gyimes inkább az utóbbihoz sorolható. Vegyük most számba a legfontosabb hasonlóságokat és különbözőségeket a gyimesi csángók és más vidékek magyarjainak hozzáállásában a kérdéssel kapcsolatban.

A gyimesiek körében is vételnek számított az eset, megvetett lett a lány, de az ítélet nem volt olyan szigorú, mint másfelé. Legalább olyan súllyal jelent meg mellette a sajnálat is. Szánták a leányt, hiszen tisztában voltak vele, milyen következményekkel jár egy nem kívánt gyermek az életében. Elismerték azt is, hogy nem csak ő a hibás, a legényt legalább akkora felelősség terheli a dologban. Ennek ellenére közöttük is élt a paraszti erkölcs hagyományos férfiközpontúsága. A legény tettének nem voltak olyan súlyos következményei (ez már csak helyzetéből is adódott, hiszen a gyermek nem őt terhelte közvetlenül) s a becsülete sem esett akkorát. De térjünk vissza a leányhoz. Más vidékeken az így járt lányt társai nem egyszer kirekesztették maguk közül, nem álltak vele szóba, kerülték a társaságát. Bár Gyimesben is esett a bitangos lány becsülete, voltak akik csúfolták, a fiatalság nagy része megértéssel fordult felé. Ez persze nem azt jelentette, hogy nem lett kevesebb a lány értéke. Igaz, eljárhatott mindenfelé, de ahol igazán számított a jó hír, ő már nem jöhetett szóba: nem vihette a lobogót a búcsúba menet, nem állhatott elöl a templomban, a legények sem úgy viszonyultak hozzá, mint előtte, nem nagyon táncoltatták. Már nem az volt aki régen...

Más vidékekről több adat is van, mely az egyház szigorát mutatja. A reformátusoknál az eklézsiakövetés, a katolikusoknál a gyertya- vagy kereszttartás nyilvános megszégyenítést jelentett a vétkezőknek. Gyimesben – bár régen előfordulhatott – a vizsgált időszakban ilyen büntetések nem voltak. A pap bár feddte a fiatalságot s intett a jó erkölcsre, megeskette minden kitétel nélkül a bitangos lányt is, ha arra került a sor. Inkább az ellen tiltakozott, ha valaki el akarta tenni a gyermekét. Egy-egy ilyen eset ha kitudódott a megítélése sokkal szigorúbb volt, mint ha bitangja lett volna a lánynak.

A család részéről is sok rágalom érte a megesettet, nem egyszer el is kergették hazulról, végül azonban a legtöbb szülő megbékélt s visszafogadta gyermekét.

A legsúlyosabb következménye a lány tettének az volt, hogy romlottak a férjhez menési esélyei. Ebből a szempontból Gyimesben valamivel jobb volt lány helyzete. Férjet mindig kapott, kivéve, ha már több bitangja is volt s rossz viseletűnek tartották. Nem egyszer megesett, hogy még legény is elvette, ha egyébként ügyes, rendes, dolgos lány volt. Leginkább azonban özvegyemberre számíthatott. A lakodalma, ha nem is mindig, de lehetett olyan, mint másoké, csak az öltözete változott meg. Nem lehetett „rakott hazai" s csak kendősen esküdhetett. A házasságkötéssel általában elrendeződött a bitangos lány élete, tragikus végkifejletre csak ritkán került sor.

Ha végigtekintünk az eddig leírtakon, azt látjuk, hogy az eltérések mellett nagyon sok hasonlóság is van a gyimesi csángók és a magyarság más csoportjainak álláspontja között. Ez nem is meglepő, hiszen a szituáció ugyanaz volt, a leánynak ugyanazokkal a problémákkal kellett szembenéznie s ha kicsit másabb volt is a megítélés, a lényegi kérdésekben az eltérés nem volt nagy. Nem igaz az az állítás, hogy Gyimesben nem számított, ha egy leánynak gyermeke lett. Itt is ugyanolyan konfliktushelyzet volt ez az érintettek és az egész közösség számára. Esetleg a hangsúlyok néhol máshova kerültek, de maga a probléma kezelése ugyanolyan maradt.

ADATKÖZLŐK NÉVSORA[22]

1. Antal András Pecman, Gyimesbükk, Sz:1898.
2. Tankó Péterné Karácsony Borbála, Gyimesfelsőlok, Sz:1908.
3. Antal Péter Gabri, Gyimesközéplok, Sötét pataka, Sz:1909.
4. Csillag Krisztina, Gyimesközéplok, Kápolna pataka, Sz:1910.
5. Molnár Imre Gyék Károly, Gyimesközéplok, Sz:1911.
6. Simon Bilibók Erzsi, Gyimesbükk, Sz:1914.
7. Gábor Béláné Ambrus Anna, Gyimesfelsőlok, Sz:1915.
8. Rózsika Gyurkáné Bilibók Mária, Gyimesbükk, Sz:1915.
9. Antal Emma, Gyimesbükk, Áldomás pataka, Sz:1916.
10. Tankó János Pora, Gyimesközéplok, Kápolna pataka, Sz:1916.
11. Bodor Györgyné Tankó Berta Petuk, Gyimesfelsőlok, Sz:1920.
12. Antal Anna Finánc, Gyimesbükk, Áldomás pataka, Sz:1926.
13. Molnár Busulán Berta, Gyimesközéplok, Antalok Pataka, Sz:1929.
14. Pulika Jánosné Tankó Gizella, Gyimesközéplok, Sz:1934.

IRODALOM

Antal Imre

1983 Udvarlás és leánykérés Gyimesben. Népismereti Dolgozatok. Bukarest

1992 Gyimesi krónika. Bp.

Fél Edit

1941 Egy palóc házasság előtti szokásai. Ethnographia

Fügedi Márta

1988 A gyermek a matyó családban. Miskolc

Gönyey Sándor

1940 A gyimesi csángó menyasszony öltözéke. Ethnographia

Gunda Béla

1949 Gyimesi csángó rokonsági elnevezések. Magyar Nyelvőr

Illyés Endre

1931 A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára. Szeged

Illyés Gyula

1999 Puszták népe. Bp.

Kapros Márta

1984 Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában. Nógrád megyei Múzeumok évkönyve. X. Balassagyarmat

1986 A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen

[22] Az adatközlők neve előtt található számok a szövegben a tőlük idézett részlet után zárójelben találhatók. A gyűjtés 1999 augusztusában történt.

Kapros Márta–Ujváry Zoltán
1975 Kérdőív a szerelmi élettől a keresztelőig témakör kutatásához. Palóc kutatás. Módszertani Közlemények. XXI. Eger
Kiss Lajos
1981 A szegény emberek élete I–II. Bp.
Kotics József
1999 Erkölcsi értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban. In: Csángósors. Bp.
Luby Margit
1935 A parasztélet rendje. Bp.
MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON (MNL.), 1–5 K. k. Bp. 1977–1982.
Nagy Olga
1977 Paraszt dekameron. Bp.
1982 Szempontok a paraszti értékrend vizsgálatához. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen
1983 Újabb paraszt dekameron. Bp.
1989 A törvény szorításában. Bp.
1990 Világgá futó szavak. Bp.
1994 Népi változatok szerelemre és házasságra. Székelyudvarhely
Ortutay Gyula
1935 A szerelem Ajakon a házaséletig. A magyar parasztság szerelmi élete. Szeged
Paládi-Kovács Attila (szerk.)
2000 Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Bp.
Ruitz Izabella
1965–66 A parasztifjúság társasélete a Bódva-vidékén (1880–1950). Ethnographia
Szendrey Ákos
1936 Népi büntetőszokások. Ethnographia
1937 A népi társadalom tagozódása. Ethnographia
1938 A népi élet társas-összejövetelei. Etnographia
Szenti Tibor
1983 Vásárhelyi parasztok szexuál-erkölcsi magatartása és kultúrája. Forrás 5. sz.
Tankó Gyula
1978 A gyimesi kalibázás. Művelődés. 8. sz.
1992 Gyimesi szokásvilág. Székelyudvarhely
Tárkány Szücs Ernő
1981 Magyar jogi népszokások. Bp.
Vajda Mária
1978 Az ismerkedés és párválasztás szokásai Balmazújvároson. Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen
1982 A parasztság szerelmi életének kutatása. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen
1988 Hol a világ közepe. Kecskemét
Veres László
1984 Erkölcsi normatívák és tevékenységi típusok. Debrecen
Zakariás Erzsébet
1992 Népi élet és szexualitás. Korunk. 3. sz.

ERŐSS MÓNIKA–HALÁSZ PÉTER

A LEÁNYSÁG, A HÁZASÉLET ÉS A VÁRANDÓSSÁG A MOLDVAI CSÁNGÓKNÁL

„Ha a fa nem virágzik, akkor gyümölcsöt nem hoz.
Ha van virágzás, akkor várható a gyermek,
ha nincsen, akkor gyermek soha sincs."
(Lészped, *Bosnyák* 1980. 186.)

A moldvai katolikus csángók körében egészen a legutóbbi évtizedekig rendkívül bőséges volt a gyermekáldás. Mindennapos volt az öt-hat gyermek, de nem volt ritka a nyolc-tíz, vagy az annál is több. Másfelől igen számottevő, hozzávetőleges becslés szerint a 20. század közepén mintegy 30%-os volt a gyermekhalandóság. A moldvai magyarok mindkét eseményben Isten akaratát látták, s általában belenyugvással fogadták úgy a gyermek érkezését, mint elvesztését. Sőt! Ismeretes a lészpedi szent leánynak, Jánó Ilonának az a története, mikor látomásában, a mennyországban járva, hímes ingecskéjükről felismerte a falujából való gyermekecskéket. Észrevette, hogy némely gyermekek vidáman játszanak, mások pedig erőst szomorúak. Mikor ennek okát kérdezte tőlük, azt a választ kapta, hogy azok az egyes gyermekek, kiknek halálát nagyon búsulják a szüleik, azok szomorkodnak. De akiknek sok testvérük maradt élve, s nem is gondolnak rájuk a szüleik, azok itt a mennyországban is gondtalanul, vidáman élnek.[1]

Kétségtelen, hogy a moldvai magyar nyelvterület csángó falvaiban, a paraszti élet legutóbbi időkig megőrzött hagyományos rendjében a gyermeknek fontos és pontosan kijelölt helye volt. A lakóházban éppen úgy, mint a paraszti munkamegosztásban, a hiedelemvilágban, vagy a szülők szívében.

A továbbiakban a gyermekélet korai, születés előtti szakaszának néhány főbb vonását igyekszünk felvázolni.

1. A leányság viselése és őrzése

– A szépen járó ló úgy hordozza magát, ahogy a szép leány hordozza a leányságát – magyarázta egyszer a pusztinai Kaszáp István, mikor valamikori lovainak különös értékét akarta érzékeltetni. Mint rendesen, ebben is fején találta a szöget, hiszen a leányság a csángók körében valóban értéknek számított, és nem csupán azért, mert a pap így prédikálta a templomban. Érték volt, amit igyekeztek is megőrizni. Sok asszony idős korában

[1] *Kóka Rozália* 1982.

is szívesen emlegette azt az – egyébként ellenőrizhetetlen – körülményt, hogy „lányul" ment férjhez. „*Mikor a páter megeskített, egy hétre vót a nuntánk* [lakodalom], *s megbocsáss, én akkor es leán vótam*" – mesélte egy frumószai asszony.

Moldvában a fiatalok meglehetősen korán érdeklődni kezdtek egymás iránt. A legényeknél 15–16, a lányoknál a 13–14 esztendős kor volt általában ennek az ideje. „*Mikor a legényke akkorára felnőtt, hogy immár érezte a leánynak e bűzit, elindult vésárt keresni. Hamarébb a szomszéd cinkáknak* [lányocskák] *udvarolgat, aztán elmerészkedik messzébb is*" – mesélte a klézsei Lőrincné Hadaróg Luca.[2] A lábnyiki *Laczkó* István pedig így emlékezett az ifjúkorra:[3] „*Amikor a fiú már elérte a 16 évet, úgyszintén a leány is, kezdődött az udvarlás. Az első találka a legelőn történt, jószág őrzése mellett. Utána a bálokban, tánc közben. A legtöbb a guzsalyosban télen. A fiú, ha kiválasztott egy lányt és beleszeretett, az már szeretője lett, nem járt más lányokhoz, csak a szertőjéhez. Minden este elment hozzá a péntek kivételével, mivel az böjti nap, és a szülők se engedték meg, hogy böjtinap a házban a fiatalok szeretősködjenek.*"

Csakhogy amilyen érték volt a lányság 15–16 esztendős korig, az évek múltával ez az állapot egyre inkább értéktelenedett, mind a tulajdonos, mind pedig a közösség szemében. Sőt, a 20. életév táján, s azon túl, már egyre inkább tehertétellé vált, amitől mindinkább szabadulni igyekeztek. *Csoma* Gergely gyűjtéseiből tudjuk,[4] hogy milyen sokféle praktikával igyekeztek a csángó lányok megtudni, ki lesz a szeretőjük, a férjük, s hogy mikor fognak majd eladódni. Szinte minden faluban emlékeznek olyan vénasszonyokra, *bábák*ra, akik „*mikor eljöttek héza öreglányok, hogy menjenek férjhez, kért tőlik egy feteke tyúkot, s gyapotot, ami átjön a tengeren. Tedd a lábad a szénre* [parázsra], *hogy úgy égjen a legény szíve, ahogy a te talpad.*"

1. 1. A leányság őrzése

A leányság viselését és őrzését megnehezítette az a körülmény, hogy a hagyományos csángó családon belül nemcsak hogy nem került sor szexuális felvilágosításra, de ez a téma a legutóbbi időkig szóba sem kerül anya és lánya között. Esetleg közvetlenül a házasság előtt kap a lány az anyjától némi eligazítást. Leginkább még a nagylánybarátságot megpecsételő mátkaváltással keletkező műrokonsági kapcsolatba kerülve, a pár évvel rendszerint idősebb *mátkájuktól* kaptak a lányok némi felvilágosítást.[5]

A havi vérzést *rend*nek, *asszonydolog*nak nevezik, de a lányok erről sem szerezhettek az anyjuktól, nővérüktől ismereteket. Többen elmondták, hogy mennyire megijedtek, mikor először megjött a *rendjük*. A lányok maguk között sem nagyon beszélnek erről. Az 1950-es években Moldvában a lányok és az asszonyok nem használtak alsóneműt, a vérfelfogásra sem használtak semmit, csak mosakodtak, meg törölték magukat. Esetleg az első vérzést követően intették az anyák a leányaikat, hogy őrözkedjenek, mert teherbe eshetnek. Frumószán egy asszony a következőképpen emlékezett vissza kislánykorára: „*Az asszonyok ejsze még beszélgettek, de mi nem tudtuk. Nem es halltuk, az a menstruáció miféle. Nekem tizennégy évesen jött meg, elmentem a marhákval, s ott talált meg. Egész nap mind mentem a patakba, s mosódtam. S amikor nekem vótak azok réttam, a mámám nem tutta. Este elmentem bé az istállóba, egy tekenyőcskébe bévittem a fancaimat, megmostam, s ojan vizesen felhúztam reám. Egyebkor csak ingben vótunk.*

[2] *Pozsony Ferenc* 1994. 232.
[3] *Pozsony Ferenc* 1994. 103.
[4] *Csoma Gergely* 1997. 180.; *Csoma Gergely* 2001.
[5] Bővebben: *Halász Péter* 2000. 268–273.

Csináltunk úgy, ahogy lehetett, gatyákból tátámtól, tuggya az Isten, csináltad magadnak." Külsőrekecsinben mesélte egy asszony: *„Mikor tátánk hazajött vót a verekedésből* [II. világháború], *akkor hozott nekünk egy pár bugyit s azt erőst őrzöttük, hogy legyen vasárnapra."*

Az anyák általában óvták lányaikat a házasság előtti nemi élettől, de közvetett módon. A körülményeket igyekeztek úgy alakítani, hogy erre ne nyíljék lehetőség. Ha valamelyik legénynek „rossz híre" volt, akkor igyekeztek eltiltani tőle a lányukat. De a legtöbben közvetlenül a házasság előtt sem kaptak semmiféle útbaigazítást a szexualitásról. A gyermekkori képzetek még csak homályosabbá váltak a fiatal lányok egymásközti tétova találgatásaiban.

Valóságosabb témát jelentett a *buba* születésének mikéntje. A nagyobb gyermekeknek azt mondták, hogy a bába, a gólya (északi csángóknál katrincás gém, románosan berza), vagy a patak hozza a kisbabát, esetleg hogy vásárolják. *„Azt mi nem tudtuk* – mesélte egy frumószai asszony –, *azt mi nem tudtuk, hogy a bubát mámá csinálta, s tátá. Hozta a bárza, hozta a Jézuska, ez a beszéd volt. Mi nem kérdeztük mámát, hogy honnan van a kicsike. Az szégyen volt, hogy a mámádat megkérdezd. Jobb vót, hogy nem tuttunk ennyit, mert nem csináltunk ennyi boloncságot."*

1.2. A megesett lány

Minden tiltás és őrözködés ellenére régen is előfordult, hogy megesett a leány. Megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy régebben volt, vagy újabban van több házasságon kívüli terhesség. Az igazság valószínűleg az, hogy régebben ritkább volt a házasság előtti szexuális élet, de abból gyakrabban lett gyermek, hiszen gyakorlatilag egyáltalában nem védekeztek. Manapság, mikor egyre inkább terjednek a különböző védekezési módok, egyre gyakoribb a házasság előtti szexuális kapcsolat, de ritkábban lesz következménye.

A házasság előtti nemi kapcsolatnak két formáját ismerjük a moldvai magyar nyelvterületről. Az egyik a próbaházasság kategóriájába tartozó *együtthálás,* vagy *guzsalyaskodás*, ami nem tévesztendő össze a fonás céljából történő társas összejövetelekkel. Ilyenkor a legény fölajánlja a neki tetsző leánynak, hogy elmegy hozzájuk *guzsalyasba,* s ha a leány megengedi, vagy éppen elhívja, akkor rendszerint a pajtában, a szénában találkoznak. Ilyenkor nem föltétlenül kerül sor szexuális kapcsolatra, de az sincs kizárva. Az együtthálásról *Kóka* Rozália[6] dolgozott fel egy szép, Magyarfaluból való történetet. A Lábnyikból 1947-ben Magyarországra települt *Laczkó* István pedig így írt erről a szokásról[7]: *„Nyárban minden lány kint hált valamilyen fészer alatt (...) a legény odament este. Sokszor bizony előfordult, hogy esténleg addig szerelmeskedtek, hogy úgy aludtak, hogy kivirradott, ők meg nyugodtan aludtak. Sokszor a szülők költötték fel őket. De ilyenkor bizony kapott a lány szidást, meg verést is. A legény se ment egy hétig a szereteihez (...). Ez velem es megtörtént nem egyszer."*

A másik eset, amikor *elszöktetik a leányt.* Erre rendszerint olyankor kerül sor, ha a szülők valamilyen okból ellenzik a házasságot, rendszerint azért, mert más legénynek szánták a lányukat. De ha a fiatalok nagyon szeretik egymást, akkor „elszöknek", ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a falu másik végében, vagy valamelyik szomszédos faluban élő, megértő rokonukhoz – egy *matusájukhoz* [nagynéni] – költöznek, s ott egymás-

[6] *Kóka Rozália* 1989. 21.
[7] *Laczkó István* 1994. 103.

sal nemi kapcsolatot létesítenek. Ilyenkor a szülők néhány hét elteltével rendszerint tudomásul veszik a helyzetet, s hozzájárulnak a törvényes házassághoz.

A hagyományos csángó társadalomban elsősorban a következmények súlyossága volt az, ami visszatarthatta a fiatalokat, elsősorban a lányokat, a házasság előtti nemi élettől. Ha mégis megesett a dolog, a család és a közösség elsősorban a leányt hibáztatta, mert – mint Csíkfaluban mondják – *„ha az ajtót nem csinálod ki, a kutya nem menen bé"*. A legényt legföljebb a pap büntette azzal, hogy vennie kellett valamit a templom számára, ami persze nem sokat segített a megesett lányon. Őt ugyanis az egyház látványosan megszégyenítette. Vizanteán a gyermeket szülő leánynak a keresztelő után Szent Mihály fekete keresztjét kellett fognia három vasárnapon a mise alatt. Szitáson a leányanyának három vasárnapon gyertyával kellett a mise alatt a gyermekével a templomban állnia. Külsőrekecsinben 9 vasárnapon tartotta a megesett lány a *„feteke keresztet"*, Nagypatakon *„kellett gyűjcszön egy nagy öl büszégszég burjánt* [büdös növényeket] *egyik mászt. Ulan burjánokat, asztán kellett halgasszon miszét a templomban. Hármat, hármat...nem mint moszt.*[8] Szabófalván *„burján bubának"* nevezik a megesett lány gyermekét, őt magát pedig *„bubászlány"*-nak, s ugyancsak gyertyával kell állnia három misén. *„...kellett üljön ott, sze húzzon egy szemérmet, tuggya!"*.[9] Vizanteán a megesett lányra azt mondják *heábavaló*, a gyermekre pedig, hogy *„virágból való buba"*. Az ilyen leányanyáról mondják, hogy *„ződ pántlika a hajába, a gyermek a rovására."*

A kegyetlen megszégyenítési gyakorlatnak egyrészt nyilvánvalóan érvényesült a korlátozó hatása. Másrészt pedig arra késztette a megesett lányokat, hogy igyekezzenek megszabadulni nem kívánt terhüktől. Erről természetesen nem szívesen beszélnek a csángó nők, legföljebb áttételes módban. Elmondásaikból azért kiderül, hogy szinte minden településen voltak próbálkozások, noha a csángó lányokat és asszonyokat mély vallásosságuk jelentős mértékben visszatartotta a magzatelhajtás súlyos bűnének elkövetésétől. De azért mégis volt olyan, aki nem törődött bele Isten akaratába, s próbált megszabadulni terhességétől. Kezdetben egyszerűbb módszerekkel próbálkoztak, mert tudták, hogy a megerőltető munka, nehéz tárgyak emelése, magasból való leugrás vetéléshez vezethet. Máskor a katrincával, a széles övvel és a keskenyebb bernéccel [övvel] elszorították a hasukat. Leanderből (Nerium oleander) készült teát ittak (Kelgyeszt). Vizanteán *„egy leány nagyon volt, s mit csináljon? A vadnálba* (Althaea spp.) *gyükerét megmosta, meghegyezte, s feltette vidrájába* [méhébe], *hogy ellegyen a gyermeke. Elment a vére mind, s meghótt. Az annya nem tutta, hogy terhes."* Ha ezek a próbálkozások sikertelenek voltak, akkor „specialistához" fordultak, de erről még kevesebbet lehet megtudni. Emlegették az *elkenegetést*, különböző *forró feredőket*. 1990 után pedig egyre inkább terjednek a különböző fogamzásgátlók, valamint a „hivatalos" művi abortusz.

Általánosan elterjedt vélekedés a moldvai magyar nyelvterületen, hogy az eső tartós elmaradását az okozza, hogy megesett lány van a faluban. Úgy tartják, csak az után fog esni, ha kitudódik a terhessége.

A legtöbbször azonban, különösen régebben, a nem kívánt gyermek is megszületett. Az ilyen leányanyának aztán nehéz sorsa volt: nemcsak az anyja és a családja szidta, verte, de még ha el is vette a legény – vagy egy másik –, az is könnyen lekurvázta. Külsőrekecsinben mondták: *„A legény mit busulta!? Az olyan, mint a kutya. Ha akarta elvette azt a lányt, ha nem, vett mást. A falu mocskolta a lányt, a szülei nézték, mint a kutyát. Szégyen volt nekik es."*

[8] *Csoma Gergely* 1997. 213.
[9] *Csoma Gergely* 1997. 213.

A megesett lányt rendszerint egy özvegyember vette el, vagy egy *nekezsitabb* [istenvertébb]. Ilyenkor Pusztinában például egy borjúval, vagy egy darab földdel megtoldották a leány *„észréjét"* [hozományát]. De még így is gyakori volt, hogy mást se hallott aztán, mint *„ha eszes lettél volna, nem adódtál volna meg nekem. Ahogy adódtál nekem, úgy adódtál másnak es. Ez vót a beszéd"* (Vizantea).

A „törvénytelen gyermek" tehát nem számított fehér hollónak a katolikus csángó családokban. Jelzi ezt az is, hogy a moldvai magyar nyelvterületen szinte mindenütt megtaláljuk a házasságon kívül született gyermekre alkalmazott *bitang* kifejezést. *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának* 113. térképlapja foglalkozik ezzel a témával.[10] Megállapíthatjuk, hogy a románból tükörfordított *virággyermek, virágból csánt gyermek, burjángyermek, burjánban csánt (vagy lett) gyermek* kifejezést inkább a Románvásár környéki és az onnan kirajzott, valamint a Bákótól délre, a Szeret mentén található, valószínűleg erősebb román hatásnak kitett csángó falvakban használják. Jó néhány település akad ezen a térképen, ahol mindkét kifejezést regisztrálták, de a gyűjtés idején, tehát az 1950-es évek elején a legritkább esetben használták a románból átvett kifejezés lefordítatlan (copil din flori) változatát.

A csecsemőgyilkosság rendkívül ritka lehetett a moldvai csángók között. Gyűjtésünk során nem is találkoztunk konkrét esetével, csak Külsőrekecsinben hallottuk, hogy az 1950-es években úgy keresték meg egy meggyilkolt csecsemő anyját, hogy *„vették végig a lányokat, fejték meg őket, s akinél tejet kaptak, az volt az anyja, s azt vitték szenvedésbe* [börtönbe]*."*

2. A házasélet

Amikor a házasélet szexuális vonatkozásait vizsgáljuk, elsősorban két körülményre koncentrálunk, nevezetesen hogy mit tettek annak érdekében, hogy *legyen* gyermeküK, s mit azért, hogy *ne legyen.* Mindezt természetesen annak tudatában kell bemutatnunk, hogy a csángók vallásosságuk miatt bűnnek tartottak – és tartanak jórészt még ma is – minden olyan, aktív vagy passzív cselekedetet, ami a fogamzás elkerülését szolgálja.

2.1. Törekvés a gyermekáldásra

Az anyaságra nevelés, az anyai szerepre való felkészülés minden csángó nő számára már gyermekkorában elkezdődik, hiszen kicsi koruktól egymásra vigyáznak. A négyesztendős ügyel a háromévesre, az ötéves gondjára bízzák a kétesztendőst. De nemcsak a szűkebb családi körben tanulja meg a gyermeknevelléssel kapcsolatos teendőket, hanem akár a rokonokhoz, akár a szomszédokhoz látogat, mindenhol találkozik a csecsemőjüket, gyermeküket gondozó, szoptató, altató anyákkal. Természetes volt számukra, hogy ha eljön az ideje, nekik is gyermekük lesz, e nélkül el sem tudták, s ma is nehezen tudják elképzelni az életüket.

A gyermektelenség, a meddőség nagy szégyen volt, sok bánat forrása. Ezért már a lakodalom alkalmával arra törekedtek, hogy mágikus eljárásokkal elősegítsék az új asszony termékenységét. Ezt a célt szolgálta, hogy a *nyirászát* [menyasszonyt] kísérő násznép elé vizet öntöttek az útra (Klézse). Pusztinában (és bizonyára máshol is) a *nunta* [lakodalom] során az anyósához érkező menyasszony egyebek között játékbabát kap ajánd-

[10] *Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila* 1991. 113.

dékba, a gyermekáldás segítése érdekében. De miként a gyermekáldást is Isten kegyelmével magyarázták, az elmaradását is leginkább Isten akaratának tekintik. Az ikrekről pedig azt mondják, hogy azért lettek, mert az anya páros, ikres cseresznyét, szilvát evett. Máshol úgy tartják, hogy a férfin múlik az ikerterhesség, amire rendszerint azért kerül sor, mert *„az ember egymás után ketszer járt az asszonynál."*

Ha sokáig nem születik gyermekük, a házastársak egymást hibáztatják. A meddőséget Isten büntetésének tartják, ami ellen nem tehetnek semmit. A meddő nő legföljebb imádkozhatott, búcsúba járhatott. Csaknem minden faluban számon tartanak néhány családot, ahol szinte csodával határos módon, összeházasodásuk után 18–20 esztendőre lett meg a gyerek. Viszonylag ritka volt az olyan eset, mint azé a lészpedi asszonyé, aki a legtermészetesebb módon segített a baján. Történetét *Kóka* Rozália dolgozta fel.[11] *„Immán két, vaj három esztendeje es asszon vótam, s nem vót gyermekem. A másik menyecskéknek* [sógornői] *se született. Filembe jutott, hogy nem es monnyák nekünk másként, csak a Küs Marci Ádám öster* [meddő] *menyei. Azt beszéllették, hogy meddűk vagyunk, s há ugye az akkoriba nagy szégyen vót. Én feltettem magamba, hogy akármi legyen, de én nem leszek a Küs Marci Ádám öster menye. Vót nekem egy jó kicsi komacskám, az asszonyával es erőst jól vótunk. Jártunk egymás életjibe. Egy nap, mikor az emberem elment fuvarba, a komacskám odajött hezzám. Mondom én: – Ne, édes komámuram, mit beszélnek a faluba. Azt monják, hogy österek vagyunk, pedig az embereink magtalanyok. Az Isten megfizeti, segéljen meg! – Akkor a komám megsegélt. Akkor született a fiam, Emre."*

A gyermektelen családokban szóbeszéd tárgya volt, hogy ki a vétkes, az ember-e, vagy az asszony. Többnyire az asszonyt hibáztatják. A Tázló menti Frumószán számon tartanak egy menyecskét, *„szép, jó dógos, de nem lett gyermeke. S a többi testvérének mind van. S neki a vidracskája* [méhe] *akkoracska, mint egy almacska. Aztán elvett a testvérétől egy leányocskát."* Az asszony hibájára bizonyítékként Szitáson emlegetnek egy embert, akinek *„az első asszonyától nem volt gyereke, s a másodiktól lett egy sereggel."*

2. 2. Őrözködés a teherbeeséstől

Annyi gyermek volt tehát, amennyit „az Isten adott", ám ez nem jelenti azt, hogy olykor ne sokallották volna az „ajándékot." Ritkán ugyan, de újabban már Moldvában is megszólják a sok gyermeket szülő asszonyt, a háta mögött *„malacos göjének"* mondják (Csík). Vagy: *„Isten elött biztosan jobb volt neki, de az emberek elött igen sok"* (Szitás).

Az áldott állapotba kerülésnél több gondot okozott tehát a csángó asszonyoknak az a kérdés, hogy miként tudják elkerülni a sűrű teherbeesést. Náluk ez lényegesen nagyobb gond volt, mint a leányoknál, hiszen ők nem tartózkodhattak a szexuális élettől. Annyira nem, hogy sokszor még a szülés utáni hathetes „böjtöt" sem tartották be, *„mert a fiatal ember nem állja ki, hogy az asszonnal ne járjon."* Annyira nem, hogy régebben – mesélik – még a pap is beleszólt a dologba. *„Ha az asszony kerülte a férjit, azt meg kellett gyónni, még a pap es megkérdette"* (Csíkfalva). Egy frumószai asszonynak az öregek mondták el: *„most még szabaccság van, de amikor én vótam éfijú, akkor az volt, hogy ha nem feküttél le, mikor az ember akart, akkor a páter adott egész esztendőre, hogy minden nap mondjad az olvasót. A pap megkérdette: magad lefeküttél-e az uraddal, mikor ő*

[11] *Kóka Rozália* 1989. 80–83.

mondta? Magad kerülted az uradat? Magad csináltál rosszat! A Szentlélek eljött hézád, s magad nem akartad, hogy legyen gyermeked! A Szentlélek eljött neked azon az éjen, hogy egy gyermeket, egy lelket hojz a világra. Nem akartál, hogy lefeküggy az uraddal, magad vagy a bűnös." Az itt elmondottak elsősorban azért tanulságosak, mert rávilágítanak a hagyományos házasélet keretei között a teherbeesés elkerülésének egyik általánosabban elterjedt formájára: a közösülés gyakoriságának mérséklésére.

Hasonló célt szolgált a magömlés előtt megszakított közösülés. „Az asszonyt az ember tudta megvédeni a terhességtől – mondta egy buteai asszony. „Őrözködtek, hogy az ember ne csapja bé a magját" (Magyarfalu). „Akkor őrözködnek örökké, az ember ne aggyon utot bé az asszonnak, s aki jár vele nem ad utot bé az asszonnak, teszi ki félre" (Külsőrekecsin).

A szülés után a bába rendszerint körültekerte valamivel az anyát, hogy könnyebben összehúzódjon a méhe. Ez úgy történt, hogy a nő hasát felfelé masszírozta, majd a hasa alá egy kispárnát, vagy összehajtogatott „rongyot" tett, s egy arasznyi széles, kenderből szőtt övvel erősen megkötötte. Buteában a bába szerint ez arra is jó, hogy az asszony csak 2–3 év múlva esik teherbe.

Általában úgy tartották, hogy amíg az asszony szoptat, addig nem fogan gyermeket, de ez nem mindig vált be. Moldvában általában egy-másfél esztendeig szoptatták a gyermeküket, de bizony aközben is sokszor *„úgy marattak."* Kelgyeszten egy asszony elmondta: *„Édeszanyám, amíg szoptatott nem lett nehezkész, kétévente született gyermeke, tizenkettő. De a zién fijam, hat hónaposz vult, amikor én elviszelőszöttem."* Külsőrekecsinben beszélték az egyik családról, kiknél már 13 gyermek volt, *„s akarta lenne az asszon, hogy több ne legyen, máj csinálták lában, de úgy es fogant."*

Különösen az idősebb, 40–50 esztendős asszonyok, kiknek már asszonylányuk volt, törekedtek arra, hogy ne kerüljenek másállapotba. Úgy érezték, hogy idős korban már nem illik gyermeket szülni. *„Mikor Aurélom lett, a bátya 18 esztendős volt. Megszületett vasárnap, s a fiam lejött hézám, mer kellett mennyen iskolába. Ő nem tutta, hogy nekem kicsikém van, úgy tutta, hogy beteg vagyok. Mikor idejött, kérdette, hogy kicsodáé, s én sírni fogtam, mert szégyelltem. Negyven esztendős voltam, merre menynyek, mit csináljak? Addig sírtam, hogy nekem öregségemre gyermekem legyen. Aztán úgy szerették, hogy jaj!"*

Ha megvolt a nem kívánt terhesség, az esetek túlnyomó részében megnyugodtak Isten akaratában. Csak ritkán próbálkoztak a magzat elhajtásával, s ilyenkor általában azokkal a módszerekkel próbálkoztak, mint a leányanyák. Nehezeket emeltek, igyekeztek megerőltetni magukat. Külsőrekecsinben meleg vízbe ültek, sok pálinkát ittak. *„Voltak olyan asszonyok, akik el tudták venni, de vétekkel. Eszkorcénban, az oláh faluba volt egy ilyen nő. Aki elviselősödött, s a három hónapot nem érte el, megindította neki. Bétakart egy kurcun* [harisnya] *kötő tűt vátával, s megindította. A tűvel felnyúlt. Más megbetegedett, elment a jó vére es, s betegesnek maradott, még olyan es történt, hogy meghalt."* Pusztinában ma is beszélik, hogy az 1950-es években egy városba települt asszony révén többször jutott magzatelhajtó *pásztél* [tabletta] a faluba, s egy asszony meg is holt tőle. Ez azonban ritkaságszámba ment, jelzi ezt, hogy *„még a pap es megcsapta a fejét, mikor elhítták, hogy meggyóntassa az asszonyt."*

Az esetek túlnyomó részében azonban az volt a dolgok rendje a csángók körében, hogy a gyermekáldást Isten rendelésének tekintették, s úgy is fogadták. *„Ha volt embere, nem szégyen. Nem kutyákval csinálta, vagy legényekvel."* A születendő gyermeket, s az azzal viselős anyát magától értetődő módon fogadták el, hiszen Moldvában néhány

évtizede a várandós, vagy a szoptatós volt a 16–40 esztendős asszonyok természetes állapota.

3. A várandósság

Fel kell figyelnünk arra a körülményre, hogy bár a várandós asszony állapotának megjelölésére a moldvai magyar nyelvterületen sokféle elnevezést ismernek, az „anyaországban" általánosan elterjedt, és meglehetősen pejoratív „terhes" szót még véletlenül sem alkalmazzák. Ezzel szemben a következőképpen nevezik az áldott állapotban lévő asszonyt: *elviselősödött* (Pusztina), *hordoz* (Szitás), *hordozós* (Csíkfalu, Külsőrekecsin, Lujzikalagar), *nagyon van* (Pusztina, Vizantea), *nehészkész* (Kelgyeszt), *nehéz állapotban van* (Frumósza), *nincs magára* (Pusztina), *rakatt* (Szabófalva), *teljesen maradott* (Pusztina), *terüben van* (Pusztina), *úgy van* (Pusztina), *váróban van* (Vizantea), *viselős* (Magyarfalu). A már csak románul beszélő csángó falvakban pedig: *gravida* vagy *însărcinata.*

3.1. A várandósság jelei

Viselős állapotát rendszerint arról ismerte fel a nő, hogy megszűnt a havi vérzése. Ahogyan ők mondják: *elmaradt a rendje* (Frumósza), *nem jött meg a dolga a timpjában* [idejében] (Pusztina), *nem jött meg a vérzésze* (Kelgyeszt). Áldott állapotra utaló jelek továbbá: hányinger, hányás, szédülés, rosszullét, bizonyos ételek megkívánása, más ételektől való undorodás. Ezeket a tüneteket a várandósság természetes velejárójának tekintették, nem is tettek ellene semmit. Ha sokat hánytak, itták a cseresznye szárából, a szádokfa virágból [hárs], vagy a féregfarkú burjánból (Achillea) készült keserű teát. A láb ödémájára sem fordítottak különösebb figyelmet.

A fiatal asszonyok körében az is előfordul, hogy tapasztalatlanságukban és megfelelő szülői felvilágosítás hiányában csak akkor ismerik fel állapotukat, mikor megmozdul a baba. Egy kelgyeszti asszony elmondta, hogy szülés után hat hónappal újra viselős lett, de nem tudta, ezért még három hónapig szoptatott, amíg a gyermek beteg nem lett. A terhesség megítélésében sok volt a bizonytalanság. *„Az öregek tanítottak, ha tudod, hogy ekkor s ekkor volt a rended, s bétőtt a kilenc hónap, de nem lett meg, akkor az azt jelenti, hogy nem marattál, mikor elhagyatt a rended, hanem úgy marattál, mikor el kellett hogy jöjjön"* (Vizantea). *„Ahány gyerek, annyiféle. Nekem es volt öt, egyvel jött úgy, hogy egyem a sozománt* [savanyúságot], *a másik a somot kívánta."* *„Mikor az asszony úgy marad, akkor fogja hántatni, nem jő, hogy egyék, másnak jő, hogy egyék savanyút, gyakran szeret pihenni. Nem hordozzák egymódúlag"* (Magyarfalu).

Az asszonyok általában senkivel sem beszéltek az állapotukról. A várandós nő kezdetben saját szüleinek is szégyellte megmondani, rendszerint a férj szerzett róla először tudomást. *„Társának mondta meg először: ne, én most úgy indultam, nem vagyok magamra."*

Különösen az idősebb asszonyok röstellik terhességüket. Egy középkorú asszony mesélte, hogy egy időben feltűnt neki anyósa mogorvasága, goromba viselkedése, s mikor megkérdezte tőle, hogy mi van vele, azt válaszolta, *„az van velem es, ami veled van"*, s többet nem is beszéltek a dologról. Egy csíkfalvi asszony így emlékezett fiatal korára: *„Én nem mondtam meg senkinek, de ha megkérdették: úgy vagyok-e, akkor azt mondtam, igen".* Mert hosszasan titkolni sem szabad az állapotosságot, ugyanis akkor könnyen le-

het, hogy az anya *„némát"*, vagy *„makogóst"* nevel. Szitáson úgy tartják, aki tagadja az állapotát, annak taknyos lesz a gyermeke.

A születendő gyermek nemére különböző jelekből próbáltak következtetni. Úgy tartják, ha rosszul érzi magát a várandós asszony, akkor fia lesz. A hegyes hasról fiúra, a gömbölyűről leányra következtetnek. Abból is fiút gondoltak, ha a várt időpontnál tovább hordja az anyja. De abból is jósolják a baba várható nemét, hogy az esztendő első napján férfi, vagy nő volt a háznál a legelső látogató.

3.2. A várandósság viselése

A moldvai csángómagyar asszonyok – alacsony iskolai végzettségük, román pedagógusaikkal való meghittebb kapcsolat hiánya, valamint környezetük általános elmaradottsága miatt –, még a fiatalabb nemzedékhez tartozók is kevés ismerettel rendelkeznek a fogamzásról és a gyermek méhen belüli fejlődéséről. Ezért a várandósság, a magzat fejlődése során a racionális alapokon nyugvó vélekedések folyamatosan keverednek az öröklött hiedelmekkel.

A környezet tudomásul veszi a várandós asszony állapotát, ez azonban nem, vagy csak igen keveset változtat a családi munkamegosztásban elfoglalt helyén. *„Erőst nehezet nem volna szabad ilyenkor emelnie, de azért emeltünk eleget. Úgy mentünk dolgozni, mintha semmi bajunk nem lett lenne"* – mondta egy pusztinai asszony. Egy magyarfalusi pedig: *„Dolgoznak nálunk úgy es. Muszáj, mert nálunk nem sajnálják a férfiak a népet* [nőt]. *Mosson es, ételt es csináljon, kocsival es mennyen."*

A viselősség ideje alatt végzett kemény munkát nemhogy veszélyesnek tekintenék, de egyenesen szükségesnek, majdhogynem kívánatosnak tartják. Általánosan elterjedt az a – reális megfigyelést sem nélkülöző – nézet, miszerint a várandós nőnek sokat kell mozognia, vagyis szerintük sokat kell dolgoznia, mert így könnyebben hozza világra a gyermekét. Tehát mintegy saját érdekében várják el tőle a nehéz munkát. De maguk az asszonyok sem idegenkednek a kemény munkától, hiszen nem betegségnek, hanem természetes állapotnak tekintik a várandósságot. Másfelől tisztában vannak azzal, hogy a terhesség alatt végzett nehéz fizikai munka növeli a vetélés és a koraszülés lehetőségét. Ha már előfordult az asszony életében ilyesmi, akkor esetleg jobban kímélték, de olyankor is inkább csak az emeléstől őrizték.

A hagyományos paraszti élet rendjében amikor valamilyen mezei munkának eljött az ideje, elsősorban az parancsolt. Emellett olykor még a magzat kímélésének szempontjai is háttérbe szorultak. Jól érzékelhető ez a sajátos értékrend a következő, pusztinai esetből: „Szeredán elmentem kapálni a Fetekelábakra, s mikor a patakon mentem keresztül, megéreztem, mintha a hasamban valami megmozdult lenne. Mondtam az emberemnek, hogy ne menjen olyan bátran [gyorsan], aztán ő előre ment. Mikor lementünk, akkor elálltam, kicsit megnyugodtam, aztán felkeltem, de nem tudtam kapálni. Kitettek a szélire, hogy menjek egy rend terebúzával [kukorica]. Mikor rosszabbul éreztem magam, hazaküldtek, de nem mentem, senki nem volt otthon. »Akkor kapálgass« – mondta mámám. Kínlódtam délig, kapálgattam. Délutánra megjött a nagyidő, akkor előreküldtek, hogy legyek otthon, mire megjönnek a gyerekek a marhákkal. Közben az eső eláradt, a férjem utolért, otthon lefeküdtem, mert kirázott a hideg. Elhítták a testvéremet, feljött a mámám, s másnap estére megatta az Isten."

Amikor még általánosan hordozták a hagyományos viseletet, az asszony, ha nehezes lett, ugyanúgy öltözött, mint előtte. „Még jobb az, ha szoríccsa magát. Ha menen pántálonba [nadrág], rokolyába, haggya magát szabadon, akkor nagyobbat kiterül. Van,

aki úgy megszorítkozik, hogy alig üsmered. Nem baj. Még könnyebben megvan" (Külsőrekecsin).

A várandós asszonynak – így tudják a csángók – nem kell korlátoznia szexuális tevékenységet. A terhesség egész ideje alatt élhet nemi életét. „*A viselős asszony hagyta, hogy az embere járjon véle, de őrözte, hogy ne bántsa a hasát*" – mondták Pusztinában. Csupán Csíkban hallottuk, hogy a terhesség második hónapjától ártalmas a magzatra a szexuális kapcsolat, de – mint mondják – a férfiak(!) nem tartják be ezt a tilalmat.

Ezzel szemben számos olyan tilalom ismeretes, amit a születendő gyermek érdekében igyekeznek betartani. A viselős asszonynak ügyelnie kell, ha valami szőrös állattal találkozik, mert ha megérinti, vagy belerúg, szőrös lesz a gyermeke. Arra is figyelnie kell, hogy mire néz hosszasan, mit „*csodál meg*", mert könnyen lehet, hogy arra fog hasonlítani a gyermek. „*Itt a faluban* [Pusztina] *es volt, hogy egy gyermeknek azért lettek horgasak a lábai, mert az anyja megcsodált egy nyomorék koldust.*" A torzszülött gyermek születését azzal is magyarázzák, hogy a viselősség korai szakaszában az ember megverte a feleségét. Várandós asszonynak nem ajánlatos, hogy temetésre menjen és megnézze a halottat [Moldvában ma is háztól, a sírig nyitott koporsóban temetnek], mert meghalhat a gyermeke. Közeli rokon esetében megláthatja a halottat, csak a sírba nem szabad betekintenie. Hasonló következményei lehetnek a „megijedésnek": „*megijedéstől a gyermek megromlik*" (Magyarfalu). Külsőrekecsinben is óvják a várandós asszonyt az ijedéstől, mert „*nyomorék gyermeket szül*". A rokonházasságról is úgy tartják, hogy beteg gyermekük fog születni. Viselős asszony ne lopjon tököt, mert könnyen kopasz fejű lesz a gyermeke. De ha „*lop egy szép hajas terebúzacsövet* [kukorica], *akkor hajas lesz a megszülető buba*".

A születendő gyermek egészsége érdekében nagyon fontos, hogy a viselős nő minden ételhez hozzájusson, amit csak megkíván. Ezt a magától értetődő összefüggést a csángók körében erőteljes hiedelemanyaggal támasztják alá és erősítik meg. Egyébiránt a „*nehezesé vált asszony*" étrendje csak annyiban változik, hogy – nézetük szerint – ilyenkor „*kettő helyett kell ennie*", vagyis kizárólag mennyiségében tartják fontosnak kielégíteni a magzat igényét. Hitük szerint a várandós asszony mindent ehet, ami jólesik neki, mert „*a gyermek kéri azt, amit az anyja megkíván.*" Ha a megkívánt ételt nem kapja meg, annak a magzatra nézve súlyos következménye lehet: „*elmegy, ellesz a gyermek.*" Erre vonatkozóan egy pusztinai asszony a következőképpen mesélte el testvére esetét: „*Elment Mária a vásárba az apósával. Tél volt, ott meg almát látott, s megkívánta, de szégyellte mondani. Hazajöttek s úgy elbetegedett, ha béhúnyta a szemét, ha kinyitotta, mincsak almát látott. Hoztak neki aztán, de addig ellett, elment tőle a gyermek.*" Egy vizanteai asszony is hasonlóképpen járt valami cukorkával: kínálták, nem kért, aztán megkívánta, de röstellt szólni. Mire hazament rosszul lett, elmondta az esetet az anyósának, aztán vettek cukrot, meg is evett hármat, „*egyet pedig összetört és a mellbimbóira kötte, de a kívánságtól megindult a gyermek*".

Úgy tartják, ha a terhes nő megkíván valamit, s nem tudja megkapni, dugja a hóna alá a kezét, szagolja meg, s elmúlik a kívánása. A csíkfalviak szerint, ha a hóna alá dugott kezét megnyalja, érezni fogja a megkívánt étel ízét. Ma is szokás, hogy ha a várandós olyan helyen fordul meg, ahol főznek, vagy esznek, akkor is adnak neki az ételből, nehogy megkívánja. Nem ítélik meg, ha a várandós asszony ellopja a megkívánt ételt, rendszerint gyümölcsöt.

A csángó asszonyok, más hely hiányában sokszor az övük mögé dugnak ezt-azt. De a várandós asszonynak ezt nem szabad megtennie, mert az a hasfalon keresztül nyomot hagyhat a születendő gyermeken. Egy pusztinai asszony megfeledkezett erről, „*bérakott*

az övébe két bombont [cukorka], *s kijött a gyermeke arcán a két veres bombona.*" Ez tehát az anyajegy keletkezésének magyarázata.

A gyermeket váró, megtermékenyült asszony a moldvai csángók tudatában szinte azonos a *termékenység* fogalmával, ami azt jelenti, hogy amit ő vet vagy ültet, az biztosan megfogan, megered, kikel. Tartós szárazság esetén a várandós asszony által az eső is megidézhető: el kell lopni tőle valami tárgyat, s be kell dobni a kútba. Mikor nem találja, s emiatt veszekedni kezd a férjével, megered az eső. De három nap múlva a kútba dobott tárgyat ki kell venni, hogy elálljon az eső. „*Ha én hordozós vagyok* – mesélte egy külsőrekecsini asszony –, *a másik eljön s elveszen tőlem egy kannát, akármit, béereszti a kútba, nem tudja senki. Aztán eljön az eső, s azt elhatták a kútba addig, ameddig gondolták, hogy van a kútnak elég vize, akkor vették ki. Mikor kivették, állott meg az eső.*"

A várandós asszonyt tehát sokféle titokzatosság veszi körül, hiszen a csángók is ösztönösen megérzik az új élet születésének felfoghatatlan és megismételhetetlen csodáját. Egy idős külsőrekecsini asszony ezt így fogalmazta meg: *Az aszony, mikor hordozós, menen az úton, leszakít egy virágot. Bészúrja a bernécébe, s akik látják, azt mondják róla: virága van.*

De azt csak az Isten tudja!

IRODALOM

Bosnyák Sándor

1980 A moldvai magyarok hitvilága. Foklór Archívum 12. Szerk.: *Hoppál Mihály*. Budapest

Csoma Gergely

1997 Moldvai csángómagyarok szerelmi varázslása. In: *S. Laczkovits Emőke* (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. 180–222. Veszprém–Budapest

2001 Varázslások és gyógyítások a moldvai csángómagyaroknál. Pomáz

Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila

1991 A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Budapest

Halász Péter

2000 A moldvai magyarok tavaszi ünnepköréről. In: *Czégényi Dóra–Keszeg Vilmos* (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 8. 233–275. Kolozsvár

Kóka Rozália

1982 A lészpedi „szent leján". Tiszatáj 8. 29–44.

1989 Egy asszon két vétkecskéje. Budapest

Laczkó István

1994 Emlékek egy moldvai csángómagyar életéből. Néprajzi közlemények 87–206.

Pozsony Ferenc

1994 Szeret vize martján. Kolozsvár

GYÖRGYI ERZSÉBET

KÖNYV A HÁZASSÁGKÖTÉSRŐL ÉS A LAKODALOMRÓL

Nagy Olga, akinek gazdag életműve előtt e kötetben tisztelgünk, különös figyelmet szentelt munkásságában „a törvény szorítását"-nak, amely a falusi közösségek életét meghatározta. A házasságkötést és a családi életet is e törvények vasabroncsai tartották össze, mindenkor elébe helyezve a közösség érdekét az egyénének.

Az utóbbi években több kutatási területen születtek jelentős eredmények, amelyek hozzájárulnak a házasságkötés, a hozzá fűződő szokásvilág, valamint a családi élet alaposabb megvilágításához. E dolgozatok együttes megjelentetésével végső soron a házasságkötés szokásai kutatásának teszünk szolgálatot.

Szokáskutatásunk nagy hiányosságának szokták tekinteni, hogy a házasságkötés szokásvilágáról összefoglaló monográfia mindmáig nem készült. Az utóbbi évtizedek jelentős eredményei ellenére – Magyar Néprajzi Lexikon,[1] Magyar Néprajzi Atlasz,[2] Magyar Néprajz népszokás kötete,[3] Balázs Lajos monográfiája[4] – szükség lenne az eddig összegyűlt, és napjainkban is gazdagon áradó ismeretek rendszerezett közreadására és értelmezésére.

Jelen kötet nem tud erre vállalkozni, ám jelentősen hozzájárul egy ilyen összegzés elkészülésének lehetőségéhez. A kötet szerzőinek – akik nagyrészt nem szokáskutatók – munkái hozzájárulnak e terület komplex szemléletéhez, mélyreható megismeréséhez. Egészében, együttesen azt bizonyítják, hogy a házasságkötés, mint az emberi együttélés hagyományos módjának elfogadott bevezetése, beindítása, és ennek a lakodalom keretei közötti esztétikus és élvezetes megvalósulása sokoldalú megvilágítása a néprajzi kutatás számos területének együttműködésével tárható fel teljességében.

A „Lakodalom – mátkaság, menyegző" kötet összeállítását és megjelentetését kezdeményező Akadémiai Kiadó, és az azt jelenleg meg is jelentető Planétás Kiadó a széles nagyközönség számára közérthető, nem pedig a szűk szakma számára íródott könyvet kíván megjelentetni.

A házasságkötés teljes lefolyásának bemutatását távoli, nagy történelmi hagyományokat őrző népek szokásvilágának bemutatásával kezdtük. Rékai Miklós a munkácsi haszid zsidók házassági rítusait, szokásait írta le, e szokások azonban távoli, a bibliai múltba nyúlnak vissza. A közelmúlt – e század első felében még virágjában volt – szokásai már körükben is elhalványultak, jellegükből sokat veszítettek.

---

[1] Magyar Néprajzi Lexikon I–V. 1977–1982.
[2] Magyar Néprajzi Atlasz. Szerk.: *Barabás Jenő.*
[3] *Györgyi Erzsébet* 1990., Magyar Néprajz Folklór 3.
[4] *Balázs Lajos* 1994.

Török lakodalmi szokások bemutatására az adott okot, hogy hazánk a török hódoltság idején e nép kultúrájával egészen közeli kapcsolatba került, és még házasságkötésének szokásvilágát sem hagyta érintetlenül a hódítóktól megismert életmód. Ugyanakkor ez a kisázsiai török szokásvilág egy olyan nővel kapcsolatos szemléletet és cselekvési rendszert közvetít, amely korábbi századainkban bizonyos elemeiben nálunk is gyakorlatban lehetett. Tehát mintha történelmi múltunk visszapillantó tükre lenne. Bartha Júlia, aki személyes tapasztalatait, kutatásai eredményeit engedte át, a kutatónő érzékenységével ábrázolta a török nők kiszolgáltatott élethelyzetét.

A bácskai bunyevácok házasságának előkészítése, amelyet Szojka Emese leírásában adunk közre, éppen ennek bizonyítéka, hogy a török mentalitás és szokásvilág milyen maradandó nyomot hagyott az általa egykor megszállt területeken.

Egy teljes erdélyi lakodalom: az utóbbi évtizedekben a Magyarországról Erdélybe látogatók körében szinte népszerűnek mondható Szék egykori mezőváros napjainkban szokásos lakodalma gazdag illusztrációs anyagával nagyszerű nyeresége a kötetnek. Az erdélyi lakodalom részletgazdagsága, ugyanakkor Magyarországon szinte általánossá vált elemeknek be nem hódolása, a gyönyörű öltözetek és tárgyi környezet egyaránt látványosságként hatnak. A szerző Gráfik Imrének időközben önálló kötete is megjelent e témáról, azonban a fényképek: Winter Erzsi pompás felvételei kötetünk számára készültek.

A házassági anyakönyvek bejegyzéseiből nyerhető információk a tudomány számára hasznosításával Örsi Julianna hosszabb ideje foglalkozik. Kötetünk számára összegezte kutatómunkájának tapasztalatait, szinte valamennyi, az anyakönyvekben fellelhető adatféleségben rejlő információt kiaknázva.

Tárkány Szűcs Ernő összegezte a magyar jogi népszokásokat összefoglaló művében. Az ő nyomában Nagy Janka Teodóra vetette össze a házasságra vonatkozó jogi szabályozást a népszokásban ténylegesen megvalósulóval, rövid összefoglalást nyújtva a témáról.

A házasságkötés kerülőútjai közé tartozott a lányszöktetés, vagy amint Erdélyben mondták a „leánylopás". A bukovinai székelyek, néhány erdélyi közösség, a tőlünk délre és keletre élő népek, valamint hazánkban nemzetiségekként élő csoportjaik körében a közelmúltig gyakorlatban volt ez a lépés. Változatosságát a formai megvalósuláson kívül a benne egyetértők személyének eltérései, és ezen keresztül erőszakosságának vagy megegyezéses voltának széles skálája nyújtotta. A hazánkba az 1940-es években áttelepült, és archaikus szokásvilágukat magukkal hozó bukovinai székelyek sokáig nem mondtak le erről a megoldásról, olyan esetekben, amikor a házasságkötés ügyében nem sikerült megegyezni az érintett feleknek, vagy éppen nem is törekedtek erre. A leánylopás gyakorlatát, és az azt kísérő emberi drámákat érzékletesen adták elő az 1950-es, 60-as években saját emlékeikből Györgyi Erzsébet adatközlői.

Balogh Jánosné Horváth Terézia életművének középpontjában a népi ékszerek kutatása áll. Gazdag tapasztalata és szakirodalmi ismeretei nyomán sikerült felvázolnia a napjainkig is meghatározó szerepű gyűrűk térhódításának történetét a házassági és szerelmi kapcsolatok kifejezésében. Munkája, amely alaposan mutatja be a hazai szokásvilágot, nagy ívű kitekintést nyújt Európa csaknem egészére, és különböző társadalmi rétegek gyakorlatának másokra kifejtett hatására nézve.

Az esküvői fejdísz, és annak legrangosabb korona változata az ókorba nyúlik vissza, legteljesebb mértékben az ortodox görögkeleti esküvői szertartás alkalmával jelenik meg napjainkban. Alakulását több évezred folyamán kíséri figyelemmel elmélyült kul-

túrtörténeti tudása alapján Cserbák András, napjaink menyasszonyi fejdíszeiig. Mint a menyasszonyság legjellemzőbb ismérve, e fejdísz alakulóban van, új és új formában jelenve meg a mai menyasszonyok frizuráján, kifejezve igényüket az uralkodónői megjelenésre.

A múlt menyasszonyait elsősorban fejdíszük különböztette meg kortársaiktól, nyoszolyóleányaiktól. A par excellence menyasszonyi ruha kialakulása nem tekint hosszú múltra vissza, sok esetben az ünneplő, vagy a legnagyobb ünneplő ruha szerepelhetett az ifjú élet e legnagyobb ünnepén. Ezt a folyamatot ábrázolja avatott kézzel Némethné Fülöp Katalin áttekintése, aki számos részletet felmutatva ismertet meg a házasulandókat, illetve a lakodalmon szerepet, tisztséget vállalókat kituntető, kiemelő megoldásokkal.

Lakodalom szavunk a házasságkötési ünnepség lakomás voltára utal. Mai napig nem elhanyagolható része a házasságkötés megünneplésének az ünnepi étkezés. A vidéki lakodalmakon sok helyütt ma is elmaradhatatlan a csigaleves. A csigatészta, amelyet aprólékos munkával, több napon keresztül készítenek el egy-egy lakodalomra, Viga Gyula kutatásai szerint viszonylag rövid múlttal rendelkezik, ám egyáltalán nem tartozik a könnyen elhagyható hagyományok közé. Erre mutatnak készítésének újabban kreált alkalmai, amelyek még az Újvilágba kivándorolt magyarok körében is nagy szociális jelentőséggel bírnak.

A parasztlakodalom lakomáján uraié sokszorosan túltett. A késő reneszánsz és barokk pompával megült főúri lakodalmakon a fél ország főrangjai jelentek meg népes kíséretükkel. Az ő számukra elkészíteni a méltó lakodalmi étrendet, felemelt jobbágyi szolgáltatások és nagy költség árán sikerült. Mindez nem volt hiába, hiszen egy-egy jól sikerült lakodalomról évekig beszéltek. Az előkelő konyha újdonságai mellett nem maradhattak el olyan hagyományos ételek, mint a kása, vagy a „nyoszolyóasszony bélese", amelyet, a hozzá fűződő próbatételi, megtréfálási lehetőséggel együtt Apor Péter fontosnak tartott megemlíteni. Kisbán Eszter, a különböző társadalmi rétegek étkezési szokásai összefüggéseinek kiváló tudósa, virtuóz módon ábrázolja az előkelő, újító, hatást kelteni tudó, ám hagyománytisztelő arisztokrácia lakodalomrendezési gyakorlatát, különös tekintettel annak reprezentatív és szertartásos étkezéseire.

A kalács mindennek alapja, s lehet hogy merész ez: kalácsok nélkül talán nem is létezhet lakodalom – írta egy lengyel költő a 17. században. S hogy megállapítása nem idejét múlt, bizonyítja mindaz, amit Bődi Erzsébet a lakodalmi kalácsokról összegyűjtött és az olvasók elé tárt. A könnyen alakítható tészta alapanyaga lehet virágot formázó képződménynek, vagy akár pólyás gyerek alakjának. A hazai lakodalom fő kalácsa, amelybe beleszúrt növényi díszek, vagy éppen mézeskalácsot hordozó pálcák teszik ünnepélyesebbé a lakodalmat, és hangsúlyozzák annak sokszor jelképekkel legjobban kifejezhető tartalmait, mondanivalóit, az elmúlt évtizedekben lassan adja át helyét – de nem teljesen – a szintén díszes és gazdag kifejező erővel bíró menyasszonyi tortának, amelynek különösen grillázsból megalkotott változata alakítható sokféleképpen.

A népi kerámia kutatója, István Erzsébet több szempontból is érdekes információkkal járul hozzá kötetünkhöz. Felidézi a múlt uralkodói menyegzőin megjelenő gazdag edény kiállítást, hozzá kapcsolva a nápolyi Beatrix kelengyéje edénykészletének ismertetését. A rangos példát a társadalom minden szintjén követni törekedtek. A 18–19. századtól a falusi házakban faldíszként is szolgáló tányérsorozatok egyik rendeltetése az volt, hogy lakodalmak alkalmával legyen elég edény. De a cserépedények nem csak gyakorlati célt szolgálhattak. A rimaszombati hérészes korsók a lakodalom szexuális funkci-

ójára céloztak, a Miska kancsók az elhunyt családtagok személyét idézték meg az ünnepi asztalhoz.

Felföldi László, hazai néptánckultúránk avatott kutatója a lakodalom táncairól alapos összegzést készített. Feldolgozva a házasságkötés ünnepségének mindazon alkalmait, amelyeket táncokkal szoktak kísérni, színesíteni, nyomatékosítani, díszíteni, táblázatba foglalta azokat. Egyúttal megállapította a lakodalmakon előforduló táncok főbb típusait. Munkájában jelentős történeti visszapillantást is végez, összekötve századunk néptánckultúrájának elemeit a múlt századok magas kultúrájabeliekkel.

Lakodalom a falusi élet legjelentősebb eseménye, nem csak az egyén, hanem a közösség szemszögéből is nézve. Nem csoda, ha a gyermekek fantáziáját megragadja, és szívesen beleélik magukat majdan eljövendő házasságkötésük élményébe, illetve eljátszszák, hogy fontos szereplői egy lakodalomnak. Igaz Mária érzékletesen írja le a gyermeklakodalmat, méltatva ennek jelentőségét abban, hogy a felnövő gyermek e lakodalomban való részvételével készül fel az eljövendő igazira.

Balázs Lajos, a székelyföldi Csíkszentdomokos lakodalmának monografikus feldolgozója két írással is hozzájárult kötetünk sikeréhez. Az erotika benne rejlik a lakodalmi szokások legnagyobb részében, többé vagy kevésbé hangsúlyosan. Egyrészt a házasságkötés szokásköre akciójának sikerességét hivatott előmozdítani, másrészt azonban a lakodalom valamennyi résztvevőjének felfokozott ilyen irányú érdeklődésének is programot ad. Se szeri, se száma az apróbb célzásoknak, az e célra hasznosítható lehetőségeknek. A szerző bölcsen állapítja meg, hogy a sok erotikus cselekvés, megszólalás jelkép akkor is megteszi a magáét, ha a házasság nem a két fiatal egymáshoz vonzódásának beteljesülése.

A szexualitás tabuja néprajzi ismereteink terén is nagy hiányosságokat eredményezett, amelyeknek pótlása sokáig váratott magára. Vajda Mária vállalta a nem könnyen viselhető szerepet a népi szexualitás néprajzi kutatása terén. Így volt kézenfekvő felkérése a nászéjszakára vonatkozó ismeretek összegzésére, elmélyítésére. Bár a menyasszonyfektetés szokása – a polgári házasságkötés bevezetésével – ellényegtelenült, és mind nehezebben vállalhatóvá vált, mégis nagyon sokat nyújt számunkra e téren a néprajzi szakirodalom, és a szerző által megközelített emlékezet. A házasság beteljesülése így még sokáig nem lehetett a két érintett magánügye, ha pedig már azzá is vált, a kulturáltság hiányzott annak mindkét fél számára elfogadható végrehajtásához. A szerző alapos munkával összeállított összegzése egy terjedelmesebb dolgozat forrásává is vált.

Hogy a házasságkötés részleteit nem csak földiek között kell elrendezni, tudott dolog. De hogy mennyi téren kell eleget tenni apróbb-nagyobb szabályoknak, és mi mindentől kell tartózkodni, azt kutatók is ritkán állítják össze olyan rendszerességgel, mint most Balázs Lajos tette a csíkszentdomokosi lakodalom vonatkozásában. Az ártalmak sokasága fenyegeti az alakulóban lévő életközösséget, mindezeket el kell hárítani. S hogy „Isten adjon szerencsét az életükhöz", ahhoz számtalan, kívülálló számára lényegtelennek tűnő cselekedettel lehet hozzájárulni.

„Képek a lakodalomhoz" címmel Verebélyi Kincső olyan látványokat sorakoztat fel, amelyek a házasságkötés jelenetét, vagy tényét örökítik meg. Az itáliai zsidók látványos házasságlevelei, a 18. századi protestáns anyakönyvekben található rajzok, vagy erdélyi szász óntányér névvel ellátott jegyespár ábrázolása mind emberpárok kapcsolatának kezdetét örökítették át az utókornak.

A képzőművészet kitüntetett témája volt az esküvő, s ábrázolása, amelynek a középkorban a kánai menyegző adott alkalmat. A németalföldi festészet felvirágzása idején

nyertek jogot a festői megörökítésre a kortárs emberpárok. Hazánkban a népi kultúra iránti érdeklődés általános fellendülése idején, a 19. században számos képzőművészeti alkotás született, amelyek a házasságkötés és szokásköre különböző jeleneteit örökítik meg romantikus stílusban. Lindner Magdolna összeállításában figyelemmel kísérhetjük ezeknek az ábrázolásoknak tematikus gazdagságát, időbeli változását, valósághoz való viszonyát.

A festészeti ábrázolást azonban már a múlt században kísérni kezdte a fotótechnikai, amely lassan ki is szorította az előbbit. Az esküvői jelenetek, a jegyespárok megörökítésére a fényképezés elterjedése viszonylag olcsó, mindenki számára elérhető lehetőséget nyújtott. Fogarasi Klára a Néprajzi Múzeum Fotóarchívumának anyagát feldolgozva, megállapította a lakodalmi fényképek jellegzetes típusait, azok időbeli változását, kedvelt témáit. Alapos, gazdagon illusztrált dolgozatából árnyalt képet alkothatunk a lakodalmi, esküvői fényképek korunkban még gazdagabban képviselt világáról.

A lakodalom költészetét a közelmúltig, illetve helyenként még ma is a vőfélyek szolgáltatják. Hogy verseik jó része több száz éves múltra tekinthet vissza, azt Küllős Imola több évszázad lakodalmi költészetét vizsgálat alá vevő dolgozatából tudhatjuk meg. A szerző csoportokba sorolja e költeményeket, melynek eredményeként kitűnik, hogy milyen oktató, nevelő, de egyúttal mulattató feladatokat tűztek eléjük. A lakodalom tehát arra is alkalmas volt, hogy az egybegyűltek előtt erkölcsi normákat hangsúlyozzanak, feltűnő hibákat ostorozzanak, ilyen módon hívja fel különösen az új pár figyelmét a helyes és követendő magatartásra.

A hagyományos lakodalom – a paraszti éppúgy mint az úri – már a múlt század végi nosztalgiázók szemében színpadi megjelenítésre méltónak tűnt. E megjelenítési vágy szoros kapcsolatban lehetett a jelenetek képzőművészeti ábrázolásával, megörökítésével. Így került a matyó lakodalom a budapesti Operabálra, színházak színpadára. Ez a folyamat napjainkig folytatódik, számos állomását említi meg Fügedi Márta, a Gyöngyösbokréta bemutatóitól az Ecseri lakodalmasig. A közelmúltban a Szegedi Szabadtéri Játékokon bemutatott monstre lakodalom is e sorban foglal helyet, de napjainkban is többé-kevésbé átfogalmazott formában találkozunk színpadra megrendezett lakodalmakkal.

Az elmúlt korok bölcsességét nem csak a lakodalmakon szóhoz jutott tisztségviselők birtokolták. Sőt: ők maguk is sűrűn folyamodtak ahhoz a kollektív bölcsességhez, amely a közmondásokban, szólásokban nyert formát, és hagyományozódott évszázadokon, sőt olykor évezredeken át. Litovkina Anna rendszerezve adja közre azokat a közmondásokat, amelyek a párválasztással, házasságkötéssel, szexuális élettel foglalkozva, megpróbálják a generációk tapasztalatát az újabbaknak átadni.

Litovkina Anna nem csak a múlt bölcsességei iránt érdeklődik. Nagy Janka Teodórával együtt írt dolgozatuk átvezet a mai valóságba: a társkeresők, az újsághirdetésekhez folyamodók gyakorlatához. Alapos elemzés alá veti egy lap hirdetéseit abból a szempontból, hogy mit közöl magáról a hirdető, mit kíván lehetséges partnerétől. Írásuknak megfogalmazása óta ennek a műfajnak az erőteljes előretörését tapasztalhatjuk.

A mai tendenciákat, napjaink esküvőit, a nagy esküvők divatját és a rövid életű házasságok általánossá válását épp csak érinti kötetünk. Antusné Ercsényi Ágnes, aki társszerkesztői szinten működött együtt a tanulmányok formába öntésén, vázolja az utóbbi évtizedek lakodalom alakulásának fő törvényszerűségeit, néhány meghatározó szokását. Írása jelzi, hogy alakulóban lévő jelenségek pillanatnyi állapotát rögzíti.

Kötetünk nem a teljesség igényével készült. Hogy őszinték legyünk: azok a témák vannak benne képviselve, amelyekkel aktuálisan foglalkozott kutató, vagy sikerült elérnünk, hogy az e területre irányuló szellemi kirándulást megtegye. A kötet ezen esetlegességek ellenére jelentős eredménnyel zárult. Nyilvánvalóvá válik ugyanis belőle, hogy milyen sokirányú kutatások szolgálják annak a nagyon összetett és sokrétű területnek a megismerését, amelyet a szokáskutatókénak tartanak. Az együttműködés nélkülözhetetlenségére irányítja ez az összeállítás a kutatók figyelmét. Amellett reméljük, jó szolgálatot tesz a hagyományok iránt érdeklődők, a „jelenlévő múlt" sorozat népes olvasótáborának.

IRODALOM

Balázs Lajos
1994 Az én első tisztességes napom. Bukarest
Györgyi Erzsébet
1990 A házasságkötés szokásai. In: *Dömötör Tekla* (főszerk.) *Hoppál Mihály* (szerk.:) Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest

EPERJESSY ERNŐ

„HA A LÉLEK ÁTÉR A JORDÁN VIZÉN…"
(Fejfákra szegezett kendők a baranyai horvát temetőkben)

1. A temetési rituálék kettős jellege általában

Az emberi élet legvégső és egyben legdrámaibb fordulója a halál. A túlvilágra történő elbocsátás minden közösségben valamilyen rituálé keretében történik. A keresztény társadalmakban a temetések rendje általában kettős jellegű:

a) Az egyes egyházak, felekezetek szertartásrendje;

b) A közösségek halottal kapcsolatos, sajátos szokáshagyománya.

A két külön eredetű rituálé rendszerint keveredik egymással. A hozzátartozók szerint a kettő összetartozik, illetve kiegészíti egymást. A gyászolóknak a teljesség érzését adja: így adják meg mindazt, ami végtisztességként a halottnak megjár.

A néphagyomány íratlan temetkezési szokásainak egyes elemeit a korábbi századokban a nyugati egyházak tiltották, vagy ha már nem is tiltották, legalább rosszallásukat fejezték ki, majd a későbbiekben megtűrték. Miután a 20. század második felében a teológiai képzésben mint tantárgy, a néprajz is helyet kapott, az egyházi szertartások a még létező népi tradíciókkal egyre harmonikusabban megférnek.[1]

E tekintetben az ortodox keresztény egyházak rugalmasabbnak bizonyultak. A pogány kori temetkezési hagyományok bizonyos rítusait ha nem is kanonizálták, de a vallási közösség hatékonyabb összetartása érdekében befogadták, illetve adoptálták azokat.

Csak példaként említjük: amíg a nyugati keresztény egyházaknak nagy szerepük volt a halottsiratók visszaszorításában,[2] vagy még a 20. század elején is tiltották a halott lakodalmának megtartását,[3] a görögkeleti egyházak rituáléjában papi közreműködéssel olyan pogány kori elemek is nagyon jól megférnek, mint pl. a koporsó megöntözése

[1] Többek közt a Pécsi Egyházmegyében. Lantosné Imre Mária szíves közlése.

[2] Adatközlők (AK.): Proszenyák Rémusné, Tótszerdahely (Zala m.) 1982. „Nálunk máig is van siratás. Mi úgy mondjuk: »rekalni«. Még most is sokszor elsiratom az uramat, odamaradt a háborúban… Régebben ezt a papok nem szerették. Ez a mostani öreg papunk jó ember. Ez már nem tiltja, de ez sem szereti. Azt mondja: én nem bánom ha rekaltok, csak addig ne, amíg én itt vagyok. Tudjátok milyen gyönge a szívem…, majd ha elmentem, akkor mondhatjátok."

[3] AK. Eperjesi Imréné, Fodor Rozália, 1953. Almamellék (Baranya m.). „1910 körül Várdán meghalt az uramnak a nénje. Menyasszony volt. Kimelegödött és kapott egy tüdőgyulladást. Abban meg is halt. A temetése után zenével, tánccal úgy megtartották a lakodalmat, ahogyan az mögillette. Szokás volt. Megtudta ezt a mernyei pap. Csúnyán leszidta ezért a családot. Később ezért nem is akarta az anyósomat eltemetni…"

vörösborral,[4] vagy a halottak húsvétjának ünnepélyes megtartása a szerbek, románok, bolgárok stb. körében, amely alkalommal a hozzátartozók a temetőben étellel, itallal vendégelik meg egymást a sírok között.[5]

2. Hímzett kendők hagyománya a baranyai horvát temetők fejfáin

Jelen tanulmány a Baranyában élő *bosnyák* és *sokác horvátok* temetkezési népszokásainak egyik archaikus motívumával, a temetői *fejfákra szegezett hímzett kendők (otarak)* jelenségével kíván foglalkozni.

A horvátok két etnikai csoportja, a baranyai *bosnyákok* és *sokácok* római katolikusok.[6] Temetkezési szokásaik egészében a Kárpát-medence népeinél ismert hagyományrendszerbe tartoznak. Vannak azonban olyan sajátosságaik, amelyek egyes megnyilvánulásaiban még a velük együtt élő magyarok és németek szokásaitól is különböznek. Többek közt ilyen a temetőik fejfáira felerősített díszes, szőttes kendők hagyománya, amely régebben vizuálisan is meghatározta ezen temetők karakterét.

A baranyai horvátok szokásaival több kutató is foglalkozott. Köztük a 19. század végén *Nikola Tordinac*, a 20. század második felében *Sarosácz György, Begovácz Rózsa, Matusek László, Müller Géza* és mások. A legátfogóbb tanulmány Sarosácz György tollából született, amit magyar nyelven 1968-ban a Janus Pannonius Múzeum Évkönyvében jelentetett meg. A már említett írásban az *otarak*-kal kapcsolatban a következőket olvashatjuk: *„A Pécs környéki bosnyákok, a drávamenti és egyes falusi sokác falvakban az ácsolt keresztekre korosztályoknak megfelelő ... színes díszkendőt szegeltek ... idős férfi vagy nő keresztjére tiszta fehér fodros vászonból készült, esetleg néhány szálas fekete pamut díszítésűt szegelnek. A fiatalok sírkeresztjére néha öt díszkendőt is tettek. ... A bosnyákoknál és néhány sokác faluban már csak a korosztályokat jelző díszkendőket találjuk."*[7]

Első hallásra arra – a Dél-Dunántúlon magyaroknál és németeknél is általánosan ismert – temetkezési szokásra gondolhatnánk, amely szerint a régió katolikus temetéseinél egy vagy több szőttes kendőt vagy bolti törülközőt, 1–2 zsebkendőt akasztanak a templomból hozott keresztre, amelyet a temetési menet élén visznek. A legdíszesebbet a temetés után a papnak ajándékozzák. A jobb módúak esetében egy kendő a kántornak is kijár. A ministránsgyerekek pedig csak zsebkendőt kapnak ajándékba.

Ez a hagyomány a falusi temetéseken ma is él. Mindez hasonló rendszerben a sokác és bosnyák–horvát temetéseken is megtalálható.

Az *otarak* szerepe azonban más. Egy díszes kendőt a koporsó leszögezésével egy időben a faragott sírkeresztre is felszegeznek. A temetési menetben közvetlen a koporsó előtt viszik. A felhantolás után a fejtől leszúrt kereszten marad mindaddig, amíg az időjárás miatt le nem szakad.

A kendő csak valamely családtag által szőtt vagy hímzett házivászon lehet. A kendő szélessége általában 40–50 cm, hossza 80–100 cm. A kendő színe, szövési és hímzési technikája a halott életkorától függően változik. Idős, 75–80 év feletti asszony vagy férfi sírjelére tiszta fehér, fodros vásznat helyeznek rojtokkal vagy fehér csipkével keretezve. A 60–70 évet megélt halottak vásznában már keskeny fekete szőttes csík

[4] *Eperjessy E.*, é. n. 63–64.
[5] *Eperjessy E.*, 1997. 23–31.
[6] A magyarországi horvátok etnikai csoportosításánál *Sarosácz Gy.*, 1973. 360–390.
[7] *Sarosácz Gy.*, 1968. 161–162.

található. A középkorúak (40–50 év között elhunytak) vásznaiban váltakozóan piros és fekete színű, széles beszövést alkalmaznak. Minél fiatalabb a halott, a vászonban annál több a piros szín. A 30 év alatt elhalálozottak sírján a vásznakat a fehér szőttesminták alatt vagy felett, kézzel dús aranyhímzéssel díszítik, a virágszirmok és levelek helyét lyukasan hagyva (lyukhímzéssel) arannyal szegélyezik.

Az *otarak*-ot az eladó leány maga, vagy a családja szőtte és hímezte, a menyasszonyi kelengye része volt. Később szükség szerint pótolták azokat. Egy-egy leány kelengyéjéhez 10–15 db különböző színű *otarak* is tartozott.

A temetéskor felszegezett kendőt mindaddig a fejfán hagyják, amíg az időjárástól az el nem rongyolódik. Később évente egyszer – a bosnyákok nagypénteken vagy virágvasárnapon – cserélik ki az elhasznált, kifakult textileket. A *drávamenti sokácok* mindenszentekre újítják fel (cserélik) a szőttes kendőt a temetői sírkereszteken. „A gyermekek sírján nem volt szokás felújítani sem a sokácoknál, sem a bosnyákoknál" – írja *Begovácz Rózsa*, hivatkozva *Matusek László* egykori átai kántortanító közlésére.[8]

1. kép. Alsószentmárton. Temetői látkép kendős fejfákkal. 1950-es évek vége (A képek a szerző felvételei)

*Alsószentmárton*ban és *Szőkéd*en a sírokra kihelyezett kendőket késsel ritmikusan behasogatták. Az alsószentmártoni sokác sírokon lévő *otarakon – Jézus öt sebére emlékeztetve* – az 1950-es években baltával vagy késsel öt vágást ejtettek.[9] A vásznak behasogatásának másik magyarázata: „A halott lássa, hogy a gyászolók szívét úgy hasogatja a bánat, miként a vásznat behasogatják."[10] Hajlunk arra, hogy ebben a hagyományban összefüggést lássunk az ószövetségben többször is említett és napjainkig élő azon zsidó rituáléval, melynek során a gyász jeléül *„ruháikat megszaggatják"*. Egyébként a kendő behasogatását *Alsószentmárton*ban racionálisabban is indokolták: *„Azért kell bevágnunk, hogy a cigányok el ne lopják"*.[11]

[8] *Begovácz R.*, 1998. 156. 41. j.

[9] AK. Verbánácz Mihályné Taradan Ágnes 53 éves. Alsószentmárton, 1958.

[10] AK. Torjánáczné Posávácz Ágnes 80 éves. Alsószentmárton, 1958.

[11] AK. Markovics Márk 26 éves. Pécs–Alsószentmárton, 1974.

2. kép. Alsószentmárton. Két új sír, rajtuk egy-egy szál nád. 1950-es évek vége

Az 1950–60-as években (még a díszes sírkövek és kripták elterjedése előtt) a sokác és bosnyák temetők fejfáin lobogó kendők különös látványt nyújtottak. Láttukon a hagyományt tápláló néphit gyökereinek kérdése is felmerül. E vonatkozásban a szokásnak több magyarázatát ismerjük. A hozzá kapcsolódó legáltalánosabb hiedelem *„a nagy vízzel"* kapcsolatos: *Alsószentmártonban*, *Kásádon* úgy tartják, hogy *„Ha a lélek átér a Jordán vizén, legyen mivel szárazra törölje magát"*.[12] Ez a magyarázat kétségtelenül eszünkbe juttatja az ógörög és római pogány hitvilágból ismert *Stix* és *Léthe* vizeit, amelyek az élők világát elválasztja a holtak birodalmától. A néphit csupán annyiban keresztényesíti, hogy az élet és halál határfolyójának a bibliai Jordán vizét jelöli meg. Ez a néphitelem a régióban nem egyedülálló. Tudunk arról, hogy régebben az Ormánságban a magyarok azért tettek két rend fehérneműt a halott mellé, hogy *„legyen vele száraz, ha átmegy a Jordánon"*.[13] Erre *Kunt Ernő*nél is találunk utalást: *„a másvilágra az út – a baranyai hiedelem szerint – tüskön-bokron, vizeken, hegyeken át vezet. A lélek azután elér a Jordán vizéhez, itt benne megfürödve tisztul meg először..."*[14]

Hasonlóképpen az örökkévalóság előtti, vízben való megtisztulás hite fejeződik ki a szalántai és németi hiedelemben is, miszerint *„Ha majd az a lélek lemosta bűneit, legyen mivel megtörülköznie"* (Németi).[15] *„Ha majd a halott átér a nagy vizen, legyen mivel megtörölje az arcát"* (Szalánta).[16]

[12] AK. Kasádácz Márk 65 éves. Kásád, 1958.
[13] Magyar Néprajzi Lexikon 2. Budapest, 1982. 440. „halotti mellékletek" címszó alatt.
[14] *Kunt E.*, 1987. 195.
[15] AK. Szeverinácz Istvánné, Németi, 1996.
[16] AK. Bors Ferenc 56 éves. Szalánta, 1974.

Másik hiedelemcsoport visszafelé, az elhagyott élőkkel való kapcsolatokra utal. *Begovácz Rózsa* már említett tanulmánya helymegjelölés nélkül arról tudósít, hogy *„...hitük szerint ha visszajön a halott, legyen mibe törölni könnyeit".*[17] Hasonló adatot jegyzett fel *Matusek László* is az átai bosnyákok körében, akik szintén úgy tartották, hogy *„A halottnak legyen mivel letörölni a könnyeit".*[18] Pécsudvardi adat szerint a sírkeresztre erősített szőttes *„üzenet a halottnak, hogy gondolnak rá".*[19] Egy racionálisabb indoklás is ide kívánkozik, amely egyben már a transzcendens gyökerek halványulását jelenti: *„Így hagyták ránk őseink. Szép látni szerintem, hogyan fújdogálja őket a szél. Mintha integetne az a halott. Lobognak, mint a zászló"* (Pogány).[20]

Végül álljon itt egy r. k. pap véleménye, aki e hagyomány megtartására ösztönzi híveit: *„Szép horvát népszokás. Ahogyan Krisztus Urunknak feltámadáskor, húsvétkor a kezében ott van a zászló, ... a feltámadás jele. Ugye, hát talán ezek a hímzett kendők is annak szólnak..., azt szimbolizálják, hogy feltámadunk."* (Németi).[21]

3. kép. Szalánta. Új kőkereszt. Mögötte a két fakereszt otarak-kal. 1960 körül

A 20. század második felében a hagyomány elsősorban a Pécs környéki bosnyákoknál: *Szalánta, Németi, Pogány, Áta, Pécsudvard, Kökény, Szökéd, Szőke, Szemely* községekben él, továbbá a *drávamenti sokácnak* számító *Kásád*on és az 1980-as évekig *Alsószentmárton*ban.

A fejfákra erősített szőttesek szokása nem ismeretes *Hercegszántón*[22] a bácskai sokácoknál, de *Mohács*on a *városi sokácok* körében sem, és ritkán fordul elő a Mohács környéki, ún. *falusi sokácok* temetőiben. (*Versend, Kátoly, Birján, Magyarsarlós, Belvárdgyula, Olasz, Nagykozár, Lothárd, Monyoród* stb. községekben.)

Ugyancsak teljesen ismeretlen a hagyomány a más magyarországi horvát etnikai csoportoknál, mint a *drávamenti horvátoknál (Felsőszentmárton, Drávasztára, Lakócsa, Tótujfalu, Potony, Szentborbás* községekben),[23] valamint a zalai és a nyugatmagyarországi ún. *gradistyei horvátoknál*, de a Duna mellett élő *ráchorvátoknál (Tököl, Bátya, Dusnok)* sem fordul elő.

---

[17] *Begovácz* i. m.
[18] AK. Lantosné Imre Mária szíves közlése alapján, Pécs, 1999.
[19] AK. Bosnyák János 23 éves. Pécsudvard, 1978.
[20] AK. Dolmány János 29 éves. Pogány, 1999.
[21] AK. Zagorácz István r. k. plébános, Németi, 1998.
[22] AK. Gregess Mártonné 55 éves. Budapest–Hercegszántó. 1997.
[23] AK. Frankovics György 54 éves. Pécs–Lakócsa, 1997.

Kásádon, Alsószentmártonban, ritkábban *Szalántán* és *Németiben* az a szokás, hogy a temetéskor két fakeresztet tesznek a sírra. Egyiket a koporsóval együtt veszik meg, a másikat – s ennek fontosabb a szerepe – otthon a család készíti, vagy megbízás alapján a család által adott faanyagból a helybéli asztalos faragja. A két keresztet egymás mögé szúrják le, elöl mindig a család által készített fejfa áll, s erre az elsőre erősítik fel az *otarak*-ot. Kőkeresztre nem akasztanak kendőt, viszont több olyan sír is található, ahol a kőkereszt előtt vagy mögött a fakeresztet is megújítják, hogy legyen mire a kendőt kicserélve ráerősíteni.

A visszaemlékezések és korabeli fotók tanúsága szerint a 20. század első felében a díszes kendők mellett – az életkoroknak megfelelően – más díszeket is felraktak a keresztekre. Elhalt menyecske esetén színes selyemkendőjét, selyemkötényét, a gyöngyökből, selyemvirágokból, rezgőkből összeállított díszes fökötőjét is a sírra szegelték. Kisleány és nagylány sírjára ugyancsak selyemkendőt kötöttek. A fiúk sírjára szintén egy, a férfiak által viselt ünnepi selyemkötényt tettek. A csecsemők sírjára anyjuk selyem fökötője és ékes fejdísze került, jeléül annak, hogy az anya bánata miatt többé már nem öltözik fel díszesen.

4. kép. Szalánta. Idős ember sírja fehér vászonnal, két fejfával. 1960-as évek eleje

5. kép. Szalánta. Fiatalasszony sírja, arannyal hímzett otarakkal. Felsőbb részén a selyem kendője felkötve, két fejfával. 1960 körül

Amint *Sarosácz György* is rámutat, amíg a díszes törülközők (*otarak*) felrakásának szokása napjainkig is él, az egyéb használati ruhadarabok (selyemkendő, selyemkötény, fökötő stb.) kihelyezése a század első felében fokozatosan elmaradt.[24]

[24] *Sarosácz Gy.*, uo.

3. Változások a díszkendős fejfák hagyományaiban

A tanulmányhoz a szerző 1950–60-as években végzett kutatásai és *Sarosácz György* 1967–68-ban megjelent tanulmánya szolgáltak alapul. [25] Így a leírtak az akkori, illetve egy még korábbi állapotot tükröznek.

A jóval későbbi, az 1996-ban e téren végzett újabb kutatások során a vásznas fejfák hagyományát még inkább megváltozott állapotban találtuk. Az említett községek temetőiben divat lett a kőből készült drága kripta, de legalábbis a csiszolt kőkereszt. A temetéskor használt fakeresztek általában csak egy évig funkcionálnak, majd felváltja őket a kő és a márvány. Ilyenképpen a fára szegezett kendők hagyománya is egyre inkább visszaszorul.

6. kép. Németi, 1996. Idős férfi sírja

7. kép. Németi, 1996.

Leginkább *Németiben* él még a szokás, ami feltehetően a helyi plébános hagyományőrző ösztönzésének is köszönhető. Itt nemcsak az új sírokon helyeznek el az életkornak megfelelően kendőt, hanem a régi sírokét is felújítják. Bár itt is divatba jöttek a hivalkodó sírkövek, mögötte fontosnak tartják a fakeresztet is megőrizni és felújítani, hogy a hagyományos kendőket elhelyezhessék rajta.

Szalántán 1996-ban 20-nál is több síron volt még kendő, de szemmel láthatóan egy évnél idősebbek, többé-kevésbé tönkrement állapotban. Arra lehet következtetni, hogy az évenkénti felújítás már elmarad.

A közeli *Pogányban* egyetlen frissen temetett síron találtunk csak hagyományos díszkendőt, azt is külön, a temető szélén. *Pécsudvardon* viszont már csak egyetlen elhanyagolt síron lehetett látni kendőfoszlányokat, egy korhadt sírkereszten.

[25] *Sarosácz Gy.*, uo.

8. kép. Németi, 1996. A sírkő mögött felújított fakereszt kendővel

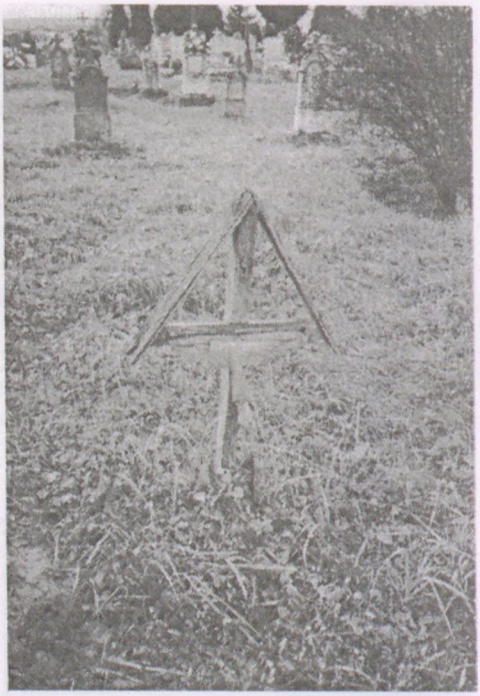

9. kép. Pécsudvard, 1996. Az otarak szokásának utolsó emléke

Kásádon a szokás úgy módosult, hogy mindenszentek napján egy hétre helyezik ki az *otarak*-ot, majd hazaviszik, és a következő esztendőben rakják ki újra.[26] Kevés olyan kereszt, sírjel látható csak, amelyen állandó jelleggel kint hagyják a kendőt. Sőt, új elemként megjelent a kendő helyettesítése: fekete szalagot kötnek a fejfákra, azt viszont kint is hagyják. Több olyan sírt is láttunk, ahol a már veszendőbe menő kendő fölé kötik az új fekete szalagot. Újabban ezt – a már különösebb költséget nem jelentő – hagyományt, a sokácokkal együtt élő magyarok és németek is kezdik átvenni, magyar sírokon is megjelenik a fekete szalag.

Alsószentmártonban az 1950-es, 60-as években még egészen jól megfigyelhetők voltak a sokácok temetkezési szokásai. Egyetlen falu volt, ahol a temetés után egy évig nem ültettek a sírokra virágot. Helyette a kopár sírra egyetlen nádszálat helyeztek, amellyel a holttest hosszát megmérték (a koporsó nagysága miatt). „*Legyen neki olyan könnyű a föld, mint ez a nádszál.* – Lahka mu bila zemlja, kako taj trst."[27] – mondták. (*Alsószentmárton* sokác népességét az 1970–80-as években teljességében cigánylakosság váltotta fel, akik maguknak új temetőt nyitottak. A sokácokét benőtte a gyom és az erdő.

[26] AK. Horváth Ágnes 55 éves. Budapest–Kásád, 1994.
[27] AK. Verbánácz Mihályné uo.

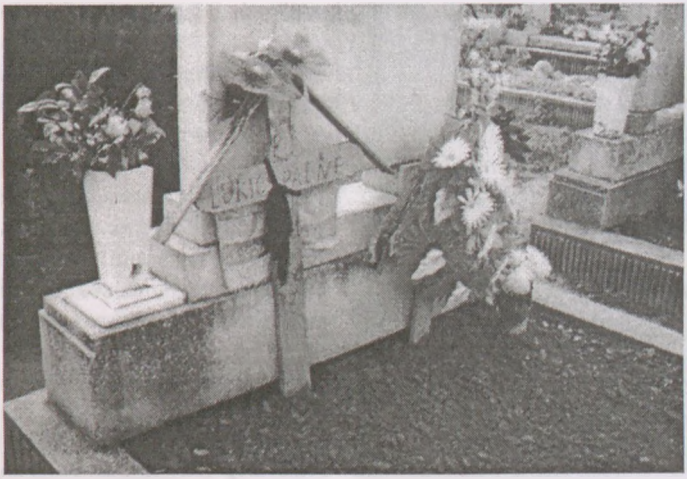

10. kép. Kásád, 1996. Kőkereszt és fa sírjel együtt, rajta otarak és már fekete szalag is

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a szép szőttes és hímzett kendők kihelyezése egyre ritkább. Oka leginkább racionális: a népi szőtteseknek ára lett. A minden hónap első vasárnapján tartott pécsi nagyvásárokon évtizedek óta rendszerességgel árulják az attraktív sokác szőtteseket és ruhadarabokat. Nepperek, gyűjtők keresett cikke lett, pénzt adnak érte, tehát érték, amit – újabb felfogás szerint – kár a temetőben hagyni elpusztulni. Esetleg úgy takarékoskodnak vele – hogy átmeneti megoldásként –, szimbolikusan esztendőnként egyszer kihelyezik néhány napra. A szövőszékek nem működnek, a fiatalabb női generációk már szőni és fonni sem tudnak. Ilyenképpen a hagyomány visszaszorulásának részben anyagi okai vannak, de figyelembe kell vennünk a rítus transzcendens hátterének halványulását is.

11. kép. Kásád, 1996.

4. A szokás párhuzamai

A tradíció eredete és párhuzamai a határon túlra, a sokácok és bosnyákok régebbi hazája, a Balkán felé mutat. Déli irányban való elterjedéséről a horvátországi Baranyából vannak adataink. A határ túlsó oldalán, a *Kásádhoz* közeli *Petárdán, Torjáncon,*[28] távo-

[28] AK. Horváth Ágnes uo.

labb *Batina* és *Darázs* (*Draž*)[29] sokác lakossága és más települések sokác eredetű népessége őrzi.

Tihana Petrović az Ethnographiában a szlavóniai *Podgorač* faluból közöl egy felvételt sírra helyezett vászon törülközővel 1988-ból. *„A vászonnak nagy szerepe volt a temetési szokásoknál is. Erre az alkalomra szemfedők (pokrovi) készültek, és törülközők. Egy törülközőt a síron hagytak a fejfákhoz erősítve, mindaddig ott is maradt, amíg el nem rothadt. Ma is így járnak el"* – írja a *Našice vidékének horvát (sokác) népviselete* címmel 1994-ben megjelent cikkében.[30]

12. kép. Harkány, 1996. Boszniából menekült szerb férfi sírja kendővel

Mint már említettük – a magyarországi bosnyákok és sokácok eredetét a kutatók többnyire *Észak-Bosznia* (*Srebrenica, Tuzla* stb.) környékében jelölik meg. A textilek kihelyezésének szokását onnan hozhatták magukkal, ahol mindez pravoszláv és török rituálékkal hozható rokonságba. (Érdekességként említjük, hogy egy 1996-ban *Harkányban* eltemetett, Bosznia ezen vidékéről menekült pravoszláv szerb férfi sírkeresztjére is tettek kendőt. Vászon hiányában azonban egy kék csíkos bolti törülközőt.)

A sírokra, sírjelekre elhelyezett textil szokása – bár kevésbé elterjedt – magyar nyelvterületen sem teljesen ismeretlen. A Magyar Néprajz VII. kötetének képtábláin az 52. kép moldvai csángó temetőből közöl felvételt: *„Pravoszláv hatásra keresztre kötött keszkenő, hogy a halott a homlokát megtörölhesse. Ploszkucén (Moldva) 1980."* – aláírással.[31]

Kunt Ernő a hozzá kapcsolódó hiedelmet is felgyűjtötte: *„Tesznek egy fehér gyócsot a fejéhez. Két méteresz. Kötik meg kettőbe, sz fogják ugy cérnával, hogy felakasztani. Sz azon a gyólcson ül a lelke... Azt a gyócsot teszik a keresztre ... Amikor jő ki nyegyvened napra a lélek a gödörből, akkor abba törülközik meg, abba törli az izzadságot. De ezt a tisztelendő nem mondja soha es, ugy kaptuk a vénektől... Ugy lehet, amint Krisztus Urunk vitte a keresztet a Kálvár hegyén, ők isz kell hordozzák sz trülközzenek meg. Mind Veronika isz megtörölte."*[32] Azonban a textilek, mint sírjelek mellékletei a magyarságnál inkább a zászlóskopjás temetkezéssel hozhatók párhuzamba.

[29] Knezsevity Antun r. k. lelkész, Budapest–Otok, 1996.
[30] Tihana, Petrović 1994. 446.
[31] Magyar Néprajz VII. Népszokás, Néphit. Népi vallásosság. Budapest, 1990. 52. kép.
[32] *Kunt* i. m. 190–191.

„A zászlós-kopjás temetkezés a magyar nyelvterület egyes részein szinte napjainkig kimutatható. Legtovább Székelyföldön maradt meg" – mondja *Balassa Iván.*[33] Erre vonatkozó adataink a magyar középkor második felétől bőséggel vannak. *„A török időkben olyan vitézi sírjel, amelyet a mohamedán törökök, protestáns, sőt katolikus magyarok egyaránt használtak"* – olvashatjuk ugyancsak Balassánál *A magyar falvak temetői* című kötetében.[34]

Korábban vitézek, később nemesek temetkezési kelléke a kopjára erősített zászló, amelyet aztán a síron is hagytak. A nem nemesek a 18. században kezdtek a sírjelekre lobogó kendőt akasztani. Erre a már általánosan ismert szokásra utal *Petőfi Sándor* versrészlete is: *„Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt / Fejfámra sötét lobogóul akaszd..."* (Szeptember végén).

13. kép. Krisztus-szobor a feltámadást jelképező zászlóval, 1997.

E vonatkozásban a legtöbb adatunk a magyarság keleti nyelvterületéről való. *Orbán Balázs* az Udvarhely megyei *Atyháról* írja, *Küsmödre* és *Siklódra* is utalva: *„...behantolás után a zászlós kopját a sírra tűzi a lovag. A zászló fejér a fiataloknál, fekete az öregeknél, melyet időnként ... megújítanak".*[35]

A fentieken kívül *Balassa Iván* is Erdélyből hozza a legtöbb adatot: *Korond, Szentgerice, Csikfalva, Mezőcsávás,* a *Kisküküllő* vidékének nevét említve. A mai Magyarországról a Hegyközben *Besenyőtelken*, Heves megyében *Dormándon* ismerik a fejfákra kötött kendők, szalagok szokását.[36]

Hasonló archaikus hagyományokról azonban nemcsak a keleti magyarság vidékeiről kerültek elő adatok. A nyugati részekről, *Keszthely* vidékéről egy német főúr (*Würtembergi Sándor*) jegyezte föl erre jártában 1832-ben: *„feltűnt nekem, hogy a sírokon fekete zászlók lobognak, mintha árbócerdőt láttam volna magam előtt".*[37]

[33] *Balassa I.*, 1989. 66.
[34] *Balassa* i. m. 64.
[35] *Balassa* i. m. 64.
[36] *Balassa* i. m. 66.
[37] *Balassa* i. m. 66.

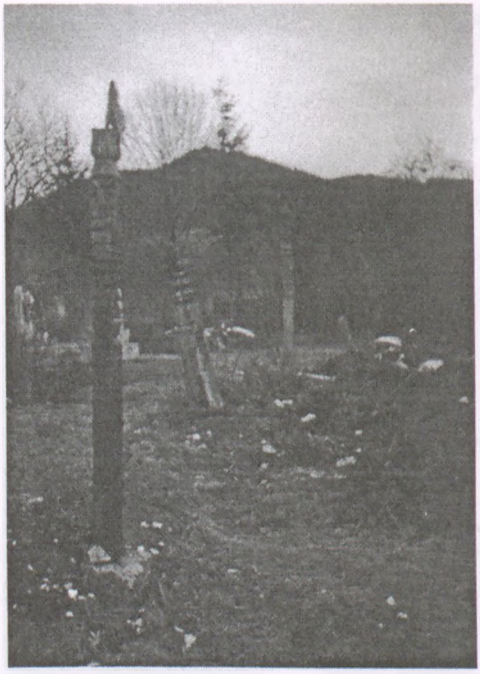

14. kép. Az utolsó zászlós kopjafa Korondon, a régi unitárius temetőben (állították 1996-ban) Felirata: „Itt nyugszik Lőrincz Bertalan Sz 191ɜ Mh ... Lőrincz Katalin Szü 1921 Mh 1996 Béke poraikra" (A kopjafát faragta id. Palkó Bot Domokos. Fotó: Szőcs Lajos, 2000.)

Befejezésül a díszkendős- és zászlós temetkezések kérdéséhez még annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy napjainkban többé-kevésbé ebbe a kategóriába tartozó hagyomány terjedésének lehetünk tanúi országosan: a temetésekre hozott, majd elszáradt koszorúk eltávolításakor a tartós, szép selyemszalagokat visszakötik a fejfákra. Az ország legkülönbözőbb pontján (Nagybörzsöny, Harkány, Budapest–Rákoskeresztúri temető) ugyanúgy. Még hozzáfűzött magyarázatot is sikerült feljegyezni: „Így a család és az a halott is tudja, hogy kik tették tiszteletüket a temetésen".[38]

IRODALOM

Balassa Iván

1989 A magyar falvak temetői. 66. Budapest

Begovácz Rózsa

1998 A végtisztesség megadásának módja a Dráva mentén. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 41–42. 156. 41. j. Pécs

Eperjessy Ernő

1997 Hagyomány és változás a pomázi szerbek ruzsicsáló szokásaiban. In: Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből, 2. 23–31. Budapest

é. n. Adatok a magyarországi görög diaszpóra népi kultúrájának változásaihoz. (Különös tekintettel a temetkezési szokásokra). In: Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából. 1. 63–64. Budapest

[38] AK. Várhegyi Vendelné 79 éves. Harkány

BICZÓ GÁBOR

A 'BOLOND BALLA' JÁNOS PORTRÉJA[1]

Szubjektív prológ

1998. júliusának egy igen meleg délelőttjén a Lápos[2] áttörés festői szurdok völgyébe tettünk kirándulást. Vezetőnk Balla János, aki miatt a meredek partfal oldalára felkapaszkodó kanyargós ösvényen eltökélten haladtunk a számunkra még ismeretlen célpont felé, egyetlen pillanatra sem állt meg. Alattunk vagy nyolcvan-száz méterrel az ezüstösen csillogó folyóban, közvetlen a szurdokkapu előtt a vízben bivalycsorda fürdött. Talán jó félórás gyaloglás után az ösvény egy, a folyópartra aláereszkedő elágazását követve az egyre szűkülő partfalak közötti sziklás mederágy peremén megpihentünk. A szem elé táruló festői kilátáshoz kalauzunk precíz természetföldrajzi magyarázatot fűzött. Világos értelmezésben kapcsolta össze a táj geomorfológiai sajátosságaiból levezethető látványt, a Lápos valamint a Szamos közötti vízrajzi és geológiai kapcsolatot, és a természet vak játékából született fantasztikus sziklaformák képét. Mondandója befejeztével a kilátópontunktól kissé feljebb található folyókanyarulatban képződött homokpadhoz sétáltunk. Itt vezetőnk – láthatóan a pillanat hatása alatt – témát váltott és könyvekről, érzésekről, saját verseiről, olvasmányélményeiről kezdett beszélni. Csodálkozva hallgattuk szavait, mikor sorsának sajátos olvasatát a *Nikomakhoszi etika* hatodik könyvének az okosságról és bölcsességről szóló fejtegetései alapján próbálta megvilágítani.[3] Nem egyszerűen az okozott meglepetést, hogy a görög bölcselet klasszikusának komplikált kategóriatanát messziről jött hallgatósága számára egy világtól elrekesztett folyószurdokban erős román

---

[1] Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Gulyás Gyulának, akivel 1997. tavasza óta számtalan alkalommal éltük meg közösen, majd vitattuk meg a Szász Jánossal Máramarosban eltöltött napok élményeit. A tanulmány az OTKA T026508 témaszámú kutatási program vizsgálati eredményeire épül.

[2] A Lápos a Szőcs és a Tőkés patakok összefolyásából Magyarlápos városnál kialakuló erősen hegyvidéki jellegű kisebb folyó. Vízhozama évszakonként – tavaszi és őszi maximum, nyári minimum – szélsőségesen váltakozik. Magyarlápostól először nyugat, majd északnyugati irányban Nagybányától délre éri el a Szamost.

[3] Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika* 1140b–1142b *„Az okos ember jellemző tulajdonságának azt tartjuk, hogy jól meg tudja fontolni mindazt, ami neki jó és hasznos; éspedig nemcsak részlegesen, pl. hogy mi felel meg egészségének, testi ereje fenntartásának, hanem általában véve, hogy mi válik javára a jó élet szempontjából."* ... *„Bölcsességet – az alkotó művészet terén – olyan embernek tulajdonítunk, aki az alkotó művészet egyes ágaiban a legnagyobb tökéletességre viszi; ... Ebből nyilvánvaló, hogy a bölcsesség a tudomány legtökéletesebb formája. A bölcsnek tehát nem csupán a kiinduló elvekből folyó tényeket kell ismernie, hanem tudnia kell a legfőbb okok tekintetében is, hogy mi az igazság."*

akcentussal[4] igyekezett interpretálni, hanem az, hogy mondandóját finom mértékkel – σωφρσυνη – vonatkoztatta önmagára.[5]

De kicsoda 'Balla' János? A most 49 esztendős férfival először 1997 tavaszán találkoztunk Domokoson[6]. A Magyarlápos[7] mellett található nem egészen ezer lelkes református magyar szórványfaluban éppen ekkor kezdtünk elképzeléseink szerint több évre tervezett terepmunkát. Kezdetben egyetlen kapcsolatunkat a kistelepülés iskolájának – a Láposi medence egyetlen magyar tannyelvű általános iskolája – igazgatónője, Jónás Mária jelentette. A magyar szórványtelepülés iránti érdeklődésünket létének ténye keltette fel, vagyis magyarázatra szorul, hogy a történeti, társadalomfejlődési és kulturális jellemzők milyen szerencsés együttjátéka tette lehetővé, hogy Domokos a szinte teljesen román környezet ellenére megőrizte magyar etnikai jellegét. Jónás Mária a domokosi asszimilációs folyamatok, helytörténeti és etnográfiai sajátosságok szakavatott ismerőjeként említette meg Szász Jánost. Jelezte, hogy tapasztalata szerint János zárkózott, magányos férfi, akit a közvélemény kevéssé konform, gyakran normasértő magatartása miatt megbélyegez, sőt szokásai, értékrendje miatt csak 'bolond Balla' Jánosnak nevez. Az igazgatónő jellemzése pontos volt és János a kutatás szempontjából valóban elsőrendű adatközlővé vált. Sőt, az évek során formálódó kapcsolat lassanként – mondhatni – barátsággá fejlődött.

Gyermekkor

János története más domokosi sorsokkal összehasonlítva egészen különleges életpálya. 1952-ben született Balla Mária és Szász János elsőszülött fiaként. János korai gyermekéveire vonatkozó visszaemlékezései, valamint a rokonok és a falubeliek elbeszélése alapján egy kevéssé bensőséges, inkább zaklatott család képe rajzolódik ki.[8] A diszharmónia, a mindennapos konfliktusok oka több motívum negatív kölcsönhatásának eredője. Talán a legmeghatározóbb, hogy a Szász családot a domokosi félfeudális társadalmi közgondolkodás és értékrend normái szerint nincstelennek tekintették, mivel nem rendelkeztek földvagyonnal. Ezt csak fokozta, hogy János apja nem volt született domokosi, vagyis mind a mai napig félig-meddig idegenként kezelik. Idegenségének státusza azonban nem merül ki csupán a 'jövevény', a 'jött ment' pejoratív, leértékelő minősítésben. János apja és anyja marginális egzisztenciális és társadalmi helyzetüket a

---

[4] János bevallása szerint könnyebben fejezi ki magát románul mint magyarul, viszont magyar szókincse árnyaltabb és választékosabb.

[5] Arisztotelész szerint a mértékletesség – σωφρσυνη (*szófroszüné*) – az okossággal szükségszerűen együtt járó erény, amit azért neveznek így, mert 'megmenti' az okosságot – *szózusza tén fronészin*.

[6] Domokos (*Dămăcuşeni*) – Magyarlápostól két kilométerre keleti irányban található alig ezer lelkes református magyar nyelvsziget.

[7] Magyarlápos (*Târgu Lapus*) a Láposi medence kereskedelmi és közigazgatási központja. 1992-es népszámlálás adatai szerint *comuna* szinten a Magyarlápos és közvetlen környezetében található települések (Domokos, Rohi, Rogoz, Kisdebrecen, Lápospataka, Láposhidegkút és Borkút) etnikai megoszlása 1838 magyar lakos (ebből közel ezer Domokos) mellett 12 278 román lakost vettek nyilvántartásba.

[8] *'Erdőn innen, hegyen túl,/Legerősebb Mackó úr... Így kezdődik, (vagy végződik) gyermekkorom egyik kedves kis versikéje. Ennyi maradt meg emlékezetemben. Hja, elég régen volt az a gyerekkor... de hagyjuk ezt! Ha nem is tudom a versecskét, de a gyerekkori plüssmackóm most is megvan. Zömök testű, kerek fejű ez a mackó szép barnás szemeivel. Néha-néha a kezembe veszem, gyöngéden mint a hímes tojást. Nyakába akasztva körmönfont zsinegen valódi medvekarom fityeg és ez a karom meg nagyapámról maradt rám...'* Szász Jánostól idézett szövegrészletek könyvének kéziratából származnak. A szövegben a helyesírási és az értelemzavaró szórendi hibákat javítottuk.

domokosi életmóddal szemben megfogalmazott nyílt kritikával, a lokális társadalom kényszerpályáival szemben megvalósított kitörési kísérletekben igyekeztek megváltoztatni. Az 50-es évek végén először Balla Mária, majd id. Szász János is Szebenbe költöztek, míg Jánost anyai nagyanyja nevelte Domokoson. A szituációban rejlő, János személyiségfejlődésének kereteit alkotó természetes ambivalencia értelmezéséhez elengedhetetlen a domokosi identitás, valamint mentalitás fő jellemzőinek vázlatos elemzése.

A község a kora újkortól kezdve bizonyíthatóan az északkeleti Kárpátok hegylábfelszínéhez tartozó, elsősorban transzhumáló állattartást, valamint extenzív erdőgazdálkodást folytató főleg román falvak, valamint a Láposi medence északi peremvölgyeiben kialakult, soknemzetiségű, elsősorban telepített bányaközségek – Kohóbánya, Erzsébetbánya – és ezek kiszolgáló telepei – Gereblye, Farkasfalva – között kialakult lokális gazdasági szimbiózis szervezője és centruma volt. Ennek elsődleges oka, hogy a 17. századtól főleg református magyarok lakta Domokos rendelkezett a medence legjobb termőföldjeivel. Ez persze csak relatív gazdasági előnyt jelentett, hisz a rossz víztartó képességű, erősen kilúgozott talaj, az egyébként is kedvezőtlen klimatikus adottságok miatt – hosszú, igen hideg tél és sokszor aszályos, forró nyár – nem vethető össze a szomszédos Szamos mente lehetőségeivel. A domokosiak mezőgazdasága nem tekinthető specializáltnak, mivel az önellátáson túl piacra legfeljebb az adott év termésétől függő esetlegesen megmaradó felesleget vitték. Az egyetlen kivételt az intenzív kertgazdálkodás jelentette. A domokosiak a megtermelt zöldséget, gyümölcsöt elsősorban a magyarláposi piacon értékesítették, sokszor mind a mai napig csere formájában és nem készpénzért.

Az elzártságnak köszönhető relatív gazdasági potenciált hatékonyan kihasználva a domokosiak a vallási és nyelvi alapokon konstituált etnikai identitást a közösség – alig ezer lelkes – morális kohézióját garantáló normakészlet princípiumává emelték. Törekvésük – melynek létjogosultságát közvetlen környezetükkel szemben tudatosan érvényre juttatott relatív gazdasági fölény legitimálta, – paradox módon egyszerre szolgálta az integrációt és szegregációt. Az egyre kifinomultabb, hatékonyabb alkalmazkodást az elmúlt három évszázadban fokozatosan román dominanciájúvá váló környezethez azért, hogy ily módon megőrizhessék különállásukat. A domokosi identitást egzisztenciális és intellektuális értelemben egyaránt fenyegető asszimilációs folyamattal szemben a közösség tagjai számára megfogalmazott egyik legfontosabb elvárása az életmódhoz, a szokásokhoz, a nyelvhez és a valláshoz kötődő másság tudatos vállalása. Annak ellenére, hogy a 20. század második felében a fiatalabb generációk értékrendjének átalakulása az alapképletben hangsúlyeltolódást eredményezett, a közösség tagjaival szemben megfogalmazott értékítéletének mind a mai napig meghatározó összetevője, hogy ki mennyire képes megfelelni a domokosi identitás ideáltípusának, amit a modern individuum paradigmájának szempontjából egyszerre tekinthetünk autarch és autoritatív jelenségnek.

János gyermekkora Domokos 20. századi történetének arra az időszakára tevődött, amikor a természetes (mikroregionális) gazdasági és politikai viszonyok átalakulóban voltak. Ez azt jelentette, hogy a II. világháború után Domokos relatív és lokális gazdasági súlya egyaránt csökkent. A modernizált infrastruktúra fejlődése az elszigetelt területek szervezett ellátását megkönnyítette.[9] A kutatás eddigi részeredményei alapján úgy tűnik, hogy a hagyományos életvilág erózióját előmozdító külső hatásoknak – szocialista mo-

[9] A Máramaros megyei infrastruktúra kialakítása szoros összefüggésben volt az ún. szocialista területfejlesztéssel; a magyarláposi helyi ipar (varroda, ládagyár, tejgyár) fejlődésével, ami hozzájárult az adminisztratív funkció szerepének erősödéséhez. A kereskedelem és a közlekedés fejlesztésében ugyancsak fontos szerepet játszott az erzsébetbányai érckitermelés, valamint az erdőipar általános fejlődése.

dernizáció, kollektív gazdálkodás, a nemzeti-etnikai identitás gyakorlatának tiltása a privát és a közösségi életben – Domokos az 50-es és 60-as években sikeresen ellenállt. A kvázi sikeresség egyrészt köszönhető annak, hogy a központi hatalom szempontjából Domokos jelentéktelen, elhanyagolható tényező volt. Másrészt a domokosi kisebbség a többség által megkövetelt alkalmazkodásnak kollektíven megfelelt, ugyanakkor tagjaival szemben sikeresen érvényesítette a közösségi identitás értékrendjéből következő elvárások minimumát. A domokosiak ösztönösen komponált életstratégiájának ambivalens jellege azt jelenti, hogy a külső megfigyelő – az asszimiláló többség – számára az integrálódni vágyó, csekély ellenállást tanúsító közösség képét mutatják, ellenben a közvélemény saját tagjaitól konok szigorúsággal megköveteli a hagyományos normák megtartását.

Szász János élettörténete szempontjából a domokosi szocio-kulturális környezet változási mechanizmusainak ismerete fontos motívum. Szülei Szebenbe távozása után Jánost anyai nagyszülei nevelték, ami esetében a hagyományos értékrend, a Domokos mint végső menedék képzetét sugalmazó normák szerint megvalósult szocializációt jelentette. János azonban, köszönhetően vadász nagyapjának, a hagyomány *sensus communis* értelemében vett jelentéstartományát árnyaltabban és a domokosi gyakorlattól eltérően kissé elvont kontextusban tudatosította. Ezek szerint a hivatásából következően mozgékony életmódot folytató vadászt elkísérő gyermek, majd ifjú Szász János a domokosi értékrend horizontjától független jelenségek példáin keresztül szembesült a tradíció fogalmának komplex jelentéstartalmával. A folyamatot talán egy János gyermekkori visszaemlékezéseiben leírt történet illusztrálja a legjobban.

„Nagyapámmal kódorogtunk az erdőben – fején izzadtságpecsétes, napszítta néhai zöldszínű kalap, vállán hosszú csövű kakasos damasz-puska –, mikor az ösvény mellől felvett egy ágat s hátrafordulva súgta nekem: 'Vegyél te is egyet!'. Odaérve egy ágkupachoz a tetejére helyezte majd intett, hogy tegyem én is. Úgy cselekedtem, habár furdalta az oldalamat a kíváncsiság, hogy mi is akar ez lenni, de nem kérdezősködtem.

Tarkóra tolta kalapját és pár szóban elmondta, hogy itt ezen a helyen meghalt egy ember valamikor réges-régen, és a szokás azt kívánja, hogy minden elhaladó tegyen egy ágdarabot sírjára.

'Hogy könnyű legyen a föld neki' – morogta mintegy kiegészítésképpen. Nem ide van ugyan eltemetve, de ez a szokás és valahányszor arra járok ne feledkezzem meg. Büszkeséggel állíthatom, hogy nem is feledkeztem meg a 'hóttember' sírról."

János tradíció-felfogása etnikai, vallási vagy nyelvi értelemben nem determinált; a hagyomány olyan komplex ismerettartalom, melynek alkotóelemei önmagukban megálló autonóm értékkomponensek.

János gyermekkorától kezdve gyűjtötte a helyi néprajzi emlékeket. A tárgyak Domokos múltjának jeles emlékei; mázas cserepek, egy húr nélküli citera, bokrétás kalap, házilag eszkábált varsa és még számtalan muzeális érték ma házi gyűjteményének megbecsült darabjai. Felfogásában a hagyomány több mint a múlt iránti – Nietzschével szólva – monumentális tisztelet. A tradíció képesség, ami nem a múlt megőrzésének szolgálatába állított passzív tudás, hanem az ember sokkal inkább cselekvő, aktív viszonya jelenéhez, saját jövője érdekében. János elmélete az élő hagyományról az emlékezet ambivalenciájára épül. A hagyományemlékezés, egyben mindig felejtés. A hagyomány előállítása a múlt iránti tiszteleten túl a jövőbe vetett hit – van jövő – bizonysága.

Az általános iskolát nem túl nagy lelkesedéssel, közepes eredménnyel végezte el. Az órák után nagyszüleinek segédkezett a házimunkában, majd kevés szabadidejét csavargással töltötte. Elbeszéléséből a gyermekkor iránt nem érezhető nosztalgia, csupán nagyapja miszticizált emlékében tűnnek fel pozitív elemek. Az esztendő nagy részében

szüleitől távol, mostohán élt egy olyan világban, amely megvetette és marginalizálta azokat, akik képtelenek voltak megfelelni a közösség által idealizált hagyományos család eszményének. János számára a gyermekkor az idegenség és az otthonosság élménye közötti ellentmondásból eredő feszültség elviseléséhez szükséges elemi tapasztalatok fő forrása.

Szeben

Az általános iskola elvégzése után Szász János szüleihez költözött Szebenbe, ahol a helyi szakmunkásképző iskolában esztergályostanuló lett. Visszaemlékezéseiben a dél-erdélyi szász városban töltött évekhez köti intellektuális érdeklődésének kialakulását. Ebben a város atmoszférája, adottságai mellett a legfontosabb szerepet a szebeni szász természetjáró társasággal való ismeretség játszotta. János rendszeresen vett részt kirándulásokon a Fogarasi-havasokban, a Retyezátban és a Vulcan hegységben, de a Keleti-Kárpátokat is sikerült alaposan megismernie. Véleménye szerint a szebeni szász közösség attitűdje, igényessége, teljesítményorientált értékrendje és intellektuális érdeklődése gyakorolta a legnagyobb hatást személyiségfejlődésére.

Szeben a 60-as évek végén a koncepciótlan és erőltetett dél-erdélyi ipartelepítéseknek éppúgy áldozatául esett mint Brassó vagy Medgyes. A főleg Regátból betelepített munkaerő a város lakosságának történetileg adott etnikai arányait radikálisan megbontotta.

Ezek szerint a tősgyökeres szászok, az elenyésző magyar kisebbség, valamint a város életébe a 17. századtól szervesen bekapcsolódó román polgárság számarányát tekintve kisebbségbe került az újonnan betelepülő lakossággal szemben. Természetes reakció volt a tudatos szegregáció, melynek egyik eleme a hagyományos szász egyesületi mozgalom jelentőségének növekedése. János a halmozottan idegen környezetben, ahol a domokosi normák és szokások a tájékozódáshoz nem nyújtottak számára segítséget, ezért kénytelen volt alkalmazkodni. A szebeni viszonylatban kisebbségi szász közösséghez történő integráció tudatos választás volt. Döntését megkönnyítette, hogy szülei keveset foglalkoztak sorsával. Szülei között megromlott kapcsolat miatt édesapja visszatért Domokosra, míg édesanyja tiltott magzatelhajtás miatt börtönbe került. Jellemző, hogy János Szeben kapcsán már egyáltalán nem beszél családjáról. Édesanyjával szembeni elutasítása és a saját sors választásának kényszere egyszerre tudatosodott benne. Esztergályos szakmunkás bizonyítványával a helyi traktorgyárban helyezkedett el. Független életének már ebben a korai szakaszában jövedelmének jelentős részét könyvekre költötte és ezzel lassan elkezdte megalapozni könyvtárát.

Domokos

János édesanyja hirtelen halála után követte apját és visszatelepült láposi szülőfalujába. A 70-es évek második felétől még a gazdálkodással is megpróbálkozott, állítása szerint azért, hogy pontosan megtapasztalja, miért nem enged a környezet kényszerének és lesz a hagyományos paraszti életmód elkötelezettjévé. A Szász család visszatelepülését és 'újabb' beilleszkedési kísérletét a domokosi mindennapokba a közösség kritikusan és perspektívájából következő könyörtelen következetességgel ítélte meg. '*Lám-lám megvető büszkeséggel hagyott el bennünket, és most mégis visszakényszerült. Mégiscsak a föld az élet!*' – beszélhették egymás között az öreg domokosiak, akik meggyőződéses

spontán fiziokraták.[10] János és apja megítélése valójában a szebeni intermezzo előtti időkhöz képest nem sokat változott. Újra elfoglalták a szinte kasztszerű társadalmi hierarchiában a számukra kijelölt helyet.

János a gazdálkodói tervek kudarca után az erdészetnél talált munkát, ami kellően szabad életforma volt, és néha a szebeni évek illúzióját keltette. Hegyek, erdők, vadászatok, érdekes emberek – erdészek, csavargók, geológusok, turisták – megadták a lehetőséget arra, hogy János a domokosi hétköznapok horizontjától elszakadva kritikus távolságot teremtsen, majd tudatosan megkomponálja személyes identitását.

1985-ben a helyi illetőségű Balla József[11] valamint fia, Csaba faipari vállalkozásba kezdtek Domokoson. Apró üzemet hoztak létre, mely félkész fűrészáru gyártására rendezkedett be. A Balla család Jánost az üzem általános karbantartójaként, kvázi technikusként alkalmazta. Munkaköre a szalagfűrészek, a gyaluk, a présgépek és minden egyéb technikai eszköz működőképességének biztosítása. Ez a körülményekre tekintettel egyáltalán nem kis feladat. Az üzem préselt falemezekből összetákolt kisebb-nagyobb terekből álló labirintus, ahol János műhelye egy apró sufniba beállított öreg esztergapadból és néhány kézi szerszámból áll. János helyzete ezzel gyökeresen megváltozott. Részben stabilizálódott, hisz nélkülözhetetlen tagjává lett a Domokos életében jelentős szerepet betöltő cégnek, ahol rendszeresen 15–20 helyi lakosnak jut munkahely.[12] Ily módon János megbecsülése árnyalatnyit pozitívabbá vált. Helyzetének megszilárdulását jelentette az is, hogy családtalan lévén az üzemtulajdonos Balla família, különösen az etnográfia iránt autodidaktaként komoly érdeklődést mutató Mária asszony, valamint lányuk Melánia igyekeztek János társadalmi különállásában intellektuális sorsközösséget vállalni. Közös kirándulásaik, a helyi hagyományok – babonák, népi orvoslás, boszorkányság – gyűjtése mellett gyakran töltik egyszerűen beszélgetéssel idejüket. Ugyanakkor János új munkájával kötöttebb életmódot vállalt. A hegyi kószálások időtartama korlátozottabb, az üzem igényeiből következően behatárolt lett.

A tudáseszmény

János az ismétlődő terepgyakorlatok során lassanként a domokosi asszimilációs mechanizmusok vizsgálatát célzó antropológiai kutatómunka kulcsfigurájává vált. A kutató érdeklődve szemlélte, hogy az eredeti szándékai és elvárásai szerinti adatközlő, hogyan lesz maga is a kutatás részévé. Élményt jelent számára, mikor János megérti és pontosan reinterpretálja a kutatói szándékot ezzel megteremtve a lehetőségét, hogy a beszélgetések többé nem az adatgyűjtésre irányuló egyirányú diszkussziók, hanem valódi konzultációk legyenek. János véleményét, ötleteit, terveit a kutatás szolgálatába állítja. A kutatót elégedettséggel tölti el, hogy engedhet a helyzet csábításának és a domokosi kö-

[10] A domokosiak lokális identitását elsősorban a földhöz, a földtulajdonhoz való viszonyukkal jellemezhetjük. Az értékkonzervatív hagyományoknak megfelelően a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely és a birtokolt, valamint a megművelt földterület nagysága között szoros kapcsolat van. A birtokolt föld minősége, fekvése, a rendelkezésre álló családi munkaerő, a bérmunka igénybevételének képessége olyan presztízstényezők, melyek meghatározzák egy személy pozícióját és lehetőségeit a közösségben. Felfogásuk szerint kizárólag a földművelés értékteremtő gazdasági tevékenység. Mivel a rendelkezésre álló földterület nagysága korlátozott volt, ezért a társadalmi státusz kötött; a domokosi társadalom eredetileg kasztszerűen merev volt.

[11] János édesanyjának családjával távoli rokonságban álló domokosi família.

[12] A cégnél az utóbbi időben előszeretettel alkalmaznak a szomszéd román községekből munkavállalókat kevesebb bérért, mint a helyi lakosokat.

zösség asszimilációs mechanizmusainak értelmezését János saját világára irányuló interpretációs kísérletén keresztül igyekezhet megvilágítani. János maga is kutatóvá lett.

A kutatás célja tehát nem változott, viszont módszertani értelemben összetettebbé vált és elméleti vonatkozásaiban módosításra szorult.[13] János személyiségének értelmezése szempontjából ennek az a jelentősége, hogy a kutató munkában való aktív szerepvállalása lehetővé tette, hogy gondolkodásának, identitásának mélyebb összefüggéseibe tekinthessünk be.

János jelenleg nyugdíjas édesapjával él egy háztartásban. A szobába, ahol János birodalmát berendezte, a két helyiségből álló, erősen leromlott állapotú ház egyetlen bejáratán, majd apja lakóterén, a konyhán keresztül juthatunk be. A kilincstelen, spárgával beakasztott ajtó mögött elvarázsolt világ tárul a látogató elé. A félhomályt az egykori paraszthaz vakolatlan gerendái között aláereszkedő két gyenge fényű égő valamelyest megtöri, és látni engedi a szobában első pillantásra rendezetlenül sokasodó tárgyak tömegét. Két falon, a földön oszlopokba rakva és dobozokba szuszakolva töméntelen könyvbe ütközik a tekintet. A gyűjtemény főleg román, de sok magyar valamint német nyelvű műből áll. Balzac összes mellett Kant kritikái románul, majd a magyar költészet klasszikusai, József Attila, Ady, Radnóti és még sorolhatnánk. Azután ökológiai szakkönyvek, a földön kívüli élet lehetőségét tárgyaló foszforeszkáló borítójú román ponyva, kolozsvári kiadású latin nyelvű Szentírás a 16. századból és a legújabb magyar gombaatlasz. A könyvek többségében – még a szépirodalomban is – apró betűs margószéli, grafittal beírt jegyzetek láthatóak. János munkája. Ódon könyvtára – szerény becslés szerint úgy 4000 kötet – azonban nem csak könyvekből áll. Egy apróbb helytörténeti kiállítás szinte minden kelléke fellelhető a szobában. A sarokba beállított ágy mellett a falról apró olvasólámpa szórja a fényt. Mellette félmagas polcon domokosi kerámia, térképek, medvekarom, agancs, majd a falon poros vadászkalap és vadásztáska. A szoba utcára nyíló ablaka előtt papíroktól roskadozó íróasztal egy ósdi írógéppel és néhány fotóval – portrék Jánosról.

A beszélgetésekből kiderül, hogy János az érdeklődését felkeltő könyveket a legszélesebb témakörben szebeni évei óta módszeresen gyűjti. Jövedelmének nagyobb részét ma is a könyvrendelések emésztik fel. Bibliofil szenvedélyének kielégítésére minden alkalmat megragad. Elmesélte például, hogy egyszer tudomására jutott a Magyarláposi Városi Könyvtár terve, hogy a ritkán kölcsönzött könyveket kiselejtezi.[14] A megsemmisítésre váró köteteket egy beázott, romos raktárépületben helyezték el. János mély átéléssel idézte a kutatást a könyv halomban, ecsetelte az élményt, az eluralkodó vadászszenvedély izgalmát keresés közben. De mit is keresett János? Vallomása szerint érdekes könyveket. De, hogy ez valójában mit is jelent, csak további hosszú beszélgetések eredményeképpen vált világossá.

---

[13] Ezek szerint jelen kutatás Domokoson az asszimiláció tárgyában nem étikus nomotetikus, hanem émikus idiografikus szinkron vizsgálat. A kutatói aspektus újradefiniálása különösen a Szász János személye kapcsán felmerülő kulturális asszimiláció kérdésében tett szert jelentőségre.

[14] *„Könyvtár és víz? Hogy kerül egymás mellé a két fogalom? Úgy kérem, hogy pár palalap repedésein át becsöpög a könyvekre. Ugye milyen egyszerű? A bajt orvoslandó javítani kellene a tetőt. Erre viszont pénz kellene... Pénz meg nincs! ... Hát uraim, én kicsi ember vagyok, de nagyon de nagyon szégyenlem magam ti helyettetek. ... Egy könyvtárat úgy kell tisztelni mint a templomot, s ha lehetséges lenne talán még jobban. A „forradalom" után azt hittem, hogy több becsülete lesz a betűnek, de nem lett. Azt hittem, hogy előbújnak könyvszerető emberek, de nem bújtak elő – azt nem feltételezem, hogy nincsenek. A „forradalom" után több mindent elhittem, de az még a legsötétebb álmaimban sem fordult elő, hogy egy könyvtárba becsöpögjön a víz és a kutya se törődjön vele csak azért, mert nincs pénz."*

János identitásának konstitutív alapértéke a tudás, a műveltség eszményítése. Beszélgetéseinkből kiderült, hogy könyvtárának túlnyomó többségét különös gyakorlattal dolgozta fel. Párhuzamosan több és eltérő témájú könyv olvasása nem megerőltető, sőt inkább inspiratív vállalkozás. Igaz, ez néha kisebb kavarodást, esetleg pontatlanságot eredményez, bár ez valószínűleg csak az adott téma szakértőit zavarná.[15] János műveltsége teljességgel öncélú, ha úgy tetszik, érdek nélküli. Miután hétköznapi környezetében egyáltalán nincsenek akadémikus személyiségek, tudományos szakemberek, így tudásvágya mélyen személyes kérdés. Ezt csak fokozza a tény, hogy műveltsége a domokosi földművesek, a környező bányákban dolgozók, esetleg városi munkahelyre ingázók számára is beláthatatlan perspektíva. Kantot parafrazálva János számára az intellektuális tudás esztétikai státusza, hogy érdek nélkül gyönyörködtet. Felmerül a kérdés, hogy honnan ered ez a környezetében soha nem tapasztalt, sőt teljességgel idegen meggyőződés? János tudásfilozófiája nem tanult mintákból eredeztethető. Intellektusában műveltséggé szerveződő ismerettartalom lényegi összefüggését tekintve éppen annak a mély – transzcendentális – hitnek a forrása, hogy a tudás érték: a tudás kétségtelen értékének képzetét tehát önmagából a tudásból meríti. Meggyőződésének nincs külső referenciája, csak belső mértéke. Ugyanakkor világossá válik, hogy műveltsége öncélú ugyan, de egyáltalán nem funkció nélküli, hisz ez identitásának, tudásvágyának, bibliofil szenvedélyének mozgatórugója.

Szabadság-filozófia

Környezete és különösen közelebbi rokonsága János *philosz* mentalitását egyáltalán nem érti és értékeli. Leginkább mégis nem ezt a tulajdonságát, hanem a domokosi identitást leginkább sértő alapállását nehezményezi, nevezetesen, hogy nem volt hajlandó családot alapítani. Egy beszélgetés alkalmával keresztanyja kérdésére, hogy János nem tart-e az öregségtől – hisz nincs sem testvére, sem olyan közelebbi rokona, akire elesettsége, betegsége esetén számíthatna – elgondolkodtató választ fogalmazott meg.[16] János szerint a szükségszerűen bekövetkező magány az élet rendje. Az öregség maga a magány – *contra vim mortis non est medicamen in hortis* – elkerülhetetlen állapot.[17] Az embert

[15] Egy alkalommal Hegel esztétikája kapcsán panaszkodott János, hogy a románul olvasott művek esetében a kontextus pontos felidézése, valamint magyarra fordítása nehézséget jelent számára.

[16] Beszélgetés 1998. júniusában Domokoson zajlott.

[17] *A méh-vadász* Szász János jól kimunkált történeteinek jellemző példája, az öregség méltóságának dicsérete.

„Sokan csak a Cooper regényciklusban találkoztak vele, pedig minálunk is voltak méhvadászok (talán még most is vannak). Nem valami könnyű mesterség lehetett, hisz elég kevesen foglalkoztak vele – tacskó koromban mindössze egy méhvadászt ismertem, nevezetesen Doroftei bácsit.

Alacsony termetű, tűzrőlpattant, nagytudású méhtudós. Valamikor vadászattal foglalkozott, de évek teltével mind több ólmot gyűjtött a lábaiba, no meg ehhez hozzájött az átkos emlékű kollektivizálás is – nem akarván beállni a „közösbe" oda sújtott a nagyhatalmú törvény, ahol a legjobban fájt elvették vadász fegyverét.

Barát lévén nagyapámmal gyakran megfordult minálunk, örökké hozott valamit: zsebnyi mogyorót, lépes mézet, aszalt szilvát.... Térdére ültetett elmagyarázott nekem egyet – mást „Dorostéj" bácsi.

Nem valami kitűnően beszélt magyarul de elég jól megértettük egymást – én az 5–6 éves kölyök és ő az 50-es éveit járó ember!

Aztán a sors szellője elfújt e vidékről más tájakra, aztán megint másokra – repültek az évek – az 5–6 éves kölyökből többé-kevésbé tapasztalt hegyjáró lett – fiatal szívű – erős lábú – makacs gyalogoló, no meg persze nagy „erdő-bolond". (akkoriban bolondnak tartották azt, aki a hegyeket járta, talán még most is annak tartják sokan). Éjjelt – nappalt összefonva jártam a hegyeket – tapasztalat szerzésként.

felnőtt gyermekei elhagyják, barátai, ismerősei sorra útra kelnek, majd maga következik. A valódi szabadság az életben magányt feltételez, amiért küzdeni kell, ahogy János fogalmaz: '*szenvedéssel és éhezéssel jár. Aki házat akart, gyereket, feleséget, éljen azzal! János szabadságot akart.*' A szabadság státuszát 25–30 éves munka gyümölcsének, a saját sors választásából következő tudatosan komponált élethelyzetnek tekinti.

János fizikailag és intellektuálisan egyaránt a modern individuum számára belátathatatlan szabadsági fokkal rendelkezik. Munkahelyén, a Balla-féle üzemben munkatár-

---

Nyár derekán kullogtam fel egy völgyön amikor látom, hogy egy ember a burgonyatáblában hajladozik. Nézem jobban – ismerősnek tűnik, falubelinek nem falubeli ... vajon ki lehet? ..... s mivelhogy töprengésem alatt közelebb kerültem hozzája látom hogy kezében nyitott „régimódú" cigaretta tárcát tart.

Felvillant bennem a régi emlék – talán csak nem... hasonlítani nagyon is hasonlít, de csúful felszántotta arcát az élet ekéje évek súlyától nagyon is legörbült a válla.... Aztán meg nem láttam több mint 10–15 éve! De ő kell legyen, hisz kezében ott van a méhvadászok „csalogatója" Ugyanis így nevezik a lépes mézzel tele tárcát – más méhvadász meg nincsen e kicsi hazában az én Dorostéj bácsimon kívül!

Ő? ...Nem ő? ... Mindegy ... s a szokásos köszönés után megszólítottam – Doroftei bácsi, nem ismersz meg?

Meghökkent, kételkedő mosolyba rándult össze aszott arca, majd mindkét szeme megnedvesedett: Hogyne csak te hij Dorostéj-bácsinak – buggyant ki belőle a tört de érthető magyar beszéd.

Úgy öleltük meg egymást, mint apa és fia, akik elfeledték egymás létezését.

Leültünk a tábla szélére, szóba elegyedtünk, nagyjából elmondtam merre töltöttem el azt a csekély 10–15 évet.!

Aztán hogy még van Dorostéj-bácsi?

Dorostéj kisebb nap mint nap hegy nagyobb, hegy nő...

– De azért látom még, elég jól bírja magát ha jár a mihek után!

– Járni jár, szenvedéj, nem tudni ülni athun, házmelet, ... Dorostéj szeretni hegy, erdő... szeretni puska szeretni mihet fogni, de Dorostéj kicsi-kicsi, erdő hegy nagy, hegy nő.... Jönni rossz szél... vinni vinni Dorostéj messze messze! Ilet ijen ...

S távolba nézett szomorúan, hallgatagon hosszú ideig – vajon mire gondolhatott? A tova tűnt ifjúságra? Nyűgös bajokkal tele életre, amely most is folytatódik? Vagy talán a közelgő elmúlásra amely minden nap betoppanhat?

Nem zavartam gondolataiban, félszemmel szomorúan néztem összeaszott arcát, töpörödött termetét, kopott, foltozott ruháját... Akkor láttam életemben először az Embert, amely a végső Nagy Lépés előtt áll, s akkor sajdult belém a gondolat, hogy mindenki oda jut, az utolsó Nagy Lépés elé. Nincs kivétel...

Ő rezzentett fel a gondolataimból, a méheket mutatta, amelyek a gyepre letett, elfeledett nyitott tárcából torkoskodtak, valósággal ellepték.

„Megireztik, elfelejteni tárca nem bézárni – suttogta de nem nyúlt a mészbe mártott parányi ecsete után.

Érdeklődve nézegette a méheket, néha-néha rám pillantott, láttam, hogy valami nagyot akar mondani...

Te szeretni megtanulni mihet fogni, mihes fát tudni megkeresni?

Hogyne, persze, hogy szeretnék!

Dorostéj megtánit! Dorostéj nem lenni, de te tudni mihet fogni... Emlékezni Dorostéj bácsi!

Valóban megtanított. Négy nap alatt. Egy „mihes" fát is lenyomoztunk de nem döntöttük ki s most is vannak méhek benne. Ezt a fát soha senkinek meg nem mutattam és nem is fogom. Ez amolyan emlék fa, amolyan magasba nyúló sírköve az utolsó méhvadásznak.

Te égszer jőnni Dorostéj. Tudni hun lakni? Faluvig. Mindenki ismerni én – szorította meg kezemet az utolsó méhvadász nap végén.

A következő év tavaszán abban a faluban jártam s gondoltam benézek az én öreg barátomhoz – lássam, hogy húzta ki a telet, elbeszélgetünk egy kicsit...

Zárt ajtó, pókhálós ablakok, semmi járás, nyom az udvaron.... A szomszéd asszony kiáltotta át a kerítésen: Pe cine catati? Pe bátrinu? A murit toam na trácutá...

Tehát azon az őszön jőtt el a „rossz szél" s az utolsó méhvadász napját velem töltötte el.

Elment, de most is hallom a hangját, tört magyar beszédét...

Dorostéj nem lenni, de te tudni mihet fogni!

Emlékezni Dorostéj bácsi!".

saival és minden bevett gyakorlattal szemben nem vesz fel rendszeres fizetést. Sajátos szóbeli szerződés alapján, mikor szüksége van pénzre pillanatnyi, aktuális igényeinek megfelelően kér főnökétől. János ily módon juttatja kifejezésre függetlenségét és tartja fenn az alkalmazói részéről maradéktalanul elismert jogot arra, hogy amennyiben késztetést érez, bármikor útra kelhet kedvenc hegyeire – Cibles, Radnai-havasok.[18]

Szabadság-filozófiájának alapelve – a modernitás társadalmi gyakorlatának totális kritikája –, hogy csak az lehet független cselekvő személyiség, aki szabad, de nem feltétlenül szabad az, aki független. Elméletét életének mindennapi gyakorlatában két általa szimbolikusan kitüntetett helyszínhez köti.

A Cibles a Kárpátok ívét követő belső vulkáni gyűrű kiemelkedő tagja. János értelmezése szerint a magyar nyelvi hagyomány téved, mikor az 1840 méter magas hegy nevét a magyar Széples – 1941–44 között kiadott térképeken ezzel a névvel jelölik – románós kiejtésére vezetik vissza. Véleménye az, hogy a hely neve minden bizonnyal a három kebellel ábrázolt Cybelé istennőtől ered.[19] A Láposi medencét északkeletről határoló három lankás kúp távolról dombocskának tűnik. A Cibles János gondolkodásában a szabadság metaforája. A Radnai-havasok flóráját és faunáját idéző övezetet a legutóbbi időkig elkerülte a turizmus, ugyanakkor a csúcs közvetlen környezete évtizedek óta természetvédelmi terület, és ez a helyzet viszonylagos érintetlenséget biztosított egészen a legutóbbi időkig.

Jánost láthatóan szinte érzéki kapcsolat fűzi a Cibles-Cybeléhez. Beszámolói a hideg szeptemberi hajnalokon a ködön keresztül sejlő monumentális szarvasbikák küzdelméről, a kölyökmackóról, amelyik legmélyebb álmából riasztotta fel vagy a napsütésben leszakadó trópusi záporról, katartikus élmények. János történeteit, megfigyeléseit, gondolatait kockás füzetlapokra gépelve igyekszik finoman kimunkálni. Az így keletkezett tekintélyes kéziratcsomókat aztán megelégedéssel süllyeszti fiókjába.

János másik kedvenc tartózkodási helye a falutól délre, valójában a medencét övező magasabb dombok lábánál felduzzasztott két apró tó partjára épített kicsi faház. A tavacska partjára János évekkel ezelőtt a régió jellegzetes fáiból ligetet – elképzelése szerint egy dendrológiai park alapjait – telepített. A Domokos irányából közeledő idegen szemei elől az időközben nagyobbra nőtt fák elrejtik az épületet.[20] A pirosra festett házikó és környezete láthatóan gondosan rendben tartott. Ablakai frissen mázolva és a csatorna vizét a tóba vezető árok tiszta, gondosan karbantartott. János a talán 12 négyzetméter alapterületű házat téliesítette és a hosszabb tartózkodáshoz szükséges minden eszközzel felszerelte. Sokszor egy egész hétig sem megy be a faluba, különösen, ha valami érdekesebb ötlet megírásán töri a fejét, vagy nagyon elfoglalja egy-egy könyv.

A Cibles és a tóparti házikó nem egyszerűen csak menedék, ami megóv a domokosi valóság brutalitásától, a János számára frusztráló, közönyös és értetlen közvéleménytől, hanem a szabadság apoteózisa. Mindkét hely túlmutat közvetlen lokális értelmén, valójában intellektuális konstrukció. János saját személyiségének kompozíciójába tudatosan foglalta bele a hegy és a hozzá kapcsolódó rituális zarándoklat individuális

[18] Persze azt, hogy János mikor él lehetőségével, finom szabályok alakítják. Természetesen, ha az üzem működéséhez szükséges munkát kell elvégeznie, János soha nem él vissza helyzetével, ahogy soha nem kér annyi készpénzt, amit alkalmazói visszautasítanának.

[19] Cybelé a görög mitológiában phrügiai eredetű istennő, a hegyek, erdők és vadállatok úrnője, termékenységük irányítója.

[20] Az eredetileg itt álló épület 1998 telén váratlanul leégett. A jelenlegi épületet János a Balla cég segítségével építette fel 1999 júliusában.

mítoszát, valamint a tóparti házban megtestesülő – az egyébként János által ismert Lucretiusszal szólva – epikureus *otium* képzetét.[21]

'Küldetéstudat'

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy János maradéktalanul boldog ember. Értékrendje elvárásainak megfelelően létlehetőségei perspektivikus kiteljesítésében létrehozta azt a független világot, melyben a műveltség élvezetének, a fizikai és intellektuális szabadság szenvedélyének hódolhat. Jánost azonban saját elvárásai szerinti sikerei nem elégítik ki teljességgel. Életét példázatnak tekinti, ahol az önmegvalósítás sikerességének mércéje, hogy teljesítménye milyen hatást gyakorol környezetére. A helyzet paradox. Jánosnak nem volt szüksége barátokra, társra ahhoz, hogy független identitást konstruáljon, sőt önazonosságát részben éppen szülőfalujával, környezete adott értékrendjével szemben definiálja. Ez megmutatkozik a domokosiak életmódjával szemben megfogalmazott kritikában, cinikus, ironizáló viszonyban, mely radikális és elutasító. Véleménye szerint a hagyományos értelemben vett archaikus közösség romlásának oka, hogy saját tradícióik értékrendjéből következő elvárásoknak sem képesek következetesen megfelelni. A fiatalok züllése, koncepciótlan semmittevése sajnálatos széthullását jelzi egy, a sajátságosan modernizálódó román társadalomban alkalmatlan közösségnek.

Ezért érzi azt János, hogy a személyében megtestesülő értékválasztás lehetősége esély, a domokosi társadalom létfeltételeinek modernizálására úgy, hogy ez a közösség fizikai és szellemi túlélését jelentheti. Mindazonáltal János szellemi fejlődésének szüksége lenne arra, hogy személyes erőfeszítésének eredményeit a környezetében tapasztalható gyakorlati problémák megoldásában kamatoztathassa.

János küldetéstudatának számos közvetlen jele létezik. A dendrológiai park tervét és jelentőségét többször igyekezett a falusiak számára érthető összefüggésekben elmagyarázni, világossá tenni, hogy az ötlet nem személyes kérdés, hanem a falu számára lehetőség. Egy szépen gondozott park, a régió flórájának jellegzetes példányait esztétikai élményként bemutató gyűjtemény víziója lebeg szemei előtt. Elsőként vetette fel az ökoturizmus megszervezésének ötletét éppen a Ciblessel összefüggésben. A felnőtt lakosság túlnyomó többsége Jánost 'bolond', képtelen terveket dédelgető álmodozónak tekinti.[22] Az elutasítás Jánost arra ösztönözte, hogy a fiatalok között keressen tevékeny társakat ötletei megvalósításához. A lelkes gyerekeket a környék bebarangolására, olvasásra ösztönözte és nem is kevés sikerrel egészen addig, míg a szülők meg nem tiltották számukra János társaságát. Az elutasítás Jánost nem személyében sérti, sőt a 'Domokos jelenséggel' kapcsolatos véleményének bizonyítékát látja kudarcában. Ugyanakkor a fo-

---

[21] *„Mily jó a biztos partról nézni, amint a vihartól / Zajló tenger habjaiban más küzd a veszéllyel. / Nem minthogyha öröm volnʼ látni a más veszedelmét, / Ámde mivel jó érzés mentnek lenni a bajtól;"* Lucretius: *A természetről* (Budapest. Kossuth, 1997. 47.)

[22] Jánosnak nem a 'bolond' az egyetlen állandó jelzője. A faluban sokan 'a Magyar' névvel nevezik meg. A megszólítás János szerint arra a szokására utal, hogy nagyon szeret 'magyar nótákat' énekelni. A környező román falvakban Jánost 'Tarzannak' szólítják, mivel állandóan az erdőket járja. A románok között elterjedt még János megnevezésére a 'Vasember'. Ennek a ragadványnévnek az eredete még a szebeni évekre nyúlik vissza. János egyszer a sínek mellett rövidítve útját sietett munkahelyére, mikor egy jajveszékelő csoportra lett figyelmes. Az emberek egy, a tolató vagonok között figyelmetlenül átkelő középkorú férfi holttesténél álltak. János elbeszélése szerint kétségbeesetten nézték a testről levágott koponya meredt tekintetét. Ekkor János nyakából levette kendőjét, lefogta a halott szemeit, majd letakarta. Munkatársai az eset után nevezték el 'Vasembernek'.

gadókészség hiánya fizikai értelemben egzisztenciális perspektivizmusának lényegét jelentő teremtésvágy kiteljesedését korlátozza, ezért szkepticizmusának fő forrása. Az alkotás, a személyes lét keretein túlmutató nyom, lenyomat, az utánunk következő nemzedékek számára hátrahagyott ismertetőjegy megteremtése János véleménye szerint nem egyszerűen intellektuális feladat, de morális kötelesség.

A közelgő öregedés első jegyeit figyelve magán úgy érzi, hogy lehetőségei tervei megvalósítására egyre korlátozottabbak. A legutóbbi találkozáskor könyvéből zavartan feltekintve kapta le élete első szemüvegét és kicsit szomorkodva mesélte, hogy minap hiába keresett éneke után egy pacsirtát, csak akkor vette észre, mikor tovaröppent. Ugyanakkor cicerói bölcsességgel ítéli meg és láthatóan nem tart az öregségtől: „*...egyaránt dicsérem az ifjat, ha van benne valami az öregből, és az öreget, akiben van valami az ifjúból; aki így él, az testben lehet öreg, de lélekben sohasem.*"[23] Idős napjaira több könyvtervet tartogat tarsolyában, melyek közül a legérdekesebbnek a *Maflagonia* ígérkezik.[24] Ebben Domokos történetét, mindennapjait, figuráit, az élet egyszerű dolgait akarja megírni Voltaire stílusának és Rabelais szellemének ötvözésével.

Objektív epilógus

A kutató a portré, vagy inkább a személyiségrajz vázlatának – a rendelkezésre álló terjedelem korlátaiból következően – vége felé szövegét újraolvasva számos önkritikus kérdéssel kell, hogy szembesüljön. Vajon mennyiben képes közvetíteni Szász János szellemének gazdagságát, sorsának a domokosi környezetben befutott kényszerpályáit, valamint a szabad szellem önkonstitutív életgyakorlatának eredeti mozzanatait? Vajon, annak belátása mellett, hogy a jelen portré mint interpretáció lezárhatatlan, képes-e a szöveg megjeleníteni – legalábbis részlegesen – mindazt, amit egy olyan tudatosan szervezett intellektuális élet, mint Jánosé képvisel. A szerző kérdései nem a bemutatott kép teljessége iránti igény megvalósíthatóságának esélyét vagy a kitűzött cél reménytelenségének valószínűségét firtatják. Pusztán arra vonatkoznak, hogy mennyiben sikerült árnyalt, szubtilis és belátható képet festeni egy szó eredeti értelmében vett *philosz*ról.

Az antropológiai szövegelmélet részletkérdéseitől eltekintve Szász János portréja egy megkerülhetetlen narratológiai problémát koncentrál.[25] Nyilvánvalóan János törté-

---

[23] Cicero: *Az öregségről* (Bukarest. 1987. Kriterion. 43.)

[24] „*Van egy virág, jól ösmerem / Arany búzatáblán terem / Hajnalpiros a levele / Mondjátok meg mi a neve! / Hátulgombolós korom kedves versikéje – találósverse – és egy-két emlék is tapad hozzá. Képes voltam kikönyörögni, hogy hozzák haza nekem gyökerestül a kiskertbe. Virágzott is az a pipacs, repültek az évek és a hátulgombolós kislegényből nagylegény lett, aki azért mindig várta azt a bizonyos pipacsnyílást. Eltelt még egy pár év, más szelek fújtak, s elfújták azt a mesebeli pipacsot és magukkal ragadták a pipacsos legényt is. Más vidék, más emberek, s ami a legfőbb: más gondolatok és világnézet. Ami akkor elfogadható volt – hisz az a kicsi világ akkor az egész világot jelentette nekem – hirtelen érthetetlennek tűnt. S mi több helyemet sem kaptam benne, de vissza sem fogadtak többet engem abba a világba. ... Nem lévén alkudozó természet nem kötöttem kompromisszumot, s tovább mentem a magam útján. A jobb, könnyebb úton és ezzel el is rontottam tekintélyemet, már amennyi volt. Mondom elrontottam, de elkezdtem tanulmányozni azt a világot, amely egyeseknek a 'tudomány' az okosság netovábbja. Megfigyeltem és elemeztem az embereket, gondolkodási módjukat, hiszen a gondolat vezeti a tettet. Meghökkentő, de ugyanakkor elszomorító dolgok bontakoztak ki ama jó világ ködéből.* Részlet a *Maflagónia* kéziratban megfogalmazott ötlettervéből.

[25] A kérdéssel részletesen foglalkozó néhány fontosabb szöveg: James Clifford: *Bevezetés: Részleges igazságok* (Helikon 1999/4.), Clifford Geertz: *Jelen lenni: Az antropológia és az írás helyszíne* (in *Az értelmezés hatalma.* Budapest. Századvég, 1994. 352–368.), Vincent Crapanzano: *Hermész dilemmája* (Helikon 1999/4) és Renato Rosaldo: *Grief and a Headhunter's Rage* (in *Anthropological Theory.* London–Toronto. Mayfield Publishing Company, 1995. 483–497.)

netének esetében a szerző általános értelemben vett feladata lejegyezni példázatát és ily módon 'örökéletűvé' tenni. De valójában mit jelenít meg a szöveg? *Par excellance* Jánost, vagy akinek a szerző Jánost látja, vagy esetleg azt, amilyennek János magát megmutatja. Esetünkben a kérdés különösen kényes. A szöveg valószínűleg a három perspektivikus lehetőség esszenciális elegye. Egyrészt az antropológiai gyakorlat bevett technikái – interjú, kérdőív, proxemika – lehetővé teszik a kvázi objektivációt. Ugyanakkor a szerzői intenció, különösen jelen esetben, amikor egy intellektuális kaland csábításának engedve – ne feledjük, hogy János a domokosi asszimilációs folyamatok kutatójaként vált maga is a kutatás tárgyává – nyer lehetőséget, soha nem teljesen mentes az önigazolások keresésétől. Ezentúl, miután János számára világossá vált, hogy a kutatás személyét legalább olyan fontos célnak tekinti, mint Domokos társadalmi és kulturális jellemzői változásának értelmezését, igyekezett a kutatói szándék pontos interpretációja alapján önmaga számára megfogalmazott elvárásoknak megfelelni. János jó értelemben véve szerepelni kezdett. Alakítása igen szellemes dramaturgiai és retorikai fordulatban jutott kifejezésre. Kísérletet tett távolságot teremteni önmagával szemben úgy, hogy tetteit, állásfoglalását, gondolatait folyamatosan kommentálta és ilyenkor mindig egyes szám harmadik személyben említette 'Jancsikát'. Elgondolása szerint a kutató számára ez a kétszeresen reflektált tudatosság garantálhatja személyének hitelességét.

A szerző a portré struktúráját alkotó interpretív hármasság azonosítása után be kell, hogy lássa, ontológiai értelemben szövegének legfeljebb társszerzője: valójában János teremti a szerzőt. Ez a következtetés talán létjogosulttá és kutatásetikai szempontból védhetővé teszi az írás hangnemét, valamint azt, hogy egyáltalán nem törekszik anonimitásra.

ILYÉS ZOLTÁN

GYIMESVÖLGYI PIKTOROK
(A gyimesközéploki *Ferencke András* és *Mónus Berta* művészete)[1]

Bevezetés – Művészi „deviancia", alkotói attitűd egy hagyományközeli életvilágban

A hagyományos paraszti társadalmakban a közösségi elvárásrendszer és a megélhetés kényszere látszólag kevés kibontakozási teret kínál azok számára, akik megfelelő testi erő híján nem képesek teljes értékűt nyújtani a gazdálkodásban. Az ilyen emberek *marginalizálódnak*, kirekesztődnek a közösségből.[2] Gyimesvölgyi terepkutatásaink során arra is választ kerestünk, hogy ez a „devianciaként" is felfogható *másság* milyen létstratégiákat, én-ontológiákat és értelmező-befogadó helyzetet teremtett.

A sok tekintetben tradicionális életvitelű gyimesi csángó közösségekben felértékelt a kétkezi munka. A minden családnak részben vagy egészében megélhetést nyújtó erdőlés, marhatartás megkövetelte a rendkívüli állóképességet, az emberi energiák szigorú beosztását, a folyamatos erőkifejtést. Az év három nyári hónapjában kellett előteremteni a többi kilenc hónapra az állatok takarmányát – a kaszálás, *pallogatás, forgatás, takarás* monotóniáját csak a helyi templombúcsúk ünnepélyessége, áhítata, vendégjárása törte meg. A kárpát-balkáni *korlátozott transhumance* emlékeként megmaradt kétlakiság Szent Györgytől Szent Mihályig felosztja a családokat a *kaliba* és a *belsőség* munka- és életterei között, de akár napi 15 kilométeres gyaloglás árán is összehangolják a munkát, élelmet, híreket cserélnek.[3] A majdnem 6 hónapig tartó tél a *fahúzatás, fakészítés* ideje, az asszonyok otthon háztartási munkával, az állatok gondozásával, az ünnepekre való készüléssel foglalatoskodnak.

A meglehetős izoláltság, a zordon ökológiai körülmények, a csak a 17. század végétől megtelepedő lakosság birtokjogi, közigazgatási helyzete napjainkig érvényes értékmérővé tették a fizikai erőt. A saját birtokokkal, falusi közbirtokokkal rendelkező, differenciáltabb társadalmú csíki székelyek polgárosultabbak, szociálisan mobilisabbak voltak, mint a gyimesiek. Több lehetőségük volt a hagyományos keretek szétfeszítésére, a választásra. Az önmagukat a „*magyarokval szemben*" csángókként meghatározó tatrosvölgyiek az előbbiek és a szépvízi örmények erdőit, kaszálóit *taxásokként*, bérlőkként

[1] Készült az OTKA F 018251. sz. kutatási program keretében.
[2] *Gagyi József*, 1994. 87.
[3] *Tankó Gyula*, 1983. 31.

művelték.[4] A mostani *privatizáció* során a csíkiak igyekeznek visszaszerezni a kollektivizáláskor a gyimesieknek adott földeket és ezzel fölmelegítődnek/fenntartódnak az eltérő vagyoni helyzet, az egykori *foglalások, tilosba hajtások* gerjesztette évszázados sztereotípiák.

Az elmúlt negyven évben létesült ipari és szolgáltató munkahelyekre – főleg Csíkszeredába és Csíkcsicsóba – *navétázó* csángó ugyanúgy részt vesz a napi tevékenységben, mint az otthoniak. Külső, városi életmód- és időkezelési mintákat hoz magával, mégis – sokszor konfliktusok árán – integrálódik a családi munkamegosztásba, végzi a gazdaemberek *szinkretikus* foglalkozását.[5]

A fenti körülmények, az együtt élő generációk szokásrendje határozta meg azt a szociális miliőt, mely a közösségbe beleszületőt körülvette. Az alábbiakban arra keresünk választ, hogyan tolerálta ez a *„kis világ"* a kirívóan *más* – festéssel, versírással foglalkozó – ember önkifejezését. Milyen műveikkel és általában a képekkel szemben támasztott elvárás-, érték- és előítélet-rendszer fogadta alkotásaikat. Hogyan emelkednek ki a népi mesterek anonimitásából, mennyire találják meg helyüket az elsősorban *gazdaságokból* és nem *egyénekből, személyiségekből* összetevődő falusi – Vintila Mihailescu szavával – *holista* társadalomban.[6]

Gyimesközéplokon két helyi festő alkotásaival találkozhatunk az otthonokban és a templomokban. Egyikük az 1983-ban elhunyt Antal András Ferencke, gyenge fizikumú ember volt, a helyiek szóhasználatával – *„nyestyénke"*, másikuk a festő-verselő parasztasszony Mónus Berta (szül. 1925), aki gyermekkori skarlát következtében sánta és nagyothalló lett, hajadon maradt. Erejükhöz képest mindketten részt vettek a ház körüli munkákban, az állatok gondozásában, Mónus Berta több mint fél évszázadon keresztül – egészen néhány évvel ezelőtti combcsonttöréséig – *„pásztorkodott"* Jávárdi-pataki kalibájánál.

Ferencke András

Antal András Ferencke fiatalkorában szűcsmesterséggel foglalkozott. A zenészekhez hasonlóan – *demiurgikus szolgáltatóként* – pénz- és természetbeli ellentételezés fejében, mintegy a „falu jobbágyaként", a közösség ceremoniális és kultikus igényeit szolgálta ki.[7] Feleségével együtt hímezte a *bundákat*, a helyi ruházat egyetlen nem házilag előállított darabját, mely a gyáripari termékek elterjedésével a közösség számára egyre inkább szimbolikus jelentőségűvé vált, kikopott a hétköznapokból, később eltűnt a kisebb ünnepekről, viselői számára egyaránt jelentette a vagyont, a közösséghez és az ősökhöz való tartozást, a szépet, az ünnepet.[8]

A bundakészítés biztos megélhetést nyújtott volna, de az ötvenes évektől tiltották a háziipari tevékenységet: „...a románság már úgy tiltott mindent, úgyhogy varrtunk igen,

[4] A csíki székelyeket általában „magyaroknak" nevezik, különösen az idősebbek emlegetik, hogy a székelyek lenézik őket. *Ilyés Zoltán*, 1997. 73–74. A birtokjogi helyzet különbségeit és az ebből adódó konfliktusokra Antal Imre világít rá. *Antal Imre*, 1992. 57–90.

[5] *Mihailescu, Vintila* 1993. 66.

[6] *Mihailescu, Vintila* 1993. 60.

[7] *Hajdú Farkas-Zoltán*, 1993. 81.

[8] A bunda sok szegényebb családnak egyetlen vagyontárgya volt, egyéb híján az adóbehajtók is ezeket foglalták le. *Szőcs János*, 1980. 115–116.

de az ajtót is bezártuk s akkor a ház alá vermet csinált s a böröket ott tartotta. Jöttek s el is zárták, ha elkapták volna...".[9]

A bundavarrással felhagyva festeni kezdett. Az ötvenes-hatvanas évek „szentképínsége", Ferencke András vallásossága – a *Mónus-szer* és a *Megálló* rózsafüzértársulat vezetője volt – meghatározta a leggyakoribb témát. A helyiek vallásosságában kitüntetett szerepe van a szentképeknek. Inkább imakönyveiket olvassák, a Bibliát papjaik prédikációiból, apokrif indíttatású történetekből és a képekből ismerik.[10] Lakásaik falán nagy számban láthatunk galíciai és délnémet műhelyekből kikerült 19. századi színnyomatokat éppúgy, mint Leonardo da Vinci és Guido Reni tömegesen sokszorosított és vásárokon árusított alkotásait.

Antal András Ferencke gyolcsra festett szentképeivel és kézzel festett női kendőkkel gyalogosan járta a *patakákat,* a nagy részben románok lakta Balahányos[11] patakára éppúgy eljutott, mint Gyimesfelsőlokra, *„...voltak olyan ismerősei neki..., meglátta egyik, s akkor megmondta a másiknak, hogy ne mit látott, s ne mit hozott egy ember s aztán ugye így volt a képekkel."* Szükség volt az óvatosságra, körültekintésre, mert a hatalom helyi emberei figyelték tevékenységét: *„...Egyszer Bükkbe festett kendőket s ilyen szentképeket... s vitte, hogy adja el. Akkor egy kommunista ember meglátta s bélépett a miliciára s akkor tudta az ember, hogy mikvel dolgozik András, há nem messze van. Akkor egy milicistát utána küldött, hogy jöjjön vissza s akkor visszajött bé a miliciára s akkor úgy megverték volt. Azóta sokat fájtatta a fejét."*[12]

Mónus Berta

Mónus Berta – Ferencke András tanítványa – szintén szentképeket festett leggyakrabban, saját szavaival „szentképeket nagyított". Nagyobb birtokuk lévén, számára nem ez jelentette a megélhetést. Minden vele egyidős leánytársának vagy kalibás szomszédjának festett ajándékba: *„...Most is kért egy pásztortársam, egy leányka, hogy legyek szíves, hogy neki is fessek, mert új házba akarnak költözni s legyen egy ilyen kép."*[13]

Elbeszéléseiben többször hangzott el az *„emlékezés"* momentuma – emlékezés a régi öregekre, a régi pásztoréletre. Képeket, verseket akar örökül hagyni, hogy emlékezzenek meg róla. Antal András Ferencke művészetéről szólva megemlíti: *„Jávárdiba van egy kicsi kápolna, Szent Péter és Pál tiszteletére van építve, s akkor ott is van egy oltárkép, Jézus adja át a kulcsokat Szent Péternek, s ő azt festette ingyen, hogy emlékezzenek meg róla a pásztorok, hogy ő tudott festeni."*[14]

A betegsége miatt kényszerűen izolálódó, a közösség perifériájára szoruló parasztasszony a modernitás emberének dilemmáit éli át, létének értelmére kérdez rá és a maga

---

[9] Antal (Ferencke) Andrásné sz. Molnár (Magyar) Annamária, Gyimesközéplok, Vasútmente 1994. VII. 28. Gyűjtötte: Ilyés Zoltán.

[10] A gyimesi apokrif indíttatású szövegekhez és a bibliai történetekhez l. *Bosnyák Sándor,* 1982, *Bosnyák Sándor,* 1992, *Salamon Anikó,* 1987.

[11] A gyimesbükki Balahányos (Bálványos) patak lakosainak többsége egykor görög katolikus volt, ma ortodox, tehát vallása szerint román, de ez nem jelenti azt, hogy ezek a családok nyelvhasználatukban, életmódjukban, vagy akár identitásuk főbb pontjaiban különböznének a római katolikusoktól. *Antal Imre,* 1992. 116., *Ilyés Zoltán,* 1997. 77–78.

[12] Antal (Ferencke) Andrásné sz. Molnár (Magyar) Annamária, Gyimesközéplok, Vasútmente 1994. VII. 28. Gyűjtötte: Ilyés Zoltán.

[13] Mónus Berta, Gyimesközéplok, Mónus-szer 1993. X. 25. Gyűjtötte: Biczó Gábor és Ilyés Zoltán.

[14] Mónus Berta, Gyimesközéplok, Mónus-szer 1993. X. 25. Gyűjtötte: Biczó Gábor és Ilyés Zoltán.

módján választ is talál. Ezt a választ a közösség elfogadja. Mindemellett Mónus Berta szentképekhez való viszonya hasonló szomszédai, *pásztortársai* elvárásaihoz: a szentképeket szereti festeni, mert *„azok szentek"*. Nem önálló alkotást várnak tőle, nem a szép újrafogalmazását, hanem a szép megismétlését, megőrzését, tökéletes kézművesmunkát. Tevékenységében összefonódnak a klasszikus és populáris művészet jellemzői: nagy tömegben sokszorosított, klasszikus formavilágú, mondanivalójú művek reprodukálása.[15] A helyiek szemében a Mónus Bertától rendelt képek nem „tudnak többet" mint a búcsúról-búcsúra *Daciával* járó „vándor" képárusoktól vett Mária- és Szent Antal-nyomatok.

Elvárás – értelmezés – recepció: paraszti alkotások a gyimesi szakrális képhasználat rendszerében

A tiltás évtizedeiben nagy volt a kereslet a szentképek iránt, ez határozta meg a helyi alkotók tevékenységi körét. Az asszonyok elhozták kicsi imakönyvi képeiket és a festők azokat *nagyították* meg, olykor méteresre is. Ezek a nagy méretű szentképek többnyire az ágyak fölé kerültek.[16] A cél a tökéletes másolás, imitatio, mind az attribútumok, mind a színek tekintetében. A leggyakoribb ábrázolások – Mária a kisdeddel, Jézus szíve, Mária szíve, Szent József, Keresztelő Szent János a Bárránnyal, Páduai Szent Antal – az *egyházi kánonhoz* igazodtak, semmilyen eltérést, egyéni invenciót nem engedett érvényesülni a megrendelők ízlése és saját alázatuk. Csak az ellenreformáció képi didaktikájából levezethető, általános közép-európai elterjedtségű, kedvelt *„őrangyal-képek"* patakparton, hídon játszadozó kisgyermekei jelentenek kivételt.[17] Nem látjuk a *népies kánon* életmódból, hiedelemvilágból következő megnyilatkozásait, mint az észak-mezőségi román ikonfestőknél.[18] Vásárlóik az imakönyvek, az iparilag sokszorosított és korábban búcsúkon árusított olajnyomatok és szentképecskék, a templomi oltárképek és lobogók tökéletes másolatait kívánták otthonaikba hazavinni. Ennek az esztétikai-ikonográfiai analógián alapuló kultikus funkciónak rendelődött alá a piktorok tevékenysége.

A középkori parasztfestők *templomokba* is készítettek nagyobb méretű képeket. Itt nemcsak a közösség, hanem a plébános és az egyház hivatalos elvárásainak is eleget kellett tenniük. A gyimesi templomok egy részét az idők folyamán több felekezet is használta,[19] a képek idővel átértelmeződhetnek, kikophatnak bizonyos jelentéstartalmaik, a pap átrendezheti, átprogramozhatja a templom liturgikus terét. Nem függetleníthetők ezen hatások alól a paraszti alkotások sem. Erős katolikus hatást vehetünk észre Gyimesbükk és Kostelek ortodoxainak szakrális képhasználatában a házakban és a templomokban egyaránt. Nem véletlen, hogy Ferencke András megrendelői között szép számmal akadtak kostelekiek. Ez az igény csak részben magyarázható a görög katolikus egyház korábbi latinizációs törekvéseivel vagy spontán latinizálódásával.[20] A két felekezet közötti nagyon erős szomszédsági-rokonsági kapcsolatok, egymás miséinek, búcsúi-

[15] *Almási Miklós*, 1992. 14–15.

[16] A szentképek paraszti használatáról l. *K. Csilléry Klára*, 1990. 49.

[17] *Bringeus, Nils-Arvid* 1982. 27.

[18] *Kós Károly*, 1994. 204.

[19] Az egykor görög katolikus templomokat 1948 után az ortodox egyház kapta meg, ezek közé tartozik Gyimes vidékén Gyimesbükk, Magyar-Csügés, Gyepece, Kostelek, Rakottyás, Bükklok, Lóvész temploma. Egyházuk betiltása után a görög katolikusok jelentős része a római katolikus egyházba tért, annak templomait látogatta.

[20] *Cserbák András*, 1986. 290–295.

nak látogatása, a bizánci rítusú liturgikus szolgáltatások széles körű igénybevétele hatott a paraszti képhasználatra és képértelmezésre.[21]

Sajátos példa Gyepece egykor görög katolikus, ma ortodox, Szent Péter és Pál névünnepére szentelt kápolnájának fatáblára festett *Szpiridon* és *Modeszt* ikonja. Ezek a keleti egyházban háziállatok védőszentjei, kitüntetett helyük lehetett a Moldvából idetelepülő román pásztorok panteonjában.[22] A kápolna római egyházban is elterjedt patrocíniuma, a nagyon gyér pasztoráció, az időnként felerősödő csíki ferences hatás elhalványította, megkoptatta a kép közösségi tudatban létező eredeti jelentését.[23] Modesztet egy Barackos-patakára beszármazott orosz menekült, attribútumaival – a marhákkal – együtt, külön is megfestette, amely az eredeti képen csak a cirill betűs névfelirat révén azonosítható.[24] A település egyházgondnoka szerint az egyik figura a „*marhák szent védője*", mások *Mózes* és *Illés* alakját vélik felfedezni, legtöbben pedig *Szent Péter* és *Pál* apostolokat.

Ferencke Andrástól az egyház több oltárképet rendelt az eldugott patakok kápolnáiba (l. térkép) és Gyimesközéplok plébániatemplomába. „*Szabó Bálint plébános volt, csak meghalt. Börtönben is sokat volt. Aztán bárhová ment, jött s – na Andráska, aszondja, mire van szüksége s mit hojzak? – Ugye az oltárképeket is ő rendelte meg s mindent. Osztán ő hozta azokat a pici tubus festékeket.*"[25]

Az oltárképek a fakápolnácskák egyedüli díszei, némelyikük 15–20 km-re van a plébániatemplomtól, Farkaspallón és Jávárdiban évente egyszer-kétszer tartanak misét.[26] Figyelemreméltó az az ikonográfiai pontosság és ragaszkodás, ahogy emlékeznek ezekre a képekre.[27] „*... van oltárkép Bán patakában, Sarlós Boldogasszony, úgy ahogy régebb volt, úgy van megfestve, úgy körbe a rózsafűzér szépen színezve s akkor a közepébe úgy ahogy a Szűzanya jelentkezett, Erzsébettel találkozott, közepibe az van.*"[28]

---

[21] Gyimesben a római katolikusok felkeresik az orthodox papokat, az állatok számára szentelményeket vagy különböző szándékokra imaszolgálatot, közbenjáró imákat kérnek. *Ilyés Zoltán,* 1997. 78–79.

[22] *Wessely J. E.* 1874. 373., *Ivanov, Vjacseszlav* 1984. 245., *Antal Imre,* 1992. 32–35.

[23] A gyimesi és a Gyimestől délre fekvő ún. Hárompatak (Kostelek, Csügés, Gyepece) görög katolikus templomairól l. az egyházi sematizmusokat. – *Siematismul* 1865, *Siematismul* 1871, *Siematismul* 1929. A hárompataki római katolikus pasztorációról: *Ilyés Zoltán–Pusztai Bertalan,* 1994. 214., *Ilyés Zoltán,* 1998. 97.

[24] Az 1920-as évek első felében Gyimesben néhány „fehér" orosz tiszt települt le. A Barackos-patakán megtelepedett, oda beházasodott orosz a középloki templom lobogóira is festett szentképeket.

[25] Antal (Ferencke) Andrásné sz. Molnár (Magyar) Annamária, Gyimesközéplok, Vasútmente 1994. VII. 28. Gyűjtötte: Ilyés Zoltán.

[26] Antal András Ferencke a következő gyimesközéploki kápolnákba festett oltárképeket: Farkaspalló – Szent Jakab apostol, Jávárdi-pataka – Szent Péter és Pál, Bükkhavas-pataka – Szent István király, Bán-pataka – Sarlós Boldogasszony.

[27] Az egyik idős asszony látta álmában a Szűzanyát, leírásában ráismerünk a templomban és az imakönyvekben látott *lourdes-i Máriára* – Demeter (Nyicu) Erzsébet – Gyimesközéplok, Antalok-pataka – álma Szűz Máriáról 1994. III. 15. Gyűjtötte: Ilyés Zoltán.

[28] Antal (Ferencke) Andrásné sz. Molnár (Magyar) Annamária, Gyimesközéplok, Vasútmente 1994. VII. 28. Gyűjtötte: Ilyés Zoltán.

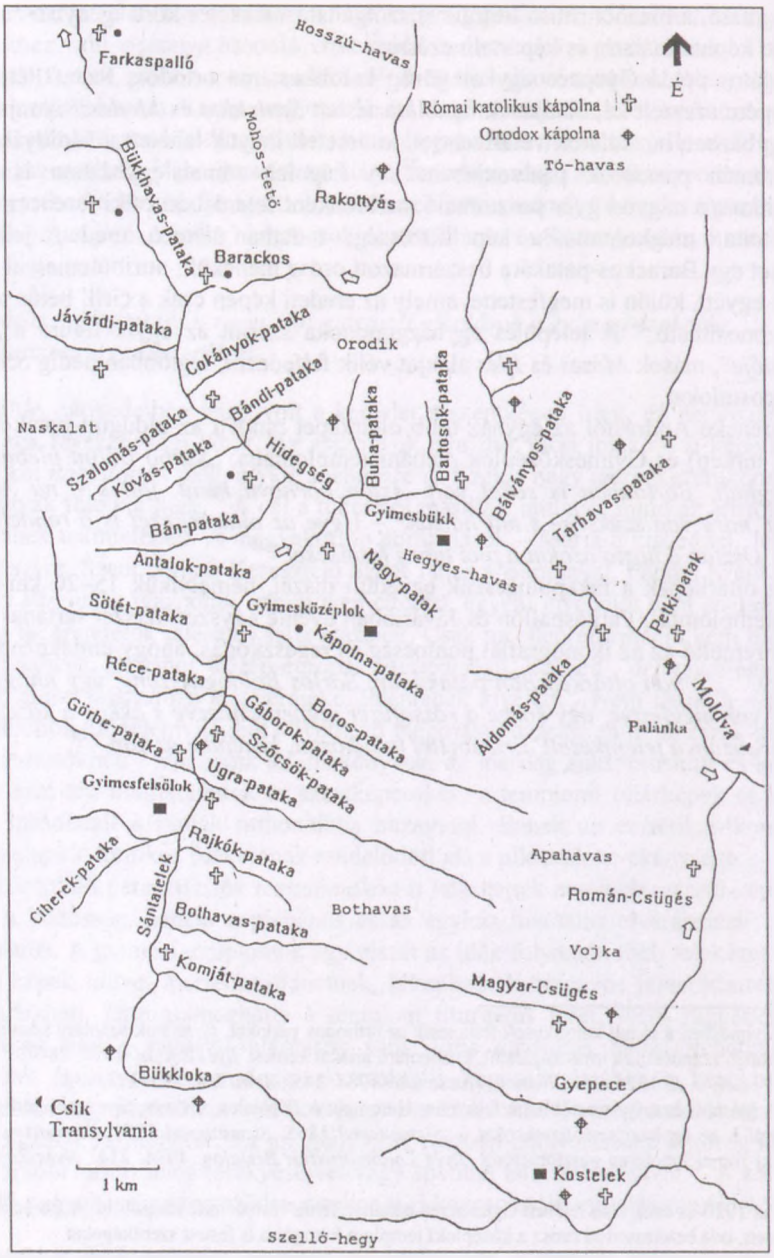

Gyimes lakott patakjainak és telepeinek áttekintő térképe a római katolikus és görög katolikus (ma ortodox) templomokkal, kápolnákkal. Ferencke András egyéni megrendelőinek lakhelyét fekete négyzet jelzi. Fekete ponttal jelöltük azokat a kápolnákat, ahol az oltárképeket Ferencke András festette

Antal András Ferencke nagyméretű *Jézus szíve* és *Mária szíve* képeket is készített a középloki templomba. Ezek a hívek *paraliturgikus* gyakorlatát is szolgálták, illeszkedtek a különféle áhítatok, Jézus Szent Szíve litániák rendjéhez. Később a 80-as évek renoválásai során kikerültek a templomból. A templom ünnepi feldíszítésében mindig részt vevő Mónus Berta óvatos rosszallással kommentálja ezeket a változásokat. Ebben nemcsak generációjának konzervativizmusa, hanem alkotói önérzete is megnyilvánul:

„...régebb voltak szép képek, ilyen Mária szíve s Jézus szíve s többféle kép a templomba es volt,... csak aztán egy idő után levették a templomból, megrégültek... A templomot majdnem újra, egészen megjavították kívül-belől, a régi falat lebontották s újra vakolták, mert jött egy olyan papunk, hogy azt szerette, hogy tegye újba... Padokat újat csináltatott s prédikálószéket levett s kancélust lebontotta az oltár elől s újrapadoltatta s hát úgy, hogy egészen másképpen csinált. Azokat a régiségeket mind el... Úgyhogy ez a pap mindent-mindent elmásított."[29]

Az egyház papja a megváltozott miserendhez alkalmazkodva módosította a liturgikus teret,[30] eltávolította a *kívülálló* számára silánynak, értéktelennek ítélt berendezést. Így kerülnek ki a templomokból a paraszti alkotások, giccses olajnyomatok, gipszmadonnák.

„...most aztán, körülbelül ezelőtt hanem 4–5 évvel ugye, amikor az oltárokat ki akarták a templomból tenni... Akkor a szentgyörgyi pap elment Egerszékre... Ott szépen az oltárt kivették, mert annyi volt az eszik az embereknek, hogy kivették, oda a bokrosba bétették, vissza nem tették... Hát tudja-e mi, hát ekkor ez a, akkor a templom úgy néz ki, ha oltár nincs mint egy cabana kérem szépen. Tegyük fel ezt. Akkor aztán akár mit csinálhat, azt jelenti, hogy nem is templom forma."[31]

A templom egy „magasabb" esztétikai értékelgondolás terévé válik, *„megtisztul"*. A hivatalos egyház képviselői szerint a kevesebb kép, szobor koncentrálja a figyelmet, elősegíti a kontemplatívabb imaéletet. A hívek értelmezésében ez esztétikai-szakrális szegényedést, a hely *szentségének* fogyatkozását jelenti. A római liturgiát jól ismerő ortodoxok egyenesen az egykor *erős* katolikus mise *gyengüléséről* beszélnek. Ez utóbbi vélekedés nemcsak a templom vizuális terének egyszerűsödésével, hanem összességében a *II. Vatikáni Zsinat* reformjaival is összefügg.[32]

Egészen más a zsinati követelményeknek már épülésénél (1974–76) megfelelő, a csíki templomok barokkos belvilágától teljesen eltérő gyimesbükki templom fogadtatása – a közösség magáénak érzi.[33] A templom építése, az akkori plébános, Dani Gergely bátor kiállása bekerült a helyi mítoszokba, *szimbolikus térfoglalásnak* tekinthető,[34] melyben a közösség nemcsak vallásos, hanem politikai-nemzeti tudattartalmai is reprezentálódnak. A nagy falképeken, a keresztség és a felajánlás jelenetein a csángó és székely viseletű alakok a két nép múltjának identikus vonásait, sorsközösségét kívánják hangsúlyozni.[35]

---

[29] Mónus Berta, Gyimesközéplok, Mónus-szer, 1993. X. 25. Gyűjtötte: Biczó Gábor és Ilyés Zoltán.

[30] *Verebényi István–Arató Miklós Orbán*, 1989. 156–158.

[31] Gábor János (ortodox), Kostelek 1993. VII. 18. Gyűjtötte: Ilyés Zoltán és Pusztai Bertalan. Egerszék: Az Úz egyik mellékpatakjánál, Csíkszentgyörgy közbirtokosságán, az első világháborútól megtelepedő főleg gyimesfelsőloki csángók által lakott havasi csángótelep.

[32] *Verebényi István–Arató Miklós Orbán*, 1989. 152–155.

[33] *Székely László*, 1978. 171., *Antal I.* 1992. 116.

[34] *Bodó Julianna–Biró A. Zoltán*, 1993. 60–70.

[35] Itt utalunk arra, hogy 1952-ben Gyimesbükköt a román jellegű Bacau-megyéhez csatolták, 1963-tól csak román nyelven folyt oktatás, az elsorvasztott kisebbségi intézményrendszer minden feladatát az egyház vállalta fel.

Gyimesközéplokon igény jelentkezett *polgári* témák iránt is, a parasztfestők a 19. század végi német és svéd *tanyai festőkhöz* hasonlóan, a *„kisemberek udvari fotográfusaiként"* naiv és realisztikus képeiken megörökítették a szűkebb falut, a kalibákat, a lakóházakat.[36] Az Antalok-pataka egyik módos családjánál, Antal Péter Gazdánál található festmény, melyet még szülei, Antal György Gazda és Antal Krisztina Szölek rendeltek Ferencke Andrástól, a középloki templomot és plébániát ábrázolja. Az erdővel, kaszálóval borított hegyek, a Kápolna-pataka házai valósággal eltörpülnek a templom mellett – tükröződik az alkotó és a megrendelők térszemlélete. Kis túlzással szentképként is értelmezhető: az épületek, helyek hierarchiájában előre kerül a szakrális központ, a részletek kidolgozottak: csűr és virágágyások a plébánia kertjében, az egykori országzászló talapzata, sírkeresztek a *Pap csutakosában*.[37] A háttér sokkal elnagyoltabb, a nyári munkákra szénaboglyák utalnak, az alkotó nem jelzi a funkcionálisan tagolt gazdasági udvarokat. A kép a lakás leggyakrabban használt helye – a tűzhely – felett látható, a bensőségesség, a megszokottság és otthonosság érzetét kelti a szemlélőben.

Ennél a *„nagygazda"* családnál látható egy másik kép is: csángó ruhás vadász őzre lő, háttérben a Gyimesben oly ismerős hegyek, fenyvesek. Mónus Berta a megrendelőt, Antal György Gazdát festette meg, aki vadászember volt. A vadász társadalmi presztízse miatt már a 19. században kedveltek voltak a vadászjelenet-litográfiák, amelyek sok népi alkotót ihlettek meg.[38] Ferencke András fenyőerdőkkel, rókákkal, libákkal, fecskékkel kifestett tornácán szintén megtalálhatók a vadászok és vadászjelenetek.

Mónus Berta kezdetben romantikus tájképeket is másolt kis képeslapokról, néhány, a megrendelők által kért kisebb módosítással. A helyi tanítók azonban figyelmeztették: *„Mondták, hogy tájat fessek magamtól, ne másoljak, mert nem szabad."*[39] Ezután nyaranta, a Jávárdi-pataki kalibában a pásztorkodás szüneteiben festett sziklákat, erdőket, virágokat, kunyhókat. A 19. századi európai, romantikus hagyomány falusi környezetben, folklorizálódva ezekben a képekben él tovább, összekapcsolódva az idilli élet, esetünkben az idealizált pásztorélet iránti szentimentális nosztalgiával.

Könnyebben mozgó édesanyja hozta neki a festékeket Csíkszeredából. Egy kép elkészítése beletelt egy egész nyárba – zöld lombú fákkal kezdte, sárgákkal fejezte be. A kalibák köré szokatlanul sok virágot festett, hangsúlyozva a hely dekorativitását és saját virágszeretetét. A Jávárdi-pataki *szállásokról* festett kép részletező pontossággal veszi számba a szomszédokat, a kalibákat, kerítéseket, csűröket, veteményes ágyásokat – az egykori „dalos szabadság" mára régi emléknek maradó világát. A képek bemutatásakor mindig elmondja, felolvassa verseit, melyekkel tovább meséli, értelmezi a festményt. A jávárdi *„Kóta-kő"* melletti boronaházról a következőt:

Erdő szélen, virág réten,
Volt egy kicsi kunyhó,
Ott volt nékem két jó dajkám.
Nagyapó meg nagyanyó.
Ott én sokat játszadoztam,
Énekeltem, virágásztam,

---

[36] *Hemmingson, Kerstin* 1990. 79–80., *Benker Gertrud*, 1990. 25.
[37] A gyimesközéploki temető helyi megnevezése.
[38] *Danglová, Olga* 1990. 61.
[39] Mónus Berta Gyimesközéplok, Mónus-szer, 1993. X. 25. Gyűjtötte: Biczó Gábor és Ilyés Zoltán.

Őriztem az állatokat,
Tudja Isten hányat s hányat.
Kis kunyhóra egy vén nyírfa
A lombjával ráhajlott,
Hogy védje meg széltől, vésztől,
Mert ők régi jó szomszédok.

De a kicsi fehér kunyhót,
Talpig fehéren mosolygót
A múlt ősszel lebontották,
Őtet sose láthatom már.
Kiszáradt az öreg nyírfa,
Levelei mind elhulltak,
Kicsi kunyhó jó szomszédja
Nem zöldül ki többé soha.
Nem is kunyhó volt, hanem ház,
Mindig itt volt a nagyapám,
Hagyott örök emlékeket,
Őszi esti szép meséket.
Most is el-el járok ide,
Állatokat őrizgetek,
De még inkább emlékeket,
Őszi esti szép meséket.[40]

További versei – A pásztortanyán délibáb, Virág ABC, Lesz-e még nyár, Égszínkék virágok – naiv, ferences lelkülettel mind a természetről, a pásztoréletről szólnak a divatos népköltések elcsépelt fordulataival. Sokszor tavasztól őszig egyedül volt fenn a kalibában, verseiben gyümölcsfákkal, virágokkal, madarakkal beszélget, saját sorsát hasonlítja árvaságukhoz, védtelenségükhöz. Több versét egyszeri, megismételhetetlen élményéhez köti – pl. nagy, virágzó nefelejcsmező felfedezése egy *selymékesben*, délibábszerűen vibráló levegő egy meleg őszi napon. Verseit virágokkal díszített füzeteibe jegyzi le. Egyes verseit saját költésű dallammal énekli, érdekes módon nem a helyi dallamkincsből, hanem a rádióban hallható népies műdalok melódiáiból merít, amivel öntudatlanul utal verseinek egyediségére, személyességére. Néhány füzetébe rádióban hallott, iskolában tanult verseket, dalokat jegyzett le, ezeket korábban többször kölcsönkérték. Külön füzetekbe lemásolja, letisztázza édesanyja és nagyszülei kéziratos imakönyveit, feljegyzéseit. Egyes részekhez megjegyzéseket fűz, *„önkéntes néprajzi gyűjtőként"* leírja a csíkszentdomokosiak és a gyimesiek által egyaránt látogatott *pásztorbükki Báthory búcsúhoz* fűződő helyi hagyományokat.

Alkotói világa értelmezésekor nem hagyható figyelmen kívül a helyi tanítók, a sepsiszentgyörgyi és székelyudvarhelyi muzeológusok, néprajzosok vagy éppen a Magyar Televízió figyelme, melyek ösztönzőleg, megerősítőleg hatottak művészetére.

[40] Mónus Berta Gyimesközéplok, Mónus-szer, 1993. X. 25. Gyűjtötte: Biczó Gábor és Ilyés Zoltán.

Összefoglalás

A két gyimesközéploki festőegyéniség sorsuk, marginalizálódásuk hasonlósága ellenére más alkotói utat járt be. Ferencke András a nehézzé váló szűcsmesterséget váltotta fel a festészettel. Számára ez a megélhetést jelentette. Mint festőt Csíkszeredából állami munkára is felkérték, amit – későbbi bánatára – nem fogadott el. Több férfitársától eltérően mindennapos miselátogató volt, vezette a rózsafüzér-társulatot, ünnepekkor díszítette a templomot. Inkább az asszonyok körében mozgott, a szentképeket, a fejkendőket az ő számukra festette. Fokozatosan eltávolodott saját nemi csoportjától és bizonyos „női" és szakrális jellegű szerepek betöltésére vállalkozott.

Mónus Berta alkotói egyénisége példa arra, hogy az egyedüllét, a helyi társadalomból való bizonyos fokú kirekesztettség miképp motiválja az individuális kreativitást. A művészi tevékenység lehetőség a társadalom bizalmának megszerzésére, az önelismertetésre. Teszi mindezt úgy, hogy nem kérdőjelezi meg a közösség esztétikai értékrendjét, a *„szép"*-ről neki is hasonló fogalmai vannak, mint szomszédainak. A többieknél azonban sokkal tudatosabban kívánja megőrizni a szépet, a tradíciókat, ami nem kis részben annak is köszönhető, hogy gyakran szembesül erre irányuló értelmiségi magatartásformákkal. A mindennapok megélhetési harcain kívül álló parasztasszony *„elidőzik"* a természetben, múltjának helyszínein, egyben a „kívülálló" turista vagy kutató fogékonyságával is szemléli környezetét.

IRODALOM

Almási Miklós

1992 Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában. T-Twins Kiadó – Lukács Archívum Budapest

Antal Imre

1992 Gyimesi krónika. Európa Könyvkiadó–Kriterion Könyvkiadó, Budapest

Benker, Gertrud

1990 Zur Gehöftmalerei. In: *Ernő Kunt* (Hrsg.): Bild-Kunde-Volks-Kunde. 25–31. Miskolc

Bodó Julianna–Biró A. Zoltán

1993 Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Antropológiai Műhely. Kommunikációs Antropológia Munkacsoport. Csíkszereda 1993. 57–85.

Bosnyák Sándor

1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. In: Folklór Archívum XIV.

1992 Az ördögök szabadon jártak. Száz gyimesvölgyi rege. In: Örökség. A szájhagyomány folyóirata. Budapest 1992. 1. 10–24.

Brigéus, Nils-Arvid

1982 Volkstümliche Bilderkunde: Formale Kennzeichen von Bildinhalten. Callwey, München

Cserbák András

1986 A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere. In: *Tüskés Gábor* (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta..." Tanulmányok a népi vallásosság köréből. 275–311. Magvető Könyvkiadó, Budapest

Danglová, Olga

1990 Landscape painting in Folk Environment. In: *Ernő Kunt* (Hrsg.): Bild-Kunde-Volks-Kunde. 59–67. Miskolc

Gagyi József

1994 Marginalizált személy egy székely faluban. In: Antropológiai Műhely 4. 1994. 1. 87–95.

Hajdú Farkas-Zoltán

1993 Csíki kaláka. Krónika könyvek, Pro Print Rt. Csíkszereda

Hemmingson, Kerstin

1990 Ein Gehöftmaler aus Uppland, Schweden. Seine Malerei und die mündliche Tradition über ihn. In: *Ernő Kunt* (Hrsg.): Bild-Kunde-Volks-Kunde. 79–87. Miskolc

Ilyés Zoltán

1997 Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In: *Keményfi Róbert–Szabó László* (szerk.): Varia. Ethnographica et Folcloristica. 72–80. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára. KLTE Néprajz Tanszék, Debrecen

1998 A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík-megyében (19. század közepe – 1948). Néprajzi Látóhatár VII. 3–4. 91–101.

Ilyés Zoltán–Pusztai Bertalan

1994 Crucifixus etiam. (Görög katolikus papi sors a XX. századi Erdélyben) In: Jel. Spirituális és kulturális folyóirat. VI. évf. 7. 214–216.

Ivanov, Vjacseszlav

1984 A pogányság emlékei az orosz ikonokon. In: *V. V. Ivanov*: Nyelv, mítosz, kultúra. Gondolat, Budapest 237–251.

K. Csilléry Klára

1990 Beiträge zur bäuerlichen Bilddeutung und Bildverwendung in Ungarn. In: *Ernő Kunt* (Hrsg.): Bild-Kunde-Volks-Kunde. 47–57. Miskolc

Kós Károly

1994 A népi ikonkészítés műhelyei a Mezőségen. In: *Zakariás Erzsébet–Keszeg Vilmos* (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2. Kolozsvár 198–210.

Mihailescu, Vintila

1993 Modernitás és „holizmus" a román társadalomban. In: Antropológiai Műhely Kommunikációs Antropológia Munkacsoport Csíkszereda 3. 59–80.

Salamon Anikó

1987 Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák. Helikon Kiadó, Budapest

Sematismul

1929 Sematismul clerului Archidiecesei Mitropolitane Greco-Catolice romane de Alba Julia si Fagaras pre anul.

1865 Siematismul veneratului cleru catholicu de ritulu orientale alu Archidiecesei metropolitane a Alba Julie. Blasiu

1871 Siematismul veneratului Cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice a Alba Julie si Fagarasului pre anulu.

Székely László

1978 A gyimesi csángók lelki élete. In: Vigilia 3. 166–171.

Szőcs János
1980 Adatok a gyimesvölgyi parasztmozgalmak történetéhez. In: *Miklóssy V. Vilmos* (szerk.): Acta Hargitensia I. Hargita Megye Múzeumainak Évkönyve Csíkszereda, 107–120.
Tankó Gyula
1983 A gyimesi kalibázás. In: Művelődés 8. 31–34.
Verebényi István–Arató Miklós Orbán (szerk.)
1989 Liturgikus Lexikon. Ecclesia, Budapest
Wessely, J. E.
1874 Iconographie Gottes und der Heiligen. Leipzig, T. O. Weigel

KÓTYUK ERZSÉBET

„KI NÍZETT MEG, KI IGÍZETT MEG, KI KIÁTOTT MEG"
Az igézés gyógyítása a kárpátaljai Rát községben

A település, amelynek gyógyító hiedelmeit feldolgoztuk, Kárpátalján, a magyar–ukrán határtól nyolc, Ungvártól délnyugatra 12 km-re fekszik. A mai Rát (Rátivci) két község – Nagyrát és Kisrát – egyesülésével jött létre. E településeket a krónikák 1284-ben, illetve 1427-ben említik először,[1] és 1918-ig Ung vármegye részeként a történeti Magyarországhoz tartoztak. Ezt követően a négy megye – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros – jelentős részét magába foglaló északkelet-felvidéki területet Csehszlovákiához csatolták, amely ekkor kapta a mai Kárpátalja elnevezést. Két évtized idegen uralom után, az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel a hajdani Ung, Bereg és Ugocsa vármegye magyar többségű déli sávja, a Tiszahát visszakerült Magyarországhoz. 1939. március 15. és 17. között, a mindössze három napig magyar katonai akcióval Kárpátalja hegyvidéki, döntően rutén (ruszin) lakta területe is visszakerült hazánkhoz. A Moszkvában 1945. június 29-én megkötött szovjet–csehszlovák szerződés alapján Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták. 1991. augusztus 24-én a kijevi parlament kikiáltotta Ukrajna függetlenségét, így Rát lakossága ismét új államkeretbe került.[2]

Kisrátnak az utolsó előtti magyar, az 1910. évi népszámlálás szerint 597 lakost (ebből 99,67% magyar, a vallási összeírás szerint 599 fő) írtak össze, vallásuk: 353 református (58,93%), 155 római (25,88%), 81 görög katolikus (13,52%), 10 izraelita (1,67%). Nagyráton 592 lelket (közülük 97,69% magyar, a vallási összeírás szerint 606 fő) találtak, vallásuk: 292 római (48,18%), 256 görög katolikus (42,24%), 37 református (6,11%), 20 izraelita (3,30%), 1 evangélikus.[3]

Napjainkban szinte ismeretlen történelmi tény, hogy az 1920. évi impériumváltozás után, Csehszlovákia keretében létrehozott új közigazgatási egység, Kárpátalja (cseh nyelven: Podkarpatská Rus, Rusinsko) nyugati határát a korábbi katonai demarkációs vonalon, a Csap–Ungvár vasútvonal mentén, illetve a volt Ung vármegyei székhelytől, Ungvártól északra, az Ung folyó vonalán állapították meg az Uzsoki-hágóig. A vasúti pályától keletre fekvő három magyar falut – Kisrát, Nagyrát és Tiszaásvány – azonban Szlovákiához számították a két csehszlovák népszámlálás idején. Az 1921. február 15-én tartott első csehszlovák népszámlálás Kisráton 533 lakost talált, közülük 312 magyar (58,54%), 212 csehszlovák! (39,8%), 6 zsidó (1,1%), 1 „ruská" (ruszin), felekezeti megoszlásuk: 330 református (62%), 136 római (25,5%), 61 görög katolikus (11,44%), 6

[1]. *Csíkvári Antal*, (szerk.) 1940. 185., 198.

[2] *Botlik József–Dupka György*, 1993. 13., 215.

[3] Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai. (1880–1941), Budapest, 1996. 105, 179.; Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941). Budapest, 2000. 93–94, 156–157.

zsidó 1,1%). A hatóságok minden bizonnyal elsősorban a falu utóbbi vallásait követőeket írták be csehszlovák nemzetiségűnek, és természetesen a betelepített cseh nemzetiségű tisztviselőket, a falu új vezetőit! Nagyrát lakossága ez időben 562 fő, ebből 469 magyar (83,45%), 43 csehszlovák (7,7%), 22 zsidó (3,9%), 24 egyéb (4,3%) és 2 ruszin (0,4%). Vallásuk: 252 görög (44,83%), 247 római katolikus (43,95%), 40 református (7,1%) és 23 izraelita (4,09%).[4]

Az 1930. decemberi 1-jei második csehszlovák népszámlálás sem közölte Kisrát és Nagyrát (valamint Tiszaásvány) adatait Kárpátalja összeírásában, azokat még Szlovákiához számította. Ekkor Kisrát lakossága összesen 617 fő, ebből 419 magyar (67,91%), 1 rutén és 197 egyéb (31,93%)! A népesség valódi összetételét a vallási adatok tárják fel: 372 református (60,29%), 128 római-, 103 görög katolikus (20,75, illetve 16,69%), 2 pravoszláv, 12 zsidó. Nagyráton 568-an laktak, közülük 389 magyar (68,49%), 68 rutén (11,97%), 111 egyéb (19,54%)! Felekezeti arány: 254 római (44,72%), 251 görög katolikus 44,19%), 53 református (9,33%), 2 pravoszláv, 8 zsidó.

Az 1941. évi utolsó magyar népszámlálás szerint Kisráton 598-an éltek, ebből 593 magyar (99,16%), 3 rutén, 2 egyéb. Vallásuk: 374 lélek református (62,54%), 146 római, 71 görög katolikus (24,41, illetve 11,87%), 1 pravoszláv, 6 zsidó. Nagyráton 565 lakost számláltak össze, közülük 560 magyar (99,12%), 3 rutén, 2 egyéb. Felekezetük: 254 görög, 245 római katolikus (44,96, illetve 43,36%), 52 református (9,33%), 2 evangélikus, 12 izraelita. Ebben az időben egy-egy római katolikus, illetve református népiskolája volt a két falunak.

A községeket 1945, Kárpátalja szovjet megszállása után, a falvak kolhozosításakor Rát néven egyesítették, és közös tanácsot hoztak létre.[5] A 20. század elején még színmagyar települést napjainkra már vegyes lakosságúként tartják számon. A ruszinok napszámosként már az 1920–1930-as években dolgoztak a helyi gazdák földjein, de közülük csak egy-két család telepedett le a faluban.[6] Tömeges beköltözésük a szovjet hatóságok ösztönzésére az 1960-as években kezdődött. 1999. évi adatok szerint a község lakossága 1375 fő, ebből 887 magyar (64,6%), 243 ruszin (17,7%), 245 cigány (17,8%).[7] Rát ma azon ritka falvak közé tartozik, ahol három templom működik. A magyar lakosság az északkeleti nyelvjárást beszéli. A legszembetűnőbb és legjellemzőbb sajátossága a zárt *í*-zés, vagyis az egyalakú szótövek *é* hangja következetesen í-re vált.[8] A köznyelvben sok a szláv jövevényszó, amely elsősorban a korábban hivatalos orosz, majd az ukrán nyelv hatásának „köszönhető".

Az anyaországtól elszakított kárpátaljai magyarság – közte Rát lakossága is – ragaszkodik hagyományaihoz, vallásához, kultúrájához.[9] Tagadhatatlan tény azonban, hogy a több évtizedes magyar–ruszin együttélés során a hagyományok egymásra hatása e településen is már jól kitapintható.

Gyűjtőmunkánkat az 1990-es évektől e községben végeztük hagyományos módszerrel, valamint magnetofon segítségével.[10] A lejegyzett és megőrzött szövegeket az alábbiakban is felhasználjuk, szó szerinti idézeteknél dőlt betűvel szedve. A gyűjtött

---

[4] Statistisky lexikon obcí v Podkarpatské rusi. v Praze, 1928. 31.

[5] Isztorija gorodov i szel ukrajinszkoj SZSZR. Zakarpatszkaja oblaszty. Kijev 1982. 522–523.

[6] A ruszinokat a közösség tótoknak nevezi, de a kissé gúnyos *hegyi magyar* kifejezés is használatos.

[7] A községháza adatai alapján.

[8] *Kótyuk Erzsébet*, 1996. 207–213.

[9] A kárpátaljai magyarság történetéről bővebben lásd: *Botlik József–Dupka György*, 1991., valamint a szerzőpáros már említett, 1993-ban kiadott művét; *Botlik József*, 1997.; *Botlik József*, 2000.

[10] A gyűjtés azóta is folyamatos, jelenleg a ruszin gyógyító hagyományokat, valamint az interetnikus kapcsolatokat kutatjuk. A község gyógyító hagyományairól bővebben lásd *Kótyuk Erzsébet*, 2000.

nyelvjárási szövegek lejegyzésénél a Voigt Vilmos–Balogh Lajos által készített népköltési (folklór) alkotások kritikai szabályzata szerint jártunk el.[11]

A község népi gyógyító hagyományait kutatva megállapíthatjuk, hogy a hiedelmeken alapuló, mágikus elemeket bőven felsorakozató gyógymódok még elevenen élnek az emberek tudatában. Előfordulnak azonban olyanok is, amelyekre csupán emlékeznek, de már nem alkalmazzák a gyógyító gyakorlatban. A szemmel veréssel, vagyis *igízis*sel kapcsolatos gyógymódokat adatközlőink mindegyike ismerte és alkalmazta úgy a humán, mint az állatgyógyításban.[12] Az alábbiakban olyan szövegeket választottunk közlésre, amelyekben az *embergyógyításról* szólnak, és az *igízet*, a szemmel verés megelőzését, valamint gyógyítását folyamatukban mesélik el.[13] Az idézetek kiválasztásánál arra figyeltünk, hogy tükröződjék a felekezeti sokszínűség, és az adatközlők származási helye alapján pontosabban azonosítható legyen az egyes mágikus elemek eredete.

Hitük szerint az *igízis* lehet szándékos, vagy akaraton kívüli cselekmény is. Úgy tartják, hogy akinek összenőtt a szemöldöke és akinek szúrós a tekintete, annak *árt a szeme, rossz a nízisse. Sok ríszi tán nem is tehet rulla, hogy árt a szeme. Csak amit megníz annak víge!* – állapította meg az egyik adatközlő. A preventív intézkedések egész sorát találjuk a csecsemő- és gyermeknevelés mindennapjaiban, de a hétköznapok egyéb tevékenységeit is át- meg átszövik a mágikus cselekedetek és hiedelmek.

A csecsemőt születése pillanatától óvták az ártó tekintetektől, hiszen könnyebb a szemmel verést megelőzni, mint kigyógyítani. Fontos tudnivaló, hogy a közösség a *jajj* szóval kezdett dicséretek mögött gonosz, ártó szándékot sejt, ugyanis az említett szó ebben a szövegkörnyezetben tabunak számít. Aki egyszer is megszegte ezt az íratlan szabályt, és imígyen kezdte dicsérni a terhes asszonyt, a csecsemőt, a veteményt, vagy az állatot, *jajj, de szép* … – azon túl a portán nem látták szívesen. Elismerő szavak nem, vagy kizárólag *megköpdösés* kíséretében hangozhattak el. A látogató ilyenkor kissé félrefordította fejét, köpést imitálva hasonlóképpen szólt: *phü, phü, phü, csúnya baba vagy* – mondták a csecsemőre, kisgyermekre. *Phü, phü, phü, nem kőlt rosszul a tengerid* – dicsérték a vetést, vagy: *phü, phü, phü, kis csúnyák ezek a malacok* – szóltak elismerően az állatszaporulatról.[14]

A terhesség ideje alatt az asszony úgy lépett ki az ház udvaráról, hogy a köténye sarkát felhajtotta, betűzte a *korcába*, hogy az ártó szemek hatását elkerülje. Az újszülöttet igyekeztek mielőbb megkeresztelni, mert *akkor még a szem se árt úgy neki.*[15] Az anya avatásig nem lépett ki a ház kapuján, mert hitük szerint *amíg meg nem tisztul, jobban árt neki a szem.* Addig is kifordítva vette fel valamelyik alsó ruhadarabját, mert úgy tapasztalták, hogy ez is véd a rossz tekintetektől. A csecsemőre is *fonálkul*, azaz kifordítva adták fel az inget, csuklójára piros szalagot, vagy apró piros gyöngyökből fűzött karkötőt kötöttek, a *párnahajába igízőfüvet* (kakukkfű – Thymus vulgaris L.) rejtettek, hogy az *igízis*t elkerüljék. Megelőzésként leánycsecsemő ingébe *koca*, fiúgyermek ruhájába kandúr macska farkának a szőrét varrták be úgy, hogy az a mosásnál ne essen ki. Ameddig a csecsemő ki nem nőtte az ingét, a piros gyöngyből fűzött karkötő mellett ez is fokozta a gonosz tekintet elleni védő hatást, mert óvta a *szemtől.*

Egyesek előre elkészített, *igízet* ellen gyógyhatással bíró szert öntöttek a gyermek esti fürösztő vizéhez. Ezeket a fürösztéseket az édesanya végezte. A recept a következő:

---

[11] *Voigt Vilmos–Balogh Lajos*, 1974.
[12] *Somossy Miklós*, 1896. 102–103.
[13] *Csiszár Árpád*, 1968. 161–179.
[14] *Wlislockiné Dörfler Fanny*, 1896. 460–463.
[15] *Kapros Márta*, 1986. 177.

kilenc féle (formájú) *vasat, kilenc féle* (funkciójú) *rongyot, kilenc mezsgyéről titokban szedett füvet, három kút titokban, szótalan hozott vizében megfőzni* (N. N.).[16] Miközben a vasat és a füvet gyűjtötte a gyógyítani szándékozó, kilenctől visszafelé számlált: *se nem kilenc, se nem nyolc, se nem hét... egészen egyig.* Miután a felsoroltakból külön-külön elkészítette a főzetet, más-más üvegben tárolta a vas, a fű és a rongy *levét.* Minden esti fürdetésnél a már említett visszafelé számláló mágikus szöveg kíséretében kilenc cseppet öntött mindhárom üvegből a gyermek fürösztő vizébe. Az ilyen fürdőben megnyugodott a gyermek, hiszen a nap során őt ért ártó hatásokat a szer *elmulasztotta.*

A kisgyermekes háznál a babalátogatókat mindig leültették, hogy *ne vigye el a gyermek álmát.* A vendég a szokott módon, háromszor megköpdöste a kicsit, és ekképpen dicsérte: *phü, phü, phü, te kis csúnya, kis pocsik vagy.* A hangsúllyal érzékeltette, hogy valójában a mondottak ellenkezőjét kell érteni. Ilyenkor a családtagok megnyugodtak, mert a mágikus cselekedet és szöveg bizonyította, hogy a látogató nem gonosz szándékkal közeledett. Ha a vendég mégis elvétette a megszokott szöveget, vagy nem ismerte az íratlan szabályokat, akkor az anya – aki egyetlen percre sem hagyta magára a kicsit, amíg idegen tartózkodott a házban –, azonnal elhárította a *megjajjgatást*, az *igízist* a *seggibe a szemed* mágikus erejű mondattal. Akik a faluközösségben nőttek fel, a szokásokat szigorúan betartották, hiszen tudták, hogy ilyen, és ehhez hasonló látogatások alkalmával nem feledkezhetnek meg a *szem ne ártson neki*, a *meg nem kiabálva*, valamint az *igízet ne fogja* ugyancsak mágikus erejű bajelhárító mondatokról, amelyeket sűrűn ismételgettek.[17] Ezekkel a mondatokkal a szándék nélküli rontó hatást kívánták elhárítani. Akik életük során belenevelődtek ezekbe a szokásokba és hiedelmekbe, természetesnek tartották ezeket a szabályokat. Az imént felsorolt bajmegelőző mágikus formulák az akaraton kívüli rontás, *igízis* ellen szolgálnak.[18] Egy-egy ilyen látogatás után a gyermeket, vagy állatot szenes vízzel – régebben vizelettel – lemosták, esetleg lenyalták és körbeköpködték a nagyobb biztonság kedvéért. Tudatukban mindig ott volt a szándék nélküli *igizis*, a ki nem mondott szavak, az ellenőrizhetetlen, gonosz gondolatok veszélyének lehetősége.

Ha már megtörtént az *igízis*, többféle gyógymódot is alkalmaztak. Említettük, hogy lemosták a beteget *szenes vízzel*, *lenyalták* a homlokát és az arcát, *körbe köpdösték* a fejét. Ezen kívül még öntöttek rajta viaszt, füstölték, fürösztötték külön erre a célra készített főzetekben, vagy – ha már egyik sem segített –, elvitték a falu gyógyítóihoz. Egyesek a szomszédos ruszin falvak *tudós féle ember*eit is felkeresték a gyógyulás reményében. Súlyosabb esetekben távolabbra, a hegyvidéki *tótok javas*aihoz[19] is elvitték a beteget, mondván, *a tótok mindig igen tuttak babonálni.* A más etnikumhoz tartozókat mindig jobb gyógyítóknak tartották.

Hitük szerint vannak olyan gyermekek, emberek, akiknek *kegyetlen ártott a szem.* Ezeket nem védte meg a párnahajba rejtett *igízőfü*, a kifordítva felvett alsó ruhanemű, sem a csuklóra kötött piros szalag vagy gyöngysor, sem a hajba befont piros pántlika. Voltak a faluban *rossz hírű, rossz szemű* emberek, akikről köztudott volt, hogy *árt a szeme.* Ezek közül egyik-másik maga is tisztában volt ezzel a rossz tulajdonságával, és ha jót akart, akkor nem látogatott a falubeli portákra. Természetesen nem mindenki merte

---

[16] N. N.-nel jelöltük azt az adatközlőnket, aki nem járult hozzá nevének közléséhez.

[17] *Temesváry Rezső*, 1899. 75.; *Kára Judit*, 1973. 54.; *Pócs Éva*, 1986. 45.; *Hoppál Mihály*, 1970. 259.

[18] *Grynaeus Tamás*, 1991. 613–618.

[19] A közösség nyelvében és tudatában a *gyógyító*, a *jós* (*javas*), *babonáló* (*babonás*) szinonim fogalmak.

vállalni, hogy *árt a szeme*, hiszen ez, a még tudatukban élő boszorkányságot idézte fel. *Niméknek ojan rossz a szeme, hogy árt. Az tán maga se tehet rulla, csak amit megníz annak víge. Ojan rossz a szeme, hogy mintha tejjesen a szivíbe látna* (a betegnek), *oszt annyira rosszul van, hogy az csuda (J. A.-né).*

Megláttak, ha a betegnek szem ártott. *Megláccott a gyermeken, ha meg vót igízve, mer eleresztette magát.* A tünetek között sorolták fel még a levertséget, az étvágytalanságot, a látszólag ok nélküli állandó sírást, álmatlanságot, hányást, hasmenést, időleges némaságot – vagyis minden olyan tünetet, amely a beteg környezete számára megmagyarázhatatlannak tűnt. Felekezeti hovatartozástól függetlenül, mindannyian ismerték, és szükség esetén alkalmazták az imént felsorolt gyógymódokat és lehetőségeket. Rendszerint az asszonyok vállalták a gyógyító szerepét. Természetesen minden családnak megvolt a kipróbált, jól bevált módszere. Arra is vigyáztak, hogy a szemmel vert gyermek *ígízetben el ne aludjon.*

A *megigízet* személynek *szenes vizet csináltak.* Készítése során több-kevesebb mágikus elemmel gazdagították a készítés és lemosás folyamatát. Megfigyelhettük, hogy *kiki a maga módja szerint* járt el. *Kis bádogba vizet teszünk, három gyufát eggyenkint elgyútunk, közbe számolunk: sem egy, sem kettő, sem három. Ami elígett, azt a vizbe bedobuk. Vetünk rá háromszor keresztet: az Atyának, a Fiúnak, a Szentlélek Istennek nevében. Amen. A kezünk fonálkával az arcocskáját eggyik ódarrúl is, meg a másikrúl is megmosuk. Ijenkor szoktuk mondani: Asszonnak konyty alá, jánnak varkocs alá, fírfinek kalap alá.*[20] *Azut megfogtuk az ingünk fonálját, aval letörültük. Csak az orcáját szoktam lemosni. Ha tüzbűl csinálom a parázst, oszt ha a parázs leszál az ajjára, akkor meg vót igízve. Az röktön leszál! A vizet az ajtó sarkára öntöttük.*[21] *Szoktak a gyermek szájába csepegtetni, megnyukszik tülle, ha meg van igízve* (K. B.-né).[22] Egy másik idős asszony szerint miközben a *szírkó*t, vagyis a parazsat a vízbe dobja, ezt kell mondani: „*Ki nízett meg, ki igízett meg, ki kiátott meg.*" Ő a betegnek *mindenít* lemosta, *megkezdve a homlokától, oszt vígig.*

Egyesek hatásosabbnak tartották, ha a küszöb deszkájából faragták a parázsnak valót. *Neki meg annyira ártott a szem, hogy mán a küszöböt elfaragták szenes viznek. Aszt monták, jobb, ha kerszbe vág a küszöbbűl, oszt abbúl csináli a tüzet. Mán aval a gyermekkel mindent elkövettek, mer csak halt meg, nyúlott el, annyira ártott a szem neki. Horták a tótokhoz is, hogy csináljanak vele valamit, mer kegyetlen ártott a szem neki (J. A.).* Mások fontosnak tartották megjegyezni, hogy kereszt irányba – a jobb és bal oldalt váltogatva – kell lemosni az *igízetben lévőt.* Akadnak olyan személyek is, akik a szenes víz készítése során visszafelé számlálnak: *sem kilenc, sem nyolc, sem hét* ...egészen egyig. Ennek a mágikus szövegnek egy másik változata is ismert: *se nem kilenc, se nem nyolc...* szintén egyig.

Ha a gyermek nyugtalan volt, nem engedték elaludni, amíg le nem mosták *szenes vízzel.* Azt mondták, *úgy jó, ha úgy csinálják a szenes vizet, míg el nem alszik, mer ha mán aztat átalussza, mán akkor nem használ*[23] (Sz. M.). A szenes víz alkalmazását nem tartották *babonás*nak mert *a császlóci pap is mondta, hogy az nem babona.* (Az említett személy a szomszédos magyar község, Császlóc nagy tiszteletnek örvendő, füvekkel gyógyító katolikus papja volt.)

---

[20] *Pócs Éva*, 1986. 47.
[21] *Berde Károly*, 1940. 245.
[22] *Pócs Éva*, 1986. 47.
[23] *Kertész Judit*, 1989. 55.

Akadt olyan adatközlő is, aki elmondása szerint soha nem csinált szenes vizet. *Én csak szoktam leköpdösni, megkövetlek... Megpuszíltam a homlokát oszt akkor körbeköpdöstem a fejit, oszt igy a kezem fonálkával letörültem, azut letettem aludni (L. V.-né). Igízis gyógyítására hatásosnak tartották a füstölést is.*[24] *Kilenc féle rongyot szedtünk össze, szemétlapátra tettük és meggyútottuk. Akkor a gyermeket úgy mindenféle ódarrúl: hason, háton rá kell tartani a füstyire, osztán akkor leveszük, de hogy mondani kéne valamit ijenkor, én aztat nem tudom. Ezt eccer kel csak csinálni (Sz. M.). Ha firesztíssel akarták az igízetet gyógyítani, akkor temetőben kilenc sírról szedet föld, kilenc mezsgyéről szedett fű, valamint kilenc féle vas főzetében fürösztötték a beteget három egymást követő napon, napszállta előtt.*[25] A szükséges anyagokat *legjobb vót ífélkor, de mindenkípen napfeljötte előtt összegyűteni (Sz. P.-né).* A *fürösztővizet* csak másnap reggel öntötték ki.

Gyógyító hatásúnak tartották a fürdetővízbe dobott kilenc *szírkószem*et is. Hitük és tapasztalatuk szerint használt az *igízet* ellen, ha vizelettel lemosták a beteg arcát. *Az anya az alsókabáttyára* (alsószoknya), *megkövetlek, rávizelt, oszt aval törülte meg a csepp orcáját, oszt azután meg a száraz ríszivel* (L. V.-né).

Volt a faluban egy tudós-féle asszony, aki vállalta az igízetben lévő gyermekek gyógyítását, fürösztötte a gyermeket meg öntött rajtok. Röktön meglátta, amikor elvittük hozzá egy este a gyermeket, mer mán maj meghalt. Hát azt monta nekem: *„Ennek a gyermeknek szem ártott, tik nem látitok a szemín? „Hát – mondom – mink nem látunk rajta semmit, ojan a szeme, mint máskor." De ű röktön meglátta. „Ennek szem ártott!" – azt mongya. Megfürösztötte három egymás utáni napokon, meg öntött rajta. Elébb háromszor megfürösztötte. Tekenőbe fürösztötte, ű főzte a vizet, ű kotyvasztott ott valamit, amit magával hozott otthonrúl. Nekünk nem szabad vót nízni, mi csinál. Nem szabad vót senkinek bent lenni. Csak ű maga vót, meg a gyermek. Azut osztán öntött rajta. Szitára tett ojan vijaszkot, aztat szoktak önteni. Felengedte a tüzön, úgy öntötte a szitára. A szitába nem vót semmi, üres vót a szita. A gyermek le vót takarva. A vijaszk röktön meghül a szitán, ahogy ráönti. Kijön, aki megigízte: vagy asszony, vagy ember, azt kimutati a vijaszk. „No – mutati – itt áll ni, ez igízte meg neked a gyermeket!" Azután leszette a vijaszkot, oszt visszarakta az ű portíkájához* (K. B.-né).

Legifjabb adatközlőnk, akit ma is a falu tevékeny gyógyítójaként ismernek, nemcsak a családját és a falubelieket, hanem a szomszéd falvak *megigízett*, *megrontott* betegeit, sőt a hozzá forduló külföldieket is gyógyítja, minden ellenszolgáltatás nélkül.[26] Hetedik gyermek volt a családban. A nagynénje hívta fel figyelmét a hetedszülöttek különleges gyógyító tehetségére. Fiatal édesanyaként kezdte a gyógyítást, saját gyerekein, valamint férjén próbálta ki *hasznos kezét*. Elsősorban fürösztéssel, öntéssel és füstöléssel gyógyított – és gyógyít ma is –, de szükség esetén szenes vizet is *csinál*. Jobb *keze fonálkával* a betegnek csak a homlokát és a két *kezefejít* mossa le, a következő sorrendben: egyik kéz, homlok, másik kéz. Így ismétli háromszor, majd ad belőle inni a betegnek három kortyot, végül letörli a beteget a ruhája *fonálkával*. Nem titkolta el az általa alkalmazott gyógyító folyamatok menetét, a *fürösztíst és a füstölíst* készséggel elmesélte, az öntést pedig bemutatta.

A fürösztést napjában háromszor: reggel, délben és este, napszállta előtt végzi. Kilenc féle mindent össze kell szedni: a három küszöbből kell vágni, kell egy egész ke-

[24] *Kertész Judit*, i. m. 61–62.; *Szendrey Ákos*, 1935. 42–48.
[25] *Berde Károly*, 1940. 243.
[26] Ez az adatközlőm kérte neve elhallgatását, ezért N. N.-nel jelöljük.

nyér, kel három ház sarkából kaparni, kel szalonából, kilenc féle rongyból, kilenc mezsgyéről szedett fű, kilenc csipet só, kilenc féle vas, három kutrúl víz, hogy ne vegyík észre, ne szóljon hozzád senki, mikor hozod (N. N.). Az említett módon hozott kút vizében készít főzetet. Ahogy a hozzávalókot teszed a lábasba, visszafelé számolsz: se nem kilenc, se nem nyolc, se nem hét ... egíszen eggyig. Amikor a főzet elkészült, úgy vette le a tűzről, hogy közben a már ismert módon visszafelé számlált, és ezalatt újra és újra visszatette a lábost a tűzre. A forró vizet beleöntötte egy nagyobb tálba. Ebbe beleborított egy üres kis zománcos tálkát. Ezután a gőz fölé tartotta a kis beteget. Ha a gyermek már nagyobbacska, vagy a gyógyulni vágyó már felnőtt volt, akkor elég volt az is, ha a gőz fölé hajolt. Ezt fürösztísnek hijik, de inkább ijen felgőzölís. Ha meg van igízve az illető, akkor az a kis zománcos tálka felsziji maga alá a mosdótálba levő összes vizet. Ezt a fürösztíst kell csinálni reggel, amikor jön fel a nap, dílbe fél tizenkettőkor, de mindenképpen tizenkettő előtt, mikor közepen áll a Nap, meg este napszállat előtt, hogy mán napszállatra meglegyen. Utána önteni rajta, reggel is, dílbe is, este is, még azon a napon. Páros napokon. Ezt mán akkor kell csinálni, amikor mán annyira meg van nízve, hogy van az a kík csik, és nincsen a szeme hussa. (A belső szemzugot mutatta.)

A füstölést a következőképpen mesélte el: „van nekem szentelt gyertya, van nekem az, amivel a templomba füstölnek, az a füstölő (tömjén), abból egy kicsi, meg abból a buzakoszorúból egy kicsi, amit esküvőkor a fejek felé tartanak. Ezt a hármat összeteszem és aval megfüstölöm.[27] Ez mán leveszi rulla, mán sokkal jobb. A füstölíst csak este, mán öntís után csinálom. Ha tegnap, vagy pár napja níztík meg, akkor elíg egy nap önteni rajta.[28] De vót mán ojan is, hogy még télen megníztík, és csak most jött. Akkor kel kétszer is, háromszor is (N. N.).

*Öntís*hez egy *kis bádogba* (zománcos bögrében) szentelt gyertya darabját felolvasztotta. Amikor felolvadt, akkor visszafelé számlálva a már említett módon levette a tűzről.[29] Közben lefektette a beteget, a szívére helyezett egy imakönyvet, és letakarta *hétszer vagy kilencszer nem mosott pászkatakaróval.*[30] *Az a hatássa.* Egy *zománcos tálba* készített hideg vizet, ebbe öntött *kilenc csepp* szentelt vizet, szintén visszafelé számlálva. A tálban lévő vízbe egymásra helyezte az előre elkészített, kereszt alakba összekötött *seprőszálat*, erre két szöget, ugyanígy összekötve, végül egy ollót úgy szétnyitva, hogy az keresztet formált. Ezt a beteg fölé emelte, *ebbe öntődik az olvasztott gyertya. Az a hideg vízben meghűl, amitül megijedt, az az alak kifolyik, kiömlik, olyan formát ad. Ha vannak benne hójgocskák, akkor az azt jelenti, hogy akkor annak az illetőnek árt a szem, valaki mindig űtet meg szokta nízni. Ha pedig nagyon meg van nízve, akkor itt* (a belső szemzugnál) *van neki egy kík csik, akkor ez a szemhussa* (a belső szemzugot mutatta) *nincsen, akkor megyen a hasa, zöldet, naponta többször, akkor fürösztení kell. Amék órába a gyermeket megigíztík, abban az órában minden nap elkezd ordítani, amíg meg nem gyógyítik* (N. N.).

Az öntő- és fürösztővizet a mezsgyén lévő kerítés oszlopának a tövére önti, mert ott nem járnak, nem léphetnek bele. Hite szerint, ha ebbe a kiöntött vízbe valaki belelép, *időnap előtt elsorvad. Ezen már az orvas se tud segíteni, nem segít az öntís se. Mindig lejebb, mindig lejebb, és meghal* (N. N.-né).

---

[27] *Grynaeus Tamás*, 1974. 229.

[28] *Kertész Judit*, 1989. 55.

[29] *Diószegi Vilmos*, 1957. 162–172.

[30] A húsvéti kalácsot pászkának, kosárba rakott, szentelésre előkészített étkeket lefedő kendőt pedig pászkatakarónak nevezik.

Esti fürösztések közben a szülők is *megigízhetik* a gyermeket, mert ilyenkor *igen árt neki a szem*. Nem szabad nagyon *örvendezni* a gyermeknek, mert az is árt neki. Csak az ágyon szabad pelenkázni a csecsemőt, asztalon nem, mert az is árthat. Ha hamar fordulnak a gyógyítóhoz, akkor az *igízet* gyógyítására elég *egyszeri* öntés, *ami három öntís, a páros napokon napszállta előtt. Páros napok a kedd, csütörtök, szombat és vasárnap. Más, páratlan napokon nem írdemes az időt rá pocsíkolni, mer nem hatásos* (N. N.-né).

Olyan esetről és gyógyulásról is beszámolt ez az adatközlőm, amelyben a súlyosan beteg gyermeket – aki *annyira meg vót nízve, hogy egy hétig nem beszílt, nem evett, azt hittík meghal* – háromszori fürösztéssel és háromszori öntéssel meggyógyított.

A szemmel verés megelőzésének és gyógyításának kutatása során megvizsgált anyagból megállapítható, hogy az immár vegyes lakosságú község magyar hagyományaiban még fellelhetőek azok az elemek, amelyek a magyar népi gyógyítás egészét jellemzik.

A fenti idézetek is bizonyítják, hogy a mágia fontos szerepet tölt be az *igízís* megelőzésében és gyógyításában. Az idő, valamint a napok, a napszakok, a számok, a helyek, a testrészek, a színek, az anyagok és az állatok stb. különleges tulajdonsággal való felruházása teszi azok mindegyikét gyógyításra alkalmassá, varázserejűvé. Az ismétlődő napszakok, az egyébként hétköznapi és megszokott dolgok – a Nap, és annak állása, a napnyugta, az éjfél, a napfelkelte előtti időszak, a küszöb, a szita, a söprű, a mezsgye, a sírhant –, a népi medicinában a gyógyító szerek gyűjtésének, a gyógyító műveletek elvégzésének fontos meghatározói és alkotóelemei. A gyógyító szerek begyűjtési módja – a titokban, *szótalan* hozott kútvíz, a mezsgyékről éjjel, titkon szedett fű, a sírokról éjféltájt begyűjtött föld –, változtatja azokat gyógyhatásúvá. A néphit különleges tulajdonságokat kapcsol ezekhez az időszakokhoz, tárgyakhoz, helyekhez. A páros és páratlan napok – hitük szerint – a gyógyítás sikeres vagy sikertelen voltát határozzák meg. A számok – a három, a hét, a kilenc –, valamint a visszafelé számlálás, a gyógyító műveletet, vagy annak sorozatát ruházza fel mágiával. A gyógyítás folyamata alatt elmondott varázserejű szövegek leginkább a gyógyító és a gyógyulni vágyó lelki összehangolódását, valamint az eljárás hatásosságát szolgálja. Az emberi vagy állati eredetű, gyógyításra használt szerek – nyál, vizelet, macska farkának a szőre –, valamint az eufemisztikus megfogalmazások, a tabuként kezelt szavak, vagy beszédfordulatok is gyakoriak a szemmel verés megelőzésében és gyógyításában. A színek – jelen esetben a piros – mágiája is fellelhető. A kifordított ruhadarab vagy alsónemű bajelhárító hatása is ismert. Nem nélkülözik az *igízís* gyógyeljárásai a szakrális elemeket sem: a keresztvetés, a szenteltvíz és -gyertya, az imakönyv, a pászkatakaró (amelyet hétszer vagy kilencszer szentelt meg a pap), tömjén, megszentelt mirtusz – fontos kellékei a közösség gyógyító folyamatainak.

A felsoroltakból megállapíthatjuk, hogy a magyar hagyományok és a magyar néphit elemei elevenen élnek a közösség tudatában, és – bár fokozatosan megkopnak, és keverednek más etnikumok hiedelmeivel – tapasztalható ezek magyarság-megtartó ereje is.

ADATKÖZLŐK

Juhász Ambrusné (Palkó Mária), Szürte 1919–2000, Rát, görög katolikus
Kiss Bernátné (Földházi Erzsébet), Kistéglás 1922–, római katolikus
Lelekács Vincéné (Szuperák Erzsébet), Nagyrát 1908–1995, Rát, görög katolikus
N. N.- né nem járult hozzá adatai közléséhez.
Szopó Margit, Kisrát 1928–, református
Szuperák Péterné (Lizák Julianna), Nagyrát, 1923–, görög katolikus

IRODALOM

Berde Károly
1940 A magyar nép dermatologiája. Bp.
Botlik József
1997 Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Bp.
2000 Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Bp.
Botlik József–Dupka György
1991 Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből. 1918–1991. Budapest–Szeged
1993 Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Ungvár–Budapest
Csíkvári Antal (szerk.)
1940 Ungvár és Ung vármegye. Bp.
Csiszár Árpád
1968 Szemmelverés és igézés. Jósa András Múzeum Évkönyve. 161–179. Nyíregyháza
Diószegi Vilmos
1957 „Visszafelé számláló" ráolvasások. = Néprajzi Közlemények. II. 3–4. 162–172.
Grynaeus Tamás
1974 Bács megyei gyógyító szokások és hiedelmek. = Cumania. 229–237.
1991 „Oszlassa erdőre, mezőre, vízre, rétre." Megelőző-gyógyító imádságok és ráolvasások Dávodról. In: Uő: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. 613–618. Bp.
Hoppál Mihály
1970 Az „igézés" hiedelemkör alkotóelemei. = Népi Kultúra – Népi Társadalom IV. Bp.
Kapros Márta
1986 A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen
Kára Judit
1973 Nagydobronyi szokások és hiedelmek. = Folklór Archívum I., Bp., 40–63.
Kertész Judit
1989 A születés és kisgyermekkor folklórja a Szuha-völgyben. (Gömör néprajza XV.) Debrecen

Kótyuk Erzsébet
1996 Szövegmutatvány egy kárpátaljai magyar falu nyelvjárásából. = Magyar Nyelvjárások. XXXIII. 207–213. Szerk.: *Sebestyén Árpád*. Debrecen
Pócs Éva (szerk.)
1986 Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Bp.
Somossy Miklós
1896 Az „igézet" hiedelme Szatmár megyében. = Ethnographia VII. 102–103.
Szendrey Ákos
1935 A füstölés a magyar néphitben. = XLVI. Ethnographia 42–48.
Temesváry Rezső
1899 Előítéletek, népszokások és babonák a születés körében Magyarországon. Bp.
Voigt Vilmos–Balogh Lajos
1974 A népköltési (folklór) alkotások kritikai szabályzata. Bp.
Wlislockiné Dörfler Fanny
1896 Nyál és köpés a magyar néphitben. Ethnographia VII. 460–463.

SZÉKELY FERENC

HÚSVÉTI ZÖLDÁGAZÁS ÉS LEGÉNYAVATÁS GEGESEN

Marosszék keleti peremvidékén, a Felső Kis-Küküllő mente és a Nyárádmente között fekszik az a kis táj, amit *Patak mentén*ek neveznek. Bár földrajzilag a Kis-Küküllő egyik „völgyületének" része, hagyományai és nyelvi kötődés szempontjából a Nyárádmentéhez tartozik.

„Havad pataka igénytelen kis csermely, de azért annak többfelé elágazó völgyületében mégis 7 falu van elrejtve..." – írja Orbán Balázs *A Székelyföld leírásá*ban.[1] A Vadasd és Havad között hajdan létezett és elpusztult Tekefalva kivételével, hat falu – Geges, Havad, Vadasd, Abod, Rigmány és Nyárádszentsimon – ma is létezik, okiratok szerint ez utolsó a legrégebbi a vidéken. A legnagyobb és legnépesebb a festői környezetben felépült, a Nyárád és a Kis-Küküllő között húzódó vízválasztó hegyek közé zárt, a hagyományok és népszokások példamutató ápolójaként és éltetőjeként ismert Geges, amely – Sütő szavaival élve – távol van a gazdasági és szellemi vérkeringés ütőereitől. Talán épp ennek köszönhető a népi kultúra konzerválódása és ápolása.

Gegesen ma is – akárcsak régen – a legények és a fiúgyermekek húsvét szombatján este-éjjelén zöld fenyőágat tesznek a lányos házak kapuira, hogy kifejezzék ezáltal is a húsvéthétfőjén szokásos öntözési szándékot. A kisebbek, tíz éven aluliak apjukkal vagy nagyobb testvérbátyjukkal végzik a zöldágazást, úgy szervezve meg az indulást, hogy az este 8 óráig befejeződjék. Ők előre elkészített névsorral járják a falut, amit a családban előzőleg megbeszéltek és „jóváhagytak". A 10 és 14 év közötti korcsoportba tartozó fiúk már este 10 óráig járhatnak *ágtenni*, de ezután már nekik is el kell tűnniük az utcáról, hogy nehogy elkapják őket, mert akkor a náluk lévő ágakat elveszik és egy fenyőgallyal kegyetlenül megvesszőzik őket. Este 10 óra után már csak a 14 évet betöltött, konfirmált legények járhatnak az utcán.

A zöldágak előkészítésében a gyerekek szülei, esetleg nagyszülei, testvérei segítenek, akik a család férfitagjai által nagypénteken vagy nagyszombaton az erdőről behozott fenyőágakat (oldalágakat, fenyőcsúcsokat) festett tojáshéjjal és krepp-papírból kivágott pántlikás szalaggal díszítik ki, hogy a fa minél díszesebb, rikítóbb legyen, mert annál szebb és mutatósabb.

A húsvétra összegyűjtött tojásoknak mindkét *bütü*jén kukoricaszem nagyságú lyukat fúrnak, hogy azon a tojásfehérjét, illetve a sárgáját szájjal egy tányérba fújják, vigyázva arra, hogy a tojáshéj maradjon épen. Ezt a héjat néhány napig szárítják, majd a kifúrt lyukon cérnát húznak át, amivel fel lehet kötni. Húsvét szombatján *délután tojásfestő*ben megfestik, majd fenyőágra vagy fenyőhegyre aggatják. A festésben igen kedveltek a rikítós, élénk színek.

[1] *Orbán Balázs*, 1870. 31.

1. kép. Fenyőhegy (és akinek állították)
(Fotók: Jakab Tibor, Geges, 2001.)

2. kép. Zöldág tojásokkal

3. kép. Zöldág tojásokkal, kapun

A tojás festésére ma is sokan használnak olyan kora tavaszi növényeket (cserhéjat, vereshagyma héját stb.), amit húsvét táján könnyen be lehet szerezni és nem kerül pénzbe.[2]

Gegesen – a közeli Vadasdtól és a Felső-Maros menti falvaktól eltérően – nem készítenek *húsvéti jármot*, ami a fiatal fenyőhajtások függőleges befűzésére és szimmetrikus elhelyezésére ad lehetőséget. Ez a feldíszített, egyszerű kis tákolmány – itt ha nem is, de más vidéken – kitüntető figyelmességet, komoly közeledési és udvarlási szándékot jelent a párkapcsolatban.

Volt rá eset – egyik adatközlőm mesélte –, hogy Gegesen a fenyőhegyek alját (egyesek) régebb bicskával megfaragták, s az illető saját nevét vagy monogramját véste rá. Ez azért számított, mert így a lány könnyebben rájött a faállító kilétére, esetleg – ha netán kétségbe vonták az állítási szándékot – egykettőre egyeztetni lehetett, s locsoláskor nem állt fenn a kérdés: vajon tett is ágat, vagy csak eljött megöntözni a lányt. Kisebbektől néha meg is kérdezték: – Tettél-e fenyőágat? Ha beismerte, hogy nem, akkor a fizetség kevesebb volt, mint a többié, elmaradt a zsebkendő, vagy kevesebb tojást kapott.

Húsvét szombatján este a gegesi házakban a villanyégők később oltódnak ki. Kíváncsi arcok, rokonok, fölcseperedő lánykák lesik-várják az ághordó csapat tagjainak érkezését, az ágállító(k) kilétét fürkészve. Némelyek azt is megteszik, hogy *listát* vezetnek, s fölírják, kik és hányan tettek zöldágat. Ez a vasárnap délutáni tojásfestésnél lehet fontos: ha szombaton nem festettek eleget, akkor vasárnap kell kiegészíteni, hogy az öntözők ne maradjanak piros tojás nélkül.

Ott, ahol öntöző gyerek van a háznál, az általa előre „beszerzett", azaz „leöntözött" tojásmennyiség is beleszámítódik a szükségletbe, annyival kevesebbet kell festeni.

Ilyenkor egy-egy *életszer*-bejáróra (kis- és nagykapu) akár 20–25 ág is kerül(het), ami öröm a (kis)lánynak, de ugyanúgy öröm a (nagy)szülőnek is. Erre jó előre felkészülnek, s meggyűjtik vagy bevásárolják a tojásszükségletet.

A gegesi *legényavatás*ra szintén húsvét szombatján, az esti ágazás után kerül sor,[3] amikor a falu legényei és a frissen konfirmált fiúgyermekek a falu központjában lévő *Nagyhíd*nál gyülekeznek, miközben egy 5 m hosszú és 20 cm széles deszkát fektetnek le a híd közepére, hosszában. Miután megjelent mindenki, aki számításba jöhet, az idősebb legények a híd hosszában, a deszkával párhuzamosan, két sorban állnak fel, egymással szemben, s egy-egy keményebb fenyőágat fognak a kezükben. Eközben a felavatásra váró legények nagy izgalommal a híd egyik oldalán sorakoznak, ahonnan egyenként, születési sorrendben a hídon kialakított legényfolyosón kell átszaladniok. Az áthaladás természetesen nem megy könnyen. A deszkára lépő vagy onnan lelépő (félrelépő) serdülő fiú két oldalról annyi ágütést kap, ahányat csak rá tudnak mérni. Volt rá eset, hogy a legény megbotlott, elesett, de föl kellett állnia, tápászkodnia és ezt az utat mindenképp meg kellett tennie, hogy bekerüljön ő is a legények sorába. Mikor ezen túlvan, a híd túlsó oldalán egy „öreg" legény egy pohár borral várja, s így köszönti – Egészségetekre! A bor elfogyasztása után a régi legény kezet nyújt, s ezzel jelzi, hogy befogadták a legények sorába. Versre, köszöntőre adatközlőim nem emlékeznek, ami a szokás dialógusszövegének szájról szájra, évről évre való hagyományozódását jelentené.

[2] *Miklóssy Vilmos*, 1978. 95.

[3] 2000 húsvétján nem volt konfirmálás, tehát nem volt legényavatás sem.

4–5. kép. Legényavatás

6. kép. Az újonnan befogadott legényeket borral kínálják

A gegesi legényavatás – László János tanár-néprajzkutató szerint – sohasem volt szervezett, mindig spontán történt. Amolyan helyi törvénynek számított, hogy a húsvét előtti héten, virágvasárnapon megkonfirmált új legényeket fel kell avatni, azaz át kell menniök a hídon.

A szomszédos Kibéden ma is szokásos *legénypróba* a katonaság előtti legényekfiúk farsang végi virtuskodásait és alakoskodásait jelenti. Itt nem egyénenként, hanem közösen, *fásángos* csapatban kell megmutatniok, hogyan tudnak helytállni, a falut végigfésülni, táncolni, mulatni, rendet tartani a kísérők és aktív szereplők népes seregében.[4]

Varga András (1935) nyugalmazott tanító szerint voltak idők – az 1970-es években –, amikor ez a szokás megszűnt, mert a hatóságok sem nézték jó szemmel, de azután újraéledt. Volt egy csúnya eset is – 1969-ben –, amikor az avatás kartöréssel járt.

Az *öntözésre, locsolásra* – akárcsak a többi magyarlakta településen – húsvét hétfőjén kerül sor. Templomozás előtt 11 óráig járnak a *kislegények* maguk vagy édesapjukkal, szervezetlen formában, délután pedig a *nagylegények*, fiatal házasemberek spontánul kialakult csoportokba vagy baráti körbe verődve. Ilyenkor autóval vagy biciklivel megjelennek más falukból is a legények, akik barátnőjüket vagy nőrokonaikat szándékoznak megöntözni. Természetesen az ágállítás az ő esetükben nem jöhet számításba, mert egyik faluból a másikba nem szokás ágat hordatni.

Az öntözők megvendégelése kaláccsal, tésztával (sütemény) és piros tojással történik. Vannak helyek, ahol a kicsiknek zsebkendőt és pénzt is adnak, a nagyobbakat pedig borral kínálják. De minderre csak a szokásos köszönési formula, verselés után kerül sor, amikor a kisebbek egy hosszabb verset (de mindig ugyanazt), a nagyobbak pedig egy rövidebbet mondanak belépve a házba. Ha verseléskor valaki belesül, addig kínlódik, amíg

[4] *Barabás László*, 2000. 47.

eszébe jut, vagy gyorsan befejezi, de sohasem kezd más versikébe és azt sem engedi, hogy valamelyik öntöző társa mondja el helyette. Azt tartják, az adományt mindenkinek külön-külön adják/kézbesítik, erről pedig nem szokás lemondani vagy az átvételt másra bízni. A kapott ajándékért pedig mindenképp meg kell „dolgozni".

A kiskorúak versikéi vallásos tartalmúak, a legényeké legtöbbször tréfásak, nem egyszer obszcén kifejezésekkel vagy verssorokkal fűszerezve. Néha előkerülnek olyan jelzők is, amelyeket máskor, év közben „semmi pénzért" sem vennének a szájukra, ilyenkor viszont „szabad"; megengedett, elnézik, esetleg jót nevetnek rajta, de sohasem dorgálják meg, vagy a vers eredete után kutakodnak. A szépen szavaló gyerekeket megdicsérik.

A húsvéti verseket a gyerekek egymástól, verses füzetből vagy szüleik, nagyszüleik verskészletéből veszik át, ügyelve arra, hogy húsvét előtt elismételjék, felfrissítsék, nehogy belesüljenek. Újabban nyomtatásban is kapni húsvéti versikéket, amelyeket ügyeskedő kiadók jelentettek meg.

László János szerint az 1960-as években Gegesben nem díszítették a húsvéti fenyőágakat, úgy tették a kapukra, „ahogy az Isten megadta". Fiatal tanárként egyik barátjával szekeren hozta be a fákat az erdőről, s feldíszítve hordozták el a rokonleánykáknak. Utána már mások is díszítették az ágakat. Úgy véli, hogy a szokás megint kezd visszaszorulni.

Az a lány, aki húsvétkor a legénytől fenyőhegyet kapott/kap, úgy értelmezi, hogy a fiú, akivel „beszél", komoly udvarlónak számít. A fenyő sokirányú szerelmi szimbolikájával egyébként számos erdélyi helységben találkozunk, ahol a húsvéti fenyőágazáson kívül a lakodalmi szokásanyagban is föllelhető a nem szóbeli közlés eme sajátos formája.[5]

Geges falu lakosai nagyon ügyeltek arra, hogy a húsvéti ünnepkörhöz tartozó tavaszi népszokás hangulatát ne zavarja meg egyesek (*itkányosok*) illetlen viselkedése, hangos veszekedés vagy netán verekedés. Ha mégis megtörtént, a falu közössége „elítélte" a normaszegőket.

ADATKÖZLŐK

Kaffai Mihály (1930)
Kiss B. László (1958)
László Zsigmond (1983)
Varga András (1935)

[5] *Balázs Lajos*, 1999. 27.

Balázs Lajos
1999 Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson. Csíkszereda
Barabás László
2000 Kibédi legénypróba. In: *Uő.* Aranycsitkók, maszkurák, királynék. 45–53. Marosvásárhely
Faragó József
1978 Legényesték a kalotaszegi Kiskapuson. In: Népismereti Dolgozatok. 220–231. Bukarest
Miklóssy Vilmos
1978 Festőnövények a csíki háziiparban. In: Népismereti Dolgozatok. 91–100. Bukarest
Orbán Balázs
1870 A Székelyföld leírása... IV. kötet. Pest
Péter Sándor
1999 Én kis kertészlegény vagyok... Húsvéti öntözőversek. Sepsiszentgyörgy

SILLING ISTVÁN

KARÁCSONY KUPUSZINÁN

Az adventi időszakot és a karácsonyi ünnepkört számos jeles nap tölti ki, melyhez időjósló, párválasztó, termékenységvarázsló, bajelhárító népszokások, valamint vallásos hagyomány fűződik. Ugyanakkor nem biztos, hogy mindegyiknek köze van a nagy vallási ünnep szakralitásához, magyarán a népi vallásossághoz. A néphit és a népi vallásosság olyan szoros összefonódásáról van szó, hogy elég nehéz a két kategória jelenségei között éles határt húznunk. S talán nem is csak két, hanem a népismeret tudományának jóval több részterületét lehet ebben az időszakban vizsgálnunk. Ilyen például a hiedelemvilág, a dramatikus népszokások, az énekes népszokások, a népi táplálkozás önálló kutatási területe, s a népköltészeti alkotások több műfaja is ebben az időszakban aktualizálódik, bukkan fel az esztendő szürke hétköznapjainak feledést erőltető homályából.

A megszentelt idő fogalma alatt a vallásgyakorlás hosszabb-rövidebb idejét kell értenünk, amelynek definiálásához, Bartha Elek minősítése szerint: „A fő szempont mindenképpen az kell legyen, hogy egy-egy szint önmagában egész, zárt, rendszeresen ismétlődő időegység legyen, egy ciklust képviseljen, amelynek lezárulta után újabb hasonló ciklus veszi kezdetét".[1] Esetünkben az advent és a karácsonyi ünnepkör képez egy közös időstruktúrát, amely magában foglalja az egész december hónapot, s terjed vízkereszt ünnepéig. Ez a hagyományos karácsonyi időszak, s a háromkirályok ünnepe után már évközi vasárnapokat jelöl a liturgikus naptár. A ciklus tehát kerek, rendszeresen ismétlődő, s ami a folytatást illeti, azt a farsang idejének nevezi a szaktudomány. Vallási néphagyomány szempontjából ez az újabb szakrális idő is tartalmaz sok kutatnivalót, s éppoly összetett, mint a karácsony ideje. S a két időstruktúra élesen el sem választható egymástól, hiszen az előző ünnepkör vallásgyakorló tevékenysége átnyúlik az őt követőbe is, lásd például a vízkereszt utáni hagyományos házszenteléseket.

Advent első vasárnapja az egyházi évkezdő nap. Ezt a napot megelőzően Kupuszinán megtartották az utolsó őszi bált (a 20. század második felében ez a november 29-i, jugoszláv állami ünnep napján zajlott), s utána már csak a szilveszteri mulatságon jött össze a fiatalság hangos ünnepségre.

Az első adventi napon már napfelkelte előtt, tehát még a hajnali derengésben köszöntik a Szűz Máriát a hagyományőrző települések hívői a rorátén, a hajnali misén. Ezt a hagyományt őrzi a Duna menti Kupuszina katolikus népe ma is. A népviseletben járó asszonyok ebben az időszakban sötétebb színű ruhát viselnek, ilyenben mennek templomba is. A hajnali hat órakor kezdődő misére korábban a nagyobb gyerekeket is el szokták vinni, de amióta fél nyolckor kezdődik a tanítás az iskolában, ezt már nem gyakorolhatják. A hajnali mise végén következetesen az *Ó, fényességes szép hajnal...* kez-

[1] *Bartha Elek*, 1992. 125.

detű éneket énekli a kántor és a hívek, utalva így Szűz Mária küldetésének hamarosan bekövetkező eseményére. A *hajnal* pedig a maga kinyíló, újat adó jellegzetességeivel kimondottan Mária-motívum a laikus szakralizmus népköltészetében.

Nem a vallásgyakorlás eleme a Mikulás- és Luca-várás december folyamán, de az ún. Luca-búza kapcsolatba kerül az ünneppel, hiszen az ünnepi asztal kellékeként szinte paraliturgikus szentelménnyé válik. Épp ezért kell megemlítenem a hajdani kupuszinai szokást, hogy a hajnali miséről hazaérő asszony a házba belépve vizet vett a szájába, s azzal locsolta meg az elvetett búzát, hogy az nagykarácsony napjára szép zöld legyen, s szimbolizálja a megújulást, az élet folytatódását. Feltételezhetjük, hogy e mögött a népszokás mögött a szentáldozás utáni ún. tiszta állapot termékenységvarázsló hatása keresheto.

Az advent, ádvënt ideje alatt a *szentcsaládjárás* nagy kilencedét tartják a faluban. Ma is élő, szép vallási hagyománya ez Kupuszina katolikus lakosságának. Bálint Sándor szerint „A *szálláskeresés* az elnépiesedett, sok tekintetben el is profanizálódott betlehemezés mellett, az adventi várakozás megünneplésére alighanem csak századunk elején bontakozott ki... A szálláskeresés országszerte meglehetősen egyezik, ami nyilvánvalóan a ponyvakiadványokhoz való ragaszkodással magyarázható: még nem volt idejük folklorizálódni, orális hagyománnyá válni".[2] A kupuszinaiak emlékezete szerint is csak a 20. század húszas-harmincas éveiben jelent meg a faluban. Ez a kilenced nem liturgikus gyakorlat, de a papnak és a templomnak is szerepe van benne Kupuszinán. December 15-én este a falu papja a templomban szentbeszédet tart, énekelnek, majd megáldja és kiosztja a Szentcsaládot ábrázoló képeket (rámázott olajnyomatok) a faluban szerveződött, kilencedet végző csoportok vezetőjének. E csoport spontán alakul, rokonsági, ismeretségi kapcsolatok alapján. Általában az egymáshoz közel lakó asszonyok alkotják, ám ez nem kötelező. Fogadalmi betársulásról is tudnak a faluban, amikor is az ikreket szülő asszony családja a gyerekek egészségéért vállalta a Szentcsalád fogadását. A vezetők a saját házukhoz viszik a képet, ahol a többi tag, rokonok, szomszédok már összegyűltek. Otthon minden családtag megcsókolja a képet, majd egy alkalmi, házi oltárra helyezik, amelyen feszület áll, gyertyák égnek és virág díszíti (általában a mindenszentek ünnepe után megőrzött néhány szál krizantém, őszirózsa vagy cserepes szobanövény, leginkább aszparágusz). A gazdaasszony ekkor egy ponyvanyomtatványról elolvassa a beköszöntő imát és a felajánlást. Ezt követően kezdődik a kilenced. Elvégzik a Szentcsalád-litániát, az örvendetes rózsafüzért, énekelnek, imádkoznak. Nemcsak kupuszinai sajátosság, hogy ezen a paraliturgikus ájtatosságon eléneklik az *Egek királynéja, mennyország csillaga...* kezdetű, balladai jegyeket is magán viselő népéneket a betlehemi kovács vak és kezetlen lányának meggyógyulásáról.[3] Bálint Sándor ezzel kapcsolatban a következőket írja: „A középkori karácsonyi játékoknak egyik, részben önállósult *Provence*-i mozzanata volt Mária és Jézus szálláskeresése: a kovács nyomorék lányának csodálatos gyógyulása, amelyet az Anasztázi-legenda is ihletett. Az épületes történet nálunk csak a múlt századbeli ponyván jelenik meg".[4]

A családoknál végzett kilencedeknek általában is, de különösen a gyerekek vallásos nevelésében nagy a szerepe. A kisgyermeket, amint megtanul beszélni, imádkozni is megtanítják. Ebbéli tudását kamatoztathatja ezeken az ájtatosságokon, hiszen az azt vezető személy figyelme mindig kiterjed a jelenlévő gyerekek aktivizálására, főleg az elő-

[2] *Bálint Sándor*, 1998. 62–63.
[3] *Silling István*, 1989. 193–195.
[4] *Bálint Sándor*, 1998. 62.

imádkozói szerep kiosztásánál. A többi alkalmi imát, illetve éneket is itt nyílik alkalma a kicsinek megtanulnia.

A vallásos nevelést és a hitbuzgalmat serkenti a Szentcsalád-oltár egész napos jelenléte is a lakásban, amely elé az édesanya, nagyanya leginkább reggel, de napközben is (pl. a déli harangszó hallatán) le-letérdel imádkozni, fohászkodni.

Ez az ájtatosság az esti harangszóra ér véget, amikor is közösen mondják az Úrangyalát. A kép a családban marad másnap estig. Akkor a következő befogadó ház asszonya jön érte. A gazda, gazdaasszony pedig ismét egy imával búcsúzik az ő házában egy napot töltött szentelménytől. Ezután a képet az új befogadó a saját házához viszi.

Ez a kilenced az egyetlen, amely nem az ünnep vigíliáján ér véget, tehát nem a karácsonyt megelőző estén. Ugyanis december 24. már szenteste, amikor mindenki a maga családjával költi el a vacsorát, vele együtt marad az éjféli miséig. Ezért is ér véget a szentcsalád-járás kilencede december 23-án, vagyis a szenteste előtti napon.

A szentkép az utolsó befogadó családnál marad, akár egész évben, akár a karácsonyi ünnepkör végéig. Van aki egész évben a tiszta szobájában tartja kis házi oltárának képeként, s időnként odajárogat imádkozni.

A népi erkölcs úgy tartja, hogy az e kilencedet végző családoknak a kilenced időtartama alatt ajánlatos egy szegényebb családot vendégül látni, illetve élelemmel segíteni olyat, aki erre rászorul.

A kilencedet végző csoportok a karácsonyi ünnepek után külön-külön misét szolgáltatnak a közösen gyűjtött pénzből, s ezen a misén a családok minden tagja jelen szokott lenni, gyónni és áldozni.[5]

Karácsony előtt is kötelezőnek tartja a falu népe a gyónást és a szentáldozást, hogy az ünnepet megtisztult lélekkel fogadhassa. Manapság már az ünnep közeledtével a falu papja meghatároz egy napot, amelynek délutánján ún. gyónóbúcsút tartanak, s a környékbeli magyar papok mind eljönnek, hogy a falubeliek egyszerre és minél gyorsabban gyónhassanak, áldozhassanak, vagyis eleget tegyenek ennek a vallási előírásnak.

Luca után már jártak a betlehemesek a faluban. A betlehemezés dramatikus népszokást, amelynek ugyan nincs a hivatalos vallásgyakorlással közvetlen kapcsolata, mégis érdemes feljegyezni, hiszen az adventi, a Jézusváró időszak egyik szép néphagyománya. Kupuszinán már nem élő része a szokásvilágnak, de a 20. század ötvenes éveiben még járták falubeli fiúk, esetleg más falvakból érkezett, felnőtt férfiakból álló betlehemesek a falut, s mutatták be a betlehemezést. Napjainkban a tóthfalui betlehemes tábor kupuszinai résztvevői élesztgetik az emlékét.[6] A pásztorok táncának dallamát és szövegtöredékét még feljegyezhettük napjainkban is:

Fújd, Gyurka, a dudádat,
Te is, Marci, a sípodat,
Betlehembe előálljunk,
Istensen muzsikáljunk,
Az legyen a mi nótánk:
Aludj, édes Jézuskánk!

[5] Vö. *Silling István*, 1994. 103–122.
[6] Vö. *Papp György*, 1994.

Én egy kis mézet viszek,
Mellé egy kis vajat teszek,
Majd én aztat elkészítem,
Betlehembe el is viszem,
Annak a szép kisdednek,
Drágalátos gyermeknek.

Kupuszinán a Jézusváró advent böjti időszak, de nem olyan szigorú, mint a húsvétot megelőző nagyböjt ideje. Adventben szerdán, pénteken és szombaton böjtölnek, de ezeken a napokon is szabad zsírosat enni, csak húsfélét nem. Kivételt képez Ádám–Éva napjának szigorú böjtje, amely napon reggeltől vacsoráig megfőzött majd leszűrt, enyhén sózott és paprikázott, nagy szemű, lalosbabot ettek, vacsorára bablevest és mákos tésztát.[7] Jó ideje már, hogy a bablevest felváltotta a halászlé, a halpaprikás, de a mézzel hintett mákos tészta, korábban mákos pupácska máig része a karácsonyesti étkezésnek. A szentesti asztalon tartott alma, melyet közösen fogyaszt el a család, ugyancsak paraliturgikus, a nép által alkotott szentelménnyé válik, éppen az ünnepi asztalon való jelenléte miatt. Hasonló funkciót kap az itt található méz, a dió, a fokhagyma is. Az asztalra hullott maradék, a karácsonyi morzsa ott maradt végig az ünnepek alatt, egy másik abrosszal letakarva, és ugyancsak szentelmény gyanánt, egészségóvó, szaporulatserkentő hatást tulajdonítva neki, adták később a baromfinak, a jószágnak. Ez a szokás már csak emlékeiben él Kupuszinán.

Az ünnep köszöntése ugyancsak tartalmaz vallási elemeket. A szentesti vacsora előtt a hagyományőrző család házigazdája (korábban egyik kezében egy köteg szalmával, másikban) égő gyertyával köszönti az ünnepet, s köszöni a megért új időt: *Dicsértessék a Jézus Krisztus. Adjunk hálát az Úristennek, hogy megadta élni e mai szent estét! Kérjük az Úristent, hogy adja meg még számos esztendőben, de ne ilyen búval és bánattal, hanem több örvendetes napokkal! Adjon az Úristen bőven bort, búzát, országunkban megmaradást, s ha valamelyikünket kiszólít ebből az árnyékvilágból, adjon neki örök nyugodalmat! Ámen.*

Ilyenkor a szobában, leginkább az asztalon áll már a feldíszített karácsonyfa. Az ünnepnek ezt a talán legszebb kellékét akkor nevezhetjük szakrális elemnek, hogyha Krisztus-motívumot látunk benne, vagyis az élet fáját, az arbor vitaét. Ugyanis Krisztus az új életet, a megváltást, az örök életet hozó szimbólum, s az örökzöld fenyőfa ennek lehetne a jelképe. A korábbi karácsonyi fák, feldíszített termőágak a jövő évi termékenység biztosítását voltak hivatottak elősegíteni, s a gledicsiaágak sem Krisztus töviskoronájára emlékeztettek, hanem a díszítés praktikusságát szolgálták hosszú töviseikkel. A fenyőfaállítás pedig különben sem túlságosan régi szokása a magyarságnak. Kupuszinán nincs is különösebb szerepe, s az ünnepek után a legprofánabb módon viszik ki a házból s tüzelik el.

A vacsora elköltése után érkeznek a kántálók, helyi szóhasználattal az *énekesek*, akik a kivilágított ablak előtt megállva kezdik az ünnepi köszöntést. Vagy csupán a *Dicsértessék a Jézus Krisztus! Szabad énekelni?* kérdéssel, vagy pedig a *Dicsértessék a Jézus Krisztus! Szabad a Krisztus Urunk születésnapját megköszönteni?* kérdéssel fordulnak a házbeliekhez. Igenlő válasz esetén egy karácsonyi népéneket énekelnek el, majd ismét köszönnek, s várják, hogy a házbeliek behívják s megvendégeljék, megajándékozzák őket. Napjainkban már illendő a rokon- és ismerős gyerekeket meghívni énekelni,

[7] Vö. *Silling István*, 1992. 137.

anélkül már el sem mennének. A 20. század hatvanas éveinek elejétől pedig a legénnyé cseperedő fiúk egy-egy korosztálya a náluk két évvel fiatalabb lányokat hívja meg karácsonyt köszönteni. Bár új mozzanat ez a karácsonyköszöntésben, ebben a szokásban is már a párválasztási alkalom elemei ismerhetők fel, s ezt csak alátámasztja, hogy ezeket a fiúkat húsvétkor a lányok hívják locsolni.

A karácsonyt köszöntő kántálók énekei ma már csak néhány, a ma használatban levő imakönyvekből valóak. Az ezekben a könyvekben nem található énekek közül néha még hallani a *Jertek, menjünk Betlehembe...* és az *Egy fényes csillag leszállt Betlehem felett...* kezdetű éneket. Korábban a kisgyerekek első karácsonyi éneke a *Karácsonynak éjszakáján ...* kezdetű volt, melyet ma már egyszerűnek, szinte csúnyának tart a falusi közízlés, és érdekes módon csak az Apatinból érkező cigányok éneklik az ablak alatt. Ők őrizték meg a régen tanult s Kupuszinán egykoron kedvelt népéneket, melyet Kiss Lajos még felgyűjtött. Az említett etnomuzikológus ad hírt arról is, hogy az éjféli mise előtt a templomban még énekelték a *Vígan zengjetek citerák éjfél idején...* kezdetű vallási népéneket is. Ezt ma már senki sem ismeri a faluban.

A szentesti vacsora és a kántálók fogadása után éjféli misére mennek a kupuszinaiak is. Az ehhez a miséhez kötődő hiedelmeknek nincs vallási jelentőségük.

Nagykarácsony napján a korán kelők még elmennek az utolsó hajnali misére, amelynek pásztormise a neve. Otthon ezen a napon ünnepel a család. Délelőtt misére megy még a háziasszony is, mert nem mindenütt főznek ezen a nagy ünnepen, hanem az előző nap elkészített ételt fogyasztják. Délután, estefelé kezdődik az István keresztnevűek énekes köszöntése, ugyancsak vallási népénekekkel. Ismertebb az *Örvend az ég, vígassággal, dicséretekkel ...* kezdetű, melynek kupuszinai variánsa így szól:

Örvend az ég vigassággal, dicséretekkel,
Ragyogó nap sugárival, tiszta fényével,
Csillagok felderülnek, onnan messze kerülnek,
Minden állatok örülnek, ma zengedeznek.

Ama híres Apolló is pengeté húrját,
Édesdeden veregeti kedves nótáját,
Végre fordíts sorsodat, szenteltessed napodat,
Szent István pátronusodat, bölcses párodat.
Szent Istvánnak érdeme, vezéreljen mennyekbe,
S mirólunk sem feledkezvén a dicsőségben.
(Tréfásan a végén: *Szent Istvánnak érdeme, hozzon bort az üvegbe,*
S mirólunk se feledkezzen kint a hidegben).

Itt-ott hallani még az *Íme, egykor Szent István Istenben felálla...* kezdető, a didaktikus népénekek közé sorolható köszöntőt is:

Íme, egykor Szent István Istenben felálla,
Bátorsággal zsidóknak hogy ő prédikála,
És penitenciára mindet felindítá,
Amint a szentírás azt nyilván bizonyítá.

Krisztus személy szerint is neki megjelenik,
Szent István szíve akkor megbátoríttatik,

Mint szép gyémánt Istenben felékesíttetik,
Szerelméből szép Jézus hozzá mutattatik.

Gyorsasággal mennyekből angyal leküldetik,
És Isten akaratja akkor megjelenik,
Hogy ne félne haláltól, neki üzentetik,
Mártírságra Istentől mert fölszenteltetik.

Mivel mennyből Istentől taníttatott vala,
A zsidók kedvük szerint ő nem prédikála,
Azért lőn is őtőlük ily szörnyű halála,
Hogy a Jézus Krisztusról őnekik így szóla:

Az Istennek szent fia, akit megöltetek,
Üdvözítőnk minekünk a Jézus, higyjétek,
Őáltala Istenhez, bizony nyilván tértek,
Nála nélkül üdvösség nem adatik néktek.

Ezen szókért felindult a zsidók haragja,
Kővel hogy üssék agyon, ki-ki azt kiáltja,
Szent István az egekre szemeit fordítja,
Az őtet kövezőkért Istent így imádja:

Ó, egek drága gyöngye, szerelmes Jézusom,
Bűnösök szép váltsága, megváltó Krisztusom,
Ne nézd a nép vakságát, szívemből óhajtom,
Bocsásd meg sok bűnüket, ez a kívánságom!

Alázatos Szent István a megdorgálásban,
Lőn gyönyörű ajakú az igazmondásban,
Halhatatlan, szorgalmas Istennek útjában,
Meg is koronáztatik magas mennyországban.[8]

Másnap pedig a Jánosokat köszöntik, ugyancsak az *Örvend az ég vígassággal...* énekkel, csak a János nevet említve benne. A 2000. évben is felbukkant még egy másik, archaikusabb vallásos János-köszöntő:

Krisztus apostolának,
szerelmes szolgájának,
ma ünnepét szenteljük,
és Szent Jánost tiszteljük
áldván, magasztalván
hivatalában, buzgóságában.

Krisztus Jánost szerette,
vacsora mellé vette,

[8] Adatközlőm Dienes Mihály 32 éves kupuszinai fiatalember volt 1989 októberében.

az ő fejét mellére,
tenné áldott testére,
nékie engedte nagy kegyességgel,
és szívességgel.

Sas magasan szárnyával,
János repül szavával,
Mer' Krisztus istenségét
és igaz emberségét
hirdeti, leírja nagy kegyességgel
és szívességgel.

Ezt a köszöntőt az ismert *Háromkirályok napján* ... vallásos népének dallamára énekelték.[9]

A karácsonyi ünnepek után János-napon szentelték régen a bort a kupuszinai templomban. Igaz ugyan, hogy a falu határában gyenge minőségű szőlő termett, s csak ócska vinkó lett belőle, de a szőlősgazdák elvittek borukból egy palackkal ezen a napon a templomba, hogy a pap megáldja. Otthon azután a családtagok ittak egy picikét ebből jó egészségükért, majd a gazda a szőlőskertbe ment, ahol a föld négy sarkán álló szőlőtőkéket is meglocsolta, hogy jövőre is jó termés legyen. A szentelt borból öntöttek a pincében őrzött boroshordóba is, hogy a bornak se essék semmi baja. Az egészség- és termékenységvarázslás, meg a bajelhárítás elemei kapcsolódnak ebben az esetben a szentelményhez.

Aprószentek napjának reggelén leginkább az asszonyok mentek misére, és onnan hazatérve egy vesszővel megsubrikálták a gyerekeket, vagy ha még aludtak, akkor fölöttük a dunyhát. Bár régi népszokásról van szó, a legnagyobb szaktekintélynek számító tudós professzor, Bálint Sándor szerint is ez csak „az újesztendei szerencsekívánásnak archaikus fajtája. A zöld ág az élet ősi szimbóluma. Egyfelől a betegség szellemét akarják vele távozásra kényszeríteni, másrészt pedig nem más, mint analógiás varázslat. Célja nőknél a termékenység, gyermekeknél a növekedés elősegítése...".[10] A karácsony által szakrálissá tett időben való történés sem kölcsönözhet vallási jelleget ennek a falvainkban elvétve még előforduló népszokásnak.

Az év utolsó napjának estéjén év végi hálaadó szentmisére megy Kupuszina vallásos népe. Ezen a misén ismerteti a pap az egyházközség lélekszámának adatait, és sajnos már szinte negyven-ötven éve csak az elhalálozások nagyarányú növekedéséről beszélhet. Néhai jó emlékezetű esperesünk, Veszelity Pál plébános ilyenkor szokta idézni nem kevés indulattal Tompa Mihály szavait: „Pusztulunk, veszünk, mint oldott kéve széthull nemzetünk!" A misét az *Ó, szép Jézus! Ez új esztendőben légy híveidben...* könyörgő énekkel fejezik be.

Újév napjához nem kötődik semmiféle vallásos népszokás.

Vízkereszt ünnepén van az év első vízszentelése a templomban. Ilyenkor a frissen megszentelt vízből merítenek a vallásos családok tagjai, s azt elviszik otthonukba, ahol a szentelménnyel megszentelik a családtagokat, a ház minden helyiségét, sőt az istállót és az ólakat is. A maradékot félreteszik, és szükség esetén (pl. halálesetkor) felhasználják.

---

[9] Adatközlőm Nagyfejű Istvánné Balogh Erzsébet, 1921-ben született Kupuszinán, s kislány korában tanulta édesanyjától, Balogh Sándorné Guzsvány Erzsébettől, akinek apját hívták Jánosnak, s őt kellett az unokának ezzel az énekkel köszöntenie névnapján. A gyűjtés 2000 decemberében történt).

[10] *Bálint Sándor* 1998. 166.

Vízkereszt után hamarosan kilátogatnak a temetőbe, és oda is visznek ebből a szenteltvízből.

Ugyanezen a napon szentelték a krétát is, amellyel azután a lakóház bejárati ajtaja fölé a G+M+B iniciálékat írták. A víz és a kréta ilyenfajta felhasználása már apotropeikus jellegű, bajelhárító ereje van, és így találkozik a népi vallásosság ismételten a néphit szakterületével, hogy szorosan összefonódva alkossák meg a hagyományt.

IRODALOM

Bartha Elek

1992 Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Debrecen

Bálint Sándor

1998 Ünnepi kalendárium. Karácsony, húsvét, pünkösd. Nagy ünnepeink a hazai és közép-európai hagyományvilágból. Szeged

Papp György

1994 Betlehemnek nyissunk ajtót! Szeged

Silling István

1989 Ismeretlen anyám. Kupuszinai népballadák és balladás dalok. Újvidék

1992 Kupuszinai tájszótár. Újvidék

1994 Templomok, szentek, imádságok. Tanulmányok a vajdasági népi vallásosság tárgykörében. Újvidék–Tóthfalu

DANKÓ IMRE

SZÉKELYUDVARHELY FELEKEZETI VISZONYAI A 16. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

Manapság, amikor a társadalmi-szellemi tudományágakban is az egzaktságra kell törekednünk a történetiség követelményeinek lehető legteljesebb betartása mellett, amikor például a néprajztudományban is kialakult az úgynevezett történeti néprajz, vagy például minden más tudományágra vonatkozóan is a történeti statisztika; mi, a vallási néprajz kutatói se mehetünk el szó nélkül ezen követelményekké nőtt kérdések mellett. Annál is inkább nem, mert a történeti földrajz, a történeti településföldrajz, a történeti demográfia is ebbe az irányba halad. A vallási néprajz kutatói számára is fontos a történeti statisztika, különösen akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy egy-egy vallás, illetőleg egyház vegyes, kevert lakosságú területeken etnikai meghatározottságot is jelent. Sőt, sok esetben az egy bizonyos egyházhoz, valláshoz való tartozás – éppen etnikai meghatározottsága révén – kisebbségi-nemzetiségi állapotot is jelent. Márpedig nagyon jól tudjuk, hogy a kisebbségi–nemzetiségi kérdés megismerése, problémáinak felmérése, bármely oldalról közelítjük is meg a feladatot, statisztikai (természetesen jó, megbízható, objektív) ismeretek, feldolgozások nélkül lehetetlen.

Nyugodtan vetheti most fel bárki, hogy ilyen statisztikák nincsenek, vagy ha vannak is nagyon ritkák, s hogy mindannyian tudjuk, a statisztikákat sokféleképpen lehet és szokás is manipulálni. De ezen igazságok ismeretében se mondhatunk le a statisztikák segítségéről, a valóság megismerése érdekében. Méghozzá azért nem, mert három nagyon fontos tényezőt ki lehet olvasni, meg lehet ismerni a mégoly rossz statisztikákból is. Először is azt, hogy a statisztikusok kénytelenek bizonyos kezdő-folytató, valamint valamiféle végső, összegező, továbbfolytatható adatokat közölni, lehetőséget adva ezzel arra, hogy bizonyos összevetések, összehasonlítások, analógiák segítségével arányokat, arányrendszereket ismerhessünk meg. Másodszor az összevetések, összehasonítások eredményeként nemcsak arányokat, arányrendszereket ismerhetünk meg, hanem bizonyos tendenciákat is a kérdéses statisztika irányultságát illetően. Harmadik és talán a leglényegesebb tényező pedig annak felismerése és elismerése, hogy nem lehet és nem is szabad a statisztikát pesszimistán szemlélni. Azt is el kell ismerni, hogy a statisztika egésze és minden statisztikus is végső soron arra törekszik, hogy a lehető legjobb forrásokból dolgozhassék, hogy tárgyilagos, objektív legyen. Már csak azért is, mert az utóbbi fél évszázadban a statisztikai felmérések, a statisztika tudománya és gyakorlata mind módszereiben, mind eszközeiben, összevetési és ellenőrzési mechanizmusában – például nemzetközivé tételével is –, oly óriásit fejlődött, hogy lassan-lassan nem is lesz lehetséges a statisztikát a régi, mondjuk így: hagyományos módon „befolyásolni". Ez a megállapítás

különleges hangsúlyt kap, ha korunk statisztikai munkálatainál figyelembe vesszük és fel is használjuk a számítógépek adta lehetőségeket.

Ezek után talán senki előtt sem lehet kétséges, hogy vallási-egyházi statisztikák készítése is fontos. Jól tudták ezt a vallás, az egyház ellenségei is és ezért is tiltották, titkolták, tették lehetetlenné az elmúlt időszakban egyházi, vallási statisztikák készítését, még inkább publikálását.

Dolgozatom Székelyudvarhely vallási-egyházi statisztikájával kíván foglalkozni a lehetséges kezdetektől a mai napig. Jogosan vetődhet föl a kérdés, hogy miért éppen Székelyudvarhelyre esett a választásom. El kell árulnom, hogy több, köztük nem egy szubjektív szempont is vezetett. A szubjektív okokkal kezdem: Székelyudvarhelyt eléggé ismerem. 1942 nyarán több alkalommal is hosszabb-rövidebb időt töltöttem a városban és igyekeztem azt megismerni. A későbbiek során székelyudvarhelyi barátaimmal levelezésben álltam és állok ma is, bár az 1970-es évek elejétől érdeklődésem inkább a szomszédos Székelykeresztúr felé fordult. A másik szubjektív ok pedig az, hogy Székelyudvarhelyen él és dolgozik a legalábbis országosan ismert és számon tartott kiváló geográfus-statisztikus, *Vofkori László*, aki számos tanulmányában, cikkében, konferenciai előadásában a mai és a történeti Erdély, a Székelyföld, Udvarhely-szék, Udvarhely, majd Hargita megye, sőt, esetenként Székelyudvarhely város statisztikájával komparatív módon foglalkozott és foglalkozik ma is. Tanulmányomhoz számos ösztönző segítséget kaptam munkáiból. Dolgozatom megírását nagyban megkönnyítette az, hogy sajtó alatt van egy terjedelmesebb tanulmányom Székelyudvarhely árucseréjéről, vásárai, hetivásárai és piacai meghatározó erejű szerepéről a város és környezete életében. Ennek a tanulmánynak előkészítése, adat-anyaggyűjtése során sok olyan adathoz jutottam, több olyan szempontot ismertem meg, amelyek jelentős mértékben megkönnyítették jelen munkámat. Az akkor készített jegyzeteim, feljegyzéseim tekintélyes részét ezúttal is felhasználhattam.

A legfontosabb okok azonban nem ezek. Abban, hogy egyházi, vallási történeti statisztikai kutatásaim színhelyéül Székelyudvarhelyt választottam, leginkább a város egyháztörténete befolyásolt. Székelyudvarhely – a székely anyaváros – ugyanis sohase volt sem homogén protestáns (lényegileg református), sem homogén katolikus. A 17–18. században éles vallásháború folyt a városban a katolikusok és a reformátusok között. Ezekben a háborúságokban a 17–18. század fordulójára kialakult református többség szép lassan kopásnak indult és a 18–19. század fordulójától a felekezeti arány mintegy 55–45%-os megoszlásban állandósult. Érdekes, hogy mindkét egyház iskolái révén kívánta elsőbbségét kimutatni. Ez az iskolai versengés ma is meglátszik a város képén. Mind a római katolikus gimnázium, mind pedig a Főtéren (a Felső-piacon) lévő református kollégium (gimnázium) épülete valóságos jelképévé vált a városnak.

Úgy vélem, hogy a várostörténeti forrásokkal, illetve feljegyzésekkel kell kezdenem. Székelyudvarhely elég későn jelenik meg az irodalomban; keletkezésére, középkori viszonyaira más, leginkább a székelységgel, a Székelyfölddel, illetőleg Udvarhelyszékkel foglalkozó munkákból szerezhetünk ismereteket. Ebben az esetben is hasznos és eredményesen forgatható a város nevének vizsgálata kapcsán *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára című munkája.[1] Eszerint a legkorábbi említés – Vduord – 1301-ből ismeretes. 1334-ben *Oduorhel* alakban fordult elő, 1585-ben pedig már vásárt tartó mezővárosként – „in oppido sedesque Siculali Udvarhely" – jelenik meg. A legkorábbi

[1] *Kiss L.*, 1988. II. kötet, L–Zs. 545.

időkre vonatkozóan jó, ha az Erdély története című hatalmas monográfia adatai között nézünk szét az egyes, Udvarhelyre vonatkozó adatok között, mert sajnos, az Erdély története külön, önálló várostörténeti összefoglalásokat nem közölt. Az egyik legfontosabb utalás arról szól, hogy a „székely öntudat nem ismert mértékben megerősödött. A 13. század óta nyomon követhető és általánosan elterjedt hagyomány, hogy a székelyek Attila hun királynak, a hun birodalom felbomlása után Erdélybe húzódott népétől származnak, most (a reformkorban, illetve a múlt század derekán, az 1849 utáni időkben) politikai jelentőséghez jutott." (ET. 364.).

Ezekben a vélekedésekben a székelyek azonosak a hunokkal, azaz a szittyákkal. A hun eredet kérdésének nagy lendületet adott *Orbán Balázs* azzal, hogy a 18. század végén készített Székely, vagy Csiki Krónika befolyása alatt azt írta, hogy Attila udvara itt volt; erről tanúskodik Udvarhely néven kívül – szerinte – a *Budvár > Buda vára* elnevezésen kívül a *Rika* hegység neve is (Réka királynő sírja). Azzal, hogy a környéken több rovásírásos emlék, felirat maradt fenn (leghíresebb az énlakai), igazolni próbálják a hun-székely leszármazást s közvetve azt is, hogy Udvarhely helye tényleg a hun birodalom székhelye lehetett. Távol álljon tőlem, hogy a hun–székely leszármazás, a székelyek kora középkori története bonyolult kérdésébe belebonyolódjak.[2] Mindössze arra hívom fel a figyelmet – vallási néprajzról volna szó –, hogy Orbán gyanútlanul átvette a Székely Krónikából azt is, hogy az itt székelő rabonbánok a székelységnek nemcsak politikai, hanem vallási vezetői is voltak: főpapok. Az ő feladatuk volt, hogy fontos alkalmakkor reprezentatív „véres áldozatot" mutassanak be az áldozati helyen. Orbán nem írta le részletesen a szertartást, nem ismertette behatóbban ezen „ősszékely" vallást. Viszont az, hogy Orbán után többen említik az udvarhelyi áldozati helyet, az áldozóoltár maradványait, arra késztet, hogy ezt a motívumot, mint Székelyudvarhely első vallási „emlékét" mutassam be.

Vofkori összegező leírásában úgy vélekedik, hogy Udvarhely-szék és benne Udvarhely benépesülése a 12–13. században történhetett. Udvarhely székely fő- és anyaszékként jelenik meg; a város a székely ispán lakhelye, itt élt és munkálkodott a mindenkori székkapitány, a székbíró és az esküdtek. Udvarhelyszéknek két fiú-fiszéke is volt: Keresztúrfiszék és Bardócfiszék. Udvarhely-szék neve először 1499-ben jelent csak meg.[3] Vofkori összegező megállapításait érdemes figyelemmel kísérnünk Székelyudvarhely középkori történetét illetően is. Jó szemű geográfusként megállapítja, hogy: „Székelyudvarhely többnyire halmazos falvakból nőtt várossá", hogy a „történelmi városmag egybeesik a városközponttal. Székelyudvarhely főterén 3 főút és néhány utca fut össze: Alsó- és Felsőpiactér: Székelyudvarhelyen középkori piactéri városmaggal találkozunk."[4] Szerinte Székelyudvarhelyt kedvező fekvése (útcsomópont, sóút, piacközpont), a szabadságlevelekben biztosított jogok (árumegállítási jog, vámjog) formálták vásárhellyé. További fejlődését két egymással összefüggő tényező jelenlétének tulajdonítja: a korán kialakult, virágzó céhes iparnak és a település iskolaváros jellegének.[5]

Vofkori összegezésének nagy érdeme, hogy minden korábbi munkát, illetve kutatási, leírási, ismertetési eredményt felülvizsgált és szerencsésen magába integrált. Így mindenekelőtt *Lakatos István* 1702-ből származó városleírását is, amelynek egy sajátos, szempontunkból is lényeges részét már csak azért is idéznem kell, mert minden későbbi

[2] *Ember Ö.*, 1940.
[3] *Vofkori L.* 1998. I. 66–68.
[4] *Vofkori* i. m. 397.
[5] *Vofkori* i. m. 398.

városleírás ezt a városismertetést vette alapul. Lakatos leírja, hogy: „Ezt a várost a csak magyarul tudó székely nép lakja, a jövevények mihamar hozzá hasonulnak. Egészen 1600-ig ez a nép mindig katholikus volt attól kezdve, hogy a pogányságról a keresztény hitre tért, ami 1010-ben történt Szent István, Magyarország királya és apostola buzgó tevékenykedésének eredményeképp. A Kálvin-féle eretnekség először a XVII. század elején kezdett terjedni és hívőkre találni, egyrészt idegenek beköltözése, másrészt a katolikusok üldözése következtében, amelynek hosszú időn át ki voltak téve. Itt egyebek közt azt kell megjegyeznem, hogy a szemevilágát vesztette egy katholikus, aki az üldözésektől való félelmében a kálvinistákhoz állott át s átvette szertartásukat, vallásukat s minden ízében hamis hitüket: Így büntette Isten, amíg csak élt. A város lakosainak zöme iparos, kisebb számban akadnak földművesek, vannak kereskedők is. Mindannyian két társadalmi osztályba sorolnak: egyesek ugyanis nemesi vagy lófői rangot viselnek és fegyverrel szolgálják az országot, mint a többi zászlóaljakba osztott székely-nemesek s a föld- és háztulajdonos nemes emberek; mások viszont polgárok, akik kötelesek a várnak bizonyos terheit viselni, de egyben királyi meghívottak és meg kell jelenniök annak rendje és módja szerint az országgyűléseken. Ebben a városban polgári, meg nemesi törvényszék van... Három nagynak mondható templom van a városban. Közülök az első és a legrégibb a katholikus plébánia Szent Miklósnak szentelt és ugyancsak Szent Miklósnak a hegyén álló temploma, a városon felül, ahol a plébánia iskolái is vannak. Hajdanában számba se igen vették, most nagyobb tiszteletnek örvend, mindig benső áhítattal látogatják. Volt rá idő, hogy az eretnek fejedelem hatalmában bizakodó eretnekek erőszakkal elfoglalták, de nem az ajtón hatoltak be, hanem az ablakokon át, erőszakot alkalmazva, s a lerombolt és kihurcolt oltárokat ott a hegyen tűzbe dobták. Rövid ideig az ő birtokukban volt a templom, de aztán visszaadták. A második templom építésére a kálvinista eretnekek szolgáltattak alkalmat. A piac közepén épült, körülbelül a XVII-ik század elején, azzal a feltétellel, hogy Szent Miklós Temploma, amelyet álnok módon elfoglaltak és ideig-óráig birtokukban tartottak, adassék vissza a Katholikusoknak, az első és igaz tulajdonosoknak, ez az új pedig, amelyet a katholikusok és az eretnekek közösen építettek, maradjon a kálvinista eretnekeké, ami meg is történt. Attól az időtől kezdve övék a templom... Ez a templom ma is áll, van tornya és cinterme, két igazán nagy és csengő harangja; van hozzá paplak és iskola, amelyet szokásukhoz híven akadémiának neveznek: van lelkipásztor, aki egyúttal a felekezetbeliek esperese, vannak más egyházi alkalmazottak is, akik jövedelmük egy részét a felekezethez tartozó polgároktól húzzák, a jóval nagyobb részt azonban a nem katolikus fejedelemtől. Réges-régen volt egy meglehetősen szép és tágas Szent Ferenc rendi zárda is a város északi részén; ennek temploma délre nézett; déli kapujának homlokzatán tisztán látszik a Boldogságos Szűz festett képe és látszanak a zárda északi és nyugati fekvésű cellái. Ez a zárda most vár, amelyet minden oldalról sziklaszilárd és ékes bástyák és sáncok vesznek körül s amelyben torony és nagyobb épületek vannak. 1595-ben vették el, hogy a fejedelmek rendelkezzenek vele s az ország tulajdona legyen. De rosszul jártak, mert bárki lakjék is ott a fejedelmen kívül, annak a családja rövidesen kihal, amint azt közvetlen tapasztalatból tudják, mert hiszen itt halt ki nem is olyan rég a homoródszentpáli Kornisok családja, a Kemény Boldizsáré és legutóbb a novaji Szentpáliaké! ... Ezen három templomon kívül nemrégiben egy görög ember kápolnát építtetett az oláhok számára a Botos-utca végén".[6] Lakatos pár sorral később megjegyezte még, hogy a Szent Miklós templomot paphiány miatt, 1651-ben

[6] *Lakatos I.*, 1942. 9–14.

vette gondozásába a Jézus Társaság, azaz a jezsuita rend. Kiváló jezsuiták plébánoskodtak aztán benne egy ideig erős ellenreformációs lelkülettel, mint például Sámbár Mátyás is ... akiknek munkálkodása eredményeként „a katholikusok megerősödtek hitükben, az eretnekek pedig nagyon sokan tértek meg."[7]

1838-ban *Jánosfalvi Sándor István* írta le számunkra is érdekes és értékelhető módon Székelyudvarhely városát. Míg Lakatos István buzgó jezsuita, csíkkozmási plébános, addig Jánosfalvi Sándor István unitárius lelkész volt. Mindkettőjük szemléletében nyomon követhető a felekezeti szubjektivitás, bár megállapítható, hogy Jánosfalvi Sándor István tárgyilagosabb, objektívebb. Ami talán annak is köszönhető, hogy Lakatos után több mint egy évszázaddal írta le Jánosfalvi Sándor István az általa akkor látottakat és füzte hozzájuk gondolatait, vagy mondta el velük kapcsolatos magyarázatait. Ez az évszázad pedig a felvilágosodás százada volt, ami már nálunk is, sőt jelentős mértékben Erdélyben is előkészítette a reformkort. Tehát nem csoda, ha Jánosfalvi véleményei mások, mint Lakatoséi voltak. Minthogy a Jánosfalvi leírásának is vannak bennünket közelebbről érintő részletei, ezeket is jónak látom idézni. „Ezen város ámbár magában igen csekély és szerény kinézésű a nagyobb és fényesebb városokhoz képest, mégis nemcsak Udvarhely széknek, hanem az egész székelységnek anyavárosa és egy, e kis hazának legrégibb városai közül. Neve eleitől fogva mindenkor Udvarhely volt, mert mint a dákusok Utidávaja, vagy Hegylaka, mind a későbbi lakósok során görög Áeropolisa, udvar várossa, mind a régi székelyek Thelegdje, vagy Telekje, csak Udvarhelyt jelent, melyet vagy azért kapott, mivel a legelső telepedéskor valamely főember az ottani erdős-bokros helyen egy darab földet kitisztítván udvar-, vagy lakhelyét odahelyezte, vagy pedig azért, mivel eleitől fogva minden itt lakott nemzeteknek ugy mint dákusoknak, rómaiaknak, hunnusoknak, székelyeknek ez volt prétoriális, vagy főtörvényszéki és büntető helye a főtiszti lakása a bizonyosan emporiális vagy városi helye is. Eleintén igen kicsiny volt, hanem később e következendő közelében feküdt falukból alakult nagyobbá, úgymint Gyárosfalvából, Cibere faluból, Szent Imréből, Dánfalvából... Lát az ember e városnak északi részében egy elpusztuló várat... ezen városban a leírt váron és franciskánus zárdán és templomon kívül még két nevezetes tárgy igényli figyelmünket: egyik a r. katolikusoknak délkeleti hegyen lévő Szt. Miklós temploma és iskola épületei. A másik a reformátusok piaci temploma és főiskolája. Az első a reformáció lábrakapásával a katolikusoktól, valamint több más helyeken, úgy itt is a reformátusok által akkori állapotjokban elfoglaltatván, általok csendesen bíratott 1630-ig. De ekkor a sok országos panaszok következéséül az a törvény állván fenn, hogy amelyik részen nagyobb a népesség, azé legyen a templom, a más résznek pedig közösen mást kisebbet építsenek: Itt is egy Brandenburgi Kata által küldetett biztosnak, Apafi Györgynek jelenlétében a nép mindkét megyében megszámláltatott s a katólikusok száma némelyek szerint egy azon éjjel született cigánypurdéval, mások szerint egy Siménfalva prediumában elfelejtett, de azután eszekbe jutott vén banyával többnek találtatván, a templom nékik ítéltetett, mely helyett osztán a reformátusoknak úgy alakított közköltségen más, Szent Annának piacon lévő kápolnájából. A róm. katólikusok hegyi temploma és teritoriuma 1646 körül a jezsuitákra szállván, általok az oskolai és plébániai ma is fennálló nagyszerű szép ... felépíttettek és csendesen is bírattak 1773-ig, de akkor az ők rendjük is eltürültetvén, azok a városi plébániának és közoskolának maradtak... A reformátusok említett temploma és iskolája is nem lévén elég alkalmas és ékes a naponként szaporodó eklézsia népességéhez és méltó-

[7] Uo. 14.

ságához képest... 1770 körül mostani ékes formájában felépítették... Bethlen János pátronus pedig az iskolát fejlesztő alapítványt tett, amivel az oskolát collégiummá fejlesztették és Kis Gergely professzor által új, nagyszerű épületet is nyert... A görög hítüeknek e városban nem volt eklézsiájok és templomjok 1600-ig, de ekkor egy Andre nevű görög kereskedő Botos uccában telket vásárolván, arra templomot építtetett s eklézsiát alapított, de amely aztán 1696-ban Theophilus püspökkel s a görögh itű oláhok nagy részével együtt, egyesült a róm. katólikusokkal... Itt van nyugat felől a históriai nevezetességű és esméretes hírű Bud- vagy Budavára is azon időkből kapva a nevezetet Budáról, midőn Atilla testvére Udvarhelyt lakott."[8]

Ahogy ebből a két első Udvarhely-ismertetőből, városleírásból láthatjuk, vajmi kevés statisztikát tartalmaznak, annak bemutatásánál mondandójukat a város nevezetes épületeihez, jellemző intézményeihez kapcsolják. A várakkal, a templomokkal és nem utolsósorban az iskolákkal foglalkoznak. Statisztikai vonatkozásban majdnem csak arra a mindkettőjük által hangoztatott véleményre utalhatunk, hogy Udvarhely kicsi, hogy állandóan növekedőben van. Az egyes felekezeteket illetően megállapítható belőlük, hogy nem szűnt meg a városban a római katolikusok egyházi élete akkor sem, amikor templomuk a reformátusok kezére került és a plébános arra kényszerült, hogy kiköltözzék a városból. Szó esik ugyan a 16. században a katolikusok nagyarányú térvesztéséről, de arról szó sincsen, hogy a nagymértékben előretörő reformátusság vallásában homogénné tette volna a várost. De arról sem történik említés, amit ma nagyon szeretnek hangoztatni, hogy a Szent Miklós templomot közösen használták volna a katolikusok, a város protestáns, tehát nemcsak református, hanem református és unitárius s talán az elenyésző kis számú evangélikus lakói. Ez lett volna az a bizonyos közös protestáns kor, amikor még nem váltak el egymástól szigorúan a protestantizmus különböző irányzatai. Ezek a leírások inkább arról tanúskodnak, hogy a városban található egyházak éles ellentétben álltak egymással, elkülönültek egymástól és mindegyikük a másik rovására szerette volna megtartani pozícióit, illetve szerette volna növelni a maga létszámát, befolyását.

Ilyen körülmények között nagy várakozással tekinthetünk – az elsőrenden statisztikusként, gazdaságtörténész és szabadelvű reformerként ismert – *Kőváry László* Udvarhely-leírása elé. Sajnos, annak ellenére, hogy 1842-ben, amikor Kőváry Udvarhely-ismertetése megjelent, bizonyos összeírások, egyházi és iskolai feljegyzések, de legfőbbképpen az első magyarországi népszámlálás alapján már ismeretesek voltak bizonyos statisztikai adatok Udvarhelyre vonatkozóan is; a munka statisztikai adatokat nem közölt. Talán éppen ezért kell csalódnunk Kőváry Udvarhely-leírásában, mert az semmiféle számadatot sem közöl, hanem a közvélemény és a maga számára is legjellemzőbb udvarhelyi intézmények, az iskolák ismertetését nyújtja. Gondolom, hogy Kőváryban talán az elsők között vetődött fel a gondolat arról, hogy Udvarhely iskolaváros, és hogy a város két, egymással versengő iskolája – a római katolikusoknál a jezsuiták, a reformátusoknál pedig a Bethlen János kollégiummá fejlesztése –, és Kis Gergely reformjai révén ezek az iskolák adtak a város határait messze meghaladó hírt és rangot Székelyudvarhelynek.

De lássuk csak Kőváry Udvarhely-ismertetését. Azt írja a városról, hogy: „Udvarhelyt sok oldalról toll alá vehetni: mint olly várost, hol némellyek Utidavát keresik, hol mint anyavárosban a nemzeti gyülések tartattak, mint a hol tömlöc van, s így verés és kínzás máig is; mint olly várost, hol klastrom és iskolák vannak, s a gazdag levéltár. Említhetném a rom. egyház gymnasiumát, de nem mellőzhetném e büzhödt léget, a taní-

[8] *Jánosfalvi Sándor I.*, 1942. 18., 20., 21., 22., 23.

tók irodalmunkkali ismeretlenségit, az élelmi alapítványok titkait, s hogy ezen 70 vagy 80 fiatal ember mit miért és miként tanul, s azon megjegyzést, hogy itt a tanulás nem olly jó folyamatú, mint a katona-földön, nem félvén a katonaságra viteltől... A ref. collegiumhoz térek, mint jobb jövők elősugarához. Épülete azon időben kél, mellyben a protestans iskolák nagyjaink udvaraiba szorultak volt, a nyomatásuk mián; s azóta minden században az emberész és honszeretet részvételét tapasztalá. Alapítója Bethlen János, mint atya, hitbarát és hazafi, mátkás leánya részéből, leánya és nemes szülői bánatának emlékéül építteté. A következendő század prof. Kis Gergelyben reformátorát állítja elő, s a más század Kis Józsefben megváltóját a szegénység nyügeitől, s tán a jövő században elő fog állani egy ember, ki azzá tegye, mivé egy iskolának kell lenni, például, hogy állítsa elő a lehető legáltalánosabb embert falai közöl, vagy legalább neveljen éptestű, jólérző, világosan gondolkodó tudományos polgárokat a hazának."[9]

Sajnálattal mondhatom tehát, hogy a különböző egyháztörténetek sem tartalmaznak a 16–18. századi udvarhelyi nemzetiségi és vallási tagoltságra vonatkozó elfogadható statisztikát. Római katolikus vizsgálódásaimat elég széleskörüen végeztem. *Szántó Konrád* nagyszerű, *A katolikus egyház története* című, háromkötetes munkája csak a kereteket adta meg, amelyekbe az erdélyi s még ezen belül is a székelyföldi és még további szűkítéssel, az udvarhelyi katolicizmus történetét elhelyezhettem.[10] *Babics Lajos* magyar egyháztörténete ugyanúgy nem tartalmazhatott Székelyudvarhelyre vonatkozó római katolikus egyháztörténeti adatokat, mint Szántó Konrád előbb említett egyetemes római katolikus egyháztörténete.[11] Tárgyammal közelebbről *Bíró Vencel* tanulmányaiban találkoztam. Két munkáját is meg kell említenem; az egyik *A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején, 1579–1588.* címet viseli (és a kolozsvári kegyesrendi főgimnázium 1913/14. évi értesítőjében jelent meg). A másik sem kevésbé fontos, sőt Dicsőszetmártonhoz kötve, még helyi sajátosságot, értékes lokalitást is sejtet. Címe: *A katolikus restauráció kora* (a Bagossy Bálint által szerkesztett: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene című, Dicsőszentmártonban, 1925-ben megjelentetett tanulmánykötet tartalmazza). Nemcsak ebben a tárgykörben vettem nagy hasznát *Karácsonyi János*: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970–1900-ig* című bibliográfiai összeállításának (Veszprém, 1929., reprint is!). Tekintve Udvarhely ferences múltját, nagy érdeklődéssel forgattam *Karácsonyi János* másik nagy művét, a kétkötetes rendtörténetet (*Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig.* Bp. 1922., 1924.) is. Hogy még nagyobb figyelemmel olvassam *Szücs Jenő* a *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében* című, alapvető munkáját *(Szücs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében.* Irodalomtörténeti Közlemények, LXXVIII. 1974. 4. 409–435.) Természetesen áttanulmányoztam a Daróczi János-féle iskolatörténetet is *(A székelyudvarhelyi r. kath. főgimnázium története, az 1895/96-iki értesítőben* jelent meg). Csak a teljesség kedvéért említem meg, hogy tanulságosan forgattam *Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* című, Münchenben, 1973-ban megjelent munkáját is.

Református vonatkozásban először *Makkai Sándor* nagyszerű, e kérdésben is kivételes tájékozottságot biztosító munkájára hivatkozom: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig* című könyvére, ami 1925-ben jelent meg Kolozsvárott.

---

[9] *Kőváry L.*, 1842. XIII. fejezet, (iskoláink, kritikai hangvétellel az akkor korszerű, szabadelvű pedagógia számonkérése) 73–78.

[10] I. kötet, Bp. 1983., II. kötet Bp. 1985., III. kötet Bp. 1987.

[11] *Babics L.*, 1885 és 1890. I–II.

Balogh Ferenc: A magyarországi protestáns egyházak története című munkája jó bevezetésnek bizonyult (Debrecen, 1905.), hogy azután nagy egyháztörténészeink összefoglaló munkáin túl (*Zoványi, Révész Imre* munkáira gondolok elsősorban) *Bucsay Mihály* nagy és korszerű munkája alapján rendezzem ismereteimet az erdélyi magyarok reformációja (42), az unitárius áramlat előretörése és elenyészete (76-), Erdély hatalmának hanyatlása (107), a magyar puritánusok, az első prezsbitériumok és az új egyházi rendtartások (153) terén *(A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Bp. 1985.). Erdélyi tekintetben *Pokoly József* nagy, összefogó munkájára támaszkodtam (*Az erdélyi református egyház története. I–V.* Bp. 1904.). Még közelebb kerülve dolgozatom tárgyához, haszonnal forgattam a 16. század végén keletkezett, a 17. század közepén már 32, száz év múlva, a 18. század közepén pedig már 45, a század vége felé pedig már 51, és a 19. század végén is 51 anyaegyházból álló udvarhelyi református egyházmegye történetét, a *Nagy Lajos* munkáját *(A székelyudvarhelyi református egyházmegye múltja és jelene. 1942.)* De *Juhász István A székelyföldi református egyházmegyék* című, Kolozsvárt 1947-ben kiadott munkáját is. Érdekes, hogy a székelyudvarhelyi református egyház története című munka is szigorúan az iskolához kötötten jelent meg, 1893-ban, *Zayzon Ferenctől: A székelyudvarhelyi ev. ref. egyház története 1780-ig.* Az előzőekkel összefüggésben az is jellemző és megemlítendő, hogy a székelyudvarhelyi iskolának, a Kollégiumnak, illetve történetének két feldolgozása is van. Az első *Kis Ferenc* munkája volt és 1873-ban jelent meg Székelyudvarhelyen *(A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium története* címmel.) Sokkal tartalmasabb a nagynevű iskola úgynevezett millenniumi története: *Gönczi Lajos* munkája *(A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene.* Székely-Udvarhely, 1895. 279 p.).

A 16. század végén számottevő unitárius lakossággal is kell számolnunk. Történetüket alig ismerjük, mert a kissé túlzó *Kanyaró Ferenc* kétszer is kiadott unitárius egyháztörténete a székelyudvarhelyi unitáriusokra vonatkozóan szinte alig mondott valami érdemlegest is *(Unitáriusok Magyarországon.* Kolozsvár, 1888–1890, illetve átdolgozott formája Kolozsvár, 1891.). A kiváló kantiánus *Borbély István* egyháztörténeti munkái pedig inkább elvi jelentőségűek, mintsem egyháztörténeti adatokat, netán statisztikákat tartalmaznának. Ennek ellenére egyháztörténetileg is jól használhatóak: *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században.* Kolozsvár, 1914. és *Az unitárizmus szerepe Erdély történetében.* Kolozsvár 1927. című munkái. Az Udvarhelyi Unitárius Egyházkör kezdettől fogva létezett. Az egyik legjelentősebb egyházkör volt, az is valószínű, hogy a székelykeresztúri egyházkör, a könnyebb igazgatás végett, belőle vált ki. Már a 16. században is veszített egyházai közül és ez a folyamat a 17. században is folytatódott. A 18–19. század fordulóján és az egész 19. század folyamán 18 anyaegyházat számlát, de Udvarhelyt csak 1905 óta tudta anyaegyházai között.

Az udvarhelyi unitáriusokkal azért is kell foglalkozni, mert bár a városban viszonylag kevesen voltak és vannak ma is, a Székben, illetve a megyében élt és él ma is az összunitáriusság túlnyomó többsége. De meg azért is, mert bár nincsen semmiféle adatom arra vonatkozóan, hogy az unitárizmusból kisarjadt szombatosság, vagy különösen a zsidózás megérintette volna Udvarhelyt, azzal számolnunk kell, hogy a szombatosság és a zsidózás is az udvarhelyszéki, illetve udvarhelymegyei *Bözödön*, illetve *Bözödújfaluban* futotta meg a maga sajátos és minden tekintetben tiszteletreméltó, sok szenvedéssel üldöztetéssel teli életét. Ahogy erről először *Kőváry László* tájékoztatott bennünket *A szombatosok Erdélyben* című tanulmányában (Keresztény Magvető, 1867.), majd pedig *Kohn Sámuel* nagy, terjedelmes monográfiája *(A szombatosok, történetük, dogmatikájuk*

és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkanczellár életére és munkáira. Bp. 1889.). Több más munka mellett főleg az 1983-ban megjelent Kovács András-féle könyvre *(Kovács András: Vallomás a székely szombatosok perében.* Bp. 1983. 444 p.) kell hivatkoznom.

Ezek az egyháztörténeti, illetve iskolatörténeti munkák mindegyike tartalmaz többkevesebb statisztikát is. Különösen fel kell figyelnünk mindkét gimnázium Értesítőire, amelyek mindegyike, már csak hivatalból is, sok statisztikai adatot tartalmazott, természetesen zömében az iskola életére, a tanulói létszámra vonatkozóan. De összességében elmondhatjuk, hogy a bennük közölt különféle statisztikai adatok – többségükben: becslések – csak fenntartásokkal kezelhetők. Ezzel kapcsolatosan vetődött föl a kérdés, hogy mikortól kezdve lehet komoly, a mai értelemben vett statisztikai adatszolgáltatásról beszélnünk erdélyi, illetőleg udvarhelyi viszonylatban. Ebben a kérdésben éppen Székelyudvarhelyt történt fontos lépés. A székelyudvarhelyi múzeum jelentette meg értékes *Múzeumi Füzetek* című kiadványsorozatában *Katus László* nagyszerű tanulmányát az *Erdélyi statisztikák 1850–1910* címmel (1992-ben). Ezzel a feldolgozással sikerült az erdélyi statisztikák kezdő időpontjául 1850-et, az Osztrák–Magyar Monarchia minden tagországára, így Magyarországra is és Erdélyre is kiterjedő népszámlálását határidőül elfogadtatni. Ettől az időponttól, illetve népszámlálástól kezdődően, amit aztán nagy rendszerességgel követtek a tízévenkénti népszámlálások, könnyűvé válik a dolgunk, mert adatainkat, minden korábbinál pontosabb feldolgozásban ezekből a népszámlálásokból meríthetjük.

S ha már a népszámlálásoknál tartunk, meg kell említenünk az első magyarországi népszámlálás (1784) Székelyudvarhelyre vonatkozó adatait. Eszerint Udvarhely mezőváros házainak száma 487. A családok száma 579, az összlakosság 2549 főből áll. A távollevő 55 lakost messzemenően helyettesítette a városban tartózkodó idegenek száma: 90 fő. A város lakosainak tényleges létszáma 2584 fő volt. Közülük házas férfi volt 432, nőtlen pedig 740, azaz a férfiak száma 1175 volt. A férfiak számontartása sokkal részletesebb, mint a nőké, mert a férfiak közül megszámoltak 225 1–12 éves és 76 13–17 éves sarjadékot is. A nők számát csak összességükben adták meg, számuk összesen: 1374 fő volt. A lakosság társadalmi szempontú számbavétele a feudalizmus igényei szerint történt. A népszámlálás Udvarhelyen 24 papot (nyilván a szerzeteseket is ideszámították, meg a két iskolában tanítókat is), 314 nemest (itt nyilvánvalóan a kiváltságos székelyekről van szó), 2 tisztviselőt (bizonyára valamiféle főhivatalnokot), 114 polgárt (köztük kell keresnünk a már akkor is jelentős iparosságot és kereskedőket), 9 parasztot (jelezve ezzel is, hogy Udvarhely életében a földművelés másod-, vagy harmadlagos életfenntartási, foglalkozási lehetőség volt), 95 „polgár és paraszt örökösé"-t, 230 zsellért és 78 „egyebet" írt össze és tett bizonyságot amellett, hogy Udvarhely tényleg, minden központi szerepköre, iskola- és vásárváros volta ellenére is kicsi.[12] Sajnos, amint láthatjuk is, az első magyarországi népszámlálás nem törődött az összeírtak egyházi hovatartozásával, ilyen jellegű adatokat nem tett közzé.

Most azonban kissé visszakanyarodva Udvarhely leírásaihoz, azért idézem újból *Orbán Balázs* nagyon is részletező leírását, mert elsőnek közöl számunkra is megfelelő statisztikát mind Udvarhely-Székre, mind pedig Udvarhely városára nézve, a következőképpen: „Udvarhelyszéken van (1867–68-ban) Református 56,759 lélek, Katholikus 34,282, Unitárius 22,263, Görög egyesült, azaz görög katolikus 2,054, Görög nem egye-

[12] *Danyi D. – Dávid Z.*, 1969. 366–367.

sült, azaz orthodox 1,847, Zsidó 115, Lutheránus, azaz evangélikus 113 és Idegen (ami megjelölés alatt bizonyára az „egyéb" kategória értendő,) 496.[13] Számunkra sokkal fontosabb azonban Székelyudvarhely városára vonatkozó összeállítása. A város össznépességeként 3652 főt tüntet föl. kik közül katolikus 2110 fő, református 1300, unitárius 33, görög egyesült 43, görög nem egyesült 24, zsidó 19, lutheránus 23 fő és itt is számba vesz 100 fő „idegen"-t.[14] A továbbiakra nézve is fontosnak tartom, hogy Orbánnak az Udvarhelyszéki táblázatához fűzött megjegyzését közöljem. Így szól: „Ezen táblázat a református, katolikus és unitáriusok 1867-ki névkönyvéből (Schematizmus) készült, a keleti vallásuak, zsidók, lutheránusok és idegenekre nézve az 1858-ki hivatalos népösszeírást használtam. Nem állítom én ezt tökéletesnek hanem viszonyaink között mégis a lehető legjobb, mely a valóságot megközelíti."[15] Anélkül, hogy az Orbán Balázs által összeállított, valóban a lehető legjobb táblázatokba foglalt statisztikákhoz bármiféle megjegyzést is fűznék, azt mondom, hogy Orbán Balázs is, közel 20 évvel az 1850. évi osztrák népszámlálás után is adatait különböző jelentésekből, egyházi sematizmusokból állította össze, megjegyezve, hogy nem állítja ezeket tökéleteseknek, csak a viszonyainkhoz mérten legjobbaknak mondja őket.

Orbán Balázs ezen megjegyzése bátorított fel arra, hogy a régi időkre vonatkoztatva, itt most meg nem nevezhető elszórt adatokból, említésekből, utalásokból és néhány leírásból, város és megyeismertetésből nagyon körültekintő becsléssel kísérletet tegyek Székelyudvarhely vallási statisztikájának összeállítására. Munkámat én sem tartom tökéletesnek, különben is csak valószínűsítésekkel dolgoztam és úgy, hogy az adatokat minden esetben valószínűsíthető „tól-ig" határok között adtam meg. Álljon itt tehát feltételezésem Székelyudvarhely települési, népmozgalmi és főleg vallási tagolódását illetően.

A 16. század végén Udvarhelyen 100–120 házzal számolok és 130–160 családra gondolok. Ha a becsült családszámból a további számítások végett csak 145 családot veszek számításba 5 fős létszámmal, akkor Udvarhely lakosainak számát 725 főben valószínűsítem. A biztonság okáért ezt a létszámot megtoldom 15 fővel (olyanokra gondolva, akik valamilyen oknál fogva kimaradtak az egykorú feljegyzésekből, említésekből), és ezzel a lakosság száma 740-re emelkedik. Itt is figyelembe veszek azonban egy becslési ingadozást, és Székelyudvarhely 16. század végi lakosságszámát 740–800 fő között valószínűsítem. Ennek a lakosságnak 20%-át tartom katolikusnak, 66%-át reformátusnak, 10%-át unitáriusnak, 2%-át pedig lutheránusnak, míg „egyébnek" ugyancsak 2%-ot tartok fenn. Becslési módszeremet azért írtam le ebben a részben részletesen, hogy a következőkben ne kelljen számítási eljárásomat mindig újra elmagyarázni. Ugyanis minden következő szakaszban ugyanilyen módon járok el.

A 17. század közepén 150–220 házzal, 200–250 családdal és 225 család után 1125 fővel számolok. Ehhez a létszámhoz hozzáadva a 15 főt, Udvarhely lélekszámát 1140 főre teszem, illetve 1140–1250 fő között feltételezem. Akik közül római katolikus 30%, református 60%, unitárius 8%, lutheránus 2% és egyéb 1% lehetett.

A 18. század elején 280–350 házzal és 300–380 családdal számolva, 350 családot véve alapul, a lakosság létszámát 1750 főre becsülöm. A hozzáadott 15 fővel 1765-re nőtt lakosságszámot pedig 1765–1900 fő között valószínűsítem. 40%-nyi római katolikussal, 1% görög katolikussal, 2% ortodoxszal, 48% reformátussal, 5% unitáriussal, 2% evangélikussal, 1% zsidóval és 1% egyébbel számolok.

---

[13] *Orbán B.*, 1888. I. kötet, 15. és 17.
[14] Uo. I. köt. 17.
[15] Uo. 15.

A 18. század közepén 320–370 házzal, 380–450 családdal számolva, a lakosság létszámát 415 családra nézve 2075 főben feltételezem. Ez a szám, ha a 15 „bizonytalan" számot hozzáadom 2090 főre emelkedik. Aminek alapján a lakosságszámot 2090–3000 fő között vélem. És 45% r. kat. mellett, 2% görög katolikussal, 1% ortodoxszal, 44% reformátussal, 4% unitáriussal, 1% evangélikussal, 1% zsidóval és 1% egyébbel számolok.

A 18. század végén, az első magyar népszámlálás 487 házával és 579 családjával, valamint 2584 lakosával számolva 46% római katolikusra, 2% görög katolikusra, 1% orthodoxra, 44% reformátusra, 4% unitáriusra, 1% zsidóra, 1% evangélikusra és 1% egyébre gondolok.

A továbbiakban, az 1850 utáni évekre vonatkozóan a *Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* című munka I. kötetében található, Hargita megyei rész Udvarhelyre vonatkozó adataira hagyatkozom (Bp.–Csíkszereda, 1998. 249.)

Székelyudvarhely felekezeti viszonyai 1850–1992.

Év	Összes lakos	Róm. katolikus	Református	Ortodox	Gör. katolikus	Ev.	Unitárius	Baptista	Adv.	Ev. szabad keresztény	Izr.	Egyéb össz.
1850	3 209	2 039	1065	33	21	29	8	–	–	–	14	–
1857	3 873	2 352	1342	24	43	53	50	–	–	–	9	–
1869	4 376	2 584	1652	17	16	20	71	–	–	–	16	–
1880	5 003	2 863	1764	24	46	93	177	–	–	–	29	7
1890	5 438	2 943	1876	29	75	191	239	–	–	–	81	4
1900	8 045	4 586	2401	54	137	265	432	–	–	–	170	–
1910	10 244	5 729	3000	93	164	356	640	–	–	–	256	6
1930	8 518	4 369	2203	680	282	165	455	12	12	–	313	39
1941	11 929	6 505	3688	51	170	278	849	20	–	–	324	64
1992	39 959	20 484	12227	763	38	63	5835	90	22	22	5	*500

* Benne 16 pünkösdista.

Áttekintve ezen a statisztikai összeállításon, Székelyudvarhely összlakosságára vonatkozván azt kell megállapítanunk, hogy 1850–1890-ig a lakosság arányosan – a csekély, főleg a dualizmuskori migrációs bevándorlásból adódó létszámnövekedést nem számítva –, egészséges belső fejlődés révén nőtt. 1900-ban azonban a lakosság létszáma több mint 2500 fővel (2607) mutatott többet és 8045 főre emelkedett. Ezt az egyszeri, gyors és viszonylag nagyarányú növekedést az okozta, hogy Székelyudvarhelyhez csatolták a vele különben majdhogynem teljesen összeépült Bethlenfalvát.

1850-ben a lakosság vallási megoszlása már túl volt a korábbi, hosszú időn át tartó, viszonylagos arányosságon, amely abból állt, hogy a lakosság 45%-a római katolikus volt a reformátusok 40%-a mellett. 1850-ben ez az arány erősen felbomlott; a római katolikusok a maguk 2039 főjével, a reformátusok 1065 főjével szemben másfélszeres előnyre tettek szert. A római katolikusok a maguk majd ezerfős (974 fő) többségét főleg a környező római katolikus lakosságú falvakból (de nem Csíkból!) való betelepülés révén nyerték. Az 1900-ban jelzett nagyarányú római katolikus előretörés egyrészt ezek szerint megalapozott volt, másrészt létszámuk Bethlenfalva római katolikus lakosságával bővül-

ve a korábbi arányokat felszámolva, a reformátusok számának kétszeresére emelkedett. (r. kat.: 4586; ref.: 2401; különbözet: 2185 fő.)

A továbbiakban Székelyudvarhely lakosságának vallási megoszlásában ez a tendencia érvényesült; egyrészt azáltal, hogy további római katolikus lakosságú községeket (Kadicsfalva, Szombatfalva) csatoltak a városhoz, másrészt pedig úgy, hogy a dualizmus korában, a századfordulón erőteljesebb népmozgás alakult ki a Székelyföldön, Székelyudvarhelyen is, aminek kapcsán lényegesen több katolikus költözött be a városba, mint református. Ha a város 1910. évi lakosságszámát – 10 244 fő – nézzük és összevetjük a húsz évvel későbbi, 1930. évi adatokkal azt láthatjuk, hogy az eltelt húsz év alatt a lakosság lélekszáma erőteljesen fogyott; 10 244 főről 8519 főre csökkent (1725 fővel). Ezen a fogyáson nem lehet csodálkozni, mert nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ebbe a húszévi időtartamba esett az első világháború és a háborút követő béke is, ami esetünkben „impériumváltást" jelentett. Mind az első világháború, mind az imperiumváltás demográfiai hatása, a szigorúan vett háborús veszteségeken kívül egy nagyarányú migrációban is megmutatkozott. Ez a migráció kettős irányú volt: a helyét változtató lakosság többsége csak Erdélyen belül változtatta meg lakhelyét, de egy kisebb, ám jelentős része azonban elhagyta az országot és főleg Magyarországra, de sokan Európa más országaiba és szép számmal Amerikába költöztek.

Ennek a migrációs korszaknak a hatása meglátszik Székelyudvarhely vallási összetételének változásaiban is. Bár a római katolikusok továbbra is megtartották erőteljes számbeli fölényüket, mégis 5729 főről 4369 főre csökkentek (1360 fős csökkenés). A reformátusoknál ugyanez a folyamat mintha egy árnyalattal gyengébb lett volna és a reformátusok az 1900. évi 3000 főről 1930-ra 2203 főre apadtak le (797 fős csökkenés). Ez a „gyengébbnek látszó" fogyás a reformátusoknál szinte semmivel sem befolyásolta a korábbról beállt, számukra kedvezőtlen arányt.

Az 1930. évi statisztika azért is fontos, mert ha nem is teljes biztossággal, de mégis feltünteti az akkor szektáknak nevezett, ma kisegyházaknak tudott közösségek létszámát is (baptisták, adventisták, pünkösdisták, evangéliumi szabad keresztények).

A bécsi döntés értelmében Észak-Erdély több más területével, városával együtt Székelyudvarhely is visszakerült Magyarországhoz. Ezek az 1941. évi adatok is jelentős vallási mozgást mutatnak, azonban nem a két nagy, történelmi és létszám tekintetében alapvetően lényeges egyház vonatkozásában. Az 1941. évi statisztika azt mutatja, hogy a lassan kialakult római katolikus fölény megmaradt, és arányosan nőtt (4369 főről 6505 főre); a reformátusoknál is ez volt a helyzet, természetesen itt is a korábban kialakult kisebbségi arányoknak megfelelően (2003 főről 3688 főre). Érdekes és a vallási hovatartozáson kívül a nemzetiségi viszonyok alakulására is fényt vet, hogy az 1930-ban kimutatott 680 fő (román) orthodox lakosság száma 1941-re 51 főre olvadt le. A görög katolikusok száma is megfeleződött; az 1930-ban kimutatott 282 görög katolikus lakossal szemben 1941-ben csak 170 görög katolikus lakosról adtak számot. Az orthodoxok teljes egészükben, a görög katolikusok pedig részben, a bécsi döntés után elhagyva Székelyudvarhelyt saját közösségeikbe tértek vissza. Távozásukkal a római katolikusok dominanciáját növelték.

Az 50 évvel, azaz kerek fél évszázaddal későbbi, 1992-ből való adatok – magukba foglalva a második világháború, az újabb imperiumváltás, majd a szocialista átrendeződés népiségtörténeti, demográfiai, migrációs viharait –, összességükben nagyarányú létszámfejlődésről tanúskodnak (a város összlakossága 1941-ben: 11 929 fő volt; 1992-ben 39 959 főt mutattak ki). Ez a nagy létszámfejlődés részben a korábban kialakult arányos

növekedésből keletkezett, de döntő többségében a mezőgazdaság kollektivizálásának, a mezőgazdaság gépesítési szándékának, az iparosításnak és vele kapcsolatosan a városfejlesztési programnak volt köszönhető. Ebben az időszakban továbbfolytatódtak a falvak csatlakozásai is Székelyudvarhelyhez, illetőleg az új település-, gazdaság-, társadalom-, közigazgatás- stb. politika kiteljesedése nyomán a városban megjelenő tisztviselők, katonák, közigazgatási, ipari, kereskedelmi szakemberek, vállalatok, intézmények megjelenése is erőteljes változásokat eredményezett a lakosság vallási tagoltságában. Ennek ellenére, ami ezen a sokrétű, nagyon is differenciált társadalmi képen alig változott, az Székelyudvarhely vallási tagolódása, illetve a tagolódás arányai voltak

Az 1992-ben kimutatott 39 959 lakosból római katolikus volt 20 484 fő, református pedig 12 227. Orthodoxok mindössze 763-an voltak, jóllehet a Románia-szerte felszámolt görög katolikus egyház híveinek valamelyes hányada orthodoxszá lett. Erre vall a (megmaradt?) görög katolikusok létszáma is: 38 fő. A román falufelszámoló településpolitika következményét láthatjuk abban, hogy Székelyudvarhely unitárius lakosságának a száma még az 1941. évi adathoz (849 fő) viszonyítva is óriási, több mint ötszörös emelkedést mutat (5835 fő). A Nyikómente, a Homoród mente unitárius falvai szinte elnéptelenedtek. A falujukat elhagyó unitáriusok zöme Székelyudvarhelyen, egy kisebb, de jelentős hányada pedig Székelykeresztúron – a régi unitárius központban – telepedett le.

Az evangélikusok elfogyását (1910-ben voltak legtöbben: 356 fő és 1992-ben 63 főről tudnak) a szászság kivándorlásával magyarázhatjuk. Az izraelitákét pedig (legtöbben 1941-ben voltak: 324 fő; 1992. évi kimutatásunk 5 főről tud) a zsidóüldözésnek, a holokausztnak, illetve a zsidók kivándorlásának tudhatjuk be.

Vagyis elmondhatjuk, hogy Székelyudvarhely, a székely anyaváros lakosságának vallási hovatartozása sajátosan alakult. Egyrészt olyanformán, hogy a korábban hosszú időn át, a közvéleményben, főleg jó hírű református iskolája nyomán református városnak tartott város lakosságában a reformátusok aránya nagyjából a római katolikusok arányának a felére csökkent. Ugyanakkor a köztudatban továbbra is, mindmáig megmaradt „református város"-nak.

Természetesen mind a tényleges helyzetnek, mind a köztudatnak – ahogy talán sikerült valamelyest bemutatni – megvoltak a maguk sajátos gazdasági, társadalmi és kulturális okai, illetőleg a mára nézve kötelezettségei. Hogy csak egy példát mondjunk, a vallási, vagy egyházi néprajz itteni jó kutatási lehetőségei miatt.

IRODALOM

Babics Lajos
1885 és 1890 A róm. kath. egyház története Magyarországban. I–II. Budapest
Danyi Dezső–Dávid Zoltán
1969 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). 366–367. Budapest
Ember Ödön
1940 A székelyek eredetének irodalma. Debrecen

Jánosfalvi Sándor István
1942 Székelyhoni utazás a két Homoród mellett. I. kötet. Erdélyi Ritkaságok 7. 18., 20., 21., 22., 23. Kolozsvár
Kiss Lajos
1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára II. kötet. L–Zs. 545. Budapest
Kőváry László
1842 Székelyhonról. Kolozsvártt, XIII. fejezet, Udvarhely 73–78.
Lakatos István
1942 Székelyudvarhely legrégibb leírása. Fordította: *Jaklovszky Dénes*. Erdélyi Ritkaságok 6. 9–14. Kolozsvár
Orbán Balázs
1888 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból I. kötet. 15. és 17. Pest
Vofkori László
Székelyföld útikönyve. I. 1998. 66–68., 397, 398. Budapest

S. LACKOVITS EMŐKE

ADATOK A DÖRÖGDI-MEDENCE FALVAINAK TÁRSADALMI JELLEMZŐIHEZ A 18–20. SZÁZADBAN

A Dörögdi-medence Nagyvázsony és Tapolca között azon a területen fekszik, amelyet az Eger patak festői völgye szel át. Négy falut foglal magába: Kapolcsot, Taliándörögdöt, Vigántpetendet és Monostorapátit. Utóbbi falu határában találhatók az 1222-ben már létező, de a török hódoltság idején elpusztult, a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt bencés apátságnak, az Almádi Apátságnak romjai. Taliándörögd határában a középkori, 1339-ben épített gótikus templomnak, a Szent András templomnak impozáns maradványai láthatók.

A négy község társadalmi jellemzőit, lakossága lélekszámának alakulását és felekezeti viszonyait tekintve több azonosságot körvonalazhatunk, amely természetesen nem zárja ki a jelentős különbségek egyidejű meglétét sem.

Népmozgalom

Kapolcs lakosságának lélekszáma a 18. század végétől a 20. század elejéig az árnyalatnyi ingadozásoktól eltekintve növekedett.

Ezzel szemben az I. világháborút követő esztendőkben csökkenni kezdett a lakossága. Ezer fölötti nagyságról ezer alá süllyedt és ez a folyamat tartott a II. világháború utáni időkig, gyakorlatilag az 1948. évet követő néhány esztendőig. Az igazi lakosságcsökkenés ekkor kezdődött el, majd a termelőszövetkezet szervezésével kiteljesedett, addig nem tapasztalt méreteket öltött.[1]

Monostorapáti lakosságáról viszont elmondható, hogy az egész vizsgált időszak folyamán gyarapodott, lakosainak lélekszáma 1910–1920 között 1400 fölé emelkedett, de a későbbi időkben is elenyésző ingadozással 1300–1400 között maradt. Ehhez nagyban hozzájárult az 1960-as évek után az, hogy politikai okokból a településnek központi szerepet adtak.[2]

Taliándörögd népességét létszám tekintetében a fejlődés, az állandó gyarapodás jellemezte a 18. század végétől a 20. század közepéig. Csupán 1920 körül volt némi visszaesés, amely döntően az I. világháborúnak tulajdonítható. Egyébként a lakosság lélekszáma mindvégig ezer lélek fölött volt. A nagy népességcsökkenés itt is csak 1960 után következett be.[3]

[1] *Kovacsics J.–Ila B.*, 1988. 235. IV. 2. táblázat
[2] Uo. 288. IV. 2. táblázat
[3] Uo. 395. IV. 2. táblázat

Vigánt lakossága a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeit leszámítva csökkent, alig haladta meg a 100 főt. 1938-ban egyesült Zalapetenddel, s lett Vigántpetend, de a lélekszám csökkenése ekkor sem állt meg.[4]

Birtokviszonyok, társadalom

A társadalom szintjeinek alakulását, jellemzőit döntően az a tény határozta meg, hogy a kisbirtok milyen arányban részesedett a termőföldből e térségben (Tapolcai járás). Elmondható róla, hogy meghaladta ugyan a nagybirtokét, azonban felső határa alig érte el az 50 kh-at, ami azt jelenti, hogy rendkívül csekély számú volt a kisbirtokosok módosabb rétege, viszont magas volt az 5 kh birtoknagyság alatti földtulajdon, amelynek következményeként a mezőgazdasági bérmunkások nagyszámú rétege alakulhatott és alakult is ki.[5]

Kapolcson 1910-ben a birtokosok a lakosság 58%-át, a cselédek, napszámosok pedig 41%-át alkották, míg 1941-ben 70,6 és 28,3%-ra változott ez az arány.[6] Monostorapátiban 1910-ben a birtokosok 53,7%-ot, a cselédek, napszámosok 45,1%-ot tettek ki, 1941-ben pedig ez 79,3 ill. 17,7%-ot mutatott.[7] Taliándörögdön 1910-ben 60,4% volt a birtokos és 39% a gazdasági cseléd, napszámos aránya, ami 1941-ben viszont 77,1 és 22,2%-ra változott.[8] Vigántpetenden 1919-ben 49,6% alkotta a birtokos réteget és 50,4% a gazdasági cselédeket, napszámosokat. 1941-ben ez 71,8 ill. 28,2%-ra módosult[9] A birtokosok számába természetesen minden birtoknagyság beleszámított. Így azután kedvezően alakította a képet az, hogy az I. világháborút követően a kevés földjuttatással megnövekedett a törpebirtokosok száma, ami elméletileg a birtokosok sorát gyarapította. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a tény, hogy a birtoknagyságok között jelentős különbségek voltak és a különböző nagyságú birtokkal rendelkezők száma is komoly eltéréseket mutat.

Változó arányban ugyan, de valamennyi településen az 5–10 kh közötti, ill. az 5 kh alatti birtoknagyság volt többségben, s ezt a recens (helyben feltárt) néprajzi adatok is megerősítik. Ebből következett az, hogy az 5 kh alatti törpebirtok tulajdonosai még ugyan birtokosok voltak, azonban mindhiába, ugyanis ekkora nagyságú földből megélni nem lehetett. Tulajdonosaikból kerültek ki a mezőgazdasági idénymunkások nagyszámú csoportjai, valóságos munkássereg, akik részesaratásból, a kapásnövények részes műveléséből, szőlőbeli napszámosmunkából, részes favágásból egészítették ki jövedelmüket, sőt, a legszegényebbek e célra a gyermekmunkát is igénybe vették. 10–14 esztendős gyermekeket élelemért és ruházatért őrzőgyerekeknek szegődtettek el. Különösen gyakori volt ez a megoldás a térség legnépesebb és legszegényebb településén, Monostorapátiban, ahonnan legnagyobb létszámban Kapolcsra és Taliándörögdre kerültek ilyen őrzőgyerekek. Monostorapátiból még a két világháború között is az újévet követően a szegény családok asszonyai sorra járták a kapolcsi gazdaházakat, hogy gyermekeiket őrzőgyerekeknek elszerezzék. Tulajdonképpen ezzel is több jövedelmet, jobb megélhetést, valójában a megélhetéshez való hozzájárulást igyekeztek családjaik számára biztosítani.

---

[4] Uo. 422. IV. 2. táblázat és 424. IV. 2. táblázat
[5] Vö. *Simonffy E.*, 1997. 19–20.
[6] *Kovacsics–Ila* i. m. 236. IV. 4. táblázat
[7] Uo. 289. IV. 4. táblázat
[8] Uo. 395. IV. 4. táblázat
[9] Uo. 423. IV. 4. és 425. IV. 4. táblázatok

1900–1950 között a községek paraszti társadalmának felső szintjén a birtokos gazda-parasztok helyezkedtek el. Részben az egykori kisnemesek, részben hajdani agilisek (félnemesek) és jobbágyok leszármazottaiból tevődött össze rétegük. A nemesi származás tudata legerősebben Kapolcson őrződött meg. Itt ugyanis 1790-ben huszonegy olyan családot vettek számba, amelyeknek három generációja tartozott a nemességhez. Taliándörögdön hat ilyen család létezett, Vigánton pedig egy. 1828-ban Kapolcson már huszonkilenc, Taliándörögdön kilenc, s Vigánton két nemesi családot írtak össze. 1845-ben pedig létszámuk Kapolcson hatvanegyre, Taliándörögdön tizennégyre növekedett, Vigánton viszont egyre csökkent.[10] „Kapolcson igazi nemes emberek laktak. A környező falvak elmaradottak voltak Kapolcshoz képest. Előbbre volt Kapolcs, mint Tapolca. Nagyapáimtól hallottam... Jobban az evangélikusok voltak nemesek" – emlékezett vissza a falu egyik legidősebb lakója, akinek felmenői a család egyik ágán ötödíziglen kapolcsiak voltak.

Figyelemreméltó, hogy a 20. század első felében valóban Kapolcs volt a leginkább fejlődő, s egyben a legjobban polgárosodó települése is a térségnek. Önálló ipartestülettel, sörfőzdével, szeszfőzdével, sajtüzemmel, mészárszékkel, pékséggel rendelkezett. Fejlettnek mondható egyesületi élete. Rendszeresen mentek innen a gazdacsaládok gyermekei Ausztriába cseregyereknek német szót tanulni, s jöttek onnan ide magyar szóra. Érdekes pl., hogy sok minden egyéb mellett itt 1930–1944 között tánciskolát is szerveztek, ahol a füredi tánctanár, Lesz Vince oktatta a társastáncokat minden esztendőben.

A vizsgált települések közül egyedül Vigánton – korabeli megnevezéssel Nemesvigánt – figyelhető meg az 1771-ben összeírtak között a nemesek és az agilisek közel azonos arányban való megléte, pl. a nemes Dömöki nemzetség öt ággal, az agilis Porr nemzetség ugyancsak öt ággal szerepelt. Ugyanakkor ezen a településen az is szembetűnő és megjegyzésre érdemes még, hogy az egy nemzetséghez tartozók egymás közelében telepedtek meg a faluban, de ugyanez tapasztalható a temetőben, a temetkezés rendjében is.

A birtokos gazda-parasztok társadalmi szintjét, a felső szintet a nagybirtokkal (20–50 kh) rendelkezők alkották, akiket szorosan követtek a középbirtokosok (10–20 kh), a korabeli társadalom gerincét adva itt.

A tényleges birtoknagyságot vizsgálva megállapítható, hogy a 20–50 kh birtoknagysággal rendelkezők a birtokosoknak nem érték el, sőt, meg sem közelítették a 10%-át. A 10–20 kh-nyi birtokkal rendelkezők a birtokosok 10–15%-át adták. Tehát a középparasztság számított a birtokosok, azaz a földből, gazdálkodásból megélni képesek erős rétegének. Ahogy megfogalmazták: „a középparasztok voltak többségben." Számukat tekintve a valóságban többségben a kis- és törpebirtokosok voltak. A birtoknagyság meghatározta társadalmi szint azonban nem mondható állandónak. Amennyiben különböző okokból birtokcsökkenés következett be, a család társadalmi státusza megingott. Valójában az azonos társadalmi szinten és ezen belül a különböző fokokon élők között bizonyos mozgás figyelhető meg, így egy-egy időszak birtokviszonyai nem az állandóságot képviselték. Ezért tettek meg mindent a birtoknagyság növeléséért vagy legalábbis szinten tartásáért. Komoly szerep hárult a családok nőtagjaira, elsősorban az asszonyokra, akik kiegészítő tevékenységükkel (kendertermesztés, libatartás, kertészkedés, tejhaszon értékesítése) és szigorú, takarékos életvitel tartásával a megszerzett társadalmi szint

[10] Zala megyei Levéltár, nemesi összeírások 1790., 1828., 1845.

és rang megőrzéséhez nagyban hozzájárulhattak. Ezt szolgálták a megfelelő házasságokkal is (az azonos szinten lévők összeházasodása).

A törpebirtokosok közül sokaknak a birtok nem volt elegendő a tisztességes megélhetés biztosítására, ezért nagy arányban bérmunka végzésére kényszerültek. Némelyek vincellérnek szegődtek, mások pedig a környékbeli ipartelepeken vállaltak munkát, míg néhányuknak a taliándörögdi mezőgazdasági szeszgyár adott munkalehetőséget.

A falusi iparosság részben a gazdatársadalomba ékelődött, de közülük többen mezőgazdasági tevékenységet is folytattak az iparűzés mellett. Egy részük a mezőgazdaságból származó csekély jövedelmét egészítette ki az iparral és fordítva, más részük pedig azért kényszerült gazdálkodni, mert a fejletlen piaci viszonyok közepette a mezőgazdasági termékekhez csak így tudtak hozzájutni. Létezett viszont az az iparos réteg is, amely ipari tevékenységből, kereskedelemből tudott magának és családjának tisztes megélhetést biztosítani. 1850 körül Kapolcson 7–7 molnár és takács, 3 bognár, 2 kőműves, valamint 1–1 asztalos, fazekas, kalapos dolgozott. Taliándörögdön egy iparosról sem tett említést a korabeli választói névjegyzék, de Vigántról sem. Monostorapátiban 3 molnárt és 1 bognárt, Petenden pedig 1 molnárt említettek.[11]

Az 1900-as évek első harmadában Kapolcson már közel 60 iparost (molnár, ács, bádogos, kőműves, kovács, asztalos, bognár, fazekas, mészáros, takács, cipész, szabó, borbély, varrónő), 3 kocsmát, 2 szatócsüzletet és 1 rövidáru-kereskedést, Monostorapátiban 14 iparost, 3 kocsmát, 2 szatócsüzletet, Taliándörögdön 9 iparost, 2 vegyeskereskedést, 2 kocsmát, Vigántpetenden pedig csak vendégfogadót vettek számba.[12] A visszaemlékezések alapján leggazdagabbak a molnárok voltak, őket a bognárok és a kőművesek követték.

A nincstelenek a társadalom legalsó szintjén helyezkedtek el, ahonnan felemelkedni nagyon nehéz, többnyire alig volt lehetséges. Számukra lehetőségként csak munkaerejük bérbeadása kínálkozott. Egy részük havi bérért munkás lett az iparban (Halimba, Nyirád), másik részük pedig idénymunkából, napszámból biztosította a maga és családja megélhetését. Ők alkották a cselédnek, zsellérnek nevezett népes réteget. Részben kialkudott bérért és természetbeni juttatásért meghatározott munkákra szerződtek: részes kapásnak, szőlőmunkásnak, részes aratónak, továbbá a cséplőgép mellé, valamint télen részes favágónak. Fiúgyermekeiket őrzőgyerekeknek, lányaikat cselédeknek fogadták fel. Sokan közülük summásmunkát is vállaltak a nagyobb birtokokon: Somogyban, valamint a Tihanyi Apátságnál. Szerencsésnek mondhatta magát az, aki községi „hivatalhoz" jutott: ők voltak a kisbírók vagy hivatalszolgák, az éjjeli őrök és a mezőőrök. Legszerencsésebbeknek azok számítottak, akik állami alkalmazásba utásznak vagy postai kézbesítőnek kerülhettek.

A középbirtokosok és a törpebirtokosok vagy a nincstelenek között egy sajátos formája létezett a munkakapcsolatoknak, a *ledolgozásos munkák*. Ezeknek keretében a részes művelésre kapott földért pl. Taliándörögdön az ilyen családoknak a nőtagjai hálából e lehetőségért, a kendernyüvésben rendszeresen részt vettek a munkaadónál. A fogatosmunkáért pedig mindig gyalogmunkával fizettek a fogattal nem rendelkezők mindenik községben. Ez meghatározott napig végzendő munkát jelentett. Utóbbi egyébként az egész Balaton-felvidéken általánosnak mondható.

[11] *Molnár A.*, 1996. 51–52.
[12] *Kovacsics–Ila* i. m. 235., 288., 394., 422.

A munkakapcsolatok másik változata volt a *társas munka*, amely többnyire az azonos társadalmi szinten lévők között jött létre. Akkor került erre sor, amikor egy nagyobb munkát, munkafolyamatot meghatározott idő alatt be kellett fejezni. Ilyen volt a takarodás (a learatott gabona behordása), a kendernyüvés, a kukoricafosztás, a tollfosztás.

Jelentősnek mondható a négy faluban a pásztorok száma, akik részben máshonnan érkező, az állattartó gazdaközösségek által fizetett alkalmazottak voltak: kanászok, gulyások vagy csordások, részben pedig a helyiekből kerültek ki. Fogadásuk napja Taliándörögdön április 24-én, Szent György napján volt, míg Kapolcson szeptember 29-én, Szent Mihály napján. Számukra lakást a pásztorházban biztosítottak, naturáliákban fizetett éves jövedelmüket (konvenció) pedig az állattartó gazdák külön karácsonyi és húsvéti adományaiból egészítették ki.

Nem hagyhatók figyelmen kívül a falvak társadalmába betagolódott cigányok, akiknek egy jelentős része muzsikusként élt, legnagyobb számban Kapolcson, másik részük sajátos mesterségeket űzött: teknővájás, kosárkötés, míg harmadik csoportjuk napszámosmunkát vállalt (Taliándörögd, Kapolcs).

A községi alkalmazottak sorában legmegbecsültebb személy a falusi értelmiségieken kívül a bába volt.

E tagolt társadalom kitermelte a legmozgékonyabbak, a legélénkebbek közül a vállalkozó gazdaembert is: a cenzárokat (alkusz), kupeceket és az alkalmi fuvarosokat.

Ezeknek a falvaknak a paraszti társadalma ugyanakkor figyelemreméltó vonzáskörzettel rendelkezett, amely vándoriparosokból (drótosok, köszörűsök), vándor- és házaló kereskedőkből állt (meszesek, tojásszedők, tollasok, rongygyűjtők). Többnyire szabálytalan időközönként keresték fel valamennyien a falvakat, vállaltak helyben elvégezhető munkát vagy gyűjtötték össze a termékfelesleget és a hulladékot, ill. adták el, avagy cserélték mezőgazdasági termékekre portékáikat.

Valamennyi település társadalma a vagyoni tagozódáson túl megosztott volt felekezetenként, nemenként és életkoronként, de valamennyi különálló réteg, csoport között kialakult egyfajta kapcsolat, sőt, ez létezett a községek között is, amely a falvak belső és külső kapcsolatrendszerét alkotta.

A községek közötti kapcsolatrendszer legjelentősebbike az *árucsere*-kapcsolat volt, s ennek fő formái: a vásárok és a piacok. Utóbbi ugyan alkalomszerűnek mondható, hiszen Tapolca piacait tejhaszonnal és baromfival nem keresték fel rendszeresen, mert túlságosan nagy volt közte és a falvak között gyalogosan a távolság. E termékeket döntően háztól, ill. házhoz szállítva értékesítették. Jelentősek voltak viszont a vásárok. Elsősorban Kapolcs három vására (május 10., július első szerdája, október 28.) mind a falunak, mind a környező településeknek. Még Keszthelyről és Székesfehérvárról is felkeresték az árucsere ezen alkalmait. A medence falvainak lakossága ezen kívül Kővágóőrs, Tapolca, Gyulakeszi és Devecser vásárait kereste fel. A kapolcsi vásárban elsősorban ipari termékeket (felsőruházat, lábbeli, bútor), míg a többiben döntően állatokat vettek és adtak el.

A faluközösségek első embere a *bíró* volt, aki többnyire a nagygazdák vagy a középbirtokosok közül került ki. Ügyeltek arra a választók, hogy köztiszteletnek örvendő személy legyen és a jó gazdák soraiba tartozzon. Mindig olyat választottak, aki becsületes és értelmes tagja volt a közösségnek. Ez a réteg adta az elöljáróság tagjait is. Utóbbiak létszáma hat volt, kivéve Taliándörögdöt, ahol csak négy, valamint Vigántot, ahol három. Ez volt jellemző még az 1850-es évekre is, azzal a különbséggel, hogy akkor a községek alkalmazásában álló kisbírók száma még mindenhol kettő volt, kivéve Kapolcsot,

ahol három és Vigántot, ahol csak egy. Ebben az időben még külön gyámatya, tűzfelügyelő és adószedő tagja is volt a falusi önkormányzatok tisztségviselőit alkotó testületnek (az adószedő feladatait egyes helyeken a bíró látta el).[13]

Mindazt, amit az önkormányzat a lakosság tudomására akart hozni, a kisbíró útján tette meg, aki dobolással hívta fel a hirdetésekre a figyelmet. Aki a gazdák közül hirdetni akart valamit, az 1920–40-es években számára ez a lehetőség adott volt, megfelelő díjfizetés ellenében.

A községek elöljárósága még a 20. század közepén is évente néhány alkalommal *közmunkát* rendelt el. Ilyen alkalom volt aratás idején a „tűzfigyelet", amelyre házanként kötelezteteti a lakosság, valamint télen a hólapátolás, azaz a falvak útjainak járhatóvá tétele. Közmunkával tartoztak viszont a gazdák a Közbirtokosságnak is. Ezek voltak a legelők és az erdők tisztítása, valamint az erdők felújítása. Aki saját kezűleg nem vett, vagy nem vehetett részt ezekben a közmunkákban, az önmaga helyett fizetett napszámost állított, ugyanis a közmunka kötelezettsége alól semmiféle indokkal senki nem vonhatta ki magát.

Család, családszerkezet, rokonság

A társadalom legkisebb egysége a család, amelynek jó működése meghatározó a társadalom egészének életére. A család házasság útján jött és jön létre, alapját adva egy széles körű kapcsolatrendszernek, keretet adva az utódok felnevelésének, biztosítva a közösség életének folytonosságát. A Dörögdi-medence négy falujának házassági kapcsolatait felekezeti endogámia, de döntően vagyoni endogámia is jellemezte. Ugyanakkor a környező települések irányában pedig lokális exogámiáról beszélhetünk.

A családszerkezeti jellemzők valamint a háztartásszerkezet falvanként és korszakonként sajátos formákat, nagy változatosságot mutat. Elsősorban a 18. századot jellemezte a sokféleség, de nyomai még a 20. században is fellelhetők.

Általában elmondható, hogy a két évszázad során a gyermekes családok voltak többségben a gyermektelenekkel szemben. A 18. századi lélekösszeírások arról tanúskodnak, hogy a 2–5 gyermekes családok száma meghaladta az 1 gyermekesekét, de szám szerint legtöbben a 2 és 3 gyermeket nevelő családok voltak. Örvendetes tény, hogy a teljes családok létszáma magasan felülmúlta a csonkacsaládokét. Utóbbiak esetében a gyermekét vagy gyermekeiket egyedül nevelő özvegyasszonyok nagyobb számban fordultak elő, mint a gyermekét vagy gyermekeiket egyedül nevelő özvegy férfiak. Több időszakaszt is megvizsgálva elmondható, hogy számuk egy-egy faluban többnyire nem emelkedett négy fölé, viszont nagyszámú adat található arra vonatkozóan, hogy az özvegy férfiak újraházasodtak. Többnyire lényegesen fiatalabb nőt vettek feleségül. Az összeírásokban az első házasságból származó gyermekek is megtalálhatók a második házasságból születettek mellett. Ugyanígy, a fiatal özvegyasszonyok szintén újabb házasságot kötöttek. A módos özvegyek sokszor hamarább találtak maguknak új házastársat, mint a szerény hozományú hajadonok.

Elenyésző számban akadtak csak házasulatlan férfiak és nők. Uralkodó családtípus a vérségi kiscsalád volt ugyan, azonban nagy számban előfordultak ennek változatai is, sőt, a többgenerációs, egyenes és oldalági leszármazottakat egyesítő nagycsalád ugyancsak létezett.

[13] *Foki I.*, 1996. 57–58. 68.

Gyakorinak mondhatók az olyan esetek, amikor az özvegyen maradt szülő házas gyermekével élt egy fedél alatt – vélhetően közös háztartásban –, sőt, a még házasulatlan gyermeke vagy gyermekei is vele voltak. Több alkalommal is előfordult olyan eset, hogy a vérségi kiscsaláddal együtt élt egyikük (általában a férfi) házasulatlan testvére, özvegyen maradt idősebb testvére, vagy házas testvére, de akadt olyan eset is, hogy a két családos testvér lakott egy fedél alatt. Háztulajdonosként többnyire az idősebbet jelölték meg az összeírók.

Rendkívül nagy változatosságot mutatnak a háztartások. Nem volt uralkodó forma az egy család, egy háztartás. Tízen felüli, sőt, helyenként a húszat is elérik ennek különböző változatai a térségben. Legegyszerűbb volt a szolgát tartó család, amikor többnyire egy, de esetenként két-három szolgát vagy házas, gyermekes szolgát foglalkoztattak. Ugyanez elmondható a zsellérek esetében is. Legtöbb szolgát és zsellért Taliándörögdön és Kapolcson tartottak, míg a ház nélküli lakók létszáma Monostorapátiban volt a legmagasabb. Az egy családmagos háztartások mellett a kettő, három, sőt a négy családot befogadó háztartások is általánosak voltak, nagyszámú változatát adva az együtt élés, együtt lakás lehetőségének. 1745–1771 között három lélekösszeírást is végeztek falvanként. Ezekből kitűnő adatok ismerhetők meg a családok, háztartások összetételére vonatkozóan. Az egy házra jutó átlagos lélekszám hat fő volt, de Kapolcson öt fő, Petenden négy és hét, Taliándörögdön kilenc, Monostorapátiban négy és kilenc egyaránt előfordult egy-egy alkalommal. Ezek a számok természetesen nem abszolút értékek, tendenciát jeleznek csupán.[14] Ez a változatosság csökkent mértékben, de még a 20. században is megfigyelhető volt. A helyszínen feltárt néprajzi adatokból világossá vált, hogy a birtok, a gazdaság nagysága meghatározta egyes esetekben az egy fedél alatt, az egy háztartásban élők lélekszámát.

A rokonságot mind az apai, mind az anyai ágon számon tartották, de a rokoni körbe a házasság útján létrejött kapcsolat is beletartozott. Sőt, a komák, azaz a gyermekek keresztszülei is többnyire a rokonságból kerültek ki. A rokoni kapcsolatok ápolásában nagy szerepet játszott a lokalitás, azaz a helyben lakás. Elmondható azonban, hogy a rokoni kötelékek rendkívül erősek voltak és csak az 1950-es évektől lazultak meg. Az esztendő meghatározott alkalmain – így disznóöléskor, takarodáskor, vásárkor, halottak napján – valóságos rokoni összejöveteleket tartottak. Bizonyos családi események – keresztelő, paszita, konfirmáció, bérmálás, lakodalom, temetés, halotti tor – ugyancsak összehozta a rokonságot. A rokonság összetartozásának tudata nyilvánult meg a temetkezés rendjében is, amelynek eredményeként a temetőkben még ma is rokonsági foltok körvonalazhatók. A társadalmi, családi és rokoni viszonyok hű tükre a kapolcsi evangélikus templom máig meglévő kötött ülésrendje.

Felekezeti viszonyok

A négy település lakosságának felekezeti megoszlása ugyancsak változatos képet mutatott. A 18. században Vigánton, Kapolcson és Taliándörögdön protestáns túlsúly volt, de mindhárom településen római katolikusok is éltek az evangélikusok és reformátusok mellett. Petenden a római katolikus többség mellett kisebbségben evangélikusok és reformátusok is előfordultak. Mindezekkel szemben Monostorapátiban színtiszta római katolikus volt a lakosság. Ez az összetétel a mai napig megmaradt, csupáncsak az ará-

[14] *Ördög F.*, 1991. 593–596., 633–636., 665–667., 673., 719–723.

nyok változtak a vegyes vallású falvakban. Valamennyiben visszaszorult a protestáns elem és már a 19. század közepére a római katolikusok jelentették a legmagasabb lélekszámot.[15] Kapolcson figyelemreméltó zsidó lakosság is megtelepedett, akik döntően kereskedelemmel és iparűzéssel foglalkoztak.

Kapolcson a közösség régi temploma 1640-től az evangélikusok használatába került. Új templomukat csak 1818-ban építették fel. Padányi Bíró Márton püspöksége idején, 1740-től indult meg a római katolikus egyház megszervezése. 1746-ban Szentháromság tiszteletére kápolnát, majd 1782-ben templomot építettek.[16] A reformátusokat a taliándörögdi református lelkész, míg a katolikusokat Szentbékkálla, majd Petend plebánosa gondozta, mígnem Monostorapátihoz kerültek.

Taliándörögdön mindhárom felekezet saját templommal rendelkezik. Az evangélikusokat a kapolcsi lelkész gondozta, míg a reformátusoknak és katolikusoknak saját lelkipásztoruk volt.

Monostorapáti vallási életének fellendülése Padányi Bíró Márton püspöksége idejéhez fűződik. Új templom építése, harang öntetése, a templom méltó felszerelése mindmind a hittérítő püspök nevéhez köthető. A római katolikusok kiváltképpeni megerősödéséhez hozzájárult az, hogy az 1750-es évek elején filiából (Szentbékkálla gondozta) anyaegyház lett a község.[17]

Vigánt a kapolcsi evangélikus anyaegyház leányegyháza volt, míg Petend önálló plébániaként szerepelt 1756–1760 között épült templomával, anyaegyházként. A plebánia megalapítása és a templom építése itt is Padányi Bíró Márton püspök katolicizmust erősítő mozgalmának eredménye.[18]

A három felekezet együttélését ma békésnek, kiegyensúlyozottnak mondják, de ezt tartják jellemzőnek a század elejére vonatkozóan is, az akkori öregek elbeszélésére hivatkozva. Való igaz, hogy békésen éltek, s élnek immár több mint egy évszázada, de házassági kapcsolatok, komasági kapcsolatok alig-alig jöttek létre a különböző felekezetűek között. Erről tanúskodnak a 18. századi összeírások mellett az anyakönyvek adatai is. Kapolcson a 20. század elejétől előfordult néhány vegyes házasság, amikor is mindig az apa vallását követték a gyermekek, de anyjuk is.

A békés együttélés szép példája volt, hogy a dörögdi katolikusok segítettek a reformátusoknak templomuk felépítésében a 18. században.[19] Ez azonban ritka kivételnek számított a protestáns templomok elvételének korában, amikor a sérelmet elszenvedők részéről a zendülés is többször előfordult.[20] Ez a békesség valójában az egymás mellett élésnek és nem az együtt élésnek köszönhető. Hiszen a sérelmeket elszenvedők között kirívó esetek is előfordultak, amikor a vélt vagy valós igazságért a legdurvább eszközöktől sem riadtak vissza a különböző felekezetű, egyébként békés közösségek tagjai. Ilyen esetet jegyeztek fel 1749-ben, Szentháromság vasárnapján, amikor a szentbékkállai plebános körmenetet vezetett a kapolcsi templomhoz azzal a céllal, hogy azt az evangélikusoktól véglegesen elvegyék. Ezért maga a község bírója biztatta az erőszakos válaszra már elszánt, a falu moslékosvödörrel, pemettel megjelenő asszonyait, hogy üzzenek csúfot a körmenetből és a papból, amit ők gondolkodás nélkül meg is tettek. A falu evangé-

[15] *Meszlényi A.*, 1941. 29.
[16] *Kiss J.*, 1996. 100 és 103.
[17] *Pehm J.*, 1934. 122–129., 131., 178., 336., 343.
[18] Uo. 157., 158.
[19] Uo. 112.
[20] Uo. 243.

likusainak segítségére sietett ebben az ütközetben a környező falvak (Kővágóőrs, Köveskál, Petend, Henye, Dörögd) csákányokkal és baltákkal felszerelt protestáns lakossága.[21]

A hitélet gyakorlása egyébként mindhárom felekezetnél kielégítőnek mondatott a 18. és a 19. században egyaránt, de még a 20. század első felében is ezt mondták jellemzőnek.[22] Sem a túlságos buzgóság, sem pedig az egyház, a templomi vallásosság elhanyagolása nem öltött figyelemreméltó, vagy látványos méreteket. A szentségekkel rendszeresen éltek, az istentiszteleteket látogatták, a gyermekek vallásos nevelésére gondot fordítottak. Az ünnepeket megtartották, sőt, néhány nagy ünnephez kötődő szokásaikat is megőrizték, pl. betlehemezés karácsonykor, haj liliomozás pünkösdkor. Ez a helyzet az 1950-es évektől változott meg, azaz a negatív irányú változások ekkor vették kezdetüket, de kiteljesedésük csak az 1960-as évekre következett be. Mindezeknek politikai okai, a gazdatársadalom tagjainak, a vallásukat gyakorló személyeknek szervezett üldözése, megfélemlítése, megalázása és kifosztása mára közismert tények. E térség falvainak igazi nagy romlása azonban mégsem az 1950-es évek első felében, hanem az 1956. évi forradalom leverése után, döntően a tsz-szervezéssel öltött soha nem látott méreteket.

IRODALOM

Foki Ibolya

1996 Kapolcs és környéke községi közigazgatása az 1850-es években. In: Előadások az Eger-völgye településeinek történetéből. Szerk. *Hudi J.–Kapiller I.–Ladányi I.* 57–58. 68. Kapolcs

Kiss János

1996 Adatok a kapolcsi evangélikus egyházközség történetéhez. In: Előadások az Eger-völgye településeinek történetéből. Szerk. *Hudi J.–Kapiller I.–Ladányi I.* 100 és 103. Kapolcs

Kovacsics József–Ila Bálint

1988 Veszprém megye helytörténeti lexikona. 235. IV. 2. táblázat. Budapest

Meszlényi Antal

1941 Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatása 1845–46-ban. 29. Veszprém

Molnár András

1996 Kapolcs-környéki falvak társadalma az 1848-as választói névjegyzék tükrében. In: Előadások az Eger-völgye településeinek történetéből. Szerk. *Hudi J.–Kapiller I.–Ladányi I.* 51–52. Kapolcs

Ördög Ferenc

1991 Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1746–1771). 593–596., 633–636., 665–670., 673., 719–723. Budapest–Zalaegerszeg

[21] Uo. 222.

[22] Meszlényi Antal i. m. 120–121.

Pehm József

1934 Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. 122–129., 131. 178., 336., 343. Zalaegerszeg

Simonffy Emil

1997 Társadalmi és gazdasági viszonyok a 18–20. században a Balaton-felvidéken. In: A Balaton-felvidék népi építészete. Szerk. *Cseri M.–Lackovits E.* 19–20. Szentendre–Veszprém

HÁLA JÓZSEF

KALOTASZEG REFORMKORI LEÍRÁSA ÉS LEÍRÓJA

„A XIX. század első évtizedeiben bontakozó magyar honismereti és néprajzi kutatás több forrásból táplálkozott, s mindjárt több ágra szakadt. Ezek egyike a különböző tájak, népcsoportok jellegzetességeinek leírását tűzte célul. E törekvés hátterében a hazai társadalmi valóság megismerésének az igénye tapintható ki. A fő mozgatóerő a tudományban is a társadalmi haladás kérdése volt, ami akkor egyet jelentett a feudális berendezkedés feladatával, a nyugat-európai polgári minták követésével."[1] A reformkor – Paládi-Kovács Attila fenti szavaival jellemzett – táj- és népismereti irodalmának Téglási Ercsei József 1842-ben megjelent dolgozata, a *Kalataszeg vázolata*[2] (1. kép) az egyik fontos darabja, annak ellenére, hogy erre is elmondható, amit Kósa László e korszak ilyen jellegű cikkeiről megfogalmazott: „Ezek az írások majd mind hordozzák a felfedezés izgalmát, de az első bemutatás bizonytalanságát is. Nem haladják meg a közlés-leírás szintjét, még az összehasonlítást sem kísérlik meg."[3]

Téglási Ercsei József élete során sokat utazott Erdélyben, az utazások alkalmával tett megfigyeléseket a társadalmi fejlődés előmozdítása eszközeinek tekintette. A Torda Vármegyei Kaszinó 1833. évi megnyitása alkalmából a „nemzeti mívelődés' segéd eszközeiről, és azoknak alkalmaztatásáról" értekezett. Ebben a művelődés fellendítésének a következő öt „segédeszköz"-ét nevezte meg: „a' nemzeti nyelvtudomány", „a' Tudományok virágzása", „az Utazás", „a' mívészetek virágzása" és „a' nemes és okos társalkodás". Mindezekről részletesen beszélt, illetve írt,[4] az utazás fontosságáról az alábbiakat közölte: fontos a külföldi országok felkeresése, de „Minthogy pedig vannak hazánkban is a' mívelődésnek sok olly' eredeti anyaglatai – materiáléi – és honositott ollyan külföldi nemei, mellyek kifejlődést várnak; és mivel a mívelődés' némely nemeit, nem minden éghajlatalatt lehet termeszteni, mint sok növevényeket, – az utazni akaró utazza-bé előbb a' Hazát, – ismérkedjék-meg ennek nemzeteivel, a' mívelődést segitő és gátoló környületekkel; tanulja-meg mit? miért? hol? és mimódon lehet és szükséges létre hozni? – A' mely orvos betegjének nyavajáját nem érti, hijában tudja mind azokat a' gyógyszereket, mellyeket Hiprokatestől fogva, Hannémanig feltaláltak, – betegjét meg nem fogja gyógyítani. Így az utazó is, hazájának nem sokat fog használni, ha nem tudja, mi nélkül

[1] *Paládi-Kovács Attila*, 1985. 5. A korszak táj- és népleíró irodalmáról lásd még pl.: *Tálasi István*, 1948. 2–6.; *Paládi-Kovács Attila*, 1989.

[2] *Téglási Ercsei József*, 1842b.

[3] *Kósa László*, 1978. 12.

[4] *Téglási Ercsei József* 1833a.

szüköldödik az, ha mindjárt üstökös csillagra ülve járná is öszsze a' világot. Illyen előkészülettel induljon el tehát külföldre az utazó, és utjában kisérje a' Humbold lelke."[5]

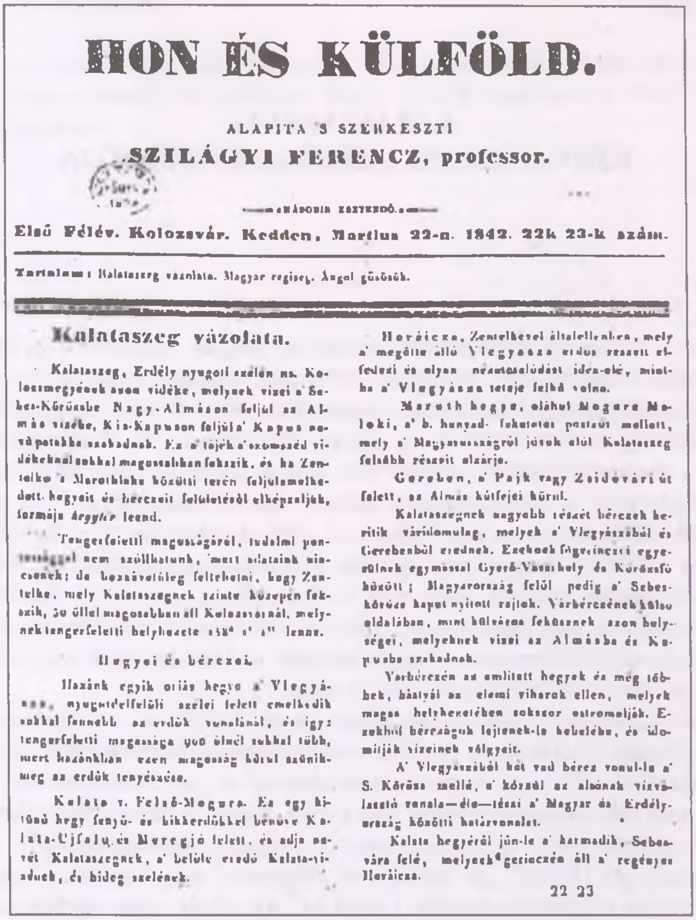

HON ÉS KÜLFÖLD.

ALAPITA 'S SZERKESZTI

SZILÁGYI FERENCZ, professor.

MÁSODIK ESZTENDŐ.

Első Félév. Kolozsvár. Kedden, Martius 22-n. 1842. 22k 23-k szám.

Tartalom: Kalataszeg vázolata. Magyar regiseg. Ángol gúsósúk.

Kalataszeg vázolata.

Kalataszeg, Erdély nyugoti szélén ns. Kolozsmegyének azon vidéke, melynek vizei a' Sebes-Körösbe Nagy-Almáson feljül az Almás vizébe, Kis-Kapuson feljül a' Kapus nevü patakba szakadnak. Ez a' tájék a' szomszéd vidékeknél sokkal magosabban fekszik, és ha Zentelke 's Morothlaka közötti térén feljülemelkedett hegyeit és bérczeit felületéről elképzeljük, formája *Ágyfar* leend.

Tengerfeletti magosságáról, tudalmi pontossággal nem szólhatunk, mert adataink nincsenek; de hozzávetőleg feltehetni, hogy Zentelke, mely Kalataszegnek szinte közepén fekszik, 30 öllel magosabban áll Kolozsvárnál, melynek tengerfeletti helyhezete 158° 1' 1" lenne.

Hegyei és bérczei.

Hazánk egyik oriás hegye a' Vlegyásza, nyugotdélfelüli szélei felett emelkedik sokkal fennebb az erdők vonalánál, és igy: tengerfeletti magassága 900 ölnél sokkal több, mert hazánkban ezen magosság körül szünik-meg az erdők tenyészése.

Kalata v. Felső-Magura. Ez egy kitünő hegy fenyü- és bikkerdőkkel benőve Kalata-Ujfalu és Meregjó felett, és adja nevét Kalataszegnek, a' belőle eredő Kalata-vizének, és hideg szelének.

Horáicza, Zentelkétől általellenben, mely a' megötte álló Vlegyásza erdős részeit elfedezi és olyan némcsalódást idez-elé, mintha a' Vlegyásza teteje felhő volna.

Maroth hegye, oláhul Magura Maloki, a' b. hunyad- feketetói postaút mellett, mely a' Magyarországról jövők elől Kalataszeg felsőbb részeit elzárja.

Gereben, a' Pajk vagy Zsidóvári út felett, az Almás kútfejei körül.

Kalataszegnek nagyobb részét bérczek keritik váridomulag, melyek a' Vlegyászából és Gerebenből erednek. Ezeknek fügeiniczei egyesülnek egymással Gyerő-Vásárhely és Körösfő között; Magyarország felől pedig a' Sebes-Körösre kaput nyitott rajtok. Várbérczének külső oldalában, mint külvárosa fekünnek azon helységei, melyeknek vizei az Almásba és Kapusba szakadnak.

Várbérczén az említett hegyek és még többek, bástyái az elemi viharok ellen, melyek magas helyhezetében sokszor ostromolják. Ezekből bércságok lejtenek-le kebelébe, és idomitják vizeinek völgyeit.

A' Vlegyászából hét vad bérez vonul-le a' S. Körös mellé, a' közzül az alsónak vizválasztó vonala—éle—tészi a' Magyar és Erdély-ország közötti határvonalat.

Kalata hegyéről jön-le a' harmadik, Sebesvára felé, melynek gerinczén áll a' regényes Horáicza.

22 23

1. kép. Téglási Ercsei József Kalotaszegről szóló dolgozatának első oldala (Téglási Ercsei J. 1842b. 85.)

Kötelességének tartotta, hogy Erdélynek az irodalomban elhanyagolt területeit bemutassa, ahogy egyik dolgozatában írta: „Nemes Torda vármegye vécsi-járása, noha sok érdekes tekintetben megérdemli a' hazai közönség' figyelmét, ország ismeret íróink még is ollyan felületesen írnak rólla; mint a' hóld kissebb foltjairól az égészek. Ez által inditatva, a' kérdéses járásbanni útazásaim leírását hazafitársaimmal közleni kötelességemnek tartom."[6]

Az egyes tájak részletes leírását szorgalmazta, hogy ezen előtanulmányok alapján Erdélyről elkészülhessen egy összefoglaló mű: „Erdély nemzetei hazájoknak isméretére és ismértetésére, még nem tették-meg mind azt, a' mit megtenniek kötelességök. Erdélynek minden ágazataiban jó dolgozatu országtana és földirata még nincs. […] Tehát, elő-

[5] *Téglási Ercsei József*, 1833a. 56–57.
[6] *Téglási Ercsei József*, 1836, 97.

készületekre még pedig sok neműekre van szükségünk, hogy ezekből egy jó dolgozatu országtant és földiratot lehessen készíteni. Részletes helyírások és útazások szem előtt tartva a' kitűzött és kitűzni feleslegesnek vélt tárgyakat, azon véleményem szerénti eszközök, melyek által előkészületeinket létre hozhatjuk. Ha hazánk különböző vidékein élő hazafiaink, leányaink csak közeli lakköreiket leírnák akarmely idomba öntve, néhány évek multával készen lehetnénk előkészületeinkkel. Itt már csak ohajtok, és azt ohajtom hogy: kicsiny tűz, nagy erdőt égessen meg, a' szent irás erkölcsi értelme szerént."[7]

Fent idézett elveinek és céljainak megfelelően 1836-ban és 1837-ben Torda vármegyei utazásainak eredményeit közölte. Az előbbiben a Vécsi járás, az utóbbiban a Mezőségi és a Lupsai járás, valamint Torda természeti viszonyait, településeit, lakóit, építészeti emlékeit stb. mutatta be, sok történeti és néprajzi adatot is felsorakoztatva.[8] A két útirajzot (némileg lerövidítve) 1973-ban Egyed Ákos újraközölte,[9] adatait a közelmúltban is idézték, például az *Erdély történetében*.[10] E két műve nem kerülte el a természettudósok figyelmét sem. Tulogdy János 1941-ben részletesen ismertette azokat, a „nemes, tisztalelkű természetjáró"-nak[11] elsősorban a Torda vármegyei barlangokkal, különösen a Szolyvai-barlanggal (Bedellői-havas) kapcsolatos kutatásait emelte ki („Ennek a hazai barlangkutatások történetében nagyjelentőségű barlangkutatásnak eredményét azóta sem sikerült túlszárnyalni, sőt elérni sem"[12]) és a következőket is írta Téglási Ercseiről és említett műveiről: „Nyelvezete ma már kissé nehézkes, de az ódon lehelletű sorok közül valódi érték, a hazai [erdélyi] turistaság egyik őszinte lelkesedésű előharcosának nemes arcéle bontakozik ki előttünk."[13]

Szilágyi Ferenc (1797–1876) akadémikus, a kolozsvári református kollégium történelem- és filológiaprofesszora[14] *Mult és Jelen* címmel 1841-ben lapot indított a „kincses város"-ban és még ugyanabban az évben megkezdte annak melléklapja, a *Hon és Külföld* („Hon és Külföld Historiai statistikai és földleirási tekintetben ismertetése") kiadását is. Az utóbbiban külföldi és hazai vonatkozású földrajzi, történeti, politikai stb. cikkeket jelentetett meg és előszeretettel közölt erdélyi település- és tájleírásokat,[15] ezek sorában látott napvilágot 1842-ben Téglási Ercsei József *Kalataszeg vázolata* című dolgozata[16] (1. kép).

„Alkalmunk lévén nékünk is, hazánk több vidékein megfordulni, de legtöbbször hivatalos kötelességet folytatva: üres óráinkat ennek ismérésére forditottuk, 's ha élünk fordítándjuk ezután is" – írta egy helyen Téglási Ercsei. Ugyanebből a cikkéből megtudhatjuk, hogy Kalotaszegen csupán néhány napot töltött el és ebből kettőt fordíthatott adatok gyűjtésére. Dolgozatának azért adta a „vázolat" nevet, „hogy senki egész képnek

---

[7] *Téglási Ercsei József*, 1837b. 289, 291–292.

[8] *Téglási Ercsei József*, 1836., 1837b.; *Orbán Balázs*, (1889. 287.) írta, hogy Utazások Torda megyében című műve kéziratban maradt. Ő talán ezeket az útleírásokat nem ismerte, de az is lehet, hogy Téglási Ercseinek volt egy ilyen című könyvkézirata, ami nem jelent meg nyomtatásban.

[9] *Téglási Ercsei József*, 1973.

[10] *Miskolczy Ambrus*, 1986. 1251–1252.

[11] *Tulogdy János*, 1941. 64.

[12] *Tulogdy János*, 1941. 66. A barlangról és annak további kutatásáról lásd még pl.: Útikalauz 1891. 103.; *Téglás István*, 1909.; *Kovács Pál*, 1913.; *Szilády Zoltán*, 1933. 14.; *Balogh Ernő*, 1939. Téglási Ercseinek a Runki-barlanggal kapcsolatos leírását *Kőváry László*, (1853b. 124.) idézte. Ennek feltérképezését a tordai erdész ott járta után majd száz évvel végezték el (*Szilády Zoltán*, 1933. 14.).

[13] *Tulogdy János*, 1941. 67.

[14] *Szinnyei József*, 1909.

[15] Pl. Hon és Külföld 1841–c.; 1842.; Satellit 1841.; H. K. 1843.

[16] *Téglási Ercsei József*, 1842b.

ne nézhesse, 's ezzel a' kiegészitésére, mintegy felszóllitók a' Kalataszegieket, kik, szép lakföldjükről eddiglen még semmit sem irának".[17]

Cikkében meghatározta Kalotaszeg fekvését, leírta a táj földrajzi (hegyek, hegycsúcsok, folyók, patakok), földtani (kőzetek, hasznosítható ásványi nyersanyagok, ősmaradványok) viszonyait, érintette növényvilágát, bemutatta lakosságát (nemzetiség, vallás, esetenként eredet), annak megélhetési forrásait, valamint negyvennégy település hosszabb-rövidebb terjedelmű jellemzésére (a lakosság nemzetisége, vallása, foglalkozása, földesurak, nevezetes épületek, udvarházak, kastélyok, templomok, romok stb.) vállalkozott. Néhány falu esetében népkarakterológiai vonásokat (pl. Körösfő férfiai között sok az y-lábú; ugyanott a nők élénkek és igen szépek; Ketesd „Bakhusz és Pomona kedvencze"; Derite „sok lakósa ül a' más lovára ingyen") említett és ismertette a táj románjainak egy (törvénybe ütköző) jogszokását is (lásd az alábbiakban).

Téglási Ercsei dolgozatához ugyanazon lap hasábjain Kalotaszeg, *Kijavitás és potlék e' vidék vázolatához* című cikkével[18] Merei Gracza György, a Bánffyhunyadi járás „adóirója",[19] a Magyarbikali járás későbbi szolgabírója[20] szólt hozzá. A következőkkel indokolta, hogy tollat ragadott: „Valóban vázolatot, még pedig betű értelemben vett vázolatot bocsáta közre az iró, ki mint vándor madár csak bizonyos vonal felett lebben-ve-át Kalotaszegen, azt ezen hirlap 22 és 23-k számjai alatt közlött irásában ismértetni kivánja. Talám pirulnunk kellene, ha mind az mit ir, ugy lenne, tudván egy felől, mi szerént ily világos időben is nem honos kezek kalauzolnak lakta földünken; de másfelöl a' közlemények rendén oly dolgok is hirleltetnek, melyek mint alaptalanok, hitelre nem méltók. Ne vegye hát roszsz neven, ha e' viszhang némely tekintetben ellenkezőt riad a' Piatre Mare oldalaiból, ha hézagokat pótol, 's a' tisztelt olvasók e' részben már megnyugodt figyelmét, ujból fölkeltve, alaposabb ismérettel kivánja megjutalmazni. [...] Mi ugy hisszük, utazást iró, táj festő nem bir poetai szabadalommal, 's mende mondán épült adatokat nem használhat-fel közleménnyeiben, légyen bár az vázolat, vagy egy lehetőségig tökéletes egész: már pedig Kalotaszeg vázolata szinte ily szerü, 's azért vidékiekül, egy pár szó nélkül azt, nem is hagyhattuk. [...] a viszhangnak sem czélja egyéb, mint a' hibás közlemények kijavitása, 's potlékul mi érdekesebb 's elmellőztetett megemliteni, az igazat és valóságot tartva mindenkor szem előtt. [...] Egyébaránt hogy Kalotaszegről, az irottaknál többet magunk sem mondhatunk, azt az ismertetőnek köszönjük: mert a' tollat, mely Kalotaszeg terjedelmesebb ismertetésére már kezünk köztt vala, e' vázolat váratlan kijöttével, rögtön czáfolatra kelle forditnunk. Sajnáljuk nagyon, miért nem tartá az iró, Horácz ezen elvét »nonumque prematur in annum« talám a' megérés hoszszu ideje alatt képpesek lettünk volna megelőzni, és olvasóinkat csak nem sükeretlen kétszer nem fárasztani. – Kevés idő alatt sok isméretet szerzett az iró: de nem éppen alapost, és az a' pótlékot, vagy helyenként a' kijavítást, önként huzá maga után."[21]

Merei Gracza tételesen sorra vette Téglási Ercsei állításait. Néhányhoz semmi észrevételt nem füzött, egyesekkel egyetértett, de a legtöbbet kijavította, helyesbítette és kiegészítette. Tette ezt a helyismeretből fakadó (való vagy vélt) nagyobb ismeret és tudás birtokában és a fenti, helyenként fölényeskedő stílusban. Néhány falu ismertetésénél ő

[17] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 313.

[18] *Merei Gracza György*, 1842.

[19] *Merei Gracza* György, 1842. 227.

[20] Uj és Ó Naptár 1848. 43.; *Nagy Iván*, 1858. 446. Merei Gracza György a 19–20. század fordulóján a Dunántúlon tevékenykedett, 1897-ben segéd-telekkönyvvezető volt Kiscellen, ugyanabban az évben Sárvárra helyezték át, ahol 1901-ig telekkönyvvezetőként dolgozott (*Gulyás Pál*, 1992.)

[21] *Merei Gracza György*, 1842. 225, 243–244.

sem mellőzte a népkarakterológiai jegyek bemutatását (pl. az y-láb nem Körösfőn, hanem Zsobokon „divatoz", a település „az ép lábu embreknek csupa szatirája"; egyetértett Téglási Ercseivel, hogy Bánffyhunyadon a nők élénkek és nagyon szépek; a nagykalotai románok bosszúállók, verekedősek; a zentelki magyarok béketűrők, szívesek, engedelmesek és szorgalmasak; Bocs Kalotaszeg „ismeretes borissza" helysége; Incsel népe „részeges és korhel"; Hodosfalván sok az orgazda; Ketesd lakosai szelídek és béketűrők; Farnas „szépei nagyon szerelmesek"; Derite „népes és gonosz helység", román lakosai „nagy határ pusztitók, és többnyire orgazdák") és egy mondát *(Fáta hegye)* is közölt. E cikkében ő publikált először adatokat a később híressé vált Oncsászai-csontbarlangról.[22]

A *Hon és Külföld* „Audiatur altera pars" mottóval hamarosan közölte Téglási Ercseinek Merei Gracza cikkére válaszoló „Felelet"-ét.[23] Ennek bevezető részében többek között az alábbiakat olvashatjuk: „Birálónk a' »vázolat« név értelmét hiven felfogá, 's ennek kijavitását 's pótlását ki is adá: de engedjen-meg, ha öszinte kimondjuk és bé is bizonyitjuk hogy terjedelmes értekezésében, vázolatunknak lényeges darabjai teljesleg nincsenek kiegészitve; némely állitásai elvannak ferditve; mások alaptalanul lerotva, és mind az, mi a' dolog érdemére és köztudatra helyesen és igasságosan van benne irva, oly kevés, hogy egy dióhéjban könnyen elférhet."[24]

Amíg Téglási Ercsei előző cikkében alig találunk irodalmi hivatkozásokat, addig ebben számos történeti, természettudományi stb. könyvet (pl. Benkő József, Bethlen Imre, Bethlen János, Budai Ézsaiás, Christian Crusius, Éder József Károly, Fridvaldszky János, Kálnoki Sámuel, Marienburg Lukács József, Szalárdi János, Timon Sámuel műveit, az *Erdélyi magyar kalendáriom*ot, világi és egyházi sematizmusokat) idézett igaza bizonyítására. Néhány esetben elismerte hibáit, többször megköszönte a kiigazításokat, de általában nem fogadta el a bíráló pótlásait és javításait, sőt, figyelmeztette a helyben élő szerzőt a különböző tárgykörökben való kutatásokkal kapcsolatos kötelességeire.

A Mereli Graczának szánt, esetenként kioktató stílusban írt megjegyzései nem mentesek az iróniától sem, például: „Igen is mind ezeket Kalataszegiekkel tanusitani nem tudnók, ha közöttök olvasottabb és sokkal tanultabb emberek sokan igen sokan nem volnának birálónknál",[25] „Az erröli kijavitást belé vetjük a többi szótengerbe",[26] „»Hogy [Bánffyhunyad] mikor vesztette-el képviseleti jogát 's a' t« ennek nyomaira igazitani, a' b. hunyadi járás tisztelt adó-iróját, és mint tudjuk, Bánffy-Hunyad érdemes lakossát, átaljuk: de ha végire nem járhat, ezzel is örömmel szolgálunk."[27] Néhol indulatát sem tudta leplezni: „Már e' sok! uram! ha kijavitásra, pótlásra szánó ajánlá magát, miért nem gyüjtött adatokat? Megvaljuk, már meguntuk vezérünket vezetni, adatokkal ellátni, tévelyedéseiből kibonyolgatni. A' katona ha kard nélkül mégyen ütközetbe oda hagyja a' gombját."[28] Téglási Ercseinek a „különös rendőrség"-gel kapcsolatos közlését Merei Gracza hazugságnak nevezte (lásd az alábbiakban), amelyre ezt a választ kapta: „Ilyen hangú és modorú nyilvánitása birálónak, akár a' dolgot magát, akár értesitöinket, akár minket érdekeljen, megvalljuk, a' mivelt és tiszteletre méltó hazai olvasó közönség előtt fülsértőleg és torzan hangzék-el."[29]

---

[22] Vö. *Tulogdy János*, 1941. 67. Merei Gracza szakirodalmi elsőségét *Kőváry László* is elismerte és közölte a barlanggal kapcsolatos mondát is (1853b. 104–105.).

[23] *Téglási Ercsei József*, 1842c.

[24] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 313.

[25] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 314.

[26] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 318.

[27] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 318.

[28] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 319.

[29] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 320.

Az idézett szerzők cikkeiből, illetve a köztük lefolyt vitából még az alábbiakat tartjuk fontosnak kiemelni.

Téglási Ercsei a táj nevét mindkét cikkében Kalataszegnek írta, Merei Gracza pedig Kalotaszegnek. Előbbi így indokolta a névhasználatot: „Van még itt egy kis számadásunk. Mi igy irjuk: »*Kalata, Kalataszeg*«; a kijavító: »*Kalota, Kalotaszeg*«; Benkő József »*Kalóta*«; »*Kallotta*«; ez erdélyi világi és egyházi schematismusok, mind ugy irják, az hogy biráló. És mi még is eltávozni merészlénk az usustól, mely nálunk sokszor törvény. Okaink ezek: *Kalata* nevet irtt 1767-b. *Fridvaldszki*, a' már felhozott helyen; ezt a nevet láttuk némely régi mappákon is, megvalljuk, a' dolgok sorát kedveljük addig kisérni mig lehet; a' *Kalata* szó jobban pereg a' nyelven, mint a' *Kalota, Kalóta*, vagy *Kallotta*. Ehez toldunk még egy hypothesist is, de nem Q. E. D. helyet. *Galáta* is magyarul, vizmeritő edény, veder. Valjon Kalata vizének völgy fejét, hajdan nem nevezték-é igy a' Magyaroknál régibb Oláhok? mint, honnan vizének első ereit meriti. Ezt a' nevet, egy betü változtatással, ma is fenntartja N. Kalata oláh neve; igy: »*Kaláte*« s' Krusius postalexiconában pedig igy: »Kaláta«. Ez a' falu régibb időkben legközelebb álla a' hegyhez, mert a' rajta felyül lévők ujabbak. És valjon a' Magyarok ezt a' nevet nem módositották-é, a' hegyre is?? Mi, ebben sok lehetőséget látunk. Egyébaránt, a. vagy o. nem perlünk érette."[30] A táj neve 1443-ban *Kalathazeg* formában fordul elő,[31] de már abban a században a *Kalothazeg* (1487) forma is felbukkant. A 16. században ismét írták o-val is, a-val is (*Kalotazek*, 1520; *Kalathazeg*, 1523), majd a 17. század elejétől az o-s változat dominált.[32] Tehát Téglási Ercsei archaizáló törekvésével szemben Merei Gracza joggal és helyesen használta (ahogy ott élő kortársai) a Kalotaszeg nevet.

A két szerzőnél felmerült Kalotaszeg kiterjedésének kérdése is. Téglási Ercsei földrajzi tájnak tekintette és az általa érintett negyvennégy települést az alábbi csoportosításban tárgyalta: „a, A' S. Körözs fő és fiók völgyeiben", „b, A' Kalata fő- és fiók völgyeiben", „c, A' Szekejó fő- és fiók völgyeiben", „d, A' Sebes völgyében", „Várbérczek külső oldalai körül fekvő helségei".[33] Merei Gracza a közigazgatási határokat tartotta szem előtt és megjegyezte, hogy „az ismertető, kivül járt Kalotaszeg törvényes métáin", mert „Kalotaszeget nemes Kolozs megye felső kerületében, két járás teszi, mint a' b. hunyadi és bikali, az előbbeni 24 az utóbbi 19 helységeket számlál." Hozzá tartozik még Zsobok (Almási járás), valamint Gyerővásárhely és Pányik (Gyalui járás),[34] így – szerinte – Kalotaszeg negyvenhat településből állt. Felvetette azt is, hogyha Téglási Ercsei földrajzi megközelítésben taglalta a tájat, „miért feledé-el a' Pányikkal határos Dongot és feljebb a' havas mentin Mariselt 's a' többeket?" Válasza saját kérdésére: „De igy azok végetlenek lennének."[35]

Téglási Ercsei Kalotaszeg helységeiről azt írta, hogy „van bennök valami székelyes, valamint magyar lakossainak háztartásában és erkölcseiben is", Szekelyó népét pedig egyenesen székely eredetűnek tartotta: „Közvélemény szerint ennek hajdani lakossai Székelyek voltak, kik hihetőleg Sebesvárban az ország határszéleit őrzötték."[36] Az utóbbihoz Merei Gracza hozzászólása: „A' közvélemény, melynek nyomán, ezen helységnek

[30] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 315.
[31] *Szabó T. Attila*, 1942. 3.; *Kiss Lajos*, 1988. 675.
[32] *Szabó T. Attila*, 1942. 3.
[33] *Téglási Ercsei József*, 1842b. 87–90.
[34] *Merei Gracza György* 1842. 243.
[35] *Merei Gracza György* 1842. 243.
[36] *Téglási Ercsei József*, 1842b. 87, 89.

valaha székely lakossai lettek volna, aligha létez Kalotaszegen...".[37] Téglási Ercsei válaszában kifejtette, hogy ezt nem Kalotaszegen hallotta, hanem a *Nemzeti Társalkodó* „régi évi folyamai közzül valamelyikben" írta „a' magyar ősidőnek egy jeles buvárja".[38] Vita alakult ki közöttük Körösfő népének eredetéről is. Téglási Ercsei felvetette esetleges német származásukat,[39] amit Merei Gracza kategorikusan visszautasított („soha német, vagy szász nemzet Kalotaszeg földét nem mivelte; következőleg utódait sem hagyhattafenn közöttünk"[40]), amire az előbbi szerző visszakozott és közölte, hogy a vitatott kijelentést „csak is véleményesen említők".[41] Téglási Ercsei leírta a kalotaszegiek azon vélekedését is, hogy közéjük a 17. században tatárok is letelepedtek.[42] Merei Gracza erről az alábbiakat írta: „Azon vad idő, mely Kalotaszeget feldulta, B. Hunyadon is siralmas pusztítást tett, mikor B. Hunyad hivei sz. egyházok falai köztt egybeszorulva várták az ellenséget, hol a' kemény kőkerités ajtójában véres fejszékkel küzdve, drágán haltakmeg; voltak kik az erdők sivatagjain szét-száguldva, vagy hegyek üregeibe rejtezve menekültek: de a' szépnem rabszijjakra hurczoltatott vagy buja indulatok martaléka lett. Nép-hagyomány ez közöttök 's a' tatár nevet, mely a' b. hunyadi embert annyira ingerli, ezen korra lehet felvinni."[43] A kalotaszegiek „tatár rokonság"-ának kérdését később, a *Kalotaszeg magyar népé*ben Jankó János is felvetette, sőt, elfogadta („Egy pillantás arczukra elég, hogy e hagyománynak, az erősen kiálló járomcsontok, merész szemöldökívek, ritkás szakálluk s egyéb anthropologiai jellemek által meglehetős valószínűséget tulajdonítsunk"[44]), amiért (és más egyébért) Herman Ottótól éles bírálatban részesült.[45] Herman egy másik művének[46] ismertetése kapcsán még évek múlva is szemére vetette Jankónak a „tatár rokonság" elfogadását.[47]

A két szerző között a leghevesebb „pengeváltás" egy állítólagos román jogszokás ismertetése kapcsán zajlott le. A szokást Téglási Ercsei így mutatta be: „Van közöttök egy különös rendőrség, mely ebből áll: Ha idegen tolvaj, vagy közzülök való támad helységeikben, előbb a' papjokkal négy szem között megintetik, istenes életet ajánltattnak néki; másodszor is ugyanezt cselekszik, de templom előtt a' nép hallatára, és ezután ha jobb útra a' tolvaj nem tér, egyszer csak veszett hire hallik, 's megtalálják agyon verve vagy pedig felakasztva; ekkor kerületi tisztjöknek jelentik, hogy itt vagy amott egy ember felakasztotta magát vagy agyon veretett. Szolgabiró és sebész szemlére küldetnek 's a' halott eltemettetik. És ez gyakran megtörténő eset, mert Magyarország havassairol, sokszor vetődnek által közikbe ily áldozatra való szegénylegények."[48] Erre Merei Gracza felháborodott hangú reagálása a következő volt: „...vágyunk tudni a' kútfőt, honnan az iró ezen alaptalan temondát pennára vette? Ki azt az irónak dictálta, hidje-meg peregrinus volt a' maga lakta földén! – Ez nem hogy gyakran, de soha meg nem történt eset [...] merőben tagadjuk, nem igaznak, vagy folyó magyarsággal hazugságnak nyilvánitjuk!!"[49]

---

[37] *Merei Gracza György*, 1842. 240.
[38] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 319.
[39] *Téglási Ercsei József*, 1842b. 87.
[40] *Merei Gracza György*, 1842. 234.
[41] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 318.
[42] *Téglási Ercsei József*, 1842b. 87.
[43] *Merei Gracza György*, 1842. 235–236.
[44] *Jankó János*, 1892a. 7.
[45] *Herman Ottó*, 1892.
[46] *Zichy Jenő–Jankó János*, 1897.
[47] *Herman Ottó*, 1898. 132.
[48] *Téglási Ercsei József*, 1842b. 89–90.
[49] *Merei Gracza György*, 1842. 241.

Téglási Ercsei, továbbra is fenntartva, hogy igazat írt, megbánta a szokás közlését: „Ezen egy kútfővel nem szolgálunk, mert nem akarjuk hogy értesitőnken vagy értesitőinken teljesüljön a' szt. könyv ezen igéje: *Jaj a botránkozónak, de jajabb a' botránkoztatónak.* A' ki 's a' kik e botrányos értesitést tollunk alá dictálák, Kalataszegen éppen nem peregrinusok. Egyébaránt sajnáljuk, hogy ezt, mi talán elmaradhatott volna, megirók, és mind azoktól kiket illet, töredelmes szivvel és innepélyesen engedelmet kérünk vigyázatlanságunkért."[50]

Nincs terünk Kalotaszeg reformkori leírásainak további taglalására, de Téglási Ercsei József életének és munkásságának rövid ismertetésétől nem tekinthetünk el.

Kalotaszeg első leírásának szerzője 1792-ben született[51] (talán a marosszéki Somosdon, ahol János nevű öccse 1800-ban[52]) Ercsei Elek és Tőkés Juliánna gyermekeként.[53] Az Ercsei család a 17. század első felében a hajdúsági Téglásról települt Erdélybe, József dédapja, János mezőújlaki, nagyapja, első József székesi pap, apja pedig tanító volt.[54]

Téglási Ercsei József az 1810-es években a marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, ugyanott, ahol később (1837 és 1852 között) öccse, János (1800–1852) bölcsészprofesszor volt.[55] A kollégiumban a természettudományokat (ásvány-, növény- és állattan) az 1797-től 1844-ig ott német és francia nyelvet, valamint természetrajzot tanító Borosnyai Lukács János (1767–1848),[56] Marosvásárhely, valamint a növény- és az állatvilág verses leírásainak[57] szerzője révén szerette meg, Torda vármegye növényvilágáról szóló könyvét (lásd az alábbiakban) később „hálás tisztelete jeléül" neki ajánlotta.[58]

A róla szóló rövid tudósítások és fennmaradt adatok szerint fiatal korában pap, később mérnök, megyei (1840-es évek), majd kamarai (1860-as évek) erdész és táblabíró (az 1840-es évektől) volt Torda vármegyében,[59] de azt nem tudjuk, hogy felsőbb iskoláit hol és mikor végezte el.[60] Életének legnagyobb részében Tordán, egy időben Zalatnán élt.[61] Aktív résztvevője volt Torda vármegye és város társadalmi és kulturális életének (például 1833-ban alapító tagja volt a Torda Vármegyei Kaszinónak,[62] Erdély első ilyen intézményének), nyilván ezért kapta meg a táblabíró címet. Az 1848–1849-es szabadságharc küzdelmeiből a tordai „őrsereg" „piaczi század"-ának vezetőjeként (századosaként)

---

[50] *Téglási Ercsei József*, 1842c. 319–320.

[51] Pallas 1894b.; *Krücken, Oskar von–Parlagi, Imre*, 1918.; *Kenyeres Ágnes*, 1981a.; *Gulyás Pál* (1990), szerint 1793 körül látta meg a napvilágot.

[52] *Koncz József*, 1888. 415.; *Szinnyei József* 1893a.; Pallas 1894a. Somosdon való születésével kapcsolatos feltételezésünket gyengíti Téglási Ercsei (1831) Aranyos-vidéki népdal című versének „Itt rengettek..." kitétele.

[53] *Szinnyei József*, 1893a.

[54] *Koncz József*, 1888. 426.

[55] Téglási Ercsei János életéről és munkásságáról lásd pl. *Koncz József*, 1888. 415–426.; *Szinnyei József*, 1893a.; Pallas 1894a. Fő műve: *Ercsei János*, 1840.

[56] *Szinnyei József*, 1891.; *Fodor István*, 1937. 1–6.; 1939. 73–75.

[57] *Borosnyai Lukáts János*, 1836–1837. (a második füzetet újraközölte: *Fodor István*, 1937. 7–34.); 1836–1839.; 1837–1843.

[58] *Téglási Ercsei József*, 1844. oldalszámozás nélkül.

[59] *Téglási Ercsei József*, 1844. oldalszámozás nélkül; 1865. 225.; *Brassai Samu–Szőcs József*, 1845. 5.; Uj és Ó Naptár 1848. 41.; *Kanitz, August* 1865. 215.; *Szabó József*, 1865. 11.; *Koncz József*, 1888. 426.; *Szinnyei József*, 1893b.; Pallas 1894b.; *Krücken, Oskar von–Parlagi, Imre* 1918.; *Kenyeres Ágnes*, 1981a.

[60] Neve pl. a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia hallgatóinak jegyzékében (*Faller Gusztáv*, 1871.) nem szerepel.

[61] *Szabó József*, 1865. 11.; *Vincze Ferenc* (1891a. 67.) szerint a kalotaszegi Magyarókerekén birtoka volt. E megállapítással kapcsolatban kétségeink vannak.

[62] *Téglási Ercsei József*, 1833a. 49.

vette ki a részét.[63] Lelkesen támogatta korának természettudományos mozgalmait: előadóként volt jelen a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók V. (Kolozsvár, 1844.) és X. Marosvásárhely, 1864.) Nagygyűlésén[64] és 1844-ben a Királyi Magyar Természettudományi Társulatba is belépett.[65] Politikai nézeteit tekintve a feudalizmus ellenfele volt, munkásságával a haladást, Erdély felemelkedését szolgálta.[66]

Az 1831-ben megjelent *Aranyos-vidéki népdal* című versében egyebek mellett a következőket olvashatjuk: „Itt rengettek, itt szerettem, / Itt végeződjék életem, / Itt zárjanak koporsómba – / Majd, száz esztendős koromba'." E fiatalkori kívánsága csak részben teljesült: valóban az Aranyos mellett, Tordán hunyt el 1868-ban, de nem száz, hanem hetvenöt éves korában. Gyászjelentése az alábbiakat tartalmazza: „Téglási Ercsei József nincs többé! Ki a sebesen forgó évekből hetvenötöt leszámlálhat, az sok derüs, de sok borus napokat is látott. A néhai egykor iskoláit jelesen végezve, nagy reményekkel lépett ki az életre, melyet oly tarka változatosságban töltött el. Ifjabb korában lelkész, majd bölcsész, öregségében költő volt. Megpróbálta a mérnökséget, építészetre örömmel vállalkozott, lett vármegyei, végre »kamarai nyugalmazott« erdősz. A csalfa remény folyó hó 8-án reggel 9 órakor ágya mellé állván, igy kiáltott fel: »minden hijában-valóság!« Szive megtört, s dobogni megszünt – örökre! Magány vala élete leghivebb barátja, vele fog pihenni sirjában is, melybe folyó hó 10-én délután 3 órakor fog leeresztetni. E szomorú foglalkozást megelőzendi egy hült porai fölött saját házánál tartandó halotti ima. Béke hamvainak! Tordán, márczius 9-én 1868."[67]

Ásványgyűjteményét, száznyolcvankét könyvét, valamint tordai házát a marosvásárhelyi református kollégiumra hagyományozta, azonban az utóbbit az utódok (a végrendelet alaki hiányosságai miatt) nem engedték át az iskolának.[68]

Téglási Ercsei József első publikációja *Az estve* című, Nagyszebenben 1818-ban írt verse volt,[69] amit az 1820–1830-as években még több lírai alkotás és prózai mű[70] megjelenése követett. 1827-ben *Erdősz Tudományi Mester-szók* című dolgozatát[71] (2. kép) küldte el a *Tudományos Gyüjtemény*nek, s bár a folyóirat *Szép-Literatúrai Ajándék* című mellékletében verseit közölték,[72] e nyelvészeti munkáját a szerkesztő (Thaisz András, majd az 1828-ban őt követő Vörösmarty Mihály) nem jelentette meg. E lapban később sem publikált.[73]

1830-ban külső munkatársa lett a Pethe Ferenc (1762–1832), a neves gazdasági szakember, a keszthelyi Georgicon volt tanára és több dunántúli uradalom eredményesen működő egykori tiszttartója[74] által abban az évben Kolozsváron elindított, *az Erdélyi Hiradó* melléklapjaként megjelent, a szerkesztő szándékai szerint a gyakorlati élettel szo-

---

[63] *Orbán Balázs*, 1889. 465, 468.

[64] *Brassai Samu–Szőcs József*, 1845. 5.; *Szabó József*, 1865. 11.; *Chyzer Kornél*, 1890. oldalszámozás nélkül.

[65] *Gombocz Endre*, 1941. 39.

[66] *Egyed Ákos*, 1973. 12.

[67] Gyászjelentés 1868.

[68] *Koncz József*, 1888. 426.

[69] *Téglási Ercsei József*, 1822.; kéziratban: 1816–1827. 14–17.

[70] *Téglási Ercsei József*, 1823. kéziratban: 1816–1827. 18–19.; 1830a–e. (e prózai művek későbbi kiadása: Költemények 1834. 85–92.); 1831.; 1837a. Kéziratban fennmaradt további versei; Az ősz, Andalgás egy kutfönél, Ivó dal, Három virágszál (1816–1827. 17, 20, 21. és oldalszámozás nélkül.

[71] *Téglási Ercsei József*, 1816–1827. 2–12.

[72] *Téglási Ercsei József*, 1822.; 1823.

[73] *Csécs Teréz*, 1998. 55–58.; 131–176.

[74] *Szinnyei József*, 1905.

ros kapcsolatban álló és a társadalmi fejlődést szolgáló[75] hetilapnak, a *Nemzeti Társalkodónak*. E lapban természettudományi (a földrengésekről, a növények színéről és harmóniájáról, a „hóharmat"-ról[76]), régészeti (a Nyárád menti Bekecs hegy környékén található római kori romokról[77]), társadalomtudományi (etnológiai példa alapján elmélkedés a halálbüntetésről[78]), valamint földrajzi és történeti (a marokkói császárságról, a kínai titkostársaságokról, a Krímről[79]) dolgozatokat jelentetett meg. A *Nemzeti Társalkodóban* publikálta a Torda vármegyét bemutató, fent említett útleírásait[80] is.

Természettudományi dolgozatokat a Nagy Ferenc által szerkesztett erdélyi „népkönyv"-ben, a *Mentor*ban (a magyarországi mérgező növényekről[81]) és a magyar orvosok és természetvizsgálók periodikájában (az Ompoly és az Algyógy patak vidékének földtani viszonyai[82] (3. kép) is közzé tett. Az utóbbit a Marosvásárhelyen, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. Nagygyűlésének Ásvány-, Föld-, Vegy- és Természettani Szakosztálya 1864. szeptember 1-jén megtartott harmadik szakülésén adta elő.[83]

A fent említett *Nemzeti Társalkodón* kívül más erdélyi lapoknak, például a *Mult és Jelen*nek is dolgozott,[84] de ezeket a cikkeit nehéz azonosítani, mert gyakran név nélkül jelentek meg, ahogy írta egy helyen: „A' hirlapokba irtam eddig-is, és ha kedvem tartja irni fogok ezután is; nevemet kifittyeszteni szükségtelennek tartottam 's tartom is...".[85]

---

[75] *Vita Zsigmond*, 1986. 279.
[76] *Téglási Ercsei József*, 1830f.; 1833d.; 1835.
[77] *Téglási Ercsei József*, 1830g.
[78] *Téglási Ercsei József*, 1832.
[79] *Téglási Ercsei József*, 1833b–c.; 1838.
[80] *Téglási Ercsei József*, 1836.; 1837b.
[81] *Téglási Ercsei József*, 1842a. Írásában a folytatásra is ígéretet tett (278). Ez a Mentor harmadik kötetében jelent volna meg (*Nagy Ferenc*, 1843. 313.), ami azonban sohasem látott napvilágot.
[82] *Téglási Ercsei József*, 1865.
[83] *Szabó József*, 1865. 71.
[84] Pl. *Téglási Ercsei József*, (név nélkül) 1843.
[85] Mult és Jelen 1843. 254.

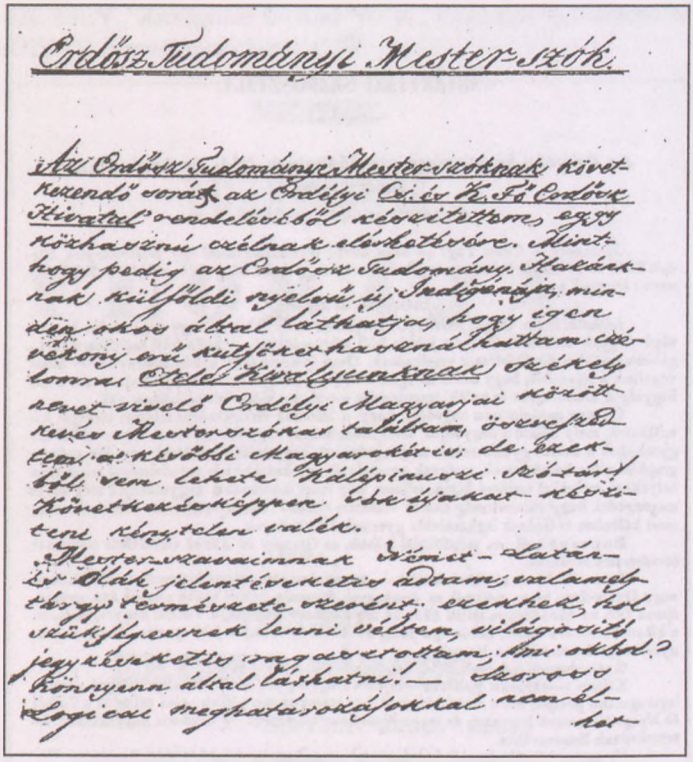

2. kép. *Téglási Ercsei József nyelvészeti dolgozatának első oldala (Téglási Ercsei J. 1816–1827. 2.)*

Nemes Tordamegye florája című főművét[86] (4. kép) gróf Kemény József, a kiváló régész és történész, akadémikus[87] biztatására írta meg, azzal a céllal, „hogy nemes Tordamegye Floráját, a' természetvi'sgáló magyar t. társulattal megismértesse".[88] A könyvet Kolozsváron a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók V. Nagygyűlésén a Természettani, Földrajzi, Csillagászati és Ethnographico-Archaeologiai, az Ásvány-, Vegy- és Gyógyszertani, valamint az Állat-, Élet- és Növénytani Szakosztály ülésein 1844. szeptember 3-án mutatta be és abból a jelen lévő tudósoknak, köztük a Magyar Nemzeti Múzeum és a Királyi Magyar Természettudományi Társulat képviselőinek egy-egy példányt ajándékozott.[89] A kiadvány később falvakba, például az aranyosgerendi olvasóegylet könyvtárába is eljutott.[90]

[86] *Téglási Ercsei József*, 1844.
[87] *Szinnyei József*, 1897.
[88] *Téglási Ercsei József*, 1844. 5.
[89] *Brassai Samu–Szőcs József*, 1845. 67, 70, 101.; Erdélyi Hiradó 1844. 432.
[90] *Vita Zsigmond*, 1983. 138.

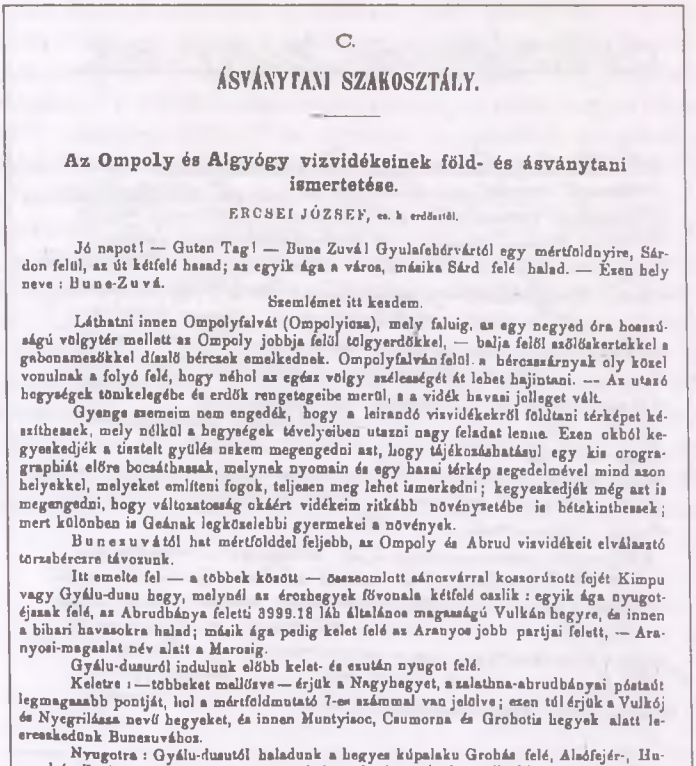

C.

ÁSVÁNYTANI SZAKOSZTÁLY.

Az Ompoly és Algyógy vizvidékeinek föld- és ásványtani ismertetése.

ERCSEI JÓZSEF, ev. h. erdőmérnök.

Jó napot! — Guten Tag! — Bune Zuvá! Gyulafehérvártól egy mértföldnyire, Sárdon felül, az út kétfelé hasad; az egyik ága a város, másika Sárd felé halad. — Ezen hely neve: Bune-Zuvá.

Szemlémet itt kezdem.

Láthatni innen Ompolyfalvát (Ompolyicza), mely faluig, az egy negyed óra hosszúságú völgytér mellett az Ompoly jobbja felül tölgyerdőkkel, — balja felől szőlőskertekkel a gabonamezőkkel díszlő bércsek emelkednek. Ompolyfalván felül a bércszárnyak oly közel vonulnak a folyó felé, hogy néhol az egész völgy szélességét át lehet hajintani. — Az utazó hegységek tömkelegébe és erdők rengetegeibe merül, s a vidék havasi jelleget vált.

Gyenge szemeim nem engedék, hogy a leirandó vizvidékekről földtani térképet készithessek, mely nélkül a hegységek tévelyeiben utazni nagy feladat lenne. Ezen okból kegyeskedjék a tisztelt gyülés nekem megengedni azt, hogy tájékozásbatásul egy kis orographiát előre bocsáthassak, melynek nyomain és egy hazai térkép segedelmével mind azon helyekkel, melyeket említeni fogok, teljesen meg lehet ismerkedni; kegyeskedjék még azt is megengedni, hogy változatosság okáért vidékeim ritkább növényzetébe is bétekinthessek; mert különben is Geának legközelebbi gyermekei a növények.

Bunezuvától hat mértföldnyi feljebb, az Ompoly és Abrud vizvidékeit elválasztó törzsbércre távozunk.

Itt emelte fel — a többek közötti — összeomlott sáncozvárral koszorúzott fejét Kimpu vagy Gyálu-dusu hegy, melynél az érczhegyek fővonala kétfelé oszlik: egyik ága nyugotéjszak felé, az Abrudbánya feletti 8999.18 láb általános magasságú Vulkán hegyre, és innen a bihari havasokra halad; másik ága pedig kelet felé az Aranyos jobb partjai felett, — Aranyosi-magaslat név alatt a Marosig.

Gyálu-dusuról indulunk előbb kelet- és ezután nyugot felé.

Keletre: — többeket mellőzve — érjük a Nagyhegyet, a zalathna-abrudbányai postaút legmagasabb pontját, hol a mértföldmutató 7-es számmal van jelölve; ezen túl érjük a Vulkój és Nyegrilázza nevű hegyeket, és innen Muntyisoc, Csumorna és Grohotis hegyek alatt leereszkedünk Bunezuvához.

Nyugotra: Gyálu-dusutól haladunk a hegyes kúpalaku Grohás felé, Alsófejér-, Hunyad és Zarándmegyék hármas határszéleihez. Grohásson túl emelkedik a Frézsinéta és

Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai. 28

3. kép. Téglási Ercsei József földtani dolgozatának első oldala (Téglási Ercsei J. 1865. 225.)

A kortársak üdvözölték és örömmel fogadták a mű megjelenését. Fuss (?) Fusz Mihály (1814–1883), a jeles botanikus,[91] Erdély flórájának[92] későbbi megírója terjedelmes, jóindulatú ismertetést[93] közölt róla. Kőváry László az erdélyi növénytani irodalomról szóló áttekintésében követendő példaként említette.[94] Később Orbán Balázs, bár utalt a nómenklatúra elavultságára, korszaknyitó műnek tekintette.[95] Az utókor kevésbé volt elnéző a mű hibáival szemben, Gombocz Endre például a következőket írta: „[...] sok téves adatot, sok növénynevet lelőhely nélkül, több kultivált fajt tartalmaz és feldolgozásának egész módszere sem vall a szakemberre, mégis bizonyos figyelmet érdemel, ha nem szolgált is rá arra a tapintatra, mellyel Fuss kezelte kritikájában. Ercseynek voltak bizonyos növényismeretei, és elég jó megfigyelőképessége is. *Cyanus chrysocolla* ERCSEI néven először ismerteti Erdélyből a *Centaurea trinervia* STEPH.-t és BAUMGARTEN után ő közli elsőnek ugyanonnan a *Betula pubescens* EHR. *Spiraea*

[91] *Szinnyei József*, 1894.; *Gombocz Endre*, 1936. 445–446.; *Györffy István*, 1943. 25–26.
[92] *Fuss, Mihály* 1866.
[93] *Fuss, Mihály* 1848.
[94] *Kőváry László*, 1854.
[95] *Orbán Balázs*, 1889. 21.

crenifolia C. A. MEY., *Astragalus albidus* W. K., *Echinops ruthenicus* M. B., *Sedum boloinense* LOIS. *(S. libanoticum)* fajokat".[96]

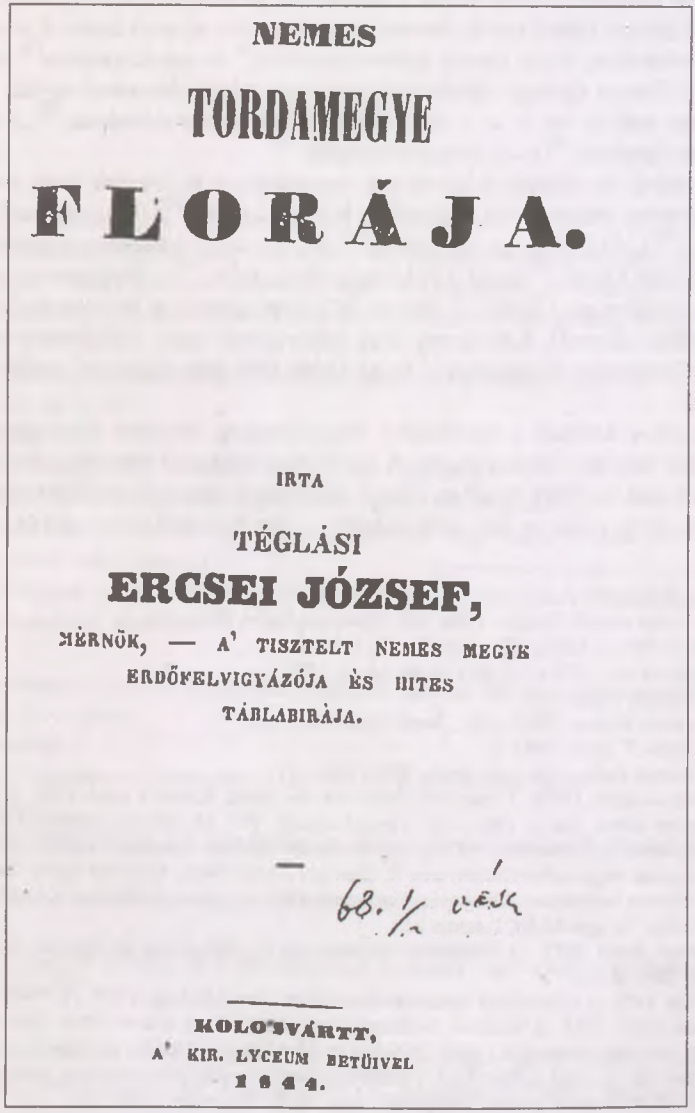

NEMES

TORDAMEGYE

FLORÁJA.

IRTA

TÉGLÁSI

ERCSEI JÓZSEF,

MÉRNÖK, — A' TISZTELT NEMES MEGYE ERDŐFELVIGYÁZÓJA ÉS HITES TÁBLABIRÁJA.

KOLOSVÁRTT,
A' KIR. LYCEUM BETŰIVEL
1844.

4. kép. Téglási Ercsei József főművének címlapja (Téglási Ercsei J. 1844.)

[96] *Gombocz Endre*, 1936. 446–447. Az említett növények magyar elnevezése (a fenti sorrendben): orosz imola; szőrös, molyhos, pelyhes, fehér nyír(fa); Csipkéslevelű gyöngyvessző, spirea, bajnócza; fehéres csüdfű; kék, rutén szamárkenyér; olasz varjúháj, szédum (*Priszter Szaniszló*, 1998. 310, 315, 331, 364, 499, 511.).

A mű hibái ellenére egyetértünk Egyed Ákossal, aki szerint Téglási Ercsei „az erdélyi magyar természettudományos irodalom egyik úttörője" volt,[97] a Torda vármegye növényeiről írt könyvét számon tartják a növénytani és erdészeti bibliográfiák.[98]

Téglási Ercsei József másik érdeme, hogy megtette az első lépést Kalotaszeg megismertetése érdekében, műve (amely különnyomatban[99] és utánközlésben[100] is napvilágot látott), Merei Gracza György cikkével és az ő arra adott válaszával együtt régebben is idézett forrása volt és ma is az a kutatóknak, a természettudósoknak,[101] a történészeknek,[102] a nyelvészeknek[103] és az etnográfusoknak.[104]

Bár a tájról és népéről a következő évtizedekben is jelentek meg leírások, mint 1853-ban a jogász, történész és statisztikus Kőváry Lászlóé[105] (a női és férfi viselet első ábrázolásával[106]), 1856-ban az ismeretlen[107] M. Gy.-é,[108] 1867-ben a Bánffyhunyadon tanítóskodó Soós Antalé,[109] majd 1874-ben a *Hirmondóé*,[110] a *Magyarország és Nagyvilágé*[111] és a *Vasárnapi Újságé*,[112] illetve 1875-ben szintén a *Hirmondóé*[113] (az utóbbi négy viseletábrázolással), Kalotaszeg népi kultúrájának igazi felfedezését az 1884-ben színre lépő Gyarmathy Zsigánénak[114] és az 1890–1891-ben ott kutató Jankó Jánosnak[115] köszönhetjük.

„Ismerjük-e kellően a reformkori Magyarország néprajzi törekvéseit? Számon tartjuk-e a kor néprajzi eredményeit? A kérdéseket még sorolhatnánk, de szükségtelen, mert a válasz csak az lehet, hogy az eddigi vizsgálatok igen sok kérdést tisztáztak, de átfogó képünk még nincs a kor néprajzáról" – írta Paládi-Kovács Attila 1989-ben.[116]

---

[97] *Egyed Ákos*, 1973. 11.

[98] Pl. *Gerlai Arnold Gusztáv*, 1936. 100.; *Gombocz Endre*, 1939. 302.

[99] *Vincze Ferenc*, 1891a. 67.; *Imreh István*, 1979. 305.

[100] *Vincze Ferenc*, 1891a.; *Téglási Ercsei József*, 1891.

[101] Pl. *Tulogdy János*, 1941. 67.

[102] Pl. *Vincze Ferenc*, 1891b. 155.; *Imreh István* 1979. 163.

[103] Pl. *Szabó T. Attila*, 1942, 3.

[104] Pl. *Balogh Balázs–Fülemile Ágnes*, 2001. 146.

[105] *Kőváry László*, 1853a. Újraközölte *Paládi-Kovács Attila*: Kőváry László, 1985. A viseletre vonatkozó részt közölte: *Kresz Mária*, 1956. 123.; *Faragó József*, 1977. 14. Kőváry László (1819–1907) jogász, történész és statisztikus, akadémikus (1883), számos fontos Erdélyre vonatkozó könyv, tanulmány és cikk szerzője. E dolgozata megírásakor Kolozsváron élt (*Szinnyei József*, 1900.; *Kenyeres Ágnes*, 1981b.).

[106] A színezett acélmetszet Klimkovics Ferenc munkája, metszette: Fuchthaler. Közölte pl.: *Kresz Mária*, 1956, 59. tábla; *Faragó József*, 1. színes kép.

[107] *Faragó József*, 1977. 15. Feltehetően Kalotaszegen élt, mert cikkét így írta alá: „Kolozsvár mellett, 20. febr. 1856. Közli M. Gy."

[108] M. Gy. 1856. A népviseletre vonatkozó részt idézte: *Faragó József*, 1977. 15.

[109] *Soós Antal*, 1867. A viseletre vonatkozó részt idézte: *Kresz Mária*, 1956. 200.; *Faragó József*, 1977. 16. Soós Antal bánffyhunyadi tanítót 1869-ben az Alsó-Fehér és Küküllő vármegyei tanfelügyelőséghez „tollnokká" nevezték ki, majd a félegyházi (kiskunfélegyházi?) tanítóképző-intézetben tevékenykedett. 1901-ben, 63 éves korában hunyt el Pápán (Néptanítók Lapja 1869.; Vasárnapi Ujság 1901. 161.; *Szinnyei József*, 1908.). Ugyanabban az évtizedben, 1864-ben Nagypetri jegyzője leírta a kalotaszegi női viseletet, ez azonban csak 1941-ben jelent meg nyomtatásban (*Szabó T. Attila*, 1941.; újraközölte: *Faragó József*, 1977. 15.)

[110] Hirmondó 1874.

[111] Magyarország és a Nagyvilág 1874.

[112] Vasárnapi Ujság 1874.

[113] Hirmondó 1975.

[114] Vö. pl. *Sebestyén Kálmán*, 1998.; *Hála József*, 1998.; *Miklósi-Sikes Csaba*, 2000., utóbbi kettő további bőséges irodalommal.

[115] *Jankó János*, 1892a.; új, reprint, kalotaszegi tanulmányaival és cikkeivel kibővített kiadása: *Jankó János*, 1993. Jankó kalotaszegi kutatásairól lásd: *Jankó János* 1892b.; újraközlése: *Jankó János*, 1993. 251–285.; *Hála József*, 1993.; 1997. 586, 588, 590, 598, 599–600.

[116] *Paládi-Kovács Attila*, 1989. 109.

Téglási Ercsei József és Kalotaszeget tárgyaló írásainak bemutatásával ennek – a még ma sem kellően árnyalt – képnek a megrajzolásához szeretnénk hozzájárulni.

IRODALOM

Balogh Balázs–Fülemile Ágnes

2001 Adatok Kalotaszentkirály és Zentelke téeszesítés előtti paraszti gazdálkodásához. In: *Hála József–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós* (szerk.): Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére. 145–156. Budapest (Megjelenés előtt)

Balogh Ernő

1939 Háromszáz méternyire a föld alatt, a szolcsvai búvópatak medrében. Erdély XXXVI. 1–2. sz. 5–11.

Borosnyai Lukáts János

1836–1837 Régi, és Új Vásárhely. I–II. Maros Vásárhelyen

1836–1839 Rövid természeti historia. I–VI. szakasz. M. Vásárhelyen

1837–1843 Májusi bokréta, vagyis füvész tudomány. I–II. Maros Vásárhelyen

Brassai Samu–Szőcs József (szerk.)

1845 A magyar orvosok és természetvizsgálók Kolozsvártt tartott ötödik nagy-gyülésének munkálatai. Kolozsvártt

Chyzer Kornél

1890 A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének története 1840-től 1890-ig. S-A.Ujhely

Csécs Teréz (összeáll.)

1998 A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma. Győr

Egyed Ákos (szerk.)

1973 Az utazás divatja. Útleírások, útijegyzetek az 1848 előtti Erdélyről. Bukarest

Ercsei János

1840 Gondolkodástan vagy logica. M. Vásárhelyen

Erdélyi Hiradó

1844 A' magyar orvosok és természetvizsgálók ötödik nagy gyülése Kolozsvártt. Erdélyi Hiradó 73. sz. 431–433.

Faller Gusztáv

1871 A bányász- és erdész akadémia hallgatóinak jegyzéke, annak megnyitásától kezdve az első század végéig. In: A selmeczi M. K. Bányász- és Erdész Akadémia évszázados fennállásának emlékkönyve 1770–1870. 89–230. Selmecz

Faragó József

1977 A kalotaszegi népviselet irodalma. In: *Faragó József–Nagy Jenő–Vámszer Géza*: Kalotaszegi magyar népviselet (1949–1950). 14–24. Bukarest

Fodor István

1937 Borosnyai Lukáts János százéves vásárfiája a szentmártonnapi sokadalomra 1837–1937. Marosvásárhely

1939 Akik száz évvel ezelőtt szerepet vittek Marosvásárhely város társadalmi és kulturális életében. 1800–1845. Marosvásárhely

Fuss, Michael

1848 Literarische Anzeige. Nemes Torda Megye florája... Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde III. 238–266. Hermannstadt

1866 Flora Transilvaniae excursoria. Cibinium

Gerlai Arnold Gusztáv (összeáll.)

1936 A magyar erdészeti irodalom könyvészete 1934-ig. I. Sopron

Gombocz Endre

1936 A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói. Budapest

1939 A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1578–1900. Budapest

1941 A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841–1941. Budapest

Gulyás Pál

1990 Ercsei József, téglási. In: Magyar írók élete és munkái. VII. 505. Budapest

1992 Gracza György, merei. Uo. XI. 302. Budapest

Gyászjelentés

1868 [Téglási Ercsei József gyászjelentése.] Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Aprónyomtatványtár

Györffy István

1943 Erdély virágtalan növényei (Cryptogamae) a kutatás jövőtnéző megvilágításában. Erdélyi Tudományos Füzetek 152. sz. Kolozsvár

Hála József

1993 Jankó János kalotaszegi kutatásai. In: Jankó János: Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány. Reprint. Sajtó alá rendezte: Hála József. Series Historica Ethnographiae 6. 299–328. Budapest

1997 Hogyan gyűjtöttek elődeink? Anekdoták és történetek a magyar néprajztudomány klasszikusairól. In: Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendős Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár VI. 1–4. sz. 585–602.

1998 Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. Néprajzi Értesítő LXXX. 13–41.

Herman Ottó

1892 Kalotaszeg magyar népe. Budapesti Szemle LXX. 184. sz. 131–148.

1898 Gróf Zichy Jenő útazása Kaukazusban. Budapesti Szemle XCIII. 253. sz. 123–139.

Hirmondó

1874 Erdélyi képek. Hirmondó VII. 32. sz. 507–509.

1875 Erdélyi népviseletek. Hirmondó VIII. 34. sz. 506, 507, 509–510.

H. K.

1843 Kolozsvár ismertetésére valami. Toldalék a Mult és Jelenhez II. félév. 62. sz. 249–252., 63. sz. 253–256., 64. sz. 257–260., 65. sz. 261–264., 66. sz. 265–267.

Hon és Külföld

1841a Kolozsvár rövid leirása. Hon és Külföld I. félév. 1. sz. 2–3.

1841b Maros-Vásárhely Szabad királyi város rövid ismertetése. Hon és Külföld I. félév. 26. sz. 101–103., 27. sz. 105–106.

1841c Vizakna. Hon és Külföld II. félév. 78. sz. 305–307., 79. sz. 307–309.

1842 Erzsébetváros Erdélyben. Egy tekintettel az Örmény nemzet régibb állapotjára. Hon és Külföld II. félév. 53. sz. 209–211., 54. sz. 213–215., 55. sz. 217–219.

Imreh István

1979 Havasgazda földesurak és fakitermelő parasztok (A Kolozs megyei paraszti faipar kialakulásának történetéhez) (1796–1848). In: Erdélyi hétköznapok. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakából. 161–168, 304–305. Bukarest

Jankó János

1892a Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány. Budapest

1892b A kalotaszegi és erdélyi magyarságról. Erdély I. 1. füz. 21–29., II. füz. 63–73., III. füz. 116–123.

1993 Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány. Reprint. Sajtó alá rendezte: *Hála József.* Series Historica Ethnographiae 6. Budapest

Kanitz, August

1865 Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. Halle

Kenyeres Ágnes (főszerk.)

1918a Ercsei József. In: Magyar életrajzi lexikon. I. 434. Budapest

1981b Kőváry László. Uo. I. 1009. Budapest

Kiss Lajos

1988[2] Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest

Koncz József

1888 A Marosvásárhelyi Evang. Reformatus Kollegium ismertetése (Folytatás). A Marosvásárhelyi Ev. Ref. Kollegium Értesítője az 1887–88-ik iskolai évről 383–462. Marosvásárhelytt

Kósa László

1978 Néprajzi csoportok és tájak a magyar népismeretben. In: *Kósa László–Filep Antal*: A magyar nép táji-történeti tagolódása. 7–51. Budapest

Kovács Pál

1913 A Tornász barlang és környéke. Erdély XXII. 8. sz. 140–145.

Költemények

1834 Költemények. Egy fiatal egygyesület 'sengéje. Kolo'svaratt

Kőváry László

1853a A kalotaszegi nép Erdélyben. In: *Kubinyi Ferenc–Vahot Imre* (szerk.): Magyarország és Erdély képekben. II. 135–137.

1853b Erdély földe ritkaságai. Kolozsvártt

1854 Jegyzetek növényzetünk történetéhez. I. Füvészetünk irodalma. Hetilap III. 62. sz. 2.

1985 A kalotaszegi magyar nép Erdélyben. In: *Paládi-Kovács Attila* (szerk.): Magyar tájak néprajzi felfedezői. 375–381.

Kresz Mária

1956 Magyar parasztviseletek (1820–1867). Budapest

Krücken, Oskar von–Parlagi, Imre (Hrsg.)

1918 Ercsei Josef. In Das Geistige Ungarn biographisches Lexikon. I. 275. Wien–Leipzig

Magyarország és a Nagyvilág

1874 Erdélyi képek. Magyarország és a Nagyvilág XI. 29. sz. 354, 356, 358, 359.

Merei Gracza György

1842 Kalotaszeg. Kijavitás és potlék e' vidék vázolatához. Hon és Külföld II. félév. 57. sz. 225–227., 58. sz. 229–232., 59. sz. 233–236., 60. sz. 237–240., 61. sz. 241–244.

M. Gy.

1856 Kalotaszeg vidéke, és magyar népe. Vasárnapi Ujság III. 17. sz. 143–144.

Miklósi-Sikes Csaba
2000 Adatok két kalotaszegi család történetéhez. A Gyarmathy és a Hory család életútja a kolozsvári sajtó tükrében. Kézirat
Miskolczy Ambrus
1986 Erdély a reformkorban (1830–1848). In: *Szász Zoltán* (szerk.): Erdély története. III. 1830-tól napjainkig. 1193–1345. Budapest
Mult és Jelen
1843 Tordai lármahang. Mult és Jelen III. 64. sz. 254–255.
Nagy Ferenc (szerk.)
1843 Mentor. Erdélyi népkönyv közhasznu ismeretek tára. II. Kolozsvártt
Nagy Iván
1858 Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. III. Pest
Néptanítók Lapja
1869 Hivatalos rész. Néptanítók Lapja II. 43. sz. 673.
Orbán Balázs
1889 Torda város és környéke. Budapest
Paládi-Kovács Attila (szerk.)
1985 Magyar tájak néprajzi felfedezői. Budapest
1989 Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. Ethnographia C. 1–4. sz. 109–120.
Pallas
1894a Ercsei János (Téglási). A Pallas nagy lexikona. VI. 273–274. Budapest
1894b Ercsei József. Uo. 274. Budapest
Priszter Szaniszló
1998 Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára. Budapest
Satellit
1841 Vajda-Hunyad, Hátszeg 's környéke. Hon és Külföld II. félév. 89. sz. 347–349.
Sebestyén Kálmán
1998 Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka élete és munkássága. Néprajzi Értesítő LXXX. 43–52.
Soós Antal
1867 Rövid ismertetés a kalotaszegi népéletből. Székely Néplap II. 46. sz. 287–288., 47. sz. 290–291., 48. sz. 293–296., 49. sz. 299–300., 50. sz. 303–304., 52. sz. 312.
Szabó József (szerk.)
1865 A magyar orvosok és természetvizsgálók 1864. Augustus 24-től–September 2-ig Maros-Vásárhelytt tartott X. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Pest
Szabó T. Attila
1941 A kalotaszegi női öltözködés leírása 1864-ből. Néprajzi Értesítő XXXIII. 3. sz. 272–273.
1942 Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár
Szilády Zoltán
1933 Az erdélyi érchegység barlangjai. Barlangvilág III. 3–4. füz. 13–16.
Szinnyei József
1891 Borosnyai Lukács János. In: Magyar írók élete és munkái. I. 1250. Budapest
1893a Ercsei János (téglási). Uo. II. 1377–1378. Budapest
1893b Ercsei József (téglási). Uo. 1378–1379. Budapest
1894 Fusz Mihály. Uo. III. 853–855. Budapest
1897 Kemény József. Uo. V. 1435–1441. Budapest

1900 Kőváry László. Uo. VII. 140–149. Budapest
1905 Pethe Ferenc (kis-szánthói). Uo. X. 889–895. Budapest
1908 Soós Antal (bergenyei). Uo. XII. 1298–1299. Budapest
1909 Szilágyi Ferenc. Uo. XIII. 891–894. Budapest

Tálasi István

1948 Néprajzi életünk kibontakozása. A magyar népkutatás kézikönyve. II. 3. Budapest

Téglás István

1909 Kirándulás a ponori búvó-patakhoz és vízeséshez. Erdély XVIII. 5–6. sz. 78–83.

Téglási Ercsei József

1816–1827 Erdősz Tudományi Mester-szók és némelly költeményei. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 870.
1822 Az estve. Szép-Literatúrai Ajándék A' Tudományos Gyüjteményhez II. 49–52.
1823 A falusi élet. Szép-Literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyüjteményhez III. 170–173.
1830a A' hamu-veder (1822). In: *Kelemen János*: Áglája. II. 85–86. Kolo'svárt
1830b Vitézdi (1822). Uo. 86–88. Kolo'svárt
1830c A' halál (1822). Uo. 88–89. Kolo'svárt
1830d Kátó (1822). Uo. 90–91. Kolo'svárt
1830e Sphaerák hármoniája. Uo. 91–92. Kolo'svárt
1830f A' föld-ingás... Nemzeti Társalkodó I. félév. 26. sz. 201–204., 27. sz. 209–212., 29. sz. 225–228., 30. sz. 235–239.
1830g Római út-nyomozás, a' Bekecs körül. Nemzeti Társalkodó II. félév. 52. sz. 409–412.
1831 Aranyos-vidéki népdal. In: *Kelemen János*: Aglája. IV. 144. Kolo'sváratt
1832 Az Ótaháiti Népgyülésnek a' halálos-büntetésekről való Értekezése. Nemzeti Társalkodó I. félév. 22. sz. 345–352.
1833a Casino részvényes Ertsei Jó'sef beszéde. In: Nemes Torda Vármegye Casinoja megnyilása alkalmával 1833 Boldogasszonyhava 10[ken] Tordán tartott Beszédek. 49–61. Kolo'sváron
1833b Némelly ismeretek a' marokkói Császárságról. Nemzeti Társalkodó I. félév. 13. sz. 202–206.
1833c Sinai Titkostársaságok. Nemzeti Társalkodó I. félév. 17. sz. 267–270.
1933d A növevényi hármoniáról, a' természet festéseiben. Nemzeti Társalkodó II. félév. 1. sz. 1–12.
1835 A' hóharmatról és ennek származására 's következéseire való befolyásáról, a' világosságnak és csillagoknak, különösen pedig a' holdnak. Franczia tudós Feburier elvei szerént. Nemzeti Társalkodó I. félév. 12. sz. 177–187.
1836 Útazások nemes Torda vármegye vécsi járásában. Nemzeti Társalkodó I. félév. 7. sz. 97–106., 8. sz. 113–118., 9. sz. 129–140.
1837a Reményfok. In: *Ormós László* (szerk.): Parthenon. Kiadja A' Sáros-Pataki Magyar Társaság. II. 24. S. patakon
1837b Útazások, nemes Torda vármegye alsó kerületének nevezetesebb járásaiban. Nemzeti Társalkodó I. félév. 19. sz. 289–300., 20. sz. 305–316., 21. sz. 321–326., 22. sz. 335–345.; II. félév. 4. sz. 59–64., 5. sz. 65–80., 6. sz. 81–96.
1838 Krimia. Nemzeti Társalkodó II. félév. 19. sz. 149–152.
1842a A' hazai mérges növények' ismertetése. In: *Nagy Ferenc* (szerk.): Mentor. Erdélyi népkönyv közhasznu ismeretek tára. I. 260–278. Kolozsváratt
1842b Kalataszeg vázolata. Hon és Külföld I. félév. 22–23. sz. 85–91.
1842c Felelet a' Kalataszeg vázolatára irtt kijavitó és pótló birálatra. Hon és Külföld II. félév. 79. sz. 313–316., 80. sz. 317–320.

1843 Torda megye közgyülése. Mult és Jelen III. 60. sz. 237., 61. sz. 241.
1844 Nemes Tordamegye florája. Kolo'svártt
1865 Az Ompoly és Algyógy vizvidékeinek föld- és ásványtani ismertetése. In: *Szabó József* (szerk.): A magyar orvosok és természetvizsgálók 1864 Augusztus 24-től–September 2-ig Maros-Vásárhelytt tartott X. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálata. 225–232. Pest
1891 Kalotaszeg rövid leirása. közli: *Vincze Ferenc*. Kalotaszeg II. 9. sz. 74–75., 11. sz. 89–90., 12. sz. 97–98., 13. sz. 112–113., 14. sz. 126., 16. sz. 137–139.
1973 Utazások Torda vármegyében. In: *Egyed Ákos* (szerk.): Az utazás divatja. Útleírások, úti jegyzetek az 1848 előtti Erdélyről. 29–54. Bukarest

Tulogdy János

1941 Egy régi erdélyi természetjáró. (Téglási Ercsei József, 1792–1868). Turisták Lapja L. 64–67.

Uj és Ó Naptár

1848 Uj és Ó naptár Kriszt. Urunk szület után 1848 366 napból álló szököévre. Erdély Nagyfejedelemség 's hozzá kapcsolt részek használatára. Kolozsvártt

Útikalauz

1891 EMKE Úti-kalauz Magyarország erdélyi részében. Kolozsvárt

Vasárnapi Ujság

1874 Erdély bányavidéke (Reclus úti jegyzeteiből). Vasárnapi Ujság XXI. 29. sz. 452, 453–455.
1901 Halálozások. Vasárnapi Ujság XL. 10. sz. 161–162.

Vincze Ferenc

1891a A régi „Kalotaszeg". Kalotaszeg II. 8. sz. 67–68.
1891b Kalotaszentkirály-Zentelke községek monográfiájából. Kalotaszeg II. 18. sz. 155–157., 19. sz. 162–164.

Vita Zsigmond

1983 Adatok néhány erdélyi falusi és kisvárosi olvasóegyletről a reformkorban. In: Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok. 133–139. Bukarest
1986 Egy kolozsvári szerkesztő a reformkor hajnalán. In: Az erdélyi kohó. 265–281. Budapest

Zichy Jenő–Jankó János

1897 Zichy Jenő: A magyar faj vándorlása. Kutatásaim vezérelvei és eredményeinek összefoglalása. Jankó János: A néprajzi gyűjtemény leírása. Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. I. Budapest

† SZABADFALVI JÓZSEF

HERMAN OTTÓ A MAGYAR FELSŐOKTATÁSÉRT ÉS A KOLOZSVÁRI EGYETEMÉRT

A szepességi születésű, majd Miskolcon nevelkedő és öregeskedő Herman Ottót sok szál fűzte Kolozsvárhoz az erdélyi Mezőséghez, Szászvessződhöz és környékéhez. 1864-ben *Brassai Sámuel* hívta meg preparátornak az *Erdélyi Múzeum-egylet* múzeumába, amely akkor a *Mikó-kert*ben állt. „A kincses város" ekkor a magyar szellemi élet talán legnagyobb központja volt. Herman Ottó számára a kolozsvári évek meghatározóak voltak. Itt tanulta meg a múzeumi gyűjtő-, állagmegóvó és tudományos feldolgozó munkát. 1865-ben, a múzeumegylet képviseletében vett részt Pozsonyban *a Magyar orvosok és természetvizsgálók* vándorgyűlésén; itt ismerkedett meg korának több, jeles természettudósával, pl. a két *Kubiny*ival, *Hunfalvi János*sal, *Greguss Ágost*tal, *Entz Géz*ával, *Xántus János*sal és *Kátai Gábor*ral.

Az Erdélyi Múzeum-egylet ülésén tartotta meg első előadását a *kába-sólyomról;* ebből lett az első tudományos publikációja is. 1866. évi terepszemléje után 1867-től néhány kutatóval *consortium*ban végzett gyűjtőmunkát az Erdély közepét kitöltő, hatalmas területen, a *Mezőség*en. Természettudományi gyűjtőmunkát ezután máshol is végzett. Az itt töltött kb. nyolc év során igen jelentős anyaggal gyarapította a kolozsvári múzeum *természettudományi tár*át. Három meghatározó gyűjteményét azóta is számon tartják: *a pesterei Igric-barlang*ban talált *őslénytani*, a több helyről származó *madártojás-*, illetőleg az *ásvány- és kőzetgyűjtemény*t. 1869. januárjának második felében pedig *jeges halászatot* végzett Mezőzáhon; és itt gyűjtötte első néprajzi tapasztalatait is. 1869-ben, az Erdélyi Múzeum igazgató-választmánya preparátorból a *Természettudományi Tár első őrsegédé*vé neveztek ki.

Kolozsváron találkozott a polgári közélettel és a politikával. Itt jelentek meg első politikai publicisztikái a kolozsvári *Magyar Polgár* c. liberális lapban, és később, a lap körül kialakult vita miatt, hagyta el a várost.[1] Itt szövődött szerelme a később nagy színésszé lett Jászai Marival. A húszéves kezdő színésznő Herman Ottóhoz írt kedves leveleit – közel húsz éve – én közöltem.[2]

1871 nyarán, hátizsákkal, tarisznyával és elmaradhatatlan puskájával, gyalogszerrel ment el Szászvessződre, *Bedőházy János* „barátjához". Itt valamivel több mint egy évet töltött munkával és természettudományos felfedező utakkal. Szászvessződön kezdett hozzá első nagy monográfiájához, a magyar pók-fauna megírásához és a bámulatos illusztrációk megrajzolásához.

[1] *Lambrecht K.*, 1920.
[2] *Szabadfalvi J.*, 1979. 215–230.

Herman Ottót 1879-ben, Szegeden, az Alsóvárosban választották először országgyűlési képviselővé. Ugyanezt a választókerületet még két újabb választáson is elnyerte; majd Törökszentmiklóson, ismét később Miskolcon választották meg országgyűlési képviselőnek egy-egy újabb ciklusra. Mint függetlenség-párti, liberális képviselő, nem fogadta el az Osztrák–Magyar Monarchia eszméjét. Számkivetésében több alkalommal felkereste *Kossuth Lajos*t; budapesti temetésén – a tiltás ellenére is – nagy beszédet mondott. A képviselőházban igen aktív munkát végzett, sokszor és sok témához hozzászólt. Jelentős képviselőházi tevékenységéről 1996-ban könyvem jelent meg *Herman Ottó a parlamenti képviselő – 1879–1897.* címmel. Itt szemelvényeket is közöltem jóval több mint száz beszédéből.[3] Sokrétű tudományos és közéleti tevékenységével több tanulmányban külön is foglalkoztam.[4]

Ellenzéki képviselő volt; tevékenysége során kb. másfélszáz beszédet mondott, ezen kívül még sokszor felszólalt. Aktív, elkötelezett és harcos tagja volt a szabadelvű pártnak, felfogását a magyar független állam eszméje határozta meg. Politikai tekintélyt önmagáért nem tisztelt. Legtöbbször politikai, oktatási, kulturális és szőlészeti-borászati témákban kért szót, érvelt és hadakozott. Itt most a magyar felsőoktatásért kifejtett képviselőházi tevékenységét foglalom össze, kihangsúlyozva a kolozsvári egyetem ügyében kifejtett erőfeszítéseit.

Mint Szeged-alsóváros újdonsült képviselője, először 1880. március 12-én, a költségvetés tárgyalása kapcsán ajánlotta a Háznak, képviselt városának azt a kérését, hogy az ország harmadik egyetemét Szegeden, mint ő fogalmazta, a *legmagyarabb város*ban állítsák fel. Ennek kapcsán ejtett szót, Budapest után Magyarország második egyetemérőll, a kolozsváriról: „Azt mondják, hogy hiszen van két egyetem, itt a budapesti, ott a kolozsvári. Igenis a kolozsvári egyetemnek megvan a maga missiója. ... Én azt mondom, t. ház, hogy a mint a kolozsvári egyetemnek beíratását ismerem, éppen a szerény kolozsvári egyetemen van túlsúlyban az alföldi magyar elem, a szegényebb sorsú alföldi ifjak inkább látogatják a kolozsvári mint a budapesti egyetemet. ... az alföldi elem a magyar szellemet hozta be a kolozsvári egyetemre." A kultuszminiszter a pénzügyi bizottságban felvetette, hogy Pozsonyban kellene megalapítani a harmadik egyetemet; Herman Ottó beszédében ezt – most és később is mindig – nagyon ellenezte.[5]

Még ugyanebben az évben, november 27-én ismét egyetemi ügyben kért szót. A kormány újabb természettudományi tanszéket kívánt létesíteni a budapesti egyetemen. A tervet elvben örömmel üdvözölte, de ellenezte egy újabb növénytani tanszék felállítását. Helyette paleontológiai tanszék létesítését javasolta, illetőleg még azt, hogy jobban fel kell szerelni a már meglévő növénytanit. A miniszteri válasz után ismét szót kért, és ott is folytatta nagyon keményen megfogalmazott érveit.[6] 1882-ben többször kért szót az egyetemek és más felsőoktatási intézmények kapcsán. Február 14-én a tőle megszokott keménységgel, belső fűtöttséggel és következetességgel vitatkozott az egyetemek helyzetéről a kultuszminiszterrel. Azt állította, hogy beleszólnak az oktatásba, sőt üldöznek egyes professzorokat. A középiskolák részére kevés tanárt képeznek, magas a tandíj, és

[3] *Szabadfalvi J.*, 1996.

[4] *Szabadfalvi J.*, 1988.; *Szabadfalvi J.*, 1986. 37–42.; *Szabadfalvi J.*, 1995. 21–23.; *Szabadfalvi J.*, 1996. 90–99.; *Szabadfalvi J.*, 1996. 203–231.; *Szabadfalvi J.*, 1997. 165–171.

[5] 1880. március 12. Képviselőházi Napló (A továbbiakban KN.)

[6] 1880. november 27. KN. 1879–1881. ülésszak. XV. 211–213.

kifogásolta a vizsgáztatási rendszert is. És még egy jelentős adatot: „A magyar egyetemi hallgatók számát körülbelül hetedfél ezerre becsülöm" – mondta beszédében.[7]

1882. március 6-án két beszédet is mondott: Először, egy rövid felszólalásban, azt kifogásolta, hogy a magyaróvári akadémián német nyelven folyik a képzés.[8] Majd pedig azt tette szóvá, hogy a tágabb születési helyén, Selmecbányán működő *erdészeti akadémiát* leválasztották a *bányászati akadémiától* és a földművelési minisztérium alá helyezték. A szétválasztást pedig nem követték a szükséges pénzügyi és szervezeti kiigazítások: A földművelési tárca költségvetésében az átcsatolt intézmény nem szerepel; illetőleg az átvitt tanszékeket (erdészeti, kémiai, állat- és növénytani) nem pótolták a másikon. Ez ügyben konkrét határozati javaslatot is terjesztett a képviselőház elé.[9] Két évvel később, 1884. január 22-én ismét felvetette mindkét felsőoktatási intézmény oktatási nyelvének magyarítását.[10]

Még 1882-ben, a nyári szünet előtt azt tette szóvá, hogy a katonai tanintézetek tantervét és oktatási rendjét Magyarországon nem ismeri senki. Idevonatkozóan a következő határozati javaslatot terjesztette elő: „Utasítsa a képviselőház a honvédelmi minister, hogy a fennálló katonai nevelőintézeteknek, a legalsóbbtól a legfelsőbbig értve, részletes tanterveit, úgy az intézet szabályzatát terjessze a képviselőház elé, hogy a törvényhozásnak módjában álljon a katonai nevelés szellemével és irányzatával megismerkedni."[11] December 16-án pedig a Vallás- és közoktatási minisztérium költségvetésének a tárgyalása kapcsán mondott, igen hosszas beszédében vetett fel számtalan gondot mind a közép-, mind a felsőoktatás ügyében. Itt felvetette pl. a műszaki múzeum és a *képzőművészeti akadémia* létesítésének a tervét is; miközben „Munkácsy Mihály jeles hazánkfiá"-ra hivatkozott.[12]

1883. április 13-án a tanárképzés fontosságát hangoztatta a nemzeti művelődés tekintetében. Szóvá tette az egyetemi tanárok felkészültségét és a tankönyvek fontosságát. E munkában a Magyar Tudományos Akadémia idevonatkozó felelősségét és feladatait is hangoztatta.[13]

1884. január 23-án élénk vita alakult ki a képviselőházban. Ugron Gábor, Kolozsvár képviselője azt vetette Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter szemére, hogy a kolozsvári egyetemi tanárok fizetése 2000 ft., míg a budapestieké 2500 ft. A miniszter azzal érvelt, hogy más vonatkozásokban a kolozsváriak többe kerülnek a tárcának. Ebbe a vitába kapcsolódott be Herman Ottó is:[14] „T. ház! Egy dolgot tagadni alig lehet és ez az, hogy én nem merem feltenni Magyarország közoktatási ministeréről, hogy ő a kolozsvári egyetemet csekélybe venné culturális tekintetben, vagy bármiképp. Még azt sem vonom kétségbe, hogy a kolozsvári egyetemet fejleszteni akarja; hanem t. ház, Ugron Gábor képviselőtársam ráutalt a budapesti palotákra s azokra a valósággal költséges építkezésekre. Természetes, hogy nálunk e tekintetben roppant sok túlság történik...

Hát t. ház, én azt tapasztalom, hogy a t. minister ur igen könnyen hajlandó arra, a mely szerintem nagyon czélszerűtlen a mi mostani intézeteink berendezésénél, hogy azok az illető mértékadó férfiak mindig onnan indulnak ki, hogy egy intézet akként legyen fel-

[7] 1882. február 14. KN. 1881–1884. ülésszak. III. 35–39.
[8] 1882. március 6. KN. 1881–1884. ülésszak. IV. 85.
[9] 1882. március 6. KN. 1881–1884. ülésszak. IV. 86–87.
[10] 1884. január 22. KN. 1881–1884. ülésszak XIV. 147.
[11] 1882. június 6. KN. 1881–1884. ülésszak. VI. 204–206.
[12] 1882. december 16. KN. 1881–1884. ülésszak. VIII. 247–252.
[13] 1883. április 13. KN. 1881–1884. ülésszak. XII. 70–73.
[14] 1884. január 23. KN. 1881–1884. ülésszak. XIV. 174–176.

szerelve, hogy abban a tanár ezen a világon mindent csinálhasson. Igen, de bocsánatot kérek, a leghíresebb tanár is gyarló ember és ha mindent akar csinálni, semmit sem tud csinálni. A kik a külföldi intézeteket megvizsgálják, nem fogják azt szem elől téveszteni, hogy a külföldi legkitűnőbb intézetekben is rendesen egy disciplinára van kiválóan minden ág berendezve, és az illető tanár a legkitűnőbb eredményeket érheti el, mert egy tárgyra fordíthatja minden tevékenységét. Ha mi mértékadó férfiai beutazzák az egész külföldet és ide csődítenek mindent, a mi kiváló van és mi következik be? A tanárok inkább administrátorok, mint tanárok működnek, mert ezzel a felszereléssel valóságos komoly, beható, kitartó munkálkodás egyáltalában lehetetlen.

Én nem volnék ellene, hogyha a nemzet dúsgazdag volna, ha állami háztartása rendben lenne, annak, hogy a tanintézeteknél a styl szintén tekintetbe vétessék; de ha a styl vétetik tekintetbe és a pompát keresik, akkor kérem minister urat, vajon először is az ízlésnek megfelelőnek és másodszor czélszerűnek találja-e azon épületcsoportot, mely ide a ház szomszédságágába építtetett..." (Megemlítendő, hogy a képviselőház ekkor még a budai várban, a mai *Országház utcá*ban volt.)

A most idézett 1884. évi beszédében azt hangoztatta, hogy inkább az egyetemi épületek felszerelésére kellene több pénzt fordítani: „... mert állítom, hogy mi ezen intézetek külső díszítésére és a mi részben a belső felszerelésre fordíttatik és olyanra, a mi nem okvetlenül szükséges sem tanczélra, sem a tanár tudományos működésére, már csak ezeket leszámítva is, e költségen lehetett volna a kolozsvári egyetem hiányait pótolni, s azt széles termekkel ellátni... Én részemről, különösen a kolozsvári egyetemre nézve, melynek tudományos működését a képviselőházban ismerem, hogy sokkal komolyabb az ő munkálataiban, sokkal mélyebb és a mire én különös súlyt fektetek, sokkal magyarosabb nyelvezete szerint, én részemről nem kívánom azt, hogy a t. minister ur Kolozsvárt is initiálja azt a fényt és pompát, amelyet a fővárosra talán jónak lát s melyet én kivételképpen sem helyeselhetek, hanem kifejezem azon óhajtást, kifejezem azon nélkülözhetetlen szükséget, tekintettel a kolozsvári egyetem elhelyezésére, culturális és nemzeti missiójára, hogy meg kell találni azon módot, mely szerint annak tanszékei minden kellékkel egyszerűen felszereltessenek. Ez az, mit én ez alkalomból egyszerűen meg akartam jegyezni."

Egy év múlva, 1885. január 23-án mondott hozzászólásában ismét a magyar egyetemek helyzetével és számtalan gondjával foglalkozott. Többek között az egyetemi tanárok szerény fizetését és az azokban megmutatkozó aránytalanságokat vetette fel. A meg nem fizetett professzorok között a következőket is említette: Hunfalvy János, Vámbéry Ármin, Budenz József, Eötvös Loránd, Gyulai Pál stb.[15]

1886. február 8-án és 9-én is felszólalt. Február 8-án a harmadik egyetem ügyét és általában az egyetemek helyzetét, tehát a folyamatosan hangoztatott érveit és javaslatait vetette ismét fel.[16]

Másnap, február 9-én a kolozsvári egyetemen előállott konkrét ügyben szólal fel:[17] Nemrégiben, Trefort Ágost(on) vallás- és közoktatási minisztersége alatt, állították fel a kolozsvári egyetemen a *román nyelv és irodalom tanszék*et. A tanszék vezetőjét azonban az alapító miniszter, annak alkalmatlanságára hivatkozva, állásából hamarosan felfüggesztette. Ebből a házban vita keletkezett, amely nemzetiségi kérdéseket is felvetett. A román nyelv oktatása szüneteltetésének ügyét, 1886. február 9-én, *Trucia Péter* képviselő

[15] 1885. január 23. KN. 1884–1887. ülésszak. III. 172–175.
[16] 1886. február 8. KN. 1884–1887. ülésszak. IX. 45–49.
[17] 1886. február 9. KN. 1884–1887. ülésszak. IX. 58–60.

vetette fel, úgy tűnik, nem az első alkalommal: „Nem akarom újból a nemzetiségi kérdést felvetni... Ez által tehát csakis egy concret esetre fogok szorítkozni, mely elegendőleg igazolja az előttem szólott Mocsáry Lajos, Gurbán és Babes képviselő urak állításait (*élénk derültség. Felkiáltások: Mocsáry és Babes)* a melyek szerint a kormány nemcsak, hogy semmit sem tesz a nemzetiségek culturájának emelésére, hanem annak útjába akadályokat gördít, és, hogy a nemzetiségi kérdést az általam előadandó esetben épen a kormány csinálja." Rövid felszólalásának végén azt a határozati javaslatot terjesztette elő a képviselőházban, hogy kötelezzék a minisztert a tanszék betöltésére.

Az előbbi képviselőházi beszédben említett *Babes* nevű országgyűlési képviselő a kolozsvári egyetem mai egyik névadója. *Babes Vince* (így írták a nevét!) a dualizmus kora magyar nemzetgyűlésének volt képviselője. A modern magyar történeti szakmunkák *Vintetiu Babes*ként említik és számon tartják politikai tevékenységét. Az 1870-es évek végén 14 román nemzetiségű tagja volt a magyar képviselőháznak, közöttük volt az említett is. Eredeti neve *Kaluser* (*Caluseriu*) volt; a Temes megyei Hodony községben született 1882-ben és Budapesten halt meg 1907-ben. Szegeden járt líceumba, majd Aradon teológiát tanult, később pedig Kecskeméten ill. Budapesten jogot végzett. 1846-ban „az aradi gör. kel. rumén tanítóképző intézetben" kezdte pályáját. 1848-ban ügyvéd lett; 1851-től Bécsben dolgozott; 1859-ben itt „valóságos udvari titkárrá"; 1862–63-ban pedig „a m. kir. kancelláriánál a bűn- és fenyítő-ügyek előadójává" nevezték ki. 1866-ban Budapesten szerkesztette az *Albina* nevű román politikai lapot. Később parlamenti képviselővé választották.

Herman Ottó az 1886. február 9-én elmondott beszédében jobbára képviselőtársa, Szilágyi Dezső felszólalásának állításaival vitatkozott: A jogi karon kezdetben szokássá vált az, hogy budapesti hallgatók rendszeresen jártak Kolozsvárra szigorlatokat tenni, de hamar rájöttek arra, hogy ott sem kisebbek a követelmények, s ezért hamar leszoktak erről. Szóvá tette – továbbá – a tanárok elfoglaltságát, pl. vizsgaterheit: „... absolute meg nem fogható, hogyan képesek egy év alatt 2,087 vizsgát úgy végezni, hogy abból azt határozhassák meg, hogy az ifjak magasabb fokra léphetnek, akár az életbe kibocsáttassanak." Ez után kifejtette véleményét a tankönyvek fontosságáról; ha jók, azok később még kézikönyvül is szolgálhatnak. Szóvá tette az oktatásban esetenként megnyilvánuló *csekély munkakedvet*, utalva a Bach-korszak tisztviselőjére, aki a 12 óra elütésekor még a megkezdett betűt sem fejezte be. Fontosnak tartotta azt, hogy az egyetemi oktatók tudományos munkával is foglalkozzanak.

Vitatkozott másik képviselőtársa, Hegedűs Sándorral véleményével is: „...azon állítása ellen van kifogásom, hogy a kolozsvári egyetem szellemi tekintetben még bizonyos alantas fokot foglal el. Én kiváló előszeretettel foglalkozom mindazon publicatiókkal és ügyekkel, amelyek a kolozsvári egyetemről erednek és constatálom, hogy az azokban nyilatkozó komoly tudományos hang ... reám mindig a legjobb benyomást tette. ... a kolozsvári egyetemre nem állhat a tudományos inferioritas, mert a kolozsvári egyetemről igen számos kiváló erő alkalmaztatott már a budapesti egyetemen is."

Majd így folytatta: „Minthogy nem lesz alkalmunk többé egyetemi dolgokról beszélni, én a t. ház engedelmével ki akarom pótolni a budapesti egyetemre vonatkozó némely dolgokra is fel akarom hívni a t. minister ur figyelmét egy intézményre, a mely nagy hiányát képezi úgy a budapesti, mint a kolozsvári egyetemnek." Szóvá tette azt, hogy Budapesten sem foglalkoznak *fülészet*tel, akkor, amikor pl. Dél-Németország kisebb városaiban is „sorban keletkeznek a fülészeti klinikák". Csupán a Rókus kórházban dolgozik „egy kiváló ember már huszonötödik éve minden díj nélkül, valóságos önfeláldozás-

sal a betegek valóságos seregét gyógyítja a nélkül, hogy egy fillér jutalomban részesülne..."

1887. február 17-én a budapesti egyetemekről és a tanárok tudományos tevékenységéről szólt.[18] Beszédét azzal kezdte, hogy miért nem hívták meg a magyar egyetemeket a heidelbergi egyetem 500. éves fennállásának ünnepségeire? Az okot egyetemeink színvonalában jelölte meg. Állította, hogy vannak kiváló tudósok is, de jobbára „tanférfiai" vannak, akik csak oktatnak egy bizonyos színvonalon, de nem foglalkoznak tudományos tevékenységgel. „A budapesti egyetemen tényleg vannak tanárok, kik soha irodalmilag hírt nem adtak magukról." Egy nappal később egy *Gazdasági egyetem*, valójában agrártudományi egyetem létesítését szorgalmazta. Kifejtette, hogy Budapesten a műegyetemen több tanszéken oktatnak agrárgazdaságot, erdészetet; „a természettudományi szakon van már növénytan, állattan és van stratigraphia, tudniillik földisme, továbbá ásványtan, azon kívül szerves chemia és már borászati chemia is... Itt a központban van továbbá állatorvosi intézet, mely könnyen kapcsolatba hozható magával az állattenyésztés ügyével. Szóval szerény véleményem szerint meg van az anyag, a melyre ily intézményt alapítani lehet."[19]

A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1894. évi költségvetésének tárgyalásakor, 1893. november 25-én, Herman Ottó újólag az egyetemek és tudományos intézmények gondjait, fejlesztésének szükségességét tette szóvá.[20] Beszédét ezzel a tézissel kezdte: „... az egyetemek kultúránk csúcspontjai". Itt is hangoztatta vesszőparipáját, egyes tanárok irodalmi (tudományos) tevékenységének hiányáról, fizetésük kicsiségéről, a tantermek zsúfoltságáról és az oktatás egyéb gondjairól. Pesten már nagy a zsúfoltság, ezért az újabb épületeket Budán kellene felépíteni. Utalt olyan statisztikai számításokra is, amely a felsőoktatási intézményekben végzettek számát a népesség számához hasonlította. Mint érdekességet, megemlítem, hogy felvetette még egy másik műegyetem felállításának szükségességét is.

Természetesen most is vitába szállt a miniszterrel az ún. *harmadik egyetem* alapításának helyszínéről: „... elismerem Pozsony város történeti múltját, polgári elemének jeles voltát, elismerem kulturális előrehaladottságát, de hajlandó vagyok konstatálni, hogy én határvárosokba ily kulturális intézetet nem tennék, nem tennék semmi szín alatt és semmi áron akkor, amikor egy határos, egy roppant nagy világvárosnak, úgyszólván árnyékában van, s azzal oly élénk és sűrű összeköttetésben áll, hogy az, aki Pozsonyba megy, az okvetlen elmegy Bécsbe is."

Most is hosszasan foglalkozott az egyetemek fejlesztésének, főként műszerezettségük növelésének szükségességéről. A budapesti és a kolozsvári egyetemről pl. így szólt, vitatkozva Helfy Ignáccal: „Ő ellene van a harmadik egyetem felállításának mindaddig, míg a népoktatás terén teendőink vannak, és míg a budapesti és a kolozsvári egyetem nincs készen. Erre azt felelem t. barátomnak: le fog kötelezni, ha egyetlenegy egyetemet fog nekem megnevezni, mely készen van. Részemről egyet sem tudok. Még az egyetem sem, amelyet a hatalmas német birodalom állított fel Srassburgban oly felszereléssel és dotációval, a melyhez fogható sehol a világon nincs, még az sincs készen, és nem lesz készen soha, mert az egyetemek a tudomány haladásához vannak kötve, és minthogy a tudomány soha sincs befejezve, nem állapodik meg, az egyetemek sem állapodhatnak meg."

---

[18] 1887. február 17. KN. 1884–1887. ülésszak. XV. 235–243.
[19] 1887. február 18. KN. 1884–1887. ülésszak. XV. 259–260.
[20] 1893. november 25. KN. 1892–1897. ülésszak. XIV. 269–373.

Két tárca, az oktatási és az agrártárca költségvetésénél rendszeresen megszólalt. Az utóbbinál a szőlőterületeket sújtó filoxéra elleni harc érdekében érvelt; az előbbi esetében pedig az oktatás, főként a felsőoktatás dotációjáért tett meg minden lehetőt a reá jellemző vehemenciával és keménységgel. 1895. február 1-jén ismét az egyetemek gondjait tette szóvá:[21] „Midőn az egyetem ügyében mégis felszólalni bátorkodom, nem az indít rá, hogy akár kritikát gyakoroljak, akár dicshimnuszt zengjek a budapesti, vagy a kolozsvári egyetemről, hanem fölkérem a t. ház figyelmét arra, hogy felfogásom szerint, a törvényhozás tartozik a nemzetnek egy kijelentéssel. Midőn annakidején a kormány az ország figyelmét ráfordította a harmadik egyetem ügyére, s erről a legkomolyabb tárgyalást folytatta... Magyarország városa versenyre keltek... T. ház! A harmadik egyetem kérdésében a pályázó városok leglényegesebben folyt a verseny Pozsony és Szegd között. Berzeviczy Albert t. barátom akként gondolkozik, hogy Pozsony volna az alkalmas hely az egyetem számára., míg Szegednek talán inkább megfelelne egy műegyetem."

Berzeviczy Albert azzal is érvelt, hogy az általa javasolt város jó otthona lenne az egyetemnek. Idevonatkozóan említett német és magyar példát is: „A ki a német egyetemeket ismeri, az tudja, hogy a német egyetemek tanári azokban a városokban, a hol az egyetem van, a város társadalmával rend szerint hadi lábon áll. Sőt ha nem is akarnak kimenni Németországba, a második egyetem felállítása alkalmával Kolozsvárt sem valami nagy előzékenységgel fogadták a tanári kart, hanem ott is a társadalom körei bizonyos fokig hadi lábra helyezkedtek a tanári karral szemben. Ez az érvelés tehát, t. ház, nem állhat meg." A második műegyetemet Selmecbányára javasolta helyezni, ahol már régóta működik műszaki felsőoktatás, és több tanszék már meg is van.

Képviselőházi beszédéből azt is megtudjuk. hogy Debrecenben is felvetődött egyetem létesítése: „És minthogy erre nekünk égető szükségünk van, nem osztom Berzeviczy t. barátom azon nézetét sem, hogy például kifogásolja azt, hogy Debrecenben állíttassék fel egy protestáns egyetem, ebben pedig csupán a geográfiai elhelyezésre fekteti érvelését. Állítsanak fel oda protestáns egyetemet, sőt állítsanak fel akár még három helyen protestáns egyetemet, de ezek legyenek azután igazi magyarok." (Véleményét meghatározta evangélikus vallása.)

Végezetül egy figyelemre méltó megállapítást országunk két, már működő egyetemének helyzetéről és tulajdonképpeni feladatáról. Idézem a Herman Ottó után közvetlenül felszólaló képviselő, *Dégen Gusztáv* beszédének rövid részletét: „A budapesti királyi egyetem úgy, mint a kolozsvári egyetem is azon legfelsőbb intézet, mely hivatva van Magyarország közigazgatására s általában igazgatására minden téren növendékeket nevelni. Én a budapesti egyetem működésére akarom a t. ház figyelmét irányítani s rámutatni azon szomorú eredményre, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr által rendelkezésünkre bocsátott hivatalos iratok mutatnak."

[21] 1895. február 1. KN. 1892–1897. ülésszak. XXII. 239–241.

Lambrecht Kálmán

1920 Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Bp.

Szabadfalvi József

1979 Jászai Mari levelei Herman Ottóhoz. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVII–XVIII. 215–230. Miskolc

1986 Herman Ottó közéleti tevékenysége. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXI. 37–42. Miskolc

1988 Írások Herman Ottóról és a Herman Ottó Múzeumról. Borsodi Kismonográfiák, 25. Miskolc

1995 Herman Ottó a Magyar Nemzeti Múzeumról. Magyar Múzeumok, I. 2. 21–23. Bp.

1996 Herman Ottó, a parlamenti képviselő, 1879–1897. Officina Musei 5. Miskolc

1996 Herman Ottó, a kultúrpolitikus. Valóság, XXIV. 2. 90–99. Bp.

1996 Ottó Herman – 1835–1914. Acta Ethnographica, 41/1–4. 203–231. Bp.

1997 Herman Ottó a magyar szőlészetről és borászatról. Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendős Balassa Iván tiszteletére. Néprajzi Látóhatár, VI. 165–171.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

NÉPRAJZI GYŰJTŐUTAK ERDÉLYBEN

Egyetemi hallgatóvá érésem előtt egy évvel nevezték ki a kolozsvári egyetem tanárává Viski Károlyt. Mivel Budapesten az 1939-ben elhunyt Györffy Istvánnak még nem volt utóda, az oktató feladatokat megbízott helyettesek látták el, fölvetődött bennem, hogy 1941-ben a kolozsvári egyetemen kezdjem meg egyetemi tanulmányaimat. Nemcsak Viski Károly személye vonzott, hanem más kiváló kutatóké is, akik ugyanakkor kezdték meg kolozsvári munkásságukat. Mire érettségi vizsgát tettem, Viski Károly már búcsút is mondott a kolozsvári egyetemnek, tehát újra kellett gondolnom elképzeléseimet. Egy év elteltével Viski Károlyt a Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Tanszékére egyetemi nyilvános rendes tanárrá nevezték ki, ezzel átmeneti időre a kolozsvári tanszék ürült meg.

Nem lévén tanárszakos, a tanárképző kötelező foglalkozásai nem terheltek s nem voltak vizsgakötelezettségeim sem. Szabad bölcsész voltam, a kínálatból magam választhattam ki a számomra fontos témájú előadásokat, valamint proszemináriumokat, később szemináriumokat. Néprajzkutatónak készültem, tehát Viski minden előadását hallgattam s mivel főleg a folklór területei vonzottak, Vargyas Lajos proszemináriumában vállaltam feladatokat. Érdeklődésem egyéb területeire nem térek ki.

Az első év elvégzése után az Erdélyi Tudományos Intézet meghívott, hogy a Borsa völgyében indított kutatásokban végezzek adatgyűjtéseket. K. Kovács László intézeti tanár irányította a néprajzi vizsgálatokat. Ő főleg a juhászat feldolgozásához gyűjtött adatokat, esztenáról esztenára végigjárta a legelőket, alaposan megismerkedett a juhtartással, a tejtermékek – orda, sajt – készítésével, a fogyasztókhoz juttatásával, a pásztorok életével. Nagyszámú fényképfelvételt készítettünk, készítettem magam is, Kovács László keskeny filmen is megörökítette megfigyeléseit. Az adatfelvételekben segítségére volt Kicsi Sándor Eötvös-kollégista bölcsész is, ő román nyelvű tolmácsként működött közre.

Lehetőségünk nyílott arra is, hogy meglátogassuk a többi három falut, Bádokot, Csomafáját, valamint Kidét is. Az egyikben, nagy meglepetésünkre a Duna–Tisza közéről jegyzőnek odahelyezett Nagy Czirok Lászlóval találkoztunk. Az ott élő magyarokat voltaképpen már szórványmagyarságnak lehetett tekinteni. Bizonyosan nehéz feladatot kapott Nagy Czirok, amikor rábízták a Borsa-völgyi falu jegyzőségét.

Sajnos, műszaki felszerelésem hiányos volt. Fényképezőgépem volt, ám villanófényem nem, tehát lakásban, különösen este vagy éjjel nem tudtam fényképezni. A helyzetem úgy alakult, hogy Csomafáján haláleset történt, részt vehettem a virrasztáson, ám fényképfelvételeket nem készíthettem. Férfi volt a halott, az őr ravatalánál jelentek meg a virrasztók. Együtt voltak egész éjjel, énekeltek, imádkoztak, elmeséltek egy-egy élettör-

ténetet. Magam is ott ültem közöttük, igyekeztem mindent megfigyelni, emlékezetembe vésni. Máig is előttem él a ravatal körül ülő virrasztók képe.

1943 nyarán ismét eljuthattam Erdélybe. Akkor is az Erdélyi Tudományos Intézet munkájában vehettem részt. A Képzőművészeti Főiskolán a hallgatók körében toboroztak érdeklődőket a Hargitán végzendő néprajzi adatgyűjtésre. A főiskolásoknak azt adták feladatul, hogy két hargitai községben, Szentegyházasfaluban valamint Kápolnásfaluban gyűjtsenek, és grafikai eszközökkel örökítsenek meg díszítőművészeti motívumokat. Az Erdélyi Tudományos Intézet arra kért, hogy nyújtsak szakmai segítséget a főiskolásoknak. A tábor résztvevőinek többsége festőművésznek, rajztanárnak készült, néhányan szobrásznövendékek voltak. Kovács Dénes, székely származású főiskolás szervezte, toborozta a tábor résztvevőit. Nehézségek adódtak az anyagi támogatás kiutalása körül, ezért a munkát késéssel, halasztással lehetett elkezdeni. 1943. július 4-én utaztam Kolozsváron át a Hargitára. Csíkszeredában töltöttem az éjszakát s másnap reggel autóbusszal utaztam Szentegyházasfaluba. Mivel a tábor résztvevőinek az ügyei akkorra nem rendeződtek, csak a környezettel s a munkalehetőségekkel ismerkedtem. Odaérkezésem után hamarosan felfigyeltek rám a katonai hatóságok. Idegen és ismeretlen voltam, tehát igazoltattak. Leginkább arra voltak kíváncsiak, mi a célja ott-tartózkodásomnak. Elfogadták ugyan az Erdélyi Tudományos Intézettől kapott igazolásomat, azonban nem engedték meg, hogy a községen kívül tartózkodjam s ott munkát végezzek. Erődítési munkákat végeztek. Azt a segítséget adták, hogy a tiszti étkezdében ebédelhettem és vacsorázhattam.

Szentegyházasfaluban csak néhány napig tartózkodtam, hiszen a képzőművészeti főiskolások csoportja nem érkezhetett meg a megbeszélt időben. Vissza kellett mennem Kolozsvárra, azt remélvén, hogy Marosvásárhelyen kaphatok feladatot. Szentegyházasfaluban a bíró segítségével kaptam szállást, a Felvégen, istentelen messze. Délután megtelt a csűr fiatalsággal, jött három szál zenész is. Este kilencig tartott a tánc. Borsán a múlt évben tapasztalttal szemben az ittenit gyöngébb minőségűnek ítéltem. Egyszerű csárdásból állt a tánc, két lépés jobbra, kettő balra, azután forgás. A naplómban így írtam róla: „Ezt még Pesten a Vigadóban is jobban járják."

A munkám egyelőre abból állt, figyelmes szemmel végignéztem a falut, hogy kitkit rögtön megfelelő helyre tudjak állítani a csoport megérkezése után. A házigazdám anyja sokáig tartó győzködés után elmondott néhány javas-történetet.

Megérkezett Kovács Dénes is, a pénz hiánya miatt még a csoport nélkül. Tájékoztattam arról, hogy a tábor tagjait nem lehet elhelyezni, valamint élelmezni, azonkívül a katonasággal is nehézségek adódhatnak. Tájékozódtunk Kápolnásfaluban is, ám ott sem voltak kedvezőbbek a viszonyok. Mindketten úgy láttuk, munka volna bőven. Úgy döntöttünk, hogy ő visszatér Budapestre, én pedig Kolozsvárra.

Kevés időm adódott tehát arra, hogy a székelyekkel ismerkedjem. Úgy láttam, birkóznak a sorssal, átkozzák őseiket, hogy oda települtek. Vagy hetvenen föl is iratkoztak, hogy Szilágyba települnek át. Sanyarú is az életük. A Hargita állandóan ontja a hideget, nem terem meg sem búza, sem rozs, sem kukorica. Még a burgonya is hitvány.

Július 15-én érkeztek Kolozsvárra a főiskolások, ám csak 19-én indulhattak a Hargitára, még akkor is csak kölcsön kapott pénzzel. Indulás előtt K. Kovács László ellátta őket tanácsokkal, feladatokkal. Reményeinket lelohasztotta a tájékozatlanságuk. Még a Magyarság Néprajzáról sem hallottak. Magam sem lelkesedtem, de nem hátrálhattam. Mikor visszatértem Kolozsvárra, nem gondoltam, hogy még viszontlátom Szentegyházasfalut. Úgy beszéltük meg, hogy a csoport tagjai hétfőn hajnalban indulnak,

én pedig kedden követem őket. Egy részüknek Szeredában el kellett intéznie az élelem felvételét, a másik pedig három leánnyal jött volna tovább. Ám kedden délután, amikor fárasztó utazás után megérkeztünk Szeredába (ugyanis nem voltam egymagam, hanem Jagamas János zeneakadémiai hallgatóval), a legnagyobb meglepetésre Kovács Dénest pillantottuk meg. Csak annyit szólt, hogy menjünk és keressünk szállást. Rögtön gondoltam, hogy még Szeredában ülnek. Az út különben Kolozsvár és Szereda között szép volt, csak állnunk kellett a vasúti kocsiban.

Nem csalódtunk, hiszen valóban mi érkeztünk elsőnek. A bírónál ütöttünk tanyát, megmosdottunk és ettünk, én aznap először. Egy idő múlva megérkezett a társaság is. A bíró segítségével sikerült szállást kapnunk, nem panaszkodhatott senki, jó helyeken. Késő re megvacsoráztunk, majd lefeküdtünk. A vacsoránál csalódás ért. Én addig életemben nem ettem puliszkát. Kovács Dénes olyan nosztalgiával beszélt róla, hogy erősen fölkeltette az érdeklődésemet. A találkozásunk és a megismerkedésünk nem volt sikeres, nem tudtam megszeretni a puliszkát. Hátra volt még a legnehezebb: az élelmezés. A szerdai nap jórészt az ebéd és a vacsora elkészítésével telt el. Fát fűrészeltünk, aprítottunk, főztünk. László Gyula egyik tanítványa, Egyed János VIII. gimnazista juhászattal kívánt foglalkozni, ám egy nap eltelte után se tudta, hol vannak az esztenák? Azt azonban már megtalálta, hol van Homoródfürdő. Ma már nem is adtam neki kerékpárt, figyelmeztetést annál inkább. A naplóm szerint: „ma már kettővel kevesebben vagyunk. Tegnap este két lány szó nélkül elutazott. Néhány sort hagytak, hogy az idegeik fölmondták a szolgálatot."

Egyik délután egy öreg házban üldögéltem s a „domokosi asszony"-tól igyekeztem adatokat megtudni. Egyről-másról beszélgettem a háziasszonnyal. Az egyik lánya Pesten dolgozott cselédként s most városi öltözetben jár, lenézi az otthoni szokásokat, csak a városi jó neki, tudat alatt is azt utánozza. Városi ételekre tanítja az anyját, megszólja durvább falusi nyelvét. Megkínált árpakenyérrel, mivel azonban nem voltam éhes, nem szeltem belőle. Ezt ő olybá vette, mintha kényes városiként megvetném az ő egyszerű ételüket. Ilyen értelemben kötekedő hangú lett a társalgás, még végül is megelégeltem, hogy egy kalap alá vesz hitvány bugrisokkal, kifakadtam, azt mondtam, többet nem megyek oda, ha bennünket is olyan embereknek tart. Végül mégis helyreállt a béke, mivel ettem a kenyerükből. A juhászattal foglalkozó fiú végre kiment az esztenákhoz. A munkája rendetlen, a rajzai érthetetlenek, a jegyzetei vázlatosak. Egész nap három esztenával végzett. Kicsit soknak tartom. Elég lett volna egy is, ha alapos akart volna lenni. Igyekszem rászorítani a rendes munkára. Különösen Takács Gyulával vagyok elégedett, ő bútorokkal foglalkozik. Vida Géza (nagybányai szobrásznövendék) munkájáról még nem lehet véleményt alkotni. A rajzai csak vázlatok. Nagy Emerencia és Arató János kedvvel dolgozik, úgy látom, eredménye is lesz a munkájuknak. Kovács Dénes még nem foglalkozik a munkájával, az idejét adminisztrálással tölti. Jagamas Jánost türelmetlennek látom. Csak ráront az emberekre, hogy énekeljenek. Lehangolja, hogy nincs elég eredménye a munkájának. Érkezett egy új ember is: Balaskó Nándor. Nem tudom, mennyi ideig marad, s hogy komolyan fog-e dolgozni? Rögtön osztogatni kezdte a tanácsokat.

Július 24-én Kápolnásfaluban a községházán találtam két iratot. Az egyik egy 1802-ből származó jegyzőkönyv. Egy határper jegyzőkönyve. A per már az erdélyi fejedelmek idejében folyt s még 1583-ra is vannak hivatkozások. Másolatban szerepelnek feliratok Rákóczi Györgyhöz és Báthory Zsigmondhoz. A pör Kápolnásfalu és Patakfalva között folyt. A másik irat a falu tantestülete által összeállított falumonográfia. Rettenetes munka! Nem tudom, mi szükség volt az ilyen monográfiákra? Hasznát nem veszi senki, ám megvan az a kára, hogy azt érzik, mindent megtettek.

Kápolnásfaluban tartózkodásom idején két haláleset történt. Mind a ravatalozást, a temetésre előkészítést, a siratást, valamint a temetést megfigyeltem, a megfigyeléseimet leírtam. Beszámolót közöltem az Ethnographiában.[1]

Július 27-i feljegyzéseimben olvasom: „Ma az a hír járta a faluban, hogy Mussolini lemondott s az olaszok letették a fegyvert. Állítólag a rádió mondta. A hírt nem tudtam ellenőrizni, de ha nem igaz, akkor is figyelemre méltó tünet, hogy még itt is ilyen hír járja, ahol talán azt sem tudják, kicsoda Mussolini. Ilyen tájékozatlan embereket régen láttam. Nem csoda, ha arra lehet vezetni őket, amerre éppen akarják."

Július 29-én délelőtt az esztenáknál jártam. Nagyon szép fenyves helyeken vezetett az út. Nem tudom, „juhászunk" hogy viselte magát, mert az első esztenából kidobtak bennünket. A másiknál már szívesen láttak. Az egyik juhász szépen furulyázott. Délben sajttal kínáltak. Volt orda is, de azt nem szeretem, mert édes. Két óra után értünk haza.

Azt tapasztaltam, a tábor tagjainak a munkája lanyhult. Kovács Dénes a legrendetlenebb. Étkezéseknél mindig késik. Egyik nap a temetőt járja, tegnap pedig fűrészmalmot rajzolt és mért. Az ilyen kapkodó munkának nincs értelme. Egy fűrészmalom magában nem ér semmit. Ha már érdekli, dolgozza fel az egész fafeldolgozást, akkor szüksége lesz a fűrészmalomra, de így szervesen nem tartozik semmihez. A bútor iránt érdeklődő Takács Gyula munkája ér a legtöbbet. Becsületes, részletes és érthető munkát végez. Rajzai a legvilágosabbak.

Két különálló s többé-kevésbé mégis összetartozó erdélyi gyűjtőútról nyújtottam tájékoztatást. Mindkettő az Erdélyi Tudományos Intézethez tartozott. A Borsa völgyében temetkezési szokásokat figyeltem meg, a méhészkedéshez tartozó adatokat gyűjtöttem, és a juhászattal foglalkozó adatgyűjtéseknél segédkeztem. Fényképfelvételeimet Kolozsvárott leltározva átadtam az Intézetnek. Szentegyházasfaluban és Kápolnásfaluban képzőművészeti főiskolások néprajzi adatgyűjtő táborának tagjait segítettem a témaválasztásukban, elképzeléseik megvalósításában. Egymástól eltérő felkészültségű és érdeklődésű fiatal főiskolások ott kerültek közvetlen kapcsolatba a székelyek falusi életével. Alkalmam volt magamnak is adatokat gyűjtenem, megfigyeléseket tennem. Megismételhetetlen helyzetek és alkalmak voltak. A főiskolások kívülállók, én kezdő voltam. Bárhogyan is alakult a pályám később, az akkori tapasztalatok és élmények akarva-akaratlanul belém vésődtek. Örülök, hogy élhettem az alkalmakkal, örülök, hogy most ismertetett tapasztalataim és megfigyeléseim közreadásával köszönthetem *Nagy Olgát* születésnapján.

[1] Adatok Kápolnásfalu (Udvarhely m.) temetkezési szokásaihoz. Ethn. LXIII. 1947. 121.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

SZÉKELY BORVIZES SZEKERESEK

A népi kereskedelem egyik jellegzetes ágát képviselte a 19. században az ásványvíz értékesítése. Ezt az időszaki foglalkozást elsősorban *székely borvízárusok* üzték, akik az erdélyi ásványvizet nemcsak szűkebb hazájukban, hanem Magyarország és Románia egész területén forgalmazták. A vasútvonalak kiépítéséig székely szekeresek ezrei hordták szét a palackozott ásványvizet több száz kilométeres körzetben. Az ő tevékenységük révén vált híres és keresett gyógyhellyé számos erdélyi savanyúvízforrás.

A Székelyföld rendkívül gazdag ásványvizekben. A Hargita-hegység vidékén több száz savanyúvízforrást tartanak számon, melyek közül legnagyobb jelentőséggel mindmáig Borszék rendelkezik.[1] A Gyergyói-havasok erdőrengetegében meghúzódó festői üdülőtelep a 19. század elején épült ki és rövid idő alatt Közép-Európa egyik leghíresebb gyógyfürdője lett. Igazi hírnevét azonban ivásra szolgáló szénsavas vizének köszönheti.[2] A borszéki ásványvíz iránti kereslet teremtette meg a 19. század elejétől azt a sajátos foglalkozási ágat, ami a környező települések lakosai számára közel egy évszázadon keresztül megélhetési lehetőséget jelentett.[3]

A Székelyföld neves monográfusa, *Orbán Balázs* a következő szemléletes képet adta erről: „Gyergyó tömör népessége szükségleteinek fedezésére [...] ott van a nagymérvű tutajkereskedés, mely Gyergyó munkaképes népének felét foglalkoztatja, ott a borszéki borvíz (savanyúvíz), melyet ezer meg ezer szekéren hordanak szét az ország minden zugába, elannyira, hogy bármerre menjen is az ember, mindenütt látja azon egyszerű, primitiv, nyikorgó szekereket, melyeknek alacsony gyékény ernyője alatt összezsugorodva ül szerényen a martialis székely, fél országot bebarangol, hazulról feltarisznyált szalonnán élődve, fürge kis lovait a kopár avaron táplálva, addig megyen türve, nélkülözve, mig áruczikkének, a nagyrabecsült székely nectárnak vevőjére akad; ekkor gabonát veszen árából, mit haza szállítva, még kap időt arra is, hogy földjét megmüvelje, hogy kedves, vonzó családi körében kinyugodja fáradalmas élte nyugtalanságait, de nyugalma csak addig tart, mig hosszu utban elcsigázott lovai a jó havasi legelőn kiépülnek kissé, azután ismét törpe ernyője alá buvik, hogy Borszéken megtöltött üvegeit forgalomba hozza."[4]

[1] Csak Kovászna megyében 596 természetes és mesterséges ásvány- és gyógyvízlelőhelyet vettek nyilvántartásba. *Kisgyörgy Zoltán* 1976–1977. Ehhez l. még *Harkó József* 1969.

[2] *Kőváry László* 1853. 196; *Gáspár Gyula* 1940. 540.

[3] Ezzel kapcsolatban legutóbb *Hála József* 1985; *Selmeczi Kovács Attila* 1992.

[4] *Orbán Balázs* 1869. II. 117.

Ennek a szemléletes leírásnak korhű illusztrálását láthatjuk Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című munka 20. kötetében,[5] mely a gyergyói országúton haladó borvizes szekereket ábrázolja (*1. kép*). Az 1901-ben közreadott rajz hitelességét bizonyítja egy 1890-es évekből fennmaradt fényképfelvétel, mely ugyanezen szekereket örökítette meg (*2. kép*).[6] Nyilvánvaló, hogy az ismeretlen fényképész munkája szolgált alapul a jól sikerült rajz készítőjének, amint azt a fogatolás szembeötlő azonossága is érzékelteti.

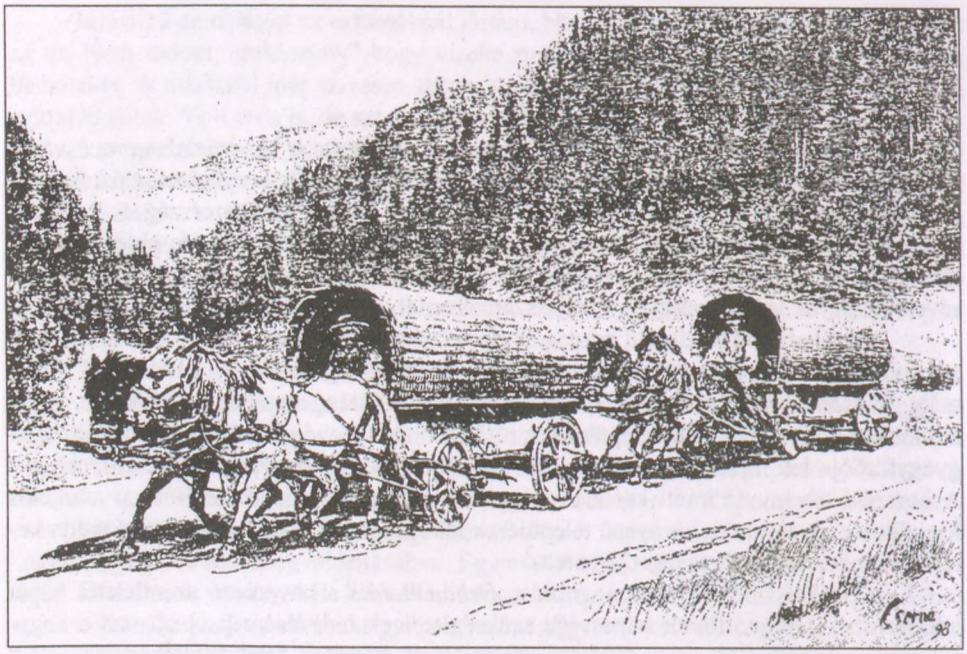

1. kép. Székely borvizes szekeresek a gyergyói országúton. Cserna Károly rajza, 1901.

A 19. század közepén már annyira ismertté lettek a székely borvízárusok, hogy egy korabeli munka szerint „Miként drótos tótot Európában, ugy borvizes székelyt Erdély minden zugában találhatni".[7]

Annak ellenére, hogy a savanyúvízforrásokat több évszázada ismerték és használták, az ásványvíz fogyasztásának divatja csak a 19. században kapott lábra, amikor az urbanizáció hatására megfelelő fogyasztórétege támadt a városi polgárság körében. Amint a történeti adatok tanúsítják, a borszéki ásványvizet már a 16. században ismerték és gyógyászati célra használták. Pl. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem köszvényének gyógyítására 1594-ben borszéki vizet vitetett Gyulafehérvárra.[8] 1629-ben pedig Bethlen Gábor fejedelem kúrálta magát az erdővidéki Száldoboson az ottani gyógyhatású borvízzel.[9] A szénsavas források vizét azonban jobbára csak a környékbeli lakosok

[5] Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben 20. Magyarország VII. Budapest, 1901. 309.

[6] A fénykép adatolás nélkül 1929-ben került vásárlás útján a Néprajzi Múzeumba Háry Géza hagyatékából.

[7] *Kőváry László* 1853. 197.

[8] *Tarisznyás Márton* 1970. 410; *Hála József* 1985. 605.

[9] *Kőváry László* 1853. 209.

2. kép. Székely borvízárusok, 1890-es évek. Néprajzi Múzeum F. 61410.

hasznosították, noha a 18. században már több ásványvízforrásról feljegyezték, hogy fürdővel és nyaralóval is rendelkezik.[10]

A borszéki ásványvíz forgalomba hozása és ennek révén az erdélyi ásványvízkereskedelem felvirágoztatása Anton Zimenthausen bécsi polgár nevéhez fűződik, aki a 19. század első éveiben bérbe vette a forrás környékét, amit rövid idő alatt fürdőteleppé fejlesztett. Mivel a borszéki savanyúvízforrás Szárhegy és Ditró községek tulajdonát képezte, a bérleti szerződésekben kikötötték, hogy a fürdőnél adódó munkákra és az ásványvíz szállítására a bérlők elsősorban ennek a két falunak lakosait alkalmazzák.[11]

A borszéki fürdőtelep közepén álló fókút kitűnő szénsavas vizének értékesítése miatt hamarosan egy üveghutát is létesítettek. Eleinte a környékbeli szekeresek maguk töltötték meg a négy kifolyócsővel rendelkező kútnál a cilinder alakú palackokat, amit a huta raktárában, az „üvegcsűr"-ben vásároltak meg.[12] Olykor két hetet is eltöltöttek a sorban állással és a több száz üveg megtöltésével. Amikor végeztek, a fürdőtelep számvevőjének minden üveg vízért egy krajcárt fizettek. A palackokat a víz ereje miatt csak másnap dugaszolták be. A dugóról az árusok maguk gondoskodtak. Ha az útközben összeszedett, használt parafa dugó nem illett az üvegbe, akkor rágással puhították meg; ha pedig kicsi volt, kukoricahánccsal tekerték körül. Ezután az üveg száját fenyőfagyantával bekenték, hogy a hosszú úton a víz ereje ne menjen el.[13]

A 19. század első évtizedeiben a szárhegyi és ditrói szekeresek még alkalomszerűen hordták a megvásárolt borvizet a környező városok piacaira és vendéglőseihez, tájé-

[10] Borszéken kívül pl. Előpatak, Homoród, Bodok, Tusnád, Oláh-falu. *Kőváry László* 1853. 199, 201, 208; *Lukács Béla* 1867. 409.

[11] Vö. *Orbán Balázs* 1869. II. 121; *Tarisznyás Márton* 1970. 409.

[12] Az 1840-es években *cilinderüveg* néven említették a hosszú nyakú ásványvizes üveget, pl. „1848: Borvizes üres Czillinder üveg" (Görgényszentimre). – A borvizes üvegre vonatkozó legkorábbi adat: „1797: Gömbelyég Bor viznek valo két kupás üveg" (Körtvélyfája). *Szabó T. Attila* 1975. 1038.

[13] *Bányai János* 1960. 62.

koztatva egymást a keresletről.[14] 1855-ben a fürdőigazgatóság átszervezte az értékesítést. Két nagy raktárt építtetett, és ez időtől már a megtöltött üvegeket adták el a fuvarozóknak. Amint *Orbán Balázs* leírásából tudjuk „csinos székely leányok töltik ott megszakitás nélkül éjjel-nappal a palaczkokat, mig mások a töltőház raktáraiba hordják (1855-ben épült), hol mások ismét pecsételik és elrakják, de nem igen van ideje a tölt palaczkoknak ott heverni, mert már ott várja egy sereg szekeres".[15] A parafadugóval lezárt üvegeket – a hitelesítés miatt – címeres ónlemezzel látták el.[16] Ezen pecsételésért és egyben az üvegek megtöltéséért újabb egy krajcárt számítottak fel a víz árán és az üveg betétdíján kívül.[17]

Az ásványvíz raktárból való árusítása jelentősen meggyorsította a kiszolgálást, az árucikk hitelesítése pedig növelte annak forgalmát. Az 1860-as években már közel kétmillió üveg borszéki ásványvizet értékesítettek évente, ami a század végére megduplázódott.[18] Legszámottevőbb fogyasztójának Erdély, Magyarország és Románia számított, ahova az első világháborúig szekereken jutott el a keresett árucikk.

Az ásványvíz forgalmazásával a kevés földdel rendelkező gyergyói parasztemberek foglalkoztak. Kora tavasztól késő őszig – amíg a fagyok be nem köszöntöttek – hat-nyolc utat is megtettek a távolabbi vidékekre. Egy-egy alkalommal 200-250 üveget raktak fel. Az üvegeket hosszú ládákba szorosan egymás mellé fektették, majd szalmával gondosan betakarták, és erre újabb sort raktak. A borvízárus olyan ügyesen tudta üvegeit elhelyezni, hogy a leghosszabb úton sem esett baja a törékeny portékának, pedig még olykor néhány mázsa terhet is felrakott rá, és maga is az üvegek tetején heverészett.[19]

A szekér kerekeit nem vasalták meg, mert szerintük a rossz utakat nem bírta volna annyira, mint a vasalatlan ún. *fakó* kerék, aminek falcait – ha elkopott – egy óra alatt újjal cserélték fel. De a vasalatlan kerék nem is rázott annyira, mint a megvasalt. Az alacsony oldalú szekérre boruló félkör alakú gyékény- vagy ponyvafedél a hosszú úton egyaránt védte a szállítmányt és a fuvarost a nap hevétől vagy az esőtől (*3. kép*).[20]

A jellegzetes áruszállító szekérbe általában két lovat fogtak. Egy korabeli leírás szerint „bámulatos a székely lovaknak az utazás alatt tanúsított megszokása, jártassága. A borvizes utazás közben gyakran egy-egy mérföldnyi menetel alatt is alszik a szekéren, a nélkül, hogy a lovai szekerét félre vinnék, feldöjtenék vagy megakasztanák valamely kapufélbe, hídfába vagy valami egyébbe. Gyakran lehet látni, hogy 8–10 borvizes szekér ballag egymás után, gazdája mindegyiknek alszik, hanyatt dűlve az ernyő alatt, s mégsem történik egyiknél is semmi baj."[21]

---

[14] *Tarisznyás Márton* 1982. 169.

[15] *Orbán Balázs* 1869. II. 121.

[16] *Gergely Lajos* 1867. 292.

[17] *Bakcsi Ferenc* 1867. 438.

[18] Ez időben a borszéki ásványvíz több világkiállításon is díjat nyert, és a világ legkülönbözőbb részére eljutott. *Hála József* 1985. 608.

[19] *Gergely Lajos* 1867. 294. – Erre vonatkozó történeti adatunk 1848-ból „Nagy borvizes láda hat szál deszkából" (Görgényszentimre). *Szabó T. Attila* 1975. 1038.

[20] *Gergely Lajos* 1864a. 104.

[21] *Gergely Lajos* 1867. 294.

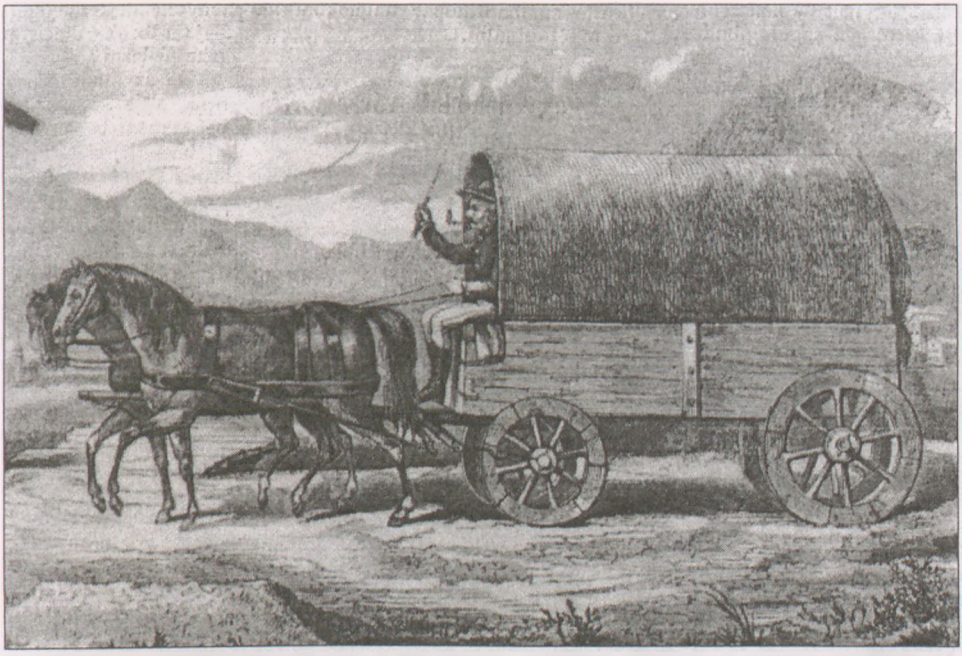

3. kép. Borvizes székely. Vasárnapi Újság 1864. 104.

Noha a borszéki ásványvíz fuvarozásával főképpen a gyergyói falvak szegényebb lakosai foglalkoztak, ami a 19. század végén csaknem ötszáz szárhegyi és ditrói szekeresnek adott megélhetést,[22] ez időben a távolabbi vidékekről is nagy számban érkeztek vállalkozók, különösen a szomszédos Marosszék vármegyéből. Egy korabeli tudósítás szerint „a borszéki savanyúvízzel szélesen elágazó keresetet űznek [...] a marosszékiek közöl főképp a csókfalviak, sz-istvániak, átorfáiak, s makfalviak; továbbá a kibédiek, sóváradiak."[23] A Kis-Küküllő mellékének néhány települése is részt vállalt – a mezőgazdasági munkák szünetelésének idején – Borszék savanyúvízének széthordásában.[24]

A borszéki víz árusításának idővel rendkívül nagy körzete alakult ki. Míg kezdetben csak az erdélyi városok, elsősorban Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Nagyvárad, Arad piacain jelentek meg a borvízárusok, a 19. század végére a Tömösi-hágón átkelve már rendszeresen eljutottak Bukarestig, Ploieştiig, Moldvában egészen Galacig.[25] Mások viszont Debrecen, Szolnok vagy Pest piacain értékesítették árujukat, és volt, aki Bécsbe is szállított borvizet.[26] A borvízárus addig haladt megszokott útvonalán, amíg az utolsó palackon is túladott.

A borvíz ára a távolságtól függően emelkedett. Az 1860-as években, amíg helyben a forrásnál 2 krajcárt, addig pl. Marosvásárhelyen, ami 3–4 napi járóföldre volt Borszéktől, 6–10 krajcárt kértek egy üveg vízért. Ugyanez Gyulafehérváron vagy Déván, Al-

[22] *Hála József* 1985. 608.
[23] *Gergely Lajos* 1864b. 278.
[24] *Orbán Balázs* 1870. IV. 6.
[25] *Bakcsi Ferenc* 1867. 439; *Tarisznyás Márton* 1982. 169.
[26] *Gergely Lajos* 1864b. 278.

só Fejér vármegyében már 15–20 krajcárért kelt el, a jóval távolabbi Nagyváradon, Aradon, Temesváron pedig 35–40 krajcár volt az ára.[27]

A borvízárusok nagyobb részének idővel állandó vevőköre, árukörzete is kialakult. Jobbára a vendéglősök, kereskedők vagy a vagyonos polgárok vásárolták meg gyakran az egész rakományt (*4. kép*). De számos esetben kisebb tételeket is fuvaroztak az egyes megrendelőiknek. „Csaknem mindenik székelynek van egy ugynevezett gazdája Udvarhelytt, Vásárhelyen, Kolozsvártt vagy Fehérvártt, s aztán ahhoz általában ugy hordja, mint megalkusznak, – 15–20 krért üvegcserével" – olvashatjuk egy 1867-es leírásban.[28] A székely szekeresek a borvíz árából főképpen élelmiszert és ruhaneműt vásároltak. A városi kereskedőkkel létesített állandó kapcsolat azért volt előnyös számukra, mert a kereskedők folyamatosan biztosították a csereárut. Amint *Tarisznyás Márton* írja, a 19. század végén ez a cseretevékenység annyira szervezetté vált, hogy mire a borvízárus a lovait megetette, a borvizet rendszeresen átvevő kereskedőnél fel is rakta a kért árucikket, és már indulhatott vissza. A hazafelé szállított áru között leggyakrabban búza, kukorica, fűszerféle, ruhaanyag és gyümölcs szerepelt. Az 1900-as évek elején, amikor az üveg jóval drágább lett, és mind több helyi kereskedő működött, az üres üvegek visszaszállítása fontosabbá vált, mint az árufuvarozás.[29]

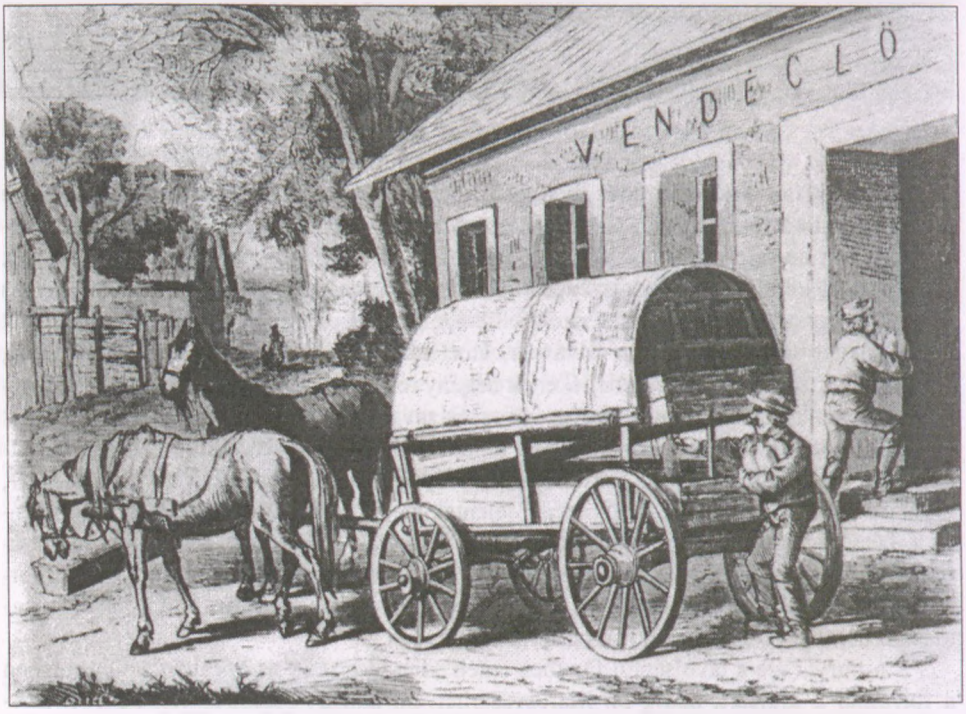

4. kép. Borvizes székelyek. Jankó János rajza. Hazánk s a külföld 1887. 409.

[27] *Lukács Béla* 1867. 409; *Gergely Lajos* 1867. 294. A palackok ára ez időben egységesen 9 krajcár volt.

[28] *Bakcsi Ferenc* 1867. 438.

[29] *Tarisznyás Márton* 1970. 409–410.

5. kép. Csíksomlyói borvizes szekér Csíkszeredán, 1930-as évek. Néprajzi Múzeum F. 87217.

A borszéki ásványvizet a 19. század derekán nemcsak szekéren hordták szét, hanem a gyergyói parasztok a hajóárbocnak való fenyőszálfákból tákolt tutajokon rendszeresen Moldvába is szállítottak a Maroson borvizet, amivel néha Konstantinápolyig is eljutottak.[30]

A borszéki ásványvíz-kereskedelem példájára számos kisebb jelentőségű savanyúvízforrás vizének hasznosítása is fellendült, noha ezek a próbálkozások nem lépték túl a helyi kezdeményezések határát. Pl. a 20. század elején Csíksomlyóról naponta fuvarozták a helyi ásványvizet Csíkszeredába és a környező településekre korondi agyagkorsókban (*5. kép*).[31] Székelyudvarhelyen a régi piac képéhez hozzátartozott a *borvizes*, aki egy lóval vontatott szekeréről, 150 literes hordóból árulta az ásványvizet. A nyári melegben vizes pokrócot terített a hordóra, hogy hűvös maradjon a víz, amit minden reggel a homoródi forrásról hozott.[32] A közeli Szejkefürdő tulajdonosa pedig úgy gondoskodott a székelyudvarhelyi rossz ivóvíz pótlásáról, hogy az előfizetők részére szerény összegért bivalyokkal vontatott emeletes szekereken 3 literes korondi cserépkorsókban szállíttatta a városba a borvizet. A házak elé kitett üres korsókat reggelenként kicserélték a megtöltöttel.[33] A jellegzetes alakú, gyékénytakaróval rendelkező szekerek az 1930-as években olyannyira a város nevezetességének számítottak, hogy még képeslapon is szerepeltették

[30] *Kós Károly* 1972. 15.

[31] Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára F. 87217. A törzskönyvi bejegyzés szerint Gönyey Sándor gyűjtése, 1940. A felvétel bizonyosan korábbi.

[32] *Bányai János* 1960. 85.

[33] *Bányai János* 1960. 86.

(*6. kép*). Ez a gyakorlat még az 1950-es években is megőrződött, bár ekkor már jóval szerényebb formában (*7. kép*).[34]

6. kép. Borvizes szekerek. Székelyudvarhely, 1930-as évek. Néprajzi Múzeum Ny. 4448.

7. kép. Borvizes kocsi Székelyudvarhelyen. Bányai János felvétele, 1958.

[34] Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 12755.

8. kép. Borvíztöltés. Hargita-alja, 1940-es évek eleje. MFI felvétel. Néprajzi Múzeum F. 155360.

Gyergyószentmiklósra és a környező falvakba néhány szekeres a remetei és a csomafalvi ásványvízforrások vizét fuvarozta szintén korondi cserépkorsókban. A Hargita szénsavas forrásainál megtöltött 3–5 literes korsókat erre a célra alkalmas lapos szekérre szalma közé rakták, és úgy szállították a megrendelők házához (*8. kép*).[35] A 19. század közepén a palackozott tusnádi és bodoki savanyúvízzel is többen űztek kereskedést. Az utóbbit egészen Bukarestig elszállították.[36] A hétfalusi szekeresek is foglalkoztak többek között borvízfuvarozással, amit Munténiában gabonára és gyapjúra cseréltek.[37]

Az ásványvíz-értékesítésnek ez a hagyományos formája, mint tulajdonképpen vándorkereskedő tevékenység, a 20. század elején számottevően visszaszorult a vasúti szállítás és a nagykereskedelem hatására. Csak szórványosan fennmaradt gyakorlata és a korabeli leírások őrizték meg a székely borvizes szekeresek emlékét.

[35] *Tarisznyás Márton* 1982. 170.
[36] *Orbán Balázs* 1869. III. 53, 67.
[37] *Kós Károly* 1972. 20.

Bakcsi Ferenc

1867 Egy-két szó a „borvizes székelyekről". Hazánk s a külföld III. 438–439. Pest

Bányai János

1960 A borvizek néprajzi vonatkozásai a Magyar Autonóm Tartományban (Románia). Odorhei–Székelyudvarhely. (Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában EA 12755.)

Gáspár Gyula

1940 Székely borvizek. In: Búvár VI. 539–544. Budapest

Gergely Lajos

1864a Képek a hazai népéletből 4. A borvizes székelyek. Vasárnapi Újság XI. 104.

1864b Képek a Székelyföldről I. A borvizesek. Vasárnapi Újság XI. 278–279.

1867 Borszék és a borvizes székelyek. Magyarország képekben I. 291–294. Budapest

Hála József

1985 Trades and popular crafts utilizing mineral resources in the Carpathian Basin. In: Neogene mineral resources in the Carpathian Basin. Historical studies on their utilization. Edited by J. Hála. 577–622. Budapest

Harkó József

1969 Adatok a bibarcfalvi (Kovászna megye) borvízipar fejlődéséhez. Aluta I. 275–280. Sepsiszentgyörgy

Kisgyörgy Zoltán

1976–1977 Kovászna megye ásványvizei. Aluta VIII–IX. 171–180. Sepsiszentgyörgy

Kós Károly

1972 Népélet és néphagyomány. Bukarest

Kőváry László

1853 Erdély földe ritkaságai. Kolozsvár

Lukács Béla

1867 A borvizes székely. Hazánk s a külföld III. 407–410. Pest

Orbán Balázs

1869 A Székelyföld leírása II. Csíkszék, III. Háromszék. Pest

1870 A Székelyföld leírása IV. Marosszék. Pest

Selmeczi Kovács Attila

1992 Szekler Sauerwasser-Händler. In: Ethnographica et Folkloristica Carpathica 7-8/II. Red. *E. Bartha–J. Kotics*. 607–617. Debrecen

Szabó T. Attila

1975 Erdélyi magyar szótörténeti tár I. Bukarest

Tarisznyás Márton

1970 A gyergyói kereskedelem néprajzi vonatkozásaiból. Aluta II. 407–412. Sepsiszentgyörgy

1982 Gyergyó történeti néprajza. Bukarest

CZINGEL SZILVIA

A TOROCKÓI VAJOR

Az Európa-szerte ismert és több helyen még ma is használt természetes forrásokra épült mosókutak illetve mosóházak általános elterjedését a magyar nyelvterületen, a jelenlegi néprajzi kutatások még nem bizonyították.[1] Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne tudnánk igazolni meglétüket egy-egy területről. Konkrét adataink vannak a történeti Zala megye tapolcai járás (Köveskál, Balatonhenye, Kékkút, Kővágóörs, Nyírád, Taljándörögd, Kapolcs), az egykori Hont megyéhez tartozó Ipolynyék és Szalatnya, valamint a Zoborvidék egyes területeiről arról, hogy a természetes vízforrások mellett speciális mosókutak és mosóházak is szolgáltak a mosás helyszínéül.[2]

Jelen dolgozatunkban az Erdélyi-érchegység keleti peremén fekvő, a mai Romániához tartozó Torockó (Rimetea) jellegzetes mosókútjait, az ún. „vajorokat" kívánjuk bemutatni. Az írás célja újabb adatokat szolgáltatni ahhoz a megírandó tanulmányhoz, amely a történeti Magyarország egész területéről hozott adatokkal mutatná be a mosókutak és a mosóházak elterjedését, nemcsak népi építészeti szempontból. Nem célunk a dolgozatban a mosás hagyományos technikáit részletesen bemutatni, hiszen a témáról számos néprajzi feldolgozás készült.[3]

Tanulmányunkban az 1999 nyarán készült gyűjtőmunka eredményeit foglaljuk össze.[4] Fontos megjegyeznünk, hogy a mosásra használt speciális építményekről általában, a már idézett *Juhász Katalin* és *G. Szabó Zoltán* szerzőpáros tanulmányán kívül, valamint a mosókutak és mosóházak erdélyi elterjedéséről jelenleg még nagyon keveset tudunk. Dolgozatunk ezért nem a tökéletesség igényével készült, sokkal inkább egy részletesebb kutatómunkára való ösztönzés, amely a mosókutak és mosóházak kárpát-medencei elterjedését térképezné fel. Valószínűsíthető, hogy Romániában és Erdélyben nemcsak Torockón léteztek és léteznek mosásra és állatitatásra, valamint tűzoltásra egyaránt szolgáló speciális építmények. Tudomásunk van arról, hogy a Torockóhoz közel eső falvakban is működtek hasonló mosókutak. Ilyen például Csegez (Pietroaşa) és Várfalva

[1] Ausztria, Svájc, Németország, Franciaország mellett Olaszországban Reggio Emilia, San Giminiano, Villa de Valtelina, valamint Elba-szigetén találhatók többek között mosókutak és mosóházak, az utóbbiban múzeumként működik az ottani mosóház. Az észak-olaszországi Sondrio város melletti faluban (Villa de Valtelina) a mai napig ilyen mosóházban mosnak az asszonyok.

[2] A történeti Zala megye Tapolcai járásban fellelhető forráskutakról és mosóházakról írt tanulmányt *Juhász Katalin* és *G. Szabó Zoltán*, akik *H. Csukás Györgyi* gondolatébresztő tanulmányaiból kiindulva gyűjtötték és foglalták össze e speciális építmények eddig ismert történetét.

[3] *Fél E.*, 1940., *Felhősné Csiszár S.*, 1981., *Gergely K.*, 1984., *Hegyi I.*, 1961., *Kapczár R.*, 1978., *Czingel Sz.*, 1995.

[4] Az 1999 augusztusában végzett erdélyi terepmunka egyik állomása volt Torockó. A kutatás témái és kérdései a testi valamint a ruházat és a lakókörnyezet higiéniájára vonatkoztak. A dolgozatban megjelent fotókat *Czingel Szilvia* készítette.

(Moldoveneşti), amelyek mosókútjairól *Orbán Balázs* és *Jankó János* írásain kívül semmit nem tudunk.[5]

Érdekes lenne felkutatni azokat a helyi kezdeményezéseket is, amelynek példáját egy román faluban (Rohinia) leltük fel. Itt, a faluban mosógép nem lévén, egy lakos a vízimalomból kialakítva egy központi mosodát hozott létre. A helyiek a létesítményt „mosógépnek" nevezték el, ahová a szőnyegeken kívül ruhákat is hordanak mosatni. A mosoda tavasztól őszig van nyitva, mert télen a víz befagy. A magánvállalkozásban működő mosóhely tulajdonosa szerint nem ez az egyetlen falu Romániában, ahol működik hasonló mosóház.

A jelenlegi néprajzkutatás általában keveset szentel az egykori Torda-Aranyos megye, a mai Fehér megye (Judet Alba) falvainak. Ezt a tényt *Kósa László* is megjegyzi a népi kultúra táji megoszlásáról írott könyvében: „Lehet véletlen, hogy a vidéknek eddig nem akadt folklorista kutatója, de mivel a köztudatban sosem számított jellegzetesnek, valószínűleg ez az oka, hogy Erdély legkevésbé kutatott magyar tájegységei közé tartozik".[6] Kivételt képeznek a múlt század végi és e század elején íródott néprajzi munkák, amelyek Torockó és vidékének vasbányászatát, népviseletét illetve az itt készült asztalosbútort mutatják be részletesen.[7] A „nagy elődök" nyomán *Nagy Jenő* a torockói magyar népi öltözetről, valamint *Kós Károly* és *Jakó Zsigmond* a torockói vasbányászat történetéről, továbbá *Kun Kriza Ilona* a farsangi szokásokról írt tanulmányt.[8] A Torockóra oly jellemző vajorokról eddig tudomásunk szerint nem készült részletes néprajzi leírás.

Néhány történeti adat a vajorokról

A vajorok történetéről, funkcióiról és elterjedéséről *Orbán Balázs, Jankó János* és *Malonyay Dezső* munkái adnak némi támpontot. A bevezetőben már említett tényt, mely szerint valószínűsíthető, hogy nemcsak Torockón léteztek speciális mosókutak, *Orbán Balázs* is igazolja, aki a vidéket bemutatva a következőket jegyzi meg a Torockóhoz közel eső várfalvai (Moldoveneşti) vajorokról:

„Várfalvát kizárólag székelyek lakják, egészséges, széles utcáin elégedetten lépdelhet az utas, mert minden nyomon nemcsak az uralgó rend és tisztaság, hanem mindenféle csergedező kristály csorgók által is kellemesen meg van lepetve, e csorgók vize a hegyekről van sokba kerülő vízvezetéssel behozva, melyet Vajar-nak neveznek. Egyik nagyobb vízvezetékét 16 felszegi gazda készítette, vezetve földalatti, nagy költséggel készült csatornán azért, hogy maguk és marhájuknak ivóvize s tűzvész alkalmával a helységnek oltószere legyen, de nemcsak bevezették, hanem azt egy 1793. böjtmás hava 11-én közmegegyezésből hozott szerződvénynél fogva egy Vajar decanságának nevezett vízvezetéki bíróság felügyelete alá helyezték, s az egyezményt nagyobb érvénye czéljából az 1794. sept. 11-én Polyánban tartott közgyülésen a szék jegyzőkönyvébe is beiktatták. Oly sajátságos ezen egyezmény, hogy annak kivonatos ismertetését közlöm:

1. Egy decant választanak, ki év végén leköszön, de ujból választható.

2. Decan mellé két hitest, kik hit alatt kötelesek a decannal egyetértőleg a hibákat azonnal kiigazítani.

---

[5] *Orbán B.*, 1872., *Jankó J.*, 1893.

[6] *Kósa L.*, 1990. 353.

[7] *Kőváry L.*, 1854., *Orbán B.*, 1872., *Jankó J.*, 1893., *Malonyay D.*, 1909.

[8] *Nagy J.*, 1957., *Kós K.*, 1972., *Jakó Zs.*, 1989., *Kun Kriza I.*, 1996.

3. Ha valamely nagyobb hiba esik, a decan a Vajar társaság tagjait idézi, ki meg nem jelenik 24, ki vakmerőségből egyszer sem jelenik meg, 48 pénzig bünteti.

4. Az itató- válukban mosni, vagy másként a vizet megrondítani 1 frt büntetés terhe alatt nem szabad.

5. Decan híre nélkül a Vajar árkát kibontani, vagy oda ganélevet bocsátani 1 frt büntetés alatt tilos.

6. Itatás, vízhordás, mosásban rendet tartsanak, ki előbb jön, előbb végezze, ki veszekednék, más korsóját törné, marháját elszorítaná: 48 pénzig büntessék.

7. Ha valakire büntetést szabnak, hites felvegye, marháját elköthesse, zálogolhassa, ki erőszakoskodnék, 2 frtig bünt., ha a hitest megverné, a szék tisztjének fiscalis keresetre adatik át.

8. Ha a decan vagy hites elnéző lenne, s hol kell, nem büntetne, a társaság egyenkint 1 frtra bünteti.

9. Ha a társaság tagja mást perelni akar, a decantól vegyen pecsétet, minek 3 pénz az ára, azzal a hites citálja 8-ad napra, ennek taxája 12 pénz. A felek oly készülettel álljanak elő, hogy az ügy azon sessión lefolyjon, ha az ítéletben valamelyik fél meg nem állna s ha kifogása jogos, a szék törvényszékéhez való felebbezésre átbocsáttatik. Az ezen törvényt hozó társaság minden tagja annak megtartására 25 frt büntetés terhe alatt kötelezte magát.

A fődecan eskü mintája ez volt: »Én esküszöm! az egy igaz Istenre, ki a mennyetföldet teremtette, az úr Jézus Krisztus dicsőséges szent atyja engemet ugy segéljen, hogy a felszegi Vajarnak gondját viselem, mindenekben a contractusban kiírt pontokat megtartom s megtartatom, a vádakat el nem hallgatom, hanem a közönségnek elejébe terjesztem, mindenféle ügyeket teljes tehetségem szerint véghezvitetem és véghezviszem, melyre Isten ő.sz. fge kegyelmeteknek ugy adja Isten lelkek üdvességére«. Igen valószínű, hogy ezen vízvezetés egy korábbi római vízvezeték nyomában készült, legalább a már többször felmerült vízvezető csövek jelenléte arra mutat, hogy az itt feküdt római telepbe be voltak vezetve a hegyek kiváló forrásai."[9]

A szerző által idézett adat az egyetlen történeti forrásunk a vízvezetékek építésére, valamint a vajorok eredeti rendeltetésére és működésére vonatkozóan. A szövegben ismertetett funkciók Torockón a mai napig megmaradtak, a mosás mellett állatok itatására és ritkán tűzoltásra használják a vajorokat. Noha *Orbán Balázs* szerint nem a mosás volt a vajorok fő funkciója, mára ez a rendeltetése vált dominánssá. A kutató véleménye az, hogy a vajorok feltehetőleg az itt húzódó egykori római vízvezetékek és tisztasági fürdők maradványaira épültek.

Jankó János, aki teljes kötetet szentel a vidéknek, nem tesz részletes említést a vajorokról.[10] Felhívja a figyelmet azonban a szó etimológiájára, amelyre a dolgozat megfelelő részében még részletesen kitérünk.

Malonyay Dezső 1909-ben íródott munkájában a város utcáján levő itató- és mosókutakként említi a vajorokat. „A város girbe-gurba köves utcáin végig, a vajorok mellett az asszonyok mossák a gúnyát s a legény itatja lovát, barmát...".[11] A szerző alaprajzot is közöl a falu központjában ma is látható központi mosókútról, a fővajorról. Az általa készült ábrázolások alig térnek el a mai állapotoktól.

Torockó egy szűk völgyben, az Erdélyi-érchegység keleti peremén fekszik. A 14. századtól vasbányászat, kohászat és vasfeldolgozás folyt itt a múlt század második feléig. A falut átszeli az Aranyos folyó és a Torockó patak. A fővajor vize a Tilalmas[12] oldalából az ún. Fehér Kútról van bevezetve a mosókutakba.

---

[9] *Orbán B.*, 1872. 182–183.

[10] *Jankó J.*, 1892.

[11] *Malonyay D.*, 1909. 302–303.

[12] A Torockót nyugatról határoló, erdővel borított hegyoldalt nevezik így.

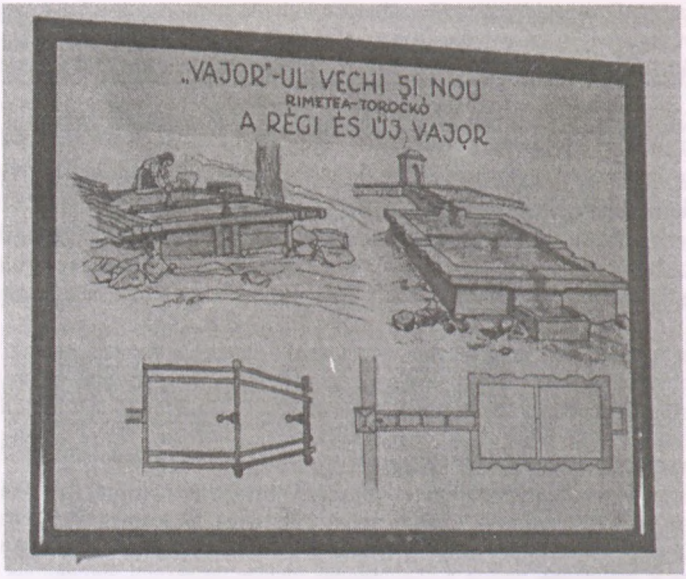

1. kép. A fővajorról készült rajz, amely a torockói Néprajzi Múzeumban található

Néhány megjegyzés a vajor szó etimológiájához

A *vajar* szó érdekes hangzása mindenképpen említést kíván, kiváltképpen azért, mert a jelen dolgozatban ismertetett összefüggésben, használata a magyar nyelvterület többi részén nem ismeretes. Dolgozatunkban jelenleg csak néhány érdekes feltevést kívánunk közreadni.

A mosókutak általános elnevezése Torockón *vajor, vajar* magyar és román nyelven egyaránt. Ismeretes a településen még a *vályú* és *csorgó* megnevezés is. *Mosókút, mosó, mosóház* megnevezéseket a faluban nem használják. *Orbán Balázs* a vasbányászattal kapcsolatos szavak zsidó eredetét említve a héber vaj-ir szóból eredezteti a vajor szót, amelynek jelentése *kútfő*.[13] *Jankó János* egy lábjegyzetben a következőket írja: „A torockói völgynek van ugyan egy sajátos jelzése a falubeli csorgóra: vajor, mely elnevezést Csegez és Várfalva is kölcsön vette ugyancsak a falubeli csorgó megjelölésére, de ennek a névnek eredetére még csak sejtelmünk sincs". „Vajjon nem a torockóiak német származására történik itt célzás?".[14] A szerző a Somogy megyei Ádándról jegyzi meg, hogy a bajort vajornak ejtik – vajor szőlő értelemben.

A *Czuczor–Fogarasi*-féle nyelvszótár a vajor szóról a következőket írja: „erdélyi tájszó, vízvezető csatorna, valószínűleg a váj gyökből".[15] Az 1897–1901 között megjelent Magyar Tájszótár Kriza Jánosra hivatkozva a vajorról annyit közöl, hogy a szó jelentése forrás.[16] *Hantz Lám Irén* a faluról írt útikalauzában, a vajorokról írt bekezdésben

[13] *Orbán B.*, 1872. 200.
[14] *Jankó J.*, 1893. 40.
[15] *Czuczor G.–Fogarasi J.* 1874. 747.
[16] Magyar Tájszótár 1897–1901. 899. Bp.

a következőket jegyzi meg: „Furcsa nevét a német der Weiher – tavacska szóból származtatják. (Szóbeli információ Janicsek Jenő nyelvész részéről). Ez annál valószínűbb, mivel a torockóiak vajornak csak a vízmedencét nevezik, az állatok itatására használt részt vályúnak vagy itatónak mondják itt is".[17]

A szó etimológiájáról jelenleg sem tudunk többet mondani. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában ilyen szót nem találtunk. A hasonló hangzás miatt felmerül esetleges rokonsága a *vályú* szóval, bár természetesen nem gondoljuk, hogy a vajor szót ebből a szóból kéne eredeztetni. A Torockón mosásra is használatos *vályú* megnevezéshez a következőket jegyzi meg a szótár: „valószínűleg csuvasos típusú ótörök jövevényszó. Jelentései: teknő, kis csónak, felül nyitott cső, csatorna, kanális, itató vályú. A román valau a magyarból való".[18] Talán érdekes lenne az elnevezés eredetét nyelvészeti szempontból is részletesebben megvizsgálni.

A jelenlegi állapot

A torockói asszonyok a mai napig szinte kivétel nélkül a speciális mosókutaknál, a vajoroknál mosnak. Fontos megjegyezni, hogy a Torockóval szomszédos és a néprajzi szakirodalomban gyakran együtt említett Torockószentgyörgyön nincsenek ilyen építmények.

Torockón jelenleg négy vajornak mondott, mosásra és állatok itatására szolgáló mosókút található, továbbá vályúnak és vajornak egyaránt nevezett, kisebb mosókút kettő-három feltételezésünk szerint. A mosókutak pontos száma azért bizonytalan, mert az adatközlők elmondása szerint eredetileg ezek a kisebb építmények csak állatok itatására illetve tűzoltásra szolgáltak. Később kezdték használni az asszonyok mosásra is. A mai napig nem egyértelmű, hogy engedélyezett-e itt a mosás, mindenesetre ottjártunkkor is többen használták őket e célra.

A mosókutak következő fajtái találhatók meg Torockón:

1. Három részből álló falazott nyitott többrészes betonmedence (fővajor). A medencék egymáshoz kapcsolódva egymás alatt helyezkednek el. A három részből álló mosómedence a következő részekből áll:

a) az első rész egy kb. 6,5x0,5 m hosszú itatóvályú, amely 4 egyenlő részre van osztva,

b) a második vagy középső rész kb. 4x6 m hosszú és széles nyitott betonmedence,

c) a harmadik rész kb. 6x6 m hosszú és széles nyitott betonmedence.

A középső és harmadik medencéken egymással szemben két-két, a mosóasszonyok számára kialakított mélyedés van, mely a könnyebb hozzáférhetőséget szolgálja. A mosómedencéknél egyszerre összesen nyolc asszony tud mosni. A medencének egy háromszög alakú kútfője is van, ahonnan egy csövön keresztül a víz a vajorba folyik. A mosókút másik végén, a kútfővel szemben pedig egy nyílás található, ahonnan a víz a medencéből az utcára távozik (2–3. kép).

[17] *Hantz Lám I.*, 1998. 32.

[18] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1976. 1084.

2. kép. A ruhákat általában kiskocsival viszik a vajorra

3. kép. Szőnyegtisztítás a fővajornál

2. Egy részből álló szabályos négyszög alakú falazott nyitott betonmedence kb. 4x5 m széles és hosszú. A medence csak két oldalról hozzáférhető, így a két egymás mellett lévő betonpadkán két-két bemélyedés található. Ez a 4 rész a fővajorhoz hasonlóan a könnyebb hozzáférhetőséget szolgálja. A medence oldalán található csőből folyik ki a víz a vajorból az utcára.

3. Egy részből álló, hatszög alakú földbe vájt, nyitott betonmedence, az oldalfalak mérete kb. 6x6x6x2x3x2 m. A medence két részből áll, amelyek egy kő választófallal vannak elválasztva. A medencébe két lépcsőfokon lehet lemenni. Itt is található egy kivezető nyílás, amely a földbe vezeti a vizet a medencéből. A mosómedence körül fából készült kerítést építettek, amely a ruhák szárítására szolgált. Ma már leggyakrabban csak szőnyegeket szárítanak rajta (4. kép).

4. Három részből álló hosszú téglalap alakú nyitott, betonvályú, első rész

6x0,5 m, a második rész 2x0,5 m, a harmadik rész 1,5x0,5 m hosszú és széles. A víz itt is az utcára folyik ki. A vályú leghosszabb részének falából kivezetett csőből kerül a víz a mosókútba (5. kép).

A vajorok oldalfala eredetileg fából készült. Ezt bizonyítja a *Malonyay Dezsőnél*[19] már említett vajorokról készült rajz, valamint az a kép, amely a torockói Néprajzi Múzeum állandó kiállításában látható. A kép címe: „VAJOR"-UL VECHI SI NOU, Rimetea-Torockó, A RÉGI ÉS ÚJ VAJOR.

A rajz a réginek mondott vajort fából készült oldalfalakkal ábrázolja, az újat pedig jól láthatóan betonfallal (1. kép). Ezt az információt a legidősebb torockóiak is meg tudták még erősíteni. A fából készült oldalfalak átépítése kb. a 20. század elejére tehető. Tény az, hogy Malonyay még kisebb méretűnek és fa oldalfallal ábrázolja a központi vajort. A fővajort 1960-ban felújították.

4. kép. Ruhaöblítés a mosókútnál

A fővajor

Az 1. pontban már részben ismertetett természetes vízforrásra épült mosómedence Torockó központjában található. A fővajornak is nevezett építmény a falu központi mosója. A torockóiak a központi vajornak kivételes helyzetet tulajdonítottak és tulajdonítanak ma is. Ezt tükrözi az a tény, hogy az eredeti funkció mellett, mint a mosás, állatitatás vagy a tűzoltás, a falu életében a mai napig is fontos helyet tölt be. A turisztikai látványosságon túl fiatalok találkahelye, valamint a faluban még élő népszokások, mint pl. a farsang egyik fontos színtere. Erről részletesebben a későbbiekben még szólni fogunk. Az ide érkező (elsősorban magyarországi) turistacsoportok programjában általában szerepel a helyi nevezetességek között a fővajor megtekintése is.

A fővajor használatának mindenki számára kötelező szigorú rendje volt és van. Az Orbán Balázs által idézett ún. „vízvezetéki bíróság" működéséről nincs tudomásunk, de az asszonyok a mai napig figyelik egymást. A szigorú rend betartása gyakran konfliktusok forrása is egyben, mert a torockóiak szerint nem mindenki tartja be a mosás rendjét. Arról nincs tudomásunk, hogy a mosási rend be nem tartása jár-e valamilyen szankcióval.

A három részből álló mosómedence egyes részei a következő funkciókat töltik be:

a) állatitatás – a vajor legfelső részében a vályúban csak állatokat (főként lovakat) szabadott itatni. A legtöbben ma is itatják állataikat. A mosókút vize ezen a szakaszon a legtisztább. A vályúrészben elkülönített négy rekesz egyszerre több állat számára teszi lehetővé az itatást.

[19] *Malonyay D.*, 1909. 303.

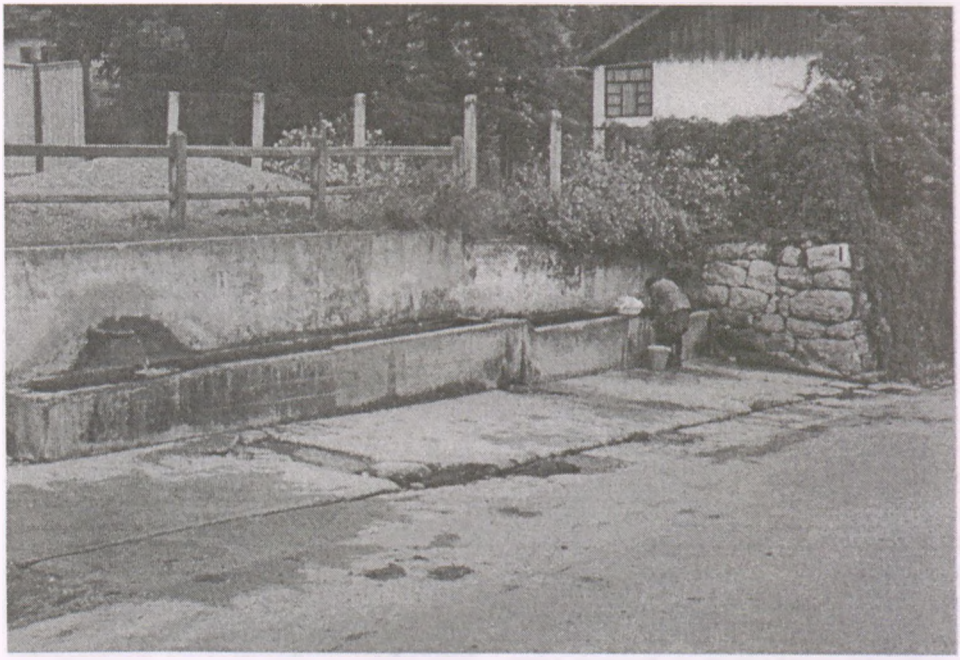

5. kép. A vályúnak mondott kisebb mosókút

b) ruhamosás – a vajor második részében ruhát mostak és mosnak. A középső medencerészben általában vásznakat (fehérneműt, terítőket, abroszokat) mostak és mosnak.

c) szőnyegtisztítás – a legpiszkosabb holmikat mindig a medence legalsó részében volt szabad kimosni.

Torockón a mai napig szinte minden asszony igénybe veszi a vajorokat mosásra. A ma élő legidősebb generáció képviselői kizárólag itt mosnak ruhaneműt, abroszokat, szőnyegeket egyaránt. A ruhákat otthon áztatják be mosószappanba, majd a vajorhoz viszik kimosni. A hagyományos lúgozás már csak nagyon ritkán fordul elő a legidősebbeknél is.

A középső generáció, a ma 40–55 évesek egy része csak tisztázni-öblíteni hozza a mosómedencéhez a ruhákat. A szőnyegeket általában itt mossák ki. A vajornál tisztítják a falvédőket, abroszokat, vászontörülközőket. A testi fehérneműt és ruhákat ritkán mossák a vajornál, öblíteni azonban szintén a vajorhoz hozzák ki. Ez a generáció már használ ugyan mosógépet is (általában félautomatát), de mindig a vajornál tisztázza ki a ruhákat.

Fontos megjegyezni, hogy a legfiatalabb generációhoz tartozó 18–30 éves fiatalasszonyok is használják a vajorokat. Többen a legfiatalabb generációt képviselő asszonyok közül mesélték el, hogy annak ellenére, hogy van otthon a házban mosógép, mindig lehozzák a ruhát öblíteni vagy átmosni a vajorra. A mosógépet ők már nem tudják nélkülözni, nem is mosnak a hagyományos mosási technikákkal, öblíteni azonban a vajornál szoktak. Nemcsak azért, mert a szüleik és nagyszüleik is itt mostak és mosnak ma is, hanem mert az asszonyok úgy tartják, a mosógép „nem tud olyan szép tisztán és fehéren mosni".

A torockói asszonyok azt mondják, hogy a mosógép gyakran tépi a ruhát és nem is öblít olyan tisztán. Csak a vajorban, a hegyekből lefolyó tiszta víztől lehet olyan szép fe-

hér a ruha. A fiatalok tisztázás után újra hazaviszik a ruhát és kicentrifugázzák. A mosnivalót általában fából készült kézikocsikkal, valamint boltban kapható műanyag vödrökben szállítják az asszonyok a mosókutakhoz. Régen a nagyobb ruhaadagokat lovas kocsival és szamárháton vitték a vajorokhoz.

Mosásra általában mindenki a házához legközelebb eső mosókutat választja, de a központi vajornak különös szerepet tulajdonítottak. Úgy tartották, hogy itt a legtisztább a víz. Többen említették az éppen ott mosó asszonyok közül, hogy „a fővajor vizének tisztaságát akkor lehet igazán meglátni, amikor süt a nap, mert ilyenkor a torockói házak tükörképe visszatükröződik a medence tiszta vizében".

A mosásnak ma már nincs szigorú rendje. Nagy ünnepek, mint a karácsony vagy a húsvét alatt azonban senki sem moshat. Mai napig úgy tartják az itt élő asszonyok, hogy a mosásnak ez a módja jó alkalom a beszélgetésre, pletykálkodásra, kapcsolattartásra. Gyakran találkoztak itt a fiatalok, a mosás pedig máig különösen jó alkalom volt a találkozásra.

A Torockón fellelhető mosási technikák nagyon szép példái egy évszázados tradicionális kultúra fennmaradásának, ugyanakkor itt is mind erőteljesebben érvényesül a modern tömegtájékoztatás uniformizáló, kultúra-átalakító hatása. A lakások többségében foghatók a Magyar Televízió adásai, de sok magyar nyelvű újság, folyóirat is átkerül a határ túloldaláról. Az életforma változásai, illetve az írott és elektronikus sajtóban (legdirektebb formában a multinacionális cégek reklámjai által) sugallt világkép rohamléptekkel formálja át a vizsgálódásunk tárgyát is. Ez a felemás, de mégis érzékelhető modernizáció elsősorban a legfiatalabb generációnál figyelhető meg.

A legöregebbek még gyakran készítenek házilag mosószappant és általában ezzel mosnak ma is. Azt mondják, hogy a mosópor drága és nem mos olyan szép tisztára. A középgeneráció mosószappannal és mosóporral egyaránt mos. A fiatalok leggyakrabban mosóporral és boltban kapható mosószappannal mosnak. Házilag készült, főzött mosószappant legfeljebb szőnyegek mosásához használnak, ruhamosásra nem.

A mai napig az egyik legolcsóbb és legismertebb román mosószer a Perlan, amely fehér és kék színű változatban kapható. Olcsóbb a külföldi mosóporoknál, ezért sokan használják Torockón és Románia-szerte. A legismertebb külföldi mosószerek közül az Ariel, Persil, valamint a magyar gyártású Tomi, Ultra és Flóraszept tisztítószereket ismerik és használják. Romániában a mosószerek közül az Ariel mosópor tölt be vezető szerepet. Az 1980-as évek végéig nem lehetett Magyarországról többek között mosószert sem Romániába vinni. Általánosan elterjedt vélemény, hogy az itt gyártott mosóporok nem olyan hatékonyak, mint a magyarországiak, ha a márka ugyanaz is, mert a gyárban állítólag kilopják belőlük az értékes anyagokat. Ezért igyekeznek Magyarországról hozatni mosószert. Nemcsak Torockón, hanem Erdély-szerte ma is értékes ajándéknak számít a háziasszonyok körében a külföldről (Magyarországról) hozott mosópor. Mosószereket a torockóiak általánosan a 70-es években kezdték használni.

A fővajor annyira meghatározó szerepet töltött és tölt be ma is a torockóiak életében, hogy gyakran említik a faluban tájékozódási pontként, ha útbaigazítanak valakit: „a fővajortól jobbra" vagy „a fővajorral szemben" stb. A központi vajor máig a társadalmi élet színtere is egyben. Templom után itt találkoztak vasárnaponként a fiatalok, de több népszokás, mint pl. a farsang egy része is itt zajlott. *Kun Kriza Ilona* jegyzi meg a torockói farsangi szokásokat bemutató tanulmányában a farsangi menetet jellemezve: „Miután bejárják a helység utcáit, visszatérnek a falu központjába. Ott megkerülik a templomteret, majd odavonulnak a vajornak nevezett csorgóhoz. Körbeállják a cement-

vályút, s a pap meg a kántor feláll egy cementpadkára – innen folyik a parodisztikus szertartás-prédikáció".[20] Mára a torockói farsang a vajorral együtt idegenforgalmi látványosság is. A turisták előszeretettel fényképezik a fővajort, háttérben a Székelykővel.

Összefoglalás

A higiéniai szokások egyik fontos aspektusa (a test és a lakókörnyezet mellett) a ruházat tisztításával kapcsolatos jellegzetességek feltárása-bemutatása. Mivel a mosás, illetve nagymosás a paraszti, illetve polgári társadalmak esetében szerves részét képezte a mindennapok világának, a mai napig viszonylag jól gyűjthetők és rekonstruálhatók a klasszikus értelemben vett, a második világháborúig általános, de sok helyen a mai napig alkalmazott tradicionális technikák és a velük kapcsolatos hiedelemanyag is. A téma feldolgozásakor az egyik fő kérdéskör általában a térhasználatra: vagyis a ruhatisztítás helyeire vonatkozik. Az adatközlők ilyenkor általában két-három helyszínt jelölnek meg a mosás helyszínéül: falun – a konyhát és a természetes vízforrásokat, mint a patak, folyó, tó, kút; városon – bérházak esetében a mosókonyhát illetve konyhát és a természetes vízforrásokat. Nagyon ritkán látnak napvilágot olyan adatok, amelyek a mosásra alkalmas speciális építményekre (mosókút, mosóház) vonatkoznának.

Dolgozatunkban a Kelet-Közép-Európában még szinte feltáratlan mosókutak és mosóházak történetéhez szerettünk volna adatokat szolgáltatni. A Magyarországról ismeretes írások már csak romos, vagy rekonstruált mosókutakról és mosóházakról tudtak hírt adni. Nincs tudomásunk arról, hogy a mosásnak a dolgozatban ismertetett formája a mai Magyarország területén még élne. A torockói vajorok viszont nagyon szép élő példái egy több évszázados hagyománynak, amelyek építészeti, kultúrtörténeti és néprajzi szempontból is részletesebb feldolgozást igényelnének.

Ahogy azt a bevezetőben már említettük, a dolgozatot figyelemfelkeltésnek szántuk. Nem volt célunk a mosás hagyományos technikáit bemutatni, hiszen a témáról számos néprajzi feldolgozás készült. Fontos lenne a mosókutakkal kapcsolatban egy részletesebb kutatómunkát is elvégezni Torockón kívül a dolgozatban idézett Várfalva illetve Csegez falvakban is.

[20] *Kun Kriza I.*, 1996. 218–219.

Czuczor Gergely–Fogarasi János
1874 A magyar nyelv szótára. 6. köt. Budapest
Hantz Lám Ilona
1998 Torockói útikalauz. Kolozsvár
Jakó Zsigmond
1989 A torockói legenda születése. In: Történelmi Szemle 31. 122–133.
Jankó János
1893 Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Budapest
Juhász Katalin–G. Szabó Zoltán
1998 Forráskutak, mosóházak a történeti Zala megye tapolcai járásában. In: Népi Építészet a Balaton-felvidéken. Szentendre
Kós Károly
1972 Népélet és néphagyomány. Bukarest
Kósa László
1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Debrecen
Kun Kriza Ilona
1996 Farsangtemetés Torockón. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 4. sz. 217–232.
Malonyay Dezső
1909 A magyar nép művészete. II. Budapest
Nagy Jenő
1957 A torockói magyar népi öltözet. Bukarest
Orbán Balázs
1872 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból. V. Pest.

BARTHA JÚLIA

A KUNSÁGI VISELET KELETI ELEMEI

Amint a népi kultúra minden műveltségi eleme, a viselet is folytonos változáson ment át, jóllehet a változás üteme a 19. századig – az életmód változási tempójának függvényében lassú volt, majd megélénkült. A paraszti népviselet 19–20. századi fejlődésére a sok új anyag, a görbe *szabásvonal* és a színesedés jellemző. A viselettörténet kutatásai szerint a magyar parasztság ruhaneműinek alakulása nem független a felsőbb osztályok viseletétől. A magas kultúra stílusainak bizonyos elemei időeltolódással ugyan, de rendszerint megjelentek a magyar paraszti kultúrában, ám hangsúlyozzuk, hogy nem egész stílusok, hanem csak bizonyos stílusjegyek.[1]

Ha megvizsgáljuk a magyar népviseleti darabokat, láthatjuk, hogy szabásuk, díszítésük egyes részletei történetileg különböző korszakokból, a kelet–nyugati határok különböző irányaiból és a saját gondolatiságból, a természeti körülmények szükség teremtette megoldásaiból alakultak ki. A fenti megállapítások nagy vonalakban jellemzőek a Kárpát-medence magyar nyelvterületére, a Kunság azonban bizonyos tekintetben elválik a többi tájegységtől, a viseletben is markánsabban jelennek meg a keleti hatások. Mindez jórészt annak köszönhető, hogy a pásztorhagyományokat szinte a 20. század elejéig megőrizték, a mezővárosi szervezetben élő városok mindenre tekintettel voltak, de leginkább arra figyeltek, hogy új dolgok „ne mételyezzék" az ifjúságot, okot adva a „cifrálkodásra".

A viselettörténet áttekintéséhez forrásul leginkább az *iratok* szolgáltak, főként a *körözési iratok, körözőlevelek, futólevelek,* mert olyan személyleírást adtak a körözöttről, amelyről azt jól felismerhették. A mindennapi viseletet írták le. A kunsági viseletről más tájegység körözési irataiban találhatók adatok.

A *tilalmak, rendeletek* az erkölcs nevében üldözték az új divatot, a rendeletek gyakran *előírták,* hogy mi az erkölcsösnek tartott viselet – ami többnyire a már megszokott, régi volt.

A mesteremberek céhekbe tömörültek, a céhek érdeke az volt, hogy az árucikkek árát emeljék, a közigazgatási hatóságoknak pedig joguk volt árakat megszabni. A *limitációk* ily módon leírják a ruhadarabok árát is és természetesen magát a ruhát is. A Jászkunság legrégibb árszabása 1755-től való. Túrkevén 1760-ban a szűcsök és a csizmadiák munkáit limitálták. A Jászkunság teljes területére vonatkozó második árszabás 1780-ban jelent meg, a harmadikat 1812-ben adta ki a Kerület. A viselettörténeti kutatás forrásául használhatók a *céhiratok.* Az *artikulusok* leírják a remekelés módját, a jegyzőkönyvek pedig a határozatokat. Tiltották az újításokat, az egyéni kezdeményezéseket, és igen szigorúan felléptek a rosszul dolgozó kontárok ellen.

[1] *Gáborján Alice*, 1976. 9.

A végrendeletekben és leltárakban ugyancsak értékelhető adatok maradtak ránk, hiszen az örökhagyó értékesebb ruhadarabjait hagyta gyermekeire, unokáira, amit olykor nemzedékeken át viseltek. Az asszonyok végrendelkeztek, vagy szóban *testálták* rá valakire ruhadarabjaikat.

A cselédbérek szintén jó adatokat szolgáltatnak, hiszen a cseléd nem pénzt, hanem természetbeni járandóságot kapott. A cseléd viselete általában megegyezett az alföldi jobbágy viseletével. Az uraságtól levetett holmit a 18. században még nem viselhette a cseléd. A már említett körözési iratokban olykor lopott holmikról is olvashatunk, amelyben hírt adnak a korabeli viseleti darabokról. Az életkörülményekről szóló feljegyzések, *jegyzőkönyvek* sem elhanyagolhatóak, hiszen megtudjuk, hogy X Y „gatyaszárban vitte a búzát" – térd alatt kötve hordva a gatyát, azt, hogy vásárkor a nagy karimájú csikóskalap minőségét az áldomás során mérték fel: ha a beleöntött bor alól megcseppent, nem volt elég tömör a nemez, áteresztette az a vizet is, tehát semmire való volt.

Nyelvi adatok, szólásokból a viseleti darabok népnyelvi elnevezését tudjuk meg.

Mivel a viseletekről képes ábrázolás szinte nem is maradt fent – leszámítva a Szent László-legendát megjelenítő néhány falfestményt – nehéz a rekonstrukció. A festők nemigen találtak megörökíteni valót a paraszti viseletben. Néhány rajz ugyan megmaradt a várábrázolásokhoz kapcsolódóan, de ezeket rendszerint emlékezetből rajzolták.

Kevés, de nem elhanyagolható a képes ábrázolásokon, metszeteken ránk maradt történeti adat. A várábrázolásokat elevenebbé tették a török, magyar vitézek képei. A térképeken is találunk ábrázolást olykor: az Alföld első kataszteri felmérése a 18. század utolsó negyedében volt. Karcag város 1787. évi határtérképén a szilajpásztorok kifordított subában, fejükön kunsüveggel, lábukon bocskorral láthatók.

Ám a népviseletnek első és igazán hitelesnek mondott tárgyai a régészeti leletek. A kunsági ásatások során előkerült középkori kun leletek jellegzetes női viseleti darabja a *párta* volt. A bronzból való *hajtűk* azt mutatják, hogy az asszonyok (de még a férfiak is) fonva viselték a hajukat. Keleti viseletre utaló *övcsat* került elő a Karcag–Asszonyszállás középkori kun temetőjéből. A középkori kun női viselet dísztelenebbnek tűnik, mint a férfiaké.[2]

A női fejrevalók között a pártán túl a legarchaikusabbnak tűnik a *háló* vagy *recefőkötő*. Kontinuitása a 17–18. századig nyomon követhető. Györffy szerint a 18. századi nagykun viselet szerves része volt. Fehér *patyolatkendőt* tett fel főkötőjére az új asszony a 18. századi Nagykunságon.[3]

Az Alföldön – de országszerte jellemző volt, – hogy hosszú hajat viseltek a férfiak még a 20. század elején is. A férfihaj fonása minden kétséget kizáróan keleti hozadéka kultúránknak. Korai ábrázolások is vannak róla, a Képes Krónika 21. lapján, „A magyarok bejövetele Pannóniába" jelenet egyik háttal álló alakján látható a fonott hajviselet. A kunok vándorlási területein talált, különböző korokból származó sírszobrok – kamennaja baba – ugyancsak varkocsba font hajjal örökítették meg az elhunytat.

Jellegzetes hajviselet volt a férfiüstök. Györffy 1765-ből káromkodás kapcsán is említi, hogy a bűnöst üstökénél fogva akasztották fel.[4]

Mivel a tisztálkodási kultúra csak a hódoltságot követően emelkedett, azt megelőzően valószínűleg a fejtetvesség ellen a hajat zsírozták. A 18. század végén azonban megjelennek a zsírozott hajat tiltó rendelkezések. A hatóság minden kun városban tiltja a

---

[2] *Selmeczi László*, 1996. 65.
[3] *Gáborján Alice*, 1976. 29–30.
[4] *Györffy István*, 1984. 106.

zsíros hajat, mint a pallérozatlanság bizonyítékát. „Síros fejek kemények tilalmaztatnak kivált a gazdák templomba menni íly kenetlen hajjal ... ne próbáljanak".[5] A 18–19. század fordulóján a debreceni fazekasok a társaságukba tartozó legényt 15 krajcárral bírságolták meg.

Süveg

A népviseletnek első, valóban hiteles emlékei a régészeti leletekből kerültek elő. A kunsüveg példája ezt különösen igazolja, hiszen a 15. századból való nemezsüveget láthatunk a szolnoki Damjanich János Múzeum régészeti kiállításán. 18. századból való, Túrkevéről származik a Néprajzi Múzeum süvegje.[6] A 18. századig általánosan használt fejfedő volt a kunsüveg, aminek kun eredetét valójában csak gyanítani lehet és nem bizonyítani. Azonban ha a Szent László-legendát ábrázoló falfestmények kun fejviseletét és a Karcag–Orgondaszentmiklós temetőjében talált, ugyancsak 15. századra datált süveget összehasonlítjuk, azt láthatjuk, hogy megegyezik a formájuk. Az ugyancsak 15. századi Kőnigsbergi Krónika vonuló kun tábort ábrázoló képén jól kivehető az a süvegforma, ami a már említett régészeti ásatásokon előkerült. Bizonyos vonatkozásokban hasonlít a közép-ázsiai kazakok és kirgizek felhajtott karimájú magas nemezkalpagjához. Ha mindezeket egybevetjük a 18. századból való süveggel, azt vonhatjuk le, hogy ez az egyetlen viseleti darab, amely a kontinuitását megőrizte, egészen a 18. századig, amíg végképp ki nem szorította a kalapviselet.

A süvegre vonatkozó első írásos adat az 1395 körül keletkezett Besztercei szójegyzékből való, majd az árszabások, tiltó rendeletek sora ad értékelhető viselettörténeti adatokat.[7] Bár az árszabások rendre csak 18. századiak, aminek az a magyarázata, hogy az 1625-ben hozott, majd 1659-ben megerősített árszabások voltak a mérvadók, nem emelkedett általános gyakorlatra, mígnem a sok visszaélést megsokallva, az 1715-ös újabb törvény hatására sorra születnek a városi és megyei limitációk.[8]

A jászkunsági árszabás 1780-ban első helyen említi a *magas fekete barkás süveget* és ezt követően a közönséges *szolgáknak való süveget*. Barkás süveg nemcsak juhbőrből, hanem nemezből is készült,[9] hiszen a puhábbra gyúrt nemez kibolyhosodott. (Valószínűleg ekkor már merinó gyapjúból készítették a nemezsüveget, ami köztudomásúan lazább szerkezetű anyagot eredményez.)

„Az általánosan elterjedt *kun süveg*, *túri süveg* megjelöléssel egyszer találkozunk az árszabásokban – hívja fel a figyelmet Domonkos Ottó,[10] ami azt jelenti, hogy a néprajzi szakirodalom a népnyelvből vette át a terminust és nem a történeti forrásból. A kunsüveg, vagy túri süveg a 16–18. században elterjedt viselet volt az Alföldön, elsősorban katonaföveg volt, de a köznép is hordta, utóbb a felföldi tótok is átvették.

A formájára vonatkozó első nagykunsági írásos adatunk 1743-ból való. Karcagi jegyzőkönyv említi, hogy „Kabai Istóknak volt viseltes csákós süvegje – vallja a tanú." Majd másik adat Györffy nyomán ugyanebből az évből: „A fátens a jelen lévő süveget nem esméri ugyan, de mikor Kenderessi István eltemették, akkor bizonyára nem az a sü-

[5] *Gáborján Alice*, 1976. 13.
[6] *Györffy István*, 1937. 119.
[7] *Gáborján Alice*, 1976. 13.
[8] *Domonkos Ottó*, 1962. 150.
[9] *Györffy István*, 1937.
[10] *Domonkos O.*, i. m. 151.

veg volt a fejében, a' melly bévarrott csákójú süveg volt a fején, az után pedig bégyüretlen, fennálló süveg vót a fején mely az öreg Kabai Mihály uramé volt, míg bírhatta".[11]

Köznépi viselet voltát igazolja, hogy cselédbérben is adtak süveget – ára 2 márjás – a 18. század derekán.[12] Az 1781-es kun kapitányi rendelet figyelmeztette a tekintély dolgában hadilábon állókat, hogy „a kunok, ha más vidéken járnak, a csárdában ne verekedjenek, fő tiszt urak előtt kocsival kitérjenek, süveget emeljenek és a vámosokat privilégiumaik hánytorgatásával ne bosszantsák".[13]

A süveg viselete a redemptió után (1745) lett katonai előjog, polgári viseletként 1764-ben Túrkevén már tiltják, 1777-ben Kisújszállás úgy határoz: „Minthogy a negédes ifjúság, annyival inkább a szolgálatban levő suhantzok az süvegekben tsinált abrontsokkal, huntzfutkájok sodorgatásával, s némelyek tsákó viseléssel magokat a kínyessígre, negédségre s tséltsapságra nagyon elkapatták, az ilyeténeknek megzaboláztatásokra nézve ennekutánna, ha kik ilyeténbe tapasztaltatnak, toties quoties 12 korbátsokat szenvedjenek, meghatároztatott".[14]

A század végére a süveg lassan kiment a divatból. Némely káromkodásban (a proverbiumokról szóló fejezetben említettekre gondolok) ugyan találunk rá utalást, de helyét átveszi a kucsma, ami anyagában ugyan nem, hiszen bárányból készült, de formájában hasonlít a magas csúcsos süvegre. Noha a kalap már a 16. században létezett, a Jászkunságon a 18. század utolsó negyedében, 1780-ban jelenik meg. 1793-ban bihari limitációk is hozták. Mire a század véget ért, a süvegviseletnek végképp bealkonyult, de a 14. századból való első említésétől számítva mintegy négyszáz éven át tartotta magát ez a sajátos kunsági fejfedő. Helyét átvette a nagyszélű csikós–gulyás–kondás kalap, ami alighanem rangjelző szerepet kapott, cifrálkodásra alkalmas darabnak tartották, ezért a 19. század elején már tilalmazták a túl széles kalap viselését.

Suba, bunda

Alföld-szerte, de a Kunságon különösen sokáig élő viseleti darab volt a suba. Hosszú életét a pásztoréletforma lassú változásának tudhatjuk be. A suba eredete bizonytalan illetve gyanítható, hogy nomád állattartó népek természetes anyagú, leginkább bőrből való viselete. A szó: suba 1290-ben fordul elő először írott forrásainkban. Gyaníthatóan szláv eredetű a szó.[15] A suba 4–15 juh bőréből készült, formája a gazdagoknak fél- vagy egész kör alakú, a szegényebbeké szűkebb, éppen csak a testet fedő volt. Nyaka köré fekete bárányból *kacagánygallért* varrtak. Bél Mátyás írta az alföldi pásztorokról, hogy „Nyers bőrből szabott felettébb szörös ruhaneműben járnak, aminek bunda a neve." A Nagykunságon, a Hajdúságon és Dél-Borsodban *bundának* mondták. Aszerint, hogy miként szabták, mikor viselték különböző fajtáit ismerjük, így van: ünneplő suba, kocsira való suba, juhászbunda, asszonysuba. Az ünneplő volt a templomba járó suba is. A szűcsmesterség virágzása révén az ünneplő bundák valóságos remekművek voltak, a módosabb parasztság legszebb ruhái, díszítésük igen figyelemre méltó. A bővebbek palástja teljes kört adott, az alja kerülete 4–6 m is volt, hossza pedig 120 cm. Különösen a

[11] *Györffy István*, 1937. 122.
[12] *Györffy István*, 1937. 122.
[13] *Györffy István*, 1937. 122.
[14] *Györffy István*, 1937. 122.
[15] *Gáborján Alice*, 1976. 17.

jászsági és a kunsági subák voltak hatalmasak és gazdagon díszítettek. Aljukat visszahajtották – kötözött aljú subának mondták. A kunsági subát fekete–bordó–lilás árnyalatú *kálomistás* színnel hímezték, kunrózsa és rozmaring ágú díszítés futott a válltányérján. A módosabb házasulandó legénynek kijárt a vőlegénybunda, de érett férfikorú is viselte. A bundát hidegben szőrével befelé, esős időben szőrével kifelé fordítva viselték. Karcag 1787-ből való térképén ábrázolt szilajpásztorok szőrével kifelé fordított bundában láthatóak. A bőr kikészítéséhez és megvarrásához a juhászok értettek. Hogy ne eressze át a vizet, tovább tartson az ereje, bőrét hájjal kenegették, vagy főtt húst szárítottak a napon – ez egyike a hústartósítás egyik ősi módszerének – a bunda bőrére tették. Csak addig tartott a bunda becsülete, amíg „érzett a faggyú szaga." Ha ezt elveszítette, már csak a szekérderékba tették derékaljnak.

1. kép. Kunmadarasi juhász (1976)

A Kiskunságon *tükrös* díszítésű subát említ Tálasi István, amit még a múlt század végén viseltek. A tükrös díszítés a balkáni és a keleti eredetű ruhadarabokon fordul elő.[16] A juhbőrsubák keleti analógiájaként ismerjük az ázsiai nomád népekre jellemző hosszú, bő szabású juhbőrsubát, a csikóbőrből készült, szőrével kifelé fordított hosszú bundákat és a házilag szőtt posztóból készült prémes köpenyeket, amiket díszes bőrövvel fogtak össze. Galimdzsán szól az említett ruhadarabokról.[17] Analógiaként kívánkozik ide, bár csupán formájában egyezik a kaukázusiak nemezből készült *burkája.*

[16] *Gáborján Alice*, 1976. 19.
[17] *Tagán Galimdzsán*, 1935. 120–126.

2. kép. Gulyás, Hortobágy

A kör alakú subákhoz hasonlítottak a Nagykunságon jellegzetes női viseletté vált *kunsági kisbundák,* amelyekről Dorogi Márton írt szép összefoglalót.[18] Kunsági kisbundában – ebben a barna alapon fekete selyemhímzéssel díszített ünnepi viseletben szépen festettek az asszonyok. A díszítésnek itt is rangjelző funkciója is volt: csak az hordhatott *hárombokros* hímzésű – (az aljától a válláig terjedő három vízszintes sávban futó mintával díszített kisbundát, aki tehetős volt, akit társadalmi státusa erre feljogosított. Aki érdemtelenül viselte megszólták.

A bőrből való felöltők közül a *hátibőrt* kell még említenünk, mint a Kunság igen ősi és jellegzetes viseleti darabját. A hosszú szőrű rackajuh bőréből készült a *hátibőr* vagy *kacagány.* A Kunságon még a 18. század közepén is gyakori viselet volt, amint az Illéssy István nagykunkapitány 1756. május 27-én Kisújszálláson kelt körleveléből is kitűnik: „A szolgák és pásztorok, úgy a fiatal gazdalegények is, a kik nagy, s nem igen hellyesen kigondolt nagytaréjú sarkantyus csizmákat s *fekete hátibőröket,* mellyet vulgo *katzagán*-nak hívnak, viselni nem lészen szabad; mert akin ezentúl akar armás hadnagyok az ő katonáikkal, akar districtualis hadnagyok akar gazdákon, akar szolgákon, akar pásztorokon ollyan megtiltott ruhát tapasztalnak, minthogy instructiójokban fog lenni, tőlük elvészik és a magok hasznára fordíttyák. Valaki pedig retinenskedik s elvenni nem engedé, az arra rendeltetett személlyek azonnal a N. Magistratusnak előadni tartoznak, kiknek hatalmokban lészen azon nyakas személlyeket kötelességek szerint megbüntetni. Mert az ollyan rendetlen sarkantyú és katzagányok nem egyébbre hanem a ruhában való bujaságra s kényességre való, melyet az Isten törvénye is tilt."[19]

A fekete rackabőrből való hátibőr továbbélt a ruha gallérjaként. Rendesen a kacagányt nyakba vetve hordták férfiak és asszonyok egyaránt, erről a 18. századi jegyzőkönyvek bőséges adattal szolgálnak.

A bőrruhák: az ujjas bőrkabát, a csípőig érő ködmön, kun nevén *daku* volt még jellegzetes viselet. A dakut már szűcsök készítették. A ködmön, vagy daku cselédbérben

[18] *Dorogi Márton*, 1962.
[19] *Györffy István*, 1937. 126.

a ruhajárandóságok közé tartozott. 1760. decemberében Túrkeve városa így limitálja a szűcsök munkáinak árát:

„Egy nagy, vagy első ködmön varrásáért a lakos tartozik	-45. Frt
Sühedernek vagy felserdült legénynek való ködmön varrása	-36. Frt
Közönséges posztóbul való mentének béllelséért	-51. Frt
Anglia mentének béllelséért	1. Frt
Gyermek mentéje béllelésitül	-30. Frt

A gyapjúból készült felsőruhák

Az Alföld legnagyobb állattartó körzete a Nagykunság volt, s a jelentős juhtenyésztés miatt a gyapjúfeldolgozás is számottevő lehetett. A felsőruhák jó része gyapjúból készült, kézenfekvő a nemezelés technikája, mint a legősibb textilkészítési mód, noha meglétére a süvegviselet elmúlásával csupán nyelvészeti emlékünk utal. A nemezelődésre a pásztornyelvben maradt fenn szó: *kijcesedik* a kutya szőre, mondja a pásztor a loboncos komondor kutyájára. Nemezből való volt a nyereg alá való izzasztó, amit a Püspökladányban élő nyergesmester, Matuz Andor készített a két világháború között. A szükség hozta elő az emlékezetből a régi technológiát, jóllehet izzasztónak az egyébként értéktelen, szinte erejét veszített *csungagyapjút* (hullott gyapjút) használták.[20] Alighanem ez az utolsó adatunk a nemezelésre, ugyanis a felsőruhák anyagát már más mesteremberek készítették szövőszéken. Különféle gyapjúszövetből készült a felsőruha. A legdurvább kidolgozású a *gubaszövet,* ami Ungvár felől érkezett az Alföldre, amint ez a debreceni gubacsapók és szűrszabók peres irataiból kitűnik, jóllehet, hogy e két mesterség céhes története egy tőről fakad, csak idővel váltak szét.[21] Az erdélyi szász városokban 1376-ban 19 szervezett céhet számláltak, közöttük voltak a gyapjúszövők és csapók is." Az 1571. évi limitáció szőrművesekről is szól. Az 1609. évi limitációban mint új mesterségek szerepeltek a *szűrcsináló* mesterek, *csapók* avagy szűrtakácsok; ugyanitt külön ártételek vannak megállapítva a 'az szűr (ti. szőr) – mívesekről', kik lasnakot, gubát, harisnyát (székelyföldi értelemben veendő!) csináltak" írta a debreceni gubacsapókról szóló kitűnő összefoglalójában Bartha Károly.[22]

A *gyapjú* szavunk bolgár–török eredetű, ami azt sejteti, hogy a gyapjúfeldolgozás ismerete is a honfoglalás előtt került a műveltségünkbe. A házi iparszerű feldolgozással járó eszközkészlet fejlődése azonban már kisázsiai török hatást mutat. Amíg a középázsiai törökség a gyapjúlazításhoz máig fűzfavesszőt használ, addig a kisázsiai török nemezelő műhelyekben *íjfát* (yay) használnak. Az 1990-es években a törökországi gyűjtőútjaim során közel hatvan nemezelő műhelyt látogattam meg javarészt Belső-Anatóliában és az Égei-tenger partvidékén.[23] Mindben ugyanazt a szerkezetű íjfát láttam, amilyenről Bartha Károly közöl rajzot a rozsnyói csapómesterek műhelyében használt *ilfa*-ról.[24] Ez az eszköz két, két és fél méter hosszú fa, amire juhbélből sodort húrt feszítettek. Az íjfát úgy használják, hogy a gyapjú fölé helyezik, a mester bal kezével fogja, a jobb kezében lévő verőfával (*tokmak)* veregeti a húrt, amitől az rezgésbe jön és bele-belekap a gyapjúba, szinte pihekönnyűvé lazítja azt. A kisázsiai törökök csak műhelyben használják az

[20] *Fazekas Mihály*, 1979. 161.
[21] *Györffy István*, 1937. 129.
[22] *Bartha Károly*, 1939. 48–66.
[23] *Bartha Júlia*, 1998. 48–66.
[24] *Bartha K.*, i. m. 31.

íjfát, minden mester maga lazítja fel a megmunkálni való gyapjút. A fonálsodráshoz házilag gyapjúfésűvel (*tarak)* lazítják a gyapjút. Az íjfa használata a magyarországi csapócéhek életében már a 19. század elején megszűnt, csupán a kalaposmesterség éltette tovább ezt a különös eszközt. Azonban az elterjedéséből ítélve feltételezzük, hogy a hódoltság idején került a magyarországi gyapjúfeldolgozó műhelyekbe. Valószínűleg az *abaposztó* szövéstechnikájával együtt. A szűr, ez a jellegzetesen magyar pásztorviselet szűrposztóból, vagy abaposztóból készült nagy gallérú viseleti darab. A gubaszövetnél sokkal finomabb kidolgozású szövött, *kallott* anyagból készült a szűrposztó, vagy abaposztó. A kallás munkaművelete abból állt, hogy a megszőtt gyapjúszövetet folyóvíz sodrása alá tették, miáltal a szövet megtisztult és a faggyú kimosódott és a víz veregetése által összeállt, tömörré vált. A nemezelőmesterek ugyancsak tömörítik a már pásztorköpönyeg, nyereg alá való izzasztó és szőnyeg formájára alakított gyapjút. A gyapjúfeldolgozás technológiájának csupán egy mozzanata a *kallás* (tömörítés), ez önmagában nem bizonyítéka annak, hogy a szűrposztó a Balkán felől érkezett hozzánk. Azonban figyelemre méltó egybeesés, hogy a kisázsiai törökök máig viselt pásztorköpönyegét *aba*-nak hívják. Számos közmondásuk igazolja, hogy a pásztorélet nélkülözhetetlen tartozéka az *aba*, ami oltalmat ad, a szabad élet szimbóluma. Íme közülük néhány:

– Aba alatt szultán fekszik. – Fejére húzza az abáját. – Aba alatt férfi fekszik. – Aba alól botot mutatnak. – Aba felett csak a csillagok állnak. – Összecsavarja az abáját ~ odébbáll.

A törökök *aba* nevű pásztorköpönyege azonban nemezből készült és nem szövött posztóból. Gáborján Alice megállapítása, miszerint: „A vízszintes szabásvonal Kelet-Közép-Európában szórványosan előfordul és Arábiától Iránig egy aba nevű ujjatlan ruhatípus szabásbeli jellegzetessége."[25] – arra enged következtetni, hogy a magyar pásztorköpönyeg, a szűr ha anyagaikban nem is azonosak, de szabásvonalukat tekintve sok hasonlóságot mutatnak. Veronika Molnár Gerwers a magyar szűr eredetét kutatva néhány elemének – úgymint kifelé hajló *elej* és a *befenekelt* ujjak – ókori keleti előzményeit fejtette ki. Kutatásainak nagy érdeme, hogy óriási összehasonlító anyagot tárt fel a Balkántól – Kisázsián – Iránon át Türkmenisztánig. Történeti előzményének tekinti az ókori keleti *kandys* nevű kabátot. Állítását 22 ábrával támasztja alá, két keleti szabásrekonstrukciót mutat be. Gáborján Alice, a magyar viselettörténet kiváló kutatója több tételben cáfolta Veronika Gerwers állítását. Azt vallja, hogy a magyar szűr megmaradt 19–20. századi példányai alapján nehéz párhuzamot vonni, a perzsa *kandys* (köntös), ami kaftánszerű, lefelé bővülő, nemezből készült, varrott (!) kabátféle. A vállra vetett kandyst a perzsák terjesztették el. A recens kultúrából ismert kaftántípus lefelé bővülő, ékekkel toldott és az elején aszimmetrikus záródású viselet szabásában erősen eltér a magyar szűrtől. A kandys típusú – nem szűrtípusú – türkmén kabátokkal egyenlő szabású nyugat-anatóliai pásztorköpönyeget hoz példaként Veronika Gerwers, ami a magyar szűrrel mutat szokásbéli hasonlóságot, ám attól eltérően sem kifelé hajló eleje, sem pedig gallérja nincs. Az ilyen típusú felsőruhák Kelet-Európától – Kisázsián át ugyanazon a területeken megtalálhatók, melyeken az egykori *kandys*-típus kimutatható. Számos, és igen lényeges vonatkozásban eltér a magyar szűr szabásvonalától; az ékekkel toldott, bővülő, emez egyenes vonalú. Amíg a szűrnek van csuklyája, gallérja, a kandysnak nincs. Nem bizonyítható a kontinuitás.[26] A viselettörténeti kutatásoknál forrásértékűnek tekinthetők a képes ábrázolások. A Képes Krónikában, de más középkori forrásokban sem ismerünk

[25] *Gáborján Alice*, 1976. 227.
[26] *Gáborján Alice*, 1975. 158–159.

egyetlen szűrábrázolást sem. A szűr első írásos említése is csak 1570-ből való: „Nicolaus Zywzabó".[27] A szűr (szőr) szó is kettős jelentésű. A 16–17. században az anyagot már nem, csak a viseleti darabot jelentette, felmerült a „szürke" színből való eredeztetése is, azonban sokkal valószínűbb, hogy a török eredetű *szürüdzsü (nyájpásztor)* képezi a szó alapját, hasonlóan a románok *szurudzsu* nevű, a szűrhöz hasonló szabásvonalú pásztorviseletéhez. A szűr keleti eredetű szabását a 19–20. századi daraboktól ismerjük. Nem lehet tudni, hogy a megelőző századokban milyen ruhafélékben lappangott. A 19. században a magyar parasztság viselete volt. Gáborján véleménye szerint „itt ötvöződött az eurázsiai eredetű – de a magyarsághoz a középkori Nyugatról került csuklyával, az európai reneszánsz eredetű szögletes gallérral és a kifelé hajló elej-lapokkal."[28] Legújabb viselettörténeti kutatások bizonyítják, hogy a reneszánsz négyszögletes gallér az újabb típusú magyar szűröknél kombinálódott egy állógallérral, ami a keleti eredetű viseleti darabok tartozéka volt. A honfoglalás kori, majd hódoltságkori felsőruhák része az állógallér, de a Képes Krónika ábrázolásain látható kunok is állógallérú köpenyt viselnek. A Karcag-Orgondaszentmiklósi ásatások során előkerült aranyszállal hímzett gallér is igazolja, hogy a 15. századi kunok viseletének is része volt ez a gallértípus.[29]

Mivel a balkáni és a kisázsiai pásztorviseletben gyakori a csuklya illetőleg a csuklyává alakítható négyszögletes gallér, adódik a kérdés, hogy melyik volt előbb? A csuklyának történeti-földrajzi eredete eltér a szögletes gallérétól. (A kutatók kelta eredetűnek tartják a csuklyát.) Tény, hogy a pásztorviselet ott őrizte meg a csuklyát ill. a csuklyává alakított szegletes gallért, ahol a csapadékos éghajlat jellemző. A magyar szűr esetében eldöntetlen marad a szegletes gallér kérdése. Tény viszont, hogy miután a 19. században már ünnepi viseletté vált a szűr, a hatalmas szegletes gallér kínálta magát a díszítésre.

Végül is a cifraszűr, ez a sajátosan magyar viselet úgy alakult olyanná, amilyennek a múzeumokban ma látható, hogy alapszabását minden bizonnyal keletről kapta, a szűrcsatok a hódoltságkori mentékről ill. a 19–20. századi díszmagyarokról kerültek a szűrre. Az állógallér keleti eredetű, már a honfoglalás korából meglévő, a szögletes gallér a reneszánsz kori, a legarchaikusabb táji típust képviselő jászkunsági szűrök gallérjain és az *elejen* látható aszimmetrikus állócsokrok oszmán–török hatást tükröznek.[30]

[27] *Gáborján Alice*, 1979. 179.
[28] *Gáborján Alice*, 1975. 181.
[29] *Selmeczi* i. m. 18.
[30] *Palotay Gertrúd*, 1940., *Gáborján Alice*, 2000. 25.

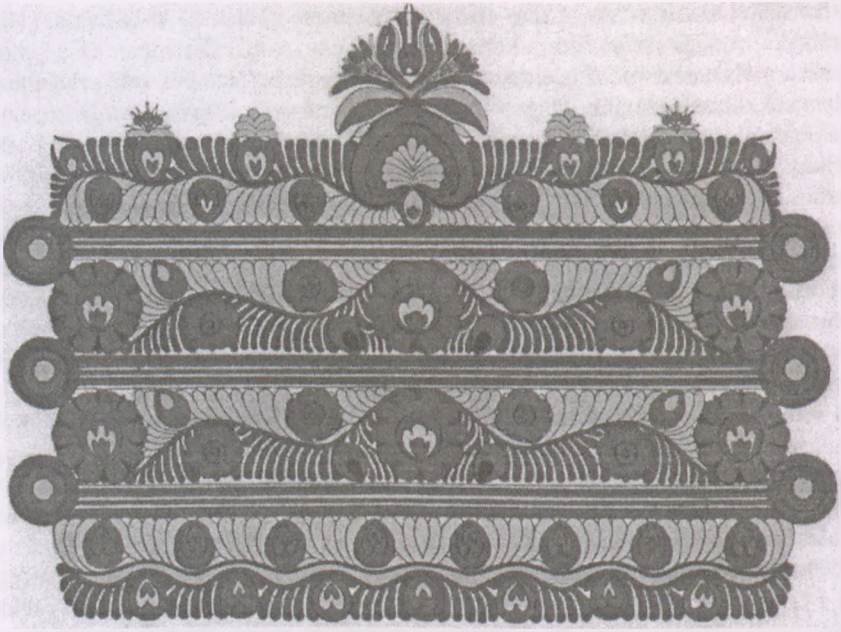

3. kép. Szűraszaj, Kisújszállás

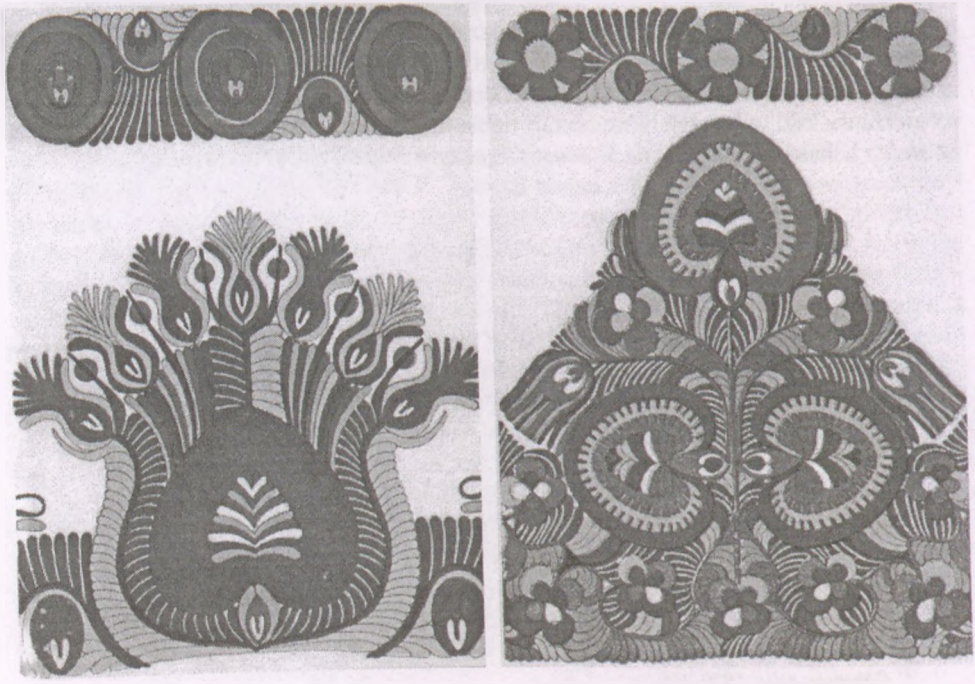

4. kép. Aszaj és szűrgallér közepe, Karcag

A szűr díszítése

A szűr díszítményei közül a *rátétes* díszítés keleti hozadék, a dunántúli szűrök őrizték meg. A virágdíszítés, a *rozmaringlevelezés* a tiszántúli szűröket jellemzi, közülük is a legrégiesebbnek a jászkunsági szűrök tűnnek. Az aszimmetrikus állócsokrokat, fogazott szélű leveleket, töltött szárakat, a virágok más színnel való kontúrozását, a virágban virágokat a kutatók oszmán–török eredetűnek tartják.[31]

A szűröket a *galléron, az elején,* az oldaltoldásként szolgáló *aszajon* és az ujjak végén díszítették. A szűrök díszítése nemcsak tájtípusaiban (Jászkunság–Alföld, Debrecen–Hajdúság, Bihar–Erdély, Felföld, Dunántúl), hanem tájtípuson belül is eltérő.[32] A legjobb példa erre a kunsági szűr, ahol is színeiben, de motívumaiban különösen jellemző az egyes kun városokra jellemző díszítés. (A vásárokon, csárdákban a szűréről látni lehetett, hogy melyik városból való a legény.)

Ennek alighanem az a magyarázata, hogy a helységben dolgozó szűrszabó mester maga alkotta mintakönyv alapján virágozott. Pl. Györffy Ferenc karcagi szűrszabó a 19. század derekán élt. A szűrhímzést (virágozást) Debrecenben tanulta, hazatérve szülővárosába céhes mesterként 25 éven át dolgozott. A nagykun szűr ornamentikáját ő teremtette olyanná, amilyen lett.[33] Díszítése nem hasonlít a debreceni tanult mintákhoz, annál több régies elemet őrzött meg. Tehát Györffy Ferenc és fia István is merítette valahonnan a motívumkincset, átörökítette, újrakomponálta a díszítőelemeket, mint ahogyan ezt a tájhoz kötődő népművészek teszik még ma is. A különféle alapon, textilen vagy fémen ránk maradt azonos motívumok megjelenésére a legjobb példa a Györffy által közölt ipolytarnóci gallérvirág[34] és a túrkevei tarsolylemez díszítése. Ez is igazolja, hogy a népi díszítőművészet megértése csak úgy lehetséges, ha a motívumok gyakran antropomorf jellegét meglátjuk. Ez magyarázatot adhat bizonyos, főleg életmódhoz kötődő motívumkincs továbbélésére, de vándorlására is. Mert ugyanaz a motívum – jel – másnak hat szövésben, hímzésen, bőrmunkán vagy ötvösremeken, az eredeti jelentése azonos. Megfejtésében gyakran a népköltészet is segít. A zsendülő tudományág, a szemiotika új módszereket, jó lehetőséget kínál az összefüggések felismerésére.

IRODALOM

Bartha Júlia
1998 Keleti tanulmányok (Néprajzi tanulmányok Közép-Ázsiáról) Karcag. Keleti örökségünk 5.

Bartha Károly
1939 A debreceni gubacsapó céh. Debrecen

Domonkos Ottó
1962 A süvegviselet történetéhez. Néprajzi Értesítő 44. 141–153.

[31] *Gáborján Alice*, 2000. 24.
[32] *Gáborján Alice*, 2000. 28–150.
[33] *Györffy István*, 1930. 79., *Gulyás Éva*, 1987. 126–129.
[34] *Györffy István*, 1930. 181.

Dorogi Márton
1961 A kunsági kisbunda. Múzeumi Levelek. 5. 13–16. Szolnok
Fazekas Mihály
1979 Kunmadaras juhászata. Karcag
Gáborján Alice
1976 A magyar szűr eredetének kérdéséhez. Néprajzi Értesítő 57. 155–181.
Gulyás Éva
1987 A szűr. In: Szolnok megye népművészete (Szerk. *Bellon Tibor–Szabó László*) 126–129. Budapest
Györffy István
1925 Nagykun szűrhímzések. Budapest
1930 Magyar népi ruhahímzések I. Cifraszűr. Budapest
1937 A nagykun viselet a XVIII. században. Ethnographia–Népélet 48. 122–123.
1984 Alföldi népélet (Szerk. *Selmeczi Kovács Attila*) Budapest
Palotay Gertrúd
1940 Oszmántörök elemek a magyar hímzésben. Budapest
Selmeczi László
1992 Régészeti és néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. Debrecen
Tagán Galimdzsán
1935 A gyapjúfeldolgozás a kisázsiai törököknél. Néprajzi Értesítő 27. 89–90.

BALASSA IVÁN

EGY RÉGI SZÉKELY ÉTEL: A KISZIL

Ezelőtt csaknem hat évtizeddel azt terveztem, hogy egy külön könyvet szentelek a székely népi táplálkozásnak. A történelem közbeszólt és elképzelésemből csak egy rövidke cikk jelent meg, mely néhány székely italról szolgáltatott részben történeti, részben személyesen gyűjtött adatokat.[1] Mivel a nagy tervet nem tudtam megvalósítani, most, amikor néhány régebbi és újabb fontos adat a kezembe került, azt gondolom, hogy érdemes azokat közreadni. Ilyen a *kiszil.*

A jobb megértés érdekében nézzük a magyar népi ételek legjobb magyar szakértője, *Kisbán Eszter* összefoglalását:[2] „*Zabkiszi, kiszi, kiszil*: savanyú, kocsonyás zabból való lisztpép. Székelyföldi étel (Csík, Háromszék, Udvarhely). A kemencében szárított zabot malomban őrletik, a héjrészeket kirostálják. A lisztet meleg vízzel híg péppé keverve néhány napig magában erjedni hagyják. Más változat szerint a lisztet forrázzák, kihűlve *kovászmag*gal kenyérszerűen bekovászolják, amikor megkel, langyos vízzel elegyítik. Csak a tetejére felszálló fehér lét főzik. A kihűlő zabkiszi mindkét esetben kocsonyaszerűen merevedik meg. Hidegen eszik, hozzá tejet, mézet vagy cukros vizet, aszalt szilva levét kanalazzák. Népnyelvi elnevezésként mindhárom címszóváltozat előfordul. A 18. század közepén az ételt *kiszij* és *kiszil* néven emlegetik." Ugyancsak *Kisbán Eszter* foglalta össze a kiszilről rendelkezésünkre álló ismereteket 1997-ben is.[3] Hozzáfűzve, hogy ez az étel a 20. században Erdélyben kiszorulóban volt, az 1920-as években még jól emlékeztek rá.[4] Az 1990-es évek második felében már csak az idősebbek ismertek rá, de nem igen készítették.

A napokban kezembe került (*Albert Ernő* kedves barátom jóvoltából) *Benkő József:* Transsilvaniai specialis. Erdély földje és népe, melyet *Szabó György* fordított kitűnően magyarra. Benkő ebben az államismereti jellegű munkájában rendkívül sok néprajzi adatot is közöl. Így többek között Udvarhelyszék általános bevezetése közben a *kiszelyt* olyan pontossággal és részletességgel írja le, hogy az bármelyik néprajzgyűjtőnek becsületére válna. A lejegyzés időpontját 1777 körülre tehetjük és helyéül elsősorban Erdővidéket jelölhetjük meg, hiszen Benkő (1740–1814) itt született és élete nagyobb része ide kötődik. A szöveg a következő: Ebben a székben, mivel a termelés nem mindenütt folyik dicséretes módon, a szomszédos szász székek, Segesvár és Kőhalom nyújtják a gabona bőségét. A lakosok közül azonban sokan, nemcsak a szükségtől indíttatva, hanem ínyencségük kielégítése végett is, zselatint vagy zabkocsonyát (magyarul *kiszelyt*) készí-

[1] *Balassa Iván*, 1944. 88–93.
[2] MNL. 5. 609.
[3] MN. IV. 448–449.
[4] *Bátky Zsigmond*, 1941. 75–76.

tenek, amely táplálkozásra nagyon alkalmas s ezért tanuld meg elkészíteni, a következőképpen:

A szitával megtisztított s a kemencében (kenyérsütés után) megszárított zab lisztjéből végy, amennyit akarsz. Ezt, héjától és korpájától meg nem tisztítva, tedd bele egy tálba vagy más edénybe, és keverd össze a kezet nem égető, annyi meleg vízzel, hogy a liszt ússzék a felszínén. Akkor tégy bele közönséges erjesztőt (kovászt), s állítsd langyos helyre, míg meg nem kel, amit mintegy tizenkét óra alatt érsz el. Azután észreveszed, hogy a zab héja nagyon sűrűn összegyűl a felszínen és repedések mutatkoznak rajta; majd a zabliszt és a korpa keverékéből a folyadékot alaposan nyomd ki kezeddel egy megfelelő edénybe; a salakját dobd egy másik edénybe, amelyet előkészítettél az utólagos kisajtolásra. Miután ily módon az egész nyersanyaggal elkészültél, a visszamaradt salakra önts újra meleg vizet, s a fentebb ismertetett módon ismét préseld ki az egészet. Azután mind a víz hozzáöntését, mind a kisajtolást addig ismételd, amíg a folyadék elveszti fehér színét, és ebből tudni lehet, hogy a zabliszt már mentesült a korpától. Végül az egész folyadékot szűrd meg, s tedd félre egy edényben, kellő hűvösségű helyre, hogy meg ne savanyodjék. Amikor fogyasztani akarod (csakis egy nap elteltével!), az edényt felrázva, a vizes anyagot keverd össze és cserépfazékban főzd fel, a tűzön gondosan kavargatva, hogy kapjon füstszagot. A kocsonya anyaga a tűzön először megvastagodik, tovább főzve magától feloldódik. Amikor annyira sűrűnek látod, hogy valamelyest megszilárdulva folyik le a kanálról, öntsd tányérokba. Ha helyesen készítették és főzték, kihűlve olyan tömöttséget ér el, hogy egy ráhelyezett borítóval az egész masszát a tányérról a tenyeredre teheted, majd épségben újra vissza.

Eközben egy másik tányérba önts tejet vagy szilvalevet vagy mézzel édesített vizet (ez azonban az előzőknél sokkal gyengébb „korcsolya" lesz) vagy mézes bort, vagy valami hasonlót, és ugyanazzal a kanállal végy innen kocsonyát, amonnan levet, s igen jóízűek lesznek, ha úgy fogyasztod, hogy rágás nélkül sietve lenyeled, mielőtt szájpadlásodhoz ragadna. Ha a massza sűrű, a kocsonyához tölts vizet egy tálba; ha túlságosan híg, apaszd el a vizet. Ha megsavanyodik, a felületen lévő vizet, a tálat megdöntve, öntsd ki (a vegyészek ezt a műveletet *dekantálás*nak nevezik), önts hozzá friss vizet, hogy a masszával keveredjék össze és főjön fel.

Azoknak, akik hozzászoktak, kétségtelenül nagyon egészséges és igen finom hűsítő étel; használ a köhögőknek és a hektikásoknak. Először talán a gabona drágasága tanította meg rá az embereket, s most ebben s néhány más székben és helységben többen a gazdagok közül is nem bírják ki sokáig ez étel nélkül, mivel kiváló étvágygerjesztő.[5]

Középajtán, Miklósvár-fiszéken, ahol Benkő paposkodott a 18. század elején, kimutatása szerint 490 köblöst vetettek rozzsal és búzával, míg árpával és zabbal 225-öt, Bölönben ez az arány 365–311, Baróth 511–405, nagyjából ilyen arányokat találunk Háromszék más településein is. Tehát nemcsak takarmányozásra, hanem emberi étkezésre is alkalmazták a zabot. Nem lehet hát véletlen, hogy Baróti Szabó Dávid is felvette szavunkat Kisded szótárába.

Úgy látszik azonban, hogy nemcsak Székelyföldön, hanem a Nagyszamos mentén is ismerhették a *kiszit*, melynek elkészítését a fentiekkel hasonlóan írták le: „kocsonyaforma étel neme, zabtocsból (vízzel leforrázott zablisztből) kovásszal megkeletve, úgy

[5] *Benkő József–Szabó György*, 1777–1999. II. 30–31.

főzik, mint a kását s tejjel vagy szilvalével eszik – csak nyelni kell, de megrágni nem szokás".[6]

Kriza János nemcsak szótárába vette fel, hanem egy népdalban is megtalálta Siklódon és közreadta:

Nincsen nekem semmi bajom,
Lesz szalonnám, tejem, vajom,
Zabból *kiszi* szilvalével,
Jó káposzta friss pellével.[7]

Kriza 1811-ben ugyancsak az Erdővidéken, Nagyajtán született és a *kiszijt~kiszit* gyermekkora óta ismerte.

Feltűnő viszont az, hogy korai szótárainkban nem fordul elő és először *Bod Péter Páriz Pápai* szótárában tűnik fel 1767-ben (PPB). Jelentése: *puls avenacea; haberpapp, eine speise.* Érdemes megjegyezni, hogy Páriz Pápai Ferenc nem erdélyi származású, míg Bod Péter Felsőcsernátonban, Háromszéken született és gyermekeskedett; ezért a *kiszil*t ismerhette.

A szó eredetét *Gombocz Zoltán* már korán megfejtette[8] és megállapította, hogy szlávból került át hozzánk és általában „savanyú leves" jelentéssel ismerik. A későbbiekben *Kniezsa István* nyomán a TESZ foglalkozik vele és néhány előfordulását is felsorolja. 1759–62: „jobbnak tartotta a háromszéki puliszkát az afféle csíki *kiszijnél*"; 1781: *Kiszílynek* (Magyar Hírmondó); 1808: *Kiszily.* Majd megállapítja, hogy a székelyföldi *kiszil* az ukránból való. Hasonló megállapítást találunk a későbbi irodalomban is.

Udvarhelyszéken (Siklód) még az 1920–1930-as években is emlékeztek rá, esetleg készítették is, amint egy székely asszony leírása erről tanúskodik: *Kiszij.* A zabot megtiszítsuk, kenyérsütés után kemencébe tesszük, hogy száradjon. Csak így viszik a malomba őrölni. Vasrostával megszitálják, hogy a héja maradjon ki, oztán befőrázzuk a kádba: mikor kihűlt, békovászojjuk, mint a kenyeret; mikor megkött, langyos vízzel féelegyítsük; a kád tetejire fehérszínű, mint a té, száll fé s ezt szedjük le, főzzük kavargatás közt jó sűrűre; mikor elég kemény, tányérba tőtjük, aludjék meg, mint a kocsonya; ha sikerült, sima kell legyen, a teteje hasadozzon meg. Forralt tejjel esszük. (Közmondás: *kiszij a köszöbik*! a kásafélékről meg: *kása kapuig*! Ma már a kiszijt nem készítik; csak a régiek ismerik.[9]

Csíkból sikerült időben még ennél is közelebbi adatot megszereznem *Szabó Judit* jóvoltából, amit ezúton is köszönök: „Én 1970-ben Csíkszentdomokoson gyűjtöttem több adatközlőtől. Az idősebbek, nyolcvanon felüliek még maguk is készítették, találtam 40–50 éveseket, akik fogyasztására emlékeztek, de a hetvenes évek 7–20 évesei már nem ismerték. Itt küldöm az általam legpontosabbnak ítélt receptet. Egy kupa (egy liter és egy negyed) zablisztet leforráznak, hagyják kihűlni és kovászlével erjesztik. Három napig erjed (fehér tejszínű leve lesz). A levet leszűrik és úgy kevergetve, mint a puliszkát, addig főzik, amíg kocsonyás lesz. A forró kiszire hideg, forralt tejet töltöttek, vagy szalonnatepertőt tettek."

---

[6] *Kövi Pál,* 1980. 17–18.
[7] *Kriza János,* 1975. 121.
[8] MNy. I. (1905), 166.
[9] NÉ. XXIV. 1932. 122.

Érdemes megjegyezni, hogy *Kurkó Gyárfás* (1909–1983), aki Csíkszentdomokoson született és gyerekeskedett, Nehéz kenyér című életrajzi regényében ugyancsak megemlékezik a *kiszil* fogyasztásáról.[10]

Néhány adatunk nemcsak azt mutatja, hogy a Székelyföldön több helyen előfordult a *kiszil*, hanem arról is tanúskodik, hogy a 18. század előttről nem került elő rá vonatkozó bizonyíték. A zab a legigénytelenebb gabonaféle, mely rossz talajban, magas tengerfeletti szinten és kemény időjárási körülmények között is megterem. A belőle készített pépes ételek, a kukoricával szemben kezdtek visszaszorulni még ott is, ahol az nem termett meg, hanem máshonnan kellett behozni. A 19. század második felétől a pépes ételek egyre kisebb területre szorultak és helyüket mindinkább a kenyérféleségek foglalták el.

Európa több részén tudunk a *kiszil*hez hasonló zabból készült étel meglétéről: többek között Angliából is 1741-ből, melyet nemcsak táplálékul, de orvosságként is ajánlanak, készítése pedig a következő. „A walesiek a vízben kocsonyasűrűségűre főzött zabkeményítőből ételt készítenek, a melyet nemcsak Walesben, hanem egész Angliában nagyra becsülnek. Ezt a zabkeményítőből készített kocsonyát melegen, rudacskákra szeletelve, tejjel vagy sörrel vagy nádmézzel édesített fehér borral vegyítve tálalják".[11]

Skóciában is ismerték ezt az ételt, ahol ugyancsak elég sok zabot termeltek[12] és sok műveltségi elemük kapcsolódik Skandinávia felé, ahol ugyancsak ismernek ehhez hasonló zabból készült ételt. Készítéséről Svédországból és Finnországból egyaránt vannak adataink, de a mi székely *kiszi*lünk szempontjából fontosabb a keleti szláv kapcsolat, hiszen neve is innen származhat.

Az északi zab-övezetben a *kiszelj* és a szláv 'savanyú' jelentés széles körben elterjedt, sőt többek között azt a finnek is átvették.[13] Legdélebbi előfordulása a kelet-tiroli Alpokban található meg, ahol ugyancsak önálló ételként fogyasztották.[14] A neve itt is szláv eredetű annak ellenére, hogy a német néprajzkutatók szerint a kenyér előtt a zabpép volt a germánok legfontosabb eledele, melyről Plinius is megemlékezik. Ez az étel a 20. századig is megőrződött, különösen a Rajna mentén és Schleswig-Holsteinban.[15]

Az ukránok ugyancsak ismerték és készítették és talán a Kárpátok vonulatán végig juthatott el a Székelyföldre, mint ahogy számos műveltségi elem közvetítését ezen az úton ki lehet mutatni.[16] Az orosz nyelvterület északi részén is széles körben elterjedt azokon a vidékeken, ahol a zabot jelentős mennyiségben vetették.

A fenti szórványos adatok is elegendőek ahhoz, hogy megállapítsam: a zabból készült *kiszilt* a Székelyföldön ismerték és készítették a 18. századtól kezdve, bár korábbi adatok még előbukkanhatnak. Olyan kocsonyaszerű pépes étel volt, mely a mindennapi étkezésben is jelentős szerepet játszott, de lassanként – annak ellenére, hogy a Székelyföldön a kukoricatermelés minimális – háttérbe szorult a puliszkával szemben. Szláv eredetű neve és az ukránokéhoz hasonló készítési módja azt sejteti, hogy innen származik és a természetes terjedés mellett az ukrán telepítéssel történt meghonosodása is feltételezhető.

---

[10] Erre az adatra Albert Ernő hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.
[11] *Benkő József–Szabó György*, 1777–1999. 31.; *Geoffrey, S. F.* 1741. III. 230.
[12] *Fenton, Alexander* 1974.
[13] *Zelenin, Dimitrij*, 1927.
[14] *Rhamm, K.* 1909.
[15] Wörterbuch der Deutschen Volkskunde 1974. 106.
[16] MNL. 5. 1982. 608.

A mindig zablisztből készült *kiszilyt* sokszor összekeverik olyan más ételekkel, levesekkel, pépekkel, melyeket ugyancsak a szláv nyelvekből vettünk át. A *kisze* szó ugyancsak a szláv *kisel* „savanyú" szóra megy vissza.[17] Ez a Palócföldön ismeretes és meghatározása: „savanyú gyümölcs vagy korpaleves, amit különösen böjt idején ettek". Kellemes savanyú íze volt és ciberének is nevezték. A 19. század végén *Istvánffy Gyula*[18] így jellemezte: „Sok helyen még reggelire is 'kiszit' eszik a ház népe, mert mindenkinek, de kivált a rossz gyomrúaknak nagyon egészséges, amennyiben azt tartják, hogy a gyomrot megszívja s a csömört megszünteti".[19] Ezt sem tudjuk a 18. századnál előbb kimutatni, ebben az is közrejátszhatott, hogy elsősorban paraszti ételnek tartották.

Más a helyzet egy másik levesfélével, melynek neve *keszőce* ugyancsak a szláv „savanyú" alapjelentésű szóból származik. Ezt már a 15. századtól kezdve ki tudjuk mutatni. Először, mint családnév tűnik fel: 1440: Keszölcés, ami arról tanúskodik, hogy vagy a készítésben serénykedtek vagy nagyon kedvelték az ilyen ételt. Fejér megyéből több adat is tanúskodik a családnév 15. századi elterjedtségéről. A 16. századból ismerjük *Keszölcze* változatát.[20] Arról is van adatunk, hogy a Nádasdi család konyháján is használták. 1544: Attam az *kezöcze* czinalonak.[21] Itt önkéntelenül is felvetődik a családnevekkel kapcsolatban a kérdés, hogy vajon a *Kiszely* családnév nem a fenti *kiszely*ből származik-e, de ez még további kutatást igényel. Mindenesetre a 2000. év budapesti telefonkönyvben 40–50 *Kiszel ~ Kiszely* név viselője található, míg *Keszőcze* 10. Maga a *keszőce* szavunk földrajzi elterjedését[22] tekintve valamelyik délszláv nyelvből (szerb, horvát, szlovén) történt átvételről tanúskodik.

A *kisze, kiszely, keszőce* további részletes kutatást igényelne, de annyi már most is megállapítható, hogy a székely kiszily a zabhoz kötődik, míg a többiek gyümölcsökhöz, korpához vagy máshoz kapcsolódnak. Mindenesetre a székely kiszily, ha áttételesen is az ó-európai műveltséghez kötődik.

RÖVIDÍTÉSEK

Ethn. Ethnographia 1990–; Magyar Néprajzi Társaság folyóirata
MN Magyar Néprajz. Életmód IV.
MNL Magyar Néprajzi Lexikon 1–5. Budapest 1977–1982.
MNy Magyar Nyelv 1905–; a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata.
MTsz Magyar Tájszótár. Szerk.: *Szinnyei József* 1893–1901.
NÉ Néprajzi Értesítő 1900–; a Néprajzi Múzeum folyóirata (évkönyve)
OklSz Magyar oklevél-szótár. Szerk.: *Szamota István–Zolnai Gyula*. 1902–1906.
PPB Franciscus Paris Papai: Dictionarium latino-hungaricum. Cibinii 1767.
SzD Kisded Szó-tár... Kassa, 1784.

[17] *Kniezsa István*, 1955. 267, TESZ
[18] 1898. 311.
[19] *Cs. Schwalm Edit*, 1989. 412–413.
[20] *Kázmér Miklós*, 1993. 588.
[21] OklSz
[22] MTsz., ÚMTsz

TESZ A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára 1–4. Szerk.: Benkő Loránd, Budapest, 1967–1984.

ÚMTsz Új magyar tájszótár 1–3. Főszerk.: *Lőrinczy Éva*. Budapest, 1979–1992.

IRODALOM

Balassa Iván

1944 Adatok a székely népi italok ismeretéhez. Ethn. LV. 88–93.

Bátky Zsigmond

1941 Táplálkozás. A magyarság néprajza[2]. I. 75–76.

Benkő József–Szabó György

1777–1999 Transsilvania specialis. Erdély földje és népe I–II. Bukarest–Kolozsvár

Fenton, Alexander

1974 Sovens in Scotland. Folk Life (The Society for Folk Life Studies) 12. 41–47.

Geoffrey, S. F.

1741 Tractatus de materia medica. Paris

Istvánffy Gyula

1898 Újabb adatok a palóczok ethnographiájához. Ethn. IX. 311.

Kázmér Miklós

1993 Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Budapest

Kisbán Eszter

1989 Zabkiszi. MNL. V. 608.

1997 Táplálkozáskultúra. MN. IV. 440–451.

Kniezsa István

1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest

Kövi Pál

1980 Erdélyi lakoma. Bukarest

Kriza János

1975 Vadrózsák. Bukarest

Kurkó Gyárfás

1970 Nehéz kenyér. Bukarest

Rhamm, K.

1909 Talken und Geislitz (russisch tolokno und kiselj) – Zwei alte slawische Hafergerichte. Carinthia

Cs. Schwalm Edit

1989 A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapokon. In: Palócok III. 379–495. Főszerk.: *Bakó Ferenc*, Eger

Zelenin, Dimitrij

1927 Russische (ostslawische) Volkskunde. Berlin–Leipzig

LÁBADI KÁROLY

MAGÁNYOS ÉLET, INTERETNIKUS ÉLET A DRÁVASZÖGBEN

A Horvátország határain belül élő drávaszögi magyar népcsoport évszázadokon keresztül megőrizte folytonosságát. Létszámukat az első érvágás a tatárjárás idején érte: sokan elpusztultak, mégis maradt egy életképes mag, amely a lakosságveszteséget aránylag rövid idő alatt pótolta. A török félhold árnyékában sorsa, élete továbbra is igencsak szűk élettérben és veszélyes körülmények között alakult. A dél–északnyugati, Eszék irányából jövő s Szigetvár, Kőszeg, Bécs felé tartó hadiút közelsége nem volt áldásos, a sűrűn felvonuló hadak gyakran felégették falvait. A vízkiöntések, a végeláthatatlan rétségek nádasai azonban oltalmat, menedéket kínáltak az otthonukból elűzött lakosságnak. Ugyanakkor arra is akadt példa Laskó, a dunai kikötővároska esetében, hogy stratégiai szerepe, elsősorban bőséges halélelme miatt a török sokáig megkímélte a várost és népét, sőt némi kiváltságok adományozása révén előnyökhöz juttatta. Településszerkezeti szempontból abban az ínséges időben azonban kedvezőbb volt a helyzet a mainál: az említett Laskó mellett, amelynek népessége a korabeli Mohácséval vetekedett, fontos mezőváros volt még Vörösmart, Hercegszöllős és az elpusztult Danóc. Nemcsak gazdasági központokká fejlődtek a mára faluvá zsugorodott települések, hanem messze világító szellemi műhelyek alakultak ki bennük. A török félhold árnyékában olyan alkotók éltek, illetve települtek meg ezen a területen, akiknek híre túllépte a vidék, az ország határát, s Európa-szerte számon tartott auktorokká váltak. A török jelenlétének ellenére egy időben ezen a tájon csobogott legbőségesebben az anyanyelvi kultúra és irodalom forrása. A kisvárosok bocsátották útjukra a nevezetes Veresmartiakat, Hercegszöllősieket, Laskaiakat.

Háborús időkben is szerencsés volt errefelé a csillagjárás, mert a Drávaszög magyar népe az anyanyelv, az anyanyelvi kultúra legértékesebbjéből kapott szinte máig eltartó útravalót. Megsemmisíteni még a kivonuló, nyomában pusztaságot, perzselést hagyó iszlám hadak és a felszabadító császári csapatok sem tudták. Legalábbis teljesen. A felszabadító harcoknak azonban lettek következményei: egy erős belső és egy jelentős kifelé, többek között a Kiskunságba irányuló migráció vette kezdetét. Nagy volt az odaveszés, ezenkívül jelentékeny azok száma, akik biztonságosabb helyre menekültek. Vörösmart népessége például 57 magyar családból állt, de szinte ugyanennyi keresett oltalmat a mezővárosban.[1] Az elnéptelenedő településekre már a 16. és 17. században szivárogni kezdett Dalmácia, Hercegovina és Szlavónia tájairól a horvát, katolikus vallású népesség, bár betelepedésükről már 13–14. századi adatok szólnak. A szerb telepesek

[1] *Taba István*, 1941. 11–12.

ugyancsak a török uralom idején kezdtek megérkezni Baranyába. Legnagyobb hullámukat Čarnojević Arzen ipeki pátriárka vezette, s nemcsak a Drávaszögben szakadtak le belőlük, hanem egészen Szentendréig jutottak el a Duna mentén. A harmadik náció 1722-től és 1726-tól érkezett nagyobb számban: a lakatlan településeket a Rajna felső vidékéről származó németség[2] töltötte meg. Betelepülésükig a magyarság szinte tiszta, homogén nyelvi környezetben élt. A megnevezett időszaktól kezdődően azonban idegen nyelvi és kulturális hatás kezdte érni. Természetesen jóval kisebb mértékben, mint az utóbbi egy-két évtizedben tapasztalható volt. Már csak azért is, mert a betelepedés nem egyszerre történt, hosszabb távon és szakaszosan zajlott. Ahogy azonban nőtt az idegen nemzetekhez tartozó lakosság létszáma, úgy csökkent a drávaszögi magyarságnak a környezetére gyakorolt kulturális hatása. A népszámlálások tulajdonképpen tükrözik is ezt az irányzatot. Igazából attól kezdve követhető számszerűleg is, amióta megbízható nemzetiségi összeírások készültek. Az 1910-es népszámlálástól az 1991-ig terjedő 80 éves időszakban a magyarság lélekszámának csökkenése az utódállamok területén a legfélelmetesebben éppen a Drávaszögben következett be – száma 56 százalékkal apadt! A legnagyobb népességszámról, 24 145-ről 8956-ra esett vissza. Az arányvesztés ennél drasztikusabban csak a németség esetében következett be. Az összlakosságból 27,6 százalék vallotta magát németnek 1910-ben, 1991-ben már csak 0,8 százalék. A horvát és szerb lakosság esetében a növekedés aránya volt hasonló: a horvátok száma 3,7 százalékról 41,9 százalékra, a szerbeké 12,1-ről 25,5-re emelkedett.[3]

Századunkban az első nagy politikai törés e vidéket 1918-ban érte, amikor az újonnan alakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság katonasága megszállta Dél-Baranyát, a Drávaszöget is. 1920-ban került sor a trianoni békediktátum aláírására. 1941-ben a bécsi döntés alapján a Drávaszöget újból az anyaországhoz csatolták, ám ez a kötelék tiszavirág életű lett – a terület visszakerült a jugoszláv államalakulathoz.

Az 1918-tól 1945-ig, majd az 1948-ig tartó időszakban elsősorban a magyar intézményrendszer szenvedett sok veszteséget. Az egyházi tulajdonú iskolák zömét államosították. A magyar iskolahálózat, az egyházi és egyleti élet a tudatos sorvasztás után csak 1947–48 után kezdődött újból kifesleni. A Horvátországi Magyar Kultúr- és Közoktatási Szövetség, amely helyi művelődési egyesületek révén a nevéből következően elsősorban művelődési igények kielégítésére törekedett, 1949-ben alakult meg; 1967-ben átszervezték, s jogutódjaként létrejött a Horvátországi Magyarok Szövetsége, amely úgy hirdette meg programját, hogy kezdeményezője, megformálója és megvalósítója kívánt lenni a horvátországi magyar nemzetiségű polgárok tevékenységének az oktatás és nevelés területén, a nemzetiségi kultúrában és művészetben, a néprajz és egyéb kulturális értékek ápolásában, a magyar nemzetiség kiadói és tájékoztató tevékenységében, valamint a nemzetiség alkotmányos jogainak és kötelezettségeinek megvalósításában. Legkézenfekvőbb eredményei mégis a művelődési élet és az oktatás területén születtek. Az 1991-ben kirobbant szerb–horvát háború következtében beállt vákuumban kényszerű továbblépésre lett szükség – a megmaradásért. A Horvátországi Magyarok Szövetségének ideiglenes elnöksége és a horvátországi értelmiségiek jelentős csoportja jogutódként 1993 tavaszán megalakította a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közösségét, amely a horvátországi magyarság teljes érdekképviseletét vállalta fel.

[2] A második világháború utáni kitelepítések miatt szinte megszűnt demográfiai tényezőnek lenni.
[3] *Lábadi Károly*, 1993.

A magyarság megmaradásának igazi sarokkövei évszázadokon keresztül az iskolák voltak és maradtak: szinte kivétel nélkül hatosztályosokból váltak nyolcosztályosokká. Az első áttörést a vörösmarti gimnázium megnyitása jelentette. Diákjai, végzősei számára megnyílt az út a továbbtanuláshoz, a második világháborút követő években a magyar értelmiségi képzés részeseivé váltak elsősorban a bácskai tanintézményekben.[4]

Az iskola mellett az anyanyelvi kultúra megőrzésében, továbbéltetésében az egyház igazándiból nem fejthetett ki nagy erejű tevékenységet. A történeti egyházak közül a katolikus és református között oszlik meg nagyjából azonos arányban a magyarság. Csak az utóbbi években billen az arány a katolikus felekezet javára.

A lelkészhiány mindennapos. Egy-egy pap két, sőt több fiókegyházat látogat. A katolikus egyházban ennél is súlyosabb a helyzet: az elmúlt évtizedben ugyanis nem akadt egyetlen állandó, magyarul szolgáló lelkipásztor sem! Az „elcsángósodás" szomorú tragikuma ütötte fel fejét.

Az életmódváltás ugyancsak lényeges, ugyanakkor hátrányos változást idézett elő a magyarság életében. A halászsök, szőlészek utódainak jelentékeny hányada ingázó ipari munkássá vált. Eszék, Pélmonostor üzemeiben keresik kenyerüket. Nyelvi közegük teljesen megváltozott. Munkahelyi érintkezésükből kiszorult az anyanyelv. A családokban részben emiatt is erős az idegen nyelvi hatás. A fiatalok körében ugrásszerűen megnőtt a vegyes házasságok száma. Az utódok, a gyermekek rendszerint a másik nemzetiségű szülő nyelvét tanulják meg. A magyar nyelvvel majd csak esetleg az anyanyelvápoló órákon találkoznak. A vegyes házasságok mellett a külső, az 1970-es évektől felerősödött gazdasági gyökerű migráció ugyancsak megtizedelte a magyar nyelvi közösséget. Az életerős fiatalok közül sokan Nyugat-Európában kerestek munkát. Ha találtak, zömük ott meg is telepedett. Természetszerűleg az elöregedés ezáltal szembetűnőbb és érzékelhetőbb. Megszakadt az a lánc, amely révén a kultúra, a nyelv, a hagyományok átörökíthetők. Ezen a helyzeten az anyaország relatívan közeli fekvése sem tudott jelentősen változtatni (a településekről, a legtávolabbiakról is egy óra alatt gépkocsival elérhető a határ). A világútlevél már az 1960-as évektől megszaporította és rendszeressé tette a kiutazásokat, amelyek többnyire bevásárló jellegűek maradtak.

Az 1991-ben kirobbant délszláv háború azonban sorsfordítóan megváltoztatta a népcsoport helyzetét és esélyeit. Egy csapásra megszűnt nyelvi, kulturális szervessége. A horvátországi Baranya 52 településének majd mindegyikén, de zömmel kilenc homogénnek tekinthető falusias jellegű községben[5] élő magyarság – az összlakosság 16,5 százaléka – jelentős része a háborútól való félelmében szétrebbent. Lélekszámának valamivel több mint egyharmada elmenekült. Többségük az anyaországban keresett menedéket, de sokan Nyugat-Európában, sőt a tengerentúlon találtak oltalmat. Időközben számos család átköltözött a felszabadított horvát területekre. A drávaszögi magyarság, amelynek otthona Horvátország területén van, most négyfelé szakadva él: kb. 4500 elszigetelten, elzártan szülőföldjén maradt, a többiek az anyaországban, mások Eszék környékén és a külhoni országokban várják sorsuk jobbra fordulását. Ez az adventi időszak ötödik esztendeje tart. A menekülés, a háború természetesen összeroppantotta és hatástalanná tette az intézményi rendszert az iskolától az egyházakig. A drávaszögi magyarság nyelvén, kultúráján ózonlyukszerű hasadás keletkezett. Egyszerűen elporladt az a köldökzsinór, amelyen táplálékot, erőt szívhatna magába. Ez a légszomj, ez az erőszakos haláltusa

[4] Bővebben l. *Lábadi* Károly, 1993. 15-32.

[5] Csúza, Kiskőszeg, Kopács, Laskó, Nagybodolya, Sepse, Újbezdán, Várdaróc és Vörösmart.

modellértékű az egyetemes magyar közösség számára: a rianás, mint az várható volt, a nyelvterület legdélibb részén a leghangosabb. Ahol legsebezhetőbb a nyelvi megmaradás. Megállítani már alig lehet.

Az összevetések, a szakirodalmi adatok párhuzamba állítása után úgy tűnik, hogy a drávaszögi magyarság és az őt körülölelő szláv, elsősorban horvát és szerb etnikum népi kultúrája között a viharos történelem ellenére sincs lényeges kapcsolat. A megállapítás azonban csak részlegesen igaz, ugyanis ha a két etnikum közvetett egymásra hatása gyenge is, a kultúrák szintjén ez a hatás jóval erősebben érezteti jelenlétét. Ennek a kulturális szintnek hatás-gyökerei visszanyúlnak egészen a honfoglalásig. Az ilyen szintű szláv hatás nem vitatható, azonban mértékében lényeges eltérések mutatkoznak a kutatói felfogásokban. A legmegalapozottabbnak az a teória látszik, amely azt hirdeti, hogy ugyan létezett ez a hatás, azonban a magyarság esetében a Kárpát-medencébe érkezésekor és utána is „az önálló és sajátos kultúrát kialakító magyar fejlődés nem vitatható."[6]

A drávaszögi magyar etnikum körében gyakorlatilag csak a 15–16. századtól kezdődően indult el a szlávság, a horvátok és szerbek letelepedése, s ettől kezdődően teremtődött meg a közvetett egymásra hatás lehetősége. Addig magányosan, társnemzet nélkül élt. A folyamatban kimutatható ugyanaz a súlyos következmény, amely hasonló szituációban a nyelvterület más szegletében is jelentkezett. Az a jelenség következett be fokozatosan a megnevezett századoktól kezdődően, amikor „a korábban tömbszerűen elhelyezkedő magyarság is részekre, mintegy zárványokra szakad az őket körülfolyó más etnikumúak tengerében."[7] A Külső- és Belső-Drávaszög közé szláv etnikum ékelődött be, lakóterületét keleten a Duna, délen a Dráva zárta le határfolyóként, amelynek jobb partján szintén a horvát etnikum szerzett egyre nagyobb életteret. Ebben a helyzetben a drávaszögi magyarság számára elsősorban a történetileg meghatározó és megtartó tényezővé a vallási endogámia vált, miáltal a Drávaszög a dél-baranyai reformáció meghatározó színtere is lett. A 16. századtól majdnem a 20. század első harmadáig ugyanis éppen a református vallás határozta meg a magyar falvak házasodási körzetét, amelynek határa csak ritkán nyúlt át a Drávaszög peremén. Ha előfordult, akkor is csak Baranya, az Ormánság és a szlavóniai szigetmagyarság irányába alakultak ki keskeny házasodási folyosók. Az etnikai identitás megőrzése részben a református valláshoz tartozással is azonosult. A nyelv és a kultúra megőrzésében múlhatatlan szerep jutott az iskoláknak, amelyek közül több is (Vörösmart, Laskó) a 16. századtól napjainkig folyamatosan működött. A magyar irodalom és kultúra kiemelkedő alakjai fordultak meg ezekben a falusi oskolákban, s a tudomány széthintett magja jó talajra talált: a 16–17. században az aránylag kis területről meglepő számú fiatal jutott el külhoni egyetemekre. A Laskaiak, Veresmartiak, Hercegszöllősiek teljesítményét máig nyilvántartja az irodalom-, a művelődés- és az egyháztörténet.

Pár évszázadig egymás mellett élt két kultúra, igazából azonban nem találkoztak, közöttük csak véletlenszerű érintkezési pontok alakultak ki. Lényegében 1948-ig a magyarság megőrizte számbeli többségét a német, a horvát és szerb etnikummal szemben. Ebből a tényből kifolyólag kultúráját megőrző igyekezete is érezhetőbb. A horvát történészek[8] némelyike úgy véli, hogy a terület horvát lakossága a török kiűzése után saját anyanyelvét beszélte, nem ismerte környezetének nyelvét, a magyart. Változás csak 1848

[6] *Ujváry Zoltán*, 1995. 8.
[7] *Szabó László*, 1996. 94.
[8] *Pinterović Danica*, 1954. 88–89.

után következett be, amikor az „elmagyarosítási"[9] törekvések felütötték a fejüket. A harmadik fázis akkor következett be, amikor a terület 1918 után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság része lett, s a korábbi arányok elveszítették fokukat és jelentőségüket, ami abban is megnyilvánult, hogy a második világháborúig tartó korszak nemzedéke már nem beszélte a magyar nyelvet, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchiában még hasznosítani tudott. A magyar kultúra hatását a népi kultúrában a viseletben, a berendezési tárgyakban és a szokásokban mutatták ki. A szobabelső berendezésekor a magyarságtól vették át a cserép- és majolikatányérokkal dekorált falfelületek kialakítását. A hozzávaló edényeket a magyarországi vásárokban szerezték be a trianoni új határok megvonása előtt.[10] A bútorfestés szokása is magyar hatásra honosodott meg: a világos vagy sötétkék alapra festett ládák, ágyvégek virágdíszítései a horvát-sokác környezetben népszerűvé váltak, s a saját nemzeti ízlésvilághoz idomultak. A családszerkezetben a nagycsalád modell hasonló felépítésben mindkét etnikumnál funkcionált: a magyarok körében felekezet néven ismerték[11], a horvátok, akárcsak a szlavóniai magyarok, zadrugaként[12] nevezték meg a több generációs, együtt, közös telken vagy házban élő közösséget.

Az együttélés következménye, hogy Baranyavár és Jagodnjak horvátsága ismert egy Mađarac (magyaros) nevű páros táncot.[13]

A néhány évszázados egymás mellett élés során a magyarság, hasonlóan a horvátsághoz, átvevővé vált. Befogadta a halászati technika néhány kellékét (pl. a hodi vamot – kaparóhálóféleséget[14]). A Drávaszögben a vörösbort adó kadarka szőlőfajta a hódoltság korában ugyancsak délszláv hatásra terjedt el.[15] A vörösborkultúra esetében is népünk bizonyos adaptációt végzett: nem vette át teljesen minden elemét, hanem csak a neki megfelelő részeket építette be és hasznosította borkultúrájában.

Az interetnikus kapcsolatok létrejöttében fontos színterek voltak az árucsere-folyamatok: a magyar lakosság zöme feladva korábbi hagyományos földművelési hagyományait, áttért a kertészkedésre, s a közeli nagyváros, Eszék ellátására rendezkedett be. Termékeit a piacokon, vásárokban kezdte értékesíteni. Ahhoz azonban, hogy árujukat értékesíthessék, szükség volt alapfokú nyelvi ismeretek megszerzésére. Ma már bizonyított tény, hogy „A vásárokban kialakuló interetnikus kapcsolatok alapja egy bizonyos árucsere-migráció."[16] A spontánul kialakuló interetnikus kapcsolatok létrejöttében a házassági kapcsolatok szintén fontos tényezők lettek. Elsősorban 1945 után kezdett jelentkezni a vegyes házasság, s száma napjainkig csak emelkedik. A legtöbben azonban nem a kölcsönös interetnikus hatás érvényesül, hanem az egyoldalúság jut kifejezésre: a magyar házastárs a más nemzetiségűvel kötött kapcsolatban feladja identitástudatát, kultúráját, s utódai csak ritkán tanulják meg anyanyelvüket. Ahelyett, hogy kétnyelvűek maradnának, a nyelvvesztés és a nyelvcsere árán egynyelvűvé válnak. A kapcsolatrendszert erős hatás éri a tömegkommunikáció révén is, amelyet a magyar anyanyelvi kiadványok csak ritkán tudnak közömbösíteni. Az életmódváltás, a munkásság szaporodó száma ugyancsak jelentős mértékben hozzájárult az interetnikus kapcsolatok felgyorsulásához és kiteljesedéséhez, mert azokban az intézményekben, üzemekben, amelyekben munkát vállalt a ma-

[9] A horvát történészek, néprajzkutatók által használt terminológia.
[10] *Pinterović Danica* i. m. 81.
[11] *Lábadi Károly*, 1996. 132.
[12] Uo. 83.
[13] *Blažević Krešimir*, 1992. 179.
[14] Bővebben l. *Lábadi Károly* 1996. 191–192.
[15] *Andrásfaly Bertalan*, 1957.
[16] *Dankó Imre*, 1984. 259.

gyarság, anyanyelvén csak ritkán kommunikálhat. A hagyományos drávaszögi paraszti társadalomban az interetnikus kapcsolatok huzamosabb ideig csak lassan bontakoztak ki, vagy egyáltalán létre sem jöttek. Az egymásrautaltság és a kényszer azonban jelentékenyen lerövidítheti és meggyorsíthatja ezt a folyamatot, amely a legutóbbi évtizedek gyakorlatában be is igazolódott. A munkavállalások, a városba áramlás, az idegen nyelvi környezetben történő továbbtanulás, a piacozás lényegesen lerövidítette a feloldódást az idegen nyelvi környezetben.[17]

A legkézenfekvőbb és hatásában legjobban tetten érhető effektus a nyelvhasználatban mutatkozott meg. A magyarság lélekszámának fogyásával arányosan növekedett az asszimiláció lehetősége, valamint az idegen nyelvi, pontosabban a horvát nyelvi jelenségek felbukkanása a mindennapi nyelvhasználatban. Az 1991-es szerb–horvát háborút megelőző évtizedben a Drávaszög magyar népességének volt a legtragikusabb a fogyatkozása a nyelvterületen: lélekszáma egy százalékkal csökkent évente. E századi történelmében a trianoni új határok megvonása után komoly idegen nyelvi terror érte: iskoláiban átmeneti ideig idegen nyelvű oktatás folyt, a közigazgatás nyelve többé nem a magyar lett. Felgyorsult a betelepedés és betelepítés, amely igazán jelentős méreteket a második világháború befejezése után ért el: a területre 1945 és 1948 között a szövetségi letelepedési terv keretében 11 ezer család érkezett Crna Gorából, Hercegovinából és Likából. A lakosság nemzeti összetételének megváltoztatása során történetileg kipróbált recept mozzanatai jutottak érvényre: „Az így birtokba kapott területeken az új országok vezetői az őslakosságot először közömbösíteni törekednek, saját lakosságukkal keverni és asszimilálni, hogy ezáltal népességileg igazolják a megszerzett területekhez való jogukat."[18] A megmaradás, az identitásőrzés nem könnyű küzdelmében újabb tragikus időszak jelentkezett alig egy emberöltőn belül. 1991-ben szerb csapatok szállták meg a Horvátországhoz tartozó Drávaszöget. A magyar lakosságnak majd egyharmada elmenekült, s azóta sem tért vissza szülőföldjére. A magyarság intézményrendszere időközben felbomlott, jó ideig éppen hogy működött, s a szerb közigazgatás háborús körülményei között alighogy vagy csak nagyon nehezen tudta hatását kifejteni. Megmaradásának kulcsa politikai erők kezébe került, talpraállásához továbbra is múlhatatlanul szükséges annak az országnak, amelyben él, és anyaországának segítsége is.

A drávaszögi magyarság történelme során, ha jelentékeny idegen hatás érte kultúráját és identitását, a háttérben mindig politikai tényezők húzódtak meg: átmenetileg vagy tartósan a körülötte élő idegen nyelvű kisebbségből többség lett, s megszűnt befogadóvá lenni, a spontán átadás-befogadás háttérbe szorult, helyette inkább a kényszerítő eszközök igénybevételétől sem megriadó, az őslakosságra a maga kultúráját ráerőszakoló elv kezdett érvényesülni.

---

[17] Az interetnikus kapcsolatok törvényszerűségei nagy hasonlósággal működnek az idegen nyelvi közegben szigetszerűen elhelyezkedő magyarság életében. Vö. *Bartha Elek*, 1988. 48–58.

[18] *Ujváry Zoltán*, 1995. 228.

Andrásfaly Bertalan

1957 A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Néprajzi Értesítő

Bartha Elek

1988 Adatok a dél-bánsági székely telepek interetnikus kapcsolataihoz. In: Folklór és Tradíció VI. 48–58. Budapest

Blaževič Krešimir

1992 Podaci o glazbenom folkloru Baranje u arhivu Etnološkog zavoda. In: Hrvatska Baranja. Studia Ethnologica. Vol. 4. 179. Zágráb

Dankó Imre

1984 Interetnikus hagyományok vásáraink életében, különös tekintettel a magyar–délszláv kapcsolatokra. In: Folklór és Tradíció I. 259. Budapest

Lábadi Károly

1993 Magyarok és szomszédaik a Drávaszögben. In: Drávaszögi rovátkák. HMDK, Budapest

1993 Oskolák a régi Drávaszögben. Pécsi Tudománytár I. Pannónia Könyvek, 15–32. Pécs

1996 Drávaszög Ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon. 132, 191–192. Budapest–Eszék

Pinterovič Danica

1954 Etnografske karakteristike hrvatskih sela a Baranji. In Osječki zbornik. Br. IV. Muzej Slavonije, 88–89. Eszék

Szabó László

1996 Újranépesedés, differenciálódás, nyelvi, nemzetiségi és kulturális asszimiláció. In: Társadalom, etnikum, identitás. Folklór és Etnográfia 91. 94. Debrecen

Taba István

1941 Baranya népessége a XVII. század végén. 11–12. Pécs

Ujváry Zoltán

1995 A magyar népi kultúra európai kapcsolatai és az etnikai identitás kérdései. In: Miscellanea I. Folklór és Etnográfia 89. 8, 228. Debrecen

MOSKOVSZKY ÉVA

A MONTAFONI GYALUSOK

Montafon völgye a vorarlbergi Alpokban szűk bevágás két magas hegyvonulat között. Lakói szép szál, sötét hajú emberek, a dél-tiroli ladinokhoz és a svájci raetorománokhoz hasonlóan a római kori népesség maradványai, és bár ma már németül beszélnek, a germanizálás hulláma őket érte a legkésőbben a mai Vorarlberg lakói közül. Erre vall maga a völgy neve is. Közel van a svájci határ: a völgy legnagyobb településéhez, Schrunshoz, Davos csak 18 km-re fekszik légvonalban. A montafoni helység klímája is hasonlóan kedvező, mint a híres svájci klimatikus gyógyhelyé, ezért lett kedvelt üdülőhellyé ez a szép fekvésű városka. Tschagguns régebben mint zarándokhely volt nevezetes.

Manapság a völgy mint síparadicsom ismeretes, az Arlberg hegy neve fogalommá vált speciális sífutó-technikája miatt. A 20. század első negyedéig azonban, amikor a turisták a táj szépsége és lakóinak festői viselete miatt kezdték felfedezni a gyönyörű völgyet, a montafoniaknak – az Alpok több más vidékén élő hegyilakókhoz hasonlóan – jórészt háziiparból és házaló kereskedelemből kellett eltartaniuk magukat. Míg a déltiroliak Gröden völgyéből háziipari fajátékaikat – a fakatókat, huszárokat, állatkákat – messze földre elvitték háti puttonyaikban, a stájerek acélkésekkel és dorombokkal házaltak, a montafoniak specialitása a káposztagyalu volt. Nyilván az acélkés minőségének és a faszerkezet célirányosságának volt köszönhető, hogy a montafoni káposztagyalu fogalommá vált. A völgy lakóira ráragadt a Krauthobler, káposztagyalus név.[1]

A magyarországi vándoriparosokat ismertető tanulmányokban nem találkozunk a montafoni káposztagyalusokkal. Róluk az alábbiakat édesapámtól, a sátoraljaújhelyi születésű Moskovszky Lajostól (1898–1961) hallottam. Az első világháború előtti időkben – hogy mióta, nem tudni – a Hegyalján, a Bodrogközben minden ősszel megjelentek a montafoniak. Nemcsak káposztagyaluikat árulták a szép szál legények, hanem vállaltak bérgyalulást is. Vendéglőkben régen több hordó káposzta savanyodott, és ha természetesen volt is gyalujuk, könnyebb volt az első gyalulást a montafoniakkal végeztetniük. Az utánpótlásról aztán a jó montafoni gyalukkal a helybeliek gondoskodtak. Nagyon sok háztartásban savanyítottak hordóban káposztát (a tölgyfahordók voltak a legjobbak), de egy hordóra való kedvéért nem mindenki vásárolt szerszámot; az őszi gyalulást elvégezték a montafoniak, aztán ha a hordó kiürült, legfeljebb kölcsönkértek gyalut a szomszédtól. A piacon árusító kofáknak már érdemes volt szerszámot beszerezni a montafoniaktól – máshol ilyen minőségűt nem kaptak.

[1] *Marboe, Ernst* (Hrsg.) Das Österreichbuch. 2. Ausg. Wien, 1957. 175–180.

A Hegyalján nagyon szerették a savanyított káposztából készült ételeket, katolikus családoknál böjtben is ilyet fogyasztottak: karácsony vigíliáján a mézes-mákos bobájka és a csíkos káposzta járta. (Csíkot, mindenféle halat, rákot régen a Bodrogról, a Tiszáról, meg a holtágakból vittek a híres újhelyi piacra.)

Akárcsak most Budapesten a vecsésit, akkortájt a Hegyalján, a Bodrogközben a nyírségi Pátrohán termett káposztát tartották a legjobbnak.

BARNA GÁBOR

AZ ELSŐ KUNSZENTMÁRTONI VÁSÁR.
Presztízs, hatalom és érdek szimbolikus megjelenítése

A forrás

„Folyó esztendő Pünkösd hava 23^{dikan} el-érkezvén az a' szívből óhajtott örvendetes idő, mellyben Felséges Koronás Appostoli Királyunk első Ferencz Tászár által az 1807^{dik} esztendei szent Jakab Hava 31^{dken} Kegyelmessen meg-erőssíttetett mező városi s vásári Fejedelmi Szabadságunk engedelmének targyához képpest újj Városunkban első Újj Vásárunk tartattatott; minekelőtte pedig annak határ napja bé érkezett volna, kiválasztottak az ara szolgáló alkalmas helyet a' Város alsó véginél, úgy mindazonáltal, hogy a' Lóvásárnak rendeltük az ország út mellett lévő helyen éppen a' vermeknek által ellenében, a' Barom Vásárnak pedig fellyebb a' vájog gödröknek a' Kertek felőll való partyán a' Serház, vagy-is a hármas halom felé ki-nyúlva: körötte pedig a' Tzédula házat, és fel-állítandó kortsma ház helyét néztük ki. A' kalmár kereskedők s mindenféle mester emberek árúló helyét pedig borozdákkal mingyárt a' Város véginél a' házaktól Cir: 100 ölnyi távolságra alkalmaztattuk.

Az első sorban első helyre, és másodikra a' bóltos kalmárok helyheztettek, ezeknek végében második sorban Sáfrányosok, Gyóltsos Tótok, Csipkés, és fűsűs tótok.

Az első sorban, 3^{dik} helyre a' vasáras, és vasat hordó Tótok, ezeknek végiben második Sorban az Asztalosok.

Az első sorban, 4^{dk} helyre matérialisták, tirálisok, Szűrszabók, ezeknek végiben második sorban Sátoros zsidók.

Az első Sorban, 5^{dk} helyre Vékony Szabók, ezeknek végében második sorban, Kalaposok, Süvegesek, Tükör és bitska árúlók.

Az első sorban, 6^{dk} helyre Szűtsök, ezeknek végiben második sorban Szíjártók.

Az első Sorban, 7^{dk} helyre Tsismadiák, szinte második sorban is tsismadiák, közikben a' Lakatosok.

Az első Sorban, 8^{dk} helyre a' Debreczenyi Tsismadiák, a' második sorban is Tsismadiák.

Az első sorban, 9^{dk} helyre, Tímárok, Tserző vargák, ezeknek végiben második sorban a Kötél-jártók.

Az első Sorú Sátorok végiben az ország út, és a város felőll alkalmaztattak, mézes Kalátsosok, Teljányok, és horvátok az ő materiajokkal, Képesek, Bitskások és réz művesek.

A' Sátorak, és Kertek között ki-hagyott üres helyre alkalmaztattak Fazekas, Rotskás, hombáros, Tótok, Szitások, Rosstások, különössen pedig ezek vége felé közep formán a' réz, és atzél s bágod művesek.

Mindezeknek el-intézése után bé-következvén az Ujj vásár határ napja, Opotovszki Jóseff és Nyilas János Szűts mesterek igazgatása alatt a' gyülekező mindenféle Sokadalmasok ki-ki maga helyét rend szerént, és nagy Sokasággal elfoglalták.

Különös örömet gerjesztett a' vásárt ki-munkáló Nemes Magisztratus Szivében leg-inkább az, hogy ezen most leg-elősször el-kezdett Ujj Vásárunkra igen sok számmal jelentek-meg mind az adók, mind a vevők, ugyanazon öröm ösztönéből búzdíttatván mindgyárt első napján a' vásárnak

a' Privilegiumot az össze gyülekezett Sokaság előtt leendő fel-olvasás, és publikalás végett következendő tzeremóniával a' vásárban ki-vittek: az első hintóban Tek. Vesperess és helybéli Plebánus Majzik János, Pettársak Antal Káplány, Palatinnalis Assessor Bozoky András, és Executor: Palatinalis Assessor Pálótzi István Urak fel-ülvén a' Privilegiumot magok vitték-ki; utánnak másik hintóba ord. Bíró Balla Jakab, Serr. Assessor Nagy János, 2^{dk} Bíró Belágyi györgy, Vnotar. Iffiú Bozóky András Urak, a' 3^{dk} hintóban, és a 4^{dk}ben a' több Tanáts béliek kisértették, temérdek Külső, és helybeli Sokaság mellesleg való Kisérésével, a' hintók előtt pedig mentek Szép tsomóssan Kík ruhában fel-öltözve 8 Lovas mind Gazda fiak Lobogó Zászlóval, a Lovasok előtt pedig mentek ugyan Ló hátakon 8 musikusok szép mars nótát pengető muzsika hanggal, Dobbal s Trombitával: Ílly rendel tehát meg-érkezvén éppen a' Tzédula ház vagy a' helyet most először alkalmaztatott Sátor eleiben, ottan, hogy az össze tsoportozott Sokakág lássa, és hallya a Privilegiumnak fel-olvasását, Notarius Iffiú Bozoky András Ur egy magos Karszékre fel-állott, mellé bal és jobb kéz felől más két karszékre két Tanáts béli Belágyi György, és Szabó László urak, kik a' Privilegiumot Notarius Ur előtt fel-tartották; minek előtte pedig annak fel-olvasásához fogott volna, következendő rövid beszédet mondotta az össze gyült sokaság alatt.

Érdemes hazafiak, s ezen Kun sz márton Újj Városában tartandó első Ujj Vásárra össze gyülekezett Sokaság!

Nem lehet Senkinek magát nagyobb bizodalomban helyheztetni, mint egy ollyanra bízni, s magát ajánlani, ki felségessen tud, s szokot maga hívein, s jobbágyain segíteni, de mi is lehet Nemesebb, egy egy jó Szándék és tselekedett, mint a' hazának, s Köz-népeinek javait s boldogságait nevelni s öregbíteni, az igaz hív hazafiaknak pedig, és Polgári társaságoknak, Helységeknek, és abban Lakóknak díszes elő menetelen, és rendes ékesítésén köz gondossággal, és igyekezettel munkálkodni, valóban akkor tetszik-meg leg-inkább a' valóságos honnyai Szeretett, mikor az átallyában mindenekre, közönségessen pedig minden itt lakosra ki-terjesztetik, s fel-osztánk.

Ezen Nemes Város Magisztrátussa ílly remínséggel, és bizodalommal viseltetvén Felséges Koronás fejedelméhez, a' ki sok alkalmatosságokban, sok esméretes, és hívséges szolgálattya által meg-mutatta Fejedelméhez buzgó hív Jobbágyi tiszteletét, és Szeretetétt, ugyan ez Lelkesítette mondván ezen Nemes Magisztratust, hogy Kegyelmes Fejeledménél eszközöllye városi névvel, és 4 országos Vásárokkal leendő fel-ruháztatását, meg-is nyerte ezen régen óhajtott díszes nevet, és azzal össze kaptsolt vásárokat, de koránt sem maának, hanem közönségessen a' hazának, s az ílly alkalmatossággal öszve sereglett népségbeli Sokaságnak, és Lakossainak boldogításokra. Melly vásári terminusok mitsoda napokra, és idő szakokra engedtettek s rendeltettek a' Felség által, Kezemben tartó Kegyelmes Privilegium fel-olvasása közben kiki értelmessen meg-halhattya s értheti; addig-is pedig a' Felségnek ezen Velünk közlött Kegyelmességét különös érzékenységgel örökös háládatossággal vévén az ide összse sereglett Sokaságnak mint érdemes hazánk fiainak ide törekedő, s városunkat s vásárunkat meg-tisztelő szives hajlandóságukat illő és alázatos köszönettel vesszük.

Ezen köz beszédnek végezte után Vnotarius Bozoky András Úr az előtte két Tanáts béli által tartott Vásári Privilegiumot elsőben maga valóságában Deák nyelven fel-olvasta, annak utánna hazai Magyar nyelvünkön megmagyarázta, melly alkalmatossággal míg a Privilegium fel-olvastatott két díszesen Kík ruhában fel-öltözött Iffiu kivont kardal állottak mellette, akkor egyszersmind nagyobb, és appróbb fegyverekből sok vivát kiáltások közben a' Lovasok, és arra rendelt gyalogok puska Lövésekkel feleltek, Ennek végeztével Ordinárius Varga János Ur bé-fejező beszédet mondott, mely így következett.

Valóban érzékeny örömet gerjesztett Nemes Város Magisztratussa, és Lakossai Szivekben ezen régen óhajtott Városi Privilegiumal diszeskedő Szabadság, jól mondotta az Úr Vnotarius Uram, hogy ezen diszes városi nevet, és vásári szabadságot nem tsak magának a' Magistratus vagy Köz Lakossainak bőldogításokra, hanem közönségessen a' hazának, s hazánk fiainak, és minden illy alkalmatossággal össze sereglett népségnek szerzette légyen, mert valamint már Sok Városok diszeskedve fényeskednek illy Kegyelmes Fejedelmi Szabadsággal, úgí ezen régi hamvából most fel-emelkedett kisded Városunk is méltán örülhet és ditsekedhetik Felséges Fejedelmének ebbéli Kegyelmes ajándékával: Azért tehát az itt meg jelenő Nemes Magistratusommal óhajtott Szívből

újjítom Vnotarius Ur Collega Uramnak az ide Sereglett Sokasághoz nyújtott megköszönését, Legelsőbben is köszöni ezen Magistratus jelen álló két Megyebéli Magistratualis Tiszt Uraknak magok ebbéli meg-alázódásokat, és ezen tzeremóniának fent tartó disszére szolgáló Személlyes megjelenéseket. Köszöni egyszersmind másodszor az itt össze sereglett Sokaságnak első Vásárunk jelenlétekkel való meg-tisztelését, végre óhajtya hogy a' Mennyi Felség mind Felséges Koronás Fejedelmünket, mind a' Tkttes Nemes Districtusokat, mint ezen Ujj Vásárunk kegyes eszközlőit, mind ebben munkás helybéli Magistratist Lakossaival együtt hosszas esztendőkig, egész Lelki és Testi erőiben, és békességben tartsa-meg.

Továbbá Vnotarius Ur által a' Vásár 3 Szegeletén a' Privilegium az első módon felolvastatott, annak utánna egy 8 akós hordó Bor felhúzattatván arra alkalmaztatott magossan felállított oszlopra, egy Kád alá-tétetett, onnent fejűrűl a' hordóból a' Kádban folyván a' Bor, a' kinek kellett, a' ki a' Sokaság közül hozzája fért, ingyen elegendőt ivott, melly leg-nagyobb nevetséget okozott a' jelen volt nézőknek, mivel az össze tsoportozott nép edényt, vagy a' Kádból merített, a' másik a' tele edényt a' Kezéből kiütvén, vagy el-ragadván, porral tele hánta, több részit a föld itta-el, nem az emberek, sőtt az ollyan borral másokat úgy összeöntőzött, hogy egy némellyeknek ruhájukban száraz sem láttszatván morgolódva mások nevetségére onnant el-ment.

Elérkezvén az Ebéd ideje 84 érdemes Úri Személlyek mind leülők gazdagon meg vendégeltettek az helybéliket ide nem számítván, az Ebédet követte más nap viradtig a' azép musika és Táncz, ez rekesztette bé az Ujj vásári ünneplő tiszteletett, melly a Később maradékok tudománnyára örökös emlékezetül ide fel-jegyeztettek."[1]

Forráselemzés

A fenti tanácsi jegyzőkönyvi bejegyzés fontos történeti forrásadalék a kunszentmártoni vásárok történeti kutatásához. A leírt esemény, az első vásár ünnepélyes megtartása, betetőzése egy hosszabb folyamatnak, amelynek során a település vásártartási joghoz, valamint az ezzel együttjáró mezővárosi címhez jutott. Tanulságos lehet tehát vázlatosan felidézni az egész eseménysort, hogyan kapott Kunszentmárton mezővárosi státust és vásártartási jogot. Ez az áttekintés ugyanis segít bennünket az első vásár jegyzőkönyvi leírásának a szimbolikus viselkedés szempontjai szerint való elemzésében. Az első vásár ünnepélyes keretek között való megrendezésében ugyanis nemcsak egy szokványos ünnepséget látunk, hanem úgy véljük, hogy annak külsőségei, tárgyi és szövegi szimbólumai kifejezik a mezővárosi elit érdek-törekvéseit, jelzik a hatalomgyakorlást, s a városi lakosság, nemcsak az elit, hanem az egész népesség társadalmi presztízsnövekedését, utalnak öntudatának növekedésére és átszerkesztésére.

Az előzmények 1803-ra nyúlnak vissza, amikor is a július 23-án megtartott jászberényi kerületi ülés után a kunszentmártoni küldöttek arról számoltak be, hogy amikor Túrkeve és Kisújszállás vásártartási jogot kértek, Steössel József főkapitány úgy nyilatkozott: „Ha a három megyében (Jászság, Nagykunság és Kiskunság) lévő valamely helység városi névre és országos vásár nyerésére számot és reménységet tarthat, azokra Kunszentmárton helységét méltóbbnak s érdemesebbnek tartja."[2] Ez a vélemény némi meglepetést keltett ugyan Kunszentmárton képviselő-testületében, de ennek hatására mondta ki az 1803. augusztus 15-i tanácsgyűlés, hogy kérni fogja a városi nevet és az or-

[1] Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmárton község tanácsjegyzőkönyve X. (8) 507–510. 1174. sz. 1808. május 23. Megjelent szövegközlésként: Múzeumi Kurir III/1. 1976. 10–12., vö. *Barna Gábor* 1976.

[2] Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmárton község tanácsjegyzőkönyve IX. (7) 296. ifj. Dósa József kunszentmártoni tanácsi jegyzőkönyvi céduláiból, Józsa László gyűjteményéből.

országos vásárt. Figyelemre méltó e szándék indoklása, amelyet öt pontban fogalmaztak meg: 1. Kun Szent Márton helység országos útvonalba esik, s saját révátkelése van a Körös folyón, 2. Házainak száma közel 600, lakóinak száma circa 5 000, 3. Számos helységgel van körülvéve, s azokkal együtt kénytelen távoli vásárokra fáradni, 4. Alkalmas fekvése miatt székhelye a Nagykun Jurisdictionak (igazságszolgáltatásnak), 5. „Mivel az utóbbi országos pusztulás előtt is (1680-as évek, B. G.) Szent Márton már város volt".[3]

A fentiek kapcsán csupán néhány megállapítást szeretnék tenni. Mindenekelőtt azt, hogy a megfogalmazásból kiderül, hogy a XIX. század elején miket tartottak a városi lét feltételeinek, kritériumainak. Fontos volt a közlekedés, a főútvonal melletti fekvés, a folyón való átkelés biztosítása ennek keretében. Lényegesnek tartották a helyi lakosság lélekszámát, azaz a felvevőpiac nagyságát, amelyet még növeltek a környékbeli települések lakói is. A negyedik és ötödik hivatkozási alapjuk inkább csak presztízs jellegű, hiszen a nagykun igazságszolgáltatás központjaként Kunszentmárton piaci vagy gazdasági ereje, felvevő képessége nem nőtt számottevően. S természetesen ugyanilyen tudati presztízs jellegű indoklás az 1686 előtti városi létre való hivatkozás is. Ebben legfeljebb az feltétlenül érdekes, hogy a települést 1719-ben újonnan megülő jászsági telepesek is tudtak róla, s számon tartották az egy évszázaddal korábbi városi lét emlékét.

Az 1807-ben elnyert városi jog megszerzéséig, illetőleg az 1808. májusában megtartott első országos vásárig a folyamat megindításától, 1803 nyarától négy-öt év telt el. Azaz a kunszentmártoniaknak volt idejük megtervezni és kialakítani az új helyzetnek megfelelő szimbolikus viselkedési módjukat. Ez a pár év egy lebegtetett „liminalitást" jelentett a községnek, s éppen ezt szolgálta. Figyelemre méltó, hogy a múlt szimbolikus felhasználása is kitűnik az érvelésből, azazhogy egyszer már volt város a település, azaz neki jár (!) ez a jog, ez a státus.

A lassan haladó hivatali eljárás – az agensek nem lehettek nagyon rámenősek – 1807 augusztusában jutott végpontra. Az 1807. augusztus 29-én megtartott tanácsgyűlésben olvasták fel a bécsi ágens (ügynök, eljáró) levelét, amelyben közölte, hogy a király a vásári privilegiumot megadta, annak csak a kiállítása és elküldése maradt hátra. Ez a jó hír megpezsdítette a tanácsi testület életét.

Megkezdődött a konkrét intézkedések, a felkészülés időszaka. A megváltozott társadalmi státusnak, a városi létnek megfelelően például szabályozták a tisztségviselők öltözködését. 1807. szeptember 12-én történt például az ugarföldek amúgy szokásos újraosztása. A nótáriusok és a tanácsbéliek külön 10 öl ugart kaptak azzal a kikötéssel, hogy „Ennek hasznából, mivel már Helységünk város lészen, a kik még becsületes Tanácsbélit illető Mente és Dolmán ruhával öltözködve nem volnának, azok a jövőbeliekkel egyetemben megszerezni és minden hivatalbéli foglaltosságokhoz megjelenni azon földnek elvesztése alatt köteleztetnek."[4]

Ezzel egy új identitást is megfogalmaztak, s kifejezésre juttattak: a városi vezető, a városi tisztségviselő, a városi polgár öntudatát, amelynek külsődleges látható jegye a nemességhez közeli, vagy egyáltalán nemesi viselet volt. A kék posztóruhával ezt akarták kifejezésre juttatni. A vásártartás jogát, s ezzel a mezővárosi címet elnyerő kunszentmártoni vezetők – akik az új vásárt „ki-munkálták" – korábbi és meglévő pozícióikat erősítették meg szimbolikus eszközökkel is, amikor előírták, elhatározták a kék posztó-

[3] Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmárton község tanácsjegyzőkönyve IX. (7) 296. ifj. Dósa József kunszentmártoni tanácsi jegyzőkönyvi céduláiból, Józsa László gyűjteményéből.

[4] Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmárton község tanácsjegyzőkönyve X. (8) 410., ifj. Dósa József kunszentmártoni tanácsi jegyzőkönyvi céduláiból, Józsa László gyűjteményéből.

ruha viselését. Ezzel saját társadalmi presztízsüket (is) emelték, növelték. Ez végső soron a hatalomban való megerősítésüket is szolgálta. Jóllehet, ezáltal mélyült a szimbolikus társadalmi különbség az egyes rétegek között. A tanácsi öltözködési rendelet ugyanis azt is sugallja, hogy még a tanácsbéliek egy része is gatyát hordott, azaz paraszti módon öltözködött. S ezt már nem tartották ildomosnak egy vásártartási joggal rendelkező városi településen.

Ezt a társadalmi eltávolodást, s annak szimbolikus kifejezését a viseletben azonban a jegyzők az ünnepi beszédek metaforáival, képeivel, s az általuk nyíltan vagy burkoltan sugallt gondolatokkal enyhítik. Ezzel szintén saját presztízsüket, hatalmukat erősítik. A városi címet és a vele járó vásártartási jogot a kegyelmes Fejedelemnek, azaz a királynak köszönik, de utalnak az elnyerésében folytatott saját szerepükre, fáradozásukra. S mindezt nem önmagukért, nem hivataluk megerősítéséért, hanem a hazának, a sokaságnak, az összesereglett népségnek hasznára, s javának előmozdítására tették. Azaz felbukkan a közjó szolgálatának gondolata. S mindezt saját szerepükre értik.

Az új helyzet természetesen megkívánta az új funkcióknak megfelelő tisztviselők állítását. Erre 1809-ben került sor, mert korábban úgy döntöttek, hogy az első évben sem taxát (adót), sem „árusító", sem „kimenő cédulát" nem adnak. Ennek megfelelően 1809. május 16-án döntöttek a legnagyobb részletességgel az új hivatalokról és vásári adókról. A város *vásárbírá*kat, *taxaszedő*ket, *cédulavizsgáló*kat, éjjeli és nappali felvigyázókat nevezett ki és alkalmazott.[5] Mindez természetesen nemcsak a praktikus teendők megosztása volt, hanem az igazgatási hatalom megnyilvánulása, újabb intézményesülési lépése is.

A korabeli kunszentmártoni népnyelv a városi képviselő-testület tagjait *bennvaló*knak nevezte a századunkra már kikopott szóhasználat szerint, jelezvén, hogy érzékelik az irányításban, a város vezetésében, a hatalomban való részesedés fokait. A hatalom részesei, képviselők a bennvalók, a nép, a sokaság, a város közönséges lakosai pedig ki nem mondottan a kívül-valók. Azaz a hagyományozott megjelölés helyi terminusa a lakosság kettéosztottságának szimbolikus kifejeződése is.

A helység „Mező városi rangra" emelkedése szükségessé tette új pecsétnyomó készítését is.[6] Ez természetesen az új jogi helyzetnek megfelelő szükséges lépés volt, amely kifelé jelezte a település megváltozott státusát, befelé pedig nagymértékben hozzájárult a lokális öntudat megerősítéséhez, egy új városi identitás kialakulásához.

A vásár megrendezése és ünnepélyes megnyitása a ritualizálás és a korabeli társadalmi reprezentáció számos eszközével rendelkezett:

A *megörökítés, a transzcendentálás igénye* mutatkozik a jegyzőkönyvi feljegyzésben. Ebben az esetben a feljegyzés sem a rutinszerű, mindennapi jegyzőkönyvi beírás, hanem egy ritualizált írás, amely eltér a hétköznapok gyakorlatától. egyszeri, különleges.

Elkülönült *ünnepélyes, hierarchizált* térhasználat – a városi és a jászkun kerületi vezetők, egyháziak, meghívott vendégek a város központjában gyülekezhettek, s csak a vásár megnyitójára vonultak át a városházáról az újonnan kialakított vásártérre, majd pedig vissza a „leüléses ebédre". A gyülekezés helyéről ugyan kifejezetten nem szól a jegyzőkönyvi bejegyzés, de említi az ünnepi kivonulást hintóval, meghatározott sorrendben. Az ünnepségre való gyülekezés, valamint a menet a hierarchizált, elkülönült térhasználatra is rámutat. Ennek *alapja a privilegium* és következménye, azaz a kiváltságlevelet a

[5] Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmárton község tanácsjegyzőkönyve XI. (9) 69–71.
[6] Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmárton község tanácsjegyzőkönyve X. (8) 471.

városházán őrizték, de első alkalommal kivitték a vásár megvalósulásának színterére, a vásártérre. Lényegében a barokkos pompát használó kivonulás a privilégiumnak, illetve az abban megfogalmazott királyi szavaknak, kiváltságoknak szólt.

A *vásártér felosztásának rendjét* is megtaláljuk az ünnepség jegyzőkönyvében. Ezt értelmezhetjük úgy is, hogy az „új város" megmutatta igazgatási hatalmát, valamint jelzi a vásár gazdagságát, vonzerejét. *Hatalom-* és *presztízsnövelő* tényezők.

Felvonulás. Az első hintóban az egyház képviselői ültek, s csak utánuk jöttek a világi hatalom képviselői. E felállás azt sugallja, hogy társadalmi presztízs dolgában első helyen a papság állt. Ez azonban Kunszentmártonban csak megszorításokkal volt érvényes, mert a település, mint kiváltságos nagykun communitas, a redemptiós jogai alapján kegyura volt egyházának. Azaz a város vezetői maguk választották meg papjaikat, a plébános halála vagy távozása esetén többes jelölésük alapján az egri püspök/érsek nevezte ki az új plébánost. A város tartotta kézben az egyházközség, a plébánia anyagi ügyeit is bizonyos fokig. Felügyelte az egyházi társulatok és alapítványok működését, az egyházi kisegítő személyzet felfogadását és működését. A plébánia és a plébános csak a plébániai földek gazdálkodását intézhette viszonylagos önállósággal. A menetben a papság után következnek a személyükben nemes (Bozóky, Nagy) kerületi tisztségviselők, majd a város bírája, másodbírája, segédjegyzője. Az uniformisba beöltözött, s *lobogókat vivő lovaslegények* a hatalom jelei, egyúttal azonban képviselik a szélesebb gazdatársadalmat is, hiszen mind gazdafiúk.

Ünnepi ebéd. A vezetés és a nép elkülönülését jelzi még a leüléses ünnepi étkezés, amelyen – a forrás szerint – csak a meghívott külső vendégek voltak nyolcvannégyen. Ezt táncmulatság követte, amelyen a szűkszavú leírás szerint csak a meghívottak, az elit tagjai vettek részt. Az étkezés, a bál az ünnep és ünneplés fontos tartalmi jegyeit, a bőséget (exces) mutatják.[7]

A *zenészek* részvétele a menetben, *menetmuzsika* – a zene és zenészek megjelenése önmagában is a rendkívüliséget, az ünnepélyességet, a hétköznapitól való erős eltérést húzza alá. (A zenészek felállása nincs pontosan leírva, de a szöveg vonósokat, rézfúvósokat és dobosokat említ.)

A *tisztségviselői hierarchia* megmutatása: a vicenótáriusnak két tanácsnok tartja a privilegiumot; ez egyrészről a vezetés hierarchiáját is tükrözi, másrészről azonban a városvezetés egységét is kifejezheti, amely egységesen a közjó érdekeit szem előtt tartva vívta ki a vásártartás jogát, s a városi címet.

A *latin nyelvű* királyi *privilegium* felolvasása, majd magyar nyelven való magyarázata talán értelmezhető a transzcendentálás és más oldalról a legitimálás igényével. Végül is ez a privilegium jelenti az első vásár megrendezésének legfontosabb kötött, „szakrális" szövegét.

A rend, a komolyság *felfüggesztése*: a fegyverekből lövöldözés, az oszlopra állított boroshordóból ivás, az ivásnál való tülekedés az ünnep túláradását, a tobzódást mutatja. Ennek nyilván az a célja és értelme, hogy utána a rend ismét visszaálljon, sőt, egy új rendet, a vásári és városi rendet majd a közönséges nép elfogadja.

[7] *Nyíri Tamás* 1975:139.

Ifj. Bozóky György vicenótárius az ünnepi alkalomhoz illően emelkedett hangulatú, patétikus beszédet mondott. Már a megszólítás: 'hazafiak' is ezt jelzi. A 'vásárra gyülekezett sokaság' megszólítással mind a helybelieket, mind az idegenből jötteket, elárusítókat s vásárlókat együtt és egyszerre szólította meg. Mind a hazafiak, mind a vásárra gyülekezett sokaság kifejezés egyfajta demokratikus szemléletet tükröz. Akiket még a beszéd megemlít, megjelenítik a korabeli magyar társadalom szinte teljes rendi szerkezetét: jobbágy (= alattvaló), lakosok (városi polgárok), városi magisztrátus, fejedelem (= király) – azaz megszólít mindenkit, akinek a városi/vásári privilegium megszerzésében szerepe lehet. Legnagyobb hálával a vásári kiváltságot megadó királynak tartoznak. A beszéd egy új, egy jobb, egy korszerűbb fejezetet, egy új jövőképet sugall. Minden az újat, a hasznosat, a jövedelmezőt, a köznép javuló anyagi helyzetét sugallja, egy új kezdetet. Az alkalom: *új vásár*, a hely: *új város*. Ebben a helyzetben megfogalmazza a vezetők társadalmi feladatát és kötelességét: segíteni minden alattvalón, s szervezeteiken, amelynek célja a boldogságuk és előmenetelük növelése, a haza szolgálata. Ez a honszeretet. Ilyen szavakat és kifejezéseket használ ennek kifejezésére: király (fejedelem), szolgálat, boldogítás, érzelmek: öröm, hűség, szeretet, lelkesedés, köszönet, nemes szándék. Ez a képes beszéd természetesen azt sugallta a hallgatóságának, hogy lám, ilyen Kunszentmárton vezetése is, amely mindent megtett annak érdekében, hogy a település vásártartási jogot, illetőleg városi jogállást kapjon.

Varga János beszéde inkább a város vezetőinek és a meghívott előkelő kerületi, vármegyei vendégeknek szólt. A jegyzőkönyvbe a megszólítás, a hallgatóság köszöntése nem került bele. Beszédének első mondataiban azonban a jelenlévő vagy potenciális jelenlévő (megemlített) személyek: városi magisztrátus, közlakosok, hazánk fiai, fejedelem, vicenótárius, Hármas Kerületi tisztviselők, sokaság, Hármas Kerület. E felsorolás a kerületi törvényhozó, igazgatási és végrehajtói kört fogja át. A beszédnek szintén fontos eleme az alkalom megemlítése: első vásár, első vásár ceremóniái. A hely Kunszentmárton: kisded város. E szerénykedő megjelölés valószínűleg azt fejezi ki, hogy bár szerény, kisméretű településről van szó, az mégis képes volt országos vásárok, azaz nagy dolgok megszervezésére. Ebben a beszédben is felbukkan a vezetőkre való hivatkozás. A vezetők feladata: jog eszközlése. Ez azonban már korántsem hangzik olyan pozitívan, hiszen kiemeli a vezetők jogalkalmazási gyakorlatát. A beszéd érzelmeket is erősen tartalmaz, s ez: az érzékeny öröm, a szabadság szeretete. Külön szól a jelenlévő tisztségviselőkhöz. Ezzel egyrészt őket ismeri el, másrészt a hallgatóságnak megmutatja, hogy a megyei/kerületi adminisztráció vezető tisztségviselői is lám érdemesnek tartották Kunszentmárton meglátogatását ebből az alkalomból. Nem is annyira áttételesen ez is hatalmuk megerősítésének szimbolikus eszköze lehet, hiszen a ritka vendégek jelenlétét a város vezetői saját érdemükként is értelmezik.

Ha áttekintjük a fentieket, azt láthatjuk, hogy egy erősen kifelé forduló, a jelenlévőket összefogó, pozitív érzelmek és mindenki által elfogadott társadalmi cselekvések szintjén összekapcsoló beszédről van szó. Benne a felvilágosodásnak bizonyos szóhasználata érződik – boldogítás, mások szolgálata. Addig, amíg a vicenótárius inkább a jelenlévő sokasághoz szólt, az ordinárius inkább a jelenlévő vendégekhez intézte szavait.

Összegzésként

Az első kunszentmártoni vásár egész eseménysora, tér- és időszerkezete, az elhangzott ünnepi beszédek, a rendezés tárgyi kellékei igazolják, hogy az ünnepség, a rítus a társadalmi kontrollnak egyik formája volt. Jelzi, hogy a vásár térszerkezete, a cselekmények és beszédek sora, az ünneplés, azaz a rítusok egy korlátozott és korlátozó hatalmi viszonyok megszerkesztésének stratégiáját alkotják.[8] Ugyanakkor a társadalmi kommunikáció szabályozott formáját is.[9] A ritualizált cselekvések élhetnek százados szimbolikus ősi formákkal, de bevezethetnek innovációkat, újításokat is.[10] Ezt az összetettséget, rétegzettséget látjuk a kunszentmártoni első vásár rítusánál is. A rendezők merítenek a szimbolikus hagyományokból, új elemeket szerkesztve hozzájuk, s belőlük alakítják ki az *egyszeri, mégis tradicionális első vásári ünnepséget*. Ha a rituálist gyakorlatnak tartjuk, a megformáltság, a rögzítettség, az ismétlés nem feltétlenül tartoznak a lényegi jellemzői közé.[11] Az első vásár esetében sem ismétlődött semmi. Azaz az első vásár megtartásának ritualizált formáját a rendkívüli körülmények egyik kezelési módjaként foghatjuk fel,[12] amely szimbolikus eszközeivel megerősítette a korabeli kunszentmártoni társadalom hatalmi és érdekviszonyait, erősítette a város vezetőinek tekintélyét, de növelte a mezővárossá lett település minden lakójának öntudatát is.

IRODALOM

Barna Gábor
1976 Az első kunszentmártoni vásár. Múzeumi Kurir III/1. 10–12.
Bell, Christine
1992 Ritual theory, Ritual Practice. Oxford University Press, New York
Nyíri Tamás
1975 Homo festivus. In: *Szennay András* szerk. Régi és új a liturgia világából. Szent István Társulat, Budapest 138–152.

[8] *Bell Christine* 1992:8.
[9] *Bell Christine* 1992:89.
[10] *Bell Christine* 1992:91.
[11] *Bell Christine* 1992:92.
[12] *Bell Christine* 1992:92.

P. SZALAY EMŐKE

FELTÉTELEZETT NAGYBÁNYAI ÖTVÖSMUNKÁK KÁRPÁTALJÁN

Adatok a nagybányai ötvösséghez

A református egyház soha nem írta elő a nemesfémből készült úrasztali berendezési tárgyak kizárólagosságát, sőt az egyházi edényekről így fogalmaztak a 16. század kezdetétől a zsinatok: „Az Írás ivóeszközökről vagy pohárról emlékezik. Tehát mindennémű edényeket akár üveg, akár fa, vagy arany, ezüst és cserép legyen, vagy rézből és bármiféle ércből készültek, el kell fogadnunk."[1]

Ebből ered, hogy a református egyház tulajdonában a legváltozatosabb anyagú és formájú edényekkel találkozhatunk. A mulandó edények mellett természetesen drágább anyagúak is megtalálhatók, amelyek eszmei tartalmuk mellett anyaguknál fogva is időtállóbbak voltak.

A gyülekezetek a 17. században igyekeztek felszerelni egyházukat a szükséges úrasztali edényekkel, elsősorban borospoharakkal és kenyérosztó tányérokkal, amelyek anyaga lehetőség szerint nemesfém, ezüst volt. Ez a magyarázata annak, hogy a 17. századból jelentős számban maradtak fenn ilyen edények a református egyházközségek tulajdonában.

Az ezüstpoharakat, -tálakat, esetleg -kannákat évszázadokon keresztül féltő gonddal őrizték az egyházközségek. Belőlük a hívek áldozatkészsége mellett a kor iparművészeti arculatára is következtethetünk. Nagy jelentőségűek ezek a tárgyak abban a tekintetben is, hogy a különböző ötvösközpontokra vonatkozóan újabb adatokkal szolgálnak.

1995–98 között a Kárpátaljai Református Egyházhoz tartozó több mint 100 gyülekezetben végeztünk összeírást. A falvakban és városokban talált több száz ötvösmunka legtöbbjén nem találtunk mesterjegyet, hitelesítőjegyet, amely alapján készítőhelyüket könnyen megállapíthattuk volna. Ezek hiányában a kutató a már ismert ötvösmunkákkal való összehasonlítás révén tehet kísérletet a készítő ötvösmester vagy ötvöscéh meghatározására vonatkozóan.

Nagybánya városában már a 15. században bizonyára működtek ötvösök. Ennek magyarázata, hogy bányatelepülésként arany- és ezüstbányái miatt a 15. század kezdetétől itt működő pénzverde a pénzverés fontos központja volt, és ehhez szorosan kapcsolódott az ötvösség. Magáról a nagybányai ötvöscéhről a levéltári források feltárásával alapos tanulmány jelent meg Balogh Béla és Oszóczki Kálmán tollából.[2]

[1] *Kiss Áron* 1882. 152.

[2] *Balogh Béla–Oszóczki Kálmán* 1979. 121–137.

Kutatásaikból kitűnik, hogy a 17. században viszonylag jelentős számú adat került elő a városi levéltárból az ötvöscéhre vonatkozóan. Ezekből az adatokból megrajzolható a nagybányai ötvöscéh élete ebben a században. Ezért mi most az ötvösség történetével nem foglalkozunk. A történeti adatok mellett a mesterek által készített művekre vonatkozóan is maradtak fenn írásos adatok. Ezzel szemben magukról a tárgyakról kevés ismerettel rendelkezünk. A szerzőpáros munkájában négy kelyhet, három tányért, egy talpas poharat mutatott be. Ezért érezzük fontosnak, hogy vizsgált területünkön fellelt ötvösművek közül próbáljuk meghatározni és elősorolni az általunk feltételesen nagybányainak vélt edényeket.[3]

A huszti református templom legkorábbi datált úrasztali boroskelyhe 1640-es évszámmal ellátott. A karéjos talpon a függőleges sáv körbe elhelyezett kis keresztekkel áttört. A hosszan felnyúló szár felső részére vésett erezésű levélsor hajlik le. A nódusz már éles vonalakkal és szögletes lapokkal tagolt, hat kiugró részén élére állított rombuszok, vésett virágdísszel a lapjukon adják a díszítést. A nyújtott vonalú kuppa áttört kuppakosárban ül, amely gyűrűvel összefogott szalagokból, köztük gyümölcscsomókból áll. Felső részén karéjokkal zárul. A száj alatt vésett Bethlen-címer (1. kép).

1. kép. Kehely; Huszt
Ezüst, aranyozva, öntött, vésett díszítéssel. Hatkaréjos talpán felül áttört sáv, szárán lándzsalevélsor, nódusza hatszögletű, kuppakosara szalagdíszes. Szája alatt Bethlen-címer. „1640" évszám. Jelzés nélkül. Készült: 17. sz. első fele. Talpátm.: 10,3 cm. szájátm.: 9,8 cm. m.: 23,5 cm. Negatívszám: 553
(A fotók Küllős Imre munkái)

A kehely talpának és szárának gótikus jellegzetességei ellenére bizonyosan a 17. század elején készült. Ezt főként a kuppakosár reneszánszra utaló díszítménye támasztja alá. Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy a kuppa fokozatos nyúlásának egyik állomását mutatja. Ez feltehetően a református egyház szokásaihoz való alkalmazkodásnak a jele. A reformátusoknál az úrvacsora kiszolgáltatása két szín alatt történik, a szertartás

[3] Mindezeket közli *P. Szalay Emőke* 2001.

alatt minden hívő iszik a borból egy kortyot. Ennek következtében a református használatban lévő kelyhek mindig nagyobb kuppájúak, mint a katolikus misekelyhek.

Mivel mesterjegy nem található rajta, így feltételezésbe bocsátkozhatunk, ha készítési helyét ki szeretnénk deríteni. A kelyhet felirata szerint 1640-ben készíttette Bethlen István huszti kapitány. A nagybányai levéltárban maradt fenn 1639. november 28-án a bányai városbíróhoz írott levele, amelyben „tudós" ötvöst kér Husztra, hogy előadhassa neki, milyen poharakat szeretne csináltatni. A levélre a városbíró Ágoston István ötvöst küldte, aki a neki átadott ezüstöt Bethlen István kérésére szétosztotta az ötvösmesterek között, hogy félretéve egyéb munkájukat, szorgoskodjanak és minél előbb elkészítsék a kért hat egybenjáró poharakat. Bár a levélben nem történik említés arról, hogy mást is csináltatott volna, esetleg nem alap nélkül vetjük fel, hogy a következő évben készült kehely ugyancsak valamelyik nagybányai ötvös műve.[4]

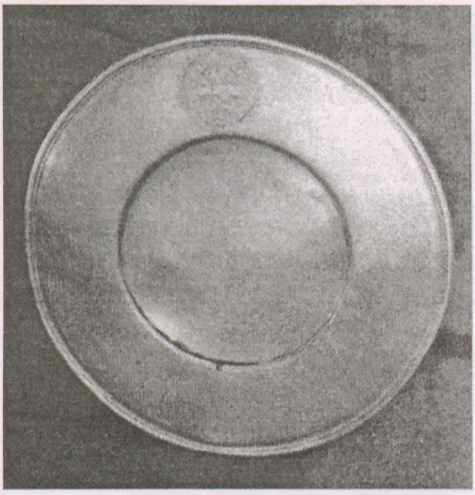

2. kép. Kenyérosztó tányér, Huszt
Ezüst, aranyozott, vésett díszítéssel. Peremes, egyenes szélű, lapos öblű. A peremen a Bethlen-címer koszorúban, „Comes Stephanus Bethlen de Iktar 1640". Jelzés nélkül. Készült: 17. század első fele. Átm.: 20,5 cm. Negatívszám: 556

A gyülekezet tulajdonában van egy ezüst kenyérosztó tányér is. A lapos, domború karimás peremmel ellátott tányér karimája csaknem fele az öbölrész átmérőjének. Díszítését csupán a vésett Bethlen-címer adja a karimán. Évszáma alapján ez is 1640-ben készült (2. kép). Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy a kehellyel együtt a templom felújításának emlékére adományozta Bethlen István. Erről a megújításról egy vers emlékezik meg, amelyet 1773-ban jegyeztek le annak örömére, hogy Mária Terézia a huszti reformátusok kérésére a katolikus háborgatásai ellenére meghagyja őket háborítatlanul templomuk birtokában. A császárnő elé járult követek kedvező üzenettel tértek vissza. Engedélyt kaptak a templom renoválására is, amelyet 1773-ban véghez is vittek, amint ezt az alábbi vers is bizonyítja:

Már kétszáz esztendő s harmadiknak fele
Az idő jártával lassanként eltele
Miolta e templom birtokunkba kele
Sokszor vig napja volt, többször komor tele.
Ezer-hatszáz-harmincz-nyolczba, hogy irának
Volt olly buzgósága Gróf Bethlen Istvánnak

[4] *Balogh Béla–Oszóczki Kálmán* 1979. 129.

Hogy költsége által megujjittatának
Ebbe mindenek, mert romlásba valának.
„Azolta száz-harmincz-öt esztendő mula,
Sok viszontságok közt ez is megavula,
De már szennyeiből ismét megujula,
Amelyért bánatunk örömre fordula.
Köszönnyük ezt Isten után Királyunknak,
Mária - Thrésia Kegyes Asszonyunknak,
Mellyért edgyik része ez imádságunknak:
Tartsd meg Isten Őtet nekünk s Országunknak.
Az Ausztriai Ház legfőbb ékessége
Légyen édes hazánk tartós erőssége.[5]

A tányér szintén jelzés nélküli, így a címer azonossága és az egyező évszám alapján véljük, hogy ugyanabból a műhelyből került ki, ugyanannak a mesternek a keze alól. Utalva az előbbiekre, felvetjük, hogy esetleg Ágoston István ötvös lehetett a készítője ennek a két műnek. Bizonyára jelentős ötvös lehetett, nem véletlenül őt küldték Bethlen Istvánhoz. Munkái közül serlegről történik említés és lábas fedeles pohárról, ami mutatja, hogy jelentős munkákat készített.[6]

3. kép. Kehely Técső
Ezüst, aranyozott, öntött, domborított, vésett díszítéssel. Kisméretű hatkaréjos talpa szélén gyöngysor. Hatszögletű szárán sima lapított gömb nódusz. Nagyméretű kuppája alul nyújtott domború hólyagos. Vésett felirata: „EGYNEHANY : ISTENFELŐ EMBER CZINALTATTA ISTEN TIZTESSEGERE 1659." Jelzés nélkül.
Készült 1650-es évek. Negatívszám: 358

A técsői kehely esetében már csak halvány jelét láthatjuk a gótikus stílus hatásának, ez a talp hatkaréjos megoldása, amelyen a függőleges sáv áttört megoldását kiemelkedő gombok helyettesítik. A gyűrűs szár hosszan felnyúlik. A kuppa már akkora méretet öltött, hogy maga a tárgy aránytalanná vált, hiszen magassága eléri a talp és szár együttes

[5] A feljegyzés szövegét lásd Máramaros–Ugocsa 2000. 126–127.
[6] *Balogh Béla–Oszóczki Kálmán* 1979. 129.

magasságát. A kuppa alját a kuppakosarat helyettesítő nyújtott hólyagok mellett a szájperem alatt lévő vésett felirat alkotja a díszét, amely szerint 1659-ben készíttették (3. kép).

4. kép. Kenyérosztó tányér, Técső
Ezüst, aranyozás nyomaival, vésett felirattal. Sima, széles pereme felhajlított, lapos öble sima. Vésett felirat a peremen: TECZŐ VAROSA CZINALTATTA ISTEN TIZTESSEGERE ANNO DOMINI 1659. Jelzés nélkül. Készült: 17. század közepe. Átm.: 17 cm. Negatívszám: 363

A kehelyhez itt is tartozik egy kenyérosztó tányér ugyanezzel az évszámmal, amely formailag megegyezik a huszti tányérral. Díszítését két vonal közé helyezett felirat adja, amely megegyezik a kehely írásának jellegével. Olyan sajátosságokat mutatnak, amelyek megtalálhatók a huszti ötvösmunkákon is. Legszembetűnőbb a számjegyek esetében különösen az 1, de a 6 szám írása. A betűk közül a Z, S, V egyezik meg, valamint az, hogy kedvelte az összevonásokat az A, V esetében, illetve az ANNO írása tűnik jellegzetesnek. Mindezek alapján úgy véljük, nagybányai eredetüket felvethetjük (4. kép).

Itt kapcsolódik a técsőiek másik kenyérosztó tányérja. Ennek formája ugyan különböző, mivel a kerektől eltérő, ritkább nyolcszögletű formát követi, perembe foglalt széle valamint a perem és az öböl aránya azonban megegyezik.

A tányér díszesebb, mint az előbbiek. A sarokban kettős sziromsoros virágok, az öbölben olaszkoszorúban felirattal körbevéve az ajándékozók címere. Évszáma alapján 1647-ben készült. Bár a címereket övező koszorú itt gazdagabb, mint a Bethlen-címeré volt, az írásban felfedezhetjük mindazokat a sajátosságokat, amelyekre a técsői edényeknél felhívtuk a figyelmet. A két tál tovább erősíti egymás nagybányai eredetét, ugyanis ez utóbbi Barcsay Ákos és felesége címerével ékes. A jelenleg ismert nagybányai ötvösmunkák közül az egyik kiemelkedő szépségű tálat Barcsay Judit adományozta a nagybányai református egyháznak.[7] A técsői tányér különleges formáját tekintve nem áll egyedül a nagybányai ötvösök jelenleg ismert munkái között, hiszen a nagybányai gyülekezetnek ismerjük egy négyszögletes kosfej lábakon álló tálját, amelyet a sarokban szárnyas angyalok díszítenek. Ez az egyik legszebb nagybányai ismert ötvösmű[8] (5. kép).

[7] *Balogh Béla–Oszóczki Kálmán* 1979. 130–131. 81–82. kép

[8] A tányéron Barcsay Ákos és felesége címere mutatja, hogy az ő ajándékuk volt a técsői egyháznak. Barcsay Ákos 1640-ben huszti várkapitány volt. *Mihalik József* 1893. 329–330.

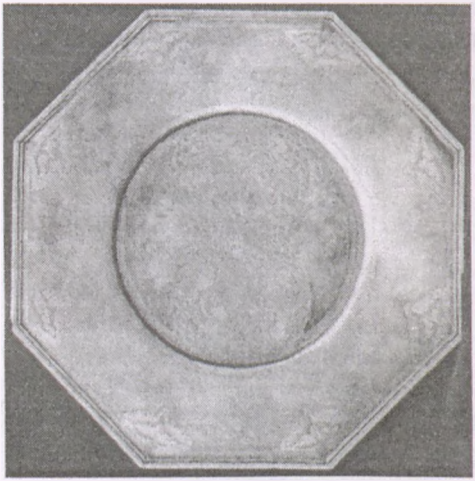

5. kép. Kenyérosztó tányér, Técső
Ezüst, aranyozott, vésett díszítéssel. Nyolcszögletű, felhajtott peremű kör alakú öbölel. Díszítés: a szögletekben vésett aranyozott reneszánsz virágok, öblében olaszkoszorús keretben címerek felirattal: BARCAI AKOS CZINALTATTA IST TIZ SZAMARA 1647 SZALANCZI ERSEBET 1647. Jelzés nélkül. Készült: 17. század első fele. Átm: 18,2 cm. Negatívszám: 362

6. kép. Tölcséres pohár, Feketeardó
Ezüst aranyozott, vésett díszítéssel. Felfelé enyhén szűkülő, majd kihajló szájú pohár, szájpereme alatt vésett lambrekin díszítéssel. Vésett felirata: MARTINUS CZIBA TEIFALVI ANNO 1635. Jelzés nélkül. Készült: 17. század eleje. Talpátm.: 5,5 cm. szájátm.: 9,2 cm. m.: 13,5 cm. Negatívszám: 1530

7. kép. Cápás pohár, Péterfalva
Ezüst, aranyozva, vésett, poncolt díszítéssel. Kerek aljú, felfelé kissé szélesedő oldalú sima pohár. Talpa és szája sima. Oldala poncolt, benne olaszkoszorúba foglalt címerpajzs, koronán álló kardot tartó madár, körülötte felirat: „KÖKENIESDI BORBÁLA 1650 No." Készült: 17. század. Talpátm.: 9,6 cm. szájátm.: 11,3 cm. m.: 14,8 cm. Negatívszám: 1429

8. kép. Kehely, Forgolány
Ezüst, aranyozott, vésett felirattal. Peremes, domború talpú, széles szárú, felül levélsorral, gyűrűvel, nódusza körte alakú, kuppája alul domború, alig szélesedő magas oldallal. Felirat a talp peremén: „EZERN POHARAT NAGY MIKLÓS ISTENES INDULATBÓL AJÁNLOTTA A FORGÓLÁNYI REF. SZENT ECCLANAK AO 1789 DEIE DEC". Jeggyel ellátva Kőszeghy Elemér 1936. 1265. Készült: Nagybánya, XCIII. század vége. Talpátm.: 12,8 cm. szájátm.: 9 cm. m: 25,7 cm. Negatívszám: 1603–1612

Az előbb említett írásbeli hasonlóság alapján még két újabb ötvösmű idekapcsolásának lehetőségét vetjük fel. Mindkettő korban beillik az előbbiek közé. A feketeardói gyülekezet tölcséres pohara 1635-ös évszámmal ellátott. A csaknem hengeres testű pohár szájperemén elhelyezett felirat mutatja, hogy megrendelésre készítették, így datálását a készítés időpontjának is vehetjük. A pohár díszítését a szájperem alatt körbefutó jellegzetes liliomos orrú lambrekin alkotja, mely még keretében őrzi a lecsonkolt ágak formáját (6. kép). Bár díszítményét ismert hasonló hiányában nem tudjuk összevetni, így ismét a feliratra, a számokra és a betűkre szorítkozunk. A számok egyértelműen a técsői 1,6, 5, 9 írásával egyeznek meg. Ugyancsak ezt mondhatjuk a Z S A betűkről valamint az ANNO sajátos összevonásáról.

Jelenleg itt soroljuk fel a péterfalvi gyülekezet 1650-es cápás poharát, ami ebben az esetben is a készítés évszámát jelenti. A szokványos formájú, kissé szélesedő oldalú pohár szája és aljának pereme aranyozott, palástját igényes cápázás borítja. A szájperem sima sávjához kapcsolódik az olaszkoszorú és felirat övében elhelyezett finom rajzú címer, amely szerénysége ellenére igényes munkává teszi a poharat. Egyelőre nem tartjuk kizártnak, hogy ez is Nagybányán készülhetett (7. kép).[9]

Végigtekintve az utóbbi edények évszámán, 1635–1659 közöttiek. Az előbb ismertetett hasonlóságok alapján, ha feltételezzük, hogy esetleg egy kéz munkái, egyetlen olyan mester nevét ismerjük, akiről végig vannak adatok ebből a három évtizedből, Herges ötvös Péter, aki 1631–1665 között szerepel a városi iratokban. Elismert tagja le-

[9] A felirat szerint Kökényesdi Borbálájé volt a pohár. Kökényesdi András lelkészt 1637-ben rendelték Fetekeardóra. Péterfalva közel esik ehhez a faluhoz.

hetett közösségének, mivel esküdt, számvevő, proconsul, consul és a sörház gondnoka volt. Háza volt a város főterén, ami ugyancsak a tehetősségét mutatja.[10]

Műveiről is tudunk, a források 8 ezüstpoharat említenek tőle. Ennek alapján esetleg felvetjük személyét, mint a felsoroltak alkotóját. Talán némi megerősítésként jegyezhetjük meg, hogy a técsőiek 1659-es edényei szerényebbek mint a korábbiak, amit annak tulajdoníthatunk, hogy ha valóban ő volt a készítőjük, ekkor már idős ember lehetett.

A 18. század már a hanyatlás kora a nagybányai ötvösség történetében. Kőszeghy Elemér egyetlen nagybányai mestert említ név szerint, Huszár Józsefet, akitől találtunk munkát.[11]

Utolsóként foglalkozunk a forgolányi gyülekezet kelyhével. A tagolt, domború talp, kúpos szár felett, amelyre levélsor hajlik, a körte alakú nódusz összekötő tag nélkül ül a száron, ami esetlenné teszi a poharat (8. kép). A kuppa feltűnően nyújtott, hosszú. Ennek ellenére jelentős darab Huszár József ötvös munkája, akinek eddig egy javítását ismertük. Másik munkája a bilkei gyülekezet egyszerű jeggyel ellátott kenyérosztó tányérja.[12]

Természetesen az utolsó Huszár József készítette edényeket kivéve jegyek hiányában feltételezésen alapul kísérletünk, hogy a nagybányai ötvösséghez kapcsoljuk az ismertetett műveket. A kehely, tálak, poharak magas művészi szintű mesterségűzésről tanúskodnak. Bízunk benne, hogy az erdélyi kutatók újabb munkák ismeretében alátámasztják vélekedésünket.

IRODALOM

Balogh Béla–Oszóczki Kálmán

1979 A nagybányai ötvöscéh a XV–XVII. században. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok (Szerk.: *Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor*) 121–137. Bukarest

Kőszeghy Elemér

1936 Magyarországi ötvösjegyek a kezdetektől 1867-ig. Budapest

Lehóczky Tivadar

1996 Bereg vármegye monográfiája. Budapest–Beregszász

Mihalik József

1893 Adalékok hazai ötvösségünk történetéhez. Archeológiai Értesítő 1893. 327–331.

P. Szalay Emőke

2001 Ötvösművek a Kárpátaljai Református Egyházban. In: A Kárpátaljai Református Egyház műkincsei. (Szerk.: *Küllős Imre* és *P. Szalay Emőke*) Megjelenés alatt. Budapest

P. Szalay Emőke–Küllős Imre szerk.

1999 Kárpátaljai Református Egyház I. Máramaros–Ugocsa Egyházmegye. In: Magyar református egyházak javainak tára. (Főszerkesztő és sorozatszerkesztő: *Tenke Sándor*) Budapest

[10] *Balogh Péter–Oszóczki Kálmán* 1979. 135.
[11] *Kőszeghy Elemér* 1936. 228. 1265. 1269.(
[12] Lásd mindezek *P. Szalay Emőke–Küllős Imre* 1999.

TARTALOM

Kósa László
Nagy Olgát köszöntjük! ... 5
Vöő Gabriella
Nagy Olga 80 éve ... 9
Nagy Olga néprajzi bibliográfiája (Összeállította: Keszeg Vilmos) ... 14
Penavin Olga
Nagy Olga, a „drága Barát" köszöntése ... 23
Voigt Vilmos
Kis képek egy Nagy folkloristáról ... 25
Gulyás Gyula
Egy vallomás margójára... ... 29
Ráduly János
Nagy Olga – öt levele tükrében ... 41
Beke György
Kendőzetlen élet ... 45
Vekerdi József
Nagy Olga cigány népmesekutatása ... 51
Perger Gyula
Két novellamese egy 18. századi példatárban ... 53
Ujváry Zoltán
Zilahy Károly néprajzi írásai ... 77
János István
A bor és a víz vetélkedése (Iskoladráma-variáns a Tokaji Múzeumban) ... 87
Beszédes Valéria
Egy al-dunai székely mesemondó az ezredfordulón ... 95
Balázs Lajos
A népmesei gyermekeszmény és a csíkszentdomokosi gyermekszeretet párhuzamai ... 103
Kríza Ildikó
A mese és ballada a műfajok határán ... 111
Becze Márta
Orbán Lázár irattárának elemzése (Esetelemzés) ... 121
Keszeg Vilmos
Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere" ... 135
Günther, Bernhard
Mátyás király és Stájerország (1479–1490) ... 149
Jung Károly
Nyugat-magyarországi horvát epikus ének Rákóczi fogságáról és szökéséről ... 159
Gazda Klára
A tudományos irányzatokról, a paradigmaváltásokról és a témaválasztásról ... 173

Pozsony Ferenc
Családkutatás erdélyi magyar szórványközösségekben ... 181
Erdész Sándor
Kik azok a táltosok? ... 201
Kőmíves Noémi
Mindennapjaink szövegei: a pletyka ... 205
Zsigmond Győző
Veszélyes humor – Magyar politikai viccmondás Romániában ... 225
Zsók Béla
Tréfás történetek Déva-telepről ... 235
Szilágyi Miklós
Elbeszélés a szokásról (Disznótori tréfák a szóbeliségben) ... 245
Almási István
Bogdán János népdalgyűjtése 1906-ban ... 255
Ratkó Lujza
Női szerepek a magyar néptánchagyományban ... 263
Pálfy Gyula
Vajdakamarás táncélete ... 279
Verebélyi Kincső
„Ifjú szokás – öreg gyakorlás"
Jegyzetek az időskor néprajzi-folklorisztikai vizsgálatához ... 313
Kotics József
A nő szerepének változása polgárosodó parasztközösségekben.
Válások a Tiszazugban ... 323
Bódán Zsolt
A megesett lány Gyimesben ... 333
Erőss Mónika–Halász Péter
A leányság, a házasélet és a várandósság a moldvai csángóknál ... 345
Györgyi Erzsébet
Könyv a házasságkötésről és a lakodalomról ... 357
Eperjessy Ernő
„Ha a lélek átér a Jordán vizén..."
(Fejfákra szegezett kendők a baranyai horvát temetőkben) ... 363
Biczó Gábor
A 'bolond Balla' János portréja ... 375
Ilyés Zoltán
Gyimesvölgyi piktorok
(A gyimesközéploki Ferencke András és Mónus Berta művészete) ... 389
Kótyuk Erzsébet
„Ki nízett meg, ki igízett meg, ki kiátott meg"
Az igézés gyógyítása a kárpátaljai Rát községben ... 401
Székely Ferenc
Húsvéti zöldágazás és legényavatás Gegesen ... 411
Silling István
Karácsony Kupuszinán ... 419

Dankó Imre
Székelyudvarhely felekezeti viszonyai a 16. századtól napjainkig 427
S. Lackovits Emőke
Adatok a Dörögdi-medence falvainak társadalmi jellemzőihez a 18–20. században 441
Hála József
Kalotaszeg reformkori leírása és leírója 451
† *Szabadfalvi József*
Herman Ottó a magyar felsőoktatásért és a kolozsvári egyetemért 471
ifj. Kodolányi János
Néprajzi gyűjtőutak Erdélyben 479
Selmeczi Kovács Attila
Székely borvizes szekeresek 483
Czingel Szilvia
A torockói vajor 493
Bartha Júlia
A kunsági viselet keleti elemei 505
Balassa Iván
Egy régi székely étel: a kiszil 517
Lábadi Károly
Magányos élet, interetnikus élet a Drávaszögben 523
Moskovszky Éva
A montafoni gyalusok 531
Barna Gábor
Az első kunszentmártoni vásár. (Presztízs, hatalom és érdek szimbolikus megjelenítése) 533
P. Szalay Emőke
Feltételezett nagybányai ötvösmunkák Kárpátalján. Adatok a nagybányai ötvösséghez 541

CUPRINS

Kosa Laszlo
Nagy Olga împlineste 80 de ani 5
Voo Gabriella
Cei 80 de ani ai lui Nagy Olga 9
Keszeg Vilmos
Bibliografia folcloristica a lui Nagy Olga 14
Penavin Olga
Nagy Olga, „Prietana draga" 23
Voigt Vilmos
Imagine despre folclorista Nagy Olga 25
Gulyas Gyula
Pe marginea unei confesiuni 29
Raduly Janos
Nagy Olga - în oglinda a cinci scrisori 41
Beke Gyorgy
Viata deschisa 45
Vekerdi Jozsef
Basmele tiganesti culese de Nagy Olga 51
Perger Gyula
Doua basme nuvelistice dintr-un volum din secolul al 18-lea 53
Ujvary Zoltan
Scrierile etnografice ale lui Zilahy Karoly 77
Janos Istvan
Certamen-ul dintre vin si apa (Varianta unei piese în Muzeul din Tokaj) 87
Beszedes Valeria
Un povestitor din zona Dunarii de Jos la început de mileniu 95
Balazs Lajos
Copilul si dragostea fata de copil în basme si în societatea din Sândominic (Harghita) 103
Kriza Ildiko
Basmul si balada în structura genurilor 111
Becze Marta
Analiza arhivei lui Orban Lazar 121
Keszeg Vilmos
Conflictul dintre scris si oralitate: „procesul" unei literate. 135
Gunther Bernhard
Legende despre Matei Corvinul (1479–1490) 149
Jung Karoly
Cântec epic croat despre detentia si evadarea lui Rakoczi 159

MTA Könyvtára
Periodika 2003/2003. n.

Gazda Klara
Despre curentele stiintifice, schimbarile de paradigme si tematica cercetarilor 173
Pozsony Ferenc
Cercetari asupra structurii familiei din diaspora transilvaneana 181
Erdesz Sandor
Cine sunt solomonarii 201
Komives Noemi
Texte cotidiene: bârfa 205
Zsigmond Gyozo
Umorul periculos - Bancuri politice maghiare din România 225
Zsok Bela
Povestiri umoristice din Deva 235
Szilagyi Miklos
Povestire despre obicei (Anecdote la cina porcului) 245
Almasi Istvan
Culegerea de cântece populare a lui Bogdan Janos din 1906 255
Ratko Lujza
Roluri femeiesti în traditia dansului popular maghiar 263
Palfy Gyula
Dansuri din Camaras 279
Verebelyi Kincso
„Obicei tineresc - practica batrâneasca". Însemnari asupra cercetarilor de gerontologie 313
Kotics Jozsef
Schimbarile rolului femeii în societatile taranesti. Divorturi în Tiszazug. 323
Bodan Zsolt
Fata însarcinata în Ghimes 333
Eross Monika–Halasz Peter
Fetia, viata de familie si sarcina la ceangaii din Moldova 345
Gyorgyi Erzsebet
Carte despre casatorie si nunta 357
Eperjessy Erno
„Daca sufletul trece peste apa Iordanului..." (Baticuri fixate pe obiective funerare în cimitirele croate din Baranya) 363
Biczo Gabor
Portretul lui „Balla Janos nebunul" 375
Ilyes Zoltan
Pictori din Ghimes (Arta lui Ferencke Andras si Monus Berta) 389
Kotyuk Erzsebet
„Cine m-a primit, cine m-a deochiat, cine m-a îmbolnavit" Vindecarea deochiului în comuna Rat (Ucraina) 401
Szekely Ferenc
Rituri de Paste la Ghinesti 411
Silling Istvan
Craciunul la Kupuszina 419

Danko Imre
Relatii interconfesionale la Odorheiu-Secuiesc din secolul al 16-lea pâna în prezent 427
S. Lackovits Emoke
Societatea bazinului Dorogdi în secolele 18–20. 441
Hala Jozsef
Descriere asupra zonei Calata din epoca reformelor 451
† *Szabadfalvi Jozsef*
Rolul lui Herman Otto în învatamântul universitar din Cluj 471
ifj. Kodolanyi Janos
Culegeri de folclor în Transilvania 479
Selmeczi Kovacs Attila
Carutasi secui, vânzatori de apa minerala 483
Czingel Szilvia
Mina din Rimetea 493
Bartha Julia
Elemente vestimentare din Kunsag 505
Balassa Ivan
O mâncare traditionala secuiasca 517
Labadi Karoly
Viata solitara, viata interetnica din Dravaszog 523
Moskovszky Eva
Tâmplari din Montafon 531
Barna Gabor
Primul târg din Kunszentmarton (Reprezentarea simbolica a prestigiului, puterii si interesului) 533
P. Szalay Emoke
Giuvaergii din Baia Mare. Lucrarile giuvaergiilor din Baia Mare în Ucraina 541

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA